

АКАДЕМИЯ НАУК АРМЯНСКОЙ ССР
ИНСТИТУТ ЯЗЫКА им. Р. АЧАРЯНА

В. Д. АРАКЕЛЯН, А. А. ХАЧАТРЯН,
С. А. ЭЛОЯН

СОВРЕМЕННЫЙ АРМЯНСКИЙ ЯЗЫК

Т О М I

ФОНЕТИКА
И ЛЕКСИКОЛОГИЯ

ИЗДАТЕЛЬСТВО АН АРМЯНСКОЙ ССР
ЕРЕВАН 1979

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՍՀ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
ՀՐ. ԱՃԱԹՅԱՆԻ ԱՆՎԱՆ ԼԵԶՎԻ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

Վ. Դ. ԱՌԱՔԵԼՅԱՆ, Ա. Հ. ԽԱԶԱՏՐՅԱՆ,
Ս. Ա. ԷԼՈՅԱՆ

ԺԱՄԱՆԱԿԱԿԻՑ ՀԱՅՈՑ ԼԵԶՈՒ

ՀԱՏՈՐ 1

ՀՆԶՅՈՒՆԱԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆ
ԵՎ ԲԱՌԱԴԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

«Ժամանակակից հայոց լեզու» աշխատության առաջին հատորում ընդգրկված են «Հնչյունաբանություն» և «Բառագիտություն» բաժինները, որոնք ժամանակակից հայերենի հնչյունաբանական ու բառագիտական ուսումնասիրությունների յուրատեսակ ամփոփումն են. Այստեղ լեզվական նոր և հարուստ փաստերով քննվում են ժամանակակից հայերենի հնչյունաբանությունը, հնչյութաբանությունը, հնչյունափոխությունը, այլև իմաստաբանությունը (բառի ձևի և իմաստի փոխհարաբերությունը, բառիմաստի փոփոխությունը), բառապաշարը և բառակազմությունը (բառարարդումն ու նրա տեսակները, ածանցումը, հապավումը): Աշխատության մեջ, մասնավորապես ընդգծվում են հնչյունաբանության, իմաստաբանության և բառակազմության մեջ կատարված տեղաշարժերը սովետական շրջանում, բացահայտվում են մի շարք նոր իրողություններ, և շատ հարցեր ստանում նոր մեկնություն ու լուսաբանություն:

«Հնչյունաբանության և բառագիտության» հատորը գրել են՝ Ա. Ա. ԽԱՉԱՏՐՅԱՆԸ (Հնչյունաբանություն և Հնչյութաբանություն): Վ. Գ. ԱՌԱՔԵԼՅԱՆԸ (Հնչյունափոխություն), Ս. Ա. ԷԼՈՅԱՆԸ (Բառագիտություն):

Պատասխանատու խմբագիր բանասիրական գիտ. դոկտոր Ն. Ա. ՊԱՌՆԱՍՅԱՆ

Դիւրիմ հրատարակւոյան են երաշխավորել գրախոսներ բանասիրական գիտ. թեկնածուներ Թ. ՂԱՐԱԴՅՈՒԼՅԱՆԸ և Հ. ՕՀԱՆՅԱՆԸ

ԵՊՀ Գրադարան

SU0145237

Ժ 703(02)-79 62-77
7010;

ՀՆԶՅՈՒՆԱԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

1. ՀՆԶՅՈՒՆԱԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ, ՆՐԱ ԽՆԴԻՐՆԵՐՆ ՈՒ ՆՊԱՏԱԿՆԵՐԸ

§ 1. Լեզվի հնչյունային կողմը նրա արտահայտության պլանն է կամ նրա նյութական կողմը՝ ի հակադրություն բովանդակության պլանի, որը գործ ունի իմաստների, մտքերի, փաստերի, իրադարձությունների, այսինքն այն ամենի հետ, ինչին առնչվում է մարդն իր առօրյա կյանքում և արտացոլում լեզվի մեջ:

Հնչյունաբանությունը լեզվաբանության այն բաժինն է, որն ուսումնասիրում է մարդկային լեզվի բոլոր արտասանական միջոցները, որոնցով կազմավորվում է խոսքը: Սրանց թվին են պատկանում հնչյուններն ու նրանց միացությունները, վանկի ու հնչաբառի կառուցվածքը, հնչերանգը և այլն:

§ 2. Նեղ առումով հնչյունաբանությունը զբաղվում է հնչյունների արտաբերման, նրանց ձայնաբանական հատկանիշների ուսումնասիրությամբ, այսինքն՝ հնչյունների նկարագրմամբ ու դասակարգմամբ: Մինչդեռ լայն առումով հնչյունաբանության ոլորտի մեջ մտնում են ոչ միայն հնչյունների կազմախոսությունը և ձայնաբանությունը, այլև հնչույթաբանությունը, այն գիտաճյուղը, որը զբաղվում է հնչյունների գործառական կողմով, այլ կերպ ասած՝ ուսումնասիրում է հնչյունների դերը լեզվի իմաստակիր միավորների կազմավորման գործում:

§ 3. Լեզվաբանության զարգացման շնորհիվ փաստորեն առաջացել են երկու առանձին գիտաճյուղեր՝ հնչյունաբանություն և հնչույթաբանություն, որոնք տարբերվում են միմյանցից ինչպես ուսումնասիրման առարկայի նպատակադրմամբ, այնպես էլ կիրառվող ուսումնասիրման եղանակների օգտագործումով: Եթե հնչյունաբանության օբյեկտը խոսքն է իր տարբեր ու բազմապիսի դրսևորումներով, ապա հնչույթաբանու-

թյան ուսումնասիրության առարկան լեզուն է, նրա օրինաչափություններն ու կառուցվածքը: Այս է պատճառը, որ որոշ լեզվաբաններ (Թոդունեն դե Կուրտենե, Ֆ. Սոսյուր, Ն. Տրուբեցկոյ, Լ. Նյմայե) առաջ են քաշել այս երկու գիտաճյուղերի ինքնուրույնության ու անկախության դրույթը:

Հնչույթաբանությունը նոր գիտություն չէ: Կարելի է ասել, որ այբուբենների ստեղծումը և ուղղագրությունը հնում զուգակցվում էին երբեմն շատ մանրամասն ու հմուտ հնչույթական վերլուծությունների հետ: Այնուամենայնիվ հնչույթաբանությունը որպես ինքնուրույն գիտաճյուղ սկսեց զարգանալ Եվրոպայում ու Ռուսաստանում միայն XIX դ. վերջերին և XX դարի սկզբներին:

§ 4. Հնչունաբանությունը զբաղվում է ոչ միայն հնչունների նկարագրմամբ ու դասակարգմամբ, այլև ուսումնասիրում է խոսքային ավելի մեծ միավորները՝ վանկը, հնչաբառը, հնչաշարույթը, հնչադասությունը և դրանց ամենատարբեր դրսևորումները՝ կապված խոսքի տեմպի ու ռիթմի հետ, դադարները և այլն: Այն բոլոր երևույթները, որոնք հանդես են գալիս վանկի, բառի և շարույթի սահմաններում (կցույթ, շեշտ, հնչերանգ), մըտնում են «պրոսոդիկա» հասկացության մեջ: Դրանք արտասանվում են ոչ թե ինքնուրույն, այլ հնչունների հետ միասին, կարծես ավելանալով նրանց, և միայն որոշ լեզվաբանական վերացարկմամբ է հնարավոր նրանց անջատումը հնչունական շղթայից: Թերևս այս է պատճառը, որ լեզվաբանության մեջ վերջերս ավելի գործածական է վերհատույթային միավորներ տեղմինի գործածությունը այս երևույթների ընդհանուր բնութագրման համար:

Այսպիսով, հնչունաբանությունը այս առումով զբաղվում է լեզվական իմաստների արտահայտման բոլոր հնչունական միջոցների ուսումնասիրությամբ ու նկարագրմամբ, ինչպես նրանց լեզվական դերի, այնպես էլ նրանց արտաբերության ու հնչման տեսակետից:

§ 5. Վերջին տասնամյակներում տեխնիկայի ու ճշգրիտ գիտությունների աննախընթաց առաջընթացի հետևանքով մեծ զարգացում ստացավ և հնչունաբանության այն մասնաճյուղը, որը սերտորեն կապված է բնական գիտությունների հետ: Դա փոօճառական հնչյունաբանությունն է, որը կիրառելով նոր մեթոդներ ու սարքեր, թափանցեց խոսքի շուսումնասիրված խորքերը, առաջ

քաշեց նոր պրորբմներ և հարցադրումներ, ճշտեց ու պարզաբանեց հնչյունաբանական շատ կնճռոտ հարցեր:

§ 6. Մյուս մասնաճյուղը, որը սերտորեն կապված է լեզվի պատմության հետ, պատմական հնչյունաբանությունն է, որի նպատակն է վեր հանել հնչյունական համակարգի փոփոխությունները լեզվի զարգացման տարբեր փուլերում: Մեզանում հնչյունական փոփոխությունները հնչույթայիններից տարբերակելու առաջին լուրջ ուսումնասիրությունը կատարել է պրոֆ. է. Աղայանը իր «Գրաբարի քերականություն» աշխատության մեջ, որտեղ բացահայտվել են հնչույթային այն բոլոր փոփոխությունները, որոնք ունեն համակարգային բնույթ և կարեորագույններն են լեզվի զարգացման տեսակետից:

§ 7. Տարբեր լեզուների հնչյունական կազմի ուսումնասիրությունն ու վերլուծությունը, նրանց նմանությունների ու տարբերությունների հայտնաբերումը, ինչպես նաև լեզվի հնչյունական փոփոխությունների, օրինաչափությունների բացահայտումը մշտնում է ընդհանուր հնչյունաբանության խնդիրների մեջ: Արդեն գոյություն ունեն առանձին հաջող փորձեր ընդհանուր հնչյունաբանության ուղղությամբ, սակայն ժամանակակից լեզվաբաններից շատերի կարծիքով անհրաժեշտ է ոչ թե ձգտել գտնելու լեզուների միջև գոյություն ունեցող և երբեմն էլ ընդգծվող տարբերությունները, այլ ընդհակառակը՝ գտնել լեզվի համընդհանուր առանձնահատկությունները (այսպես կոչված ունիվերսալիաները): Այդ ուսումնասիրությունները հնարավորություն են տալիս գտնելու լեզվի հիմքում ընկած համամարդկային լեզվական օրինաչափությունները, որոնք հետզհետե մամռապատվելով առանձին լեզուների հնչյունային տարբերություններով՝ ստեղծել են գոյություն ունեցող լեզվավիճակը:

§ 8. Ի տարբերություն ընդհանուր հնչյունաբանության, մի որևէ լեզվի հնչյունական համակարգի նկարագրությունը, նրա օրինաչափությունների բացահայտումը կազմում է տվյալ լեզվի հնչյունաբանության առարկան:

Ներկա ուսումնասիրության մեջ մանրամասն քննվում են հայերենի հնչույթային համակարգի միավորները, ինչպես նաև նրանց հիմքում ընկած տարբերակիչ հատկանիշները:

Ժամանակակից գրական հայերենի հնչույթաբանական վեր-

լուծութիւնը կատարվել է հաշվի առնելով հնչույթների իմաստատարբերակիչ դերը լեզվի գործառութիւն մեջ, խոսքում նրանց կրած փոփոխութիւնները: Նման վերլուծութիւնը հնարավորութիւն է տալիս բացահայտելու ոչ միայն լեզվի հնչունական մակարդակում կատարված փոփոխութիւնները, այլև նշելու նրա զարգացման միտումները: Ընդհանրապես առանց հնչույթաբանական վերլուծութիւն հնարավոր չէ ներկայացնել որևէ լեզվի հնչունական պատկերը:

Եթե մինչև այժմ կատարված հնչունաբանական ուսումնասիրութիւններում տրվում էր հնչունների նկարագրութիւնը և դասակարգումը ըստ արտաբերութիւն և անտեսվում էր հնչունների ֆիզիկական կողմը, ապա այստեղ խոսքի հնչունները ներկայացվում են թե՛ որպես արտասանվող միավորներ և թե՛ որպես ձայնալիքի տատանումներ:

Վերջին տասնամյակում ՀՍՍՀ ԳԱ լեզվի ինստիտուտի հնչունաբանութիւն լաբորատորիայում կատարված ուսումնասիրութիւնների շնորհիվ հնչունների արտաբերական կողմի նկարագրութիւն մեջ նույնպես արվել են որոշ ճշտումներ ու փոփոխութիւններ, որոնք վերաբերում են ինչպես հայերենի ձայնավորներին, այնպես էլ կիսաշփականների ու շփականների մի մասին: Մանրամասն ուսումնասիրվել են հայերենի հնչունական համակարգի բոլոր անդամների ձայնաբանական հատկանիշները, ինչպես նաև հնչունական շղթայում նրանց կրած փոփոխութիւնները:

§ 9. Արտասանվածքը մարդու խոսողական գործարանների կողմից կատարվող մի շարք բարդ գործողութիւնների արդյունք է: Ուսումնասիրութիւն նպատակով խոսողութիւնը կարելի է ներկայացնել որպես իրար հետ շաղկապված, բայց որոշ առումով ինքնուրույն փուլեր, որոնք հիմնականում չորսն են:

Ամենից առաջ մարդու ուղեղում առաջանում է մի որևէ միտք, որը ձևավորվում է տվյալ լեզվի քերականական կանոններով:

Այնուհետև նյարդային համակարգի միջոցով այդ միտքը հաղորդվում է այսպես կոչված արտասանական գործարաններին, որոնք ընդունելով որոշակի դիրքեր և կատարելով սովորական դարձած շարժումներ՝ առաջացնում են խոսքի հնչուններ: Այս երկրորդ (արտաբերական) փուլը լեզվաբանութիւն մեջ կոչվում է ձայնախոսութիւն կամ հնչունների կազմախոսութիւն (ֆիզիո-

լոգիա)։ Նշենք, որ մինչև այժմ հնչյունների լեզվաբանական դասակարգման համար հիմք է ծառայել հենց արտաբերական կողմը։

§ 10. Խոսքը, լինելով երկկողմանի գործողություն, չի սահմանափակվում այս երկու փուլերով։ Արտասանական գործարանների շարժումների հետևանքով առաջանում են օդի ալիքաձև տատանումներ, որոնք ընկալվում են լսողի կողմից որպես որոշակի ձայներ։ Ինչպես բնության մեջ գոյություն ունեցող այլ ալիքները, այնպես էլ ձայնալիքը օդի մեխանիկական տատանում չէ, այլ օդի ճնշման և խտացման փոփոխություն։ Ձայնալիքի տարածումը օդում նման է այն ալիքներին, որոնք առաջանում են ջրի մակերեսին նրա մեջ որևէ առարկա գցելու հետևանքով։ Ի տարբերություն ջրի ալիքների, ձայնալիքը տարածվում է ոչ միայն մակերեսով, այլև՝ խորությամբ։

§ 11. Հաջորդ կարևոր փուլը արտասանվածքի ընկալումն է լսողի կողմից։ Վերջին տատանմյակներում զգալի առաջընթաց է նկատվում այս հարցի ուսումնասիրման գործում։ Սակայն ձայնալիքի ընկալման և խոսքի համադրման պատկերը մարդու ուղեղում դեռևս լիովին պարզ չէ։ Եվ մինչև այժմ էլ վիճելի հարց է, թե արդյոք ընկալման նվազագույն միավորը՝ հնչույթն է, թե վանկը։

Հայտնի է, որ մարդու ուղեղում ընկալվող խոսքը ենթարկվում է սկզբում կոպիտ, այնուհետև ավելի նուրբ վերլուծության։ Հայտնի է նաև՝ որ մարդու մոտ խոսողությունը և լսողությունը անմիջապես հետադարձ կապի մեջ են, և մարդը խոսողության ընթացքում միշտ լսում է իրեն, իսկ հարկ եղած դեպքում կատարում համապատասխան ճշտում։

Եթե ուղեղի գործունեությամբ զբաղվում են հոգեբանությունը և ֆիզիոլոգիան, ապա լեզվաբանության հետաքրքրության անմիջական առարկան արտասանվածքի արտաբերական և ֆիզիկական նկարագրությունն է, ինչպես նաև հնչյունների գործառությունը լեզվական համակարգում։ Սակայն լեզվի հնչյունային համակարգի ուսումնասիրությունը չի կարելի կատարել առանց հստակ պատկերացում ունենալու արտասանական գործարանների և նրանց աշխատանքի մասին։ Այդ իսկ պատճառով տալիս ենք նրանց համառոտ նկարագրությունը։

2. ԱՐՏԱՍԱՆԱԿԱՆ ԳՈՐԾԱՐԱՆՆԵՐ

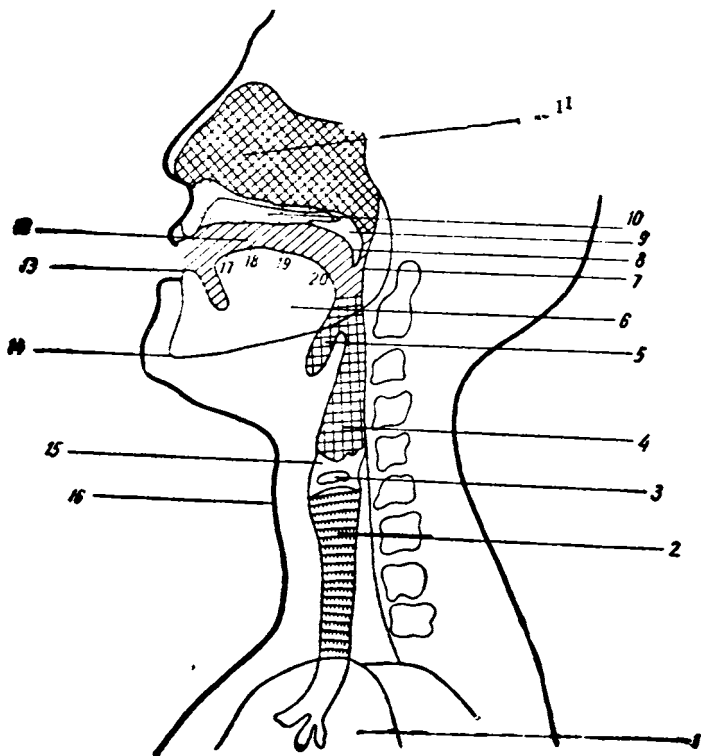
§ 12. Մարդը հատուկ արտասանական գործարաններ չունի: Շրթունքները, թոքերը, ատամները, քիթը և լեզուն մասնակցում են ֆիզիոլոգիական կարևոր գործունեության՝ շնչառությանն ու մարսողությանը, իսկ խոսողությունը նրանց երկրորդական ֆունկցիան է: Միայն խոչակն է, որի հիմնական դերը ձայնի արտաբերությունն է: Մարդու աստիճանական զարգացման ընթացքում խոչակը զարգացել է և հարմարվել խոսողության պահանջներին: Չնայած խոչակ կամ դրա մոտավոր նմանությամբ մի օրգան ունեն նաև շատ կենդանիներ, սակայն կենդանիների մոտ այն զարգացած չէ և հարմարված չէ առանձին հոդաբաշխ հնչյուններ արտաբերելուն:

Խոսողության կարևոր նախապայմանը թոքերից արտամղվող օդի հոսքն է, որը, անցնելով խոսողական գործարանների միջով, ձևավորվում է որպես մարդկային լեզուներին հատուկ հնչյուններ: Շնչառությունը կատարվում է կրծքավանդակի կծկումով ու լայնացումով: Նախապես թոքերում ստեղծվում է նոսրացում, որի հետևանքով դրսի օդը մղվում է դեպի թոքերը (նկ. 1) և այստեղից դուրս ելնում ճնշումն ավելանալու և կրծքավանդակի մկանների կծկման շնորհիվ:

Սովորական շնչառության ժամանակ օդի ներշնչման ու արտաշնչման ժամանակը հավասար է և տևում է մոտավորապես 3—4 վայրկյան: Այլ հարաբերություն է ստեղծվում խոսելու ժամանակ: Օդի ներշնչումը կատարվում է արագ, իսկ արտաշնչումը՝ դանդաղ, քանի որ արտամղվող օդը բաշխվում է վանկերի և խոսքի ավելի մեծ միավորների արտաբերման համար: Այդ հարաբերությունը սովորաբար 1:6 է, իսկ ծայրագույն դեպքում կարող է հասնել մինչև 1:14:

§ 13. Թոքերից արտամղվող օդը այնուհետև շնչափողով (նկ. 1, (2)) անցնում է դեպի խոչակը (larynx), որը գտնվում է շնչափողի վերջնամասում: Խոչակը բաղկացած է երկու մեծ կրծհիկներից՝ մատնածև և վահանածև (նկ. 2), Վերջինիս երկու պատերը պարանոցի առջևում միանալով, կազմում են սուր կամ բութ անկյուն, որը հայտնի է ադամախնձոր անունով (16): Վահանածև կրծհիկի վերևում գտնվում է մակակոկորդը (epiglottis) (5), որը ռետնելու ժամանակ փակում է դեպի շնչափող տանող ճանապարհը: Վահանածև կրծհիկը ունի երկու զույգ ելուստներ, որոնք ներքևում

միանում են, իսկ վերևում ամրանում հայմարյան ոսկորին (նկ. 2)։ Մատնածե կոճիկին անմիջապես միացած են շատ շարժուն երկու շերտիված կոճիկներ, որոնց ամրացած են ձայնալարերը։

Նկար 1.

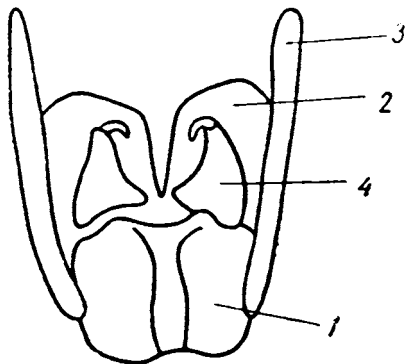
Արտասանական գործարաններ

1. Բոքեր, 2. շնչափող, 3. ձայնածերպ, 4. ըմպանային հնչարան, 5. մակուկոկորդ, 6. լեզու, 7. երախի պատ, 8. փոքր լեզվակ, 9. փափուկ քիմք, 10. կոշտ քիմք, 11. ոնգային խոռոչ, 12. բերանային խոռոչ, 13. ստորին ատամնաշար, 14. ստորին ծնոտ, 15. խոչակ, 16. ադամախնձոր, 17. լեզվի ծայր, 18. լեզվի առջևի մաս, 19. լեզվի միջին մաս, 20. լեզվի հտին մաս։

Ձայնալարերը փափուկ են երկու շարժուն բարակ թաղանթներ են, որոնք խոչակի ներսում միացած են երկու շերտիված կոճիկներին։ Նրանք կարող են սեղմվել իրար՝ լրիվ փակելով օդի անցքը, կարող են հեռանալ միմյանցից՝ կազմելով մի ճեղք, որը կոչվում է

ծայնածերպ (3): Շնչառության ժամանակ ձայնալարերը իրարից հեռացած են, և օդն ազատորեն անցնում է ձայնածերպով: Իսկ խոսելու ժամանակ, հատկապես ձայնեղ հնչյուններ արտաբերելիս, նրանք մոտենում են միմյանց և թրթռում օդի հոսքի շնորհիվ:

§ 14. Օդի հոսքը, առաջացնելով ձայնալարերի թրթռումներ և ստանալով համապատասխան տատանումներ, այնուհետև անցնում է դեպի ըմպանային հենչաւանը (4), որը գտնվում է անմիջապես խոշակի վերևում և կազմված է ետին կողմից՝ երախի (ֆարինքսի) պատից (7), վերևից՝ փափուկ ֆիմբից (9) և առջևից՝ լեզվի արմատից (6): Այստեղ, համաձայն ռեզոնանսի օրենքի, որոշ բաղադրիչ հաճախականություններ ուժեղանում են, իսկ մյուսները թուլանում, այսինքն կատարվում է ձայներանգի նախնական ձևավորում, Այստեղից օդը անցնում է բերանային հենչաւանը (12), որտեղ կատարվում է հնչյունի վերջնական ձևավորումը:

Նկ. 2

Խոշակի կառուցվածքը՝ 1. մատնածև կոճիկ, 2. վահանածև կոճիկ, 3. վահանածև կոճիկի ելուստը, 4. շերտփածև կոճիկ:

Խոսողության կարևորագույն օրգանը բերանն է: Այստեղ է, որ վերջնականապես ձևավորվում են խոսքի հնչյունները, քանի որ կոկորդում առաջացած ձայնը դեռ չունի որոշակի հնչյունական երանգ:

Բերանի խոռոչը խոսողության ընթացքում ընդունում է տարբեր ձևեր՝ նմանվելով տարբեր չափսի ու ձևի հնչարանների (ռեզոնատորների): Այս դեպքում մեծ դեր է կատարում լեզուն, որը

բարձրանալով ու իջնելով, մոտենալով բերանի այս կամ այն մասին, փոփոխում է բերանի խոռոչի ծավալն ու չափսերը:

Բերանի խոռոչը կազմված է վերին ֆիմֆից՝ կոշտ (10) և փափուկ (9), ստորին ծնոտից (14), ատամներից (13), լեզվից (6) ու երախի պատից (7): Վերին քիմքը սկսվում է վերին ատամների լնդերից, որոնց հետևում են ավելոները. վերջիններս փաստորեն կազմում են կոշտ քիմքի այն մասը, որը հարթ չէ, այլ փոքր-ինչ գոգավորված: Ավելոներից հետո գալիս է բուն կոշտ քիմքը, որի շարունակությունը կազմում է փափուկ քիմքը և ավարտվում է փոքր լեզվակով (8): Փափուկ քիմքը շարժուն է՝ այն կարող է իջնել ու բարձրանալ: Սովորական շնչառության ժամանակ այն իջած վիճակում է՝ բացելով օդի համար մի լայն անցք թոքերից դեպի քիթը:

Խոսողության ժամանակ փափուկ քիմքը բարձրանում ու կպչում է երախի պատին՝ փակելով դեպի քիթը տանող ուղին, որի հետևանքով օդը անցնում է բերանի հնչարանով: Սակայն որոշ հնչյունների, մասնավորապես մ, ն ձայնորդների արտաբերման ժամանակ փափուկ քիմքը իջնում է՝ բացելով անցք, և թոքերից դուրս մղվող օդը անցնում է քթի խոռոչը (11) ու մասամբ բերանը: Այսպիսով, որոշ հնչյունների արտաբերությանը մասնակցում է քթի խոռոչը՝ ստեղծելով օդի լրացուցիչ ուղի, որով և փոխվում է հնչյունի երանգը: Քթի խոռոչի ծավալը չի փոխվում, սակայն տարբեր մարդկանց մոտ այն տարբեր է:

Լեզուն անատոմիական բաժանում չունի, սակայն պայմանականորեն լեզվաբանական նկատառումներով այն սովորաբար բաժանում են մի քանի մասի: Նախ առանձնացվում է լեզվի ծայրը (17) իր մերձավոր նեղ շերտով: Այնուհետև նշվում է լեզվի առջևի մասը (18), հետո միջին (19) ու հետին (20) մասերը: Երբեմն նշվում է նաև լեզվի կոթը, բայց այն սովորաբար հնչյունների արտաբերության ժամանակ որոշակի դեր չի կատարում:

Հնչարտաբերության համար կարևոր նշանակություն ունի նաև ստորին ծնոտը, որն իջնելով բացում է բերանը՝ զգալի չափով փոփոխելով հնչյունի երանգը: Ոչ պակաս նշանակություն ունեն նաև շրթունքները, որոնք կարող են չեզոք բացվել, կամ կլորանալ ու դուրս ցցվել՝ ձևափոխելով հնչյունի երանգը:

3. ՀԱՅՏՈՒՆՆԵՐԻ ԴԱՍԱԿԱՐԳՄԱՆ ՍԿԶԲՈՒՆՔՆԵՐԸ

§ 15. Մարդկային լեզվի բոլոր հնչյունները ընդունված է բաժանել երկու մեծ խմբի՝ ձայնավորների ու բաղաձայնների: Այդ բաժանման հիմքում ընկած է հնչյունների կազմավորման ձայնաբանական եղանակը: Ձայնավորները գերազանցապես ձայնով կազմված հնչյուններ են, իսկ բաղաձայնները իրենց բնույթով աղմկային հնչյուններ են, չնայած առանձին բաղաձայնների կազմավորմանը մասնակցում է նաև ձայնը:

Ձայնավորների արտաբերության ժամանակ օդի հոսքը բերանում չի հանդիպում արգելքի, իսկ բաղաձայնների ժամանակ արգելքի առկայությունը պարտադիր է:

Մանր.— Երբեմն ձայնավորների ու բաղաձայնների բաժանման համար լեզվաբանության մեջ հաշվի են առնում այդ հնչյունների վանկարարության ֆունկցիան: Ձայնավորները, ի տարբերություն բաղաձայնների, կարող են ինքնուրույն վանկ կազմել: Սակայն այս դասակարգումը չի կարող ընդունելի լինել բոլոր լեզուների համար, քանի որ մի շարք լեզուներում որպես վանկարար կարող են հանդես գալ նաև ձայնորդները:

Քանի որ ձայնավորների կազմությանը մասնակցում է խոշակում առաջացած ձայնը, որը բերանային հնչարանում երանգավորվում է ըստ ռեզոնանսի օրենքի, այդ իսկ պատճառով ձայնավորների համար մեծ նշանակություն ունեն լեզվի դիրքը, բերանի բացվածքը, շրթունքների ձևը և փափուկ քիմքի դիրքը:

Ձայնավորների արտաբերությունը խիստ տեղայնացված չէ, և արտասանական գործարանները ունեն թույլ ու ոչ կենտրոնացված լարվածություն, իսկ բաղաձայնների ժամանակ լարվածությունը կենտրոնացված է արգելքի տեղում: Վերջերս կատարած փորձերը ցույց են տվել, որ այդ երկու խմբերի արտաբերմանը մասնակցում են բերանի ու լեզվի տարբեր մկաններ:

ՁԱՅՆԱՎՈՐՆԵՐ

§ 16. Ձայնավորների դասակարգման ժամանակ նախ և առաջ նկատի է առնվում լեզվի դիրքը բերանում, որով և որոշվում է դասակարգման առաջին սկզբունքը: Այդ հատկանիշով ձայնավորնե-

րը բաժանվում են երեք շարքի՝ առաջին, միջին և ետին: Այսպես, եթե լեզուն իր ողջ զանգվածով գտնվում է բերանի առջևի մասում, իսկ ետին մասում ստացվում է դատարկ տարածություն, ապա ստացված ձայնավորները կլինեն առաջին շարքի ձայնավորներ, օրինակ՝ ի, է:

Եթե լեզուն ետ է քաշված բերանում, իսկ առաջին մասում ստեղծվում է դատարկ տարածություն, ապա ստացված ձայնավորները կլինեն ետին շարքի ձայնավորներ, օրինակ՝ ա, օ, ու: Իսկ երբ լեզուն քիչ թե շատ հավասար փռված է բերանում, կամ եթե նրա միջին մասը շատ աննշան բարձրացած է, ապա ստացված ձայնավորը կլինի միջին շարքի ձայնավոր, օրինակ՝ ը:

§ 17. Դասակարգման երկրորդ սկզբունքը կապվում է լեզվի բարձրացման տարբեր աստիճանների հետ: Եթե լեզուն բավական ցածր դիրքում է, և նրա մակերեսի ու քիմքի միջև ստեղծվում է լայն տարածություն, ապա ստացվում է ստորին բարձրացման (բաց) ձայնավոր, օրինակ՝ ա: Եթե լեզուն շատ վերև է բարձրացած, և նրա մակերեսի ու քիմքի միջև տարածությունը շատ փոքր է, ապա ստացվում է վերին բարձրացման (փակ) ձայնավոր, օրինակ՝ ի, ու: Այդ երկու դիրքերի միջև կարող են լինել տարբեր աստիճանի բարձրացումներ:

Հայերենի ձայնավորները տարբերում են հոսատիճան բարձրացում՝ ստորին՝ ա, միջին՝ օ, ե, ը, վերին՝ ու, ի: Կան լեզուներ, որտեղ ըստ լեզվի բարձրացման աստիճանի տարբերում են 6—7 ձայնավոր (ինչպես անգլերենում):

Ձայնավորների երանգի վրա մեծ ազդեցություն է գործում շրթունքների դիրքը: Ըստ այդ հատկանիշի ձայնավորները բաժանվում են երկու խմբի՝ շրթայնացած (երբ արտաբերության ժամանակ շրթունքները կլորացված են) և ոչ շրթայնացված (երբ, շրթունքները կլորացված չեն). օրինակ՝ ու և օ ձայնավորները շրթայնացված են, իսկ ի, է, ա-ն՝ ոչ:

§ 18. Ձայնավորները կարող են տարբերվել նաև ռնգայնացմամբ. եթե ձայնավորի արտաբերման ժամանակ դեպի ռնգային խոռոչը տանող ուղին բաց է, և արտաշնչվող օդը դուրս է գալիս նաև քթից, ապա ձայնավորը ստանում է ռնգային երանգ. օրինակ՝ Ֆր. ձ, օ, օ: Հայերենում ռնգային ձայնավորներ չկան: Որոշ

դիրքերում, հատկապես մ, ն ձայնորդներից առաջ, ձայնավորները մասամբ ռեզայնանում են, բայց այս միայն դիրքային փոխադրեցության հետևանք է և չունի հնչույթային արժեք:

§ 19. Ձայնավորների տեղոլությունը նույնպես կարող է ունենալ իմաստատարբերակիչ ֆունկցիա: Սովորաբար լեզուներում տարբերակվում է տեղոլության երկու աստիճան, այսինքն տարբերակվում են երկար ու կարճ հնչյուններ, ինչպես գերմաներենում և բրիտանական անգլերենում: Հալերենում ձայնավորները, ինչպես և բաղաձայնները, կարող են ունենալ տարբեր տեղոլություն, սակայն այդ տարբերությունները դիրքային են և հանդես են գալիս միայն հնչյունական շղթայում: Հմմտ. օրինակ՝ Աննա, մասսա, ուղղել, ամենաարագ և այլն: Այս երկար, ավելի ճիշտ՝ կրկնակ հնչյունները չեն հակադրվում համապատասխան կարճերին և չունեն իմաստատարբերակիչ արժեք: Դրանք միատեսակ հնչույթների զուգադիպության հետևանք են:

Ձայնավորների տեղոլությունը հայերենում կապվում է շեշտի ու հնչերանգի հետ և չունի հնչույթային արժեք:

Այսպիսով՝ հայերենում տարբերվում են ըստ տեղի՝ առաջին, միջին և ետին շարքի ձայնավորներ և ըստ բարձրացման՝ ստորին, միջին և վերին աստիճանի ձայնավորներ: Ձայնավորները կարող են լինել շրթնայնացված և ոչ շրթնայնացված (տե՛ս աղյուսակ 1):

§ 20. Ֆիզիկական բնույթով ձայնավորները նմանվում են երաժշտական ձայներին: Սակայն եթե երաժշտական ձայները բաղկացած են պարզ սինուսոիդների գումարից (հարմոնիկներից), որոնց հաճախականության հարաբերությունը հավասար է 1:2:3:4 և այլն, ապա խոսքի ձայնալիքում այդ հարմոնիկները հանդես են գալիս կից հաճախականությունների հետ միասին, այսպես կոչված ֆորմանտների ձևով: Ֆորմանտները այն ուժեղացված հաճախականությունների տիրույթներն են, որոնք բնորոշ են յուրաքանչյուր ձայնավորին:

Մեղոթ.— խոսքի ձայնալիքի այդպիսի առանձնահատկությունը պայմանավորված է մարդու արտաբերական զործարանների կառուցվածքով, մասնավորապես այն հանգամանքով, որ արտասանական օրգանները պատած են փափուկ հյուսվածքով: Նրանք կլանում են որոշ հարմոնիկներ և ուժեղացնում են ոչ ֆե մեկ, այլ մի քանի հաճախականություններ. այլ կերպ ասած նրանք լիովին

չեն համարապատասխանում ֆիզիկական ռեզոնատորներին: Ձայնավորի ֆիզիկական պատկերում առանձնանում են մինչև 4—5 ֆորմանտ, սակայն, ինչպես ցույց են տալիս հնչյունների սինթեզման փորձերը, դրանցից կարևորագույնները առաջին երկուսն են:

Սովորաբար յուրաքանչյուր ֆորմանտում առանձնանում է մեկ հաճախականություն՝ ամենաբարձր ինտենսիվությամբ, որը կոչվում է ֆորմանտային հաճախականություն:

Յուրաքանչյուր ձայնավոր բնորոշվում է իրեն հատուկ ֆորմանտներով: Այսպես օրինակ՝ ա ձայնավորին հատուկ է առաջին և երկրորդ ֆորմանտների առկայությունը՝ հաճախականությունների ստորին դիապազոնում (500 հց մինչև 1300 հց սահմանում)։ Ընդ որում, այդ ֆորմանտները իրար շատ մոտ են:

Ձայնավորները բնորոշվում են նաև ինտենսիվությամբ, որն ունի իր լսողական համարժեքը: Այսպես՝ ինտենսիվությունը, որով չափվում է ձայնի ուժգնությունը, ընկալվում է որպես ձայնի ուժգնություն և ուղիղ համեմատական է ձայնի ամպլիտուդի քառակուսուն: Որքան ավելի ինտենսիվ է ձայնը, այնքան ավելի ուժեղ է այն հնչում: Հաճախականությունը ընկալվում է որպես տոնի բարձրություն կամ ցածրություն:

Հնչյունի տևողությունը այն ժամանակահատվածն է, որի ընթացքում հնչում է տվյալ ձայնը: Տևողությունը չափվում է 1/1000 վրկ. կամ միլիվայրկյաններով (մվրկ.):

Ձայնի հիմնական տոնը այն հաճախականությունն է, որով արտասանվում է տվյալ հնչյունը՝ ձայնավորը կամ ձայնեղը:

Հաճախականությունը պայմանավորված է ձայնալարերի տատանումներով, և նրա չափման միավորը հերցն է: Որքան ավելի շատ է տատանումների թիվը մեկ վայրկյանում, այնքան ավելի բարձր է հիմնական տոնը:

Մարդկային ձայները, ըստ հիմնական տոնի բացարձակ արժեքների, բաժանվում են 3 խմբի՝ տղամարդու ձայներ՝ 80—250 հց, կանացի ձայներ՝ 200—400 հց, երեխաների ձայներ՝ 350—550 հց:

Երաժշտական տեսակետից ընդունված է մարդու ձայները բաժանել մի քանի խմբի (բարիտոն, բաս, սոպրանո և այլն), որոնք տարբերվում են հաճախականությունների գործածության սահմաններով, խոսողության համար, սակայն, հիմնական տոնի բացարձակ արժեքը նշանակություն չունի:

ԶԱՅՆԱՎՈՐՆԵՐԻ ԳԱՍԱԿԱՐԳՄԱՆ ԱՂՅՈՒՍԱԿ

Հաստ բարձրացման	Հ ս տ շ ա ր ք ի		
	առաջին	միջին	երրորդ
Վերին	Ի	Ը	Ն
Միջին	Է		Օ
Ստորին			Ս

ԲԱՂԱԶԱՅՆՆԵՐ

§ 21. Բաղաձայնների արտաբերումը տարբեր է ձայնավորներից: Նրանց արտաբերման ժամանակ խոշակում առաջացած ձայնը կազմավորման հիմնական աղբյուրը չէ: Խոշակ բաղաձայնների արտասանության ժամանակ ձայնալարերը իրարից հեռանում են, և օդի հոսքը առանց տատանումների առաջացնելու ազատ անցնում է ձայնածերպով: Բոլոր բաղաձայններն ըստ արտաբերման եղանակի բաժանվում են երկու մեծ խմբի՝ հպական և նեղվածփային: Հպական բաղաձայնների արտաբերման ժամանակ արտասանական ուղու որևէ մասում ստեղծվում է լրիվ պատնեշ, որը փակում է արտամղվող օդի ճանապարհը: Նեղվածփային հնչյունների ժամանակ պատնեշը լինում է ճեղքի ձևով, որի միջով օդը անցնելիս, շփվելով ճեղքի պատերին, ստեղծում է շփման ձայն:

§ 22. Հպական բաղաձայնները ըստ արգելքի հաղթահարման եղանակի բաժանվում են երեք խմբի՝ պայթականների, կիսաշփականների և ռնգային ձայնորդների: Պայթականների դեպքում հպման պահին կուտակված օդը դուրս է պոռթկում բերանից և առաջացած աղմուկի տպավորությունը հիմք է ծառայել այս բաղաձայնները անվանել «պայթականներ»: Պայթականներն են՝ ք-պ-փ, դ-տ-թ, գ-կ-բ բաղաձայնները:

Կիսաշփականներ (կամ աֆրիկատներ) կոչվում են այն բաղաձայնները, որոնց արտասանության ժամանակ բերանում ստեղծվում է փակվածք, որը այնուհետև աստիճանաբար բացվելով վերածվում է նույն տեղի շփական հնչյունի: Դրա շնորհիվ հնչյունի ելքում լսվում է շփման ձայն: Այդ հնչյուններն են՝ ձ-ծ-ց, ջ-ճ-չ:

Բաղաձայնների այսպիսի դասակարգումը հայագիտության մեջ նոր է և որոշ կետերում հակադրվում է հնչյունների մինչև այժմ ընդունված դասակարգմանը: Քննենք այդ տարբերությունները.

ա. Ավանդական հնչյունաբանության տեսանկյունով հայերենի բոլոր բաղաձայնները ըստ արտաբերման եղանակի բաժանվում են երկու խմբի՝ պայթականների ու շփականների: Սակայն այս բաժանումը, եթե նկատի ունենանք տերմինների իմաստը, ճիշտ չի լինի վերագրել մի շարք բաղաձայնների: Այսպես՝ բուն պայթական հնչյուններն են բ-պ-փ, դ-տ-թ և գ-կ-գ: Կիսաշփականները, որոնք բավականին նման են պայթականներին, այնուամենայնիվ չեն կարող մտնել ոչ պայթականների և ոչ էլ նեղվածքայինների խումբը: Նույնը վերաբերում է ձայնորդներին: Սրանք ևս ոչ պայթական են և ոչ էլ շփական: Ուրեմն անհրաժեշտ էր գտնել դասակարգման մի այլ սկզբունք, որով հնարավոր լիներ ընդգրկել հայերենի բոլոր բաղաձայնները: Դասակարգման համար որպես հիմք ընդունվել է արտաբերման ժամանակ բերանում ստեղծվող արգելքի ձևը՝ հպում կամ նեղվածք և արգելքի հաղթահարման եղանակը: Այս բաժանումը ավելի լայն է, քանի որ հրաման առաջացումը դեռ չի նշանակում, որ հնչյունը անպայման պետք է լինի պայթական, և նեղվածքը իր հերթին չի ենթադրում շփականություն:

բ. Ավանդական դասակարգումով հայերենի բաղաձայնները ըստ կազմության բաժանվում են՝ պարզ և բարդ հնչյունների: Այս բաժանումը, որը գալիս է Մ. Աբեղյանից, արտացոլում է մեր դարի սկզբներում լայն տարածում գտած այն մեկնաբանումը, որը կազմավորման բարդությունը նույնացնում է հնչյունների գումարի հետ: Ժամանակակից հնչյունաբանության ու հնչյութաբանության տվյալների լույսի տակ հայերենի բաղաձայնների նրման բաժանումը ճիշտ չէ:

§ 23. Նույնացնելով շնչեղացումը հագագին, հայ լեզվաբանները շնչեղացված հնչյունները նույնպես ներկայացնում են որպես երկու հնչյունների միացում. այսինքն՝ փ-ն, թ-ն, ք-ն, որպես փն, տն, կն, սակայն նման բացատրությունը նախ հակասում է հնչյունաբանական վերլուծությանը, և ապա չի արտացոլում նրանց արտաբերման առանձնահատկությունը:

Այսպիսով՝ դասակարգման երկու հիմնական սկզբունքներին (արտաբերության տեղն ու եղանակը) ավանդական հնչյունաբանությունը ավելացնում է ևս մեկը՝ դասակարգումը ըստ կազմության: Այս դասակարգումը սակայն ոչ այլ ինչ է, եթե ոչ աղմուկի առաջացման եղանակի նկարագրությունը, որովհետև տվյալ դեպքում նկատի է առնվում հնչյունի որակի փոփոխումը նրա արտաբերության ժամանակ: Մյուս կողմից ավանդական հնչյունաբանության մեջ պարզ համարված հնչյունները (պայթականները) փորձառական տվյալների համաձայն բաղկացած են մի քանի հատվածներից (փաստորեն բարդ են), որոնք, սակայն, առանձին-առանձին չեն ընկալվում: Այսպիսով, հատվածների առկայությունը շնչեղների կամ կիսաշփականների ֆիզիկական պատկերում դեռևս հիմք չի ծառայում դիտելու դրանք որպես բարդ հնչյուններ:

§ 24. Հայ լեզվաբանները կիսաշփականները ներկայացնում են որպես բարդ բաղաձայններ, որոնք բաղկացած են երկու հնչյունից՝ մեկ պայթական և մեկ շփական, իսկ երկու դեպքում (չ, ց) նաև հազագից:

Խոսելով շնչեղների ու կիսաշփականների մասին Մ. Աբեղյանը գրում է. «Բարդ բաղաձայնները կազմվում են երկու կամ երեք հնչյունի այնպիսի բաղադրությունից, որի մեջ երկու հնչյունը մեկ արտաբերությամբ են առաջանում և ձայնաբանորեն իբրև մեկ հնչյուն են ըմբռնվում: Դրանք երկու տեսակ են՝ հազազավոր և կրկնակ բաղաձայններ»¹: Վերջինների տակ հեղինակը նկատի ունի կես-պայթական կամ կես-շփական բաղաձայնները: Մ. Աբեղյանի այս կարծիքը բաժանում են հին և միջին սերնդի բոլոր լեզվաբանները: Իհարկե, ոմանք այդ քարդոպությունը ավելի մերձեցնում են, ասելով, որ դրանք մի հնչյունի երկու տարրերն են, սակայն այս կարծիքը ճիշտ չի կարելի համարել, քանի որ հնչյունաբանորեն շնայած նրանք սկսվում են հպումով, բայց չեն ավարտվում պայթյունով, այլ փակվածքը վերածվում է ճեղքի, որի շնորհիվ նրանց կեսից լսվում է շփական կամ սուլող ձայն: Ուրեմն նրանք ոչ թե բաղկացած են մեկ պայթականից և մեկ շփականից, որին երկու դեպքում (ց, չ) միանում է նաև հազազը, այլ այնպիսի հնչյուններ են, որոնց կազմավորման եղանակը տարբերվում է թե՛ պայթականներից և թե՛ շփականներից՝ ունենալով ընդհանուր գծեր եր-

¹ Մ. Աբեղյան, Հայոց լեզվի տեսություն, 1965, էջ 84:

կուսի հետ էլ: Նրանց միահնչյունության պարզության օգտին են վկայում նաև փորձառական տվյալները՝ տևողությունը, կազմավորման տեղը և սպեկտրալ պատկերի յուրահատկությունը:

§ 25. Հպականներ են նաև մ, և ռնգային ձայնորդները, որոնց արտասանության ժամանակ բերանի խոռոչում նույնպես ստեղծվում է պատնեշ: Սակայն այդ պատնեշը չի վերանում, այլ փափուկ քիմքի իջեցման հետևանքով օդը ստանում է լրացուցիչ ելք դեպի քթի խոռոչը:

Ըստ արտաբերման եղանակի, հպական ռնգային ձայնորդները հայ լեզվաբանական գրականության մեջ մերթ դասվում են շփականների շարքը², մերթ՝ պայթականների³ և մերթ էլ՝ դիտվում են որպես առանձին խումբ առանց դասակարգվելու ըստ արտաբերման եղանակի⁴: Սակայն այդ բաժանումը չի արտացոլում նրանց իսկական վիճակը: Ծիշտ է, ռնգային ձայնորդները կարող են երկար արտասանվել ի տարբերություն ա, բ, փ և այլ պայթականների, սակայն շփական չեն և իրարից տարբերվում են ոչ թե ռնգային երանգով, այլ թերանում ստեղծված պատնեշով, ուստի նրանց արտասանական հիմնական գոտին պետք է համարվի բերանում ստեղծված արգելքը, իսկ այնուհետև՝ դրա ելքը դեպի քթի խոռոչը: Նրանք չեն նմանվում նաև պայթականներին, քանի որ նրանցում պայթյուն չկա:

§ 26. Նեղվածֆային հնչյունները ըստ արտաբերման եղանակի բաժանվում են շփական բաղաձայնների և նեղվածքային ձայնորդների: Շփականների ժամանակ ճեղքը ավելի նեղ է և կարող է լինել կլոր (ս, զ) կամ հարթ (վ, ֆ, շ, ժ, խ, դ, ճ): Նեղվածքային ձայնորդները բնորոշ են ավելի լայն ճեղքով, որի շնորհիվ նրանցում աղմուկը քիչ է: Նրանք կարող են ունենալ օդի հոսքի երկու ուղի՝ կենտրոնական (յ, ր) և կողային (լ):

Մանր.— Ավանդական դասակարգման համաձայն ս, զ և շ, ժ բաղաձայնները տարբերակվում են միմյանցից որպես սուլա-

² Տե՛ս է. Աղայան, *Լեզվաբանության ներածություն*, 1967, էջ 149, Գ. Սևակ, *Ժամանակակից հայոց լեզվի դասընթաց*, 1955, էջ 88:

³ Տե՛ս Վ. Առաքելյան, *Ժամանակակից հայոց լեզվի հնչյունաբանություն*, 1955, էջ 28—31:

⁴ Տե՛ս Գր. Ղափանցյան, *Ընդհանուր լեզվաբանություն*, 1939, էջ 54, Մ. Արեղյան, *Հայոց լեզվի տեսություն*, էջ 82, 86:

կան և շահական հնչյուններ՝ նկատի առնելով նրանց լսողական տպավորությունը: Այս բաժանումը, ձիշտ լինելով հանդերձ, չի տալիս այդ հնչյունների արտաբերական տարբերությունը:

§ 27. Բաղաձայնների դասակարգման երկրորդ կարևոր ըսկզբունքը նրանց կաղմավորման տեղն է: Ըստ արտաբերման տեղի հայերենում տարբերվում են շրթնային, շրթնատամնային, ատամնային, լնդերքային, առաջնաքմային, քմային, փափկաքմային և հագագային բաղաձայններ:

§ 28. Բաղաձայնների մեծ մասի համար կարևոր է նաև ձայնալարերի մասնակցությունը արտաբերության ժամանակ: Եթե բաղաձայնների կաղմավորման ժամանակ ձայնալարերը տատանվում են, ապա աղմուկին միանում է նաև ձայնը, իսկ եթե ոչ՝ ապա բաղաձայնները միայն աղմկային են: Առաջինները կոչվում են ձայնեղ բաղաձայններ, իսկ երկրորդները՝ խուլ:

Հայերենի բաղաձայնների համար կարևոր հատկանիշ է նաև շնչեղացումը, այսինքն օդի լրացուցիչ հոսքը որոշ հնչյունների արտաբերման ժամանակ: Հայերենում հպականների շարքում շնչեղացումը ինքնուրույն տարբերակիչ հատկանիշ է, որով կաղմվում է հպականների համար երրորդ շարքը՝ ձայնեղ-խուլ-շնչեղ: Շնչեղացված հնչյունները հայերենում արտաբերվում են ավելի ուժեղ, ավելի մեծ էներգիայի ծախսով՝ խուլերի համեմատությամբ:

§ 29. Բացի արտաբերման տեղից, դասակարգման ժամանակ նկատի է առնվում նաև շարժուն գործարանների մասնակցության եղանակը: Այսպես՝ լեզուն կարող է մասնակցել հնչյունի արտաբերմանը իր ծայրով, այս դեպքում ստացվում են ծայրալեզվային հնչյուններ, կամ առջևի մեջքով, որի հետևանքով ստացվում են առաջնալեզվային (դորսալ) հնչյուններ, կամ միջին ու ետին մասերով՝ միջնալեզվային ու ետնալեզվային հնչյուններ:

Արտասանական հիմնական պատենշից բացի, լեզուն կարող է ստեղծել նաև երկրորդական պատենշ: Երբ նրա միջին մասն է բարձրանում դեպի կոշտ քիմքը, հնչյունը ստանում է քմայնացման երանգ, իսկ երբ ետին մասն է բարձրանում դեպի փափուկ քիմքը, հնչյունը ստանում է կատկանացման լրացուցիչ երանգ:

§ 30. Ըստ ֆիզիկական բաժանման ձայնորդները առանձնանում են թե՛ հպական և թե՛ նեղվածքային բաղաձայններից՝ կազմելով մի առանձին խումբ, որը նմանվում է ձայնավորներին: Այսպիսով՝ բաղաձայնները ըստ ֆիզիկական բնույթի բաժանվում են 3 խմբի՝ պայթականներ, որոնց ձայնային պատկերում նկատվում է ձայնի ընդհատում, որին հաջորդում է աղմուկի վայրկենական պոռթկումը, շփականներ, որոնց լայն աղմկային գոտին որոշակիորեն տեղայնացված է ձայնային դիապազոնում և ձայնորդներ, որոնց ձայնային պատկերը թեև նման է ձայնավորներին, սակայն տարբերվում է նրանցից ֆորմանտների թուլությամբ ու կարճությամբ և աննշան աղմուկի առկայությամբ:

§ 31. Յուրաքանչյուր հնչյունի արտասանությունը կարելի է ներկայացնել 3 պահից՝ մուտք, կացք և ելք: Մուտքի ժամանակ արտասանական օրգանները շարժվում են իրենց հանգստի վիճակից և ընդունում տվյալ հնչյունի արտասանության համար անհրաժեշտ դիրքը: Օրինակ, պ-ի ժամանակ շրթունքները ամուր հպվում են միմյանց, լեզուն իր ետին մասով մի փոքր բարձրանում է և օդը կուտակվում է շրթունքների մոտ: Կացքի ժամանակ այդ դիրքը պահպանվում է (անշուշտ այս պահը, ինչպես նաև մյուս պահերը տեղում են շատ կարճ՝ վայրկյանի հարյուրորդական մասեր): Ելքը այն պահն է, երբ արտասանական օրգանները կատարելով որոշ գործողություն, անցնում են հանգստի վիճակին կամ հաջորդ հնչյունի արտասանությանը: Օրինակ՝ պ-ի ելքի ժամանակ շրթունքները միանգամից բացվելով անցնում են հաջորդ հնչյունի դիրքին:

4. ՀնչՈՒՅԹԻ ԸՄԲՈՆՈՒՄԸ

§ 32. Յուրաքանչյուր բանավոր խոսք իրականանում է որպես հնչյունական մի շղթա, որտեղ մերթ ընդ մերթ հանդես են գալիս տարբեր տեղություն դադարներ: Հնչյունական շղթան նախ և առաջ տարրալուծվում է համեմատաբար փոքր և ինքնուրույն հատվածների՝ հնչադասությունների, որոնք միմյանցից անջատվում են համեմատաբար երկար դադարներով: Հնչադասությունները իրենց հերթին նույնպես բաժանվում են ավելի փոքր մասերի (հնչաշարությունների): Այնուհետև խոսքում առանձնանում են հնչաբառերը

և վանկերը: Որպես նվազագույն միավորներ, որոնք ժամանակի առանցքում այլևս չեն բաժանվում ավելի փոքր միավորների, հանդես են գալիս հնչյունները:

Ընդունված է լեզվի հնչյունները համարել նվազագույն նյութական միավորներ, որոնցով կազմավորվում է խոսքը: Հիրավի, առանց հնչյունական միավորների չկա և խոսք:

Սակայն միայն հնչյուններով չի կազմվում յուրաքանչյուր լեզվի խոսողությունը, և հնչյունները վերջին հաշվով (գիտական վերլուծության տեսանկյունից) խոսքի նվազագույն միավորները չեն: Կատարելով խոսքի հաջորդական վերլուծությունը՝ կարելի է հասնել այնպիսի նվազագույն միավորների, որոնցով մեկ ձևույթը կամ բառը տարբերվում է մյուսից ոչ թե մեկ հնչյունով, այլ ավելի փոքր միավորով, որը կոչվում է տարբերակիչ հատկանիշ, օրինակ՝ պայտ-փայտ հակադրության մեջ հնչյունները տարբերվում են ոչ թե ամբողջությամբ, այլ շնչեղացումով, իսկ բար-պարզույզում՝ ձայնեղացումով, որոնք տարբերակիչ հատկանիշներ են: Տարբերակիչ հատկանիշները խոսքում հանդես են գալիս ոչ թե ինքնուրույն, այլ իրար հետ կապակցված: Նրանք, առհասարակ, ինքնուրույն գոյություն չունեն:

§ 33. Չնայած լեզվի հնչյունական ձևավորման համար օգտագործվում են մարդու արտասանական օրգանների հնարավորության սահմաններում կատարվող գործողություններ, սակայն յուրաքանչյուր լեզու ունի հնչյունների կազմավորման ու բաշխման իր սեփական ձևերն ու կաղապարները, որով էլ երկու տարբեր լեզուների միատեսակ հնչվող հնչյունները լինում են տարբեր համակարգերի միավորներ: Օրինակ, հայերենի [ք] հնչյունը շատ նման է ռուսերենի кто, к себе, Оксана բառերում հնչվող к-ին: Բայց մի՞թե այս երկու հնչյունները ունեն միևնույն արժեքը հայերենում և ռուսերենում: Իհարկե, ոչ: Հայերենում այն լրարժեք հնչույթ է և հակադրվում է մի կողմից խուլ կ-ին, մյուս կողմից՝ ձայնեղ գ-ին: Հայերենում նույն հակադրությունը կրկնվում է շրթնայինների, ատամնայինների և կիսաշփականների շարքերում՝ կազմելով մի ամբողջ համակարգ: Իսկ ռուսերենում այն միայն դիրքային տարբերակ է, չունի հակադրության եզր և այլ դիրքերում արտասանվում է առանց շնչեղացման, ինչպես՝ аккорд, как Китай և այլն բառերում: Ուրեմն՝ մարդկային լեզվի հնչյունա-

կան բոլոր հնարավորություններից յուրաքանչյուր լեզու վերցնում է իր սեփական ձևը, կաղապարը, որը տարբերվում է այլ լեզուներից և չափազանց ինքնօրինակ է:

§ 34. Լեզվի արտահայտության պլանը ընդգրկում է տվյալ լեզվի հնչյունային համակարգը, որը, սակայն, կազմում է արտահայտության պլանի միայն մի մասը: Այն ընդգրկում է նաև տվյալ լեզվի հնչյունների միացման կանոնները, վանկի կառուցվածքը, բառի վանկային ու շեշտային կառուցվածքը, շեշտի ու հնչերանգի առանձնահատկությունները: Այս միավորները, սակայն, տարբեր մակարդակի միավորներ են և խոսքում ունեն տարբեր ինքնուրույնություն ու դրսևորում: Այսպես, օրինակ, եթե տարբերակիչ հատկանիշները առհասարակ ինքնուրույն գոյություն չունեն, և նրանց առանձնացումը կապված է մարդու կողմից որոշ տրամաքանական ու փորձառական գործունեության հետ, ապա բառի, որպես ինքնուրույն հնչյունական միավորի գոյությունը ոչ մեկի մոտ կասկած չի հարուցում, և նույնիսկ հնչյունաբանությունից հեռու կանգնած մարդիկ կարողանում են որոշել բառի սահմանները, նրա մեջ մտնող հնչյունների թիվը, որակը, վանկերը և շեշտը:

Դժվար չէ որոշել նաև նախադասության սահմանները, սակայն շարույթի, որպես արտասանվածքի ինքնուրույն միավորի, սահմանները բավականին անորոշ են և կախված են, մի կողմից, արտասանվածքի իմաստից, իսկ մյուս կողմից՝ խոսողի ու լսողի (ուսումնասիրողի) մոտեցումից:

§ 35. Ինչպես ասացինք, խոսքի հնչյունները այն միավորներն են, որոնցով կազմվում են բառերը, շարույթները ու նախադասությունները: Սակայն սխալ կլիներ պատկերացնել, որ հնչյունները աղյուսների նման միացվում են միմյանց ավելի մեծ միավորներ կազմելու համար: Նրանք նախ և առաջ ավելի սերտորեն են կապվում միմյանց, կազմելով մի սերտ արտասանական միավոր՝ վանկը և այնուհետև՝ ավելի մեծ միավորներ: Բացի այդ, խոսքում հաճախ հանդես են գալիս այնպիսի հնչյուններ, որոնք լոկ որոշ հնչյունական պայմանների և անցումների հետևանք են, և որոշել դրանց գործառությունը լեզվում հաճախ մեծ դժվարություններ է ներկայացնում: Արդյոք մի՞շտ է հեշտ որոշել, օրինակ, հայերենի ը կամ յ հնչյունների արժևքը խոսքում: Արդյո՞ք դրանք միշտ ինք-

նուրույն հնչույթներ են և հակադրվում են այլ հնչույթներին, թե ոչ:

Երբեմն խոսքում հանդես են գալիս այնպիսի հնչյուններ, որոնք տվյալ լեզվի հնչյունային համակարգը մուտք չեն գործել, կամ զբաղեցնում են որոշ սահմանային դիրք:

Դրանք հաճախ չեն համարվում տվյալ լեզվի միավորներ, բայց երբեմն բնորոշ են նրան: Օրինակ՝ տժ կապակցության գործածությունը «Ոչ»-ի իմաստով հայերենում, կամ քմայնացած լ-ի, տ-ի գործածությունը որոշ բառերում, օրինակ՝ ալյուր, աւայան, մատյան, և կամ որոշ քմայնացած հնչյունների առաջացումը ուսերենի ազդեցությամբ:

Լեզվի հնչույթների և նրանց դիրքային տարբերակների որոշումը հնչույթաբանական խնդիրներից մեկն է: Այս հարցի հետ սերտորեն կապված է բառերի հնչույթային կազմի որոշումը: Օրինակ՝ քանի՞ հնչույթից են բաղկացած սրտատրոփ, սրտային, Մկրտչյան, հրապարակ բառերը: Հայերենում մաբդ-մաբդը կամ սեղան-սեղանը բառերը տարբերվում են միմյանցից որոշյալ-անորոշ հակադրությամբ, այսինքն ը հողի հավելումով: Այս դեպքում որոշյալության քերականական կարգը արտահայտվում է մեկ հնչույթով, այսինքն՝ սեղան-սեղանը հակադրության մեջ ը-ն քերականական իմաստի արտահայտման միջոց է, իսկ հետևյալ բառերում՝ կրտրել-կտրել, կրել-կարել-կերել, այն ունի բառիմաստի տարբերակման արժեք: Կան նաև դեպքեր, երբ ը-ի գործառությունը բոլորովին այլ է: Այս և նման հարցերի որոշումը պահանջում է լեզվի հնչույթային վերլուծություն, որը կարելի է կատարել ելնելով տարբեր լեզվաբանական դպրոցների տեսանկյուններից, միշտ նկատի ունենալով, սակայն, լեզվի կառուցվածքը, նրա հաղորդակցման գործառությունը և նրա էական ու ոչ էական միավորների հարաբերությունը:

§ 36. Լեզվաբանության մեջ հնչույթի համընդհանուր բնորոշում չկա: Հայերենական և արտասահմանյան լեզվաբանության մեջ կան հնչույթի տարբեր ըմբռնումներ, բայց դրանցից ոչ մեկը չի կարող լիովին արտահայտել հնչույթի էությունը: Դժվարությունն այն է, որ ինքը՝ հնչույթը մի բարդ արևույթ է և կարող է ուսումնասիրվել տարբեր տեսանկյուններից: Մի կողմ թողնելով հնչույթի տարբեր մեկնաբանությունները, այս աշխատության մեջ նպա-

տակահարմար է առաջնորդվել հնչույթի հետևյալ գործնական բնորոշմամբ:

Հնչույթը տվյալ լեզվի արտահայտության պլանի նվազագույն գծային միավորն է, որը բաղկացած է տարբերակիչ հատկանիշների գումարից և որով կարելի է միմյանցից տարբերել տվյալ լեզվի բառերը կամ բառաձևերը:

Տարբերակման այս ֆունկցիան հնչյունները դրսևորում են այն դեպքում, երբ նրանք հակադրվում են իրար կամ զրոյին միևնույն հնչյունական դիրքում (տուն-շուն, համ-հում, սեղան-սեղանի) կամ երբ հնչյունները բառերում հանդես են գալիս տարբեր բաշխվածությամբ (շուն-նուշ):

Միևնույն հնչույթը խոսքում արտասանվում է խոսողների կողմից երբեմն աննկատելի, իսկ երբեմն զգալի տարբերություններով: Տարբերությունները նախ ստեղծվում են այն բանի շնորհիվ, որ տարբեր մարդիկ ունեն արտասանության փոքր-ինչ տարբեր եղանակներ, որոնք պայմանավորված են յուրաքանչյուր մարդու արտասանական օրգանների առանձնահատկություններով, և որին շատ են նպաստում ձայնային տարբերությունները: Ֆիզիկական տեսակետից այս տարբերությունները շատ մեծ են: Սակայն լեզվական հաղորդակցման համար այդ տարբերությունները ոչ մի նշանակություն չունեն: Դրանք կազմում են խոսքի այն կողմը, որն անտեսվում է լեզվի կողմից և մնում է արտալեզվական մակարդակում:

Օրինակ՝ անկախ նրանից, թե «ինչպե՞ս եք» նախադասությունը ասվում է բասով, բարիտոնով, թավ կամ բարակ, խալտո կամ զրնգոն ձայնով, նախադասության իմաստը և արտասանված հնչույթների քանակը չի փոխվում: Անշուշտ, ֆիզիկական այդ տարբերությունները ազդարարում են մեզ, թե խոսողը տղամարդ է, թե՞ կին, ինչ տարիքի է, ինչ տրամադրության է, կամ առողջ է, թե՞ հիվանդ, բայց այս բոլոր հանգամանքները արտալեզվական են և չեն փոխում նախադասության լեզվական միավորների իմաստը⁵:

§ 37. Սակայն, անկախ արտալեզվական գործոնների ազդե-

⁵ Այստեղ նկատի չի առնվում խոսքում կոնտեքստի կամ իրադրության ազդեցությունը, որոնք կարող են փոխել տվյալ արտահայտության բովանդակությունը:

ցության հետևանքով առաջացած տարբերություններից, հնչույթները խոսքում հանդես են գալիս քիչ թե շատ փոխված ձևով: Միևնույն հնչույթի արտասանական տարբերությունները առաջանում են հնչյունական որոշակի պայմաններում՝ կապված շեշտի, հարևան հնչյունների որակի և տեմպի հետ: Երբ հնչյունները ենթարկվում են նման փոփոխությունների, ստանում են զգալի որակական կամ քանակական տարբերություններ: Որակական փոփոխությունները համեմատաբար ավելի նկատելի են տվյալ լեզվով խոսողների համար և, չինելով պարտադիր, առաջացնում են հնչույթի տարբերակներ կամ փոփոխակներ: Սակայն հնչույթների կրած որակական, քանակական փոփոխությունները եթե չեն ազդում նրանց տարբերակիչ հատկանիշների վրա, չեն փոխում և նրանց հնչույթային արժեքը: Դիրքային կամ շեշտային փոփոխությունները հիմնականում ազդում են հնչույթի ոչ-տարբերակիչ հատկանիշների վրա: Այդ պատճառով հնչույթի տարբերակները, քանի որ պարունակում են ինչպես տարբերակիչ, այնպես էլ ոչ տարբերակիչ հատկանիշներ, իրենց բովանդակությամբ ավելի հարուստ են հնչույթներից, որոնք բաղկացած են միայն տարբերակիչ հատկանիշների գումարից: Երբ ազդեցության է ենթարկվում տարբերակիչ հատկանիշներից մեկը կամ երկուսը, այդ դեպքում տեղի է ունենում չեզոքացման երևույթ: Չեզոքացման հետևանքով առաջանում է գերհնչույթ, որը համընկնում է նույն շարքի մեկ այլ հնչույթի կամ ընդգրկում է տվյալ շարքի հնչույթների էական հատկանիշները՝ չնմանվելով նույն շարքի որևէ հնչույթի:

§ 38. Քանակական փոփոխությունները տվյալ լեզվով խոսողների կողմից սովորաբար չեն նկատվում, բայց գրանցվում են ճշգրիտ սարքերի ու գործիքների օգնությամբ: Օրինակ, չնայած ժամանակակից հայերենում ձայնավորները չեն ենթարկվում զգալի որակական փոփոխության, ինչպես ռուսերենում, սակայն ձայնավորի տևողությունը, նայած, թե այն շեշտակի՞ր վանկում է, թե՞ անշեշտ և շեշտից ի՞նչ հեռավորության վրա է գտնվում, տատանվում է բավական մեծ սահմաններում՝ գրեթե 2—3 անգամ: Սակայն այս տարբերությունները լսողների կողմից չեն նկատվում, քանի որ դրանք իմաստատարբերակիչ դեր չունեն կամ ավելի ճիշտ նրանք վերագրում են մի այլ հնչյունական երևույթի, օրինակ՝ շեշտին կամ հնչերանդին:

§ 39. Խոսքում ավելի նկատելի են հնչյունների փոխադրեցական տարբերությունները, որոնք առաջացնում են հնչույթի տարբերակներ:

Դրանց տեսակները շատ են, և յուրաքանչյուր հնչույթի համար կարելի է նշել մի քանիսը: Կան հնչույթներ, որոնց տարբերակների թիվը քիչ է կամ աննկատելի սովորական խոսողների համար: Եվ ընդհակառակը, որոշ հնչույթներ ունենում են մի քանի իրարից խիստ զանազանվող տարբերակներ:

Սակայն միևնույն հնչույթի տարբերակները շունեն իմաստատարբերակիչ ֆունկցիա և տարբերվում են միմյանցից բաշխվածությամբ: Մի տարբերակը չի կարող գործածվել մյուսի փոխարեն միևնույն դիրքում, այլ կերպ ասած, նրանք գտնվում են փոխբացառող բաշխման մեջ:

Այսպես օրինակ՝ լ ձայնորդը տարբեր դիրքերում արտասանվում է որոշ տարբերությամբ՝ նայած հաջորդ հնչյունը ինչպիսին է՝ ձայնավոր, թե բաղաձայն, կամ՝ ինչպիսի՝ ձայնավոր է: Համեմատենք օրինակ հետևյալ բառերի լ-երը՝ 1. լինում է, չի լինում, 2. ալյուր, 3. ալ կարմիր բալ 4. լու, 5. լոք:

Առաջին դեպքում լ-ն քմայնացած է (փափուկ), երկրորդում՝ ավելի շատ քմայնացած, 3-րդում՝ ոչ քմայնացած (կոշտ է), 4-րդ ու 5-րդ դեպքերում՝ շրթնայնացված (ուժեղ և համեմատաբար թույլ): Քննենք տ բաղաձայնի տարբերակները.

տալ—ոչ քմայնացած, ատամնային պայթական տ,
աւյան—քմայնացած, հտնատամնային պայթական տ,
տուն—շրթնայնացված, ատամնային, ոչ քմայնացած պայթական տ,

Ատլանտ—առաջին տ-ն ոչ քմայնացած, բայց ոչ ատամնային, այլ կողային պայթյունով արտասանված պայթական, որի ժամանակ հիմնական պատենը մնում է փակ, բայց պայթման հետևանքով օդը դուրս է պոռթկում լեզվի եզրերից: Երկրորդ տ-ն արտասանվում է գրեթե առանց պայթյունի՝ վերածվելով այսպես կոչված իմպլոզիվ տ հնչյունի:

այդ (այտ)—հնչյուն, որ չի տարբերվում տվյալ դիրքում դ-ից ու տ-ից, և որտեղ ձայնեղացումը չեզոքացել է:

մատնել—այստեղ առկա է ոչ սովորական ատամնային, այլ «ռնգային» պայթյունով տ:

§ 40. Այս հնչույթի, ինչպես և շատ ուրիշ հնչույթների տարբերակների թիվը բավականին մեծ է: Սակայն խոսողների ու լրսողների համար դրանք հաճախ աննկատելի են, քանի որ չեն առաջացնում իմաստային տարբերություններ: Տարբերակների ոչ ճիշտ գործածությունը դիտվում է լսողի կողմից որպես շեղում սովորական արտասանությունից կամ այսպես կոչված ակցենտ: Օրինակ՝ երբ ուսուր հայերեն խոսելիս քմայնացնում է հայերենի բաղաձայնները ի կամ է ձայնավորներից առաջ կամ կատարում է որոշ հնչյունների փոխարինում՝ հնչյունների արտասանությունը հարմարեցնելով իր մայրենի լեզվի արտասանությանը, ապա դա դիտվում է որպես ակցենտ, ինչպես՝ բիեռան, կիեռան, դիրեկտոր, ցառ (ծառ-ի փոխարեն), Յախկաձուր (Ծաղկաձորի փոխարեն), շառ (ճառի փոխարեն), շանշ (ճանճի փոխարեն), աբցյունֆ (արդյունքի փոխարեն):

Նման արտասանական շեղումները սովորաբար չեն ազդում հնչույթների տարբերակիչ հատկանիշների վրա՝ առաջացնելով միայն անսովոր դիրքային տարբերակներ (դիրեկտոր, բ'երան), սակայն երբեմն կարող են և ազդել բառի ճանաչելիության վրա, քանի որ փոխում են տարբերակիչ հատկանիշներից մեկը կամ երկուսը (ճանճ-շանշ, ճար-շար):

Քանի որ հնչույթը խոսքում արտահայտվում է մի քանի տարրերակներով, ապա անհրաժեշտ է կատարել դրանց դասակարգումը: Տարբերակների մեջ կարելի է տարբերել հիմնականը կամ տիպականը և երկրորդականները: Յուրաքանչյուր լեզվի համար կարելի է գտնել այնպիսի դիրքեր, որտեղ հնչույթի մի տարբերակը ամենաբարենպաստ պայմանում է իր հատկանիշները ցուցաբերելու համար և քիչ է ազդվում հաջորդ կամ նախորդ հնչյուններից: Հիմնական տարբերակ պետք է համարել այն, որտեղ առկա են տվյալ հնչույթի բոլոր տարբերակիչ հատկանիշները: Օրինակ՝ ձայնավորների արտասանությունը շեղված վանկում, բաղաձայնների գործածությունը բառասկզբում կամ ձայնավորից առաջ:

§ 41. Այն դիրքը, որտեղ հնչույթը հանդես է գալիս իր բոլոր հատկանիշներով կոչվում է ուժեղ դիրք: Կան դիրքեր, որտեղ այս կամ այն պատճառով (շեշտի բացակայություն, մի ուրիշ հնչյունի առկայություն) հնչույթը կորցնում է իր տարբերակիչ հատկանիշ-

ներից մեկը կամ նույնիսկ երկուսը, շատ հաճախ համընկնելով արտասանության մոտ մի այլ հնչույթի հետ: Այսպիսի դիրքը կոչվում է թույլ և նրանում հանդես եկող հնչյունը՝ թույլ կամ չեզոքացված: Օր. հնդկանավ բառում դ-ն գտնվում է թույլ դիրքում, քանի որ այն՝ ազդվելով հաջորդ խուլ բաղաձայնից, կորցնում է իր ձայնեղության հատկանիշը՝ նմանվելով շնչեղ ք-ին:

Հայերենի բաղաձայնների համար ուժեղ դիրքեր են բառակիզբը և բառամեջը (ձայնավորներից առաջ կամ նրանց միջև): Ինչպես՝ դաս-տաս-թաս, գարի-կարի-քարի, կաղամբ, Աղամ, ա-կոս, սեվաշյա և այլն:

Բառավերջը հայերենում բաղաձայնների համար մասնակի թույլ դիրք է, քանի որ այս դիրքում տեղի է ունենում ձայնեղ պայթականների և ավելի քիչ՝ շփականների մասնակի խլացում, այլ կերպ ասած՝ թուլացում: Հմմտ. հոդ-հոտ, ծակ-ծագ (աբխածագ), անոդ-անոթ, ակ-ազ, մեկ-մեզ: Շփականների մոտ այս դիրքում հակադրությունները ավելի հստակ են, չնայած նրանք նույնպես թուլանում են, օրինակ՝ հավ-հաֆ, ով-ոֆ, մագ-մաս, եզ-ես, ուժ-ուշ, շաղ-շախ-շահ: Խոսքում, հատկապես դադարից առաջ, թուլացումը ավելի ուժեղ է, օրինակ՝ ուժ-ի ժ-ն կարող է զերջում հընչվել ինչպես շ, շաղ-ի դ-ն՝ դադարից առաջ հաճախ հնչվում է որպես խ: Էջ, ականջ, սեգ, մեգ, բադ, սագ, սադդ, շյուդ, մագ, անհապաղ և այլն բառերի վերջին ձայնեղ բաղաձայնները ձայնեղ են հնչվում այդ բառերի ինքնուրույն արտասանվածքում, իսկ խոսքում հաճախ խլանում են հատկապես՝ արտաբերության վերջում:

Վերոհիշյալ օրինակներում թուլացման կամ մասնակի չեզոքացման է ենթարկվել ձայնեղության հատկանիշը: Հայերենում շնչեղության հատկանիշը նույնպես ենթակա է չեզոքացման: Օրինակ՝ թոկ-թոք, տակ-տաք, քակ-քազ (ք) հակադրությունում կ-ի ու ֆ-ի արտասանությունը հստակ չի պահպանվում, իսկ շատ ուրիշ դեպքերում խուլ կամ ձայնեղ պայթականները հնչվում են շնչեղ՝ հակադրվելով նույն պայմաններում խուլերին: Օրինակ՝ գուտ, գուգս, գուզվել, էգ, էլեկտրոն, էֆպեդիցիա:

§ 42. Հայերենի ձայնեղ պայթականների համար պատմականորեն թույլ դիրք է եղել նաև ր-ից և դ-ից հետո գտնված դիրքը, որտեղ ձայնեղության հատկանիշը կորել է, և հնչույթը նման-

վել է նույն շարքի խուլ կամ շնչեղ բաղաձայնին: Օրինակ՝ աղջիկ (ախշիկ)⁶, աղբյուր (ախպուր), եղբայր (յեխպայր), աղբ (ախպ), ողբ (վօխպ), ողջ (վօխշ), ամբողջ (ամբօխշ), առողջ (առօխշ), արջ (արշ), վարդ (վարթ), ճամբորդ (ճամփօրթ), անուրդ (անուրթ), կարգ (կարթ), բարձր (բարցր), վարորդ (վարօրթ), դերձակ (դեր-ցակ) և այլն:

Այս դեպքում առկա է պատմականորեն ավարտված հնչյունա-կան փոփոխություն, որի հետևանքով մեզ ավանդվել են հնչյունա-փոխված ձևեր: Դրանք ընդունված են և գործածվում են որպես այդ-պիսիք՝ կազմելով արտասանական նորմա: Ուրեմն սխալ կլինե՞ր ասել, թե ր-ից կամ դ-ից հետո ձայնեղ հնչյունները արտասան-վում են խուլ, քանի որ տվյալ դեպքում մենք գործ ունենք ոչ թե գործող օրինաչափության հետ, այլ ավանդված հնչյունափոխված ձևերի հետ:

Բացի դրանից, տվյալ դեպքերում ոչ ր-ն և ոչ էլ դ-ն չեն պահ-պանել իրենց հիմնական հատկանիշներից մեկը՝ ձայնեղությունը. առաջինը վերածվել է խուլ շփական ր-ի, իսկ դ-ն՝ խ-ի: Դժվար է ասել, թե որ հնչյունափոխությունն է ավելի առաջ տեղի ունեցել և ազդել մյուսի վրա՝ դ-ն ու ր-ն են խլացել և ազդել բ, գ, դ, ձ, ջ-ի վրա, թե ընդհակառակը՝ վերջիններս են խլացել և ազդել դ-ի ու ր-ի վրա: Այս վերջին հնչյունափոխությունը թերևս ավելի հավա-նական է, քանի որ բառավերջը առհասարակ այնպիսի դիրք է, ուր կատարվում է արտասանության թուլացում, որի հետևանքով շատ հաճախ է տեղի ունենում խլացում:

§ 43. Սակայն ժամանակակից հայերենում լայն տարածում է գտնում արտասանական այն միտումը, երբ ր-ից ու դ-ից հետո սկսում են արտասանել ոչ թե խուլ պայթականներ, այլ ձայնեղ պայթականներ: Օրինակ՝

գորգ, գորգագործություն, արգասիք, արդ, ուղեծ, մեծարգո, հուշարձան, անարգ, անուրջ, արյունաբու, արգո, արգանդ, արգա-սիք, Ալավերդի, նավորդ, բուրգ, ուրջ, բորբ, հարդ, հաղարջ, կա-մուրջ, մաղձ, սարդ, Եղջանիկ, շրջան, արձագանք, լուրջ, շուրջ, անարգել, բորբոքվել, բողբոջ, շրջապատ, զարգանալ, մեծավոր,

⁶ Բառերի արտասանությունը ցույց տալու համար օգտագործում ենք տա-ռադարձված ձևերը, որոնք տալիս ենք շեղ փակագծերով:

մակարդակ, երիտասարդ, հուրդ, վարդենիս, վերդյան, հուրդուել, հաղարամ, խլուրդ, շնչանդուություն:

Ուրեմն՝ հայերենի բազմաթիվ բառերում *ր-ից ու ղ-ից* հետո հանդիպում են խուլ պայթականներ, իսկ մի շարք (թվով մի քանի տասնյակ) բառերում՝ ձայնեղ պայթականներ: Դիրքային տարբերությունները այս դեպքում հնչույթային արժեք չունեն:

§ 44. Գործածության տեսակետից այս բառերն ունեն ավելի սահմանափակ շրջանակներ՝ պատմականորեն հնչյունափոխված ձևերի համեմատությամբ: Դրանցից շատերը նորակերտ կամ գրաբարից փոխառյալ բառեր են: Սակայն կան նաև սովորական ու հաճախ գործածվող բառեր: Բացի այդ սահմանափակումից այս ցանկի բառերը միտում ունեն անցնելու առաջին ցանկը, այսինքն՝ ենթարկվելու խլացման: Օրինակ՝ վարդենիս գյուղի անունը սկզբում արտասանվում էր *ղ-ով*, իսկ հետզհետե սկսեց արտասանվել *թ-ով*:

Կան նաև անցումնային ձևեր, այսինքն բառեր, որոնց արտասանությունը անկայուն է: Ոմանք այդ բառերի պայթականները արտասանում են ձայնեղ, մյուսները՝ խուլ: Օրինակ՝ երջանիկ (երչանիկ), շուրջ (շուրջ), աղձազանգ (աղցազանգ) և այլն:

Այսպիսով՝ հնչույթական կազմի տեսակետից պետք է ընդունել, որ վաթղ, մաթղ, ողբալ և նման բառերը կազմված են (վարթ), (մարթ), (վոխպալ) հնչույթներից, որոնք գրության մեջ արտահայտվում են այլ կերպ: Կարելի է ասել, որ գրությունը այդ բառերում ավանդական է, իսկ արտասանությունը՝ համեմատաբար նոր:

Եթե ժամանակակից հայերենում չլինեին երիտասարդ, զորգ, ուղեհոն և նման ձևերը, ապա վաթղ, մաթղ, ողբ բառերում *բ, գ, ղ-ի* համար *ր-ի* և *ղ-ի* մոտ գտնված դիրքը կարելի էր համարել թույլ դիրք, որտեղ ձայնեղացման հատկանիշը կորչում է: Սակայն բացառությունների թիվը մեծ է, արտասանական «գրային» միտումը ուժեղ, ուստի մենք չենք կարող *ր-ի* և *ղ-ի* մոտ գտնված դիրքը համարել թույլ դիրք:

§ 45. Հայերենի ձայնեղ բաղաձայնների համար թույլ դիրք է խուլ բաղաձայնից առաջ գտնված դիրքը, որտեղ գործում է հետադարձ առնմանության հնչյունափոխությունը, և ձայնեղը կորցնում է իր ձայնեղության հատկանիշը: Օրինակ՝ ծաղիկ արտա-

սանվում է դ-ով, բայց ծաղկեփունջ (խ) (դ-ն մասամբ կամ լրիվ խլանում է կ-ի ազդեցությամբ), հովիտ (վ)—հովտաշուշան (ֆ) (վ-ն խլանում է շ-ի ազդեցությամբ), հնդիկ (դ)—հնդկահավ (թ) (դ-ն վերածվում է ք-ի կ-ի ազդեցությամբ)։ Նույնն է Կովկաս բառի վ-ի արտասանությունը։ Թույլ դիրք է նաև խուլ շփականներից առաջ գտնված դիրքը, որտեղ նրանք չեն հակադրվում պարզ խուլերին ու ձայնեղներին, ինչպես՝ ախուր, ափսե, տափս, մափս, էփսպեղիցիա, էփսկուրսիա, էփսպրապրիացիա։

Եթե խոսքում կամ բառում հանդիպում են երկու պայթական, ապա նրանցից առաջինը գտնվում է թույլ դիրքում և սովորաբար ազդվում է հաջորդ բաղաձայնից՝ խլանալով կամ շնչեղանալով։ Օրինակ՝ այդպես, այդքան, անեծք, ակտիվ, մեկտեղ, միտք։

§ 46. Ձայնավորները իրենց համակարգում տարբերակիչ հատկանիշների դրսևորման մեջ միօրինակ չեն։ Ի, ու ձայնավորները իրենց որակի պահպանման տեսակետից ավելի թույլ են ա, օ, է ձայնավորների համեմատությամբ։ Դրանք և՛ պատմականորեն, և այժմյան վիճակով ավելի են ենթակա հնչյունափոխման, այսինքն՝ ր-ի վերածվելուն, կամ լրիվ անհետանալուն⁷։

Ձայնավորները հայերենում ենթարկվում են քանակական փոփոխության՝ հիմնականում պահպանելով իրենց որակական առանձնահատկությունները ի տարբերություն ռուսերենի, որտեղ ձայնավորները, շեշտադուրկ դիրքերում, կրում են որակական մեծ փոփոխություններ։ Հմմտ. ОХНÓ (ակնո), բայց ÓКНА (օկնը)։

Այսպիսով՝ հնչույթը խոսքում հանդես է գալիս իր տարբերակների կամ փոփոխականների տեսքով, որոնք պայմանավորված են հնչյունական շրջապատով և բառային շեշտով։ Բոլոր դիրքերում հայերենի հնչույթների կրած փոփոխությունները մեծ չեն և չեն ազդում նրանց տարբերակիչ հատկանիշների վրա։ Իսկ երբ միաձուլվում են մեկ կամ երկու հատկանիշները, ապա տեղի է տևենում չեզոքացման երևույթը։

⁷ Հայերենի պատմական հնչյունափոխության մասին կիսովի «Հնչյունափոխություն» բաժնում։

5. ՀԱՅԵՐԵՆԻ ՀՆՁՈՒՅԹԱՅԻՆ ՀԱՄԱԿԱՐԳԸ

ԶԱՅՆԱՎՈՐՆԵՐ

§ 47. Ժամանակակից արևելահայ գրական լեզուն ունի 6 ձայնավոր և 30 բաղաձայն հնչույթներ: Զայնավորներն են՝ ա, օ, ու, ի, է, ը: Դրանք միմյանց հետ կազմում են հակադրություններ, այսինքն՝ ունեն իմաստատարբերակիչ ֆունկցիա, բնորոշվում են որոշակի բաշխվածությամբ ու հաճախությամբ և ունեն ուրույն արտասանական ու ֆիզիկական հատկանիշներ:

Զայնավորների, ինչպես նաև բաղաձայնների, հնչույթային արժեքը բացահայտվում է հակադրական զույգերում, այսինքն՝ այնպիսի զույգ բառերում, որոնք իրենց արտահայտության պլանում (հնչյունական մակարդակ) տարբերվում են միայն տվյալ հնչյունով կամ հատկանիշով: Զույգերի հակադրության եղանակով կարելի է հասնել հնչույթների տարբերակիչ հատկանիշների առանձնացմանը, որը և կազմում է հնչույթային վերլուծության վերջնական փուլը:

§ 48. Հայերենի բոլոր ձայնավորները, բացառությամբ ը-ի, միավանկ և ավելի սակավ դեպքերում բազմավանկ բառերում կազմում են հակադրական զույգեր: Իսկ ը-ն իր դիրքային սահմանափակության պատճառով հակադրվում է մյուս ձայնավորներին միայն երկվանկ և բազմավանկ բառերում (ըստ-աստ, ընդ-անդ, փրստ-փաստ և այս կարգի հակադրությունները ընդհանուր օրինաչափությունը չեն խախտում):

§ 49. Ա ձայնավորը հակադրական զույգեր է կազմում բոլոր ձայնավորների հետ: Այսպես՝

ա-է երակ-երեկ, քարեր-քերեր, [մարթ]-մերթ, մատաղ-մետաղ

ա-օ թաղել-թողել, [մարթ]-մորթ, Անիկ-Օնիկ

ա-ը տաներ-[տրներ], մատենի-[մրտենի], խարել-[խըրել], հարել-[հըրել], բանական-բնական

ա-ու տանկ-տոնկ, տար-տուր, սար-սուր, խալ-խուլ

ա-ի համար-հիմար, կան-կին, կամ-կիմ, բալ-բիլ (երկնագույն)

§ 50. Օ—ձայնավորը հակադրական զույգեր է կազմում բոլոր ձայնավորների հետ: Այսպես՝

օ-ա գոլ-գալ, շող-շաղ, տող-տաղ, կոպ-կապ, կոթ-կաթ, բոց-բաց, մոտ-մատ

օ-ու [օթ]-ութ, ճոթ-ճութ, խոզ-խուզ, կտոր-կտուր, կոթ-կութ-մոտ-մուտ, թոզ-թուզ, հոն-հուն

օ-ե տող-տեղ, կոտ-կետ

օ-ի գոտի-գիտի, բոծ-բիծ

օ-ը կոտորել-[կըտորել], կորել-[կըրել], մատնել-[մըտնել], հորել-[հըրել]:

Օ ձայնավորը գրեթե չունի դիրքային սահմանափակում, սակայն համեմատաբար քիչ է հանդիպում բառավերջում (օր.[՝] հետո, տո, Համո, Մարո և այլն):

Օ-ն ինչպես և ա-ն հաճախակի գործածվող ձայնավոր է և որակական փոփոխությունների չի ենթարկվում:

Հայերենի օ-ն, ինչպես և ա-ն, տարբեր դիրքերում ենթարկվում է միայն քանակական փոփոխությունների, այսինքն՝ շեշտի տակ երկար է և ինչքան հեռանում է շեշտից, այնքան ավելի կարճ է արտասանվում, հատկապես բազմամանկ բառերում: Սա վերաբերում է նաև է, ի, ու ձայնավորներին, բացի այն հնչյունափոխական դեպքերից, որոնց մասին կխոսվի առանձին:

§ 51. Ի ձայնավորը հակադրվում է մյուս ձայնավորներին՝ կազմելով հակադրական զույգեր: Այսպես՝

ի-ա կիրճ-կարճ, կիր-կար, դիրձդար

ի-ու կիտ-կուտ, թիզ-թուզ

ի-օ կիր-կոր, թիզ-թոզ

ի-է կիր-կեր

ի-ը սիրել-[սըրել]

Երկվանկ բառերում ի-ն ավելի քիչ է հակադրվում ը-ին, քանի որ հնչյունական օրենքի համաձայն միավանկ բառերի ի-ն ինչպես և ու-ն բառի աճման դեպքում չեզոքացել են և վերածվել ը-ի կամ անհետացել:

§ 52. Է ձայնավորը հակադրական զույգեր է կազմում բոլոր ձայնավորների հետ: Այսպես՝

է-ա հետ-հատ, սար-սեր

է-օ հետ-հոտ, կեր-կոր, քերի-քորի

է-ու կետ-կուտ, սեր-սուր, տեր-տուր

է-ի սերել-սիրել, թեզ-թիզ

է-ը սերել- [սըրել], բերել- [բըրել]

§ 53. Ու ձայնավորը հակադրվում է բոլոր ձայնավորներին: Այսպես՝

ու-ա սուր-սար, լուր-լար

ու-օ ութ-(օթ), մուր-մոր, թուք-թոք, բութ-բոթ, կուտ-կոտ

ու-ի կուտ-կիտ, մուտք-միտք, թու-թի

ու-ե կուտ-կետ, թուք-թեք, թուր-թեր

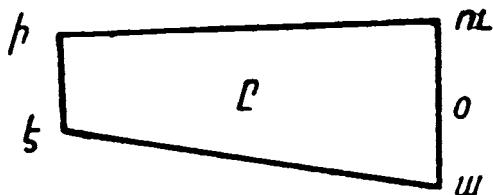
ու-ը բուրել- [բըրել], բուրիչ- [բըրիչ], մուտքեր- [մըտքեր]:

Այսպիսով, հայերենի 6 ձայնավորները միմյանց նկատմամբ ցուցաբերում են իմաստատարբերակիչ ֆունկցիա: Դրանցից հինգը չունեն դիրքային սահմանափակում ու ենթարկվում են որոշակի քանակական փոփոխությունների, որը սակայն չի ազդում նրանց հիմնական որակի վրա:

§ 54. Խմբավորելով վերը բերված հակադրությունները՝ կարելի է առանձնացնել բերանի ետին մասում արտաբերվող ձայնավորներ (ա, օ, ու), որոնք տարբերվում են բերանի առջևի մասում արտաբերվողներից (ի, է): Այս հատկանիշը տարբերակիչ հատկանիշների ցանկում նշված է որպես «ետին-ոչ ետին» հակադրություն (տե՛ս § 84):

Ետին ձայնավորները իրենց ներսում ըստ լեզվի քարձրացման աստիճանի կազմում են եռաստիճան հակադրություն՝ ստորին, միջին և վերին: Այս հակադրությունը մեր տարբերակիչ հատկանիշների համակարգում մասնատված է երկու երկանդամ հակադրությունների՝ «վերին-ոչ վերին» ու «ստորին-ոչ ստորին»:

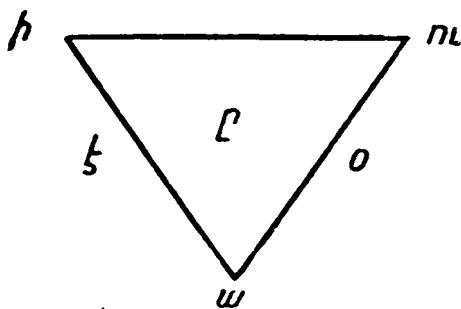
Առաջին շարքի ձայնավորները իրենց ներսում կազմում են երկաստիճան հակադրություն՝ ի-է (տե՛ս ձայնավորների դասակարգման աղյուսակը):

Գծ. 1.

Այսպիսով ստացվում է համակարգի ոչ ներդաշնակ հարաբերություն, որը կարելի է ներկայացնել հետևյալ գծագրով (տե՛ս գծ. 1):

Այն ներդաշնակ կլիներ, եթե հայերենում գոյություն ունենար [Զ]-նման առաջին շարքի ձայնավոր, որը կհակադրվեր է, ի ձայնավորներին, կամ եթե տարբերակվեին երկու է ձայնավորներ՝ փակ ու բաց: Բայց քանի որ ժամանակակից հայերենում չկա այդպիսի ձայնավորներից և ոչ մեկը, ուստի հայերենի ա-ի համար ստեղծվում է արտասանական տատանումների լայն դաշտ՝ բացից մինչև միջին աստիճան, և ձգտելով դեպի սիստեմի ներդաշնակությունը ա-ն արտաբերվում է ոչ այնքան հստակ շարքում, այլ մի քիչ դեպի առջևի մասը. այսպիսի հարաբերության դեպքում ձայնավորների համակարգը ստանում է հետևյալ եռանկյան տեսքը (տե՛ս գծ. 2):

Գծ. 2.

Քանի որ գծագիրը ունի միայն երկու չափումներ, ապա այստեղ չի ներկայացված հայերենի ձայնավորների մի հատկանիշ և՛ շրթնայնացումը: Ետին շարքի ձայնավորները (բացի ա-ից) սովորաբար լինում են շրթնայնացված: Գրական հայերենում չկան առաջին շարքի շրթնայնացված ձայնավորներ, որոնք կհակադրվեին հետին շարքի համապատասխան ձայնավորներին: Այս պատճառով շրթնայնացման հատկանիշը ավելի շատ դիրքային պայմանավորված հատկանիշ է, քան թե տարբերակիչ:

§ 55. Ընդհանուր առմամբ հայերենում հնչույթորեն չեն տարբերակվում երկար ու կարճ ձայնավորներ, այսինքն՝ չկան երկու բառեր, որոնք տարբերակվեն միևնույն ձայնավորների եր-

կարությամբ ու կարճությամբ: Սակայն ձայնավորները տարբերվում են միմյանցից յուրաքանչյուրին հատուկ տևողությամբ: Այսպես՝ ա և օ ձայնավորները համանման պայմաններում մի փոքր ավելի երկար են, քան՝ ի-ն և ու-ն, իսկ ը ձայնավորը առհասարակ շատ կարճ է, բացի այն դեպքերից, երբ հանդես է գալիս որոշիչ հոդի ֆունկցիայով: Մյուս կողմից, ձայնավորի տևողությունը կախված է բառի մեջ նրա դիրքից (ձայնեղներից առաջ ավելի կարճ, խուլներից առաջ համեմատաբար ավելի երկար), շեշտակիր կամ անշեշտ լինելուց, ինչպես նաև այն բանից, թե տվյալ ձայնավորը շեշտից ինչ հեռավորության վրա է գտնվում:

Առանձին ձայնավորի տևողությունը կախված է նաև խոսքի ընդհանուր տեմպից: Որքան արագ է խոսքը, այնքան ձայնավորները համեմատաբար կարճ են:

Մանր.—Ձայնավորների տևողության մասին ավելի հանգամանորեն կիսուսվի նրանց նկարագրության ժամանակ:

§ 56. Այստեղ նպատակահարմար է մանրամասն քննել ը ձայնավորը գործառական տեսակետից, քանի որ այն հայերենի ձայնավորական համակարգում ունի իր ուրույն տեղը: Ը-ն տարբերվում է մյուս ձայնավորներից իր սահմանափակ բաշխվածությամբ՝ այն երբեք հանդես չի գալիս շեշտված վանկերում և այդ առումով խախտում է նույնիսկ հայերենի շեշտի կայուն տեղը, քանի որ երբ բառը վերջանում է ը հոդով, շեշտը դառնում է վերջինից. հմմտ. բորբո՛ս-բորբոսնե՛լ, բորբոսեցնե՛լ և բորբոսեցնե-լը (շեշտը վերջնավանկային չէ): Նույնիսկ. որոշ բարբառներում, օրտեղ հանդիպում է շեշտված ը ձայնավորը, այն շեշտակիր է միայն այն դեպքում, երբ տվյալ բառում բոլոր ձայնավորները ը-եր են. օրինակ՝ [կըտըրը՛մը]-կտուրումը, [ցըխը՛մը]-ցեխումը: Այս վերաբերում է նաև այն բառերին, որտեղ ը-ն միակ ձայնավորն է: Օրինակ՝ ըստ, ընդ:

Բառասկզբում այն հանդես է գալիս սահմանափակ թվով բառերում, հիմնականում ռնգային ձայնորդներից առաջ. օրինակ՝ ըմբիշ, ըմբոստ, ըմբռնել, ըմպան, ընդ, ընդակեռ, ընդառաջել, ընդհատել, ընդարձակ և այլն: Միայն երկու բառում (ըղծալ, ըստ) ը-ն հանդիպում է ոչ ռնգայինից առաջ. այս դեպքում ը-ն հերթագայված ի-ի ու ա-ի արդյունք է:

Վերը բերված հակադրություններից (§§ 48—51)՝ կոտրել-
[կրտրել], մատնել-[մըտնել], սիրել-[սըրել], բերել-[բըրել],
մուտքի-[մըտքի], մենք տեսանք, որ ը-ն հակադրվում է հայերենի
բոլոր ձայնավորներին միանման հնչյունական պայմաններում և
կազմում հակադրական զույգեր: Յուրուպի հակադրական զույգ են
վազմում [նըկառ] և ընկառ բառերը, որտեղ ը-ն և ն-ն փոխում են
իրենց տեղերը՝ ապացուցելով, որ ը-ն միայն դիրքային հնչյուն չէ:
Այս հանգամանքը հիմք է ծառայում ը-ն համարելու ինքնուրույն
հնչույթ:

§ 57. Բազմաթիվ դեպքերում ը-ն հանդես է գալիս շեղոքաց-
ված ձայնավորի դերում: Հայ լեզվաբանության մեջ այդպիսի
դեպքերը ընդունված է համարել հերթագայումներ⁸, սակայն գոր-
ծառական տեսակետից դրանք ավելի ճիշտ կլինեն դիտել որպես
ձայնավորների շեղոքացում թույլ՝ շեշտազուրկ դիրքում:

Հատկանշական է, որ ը-ի հետ հերթագայվում են հիմնակա-
նում թույլ՝ ի և ու ձայնավորները, չնայած կան դեպքեր, երբ նույն
հնչյունափոխման են ենթարկվել նաև, այսպես կոչված, ուժեղ
ձայնավորները՝ է-ն, ա-ն և օ-ն (վերջիններս ավելի քիչ):

§ 58. Ամենաշատը տարածված է ը-ի՝ որպես վանկարար
ձայնավորի (ձայնավորական հենարան) գործածությունը բաղա-
ձայնական կուտակումներում՝ դրանց արտասանությունը հեշտաց-
նելու համար. օրինակ՝ [տըխուր], [կըրկնել], [զըմըռսել], [կը-
ռունկ], [կըտուր], [դըրախտ], [դըպոռց], [խըռպոտ], [խը-
լուրդ], [թըմբուկ], [կըռոնկ], [կըռիվ], [կըպչել], [կըտուց] և
այլն:

Այս և նման շատ բառերում ձայնավորը չի ընկալվում որ-
պես մի այլ ձայնավորի շեղոքացված (կամ հերթագայված) ձև,
այլ ընկալվում է որպես տվյալ բառերում պարտադիր արտասան-
վող ձայնավոր, և այդ բառերի հնչյունային պատկերը պետք է
ներկայացվի ը ձայնավորով: Մի շարք բառերի նկատմամբ կա-
տարված պատմական պրպտումները ցույց են տալիս, որ այդ
բառասկզբի բաղաձայնների միջև գրաբարում կամ նախագրա-

⁸ Այս մասին ավելի մանրամասն խոսվում է «Հնչյունափոխություն» բաժ-
նում, որտեղ հատկապես ուշադրություն է դարձվում պատմական հնչյունափո-
խության վրա: Այստեղ մենք փորձում ենք մոտենալ այդ երևույթի նկարագրու-
թյանը լեզվի համաժամանակյա գործառության տեսանկյունից:

բարյան վիճակում նախօրոք եղել է մի այլ ձայնավոր, հիմնականում ի կամ ու, որը թուլանալով՝ վերածվել է չեզոք Ե-ի: Սակայն մյուս դեպքերում Ե-ի նախկին վիճակի վերականգնումը շատ դժվարանում է և պետք է միայն ենթադրել, որ այդ դեպքերում նույնպես եղել է մի ձայնավոր, որը չեզոքացել և վերածվել է Ե-ի, կամ որ նման կապակցություններում համաբանությանը սկսվել է արտասանվել Ե վանկարար ձայնավորը: Այսպես, ընդ նախդիրի Ե-ն ծագում է ա-ից (անդ>ընդ): Ը ձայնավորի նախնական վիճակը դժվար է որոշել այն պարզ պատճառով, որ այն հնագույն տեքստերում էլ ոչ բոլոր դեպքերում է արտացոլվել գրության մեջ, միայն տարբեր գրչությաններից կարելի է կոահել նրանց առկայության մասին:

Ժամանակակից հայերենի հնչյունական համակարգը նկարագրելիս, սակայն, անհրաժեշտ է փաստերը նկարագրել այնպես, ինչպես նրանք կան այժմյան վիճակում, այսինքն՝ կատարել երևույթների համաժամանակյա ուսումնասիրություն: Միայն պատմական առումով է անհրաժեշտ համեմատել նախնական վիճակը այժմյանի հետ: Այս առումով Ե ձայնավորը ժամանակակից հայերենում նրման դեպքերում հանդես է գալիս ոչ հնչույթային արժեքով: Նույնպիսի դեր է կատարում Ե ձայնավորը ձայնարկություններում և բնաձայնական բառերում, մի տարբերությամբ, որ այստեղ այն միակ արմատային ձայնավորն է. օրինակ՝ [խըշշալ, վըշշալ, սըվ-սըվալ, դըռռալ, բըխկալ, չըռըռալ, փըռթկալ, հը, փըստ] և այլն:

§ 59. Հատկանշական է, որ գրության մեջ Ե-ն միշտ չէ, որ արտացոլվում է. այն չի արտացոլվում նաև այն դեպքերում, երբ Ե-ն հանդես է գալիս բառամիջում չեզոքացված (հերթագայվող) ձայնավորի գործառությանը, այսպես կոչված գաղտնավանկային ձայնավորի դերում: Ը ձայնավորը գրությանը օրինականացված է բառասկզբի մ և ն ձայնորդներից առաջ (ընկեր, ընկավ, ընտանիք, ընտիր, ըմբռնել, ըմբռստ բառերում) և այդ բառերով կազմված բառաբարդություններում (դասընկեր, համընդհանուր) ըստ, իդձ բառերի բառակազմական ձևերում և բառավերջում՝ որոշիչ հոդի դերում: Գաղտնավանկային Ե ձայնավորը գրվում է միայն վանկատման և տողադարձի ժամանակ: Սակայն նրա ճիշտ բաշխումը բաղաձայնների կուտակման դեպքում խիստ կանոնավորված չէ,

որով էլ դժվարանում է այդպիսի բառերի ընթերցումը սովորողների և մասնավանդ օտարների համար:

§ 60. Սովորաբար բառասկզբում, երկու-երեք բաղաձայնների զուգակցման դեպքում, այն արտասանվում է առաջին բաղաձայնից հետո, իսկ երեք, չորս կամ հինգ բաղաձայնների դեպքում՝ նաև երկրորդ կամ երրորդ բաղաձայնից հետո: Օրինակ՝ [չըտես]՝ առաջինից հետո, [վըրընդել]՝ առաջինից և 2-րդից հետո, [տըզ-զալ]՝ առաջինից հետո, [պըբպըտել]՝ առաջինից, 3-րդից հետո, [կըտրել]՝ առաջինից հետո, [Մըկըրտիշ]՝ առաջինից, 2-րդից հետո, [բըռնել]՝ առաջինից հետո, [սկըգըռնեմ]՝ 2-րդից հետո և այլն:

Այստեղ մենք փորձում ենք տալ ընթերցանության մի ընդհանուր կանոն, որը անտեսելով բառերի ծագումնաբանական ու քերականական հնչյունափոխական կողմը՝ հնարավորություն է տալիս ընթերցողին ճիշտ արտաբերել հայերենի զաղտնավանկային բաղաձայնորենները: Սակայն ժամանակակից գրական արտասանության մեջ կան բառասկզբի բաղաձայնական զուգորդումներ, կազմված 2 կամ 3 բաղաձայնից, որոնց մեջ զաղտնավանկային ը չի արտասանվում: Մոտավոր հաշվումներով դրանք մի քանի տասնյակ բառեր են, որոնք խոսքում շատ գործածական են: Այդ բառերը կազմված են մի շփական՝ ս. գ, շ, ու մի պայթական բաղաձայնից: Օրինակ՝ սկիզբ, [սկըսել], սպիտակ, սպանել, սպաս, (ի սպաս կապակցության մեջ, և ոչ թե [սըպաս], սպի, սպասել, սպանալ, ստուգել, ստիպել, ստույգ, ստեղծել, ստուդիա, ստուկ, ստորագրել, ստինք, ստեպ, սովեր, սփյուտք, ստամոքս, սկավառակ, սկիզբ [սկըգըռնեմ], սկուտեղ, սպունգ, սֆեմ, սֆանչելի, սֆինքս, գրոսնել, գգույշ, գրադվել, գգուշանալ, գգոն, գգեստ, գգալիշտաբ, շտեմարան, շտապել, շտապ, ստեպ-ստեպ, ստույգ և նրանցով կազմված բարդ բառերը:

Ծանոթ.—Այն կարծիքը, որ սպ, ստ, սկ, շտ, շկ (սպասք, սպասել և նման բառերում) ը ձայնավորը արտասանվում է բառի սկզբում, փորձառական տվյալներով չի ապացուցվում, ժամանակակից գրական արտասանության համար բնորոշ է այդ կապակցությունների առանց ը-ի գործածությունը: [Ըսպասել] կամ [սըպասել], [ըսպանել] կամ [սըպանել] և նման արտասանությունները լսողի կողմից որակավորվում են որպես բարբառային

արտասանութիւն: Նույնը սակայն չի կարելի ասել արևմտահայերի համար: Նրանց արտասանությամբ [ըսպասել], [ըզբաղվել], [ըզբոսնել], [ըսպունգ] (թույլ և շատ կարճ ը-ով) ձևերը շատ սովորական ու գործածական են, ուստի և կազմում են արևմտահայերենի արտասանական բազայի կարևոր կողմերից մեկը:

Սրանցից պետք է տարբերել այն բառերը, որոնց մեջ առաջին բաղաձայնից հետո ը-ն ունի հերթագայվող հնչույթի արժեք՝ փոխարինելով բառի հիմնական ձևի ու կամ ի ձայնավորներին. օրինակ՝ [սըտել] բառի հիմնական ձևն է սուտ, [զըրկել]՝ զուրկ, [զըտել]՝ զուտ բառից, [շըտկել]՝ շիտակ, [սըգավոր]՝ սուգ բառից, [սըրփագան]՝ սուրբ բառից, [սըրտատուփ]՝ սիրտ բառից, [սըրախոսել]՝ սուր բառից և այլն:

Այս դեպքերում էլ, ինչպես տեսնում ենք, ը-ի գաղտնավանկային գործածութիւնը ենթարկվում է վերոհիշյալ օրենքին, այսինքն գործածվում է առաջին բաղաձայնից հետո, իսկ երեքից ավելի բաղաձայնների հանդիպման դեպքում, նաև՝ երկրորդից հետո:

Այսպիսով՝ հայերենի ը ձայնավորը իր հնչույթայնության տեսակետից հանդես է գալիս հիմնականում երեք ֆունկցիայով՝ ա) որպես ինքնուրույն հնչույթ, բ) որպես չեզոքացված (հերթագայվող) ձայնավոր՝ հիմնականում փոխարինելով ի և ու ձայնավորներին շեշտազուրկ դիրքերում, գ) որպես ձայնավորական հենարան բաղաձայնների կուտակումների ժամանակ: Դրանցից դուրս են մնում մի շարք բառակազմի կապակցութիւններ, որոնք արտասանվում են առանց ը-ի: Բառամիջի ու բառավերջի առանց ը ձայնավորի արտասանության դեպքերը՝ ավելի շատ են, ուստի հարկ չկա դրանք մանրամասն թվարկել: Բերենք միայն մի քանի տիպի կապակցութիւններ:

Բառավերջ՝ [կելսծ], [մաղծ], [դելսց], այծ, ածանց, ախորժ, սկիզբ, կազմ, ազդ, ազգ, արվեստ, ածխաշերտ, անխախտ, անկեղծ [խծ], [հոխ], ամբարիշտ, անշուշտ, անվարժ, աչք, անցուդարձ, անանցք, ապուխտ, առք, ասք, ավանդ, արագաշարժ, ատաղձ և այլն:

Բառամեջ՝ ասոր, ավուր, արձակ, [ախայյուր], Ախթամար, լուսալուսակ, [ախցան], անբասիր, անգլիացի, անգործ, [օֆտակուր], անցկացնել, առաջացնել, առանձնակի, [առաչնօրթ], առանցֆային, առթիվ:

§ 61. Հնչույթների տարբերակիչ ֆունկցիան որոշելու համար կարևոր է ոչ միայն հակադրական զույգերի հայտնաբերումը, այլև հնչույթների հաճախության որոշումը խոսքում կամ տեքստում⁹։ Որքան ավելի հաճախական է տվյալ հնչույթը լեզվում, այնքան ավելի մեծ է նրա բեռնվածությունը, և այնքան ավելի քիչ է ենթակա փոփոխման կամ անհետացման։

Հայերենի հնչյունների հաճախությունը որոշելու համար կատարվել է հետևյալ փորձը։ Ընտրվել են 10000 նիշանոց հատվածներ գեղարվեստական, գիտական, շափածո տեքստերից, որոնք հանձնարարվել են հաղորդավարներին կարդալու։ Կարդացված տեքստերը այնուհետև տառադարձվել են, այսինքն գրանցվել են բոլոր գաղտնավանկային և ձայնավորները, նշվել են խուլ կամ շնչեղ բաղաձայնները, որոնք գրության մեջ արտահայտվում են ձայնեղներով (օրինակ՝ օդ, մարդ, բարձ, այդ), տառադարձել ենք որպես [օթ], [մարթ], [բարց], [այտ] և այնուհետև կատարել հաշվումները¹⁰։

Ինչպես ցույց են տալիս հաշվումները, ձայնավորների համար տեքստի տարբերությունը փոփոխություն գրեթե չի տալիս. ամենահաճախ հանդիպող ձայնավորը միշտ ա-ն է, հետո՝ է-ն։ Միայն ու և ը ձայնավորները երկու տեքստում փոխում են իրենց տեղերը։ (Տե՛ս աղյուսակ № 3)։

Բաղաձայնների տատանումները ավելի մեծ են, սակայն ն, մ, ր ձայնորդները ամենահաճախակի կրկնվող հնչույթներն են և գրավում են աղյուսակի վերջին վեց տողերը։ Այնուհետև գալիս են ս, կ, վ բաղաձայնները, որոնք մեկ կամ երկու տեղով են տարբերվում միմյանցից։ Աղյուսակի վերջին տեղն է գրավում [ֆ] հնչույթը ըստ գեղարվեստական տեքստի, մինչդեռ մաթեմատիկական տեքստում այն համեմատաբար հաճախակի է։

Քիչ հաճախական են նաև կիսաշփականները, որոնց համար դժվար է գտնել բազմաթիվ հակադրական զույգեր։ Սա նույնպես հատկանշական է այդ խմբի հատկապես որոշ հնչույթների համար։

⁹ Այդ մասին տե՛ս է. Աղայան, Գրաբարի քերականություն, 1964, էջ 263—271։

¹⁰ Մեր ուսումնասիրությունը արտացոլում է երիտասարդ և միջին սերնդի ներկայացուցիչների արտասանությունը։

Հանրաճանաչման խոսքերի համախառնությունը տոկոսային հարաբերությամբ

Հանրաճանաչման խոսքեր	Տեքստեր (Ծուրարաճանաչման 10000 նիշ պարունակությամբ)				
	Միջին տվյալ	Ն. Զարյան	Ա. Սահինյան	Գ. Սարյան	Ֆիզիկամաթեմատիկ.
ա	14,75	15,11	14,50	13,18	15,22
է	9,35	9,73	9,44	8,54	9,68
ն	8,64	8,47	8,78	7,62	9,70
ր	7,74	7,05	7,84	9,27	6,79
ի	5,50	4,76	5,51	6,42	5,29
մ	4,64	4,73	4,49	4,30	5,04
ու	4,59	3,60	3,92	5,85	4,98
ը	4,17	4,33	4,59	4,60	3,16
ս	3,43	4,38	3,42	3,00	2,90
կ	3,42	3,93	3,67	2,87	3,20
յ	3,43	3,12	2,91	2,80	4,87
օ	3,13	3,14	3,67	2,73	2,96
վ	3,11	2,11	3,81	2,87	3,66
տ	2,93	3,00	3,17	2,50	3,04
լ	2,14	2,91	1,85	2,25	1,55
ց	1,95	1,42	2,37	2,11	1,89
ժ	1,86	1,31	1,63	1,91	2,60
հ	1,70	1,26	1,63	2,06	1,85
թ	1,38	1,16	0,97	1,31	2,10
բ	1,37	2,80	0,91	0,91	0,86
շ	1,21	1,28	1,43	1,53	0,61
պ	1,08	1,21	0,93	0,99	1,18
դ	1,00	1,38	1,07	1,24	0,30
ղ	0,99	1,25	0,83	0,83	1,03
խ	0,99	0,84	1,00	1,61	0,49
ծ	0,89	0,81	0,78	1,29	0,67
ղ	0,86	0,95	1,13	0,95	0,40
շ	0,82	0,64	1,15	0,83	0,65
ու	0,70	0,58	0,76	1,26	0,18
դ	0,65	0,69	0,48	0,69	0,74
փ	0,44	0,28	0,49	0,43	0,56
Ֆ	0,29	0,00	0,02	0,02	1,12
ձ	0,28	0,38	0,10	0,25	0,38
ջ	0,25	0,22	0,13	0,36	0,32
ժ	0,25	0,06	0,44	0,19	0,39
ճ	0,16	0,11	0,23	0,23	0,08
Ընդամենը	9361	8496	9565	9671	9712

ԲԱՂԱԶԱՅՆՆԵՐ

§ 62. Հայերենի բաղաձայնական համակարգը բավականին հարուստ է. այն բաղկացած է 30 հնչույթներից, որոնք բաժանվում են երկու մեծ խմբի՝ հպականների ու նեղվածքայինների: Այդ երկու խմբերը սահմանադատվում են ոչ միայն իրենց արտաբերման եղանակով ու տեղով, այլև իրենց ներքին հնչույթաբանական կազմավորմամբ: Այսպես՝ բոլոր հպական բաղաձայնները (ինչպես պայթականները, ասպես էլ կիսաշփականները) կազմում են զուգահեռ շարքեր, որոնցից յուրաքանչյուրը բաղկացած է 3 անդամից՝ ձայնեղ-խուլ-շնչեղ (խուլ):

բ-պ-փ

դ-տ-թ

գ-կ-ք

ծ-ծ-ց

ջ-ճ-չ

Այս հարաբերակցությունը, ինչպես տեսնում ենք, լիակատար է (չկան բացակայող անդամներ) և ամբողջական, քանի որ ընդգրկում է հպականների ամբողջ համակարգը: Մյուս խումբը՝ շփականները կազմում են ոչ թե եռանդամ, այլ երկանդամ հակադրությունների շարքեր:

Այսպես՝ ֆ-վ, ս-զ, շ-ծ, խ-ղ և հ, ընդ որում վերջին ե-ն չունի իր հակադրվող անդամը, որով շարքը դառնում է թերի:

Ձայնորդները թեև իրենց ֆիզիկական բնույթով ու ֆունկցիայով կազմում են մի առանձին խումբ, սակայն մյուս հատկանիշներով՝ կազմավորման տեղով ու եղանակով, մտնում են հպականների ու նեղվածքայինների մեջ:

Հպական ձայնորդներ մ-ն ու և-ն հակադրվում են միմյանց ըստ արտաբերման տեղի, միասնում են ըստ ռնգայնության հատկանիշի:

Նեղվածքային ձայնորդներն են ր, լ, յ-ն: Ինքնուրույն է թրթրոուն ու-ն, որը հակադրվում է ր-ին ըստ արտաբերման եղանակի. առաջինը թրթռուն է, այսինքն նրա արտաբերման ժամանակ լեզվի ծայրը թրթռում է՝ կաշելով լնդերին, իսկ ր-ն նեղվածքային է, այսինքն արտաբերման ժամանակ ստեղծվում է մի անցք, որով օդը անցնելիս առաջացնում է շփման թույլ աղմուկ:

Այժմ քննենք հայերենի հպական և նեղվածքային բաղա-
ձայնները հնչույթաբանական տեսանկյունից:

§ 63. Երկշքնային պայթականները միմյանց հետ կազմում
են հակադրական զույգեր: Այսպես՝

պ—փ	պալտ—փալտ	պ—բ	ապա—աբա	փ—բ	փուռ—բուռ
	ապի—ափի		պար—բար		արփի—արբի
	խոպ—խոփ		պաս—բաս		փակ—բակ
	ծոպ—ծոփ		պան—բան		փառ—բառ
	պոկ (գալ)—փոկ		պահ—բահ		փերի—բերի
	տապ—տափ				դափ—դաբ(բրբ.)

Այս բաղաձայնները ըստ արտաբերության եղանակի և տեղի
միևնույնն են: Դրանք տարբերվում են միմյանցից ձայնեղությամբ
ու շնչեղությամբ:

Եթե ընդունենք, որ պ-ն հիմնական կամ ոչ նշանակիր անդամ
է այդ շարքում, ապա բ-ն նրա նկատմամբ ունի մեկով ավելի
տարբերակիչ հատկանիշ՝ ձայնեղություն, իսկ փ-ն՝ շնչեղություն:

§ 64. Նույնպիսի հակադրություններ են կազմում ատամնա-
յին տ-դ-ք բաղաձայնները: Այսպես՝

տ—թ	տուր—թուր	տ—դ	տար—դար	թ—դ	թառ—դառ
	տառ—թառ		տեր—դեր		թեզ—դեզ
	քարտ—կարթ		տուր—դուր		թնդալ—դնդալ
	մարտ—(մարթ)		հոտ—հոդ		թուք—դուք
	ճուտ—ճութ		ասամ—Ադամ		թոն—դոն
	տուրք—թուրք				հարթ—հարդ
	տակ—թակ				կոթ—կոդ
	պալտեղ—պալթեղ				

§ 65. Համանման հակադրություններ են կազմում ետմային
(եռնալեզվային) կ-գ-բ բաղաձայնները: Այսպես՝

կ—ք	կույր—քույր	կ—գ	կամ—գամ	ք—գ	քալլ—գալլ
	կերի—քերի		կերի—գերի		քաշ—գաշ
	կոչել—քոչել		կալ—գալ		քոչել—գոչել
	վանկ—վանք		կոչել—գոչել		քար—գար
	կանոն—քանոն		կար—գար		քարե—գարե

կար—քար	կիր—գիր	քամեւ—գամեւ
կալ—քալ	կրեւ—գրեւ	քարշեւ—գարշեւ
մուկ—[մուք]	կտավ—գտավ	հանք—հանգ

§ 66. Հակադրական զույգեր են կազմում նաև ծ, ձ, ց կիսաշփականները: Այսպես՝

ծ—ց ծեծ—ցեց	ց—ձ հունց—հունձ	ծ—ձ ծեր—ձեր
ծուլ—ցուլ	անց—անձ	ծագ(ք)—ձագ(ք)
ծոպ—ցոպ	ցախ—ձախ	ծոռ—ձոռ
ծոփ—ցոփ	ցող—ձող	ծորակ—ձորակ
		ծուլլ—ձուլլ
		ծառ—ձառ

§ 67. Ը, չ, ց բաղաձայնները մի կողմից հակադրվում են ծ, ձ, ց կիսաշփականներին ըստ արտաբերության տեղի, մյուս կողմից իրենց ներսում կազմում են հակադրական զույգեր՝ ըստ ձայնեղության և շնչեղության:

ճ—չ ճար—չար	ճ—ջ ճան—ջան	ջ—չ ջան—չան
ճան—չան	ճիւլ—ջիւլ	ջեմ—չեմ
ճանճ—չանչ	ճոն—ջոն	ջորի—չորի
աճ—աջ(չ)	ճառ—ջառ (քարայր)	հաջող—հաչող
ճաղ—չաղ		
ճալ—չալ		
կտրիճ—կտրիչ		
ոճ—ոչ, կոճ—կոչ		

§ 68. Ինչո՞վ են տարբերվում առաջին սյունակների հակադրվող զույգերը, այսինքն՝ ալ-ն փ-ից, տ-ն ք-ից, կ-ն ֆ-ից և այլն: Տարբերությունն այն է, որ հակադրությունների երկրորդ անդամները շնչեղացած են առաջինների համեմատությամբ, այսինքն՝ նրանց մեջ շնչի ուժը և քանակը ավելի շատ են պարզ խուլերի համեմատությամբ: Երկրորդ սյունակներում նույն խուլերը հակադրվում են ձայնեղներին նույնպես մեկ հատկանիշով՝ ձայնեղությամբ:

Ձայնեղացումը, ինչպես հայտնի է, պայմանավորված է ձայ-

նալարերի տատանումով, որն ուղեկցում է, ավելի ճիշտ՝ հավելվում է հիմնական արտաբերությունը:

Հիմնական արտաբերությանը կարող է հավելվել նաև ռնգայնացումը. օրինակ՝ Բ-ի ու Մ-ի տարբերությունն այն է, որ երկրորդը ռնգային է:

Վերոհիշյալ հակադրություններում. խուլ (ոչ շնչեղ) անդամը հանդիսանում է ոչ նշանակիր (неархированный) անդամ, իսկ մյուսները՝ նրանցից լրացուցիչ մեկական հատկանիշով տարբերվող անդամներ:

Ըստ արտաբերության տեղի մեծ երկշրթնային է, իսկ նե՝ հտնատամնային:

Այսպիսով՝ հայերենի հպական բաղաձայնները կարելի է ներկայացնել պրիզմայի ձևով, որտեղ յուրաքանչյուր հարթության վրա հնչյունները ունեն կազմավորման միևնույն եղանակն ու տեղը, բայց տարբերվում են միմյանցից մեկական հատկանիշով՝ ձայնեղության մեջ Բ-ն պ-ից, և շնչեղության մեջ փ-ն պ-ից (տե՛ս գծ. 3): Կարելի է ներկայացնել նաև շարքերի ձևով, ինչպես, Բ-պ-փ, դ-տ-թ, գ-կ-ք, ձ-ծ-ց, ջ-ճ-չ:

§ 69. Այժմ անդրադառնանք հպական բաղաձայնների հնչյութայնությանը:

Նախ քննենք այդ հնչյութները ըստ խոսքում նրանց կրած փոփոխությունների: Ինչպես վերը ասացինք, հնչյութների համար տարբերվում են ուժեղ և թույլ դիրքեր: Եթե առաջինում հնչյութները դրսևորում են իրենց բոլոր տարբերակիչ հատկանիշները, ապա երկրորդում նրանք կորցնում կամ ստանում են հավելյալ հատկանիշներ:

Պ-բ-փ բաղաձայնների շարքում բառավերջի հակադրությունները գրեթե բացակայում են, քանի որ ձայնեղ Բ-ն համարյա չի պահպանել իր ձայնեղությունը բացի այն դեպքերից, երբ նրան նախորդում է ձայնորդ ն կամ մ. այսպես՝ ռուժ, խուժ, քուժ, շամբ, դամբ: Կարելի է այնուամենայնիվ գտնել մի երկու հակադրական զույգեր Բ-փ, կամ պ-փ հակադրությամբ, որտեղ հակադրության մի եզրը կամ շատ հազվագյուտ կամ բարբառային բառ է: Օրինակ՝ դաբ (բրբռ.)-դափ, ծոպ-ծոփ, տապ (բարձր տաքություն) — տափ:

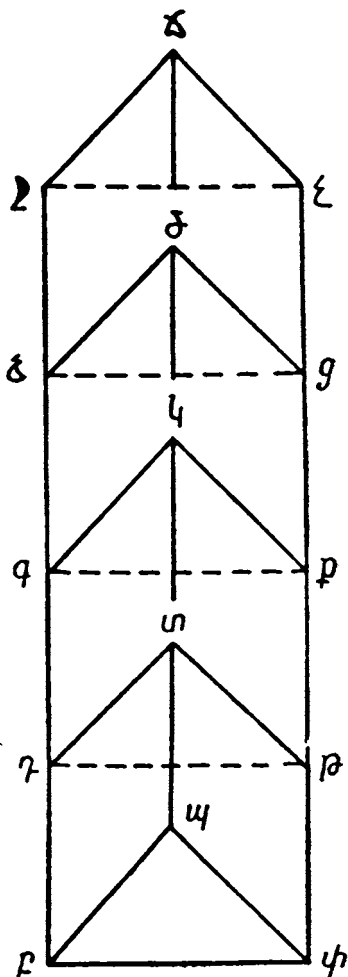
Այդ հնչույթների տարբերակներն են այն հնչյունները, որոնք հանդես են գալիս քմային յ-ից առաջ, առաջացնելով որոշակի քմայնացում: Օրինակ՝ բյուր, բյուրեղյա, [ախայտուր], սվյուտֆ, զեփյուտ:

Տարբերակներ են նաև այն հնչյունները, որոնք հաջորդում են ռնգային մ ձայնորդին. օրինակ՝ ամպ, ռումբ, խումբ: Այս դեպքում՝ պ, ք հնչյունները կիսով չափ ռնգայնանում են, քանի որ նրանց ելքը շարունակում է նախորդ երկշրթնային մ-ի հպումը, և միայն վերջում (ելքում) շրթունքները բացվում են, և օդը դուրս է մղվում բերանից:

Կան նաև դիրքային այլ տարբերակներ, որոնք, սակայն, ավելի թույլ են արտահայտվում:

Այսպես, ի-ից առաջ պ, ք, փ-ն ունեն ի-ի երանգը, այսինքն՝ քիչ քմայնացած են, իսկ օ-ից և ու-ից առաջ նրանք որոշակիորեն շրթնայնացվում են, այսինքն՝ արդեն նրանց ձևավորման (մուտքի) պահին շրթունքները կլորանում են և մի փոքր դուրս ցցվում, տալով նրանց ու-ի երանգ:

§ 70. Ատամնային տ, դ, ք բաղաձայնների շարքում բառավերջի հակադրությունները նույնպես սակավաթիվ են, և նրանց անդամներից մեկը սովորաբար կամ քիչ գործածական, կամ մասնագիտական բառ է: Այսպես՝ հոտ-հոդ, կոտ-կոդ-կոք, մատ-մաք, սոդ (բսբ)-սոք (բրբ.), կատ (ծով.)-կաք, հոտ-հուք:

Պատ. 3.

Այդ նշանակում է, որ բառավերջը այդ բաղաձայնների համար թույլ դիրք է, որտեղ հակադրությունները հաստակ չեն պահպանվում:

Ատամնային բաղաձայնները ձայնավորների շրջապատում գրեթե չեն ենթարկվում քմայնացման և սովորաբար արտասանվում են կոշտ: Այդ լսողական տպավորությունը հաստատվում է նաև փորձառական տվյալներով: Սակայն յ ձայնորդից առաջ տ-ն, դ-ն և ք-ն սովորաբար արտասանվում են քմայնացած: Այս քմայնացած տ, դ, ք-ն հանդիսանում են տ, դ, ք-ի դիրքային տարբերակները: Օրինակ՝ ատյան, մատյան, պատյան, արդյոք, դյուրին, արդյունավետ, ստուգիա[յա], Ավետյան ինչպես նաև՝ -ություն, -ության վերջավորություններում: Այս բառերը երբեմն նույնիսկ հնչվում են որպես՝ [ածյան], [մածյան], սակայն այսպիսի ծայրահեղ քմայնացած արտասանությունը չի կարելի ընդունելի համարել:

Մյուս հնչյուններից, նույնիսկ ի, է ձայնավորներից առաջ սովորաբար քմայնացում տեղի չի ունենում. օրինակ՝ Տիգրան, տիկին, արդի, ուղի, սնդիկ, քիակ, քիվ և այլն: Հայերեն այս բառերից պետք է տարբերել այն օտար բառերը, որոնք փոխատու լեզվի արտասանության օրինաչափությամբ արտասանվում են չափավոր քմայնացումով. օրինակ՝ դիրեկտոր, դիալեկտիկա, դիլեմա, դիախրոնիա, էպիդեմիա, Դինա, Դիանա, դիմամո:

Ատամնային պայթական տ-ն ունի նաև մի տարբերակ, որը հանդիպում է հաջորդ ն ձայնորդից առաջ, հետևյալ բառերում՝ պատենշ, ոտներ, գտնել, գաղտնիք, մատնել, մտնել, վատնել, նայտնել և այլն:

Այս դեպքում ատամնային պայթական տ-ն կորցնում է իր սովորական արտասանությունը և ստանում այսպես կոչված «ոնգային պայթյուն», որը տեղի է ունենում ոչ թե ատամների մոտ, այլ փափուկ քիմքում, երբ վերջինս իջնում է, բացելով ոնգային խոռոչ տանող ուղին:

§ 71. Կ, գ, ֆ բաղաձայնների հակադրությունների մեծ մասը կազմվում է բառատեղում, որը հայերենի բաղաձայնների համար ամենատեղի դիրքն է: Բառավերջում այդ հնչյունների միջև եղած տարբերությունը պահպանվում է, բայց շատ թուլացած ձևով. օրինակ՝ կ-ի պայթյունը շատ թույլ է, իսկ ֆ-ի պայթյունի առ-

կայությունը ղգացվում է և երևում է սպեկտրապատկերներում երկարատև, բայց թույլ շնչի առկայությամբ:

Նսողությամբ այդ երկու բաղաձայնների միջև եղած տարբերությունը շատ աննշան է, գրեթե չեզոքանում է, օրինակ՝ տակ-տաֆ, սիգ-սիֆ, քակ-քաֆ, վանկ-վանֆ: Իսկ ճանգ-ճանֆ հակադրության դեպքում խուլի ու ձայնեղի տարբերությունը հենվում է գ-ի ձայնեղության և ոչ շնչեղվածության վրա: Միայն հազվադեպ բառերի բառավորչի դիրքերում է պահպանվում գ հնչյունի ձայնեղությունը, ինչպես՝ մաբգ, սագ, տեգ (թեև գ-ի արտասանությունը շատ թույլ է, բայց մասամբ պահպանվում է նրա ձայնեղացումը):

Է, ի ձայնավորներից և մանավանդ յ ձայնորդից առաջ կ, գ, ֆ բաղաձայնները ղգալի չափով քմայնանում են, փոխելով իրենց կազմավորման տեղը:

Ը և ա ձայնավորներից առաջ կ-ն ավելի ետին կազմություն ունի է-ի և ի-ի համեմատությամբ (հմմտ. կան, [կրնիֆ] և կյանֆ, կիմ):

Այս երկու հիմնական տարբերակները, սակայն, խոսողների կողմից չեն ընկալվում, որովհետև նրանք չեն կազմում հակադրվող զույգեր. գրական հայերենում չկա երկու բառ, որոնք տարբերվեն իրարից քմային և ետքմային կ, գ, ֆ-ով:

§ 72. Բառավերջում առհասարակ քիչ են ձայնեղ կիսաշփականները: Նրանք հանդիպում են միայն մի քանի բառերում, ինչպես՝ տանձ, մաղձ, անձ, սանձ, ատաղձ: Մնացած դեպքերում ձ-ն պատմականորեն խլացած է և միշտ արտասանվում է որպես շըն-չեղ խուլ, հատկապես Ե-ից ու Ղ-ից հետո, չնայած գրության մեջ արտահայտվում է ձ-ով. օրինակ՝ վարձ, օձ, բարձ, դարձ և այլն: Սակայն կան նաև հակադրական զույգեր, օրինակ՝ անձ-անց, հունձ-հունց: Այսպիսով՝ բառավերջում ձ-ց հակադրությունը թուլանում է, թեև լրիվ չի չեզոքանում:

Ջ-ն բառավերջում սակավադեպ գործածություն ունի (հանդիպում է մի երկու տասնյակ բառերում). օրինակ՝ ականջ, լուրջ, կամուրջ, փունջ, շուրջ, խխունջ, մունջ: Այս դիրքում այն չի հակադրվում շ-ին կամ ճ-ին և պահպանում է իր ձայնեղությունը շընորհիվ նախորդ ձայնորդի: Ջ-ն որոշ դիրքերում խլացած է բառավերջում՝ աջ, առաջ, մեջ, ինչպես նաև Ե-ից հետո՝ վերջ, արջ, քրջել և խուլ բաղաձայնից առաջ՝ էջֆ, մեջֆ, վայրէջֆ:

§ 73. Նրթնատամնային ֆ, վ շփականները ժամանակակից հայերենում ինքնուրույն հնչույթներ են և միմյանց հետ կազմում են ձայնեղություն-խլություն հակադրություն: Դրանք հայերենում հակադրական քիչ զույգեր են կազմում, քանի որ ֆ հնչույթով բուն հայերեն բառեր չկան: Ֆ-ն հանդիպում է հին ու նոր փոխառյալ բառերում: Այնուամենայնիվ, կարելի է գտնել մի շարք հակադրական զույգեր: Օրինակ՝

ֆ22ալ—վ22ալ	օֆ—ով
ֆազ—վազ	աֆիշ—ավիշ
ֆոիկ—վոիկ	հաֆ—հավ
	գրաֆ—գրավ

Վ-ն որոշ դիրքերում, հատկապես խուլ բաղաձայններից առաջ, շեղոքանում է՝ կորցնելով իր ձայնեղացման հատկանիշը և նմանվում է ֆ-ին, օրինակ՝ հավֆ, նավթ, զավթել, ավտո, սովխոզ և դրանցով կաղմած բաղադրյալ բառերում, որտեղ արտասանության միշտ ֆ է հնչվում, իսկ գրության մեջ պահպանվում է վ-ն: Կան նաև գործուն հնչյունափոխման օրինակներ, որտեղ վ-ի շեղոքացումը դիրքային փոփոխության հետևանք է: Օրինակ՝ հովիտ, բայց հովտաշուշան (ֆ):

§ 74. Ետնատամնային ս, գ շփականները միմյանց հետ տարբեր դիրքերում կազմում են հակադրություններ: Օրինակ՝

սոխ—գոխ	ստել—գտել
սուր—գուր	սառ—գառ
սրահ—գրահ	սեր—գեռ
սելս—գելս	մաս—մագ
սուտ—գուտ	հս—հգ
	խաս—խագ

Հետաքրքիր է, որ հայերենում այս հնչյունները բառավերջի դիրքում էլ պահպանում են իրենց ձայնեղության-խլության տարբերակիչ հատկանիշը և չեն շեղոքանում: Ձայնեղների դիրքային խլացում տեղի է ունենում միայն մի շարք բառերում, որտեղ ձայնեղ գ-ին հաջորդում է խուլ բաղաձայն՝ մի վանկի կամ նույնիսկ երկու վանկերի սահմանում: Այս տեղի է ունենում ինչպես պատ-

մականորեն փոփոխված ձևերում, այնպես էլ կենդանի խոսքում առնմանության հետևանքով: Օրինակ՝ վազել, բայց վազֆ, որտեղ զ-ն ֆ-ի ազդեցությամբ արտասանվում է ս: Բազկաթոռ բառում զ-ն բավականին խլանում է կ-ի ազդեցությամբ: Նույնն է վզկապ բառի զ-ի խոսակցական արտասանությունը:

§ 75. Նախաֆմային շ, ժ շփականները, ինչպես ս-ն, զ-ն, տարբեր դիրքերում կազմում են հնչյութաբանական հակադրություններ՝ միմյանցից տարբերվելով մեկ տարբերակիչ հատկանիշով՝ ձայնեղությամբ: Այսպես՝

ժողով—շողով	խոշոր—խոժոռ
ժահ—շահ	խաժ—խաշ
ժանտ—շանթ	ուշ—ուժ
	անուշ—անուժ

Ժ-ն պահպանում է իր ձայնեղությունը նաև թույլ դիրքերում՝ մի այլ բաղաձայնից առաջ: Օրինակ՝ հուժկու, բուժֆույր:

Սակայն այս բառերում ձայնեղացման պահպանմանը նպաստում է վանկատման սահմանը, որն անցնում է ժ-ի և հաջորդ խուլ բաղաձայնի միջև:

Ս, զ, շ, ժ բաղաձայնները ավանդական մոտեցմամբ տարբերակվում են ըստ լսողական տպավորության. ս-ն և զ-ն անվանվում են սուլական, իսկ շ-ն, ժ-ն՝ շշական բաղաձայններ: Այս տարակավորումը սխալ չլինելով հանդերձ, այնուամենայնիվ, ոչինչ չի ասում նրանց արտաբերման եղանակի ու տեղի մասին:

§ 76. Փափկաֆմային խ, դ շփականները հայերենում ինքնուրույն հնչյութներ են, որովհետև լեզվում իմաստատարբերակիչ դեր են կատարում և կարող են կազմել հակադրական զույգեր: Սակայն պետք է նկատի ունենալ, որ բառասկզբի դ-ով հայերենում շատ բառեր չկան, ուստի և հակադրություններն էլ քիչ են:

խազ—դազ	վախ—վաղ	ախ—աղ
խումար—դումար	կոխ—կող	ոխ—ող
խալաթ—դալաթ (բրբ.)	ճոխ—ճող	օխ—օղ
խաղալ—խախալ	շախ—շաղ	մոխ—մող

Ղ-ն որոշ թույլ դիրքերում, բայց ոչ բառավերջում, կարող է չեզոքանալ, կորցնել իր ձայնեղության հատկանիշը և նմանվել խ-ին: Այստեղ կան ինչպես պատմականորեն հնչյունափոխված ձևեր, այնպես էլ գործուն դիրքային փոփոխակ ձևեր: Օրինակ՝ հաղթ բառում ղ-ն միշտ արտասանվում է խ: Նույնն է նաև ճղճիմ, ճղփալ, բաղկանալ բառերի ղ-ն, որը բոլոր դեպքերում արտասանվում է խու, իսկ խեղկատակ, մեղք, մեղսագործ, մեղսակից բառերում թեև ղ-ն արտասանվում է խ, բայց նույն արմատով այլ բառերում, որտեղ փոխվում է հնչյունական շրջապատը՝ դ. օրինակ՝ մեղավոր, մեղադրանք, խեղ, խեղաթյուրել: Թույլ դիրքում խ-ն կազմում է գերհնչույթ: Այսպիսով ղ-ի համար թույլ պետք է համարել խու բաղաձայնից առաջ գտնվող դիրքը: Հմմտ. նաև ժողկոմ-ի և ժողովուրդ բառի ղ-ն: Այսպիսի կենդանի հնչյունափոխությունները հայերենում մեծ թիվ չեն կազմում, բայց պատմականորեն փոփոխված ձևերը շատ են. ինչպես, օրինակ՝ եղբայր, բաղկանալ, եղկելի, գաղտնի, բախտ, շաղկապ, կեղտ: § 77. Գրական հայերենում կոկորդային շփական հ հնչույթը ձայնեղացման հակադրություն չի կազմում նույն տեղի ու եղանակի մի այլ բաղաձայնի հետ: Սակայն որոշ դիրքերում հաճախ հանդիպում է [ղ] ձայնեղ հնչյունը, որը ինքնուրույն հնչույթային արժեք չունի:

Այսպիսով հ-ն ընդհանուր շփականների համակարգում առանձնանում է որպես միաբնակ բաղաձայն:

Հ-ի հնչույթայնությունը որոշելու համար կարելի է հակադրել այլ բաղաձայնների, որոնցից այն կտարբերվի այլ հատկանիշներով (մեկ կամ ավելի): Այսպես, հ-խ հակադրությունում հ-ն տարբերվում է ըստ արտաբերության տեղի (մեկ հատկանիշով): Օրինակ՝

խոսել—հոսել	կախ—կահ
խավ—հավ	վախ—վահ
խոտ—հոտ	բախ—բահ
խամ (խսկց.)—համ	ախ—ահ

Մյուս կողմից, հ-ն կարելի է հակադրել զրո հնչույթին՝ ապացուցելու համար, որ հ-ն հայերենում ոչ թե հազագ կամ անիմաստ շունչ է, այլ ինքնուրույն հնչույթ:

հում—ում	բահ—բա
հախ—ախ	սրահ—սրա
հով—ով	գահ—գա (թող գա)
հայց—այց	

Սակայն ժամանակակից հայերենում կան մի շարք բառեր, որտեղ բաղաձայնական զուգորդումներում երբեմնի արտասանված հ-ն դուրս է ընկել, թեև գրության մեջ այն շարունակվում է պահպանվել: Օրինակ՝

Ճանապարհ, բայց՝ ճանապարհորդություն, շնորհ, արհամարհել (երկրորդ հ-ն չի արտասանվում) աշխարհ, աշխարհահրոշակ (առաջին հ-ն չի արտասանվում): Ընդհանուր բառում նախ տեղի է ունեցել հետադարձ առնամանություն, որի հետևանքով դ-ն դարձել է խուլ թ, ապա հ-ն ընկել է: Որ հ-ն ընկել է, այլ ոչ թե դ-ի հետ միանալով տվել թ, կարելի է ապացուցել ընդօրինակել բառով, որտեղ ոչ մի հ չկա, իսկ դ-ն արտասանվում է թ:

Սակայն այն դեպքերում, երբ հ-ն տվյալ հակադրական զույգի միակ տարբերակիչ հնչյունական միավորն է, արտասանության մեջ աշխատում են այն պահպանել: Օրինակ՝ արհեստ-արվեստ զուգում և արհմիություն բառում:

Եթե նույնիսկ արտասանական տարբերակումներում այդ հ-ն ընկնում է, ապա ստեղծվում է մի նոր հակադրություն, որտեղ հ-ի փոխարեն հակադրության եզրն է զրո հնչույթը: Օրինակ՝ առեստ (խոսակցական արտասանություն)—արվեստ:

Այսպիսով, հայերենի հ-ն, ինչպես տեսնում ենք, ունի բավական լայն բաշխում. այն հանդիպում է ինչպես ձայնավորներից առաջ ու հետո, այնպես էլ որոշ բաղաձայնների հետ՝ հիմնականում Բ-ի մոտ:

Շատ բառերում հ-ն հանդիպում է նաև բառասկզբի Բ-ից առաջ, որտեղ նրանից հետո արտասանվում է շատ թույլ Ը, որը երբեմն նույնիսկ բացակայում է:

Օրինակ՝ հմմտ. հրաշք և [հրքթիո]

հրաշագործ և [հրքկեզ]

հրատարակչություն և [հրծիզ]

Առաջին եզրի բառերում ը-ն գրեթե լրիվ բացակայում է, իսկ երկրորդ եզրում արտասանվում է լիարժեք ը: Սակայն այս դեպքերի համար հակադրության զույգեր հնարավոր չէ գտնել, ուստի արտասանության տատանումների սահմանը կարող է լինել լայն (իմաստատարբերակում չկրելու հետևանքով):

§ 78. Նեղվածքային ձայնորդների այս խմբին են պատկանում այն հնչույթները, որոնց արտաբերման ժամանակ բերանի խոռոչում ստեղծվում է բավականին լայն ճեղք, որի միջով օդի հոսքը անցնելիս առաջացնում է թույլ շփական աղմուկ: Նեղվածքային ձայնորդներն են լ-ն, ր-ն, յ-ն:

Սովորաբար լ-ն և ր-ն անվանվում են նայ հնչյուններ (плавные)՝ նկատի ունենալով նրանց լսողական տպավորությունը:

Հայերենում լ-ն և ր-ն կազմում են հակադրության զույգեր բառավերջում և բառամիջում: Բառասկզբում հակադրություններ չկան ր-ով սկսվող բառերի բացակայության պատճառով:

Օրինակներ

լալ—լար	կուլ—կուր	
սալ—սար	գալ—գար	սուլել—սուլեր (թող
դալ—դար	հուլ—հոր	սուլեր)
բալ—բար	ծլել—ծրել	շալ—շար
տալ—տար	հալել—հարել	կալել—կարել
կալ—կար	ալտ (երաժշտ. գործիք)—արտ	

Մյուս կողմից, ր-ն հակադրվում է թրթռուն ր-ին՝ որպես միևնույն տեղում, բայց տարբեր եղանակով կազմված հնչույթի. ր-ի արտաբերման ժամանակ լեզուն մի քանի անգամ կալում է ալվեոլներին, իսկ ր-ի ժամանակ ստեղծվում է օդի անցք:

Ծանոթ.—Հայագիտության մեջ, թեև ր-ն ու ռ-ն իրավամբ համարվում են ինքնուրույն հնչույթներ, սակայն հնչյունաբանորեն դիտվում են որպես մեկ հնչյունի թույլ և ուժեղ տարբերակներ¹¹։ Փորձառական տվյալներով, ինչպես և հնչույթաբանորեն այդ կարծիքը չի կարելի ընդունելի համարել: Բ-ն ու ռ-ն կազմում են

¹¹ Տե՛ս Մ. Արեզյան, նշված աշխ., էջ 86, որտեղ բաղաձայնների աղյուսակում ր, ռ, լ հնչյունները գտնվում են միևնույն վանդակում:

հակադրություններ, և հայերենը այդ տեսակետից պատկանում է այն հազվագյուտ լեզուներին, որտեղ նրանք ինքնուրույն հնչույթներ են:

Դրանց ինքնուրույնությունը ապացուցելու համար բերենք մի քանի հակադրական զույգեր՝

գար—գառ	ծոր—ծոռ	առա—արա
մուր—մուռ	հարել—հառել	համառ—համար
սար—սառ	ճարել—ճառել	թռչել—թրջել [թրչել]
լուր—լուռ	ծրել—ծռել	վառ—վար
բոր—բոռ	լորի—լոռի	կռունկ—կրունկ
տար—տառ	բար—բառ	շոռ—շոր

Հայերենում հնագույն շրջանից ավանդված Ե-ով սկսվող բառեր չկան: Բացառություն է կազմում «բրուպե» բառը: Հ. Աճառյանը գրում է, որ հայերենում ռ և ր ձայներով սկսվող բառերը ստացել են ա, ե հենարանը¹²: Այստեղ խոսքը վերաբերում է հնդեվրոպական նախալեզվից հայերենի անջատվելու ժամանակաշրջանին: Ուստի հասկանալի է, թե ինչու են հակադրությունները ընդգրկում բառավերջի և բառամիջի դիրքերը:

Հայերենի Ե հնչույթն ունի արտասանական տատանումների լայն դիապազոն: Նա կարող է խլանալ, այսինքն՝ արտասանվել առանց ձայնալարերի տատանումների: Այդպիսի քիչ խլացած Ե հանդես է գալիս բառավերջի դիրքում տառ, կառ, բառ, սառ և այլ բառերում: Ավելի խլացած Ե հանդիպում է վառդ(թ), մառդ, ոռդի, կառզ(ֆ) և այլ նման բառերում, որտեղ Ե-ն խլացած է նրանից հետո գտնվող բաղաձայնի ազդեցությամբ¹³:

Ինչպես նշում են Մ. Աբեղյանը և Հ. Աճառյանը, բարբառներում հանդիպում է խլացած Ե, որը շատ նմանվում է շ-ին, այդ նմանությունը այն աստիճանի է, որ փաստորեն հանգեցնում է Ե-ն շ-ի վերածվելուն:

12 Հ. Աճառյան, Լիակատար քերականություն, հ. 6, էջ 444. այժմ կան ու-ով սկսվող բառեր. նրանք պատկանում են հին ու նոր փոխառություններին. օրինակ՝ ռոճիկ, ռամիկ, ռաբի, ռադիո, ռադիոակտիվ, ռեզոնանս և այլն:

13 Հստ երևույթին, այստեղ սկզբում տեղի է ունեցել բառավերջի բաղաձայնի խլացում, որը այնուհետև ազդել է իրեն նախորդ Ե-ի վրա՝ առաջ բերելով նրա խլացումը:

Օր. Մաշտա (Մարթա), վաշթ (վարդ), ոշտի (որթի), մաշթ (մարդ):

Այս միտքը նույնպես հաստատում է հայերենում *ր-ի* խուլ տարբերակի առկայությունը, և մյուս կողմից՝ *ր-ի* ննդվածքային բաղաձայն լինելը:

Երկու ձայնավորների միջև *ր-ն* պահպանում է ձայնեղությունը, օրինակ՝ առա, [սըրա], բարի և այլն:

Ռ-ն, ընդհակառակը, գրեթե չունի դիրքային սահմանափակում, թեև բառակազմում կան սակավաթիվ *ռ-ով* սկսվող բառեր: *Ր-ի* հետ *ռ-ն* կազմում է հակադրական զույգեր մյուս դիրքերում:

Այլ բաղաձայնների հետ *ռ-ն* կազմում է զուգորդումներ. օրինակ՝ փառք, սպառք, ձեռք, հաշվառք, պառկել, առթիվ, ազոավ:

Որոշ դիրքերում *ռ-ն* հակադրություն չի կազմում *ր-ի* հետ, և այդ պատճառով խոսքի մեջ հաճախ *ր-ի* փոխարեն արտասանվում է *ռ՝* առանց իմաստային փոփոխություն առաջացնելու: Դա որոշ չափով չեզոքացման դիրք է հանդիսանում այդ երկուսի համար: Օրինակ՝ խոսակցական լեզվում շատ հայեր արտասանում են՝ [Առշակ] Արշակ-ի փոխարեն, [Առգնի]՝ Արգնի, [հոռք]՝ հորք, [առծեֆ]՝ առծեֆ, [հեռք]՝ հերք, [խոռք]՝ խորք:

6. ՀԱՅԵՐԵՆԻ ՀՆՉՈՒՅԹՆԵՐԻ ՏԱՐԲԵՐԱԿԻՉ ՀԱՏԿԱՆԻՇՆԵՐԻ ՀԱՄԱԿԱՐԳԸ

§ 79. Հնչույթաբանության հիմնադրման սկզբից լեզվաբանները նշում են, որ չնայած հնչույթները խոսքի նվազագույն միավորներն են և ժամանակի հատվածում չեն բաժանվում ավելի փոքր լեզվական միավորների, սակայն հետագա վերլուծության շնորհիվ դրանք բաժանվում են բաղադրիչ տարրերի՝ տարբերակիչ հատկանիշների, որոնք խոսքում ինքնուրույն գոյություն չունեն, այլ հանդես են գալիս միմյանց հետ կապակցված, փնջերով:

Տարբերակիչ հատկանիշների բացահայտումը սովորաբար լեզվաբանների կողմից կատարվում է հնչույթների հետագա վերլուծության շնորհիվ: Տարբերակիչ հատկանիշները, որպես ինքնուրույն միավորներ, լեզվական իրողություններում հանդես չեն գալիս: Բուն խոսքում արտահայտվում են շարույթային հարաբերությունները, իսկ տարբերակիչ հատկանիշները ավելի շուտ հարացույցային տարրեր են:

64. Չնայած տարբերակիչ հատկանիշների գաղափարը կա գրեթե բոլոր հնչույթաբանական դպրոցներում, բացառությամբ լինինգրադյան ու լոնդոնյան դպրոցների, սակայն դրանք տարբեր կերպ են մեկնաբանվում: Այսպես, տարբերակիչ հատկանիշը մոսկովյան ու Պրագայի դպրոցներում հիմնված է հնչյունների արտաբերական հատկանիշների վրա, մինչդեռ ամերիկյան ու կոպենհագենյան դպրոցների ներկայացուցիչների համար նրա նյութական էությունը կարևոր չէ ու այն որոշ չափով պայմանական նշան է:

Ժամանակակից լեզվաբանության մեջ տարբերակիչ հատկանիշի գաղափարը սերտորեն կապվում է հնչույթի կազմում ավելի փոքր տարրերի՝ ձայնաբանական և արտաբերական միավորների առանձնացման հետ:

§ 80. Տարբերակիչ հատկանիշների յոթությունը իր հիմնավորումն ու նորագույն ձևակերպումը ստացավ Ռ. Ֆակոբսոնի, Գ. Ֆանտի, Մ. Հալլեի աշխատություններում և գտավ լայն տարածում:

Հնչույթների տարբերակիչ հատկանիշների այդ տեսությունը մյուսներից տարբերվում է.

ա) Ընդհանրականությամբ: Մի շարք լեզուների հնչույթային համակարգերի ուսումնասիրության հիման վրա հեղինակները գրտնում են, որ լեզվից լեզու հնչույթների հիմքում ընկած տարբերակիչ հատկանիշները կրկնվում են և կարելի է նրանց ներկայացնել սահմանափակ թվով հակադրությունների ձևով: Սրանով հնարավոր կլինի բոլոր լեզուներին մոտենալ միևնույն չափանիշներով և ներկայացնել նրանց հիմքում ընկած հնչույթային կաղապարները միատեսակ տերմիններով:

բ) Երկանդամությամբ: Օգտագործվում է հատկանիշների այնպիսի համակարգ, որտեղ յուրաքանչյուր հատկանիշ թնորոշվում է միայն մեկ՝ դրական կամ բացասական արժեքով: Մինչդեռ ավանդական հատկանիշների համակարգում այդպիսի խիստ սահմանափակում չկա:

գ) Դասակարգման միասնական սկզբունքով: Ի հակադրություն ավանդական մոտեցման, այստեղ չեն առանձնացվում ձայնավորների և բաղաձայնների ինքնուրույն խմբեր, այլ հատկանիշները տարածվում են լեզվի հնչույթային համակարգի բոլոր միավորների վրա:

§ 81. Ռ. Յակոբսոնի և մյուսների տարբերակիչ հատկանիշների տեսությունը քննադատողները մասնավորապես նշել են, որ երկանդամության սկզբունքը հաճախ չի համապատասխանում լեզուներում գոյություն ունեցող վիճակին: Շատ հատկանիշներ երկուսից ավելի հնչույթների նկատմամբ կազմում են ոչ թե երկու, այլ երեք, չորս, հինգ աստիճանի հարաբերություններ, որոնք հաճախ դժվար է ներկայացնել երկանդամ հակադրության ձևով:

Շուրջ տասը տարվա հնչույթաբանական բազմաթիվ ուսումնասիրությունները բացահայտեցին տարբերակիչ հատկանիշների տեսության մեջ տեղ գտած թերությունները և ստիպեցին հեղինակներին կատարել որոշ բարելավումներ ու փոփոխություններ:

§ 82. Տարբերակիչ հատկանիշ տերմինը ինքնին ենթադրում է ոչ տարբերակիչ հատկանիշի գոյությունը: Վերջինի առկայությունը պայմանավորված է հնչյունի դիրքով, հարևան հնչյուններով, արտասանական շեղումներով և այլն: Հայերենում ոչ տարբերակիչ հատկանիշ է քմայնացումը, որը մի շարք բառերում հարևան հնչյունի ազդեցության հետևանք է, ինչպես՝ ատյան, պատյան: Իսկ ռուսերենում город բառը կարող է արտասանվել թե՛ [գորըտ] և թե՛ [հորըտ], ու իմաստի խախտում չի առաջանա, քանի որ բացակայում է պայթականություն-շփականություն հակադրությունը և բաղաձայնի համար:

§ 83. Յուրաքանչյուր լեզվի հնչույթային կազմը որոշելու համար սովորաբար դիմում են հակադրության մեթոդին, որի ժամանակ միմյանց հետ համեմատվում են տվյալ լեզվի երկու (կամ ավելի) բառերի կամ բառաձևերի հնչյունական ձևերը, ընդ որում բառերը ընտրվում են այնպես, որ նրանցում միևնույն դիրքում տարբերվի միայն մեկ կամ որպես այդպիսին դիտվող հնչյունը: «Հայերենի հնչույթային համակարգը» բաժնում բերված են այն հակադրությունները, որոնցով հաստատվում են հայերենի ձայնավորների ու բաղաձայնների հնչույթախոսքները ուժեղ դիրքերում, և դրանց հիման վրա բացահայտվում է տարբերակիչ հատկանիշների համակարգը:

§ 84. Տարբերակիչ հատկանիշ տերմինը այստեղ վերցված է հնչյունաբանական առումով, ելնելով արտաբերական հատկություններից, որոնց և տալիս ենք համապատասխան անվանումներ: Սակայն կատարելով որոշ վերադասակարգում՝ հնարավոր է այդ

ցանկը ներկայացնել որպես երկանդամ հակադրություններ: Այսպես՝

1. Զայնավոր—ոչ ձայնավոր: Այս հատկանիշը, որը հիմնված է հնչյունների ձայնաբանական կազմության վրա, վերաբերում է ինչպես բուն ձայնավորներին, այնպես էլ ձայնորդների մի մասին:

2. Առաջնալեզվային—ոչ առաջնալեզվային: Առաջնալեզվային հնչյունների արտաբերությանը մասնակցում է լեզվի առջևի նեղ մասը, որը բարձրանում է իր սովորական չեզոք դիրքից: Ատամնային, ալվեոլային ու նախաքմային հնչյունները առաջնալեզվային են: Սրանց թվին են պատկանում նաև ո, ր, լ ձայնորդները և հայերենի ծ, ձ, ց կիսաշփականները:

3. Առաջնային—ոչ առաջնային: Սրանք այն հնչյուններն են, որոնց արտաբերման տեղը քիմքից առաջ գտնվող մասն է: Սրանց թվին են պատկանում շրթնայինները, ատամնայինները և ալվեոլայինները:

Այս երկու խմբերը որոշ տեղերում համընկնում են, բայց որոշ մասերում միայնաց լրացնում են:

4. Բարձր—ոչ բարձր (վերին—ոչ վերին): Այս հատկանիշը, ինչպես և ցածր—ոչ ցածր, ետին—ոչ ետին հատկանիշները, բնորոշում են լեզվի ամբողջ զանգվածի դիրքը, այսինքն՝ բնորոշ են ձայնավորներին և որոշ բաղաձայնների: Բարձր (կամ վերին բարձրացման) հնչյունների ժամանակ լեզուն բարձրանում է իր չեզոք դիրքից: Սրանք են, օրինակ, ի, ու ձայնավորները, ինչպես և միջնալեզվային քմային բաղաձայնները:

5. Ստորին—ոչ ստորին (բաց—ոչ բաց): Երբ հնչյունի արտաբերման ժամանակ լեզուն իջնում է իր չեզոք դիրքից, ապա ստացվում են բաց (կամ ստորին բարձրացման) հնչյուններ, օրինակ՝ հայերենի ա-ն կամ ե-ն:

6. Ետին—ոչ ետին: Ետին հնչյունների արտաբերության ժամանակ լեզուն ետ է քաշվում իր չեզոք դիրքից:

§ 85. Այս երեք տարբերակիչ հատկանիշները վերաբերում են լեզվի դիրքին, համեմատվում են չեզոք դիրքի հետ և որոշ չափով տարբերվում են սովորական ավանդական դասակարգումից նրանով, որ դրանք միացնում են ձայնավորների ու բաղաձայնների միջև եղած ընդհանրությունները: Այդ դասակարգումով պարզ-

վում է, որ միևնույն հնչյունը չի կարող լինել և՛ բաց (ստորին), և՛ բարձր, քանի որ որպես ելակետ վերացված է լեզվի շարժումը չեզոք դիրքից, և լեզուն չի կարող միաժամանակ թե բարձրանալ, և թե իջնել: Բաղաձայնները նույնպես կարող են բնորոշվել այդ հատկանիշներով:

Եթե առաջնալեզվային և առաջնային հատկանիշները բնորոշ են կոշտ քիմքից առաջ գտնված բաղաձայնների համար, ապա հիշված երեք հատկանիշներով սահմանազատվում են մնացած բոլոր՝ կոշտ քիմքից դեպի ետ ընկած մասում առաջացած հնչյունները:

Այս հատկանիշները կարող են վերագրվել նաև քիմքից առաջ կազմված այն հնչյուններին, որոնց հիմնական արտաբերմանը ավելանում է լրացուցիչ արտաբերություն, այն է՝ քմայնացում (палатализация), կոշտացում (веляризация) և կատկայնացում (фарингализация): Քմայնացումը նման է ի-անման ձայնավորական երանգին, կոշտացումը Ի-անման երանգին, իսկ կատկայնացումը՝ ա-անման երանգին: Այս հատկանիշները արտահայտվում են վերոհիշյալ բաց, փակ, ետին տարբերակիչ հատկանիշների կիրառությամբ:

	Քմայնաներ ն, ջ, շ	Ետնաքմայ. կ, գ, ք	Փոփկաքմայ- յին խ, դ	Կոկորդային հ
Բարձր (փակ)	+	+	—	+
Ստորին (բաց)	—	—	—	+
Ետին	—	+	+	+

§ 86. Լրացական հատկանիշներ

7. Շրթնային—ոչ շրթնային: Շրթնային հնչյունները արտաբերվում են շրթունքների կլորացումով, որի շնորհիվ փոքրանում է շրթնային անցքը (ելքը): Ոչ շրթնային հնչյունների ժամանակ այդպիսի նեղացում տեղի չի ունենում:

Բոլոր հնչյունները կարող են բնորոշվել վերոհիշյալ հատկանիշով: Անցումնային յ-ի և ոչ ցածր ձայնավորների ժամանակ շրթնայնացումը սովորաբար կապվում է «ետին» տարբերակիչ հատկանիշի հետ: Այսինքն՝ այն հնչյունները, որոնք ետին են (բացի ա-ից) սովորաբար և շրթնայնացված են. օրինակ, հայերենի

օ-ն, ու-ն, բայց այդպիսի փոխադարձ կապ կարող է գոյություն չունենալ այլ լեզուներում, ինչպես օրինակ ֆրանսերենում, որտեղ կան և՛ հտին, և՛ առաջնային շրթնային ձայնավորներ՝ [y, /ø]՝ [u], [o]:

Հայերենի բաղաձայնների համար տվյալ հատկանիշը բնորոշ չէ:

8. Ռեզային—ոչ ռեզային: Ռեզային հնչյունները արտաբերվում են փափուկ քիմքի իջեցումով, որի շնորհիվ օդը անցնում է քթի միջով:

Ռեզային են հայերենի մ և ն հնչյունները, որոնք հակադրվում են նույն տեղում առաջացող բ և գ պայթական հնչյուններին:

Ռեզայինները միշտ ձայնեղ են:

§ 87. Բուն բաղաձայնական հատկանիշներ

9. Տեական—ոչ տեական: Այս հատկանիշը բնորոշ է ձայնորդներին և բաղաձայններին: Բոլոր հպական բաղաձայնները և ու-ն ոչ տեական են, իսկ շփականները տեական են:

Ձայնորդներից տեական է ր-ն, իսկ բազմակի ընդհատված է՝ ու-ն, որը կարող է դիտվել և՛ որպես տեական, և՛ որպես հպական (կամ ոչ տեական)՝ նայած լեզվի:

10. Պայթական—ոչ պայթական (կամ կիսաշփական): Այս տարբերակիչ հատկանիշը բնորոշ է հպական բաղաձայններին: Հպականների ելքը կարող է լինել շ տեսակի՝ անմիջապես, որի հետեւանքով ստացվում է պայթյունին նմանվող հնչյուն, և համեմատաբար դանդաղ, որի հետեւանքով ստացվում են կիսաշփականներ: Այս հատկանիշը հավելուրդային է, երբ կան 9-ը և 13-ը:

11. Շնչեղացած—ոչ շնչեղացած: Այս հատկանիշը բնորոշ է հայերենի ոչ տեական բաղաձայններին և արտաբերության տեսակետից կապված է կոկորդում՝ ձայնալարերից ներքև գտնված հնչարանի օդի ճնշման մեծացման հետ: Բայց միայն այս նախապայմանը բավարար չէ շնչեղացման համար: Անհրաժեշտ է, որ ձայնալարերը լինեն բաց, և օդը ունենա ազատ ելք թոքերից դուրս գալու համար: Սովորաբար լարված՝ այսինքն խուլ բաղաձայններն են լինում շնչեղացած, սակայն, օրինակ հինդի լեզվում, կան ձայնեղ շնչեղներ, որոնց ժամանակ ձայնեղացումը առկա է հրաման (դադարի) պահում, և այդ բաղաձայնները լարված չեն:

12. Ձայնեղ—ոչ ձայնեղ: Ձայնեղությունը ձայնալարերի տա-

տանումների արդյունք է: Որպեսզի ձայնավարերը թրթռան, անհրաժեշտ է, որ նրանք ընդունեն որոշակի դիրք, այսինքն՝ շատ հեռացած շլինեն միմյանցից և նրանց միջով անցնի օդի հոսքը:

Այս հատկանիշը բնորոշ է հայերենի ինչպես տեական, այնպես էլ ոչ տեական բաղաձայններին:

13. Հստակ—ոչ հստակ: Հստակությունը բնորոշվում է աղմուկի գերիշխումով թույլ (աղոտ) բաղաձայնների համեմատությամբ: Այս հատկանիշը բնորոշ է հայերենի շփականներին ու կիսաշփականներին, քանի որ նրանց արտաբերության ժամանակ առաջանում է բարդ արգելք: Պայթականներին բնորոշ չէ այս հատկանիշը: Հետեւելով արտաբերական տեղամիջոցներին՝ ավելի ճիշտ կլինեք այդ հատկանիշը անվանել շփական—ոչ շփական:

Ստորև ներկայացված է տարբերակիչ հատկանիշների ցանկը: (Տե՛ս աղյուսակ 4):

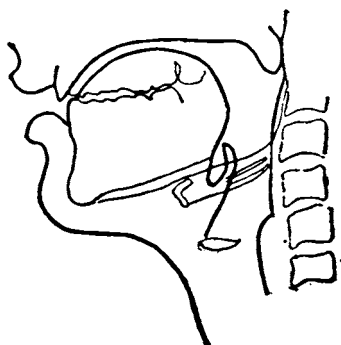
7. ՀԱՉՈՒՅԹՆԵՐԻ ԱՐՏԱԲԵՐԱԿԱՆ ՈՒ ՖԻԶԻԿԱԿԱՆ ՆԿԱՐԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ

ԶԱՅՆԱՎՈՐՆԵՐ

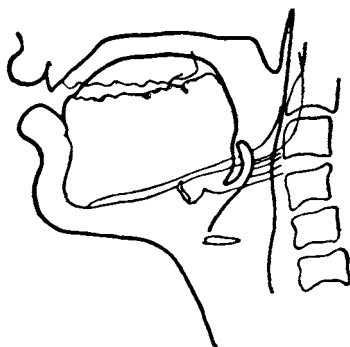
Առաջին շարքի վերին բաժնացման [ի] ձայնավոր

§ 88. Առասանական բնութագիր: Ի ձայնավորի կազմության ժամանակ լեզուն կծկվում է բերանի միջին մասում, մի փոքր ձգվում դեպի առաջ և, բարձրանալով դեպի կոշտ քիմքը, կազմում մի դմբեթաձև բարձրություն (տե՛ս նկ.3): Այդ բարձրության գագաթը գտնվում է բերանի ուղիղ մեջտեղում, կոշտ քիմքի դիմաց: Լեզվի եզրերը բարձրանում են և թեթև կաշում կոշտ քիմքի եզրերին 2-րդ, 3-րդ սեղանատամների մոտ: Այդ բանում կարելի է համոզվել քմանկարներից (պալատոգրամա), որտեղ ի-ն թողնում է որոշակի հետքեր (տե՛ս նկ. 5):

Լեզվի բարձրության աստիճանը ամենամեծն է այդ շարքի մյուս ձայնավորի համեմատությամբ: Ամբողջ բերանային հնչարանը նեղանում է՝ վերածվելով մի անցքի, որը գնալով ետ՝ լայնանում է և միանում լայն կոկորդային հնչարանին: Լեզվի ծայրը իջած է և հենվում է ներքին ատամների ներսի մակերեսին: Շրթունքները չեզոք դիրք են զբաղում, բերանի բացվածքը շատ փոքր է, ուստի ձայնավորը կարելի է անվանել փակ: Փափուկ քիմքը

Նկ. 3. Ի-ի ռենտգենանկարը

Նկ. 4. Է-ի ռենտգենանկարը

բարձրացած վիճակում է՝ փակելով դեպի ռնֆային խոռոչը տանող օդի ուղին: Այսպիսով՝ Ի-ն առաջին շարքի վերին բարձրացման ոչ շրթնայնացված ձայնավոր է:

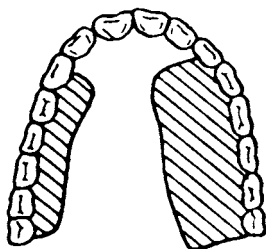
§ 89. Ֆիզիկական բնութագիր: Ի ձայնավորի սպեկտրային պատկերում պարզ երևում են երկու իրարից խիստ անջատված ուժեղացված գոտիներ (ֆորմանտներ): Առաջինը տարածվում է 300-ից մինչև 525 հց, 375 հց ֆորմանտային հաճախականությամբ, իսկ երկրորդը՝ 2700-ից մինչև 3400 հց դիապազոնում, 3000 հց ֆորմանտային հաճախականությամբ (ՖՀ): Եթե առաջին ֆորմանտի ուժգնությունը հավասար է-13 դբ (դեցիբել), իսկ երկրորդինը՝-18 դբ: Այսպիսով, Ի-ի երկրորդ ֆորմանտի ինտենսիվությունը ուժեղացված է, քանի որ գտնվում է 3000 հց սահմանում:

Այս հնչյունը, համեմատած մյուս ձայնավորների, հատկապես ա-ի հետ, ավելի թույլ է իր էներգիայով: Նրա ընդհանուր ինտենսիվությունը հասնում է մինչև-10 դբ, մինչդեռ ա-հնչյունինը՝ մինչև 2—3 դբ-ի:

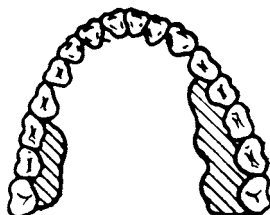
Այս ձայնավորի տևողությունը, ա-ի կամ օ-ի համեմատությամբ, ավելի կարճ է: Այսպես, միավանկ բառերում այն հավասար է 140 մվրկ, երկվանկ բառերում շեշտի տակ՝ 130-ի, իսկ անշեշտ դիրքում 50 մվրկ-ի:

Առաջին շարքի միջին բարձրացման [է] ձայնավոր

§ 90. Արտասանական բնութագիր: Է-ն առաջին շարքի ձայնավոր է, որի արտաբերման ժամանակ լեզուն ամբողջ զանգվածով կծկվում է բերանի միջին մասում՝ ձգվելով դեպի առաջ: Սակայն լեզուն ի ձայնավորի համեմատությամբ ավելի նվազ շափում է բարձրանում դեպի կոշտ քիմքը, նրա եզրերը ավելի թույլ են կաշում ատամներին, և ինչպես երևում է քմանկարներից (տե՛ս նկ 6), լեզվի քսուկները է-ի արտաբերման ժամանակ ավելի նեղ են ու երկարաձև: Այսպիսով, է-ի արտաբերման ժամանակ լայնանում է բերանային հնչարանը և դրա փոխարեն մի փոքր կարճանում կոկորդային հնչարանը: Սակայն նրանց բաժանման սահմանն ավելի սահուն է և աստիճանական, բերանը ավելի է բացված ի-ի համեմատությամբ, իսկ շրթունքները ունեն շեղոթ դիրք: Լեզվի ծայրը է հնչյունի արտաբերման ժամանակ իջած է ներքև՝ թեթևակի հպվելով ստորին ատամներին (նկ. 4): Այսպիսով՝ է-ն առաջին շարքի միջին բարձրացման ձայնավոր է¹⁴:

Նկ. 5. ի-ի քմանկարը

Նկ. 6. է-ի քմանկարը

§ 91. Ֆիզիկական բնութագիր: Իր տեղում լայն է-ն ավելի երկար և ուժեղ ձայնավոր է, քան ի-ն: Այսպես՝ միավանկ բառերում, շեշտի տակ նրա տեղում լայն է 140—160 մվրկ է (և նույնիսկ ավելի, նախած թե ինչպիսի բաղաձայնների շրջապատում է այն)։

¹⁴ Հստ 2. Աճառյանի և այլոց հին հայերենը ունեն երկու տեսակ է, որոնցից մեկը բաց էր (ե), իսկ մյուսը՝ փակ (է): Արդի գրական լեզվում կա միայն մեկ է, որը գրավոր խոսքում ունի երկու դրսևորում (ե, է):

երկվանկ բառերում, շեշտի տակ նրա տևողությունը հավասար է 110 մվրկ-ի, իսկ անշեշտում՝ 50—10 մվրկ-ի:

Է-ի սպեկտրում պարզ առանձնանում են 4 ֆորմանտներ: Այսպես, առաջին ֆորմանտը ընդգրկում է 375—600 հց հաճախականության տիրույթը: Այդ սահմանում ամենաուժեղ բաղադրիչը 450 հց հաճախականությունն է (ֆորմանտային հաճախականություն):

Երկրորդ ֆորմանտը ընդգրկում է 2400—2850 հց, 2550 հց ֆորմանտային հաճախականությամբ. երրորդը՝ 3150—3450 (3300 ֆորմ. հաճախականությամբ), չորրորդը՝ 4800—5250:

Ընդհանուր ինտենսիվությամբ է-ն ավելի ուժեղ է ի-ից, սակայն տարբերությունը շատ մեծ չէ (հասնում է մինչև -6 դբ): Առաջին երեք ֆորմանտները սպեկտրալ պատկերում ունեն մոտավորապես նույն ուժգնությունը: Առաջինը միշտ ավելի ուժեղ է. նրա ինտենսիվությունը հասնում է -8 դբ, երկրորդինը՝ -7-ի, իսկ երրորդինը -6—12 դբ:

Ետին շարքի ստորին բարձրացման [ա] ձայնավոր

§ 92. Արտասանական բնութագիր: Բոլոր ետին շարքի ձայնավորների արտաբերման ժամանակ լեզուն իր ամբողջ զանգվածով կծկվում է բերանի ետին մասում՝ ընդունելով, սակայն, որոշ չափով տարբեր դիրքեր: Այսպես՝ շնայած բոլոր ա ձայնավորների ռենտգենական կարներում ձայնավորի շարքը բնութագրող պարամետրը (լեզվի ամենաբարձր կետից մինչև վերին կտրիչների եզրն ընկած տարածությունը) հավասար է 60—65 մմ, սակայն լեզվի կծկվածության ու բարձրացման աստիճանը տարբեր խոսողների մոտ տարբեր է:

Ա ձայնավորի արտաբերման ժամանակ լեզուն, գտնվելով բերանի ետին մասում, զմբեթաձև բարձրանում է դեպի փափուկ քիմքը, բայց ոչ այնչափով, որքան օ-ի կամ ու-ի ժամանակ (տե՛ս նկ. 7):

Մանր.— Բարբառային արտասանության հետքեր ունեցող որոշ խոսողների մոտ լեզվի բարձրության աստիճանը մոտենում է օ ձայնավորին: Գ. Ղափանցյանը գտնում է, որ հայերենի ա ձայնավորը այլ լեզուների համեմատությամբ միջին բարձրացման

է: (Տե՛ս «Ընդհանուր լեզվաբանություն», Երևան, 1939, էջ 53): Այս դիտողությունը, ինչպես տեսնում ենք, զուրկ չէ որոշ հիմքից: Սակայն պետք է նկատի ունենալ, որ գրական լեզվով խոսողների մոտ այն իր բարձրացման աստիճանով, այնուամենայնիվ, տարբերվում է օ ձայնավորից:

Քմանկարներում ա-ն հետքեր չի թողնում: Լեզուն ետ քաշվելու հետևանքով՝ նրա ծայրը հեռանում է ստորին ատամնաշարից: Բերանը բացված է ստորին ծնոտի իջեցման հետևանքով: Բերանի բացվածությունն աստիճանը ա-ի ժամանակ ամենամեծն է. տարբեր խոսողների մոտ շրթունքների միջև ընկած տարածությունը հավասար է 12-ից 17 մմ-ի: Լեզվի դիրքի և բերանի բացվածքի շնորհիվ բերանային հնչարանը մեծանում է, իսկ կոկորդայինը՝ փոքրանում: Շրթունքները չեզոք դիրքի են և կլորացված չեն: Փափուկ քիմքը իր բարձրացած վիճակում է՝ փակելով ռնգային հնչարան տանող ուղին:

Այսպիսով՝ ըստ արտասանական կազմավորման հայերենի ա-ն ետին շարժի ստորին բարձրացման ոչ շրթնայնացած ձայնավոր է:

§ 93. Ֆիզիկական բնութագիր: Զայնավորների շարքում ա-ն ամենահզոր¹⁵ ձայնավորն է: Նրա ինտենսիվությունը երբեմն հասնում է -3—4 դբ: Ա-ն ունի որոշակի սպեկտրային պատկեր, որը խիստ տարբերվում է այլ ձայնավորներից: Հայերենի ա ձայնավորը աչքի է ընկնում նաև իր տևողությամբ, որը նույն պայմաններում գրեթե միշտ ավելի երկար է մյուս ձայնավորների համեմատությամբ: Այսպես, միավանկ բառերում նրա տևողությունը հասնում է 230 մվրկ.-ի, երկվանկ բառերում շեշտի տակ՝ 220 մվրկ.-ի, իսկ անշեշտ վանկում 130—150 մվրկ.-ի: Նուավանկ բառերում ա-ի տևողությունը ավելի է կարճանում, սակայն շեշտված ա-ն միշտ ավելի երկար է անշեշտների համեմատությամբ: Օրինակ՝ «աղաղակ» բառում առաջին ա-ի տևողությունը հավասար է 80 մվրկ.-ի, երկրորդինը՝ 100, իսկ երրորդինը՝ 180 մվրկ.-ի:

Ա-ն բնութագրվում է երեք կամ նույնիսկ չորս կայուն ֆորմանտներով, որոնցից կարևորագույններն են առաջին երկուսը: Առաջին ֆորմանտը ընդգրկում է 450—825 հց տիրույթը, 675 հց

¹⁵ Հզորությունը որոշվում է հնչյունի ընդհանուր ինտենսիվությամբ (էներգիայով): Որքան ավելի մեծ է էներգիան, այնքան ավելի հզոր է հնչյունը:

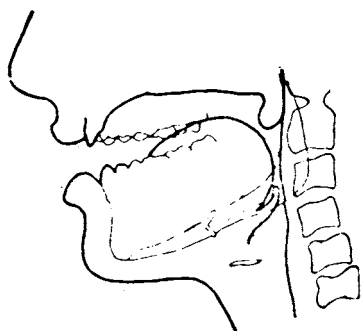
Ֆորմանտային հաճախականությամբ, երկրորդը՝ 1050—1250 հց (150 հց ֆհ)¹⁶, երկրորդը՝ 2400—2700 հց (2550 հց ֆհ), չորրորդը՝ 3750—4400 հց: Առաջին երկու ֆորմանտները շատ մոտ են միմյանց և երբեմն նույնիսկ ձուլվում են՝ կազմելով մի լայն ուժեղացված հաճախականությունների տիրույթ: Այդ իսկ պատճառով ա հընչյունը այդ հատկանիշով կոչվում է հոծ (կոմպակտ)՝ հակադրվելով նոսր (դիֆուզ) ի ձայնավորին:

Ետին շարֆի միջին բարձրացման շրթնայնացված
[օ] ձայնավոր

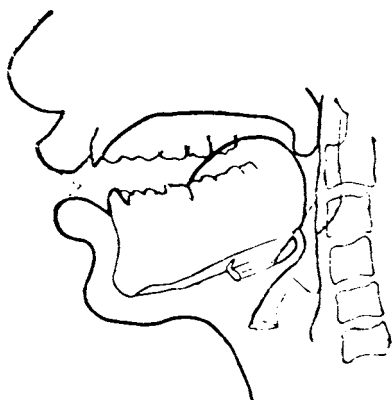
§ 94. Այս ձայնավորի արտաբերության ժամանակ լեզուն կծկված է և կլորացած բերանի ետին մասում՝ ստանալով գմբեթի ձև (տե՛ս նկ. 8): Նրա ծայրը հեռանում է ստորին ատամնաշարից մոտ 28—30 մմ (ա-ի ժամանակ այս տարածությունը հավասար է 19—21 մմ-ի):

Լեզվի այսպիսի դիրքը ստեղծում է բերանային մեծ և կոկորդային փոքր հնչարան, որի սահմանը լեզվի բարձրագույն կետն է:

Լեզվի առավել բարձր հատվածը քիմքից հեռացած է մոտ 8—10 մմ-ով (իսկ ա-ի ժամանակ՝ 10,5—11 մմ է): Այս ցուցանիշով հայերենի ա-ն և օ-ն շատ չեն տարբերվում միմյանցից: Դրանց միջև եղած տարբերությունը ավելի շատ վերաբերում է լեզվի

Նկ. 7. ա-ի ռենտգենանկարը

Նկ. 8. օ-ի ռենտգենանկարը

¹⁶ ֆհ—ֆորմանտային հաճախականություն:

կծկվածության աստիճանին և շրթունքների մասնակցությանը օ-ի արտասանության ժամանակ:

Օ ձայնավորի արտաբերման ժամանակ բերանի բացվածքը քիչ ավելի փոքր է ա-ի համեմատությամբ: Շրթունքների միջև եղած տարածությունն այս դեպքում հավասար է 12—15 մմ-ի, իսկ ա-ի արտաբերման ժամանակ՝ 16—20 մմ-ի: Օ-ի հնչմանը ակտիվորեն մասնակցում են շրթունքները, որոնք ձգվում են առաջ՝ կազմելով կլորավուն ճեղք. այսպիսով ստեղծվում է լրացուցիչ շրթնային հնչարան, որը նպաստում է օ-ի տոնի իջեցմանը: Փափուկ քիմքը իր բարձրացած վիճակում է, փակելով օդի ուղին դեպի քթի խոռոչը:

Այսպիսով՝ օ ձայնավորը ետին շարժի միջին բարձրացման շրթնայնացված ձայնավոր է:

§ 95. Ֆիզիկական բնութագիր: Երկվանկ բառերում, շեշտի տակ օ-ի տեղդրությունը հավասար է 150—170 մվրկ-ի, իսկ անշեշտ վանկում՝ 60—110 մվրկ-ի:

Նոսվանկ բառերում օ-ի տեղդրությունը կրճատվում է, սակայն ոչ այնքան, որքան ի-ի կամ ու-ի դեպքում: Այսպես՝ օդաչու բառում օ-ի տեղդրությունը հավասար է 125 մվրկ-ի:

Օ ձայնավորի ընդհանուր էներգիան (ինտենսիվությունը) բավականին մեծ է (սակայն ա-ից պակաս), հասնելով մինչև -7 դբ:

Նրա ֆորմանտների բաշխումը ձայնային դիապազոնում որոշ չափով մոտենում է ա-ին՝ տարբերվելով նրանից իր առաջին երկու ֆորմանտների անջատվածությամբ: Այսպես, առաջին ֆորմանտը հավասար է 375—600 հց, 450 հց ֆորմանտային հաճախականությամբ, երկրորդը՝ 900—1050, իսկ երրորդը՝ 3050—3450 հց:

Սպեկտրապատկերներում հատկապես աչքի են ընկնում ֆորմանտների նեղությունը և նրանց մեծ ինտենսիվությունը, ի տարբերություն ա-ի, որտեղ առաջին երկու ֆորմանտները այնքան լայն են, որ ձուլված են միմյանց հետ:

Այսպես, առաջին ֆորմանտի ինտենսիվությունը հավասար է -7 դբ, երկրորդինը՝ -18—13 դբ, երրորդինը՝ -25—10 դբ:

Ետին շարժի վերին բարձրացման շրթնայնացված

[ու] ձայնավոր

§ 96. Ու ձայնավորը իր կազմավորմամբ շատ ընդհանրություներ ունի օ-ի արտասանական դիրքի հետ: Նրա հնչման ժա-

մանակ լեզուն խիստ կծկված է բերանի ետին մասում և կլորացած: Սակայն ու-ի ժամանակ լեզվի բարձրացման աստիճանը օ-ի համեմատությամբ ավելի մեծ է: Այդ բարձրացման հետևանքով ու ձայնավորը հետքեր է թողնում քմանկարներում (տե՛ս նկ. 9): Սրանով էլ պայմանավորված է ու ձայնավորի վերին բարձրացման աստիճանը (կամ նեղ կազմավորումը): Այսպես, եթե լեզվի և փափուկ քիմքի միջև ընկած տարածությունը օ-ի արտաբերման ժամանակ հավասար է 10,5—11 մմ-ի, ապա նույն տարածությունը ու-ի ժամանակ կազմում է 3—6 մմ:

Լեզվի ծայրը հետ է քաշված ստորին ատամնաշարից 24—25 մմ-ով: Շրթունքները ու-ի արտաբերման ժամանակ ավելի քիչ են բացված և ավելի առաջ են ձգված ու կլորացած:

Փափուկ քիմքը լրիվ փակում է ռնգային ռշին: Բերանային հնչարանը ու-ի կազմավորման ժամանակ զգալի մեծ է և խստորեն սահմանազատվում է կոկորդային հնչարանից, որը ետին շարքի մյուս ձայնավորների համեմատությամբ ավելի մեծ է: Վերջին հանգամանքը նպաստում է ձայնավորի տոնի իջեցմանը: Այսպիսով՝ ու-ն ետին շարքի վերին բարձրացման շրջանացված ձայնավոր է: Օ ձայնավորից այն տարբերվում է միայն մեկ հատկանիշով՝ բարձրացման աստիճանով:

§ 97. Ֆիզիկական բնութագիր: Ու ձայնավորի սպեկտրապատկերները որոշ չափով նման են ի ձայնավորի սպեկտրապատկերներին: Այսպես՝ նրա առաջին ֆորմանտը նույնպես գտնվում է ցածր դիապազոնում՝ 225-ից մինչև 450 հց սահմաններում, գրեթե միշտ ունենալով միևնույն ֆորմանտային հաճախականությունը՝ 300 հց:

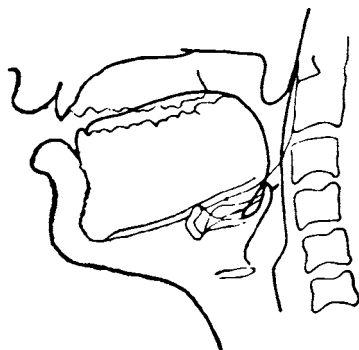
Ու-ի առաջին ֆորմանտը աչքի է ընկնում իր բարձր ինտենսիվությամբ (հասնում է մինչև -15 դբ), իսկ էներգիան համեմատաբար ավելի փոքր է (հասնում է մինչև -15—10 դբ-ի), ուստի և այս հնչյունը ավելի թույլ է:

Երկրորդ ֆորմանտը զգալիորեն հեռացված է առաջինից, ընդգրկելով 975—1250 հց տիրույթը՝ 1050 հց ֆորմանտային հաճախականությամբ: Նրա ինտենսիվությունը շատ թույլ է՝ մինչև -25 դբ: Երրորդ ֆորմանտը, որը գտնվում է 2700—2850 հց դիապազոնում, առավել ևս թույլ է: Երկում է նաև չորրորդ ֆորմանտը 3750—3900 հց դիապազոնում: Ու-ի արտաբերման ժամանակ

էներգիայի ուժգնությամբ աչքի է ընկնում առաջին ֆորմանտը, որը գերիշխում է մյուսներին: Ուստի այս ձայնավորը տվյալ հատկանիշով ցածր տոնի ձայնավոր է (gravis)՝ ի տարբերություն ի-ի, որտեղ ավելի ուժեղ է և ավելի բարձր դիապազոնում է գտնվում երկրորդ ֆորմանտը:

Նկ. 9. ու-ի ռենտգենանկարը

Նկ. 10. Ե-ի ռենտգենանկարը

Միջին շարժի միջին բարձրացման [ը] ձայնավոր

§ 98. Ը ձայնավորի արտաբերման ժամանակ լեզվի մակերեսը հարթ է, շատ աննշան բարձրացած իր հանգստի դիրքից: Լեզվի հտին մասում զգացվում է փոքր գոգավորում: Լեզվի ծայրը իջած է և թեթև հենվում է ներքին ատամնաշարին (նկ. 10): Շրթունքները բացվում են ուղղահայաց, մի փոքր ձգվելով բերանի անկյուններում: Ընդհանուր առմամբ, բերանի բացվածքը միջին աստիճանի է: Լեզվի դիրքը այնպիսին է, որ այդ ձայնավորը չի կարելի դասել ոչ առաջին շարքի, ոչ էլ հտին շարքի ձայնավորների թվին: Նրա միջին մասում էլ ոչ մի բարձրացում չի երևում: Այս ձայնավորը հաճախ անվանում են խառը կամ չեզոք շարքի ձայնավոր: Քմանկարներում այն հետքեր չի թողնում: Շրթունքների բացվածության աստիճանը գրավում է միջին դիրք ստորին և վերին աստիճանների միջև՝ ավելի մոտենալով վերին աստիճանին: Նրանց միջև ընկած տարածությունը հավասար է 8—12 մմ-ի. վերջինս մոտ է է-ի բացվածության աստիճանին, որի ժամանակ այն հավասար է 10—14 մմ-ի: Բերանային հնչարանը բավական

նին մեծ է՝ համեմատած առաջին շարքի ձայնավորների հետ, իսկ կոկորդային հնչարանը համեմատաբար ավելի փոքր է: Փափուկ քիմքը իր բարձրացած վիճակում է, և փոքրիկ լեզվակը հպվում է երախի պատին՝ փակելով դեպի քիթը տանող ուղին: Ը-ն ընդայնացված չէ, այլ բերանային ձայնավոր է, հայերենի մյուս ձայնավորների նման:

Այսպիսով՝ ը ձայնավորը միջին շարքի միջին բարձրացման ոչ շրթնայնացված ձայնավոր է:

§ 99. Ֆիզիկական բնութագիր: Ը ձայնավորը մյուս բոլոր ձայնավորների համեմատությամբ աչքի է ընկնում իր կարճությանը: Նրա տևողությունը տարբեր դիրքերում տատանվում է 40—60 մվրկ-ի սահմաններում:

Ը ձայնավորի սպեկտրը աչքի է ընկնում իր ֆորմանտների հավասարաչափ բաշխումով ամբողջ ձայնային դիապազոնում: Այսպես, նրա առաջին ֆորմանտը հավասար է 450—525 հց-ի, 450 հց բարձրակետով: Երկրորդ ֆորմանտը գտնվում է 1450—1650 հց դիապազոնում և ունի 1550 հց: Երրորդ ֆորմանտը բաղկացած է սովորաբար մեկ հաճախականությունից (2850 հց), չորրորդը ընդգրկում է 3600—3750 կամ 3900—4400 հց հաճախականությունների տիրույթը, երկուսն է մահ հինգերորդ ֆորմանտը՝ 4800 հց հաճախականությամբ: Այս ձայնավորի ընդհանուր էներգիան համեմատաբար թույլ է և այդ հատկանիշով Ը-ն նմանվում է ու-ին. նրա ամենամեծ սահմանը -10 դբ է, իսկ ամենափոքրը՝ -15 դբ, էներգիայի բաշխումը ըստ ֆորմանտների փոքր ի շատև հավասար է, տատանվելով -18-ից մինչև -13 դբ-ի: Առաջին ֆորմանտը այնուամենայնիվ ունի ամենամեծ արժեքը:

Ձայնավոր-յ կամ յ+ձայնավոր կապակցություններ

§ 100. Երկբարբառ կոչվում է երկու ձայնավորից կամ մի կիսաձայնից ու մի ձայնավորից կազմված ձայնախումբը, որը արտաբերվում է միանգամից և կազմում է մեկ վանկ: Երկբարբառով, ինչպես և սովորական ձայնավորով կազմված վանկերը կարող են առջևից կամ ետևից ունենալ բաղաձայններ: Երկբարբառներում սովորաբար մեկ ձայնավորը կորցնում է իր վանկարարության ֆունկցիան և արտաբերվում է ավելի թույլ, կարճ ու սահուն, մինչդեռ մյուս ձայնավորը, ընդհակառակը, լինում է լիա-

հունչ, երկար ու սովորաբար վանկի շեշտակիր տարրն է: Վերջինս կոչվում է երկբարբառի միջուկ (ядро), օրինակ՝ իա երկբարբառում ի-ն շատ սահուն է ու կարճ, իսկ ա-ն՝ երկար ու լիահունչ:

Մանր.— Լեզվաբանության մեջ գոյություն ունեն տարբեր կարծիքներ երկբարբառների վերաբերյալ:

Հարցը առաջին հերթին վերաբերում է երկբարբառների հնչյունական կողմին, այն բանին, թե ինչպիսի հնչյունների միասնությունները կարելի է համարել երկբարբառներ: Ոմանց կարծիքով (Լ. Վ. Շչերբա, Օ. Վախեկ, Լ. Ռ. Զինդեր) իսկական կամ կայուն երկբարբառ կարող են կազմել երկու լիահունչ ձայնավորները, իսկ կիսաձայնից և մեկ ձայնավորից կազմված միացումները կազմում են կեղծ երկբարբառներ: Իսկական կամ կայուն երկբարբառները լեզուներում հազվադեպ են:

Հ. Սուխոր, է. Զիվերսը, Վ. Ֆիոտորը և մասամբ Դ. Զոտնզը գտնում են, որ երկբարբառներում ձայնավորներից մեկը կորցնում է իր վանկարարությունն ու լիահնչյունությունը, դառնալով երկբարբառի թույլ, ոչ շեշտակիր տարր, այսպես կոչված կիսաձայն հնչյուն: Այսպիսով, մեկ կիսաձայնից և մեկ լիարժեք ձայնավորից կազմած միասնությունները նույնպես համարվում են երկբարբառներ:

Սակայն ուսումնասիրողները, որպես երկբարբառության հիմնական նախապայման, միասնաբար ընդունում են նրա մեկ ճիգով արտասանության հատկանիշը: Արտաբերական այս առանձնահատկությունը ֆիզիկական մակարդակում արտահայտվում է ինտենսիվության ուժեղացումով, որի զագաթը ընկնում է ձայնավորի վրա:

Ընդգծելով մեկ վանկ կազմելու պայմանը՝ լեզվաբանները փաստորեն դուրս են գալիս բուն հնչյունական մակարդակից և անցնում հնչույթային մակարդակը, որը զբաղվում է հնչույթների ֆունկցիոնալ կողմով, նրանց փոխհարաբերություններով, ներքանց դերով:

§ 101. Խոսելով երկբարբառների հնչյունական առանձնահատկությունների մասին՝ ուսումնասիրողները նշում են նաև այն փաստը, որ երկբարբառների կարևոր գործոններից մեկն էլ նրանց տևողությունն է, որը սովորաբար ավելի կարճ է, քան տվյալ լեզվի երկու հնչյունների տևողության գումարը և չի գերազանցում

սովորական ձայնավորների տևողությանը: Ոմանք հատկապես նշում են այն հանգամանքը, որ երկբարբառներում երկու ձայնավորների միաձուլումը կամ անցումը այնպես սահման է ու աննկատելի, որ փաստորեն նրանցից ոչ մեկը տվյալ լեզվում ինքնուրույն գոյություն ունենալ չի կարող և որ այդ երկու անորոշ հնչյունները պետք է դիտվեն որպես մեկ հնչյուն:

Սովորաբար երկբարբառի տարրերի միասնականությունը ի հայտ է գալիս ձայնավորից առաջ գտնվող դիրքում: Եթե վանկաբաժանը (հարակից վանկերի սահմանը) անցնում է այդ տարրերի միջև, ապա տվյալ կապակցությունը չի կարող համարվել երկբարբառ, իսկ եթե վանկաբաժանն անցնում է ձայնախմբից հետո, ապա այն դիտում են որպես երկբարբառ: Այսպես օրինակ՝ հայ, բայց հա-յե-րեմ, թեյ-բայց թե-յաման:

§ 102. Հայ լեզվաբանության մեջ երկբարբառների վերաբերյալ կա հիմնականում երկու տեսակետ: Մ. Աբեղյանը¹⁷ գտնում է, որ յ տառով հայերենում արտահայտվում է նույն ի ձայնավոր հնչյունը բաղաձայնական ֆունկցիայով, որը ավելի թույլ է արտասանվում քան ի-ն և չի կարող ինքնուրույն վանկ կազմել: Մ. Աբեղյանը նշում է, որ հայերենը չունի այն բաղաձայն յոռ հնչյունը, որը բնորոշ է եվրոպական լեզուներին և ավելի աղմկային է, քան հայերենի յ-ն: Եվ, այնուհետև, գրում է. «Մեր նոր լեզվի մեջ այս բաղաձայնական ի ձայնավորը կամ յ-ն միանում է թե նախորդ վանկային ձայնավորի հետ, որով կազմվում են ընկնող երկբարբառներ՝ այ, ոյ, ույ, եյ, և թե հաջորդ վանկային ձայնավորի հետ, որով կազմվում են բարձրացող երկբարբառներ՝ յա, յո, յու, յի»: Օրինակ. հայր, կյանք, թեյ, ես, խոյ, յոթ, գույն, սյուն:

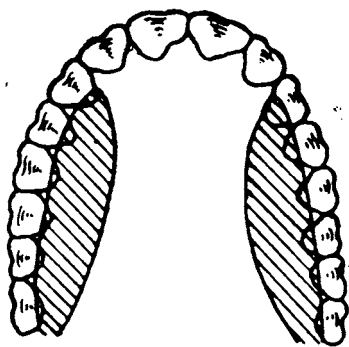
Քննենք՝ օրինակ հայ բառի այ կապակցությունը: Երբ այն հանդես է գալիս մի այլ ձայնավորից առաջ, օրինակ՝ հայասեր բառում, ապա յ-ն անմիջապես անջատվում է նախորդ ա-ից և հարում հաջորդ ձայնավորին, հետևելով հայերենում գործող այն օրենքին, ըստ որի վանկատման ժամանակ վանկերը ձգտում են լինել բաց: Եթե յ-ն իսկական կիսաձայն, այսինքն՝ ձայնավորական ֆունկցիա ունենար, այն պետք է մնար նախորդ ա-ի հետ կապված: Ուրեմն, այստեղ նա հանդես է գալիս որպես մեկ բաղա-

ձայն՝ երկու ձայնավորների միջև (Հմմտ. հա-յասեր, սե-ղան, մա-տաղ)։

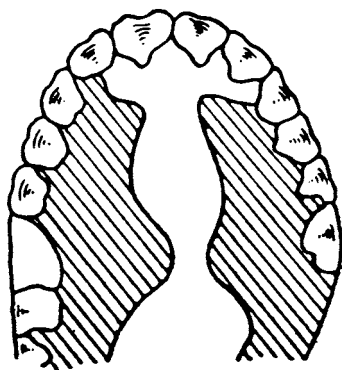
§ 103. Նույն ձևով են դրսևորվում յ-ով կազմված մյուս կապակցությունները՝ գոյ—գո-յություն, խոյ—խո-յա-նալ, թեյ—թե-յա-ման, հայ—հա-յաս-տան։

Բաշխվածությամբ յ հնչույթը հայերենում հանդես չի գալիս բաղաձայնական խմբերի հետ, միշտ գրավում է ձայնավորին կից դիրք՝ աջից կամ ձախից. կարող է հանդիպել նաև երկու ձայնավորների միջև, սակայն ինքնուրույն գործածություն չունի և չի կարող լինել վանկարար։

Այսպիսի բաշխվածությամբ այն էալիս չի տարբերվում մյուս ձայնորդներից, իսկ վերոհիշյալ տարրալուծումը գալիս է ասելու, որ հայերենի նման կապակցությունները չեն կարող համարվել իսկական երկբարբառներ։

Նկ. 11. ի-ի քմանկարը

Նկ. 12. յ-ի քմանկարը

Առավել ևս կասկածելի է յա, յե, յու, յի հնչյունախմբերը երկբարբառներ համարելը։ Ի տարբերություն վերը բերած խմբերի, որտեղ արտասանական լարվածությունը գնալով պակասում է, այստեղ արտասանական լարվածությունը ուժեղ է հենց սկզբից։ Եվ յ-ի արտասանության ժամանակ արտասանական գործարանները կազմում են բավականին սեղմ անցք։ Դրանում կարելի է համոզվել համեմատելով ի ձայնավորի և յ-ի քմանկարները, որտեղից երևում է, որ յ-ի ժամանակ լեզվի եզրերի համան հետքերը կազ-

մում են արվելի լայն մակերես, և արտասանական օդի անցքը արվելի նեղ է (հմմտ. նկ. 11 և 12): Այս դեպքում յ-ի բաղաձայնությունն բնույթը առավել ակնհայտ է:

§ 104. Ինչպես ցույց են տալիս փորձերը յա, յե, յու, յի, յո կապակցությունների տևողությունը որոշ չափով գերազանցում է համապատասխան պարզ ա, է, ու, ի, օ ձայնավորների տևողությանը. այս փաստը նույնպես նպաստում է նրանց երկհնչույթային մեկնաբանմանը:

Այսպիսով պետք է եզրակացնել, որ ժամանակակից գրական հայերենում չկան երկբարբառներ: Այս եզրակացությունը համընկնում է Հ. Աճառյանի և մյուսների տեսակետի հետ, որի համաձայն հայերենում կիսաձայն ի չկա, բոլոր եղածները զուտ բաղաձայն յ են¹⁸:

§ 105. Քմային յ-ն ունի իր տրույն տեղը հնչույթային համակարգում, իր ֆիզիկական բնույթով մոտենում է ձայնավորներին և հաճախ կատարում է ձայնավորի ֆունկցիա, երկբարբառներում հանդես գալով ոչ վանկարար ձայնավորի դերում:

Հայերենում, եթե ոչ այժմ, ապա հին հայերենում, այն զերծ չի եղել այդպիսի գործառությունից: Սակայն, ինչպես վերը ասվեց, ժամանակակից հայերենում յ-ն ձայնորդ է, այսինքն՝ պատկանում է բաղաձայնական համակարգին:

Հայերենում երկբարբառներ չեն կազմում նաև երկու կողք-կողքի ձայնավորներ, որոնք ակնհայտորեն բաժանվում են վանկատման սահմանով, կազմելով երկու վանկ. օրինակ՝ ձիավոր, միակ, տիեզերք, միօրինակ, միաձայն, միություն, կաօլին, կառույց, աեռուսանկար, պապուս, միավորում, Ուկրաինա և այլն:

ԲԱՂԱՁԱՅՆՆԵՐ

ՀՊԱԿԱՆ ԲԱՂԱՁԱՅՆՆԵՐ

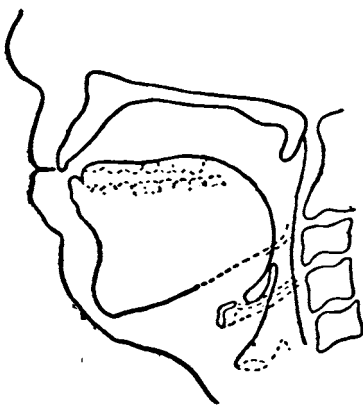
Երկշրթնային [բ, պ, փ] պայթական բաղաձայններ

§ 106. Արտասանական բնութագիր: Բ-պ-փ հնչյունների արտաբերման ժամանակ շրթունքները հպվում են միմյանց, ընդ որում պ-ի ժամանակ հպումը ավելի ուժեղ է փ-ի և բ-ի համեմա-

¹⁸ Տե՛ս Հր. Անաթյան, Լիակատար քերականություն, հ. 6, էջ 140:

տուլթյամբ)։ Լեզուն ընդունում է հաջորդ կամ նախորդ ձայնավորի դիրքը և շնայած բաղաձայնների համար այն ինքնուրույն դեր չի կատարում, սակայն ազդում է նրանց երանգի վրա։

Ինչպես ցույց են տալիս ք-պ-փ բաղաձայնների քմապատկերները և ռենտգենապատկերները, այդ հնչյունների արտաբերման ժամանակ լեզվի հետքերը ճիշտ և ճիշտ կրկնում են հաջորդ կամ նախորդ ձայնավորների պատկերները (նկ. 13)։ Այդ բաղաձայնները քիմքի վրա ինքնուրույն հետքեր չեն թողնում։

Նկ. 13. ք-ի ռենտգենանկարը

Լեզվի միջին մասը քա, պա, փա վանկերի արտաբերման ժամանակ բավականին հեռու է կոշտ քիմքից։ Այդ փաստը վկայում է ք, պ, փ-ի ոչ քմայնացած լինելու մասին։ Գրական հայերենում նույնիսկ ի, ե ձայնավորներից առաջ պ, ք, փ-ի քմայնացումը շատ աննշան է, մինչդեռ քարքառներում հանդիպում են նրանց քմայնացած տարբերակները։ Ռենտգենապատկերներից երևում է, որ շրթունքներից անմիջապես հետո, բերանի խոռոչում, ստեղծվում է դատարկ տարածություն, որտեղ կուտակվում է օդը։ Այդ տարածությունը պ-ի արտաբերման ժամանակ ավելի մեծ է, քան ք-ի, իսկ փ-ի ժամանակ ամենամեծն է։ Դա նշանակում է, որ այդ հնչյունների արտասանման ժամանակ ծախսվող օդի քանակը տարբեր է, ընդ որում շնչեղացված հնչյունի ժամանակ դուրս մղվող օդի քանակը ամենամեծն է, իսկ ք-ի ժամանակ ամենաքիչը։

որովհետև վերջինիս արտաբերման ժամանակ օդի որոշ մասը արդեն ծախսվում է ձայնալարերի տատանման համար:

Այսպիսով՝ պ, բ, փ-ն երկշրթնային պայթական բաղաձայններ են, որոնք միմյանցից տարբերվում են մեկական տարբերակիչ հատկանիշով՝ պ-բ-ն՝ ձայնեղությամբ իսկ պ-փ-ն՝ շնչեղությամբ:

§ 107. Ֆիզիկական բնութագիր: Այս հնչյունների սպեկտրանկարները, շնայած ընդհանուր նմանությանը, ունեն նաև որոշակի տարբերություններ: Այսպես, նրանց սպեկտրանկարներում առանձնանում են 3 տարբեր մասեր՝ ա) դադարի հատված, երբ սպեկտրանկարում բացակայում են ձայնային ազդանշանի հետքերը, բ) պայթյունի հատված, երբ սպեկտրալ պատկերում երեւում են միաժամանակ հնչվող աղմուկի կոտակման գոտիներ՝ 1650-ից մինչև 3700 հց հաճախականությամբ: Այդ պայթյունի ընդհանուր էներգիան շատ թույլ է (—28—18 դբ). գ) երրորդ հատվածը՝ օդի հոսքի հատվածը, բնորոշվում է սպեկտրային պատկերում աղմկային էներգիայի անկանոն բաշխումով:

Նրանք տարբերվում են այդ հատվածների տարբեր տևողությամբ: Կացքի հատվածը ամենաերկարն է պ-ի ժամանակ, բ-ինը ավելի կարճ է, իսկ փ-ինը՝ ամենակարճը: Փ-ի համեմատությամբ պ-ի արտաբերման ժամանակ այդ հատվածը 2—3 անգամ ավելի երկար է: Սակայն պետք է նկատի ունենալ, որ այդ երեք հնչյունների ընդհանուր տևողությունը մնում է գրեթե անփոփոխ, տատանվելով շատ փոքր սահմաններում: Այսպիսով՝ այդ հնչյունների ընդհանուր տևողության մեջ տարբերություն չկա, բայց կան նրանց հատվածների իրար լրացնող որոշակի տարբերություններ: Նրանց բոլորի մոտ էլ պայթյունի հատվածը շատ կարճ է, տևում է մոտ 15 մվրկ, իսկ ելքը (օդի հոսքի հատվածը), հակառակ հարաբերությամբ, ամենաշատը փ-ի ժամանակ է, իսկ ամենաքիչը՝ պ-ի:

Միևնույն ժամանակ նկատվում է այդ բաղաձայների տարբեր ազդեցությունը հաջորդ և նախորդ ձայնավորների վրա. նախ՝ նրանց տևողության վրա, ապա՝ անցման հատվածի:

Ձայնավորների ֆորմանտների վրա երեքն էլ ազդում են, բայց անցումների փոփոխությունը կախված է ձայնավորի որակից: Օրինակ՝ ա-ի ժամանակ առաջին և երկրորդ ֆորմանտները իջնում են, իսկ ի-ի ժամանակ առաջինը իջնում է, իսկ երկրորդը

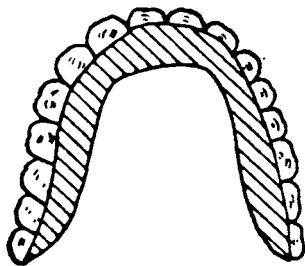
բարձրանում. ընդ որում փ-ի ժամանակ անցումների փոփոխությունը շատ թույլ է, համարյա աննշան: Դա, ըստ երևույթին, բացատրվում է նրանով, որ արդեն օդի հոսքի հատվածում արտասանական գործարանները ձևավորվում են հաջորդ ձայնավորի համար, և անցումը փաստորեն կատարվում է այդ բաղաձայնի հընչման պահին:

Ատամնային [դ, տ, ք] պայթական բաղաձայններ

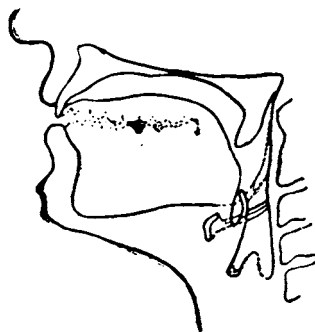
§ 108. Արտասանական բնութագիր: Ըստ արտաբերության տեղի այդ բաղաձայնները կազմավորվում են վերին ատամնաշարի և լընդերքի մոտ: Այդ մասին են վկայում քմապատկերները, որտեղ լեզվի թողած հետքերը (սև գծագրված շերտերը, տե՛ս նկ. 14) տեղայնացված են ատամների ներսի մակերեսում և մասամբ լնդերքում: Հիշյալ բաղաձայնների արտաբերության ժամանակ թեև հպման մակերեսը բավականին մեծ է, սակայն առջևի կտրիչների եզրերը և սեղանատամները ընդգրկված չեն:

Արտաբերությանը մասնակցում է լեզվի առջևի մասը (մեջքը), որով էլ այդ հնչյունները ստանում են լեզվամեջքային (դորսալ) կամ առաջնալեզվային արտասանություն (տե՛ս նկ. 15):

Հպման ուժգնության տեսակետից ամենամուր պատենշը կազմվում է տ-ի ժամանակ, իսկ ամենաթույլը՝ ք-ի:

Նկ. 14. տ-ի քմանկարը

Նկ. 15. տ-ի ռենտգենանկարը

Այս բաղաձայնների կազմավորման ժամանակ լեզուն իր առջևի մասով հպվում է ատամներին, միջին մասը մի փոքր իջնում է, իսկ ետևի մասը զգալի բարձրանում՝ ստեղծելով զոգավո-

րում: Արտասանական գործարանների նման դիրքը նպաստում է այդ հնչյունների թավ երանգի ստեղծմանը: Նույնիսկ ի և է ձայնավորներից առաջ այս բաղաձայնների հիմնական արտասանական դիրքը զգալի փոփոխություն չի կրում, լեզվի կորածն իջեցումը պահպանվում է, որը և ապահովում է այդ հնչյունների թավ երանգը:

Այսպիսով՝ տ, դ, ք-ն առաջնալեզվային, առամնային պալ-թական բաղաձայններ են, որոնք միմյանցից տարբերվում են մեկական տարբերակիչ հատկանիշով՝ տ-դ-ն ձայնեղությամբ, իսկ տ-ք-ն՝ շնչեղությամբ:

§ 109. Ֆիզիկական բնութագիր: Տ, դ, ք-ի սպեկտրանկարներում, հատկապես ձայնավորների միջև, երևում են 3 տարբեր հատվածներ, որոնք համապատասխանում են այդ հնչյունների մուտքի, կացքի և ելքի հատվածներին: Մուտքի, ինչպես և կացքի պահերը, բնորոշվում են էներգիայի բացակայությամբ: Կարճատև պայթյունը, ի տարբերություն երկշրթնային պայթականների, բնորոշվում է աղմկային էներգիայի այլ բաշխումով: Այստեղ ամենակայուն տիրույթը 4000—5000 հց հաճախականությունների դիապազոնն է. ավելի ցածր տիրույթում (500—600 հց) աղմկային էներգիան ավելի թույլ է, իսկ 2500—3000 հց տիրույթում աղմուկը միշտ չէ, որ երևում է: Զայնեղ դ-ի արտաբերման ժամանակ սպեկտրում երևում են ձայնային բաղադրիչներ ցածր հաճախականությունների դիապազոնում: Հետաքրքիր է, որ հաճախ այդ բաղադրիչները առկա են դադարի և ելքի հատվածներում, մի փաստ, որը վկայում է այն մասին, որ ձայնալարերի տատանումները անցման շրջանում չեն ընդհատվում: Այդ բաղաձայնների սպեկտրում պայթման հատվածը բառավերջում կարող է առհասարակ չերևալ: Ինչպես ցույց են տալիս սպեկտրանկարները, օդի հոսքի հատվածը ամենաերկարն է ք-ի, իսկ ամենակարճը՝ տ-ի ժամանակ: Դրան հակառակ, դադարի պահը ամենակարճն է ք-ի ժամանակ և ամենաերկարը տ-ի դեպքում: Այս երկու հատվածները, ինչպես ցույց են տալիս ֆիզիկական տվյալները, գտնվում են հակադարձ հարաբերության մեջ:

Տ-դ-ք-ի ազդեցությամբ հաջորդող ա, ու, օ ձայնավորների առաջին և երկրորդ ֆորմանտների հաճախականության արժեքները իջնում են, իսկ ը ձայնավորի դեպքում երկրորդ ֆորմանտը իջնում է, բայց առաջինը զրեթե չի փոփոխվում:

Երևանի մարզի [գ, կ, ֆ] պայթեցիկային բաղադրանքներ

§ 110. Արտասանական բնութագիրը: Կ, գ, ֆ բաղադրանքները հայերենում ունեն իրենց քմայնացած տարբերակները: Դրանք զգալի չափով փոխում են իրենց կազմավորման տեղը՝ հիմնական պատենը, որը առաջ է գնում դեպի կոշտ քիմքը: Այս փոփոխությունը տեղի է ունենում ի, է ձայնավորներից և հատկապես յ ձայնորդից առաջ:

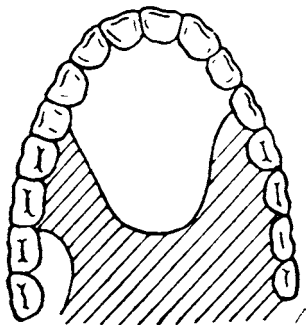
Գրական հայերենի կ, գ, ֆ-ի ոչ քմայնացած տարբերակները հանդիպում են ա, օ, ու, ը ձայնավորներից առաջ: Նրանց կազմավորման ժամանակ լեզուն իր հտին մասով բարձրանում է դեպի փափուկ քիմքի առջևի մասը, կազմելով մի փակվածք: Սա հիմնական արտասանական գոտին է (տե՛ս նկ. № 16, 17): Ա, ը, ու ձայնավորների հետ արտասանված կ, գ, ֆ-ն սովորաբար քմայնկարների վրա թողնում է հետքեր 4-րդ և 5-րդ սեղանատամների մոտ: Ընդ որում, շատ քմայնկարների վրա թողած հետքերը նման են լայն աղեղների և ընդգրկում են սեղանատամների անկյունները: Հիմնական արտասանական գոտին, այսինքն այն գիծը, որտեղ ստեղծվում է փակվածքը, գտնվում է շորորորդ սեղանատամների սահմանում:

Մանր.— Ինչպես հայտնի է, քմայնկարների վրա գրանցվում են միայն այն բաղադրանքները, որոնց կազմավորման տեղը հասնում է մինչև փափուկ քիմքը կամ ընդգրկում է նրա առջևի եզրը: Եթե քմայնկարի վրա հետքը չի երևում, նշանակում է, տվյալ բաղադրանքի կազմավորման տեղը փափուկ քիմքի հտին մասն է, շրթունքները կամ կոկորդը:

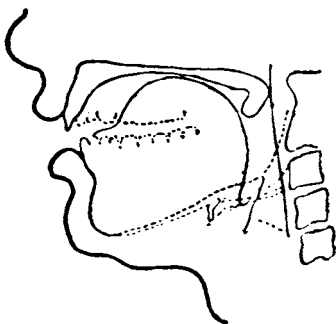
Քմայնացած կ, գ, ֆ-ի ժամանակ (կին, կեռ, գինի, կյանք բառերի քմայնկարներում) լեզվի թողած հետքերը հստակորեն երևում են: Այստեղ արտասանական գոտին շատ ավելի առաջ է եկած և գտնվում է կոշտ քիմքի վրա (տե՛ս նկ. 16 և 18): Ընդ որում ի-ից առաջ կ, գ, ֆ բաղադրանքները ավելի շատ են քմայնանում, քան ե-ից առաջ:

Ռենտգենյան պատկերներից երևում է, որ կ, գ, ֆ-ի արտաբերության ժամանակ լեզվի ծայրը իջնում է և հենվում ներքին առամանաշարին (ակտիվ մասնակցություն չունի): Լեզվի առջևի մասում գոյանում է զոգավորում, որից հետո լեզվի մեջքը խիստ բարձրանում է՝ ստեղծելով փափուկ քիմքի հետ մի պատեն: Բն-

րանային հնչարանը բաժանված է երկու առանձին մասերի՝ առջևի խոռոչը, որը լայնանալով ավարտվում է շրթունքներով, և ետին հնչարանը, որը միանում է կոկորդային հնչարանին (տե՛ս նկ. 17)։ Փափուկ քիմքը բարձրացած է՝ փակելով օդի ուղին դեպի քթի խոռոչը։ Լեզվի կոթը կլոր է, մի փաստ, որը վկայում է լեզվի ոչ լարվածության մասին։

Նկ. 16. կ-ի բամակարը

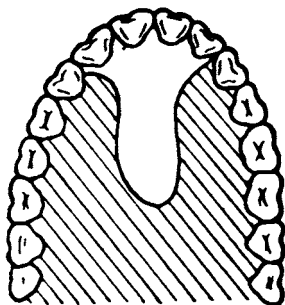
Նկ. 17. կ-ի ռենագենանկարը

Այս բոլորից երևում է, որ հայերենի կ, գ, ֆ հնչույթները կազմավորվում են բերանի ոչ շատ խորը մասում, այլ փափուկ քիմքի առաջամասում։

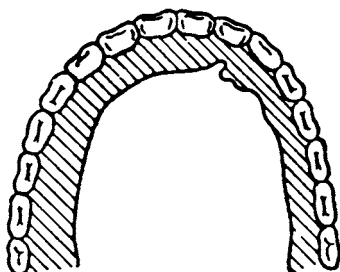
Այսպիսով՝ կ, գ, ֆ հնչյունները ետմային պայթական բաղաձայններ են, որոնք իրարից տարբերվում են մեկական տարբերակիչ հատկանիշով՝ կ-գ-ն ձայնեղությամբ, կ-ֆ-ն շնչեղությամբ։

§111. Ֆիզիկական բնութագիր։ Ակուստիկական սպեկտրապատկերում այս բաղաձայնները նախորդների նման բնորոշվում են երեք առանձին հատվածներով՝ 1) էներգիայի բացակայության պահով, 2) էներգիայի պոռթկումով և 3) օդի ազատ հոսքի հատվածով։ Այդ երեք բաղաձայնների մոտ երեք բաղադրիչ հատվածների տևողությունը տարբեր է։ Կացքի պահը ամենատևականն է կ-ի ժամանակ՝ 100 մվրկ, ավելի կարճ է շնչեղ ֆ և ձայնեղ գ-ի ժամանակ՝ 50—60 մվրկ։ Այս պահի տևողության տարբերությունը սերտորեն կապվում է այն հատվածի հետ, որը հետևում է օդի պոռթկմանը։ Այսպես, եթե կ-ի արտաբերման ժամանակ օդի

հոսքի հատվածը հավասար է 15—20 մվրկ-ի, ապա Բ-ի ժամանակ՝ 60—70 մվրկ է, իսկ ձայնեղ Գ-ի ժամանակ՝ 40 մվրկ:

Նկ. 18. Կի-ի քմանկաբլ

Նկ. 19. ա-ի քմանկաբլ

Տարբերվում է նաև նախորդող և հաջորդող ձայնավորների տևողությունը: Գ-ից առաջ ա ձայնավորի տևողությունը ամենաերկարն է և հավասար է 140 մվրկ-ի, իսկ Բ-ից առաջ՝ 100—120 մվրկ-ի: Հաջորդ ձայնավորի վրա այս բաղաձայնները ազդում են նույն հարաբերությամբ, բայց ավելի նվազ չափով:

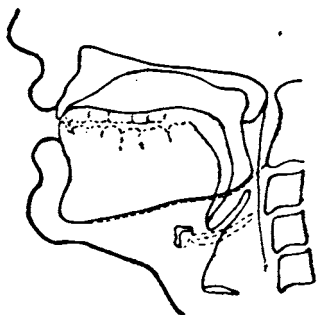
«Պայթյունի» պատկերը սպեկտրապատկերում երևում է ուղղահայաց ձգված գծով, որը բաղկացած է աղմկային էներգիայի հետևյալ բաշխումից՝ 1200—1600 հց կամ 1550—1850 և 7900—11500 հց: Ընդհանուր էներգիան այս պայթական հնչյունների ժամանակ ավելի մեծ է և հավասար է մոտ—20 դբ: Ամենակայուն և բնորոշ ուժեղացված գոտին 1300—1800 սահմանն է: Օդի պոռթկումին հաջորդում է մի հատված, որը բնորոշվում է էներգիայի անկանոն բաշխումով ամբողջ դիապազոնում: Այդ պահը շատ կարճատև է Կ-ի և Գ-ի ժամանակ և, ընդհակառակը՝ շատ երկարատև՝ Բ-ի ժամանակ:

Բացի այս հատվածներից, պայթականները բնորոշվում են հաջորդող և մասամբ նախորդող ձայնավորի վրա իրենց թողած ազդեցությամբ: Դա հատկապես երևում է ձայնավորի անցումներում, որոնք գրավում են ձայնավորի $\frac{1}{4}$ -ից մինչև $\frac{1}{3}$ մասը: Անցումների ժամանակ ձայնավորների ֆորմանտները զգալիորեն փոխում են իրենց դիրքը հաճախականությունների դիապազոնում: Նրանց ֆորմանտները կամ իջնում, կամ բարձրանում են:

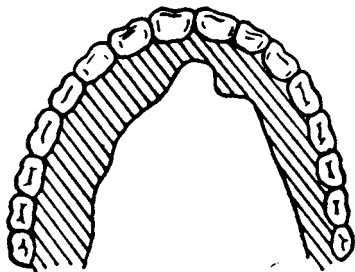
Ծանատամնային [ծ, ձ, ց] կիսաշփականներ

§ 112. Այս բաղաձայնների արտաբերության համար լեզվի ծայրը իր առջևի եզրով մոտենում է վերին ատամնաշարի հիմքին և կպելով նրան՝ ստեղծում փակվածք: Լեզվի միջին մասը իջնում է, իսկ ետին մասը մի փոքր գոգավորվում, ստեղծելով շատ թույլ երկրորդական ֆոնուս:

Լեզվի այսպիսի դիրքի շնորհիվ ստացվում է բերանային մեծ և համեմատաբար փոքր կոկորդային հնչարան: Սակայն այս հնչարանները բաղաձայնների արտաբերության հիմնական աղբյուրը չեն, այլ տալիս են հնչյունին երկրորդական երանգ: Հիմնական աղմուկը ծ, ձ, ց-ի ժամանակ ստեղծվում է լեզվի ծայրով, երբ հպումը դանդաղորեն վերածվում է ճեղքի: Վերջինս, սակայն, ամբողջ պատենշի լայնությամբ չի ստեղծվում. դադարի պահին փակվածքում գոյանում է կտր փոքր անցք, որի միջով օդը անցնելիս առաջացնում է սուպոդ ձայն: Այս անցքի չափսերի մասին կարող ենք պատկերացում ստանալ ս-ի քմապատկերից (տե՛ս նկ. 30): Մ, ձ, ց-ի ժամանակ, սակայն, այդ ճեղքը չի երևում այն պարզ պատճառով, որ հպումը սկզբում լիակատար է և նրանից հետո կատարված գործողությունը քմապատկերում չի երևում: Վերջինում լավ երևում են արտասանվածքի սահմանները, տեղը և ուժգնությունը (տե՛ս նկ. 20 և 21):

Նկ. 20. ծ-ի ռենտգենանկարը

Նկ. 21. ց-ի քմանկարը

Ինչպես ցույց են տալիս ստացված բազմաթիվ տվյալները, այս բաղաձայնների, ինչպես և պայթականների ժամանակ հըպման լարվածությունը տարբեր է ըստ շարքի անդամների՝ շնչեղ

ց-ի ժամանակ հպումը շատ թույլ է, ձ-ի ժամանակ ավելի ուժեղ, իսկ ծ-ի դեպքում՝ ամենաուժեղը:

Այսպիսով՝ ծ, ձ, ց հնչյունները ետնատամնային, ծայրալեզ-վային կիսաշփական բաղաձայններ են, որոնք միմյանցից տարբերվում են շնչեղացումով (ծ-ց) ու ձայնեղութունով (ծ-ձ):

§ 113. Ֆիզիկական բնութագիր: Ինչպես երևում է սպեկտրալ պատկերներից, կիսաշփականները բառամիջի և բառավերջի դիրքում ներկայացված են երկու հատվածներով՝ դադարի պահով, որը բնորոշվում է էներգիայի բացակայությամբ և շփման պահով, որն իր էներգիայի բաշխումով նմանվում է ա-ի կամ զ-ի սպեկտրին: Կիսաշփականների և պայթականների միջև գոյություն ունի մի էական տարբերություն. եթե պայթականների ժամանակ միշտ առկա է կարճատև պայթյուն, ապա կիսաշփականների սպեկտրներում այդ պահը լիովին բացակայում է: Այսպիսով, պայթականների սպեկտրապատկերում առանձնանում են երեք հատված, իսկ կիսաշփականների դեպքում երկուսը՝ դադար և շփում: Բառակզբի դեպքում դադարի պահը համընկնում է լուծյան հետ և այդ պատճառով չի երևում: Սակայն այս երկու պահերն էլ, առանձին վերցրած՝ հպական ու շփական առանձին բաղաձայնների համեմատությամբ շատ կարճ են ու թույլ և չեն կարող կազմել ինքնուրույն հնչյուններ: Մյուս կողմից, այդ երկու հատվածների տևողությունը այս շարքի երեք անդամների մոտ տարբեր է: Եթե ծ-ի ժամանակ հպման պահը ավելի երկար է, իսկ շփմանը՝ կարճ, ապա շնչեղ ց-ի ժամանակ այդ հարաբերությունը հակառակն է. հպման պահը կարճ է, իսկ շփմանը՝ երկար: Այդ պահերի տևողության թվային հարաբերությունը այսպիսին է.

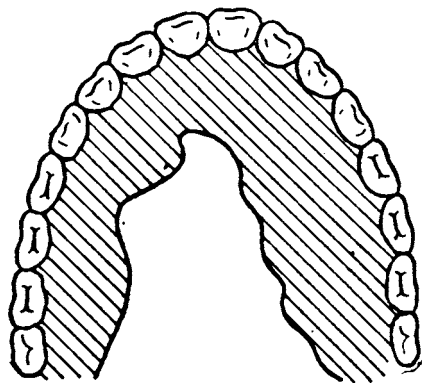
	հպում	շփում
ծ	120—130 մվրկ	85—90 մվրկ
ց	80—85 մվրկ	110—120 մվրկ

Շփման պահը բնորոշվում է աղմկային էներգիայի կուտակումով հաճախականությունների քարձր դիսպոզոնում (5000—8500 հց), ընդ որում կորագծի բարձրակետը ընկնում է 7900 կամ 8500 հց հաճախականությունների վրա: Եթե համեմատենք շփական ա-ի կամ զ-ի սպեկտրները կիսաշփական ծ, ձ, ց-ի ըսպեկտրների շփման պահերի հետ, ապա կտեսնենք, որ վերջիններս

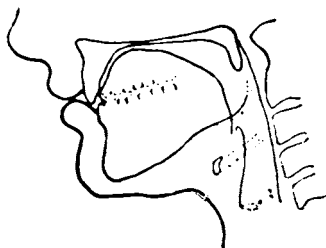
շատ ավելի կարճ են, ինտենսիվությամբ թույլ և ունեն համեմատաբար ավելի սահուն սկիզբ:

Այս փաստը ցույց է տալիս, որ հպումից շփման անցնելը կատարվում է համեմատաբար դանդաղ:

Սպեկտրապատկերներից երևում է նաև, որ բառասկզբի կիսաշփականների մոտ շփման մասը ավելի երկար է բառավերջի դիրքի համեմատությամբ: Հաջորդ ձայնավորների վրա կիսաշփականների ազդեցությունը նկատելիորեն թույլ է: Այն արտահայտվում է հիմնականում երկրորդ ֆորմանտի տեղաշարժումով և պայմանավորված է մասամբ նաև ձայնավորի որակով: Կարևոր է նշել, որ շնչող կիսաշփականի շփման պահը ավելի ուժեղ է խուլի և ձայնեղի համեմատությամբ: Նրա սպեկտրում երևում են անկանոն աղմկային տարրեր, որոնք օդի լրացուցիչ հոսքի (շնչեղացման) հետևանք են: Այդ հատվածի տևողությունը մոտ 80—110 մվրկ է:

Նկ. 22. Ե-ի քմանկարը

Նկ. 23. Ե-ի ռենտգենանկարը

Ինչպես պայթականների ժամանակ, այնպես էլ այս դեպքում շնչեղացումը զգալի շարժով ազդում է հպման տևողության վրա՝ կրճատելով այն: Այսպես, եթե ծ-ի արտաբերման ժամանակ հպման պահի տևողությունը հավասար է 90—110 մվրկ-ի, ապա ց-ի ժամանակ այն 60—80 մվրկ է: Բայց հնչյունի ընդհանուր տևողությունը մնում է անփոփոխ՝ 170—180 մվրկ:

Ձ-ի սպեկտրում, բացի շփման մասից, նկատվում է նաև ձայնական բաղադրիչների առկայությունը ցածր դիապազոնում, որը ավելի շատ արտահայտվում է հիմնական տոնով: Ձ-ի արտաբերման ժամանակ նկատվում է հիմնական աղմկային դիապազոնի նեղացում:

Նախաձային [ն, ջ, չ] կիսաշփականներ

§ 114. Արտասանական բնութագիրը: Բաղաձայնների այս խմբին տալիս են նաև շշական կամ ճշական անվանումը (Աճառյան) նկատի ունենալով սրանց աղմկային երանգի տպավորությունը: Այս խմբի մեջ մտնող հնչյունների կազմավորման ժամանակ լեզուն իր առջևի լայն մասով կաշում է քիմքի առաջնամասին: Այս այն տեղն է, որը սկսում է վերին կտրիչների հիմքից և հասնում մինչև ավելոյների վերջը:

Ծոնատամային ծ, ձ, ջ բաղաձայնների համեմատությամբ նախաքմային ն, ջ, չ բաղաձայնների արտասանական գոտին ավելի լայն է և ետ քաշված: Բերանի խոռոչը լեզվի բարձրանալու հետևանքով փոքրանում է, իսկ կոկորդային հնչարանը լայնանում է: Այս հնչյունների մոտ նկատվում է փակվածքի լարվածության նույնպիսի հարաբերություն, ինչպիսին կար ետնատամայինների կազմավորման ժամանակ, այսինքն ճ-ի հպումը ավելի ամուր է չ-ի և ջ-ի համեմատությամբ: Սակայն բառավերջի թույլ դիրքում այս շարքի բոլոր բաղաձայնների մոտ երևում է փակվածքի լարվածության թուլացում, որը քմապատկերներում արտահայտվում է հպման հետքերի գունաթափմամբ և պատկերի նվազ հստակությամբ: Ձ-ի հպման հետքերը այնքան թույլ են, որ նույնիսկ ուրվագծվում է ապագա ճեղքը (նկ. 22): Ձայնեղ ջ-ի փակվածքի թուլացումը մասամբ պայմանավորված է նրանով, որ օդի հոսանքի մի մասը ծախսվում է ձայնալարերի տատանման վրա:

Հպումից անմիջապես հետո լեզուն ստանում է որոշակի կոորդինյուն կամ զոգավորություն և համաշափ իջնում է ցած: Ինչպես ցույց են տալիս ռենտգենապատկերները, լեզվի առջևի և միջին մասերի միաժամանակյա բարձրացումը դեպի կոշտ քիմքը ստեղծում է լրացուցիչ արտասանական ֆոկուս, որն էլ հիմք է ծառայում այդ հնչյունների մասնակի քմայնացման համար (նկ. 23): Բայց քանի որ քմայնացումը հայերենի համար տարբերակիչ հատկանիշ

չէ, ուստի այն արտասանողների կողմից չի նկատվում և գիտակցվում: Այդ բաղաձայնները զգալի չափով տարբերվում են հտնատամնային կիսաշփականներից լեզվի մասնակցութեամբ: Ճ, չ, ջ-ի ժամանակ լեզվի ավելի հտին մասն է հպվում քիմքին. լեզվի ծայրը սովորաբար իջած է և չի մասնակցում արտասանութեանը: Լեզվի հպվող մասն ավելի լայն է:

Ճ, ջ, չ կիսաշփականների արտաբերմանը մասնակցում են նաև շրթունքները, որոնք առաջ են ձգվում՝ շրթունքների մոտ ըստեղծելով լայն հնչարան, որը նպաստում է հնչյունի տոնի իջեցմանը:

Ինչպես տեսնում ենք, ն, ջ, չ-ի արտաբերման սկիզբը նույնիսկ չի նմանվում պայթական տ, դ, ք-ին. առաջինների ժամանակ հպման գոտին շատ ավելի հտ է, գտնվում է ավելոլներում, իսկ տ, դ, ք-ն սոսկ ատամնային հնչյուններ են: Կիսաշփականների ժամանակ բացակայում է պայթյունը, որը պարտադիր է պայթականների համար:

Այսպիսով՝ ն, չ, ջ-ն նախամային կամ ավելալամային կիսաշփականներ են, որոնք միմյանց հետ կազմում են հակադրություններ՝ ըստ շնչեղացման և ձայնեղացման հատկանիշների:

§ 115. Ֆիզիկական բնութագիր: Բառամիջի և բառավերջի դիրքում ն, ջ, չ բաղաձայնները, ինչպես և մյուս կիսաշփականները սպեկտրապատկերներում բնորոշվում են երկու տարբեր հատվածներով՝ էներգիայի բացակայության հատվածով, որը համապատասխանում է հպման պահին և աղմկային հատվածով: Առաջին պահի ժամանակ բացակայում են ձայնային բաղադրիչները: Այդ իսկ պատճառով բառատկզբում այդ պահը համընկնելով լուծության հետ՝ չի առանձնանում: Երկրորդ պահը՝ շփման հատվածը այս շարքի բաղաձայնների մոտ ունի որոշակի նմանություն և տարբերվում է առաջին շարքի համապատասխան հատվածից:

Ճ-ի ժամանակ հպումը ավելի երկար է ջ-ի և չ-ի համեմատությամբ, իսկ շփման պահը ավելի կարճ՝ նրանց համապատասխան պահից: Այս երկու պահերը միմյանց հետ գտնվում են հակադարձ հարաբերության մեջ, մինչդեռ նրանց բոլորի ընդհանուր տևողությունը մոտավորապես նույնն է՝ 180—210 մվրկ:

Շփման պահը զգալիորեն տարբերվում է հտնատամնայինների համապատասխան պահից: Եթե վերջիններիս մոտ այն սահմանա-

փակված էր դիպապագոնի վերին եզրով, ապա Ե, Ջ, Շ-ի ժամանակ աղմուկը սկսում է 3300 հց-ից և տարածվում մինչև 11000 հց: Հաճախականությունների կորագծում առանձնանում է երկու բարձրակետ՝ 2800 և 6500 հց հաճախականությամբ: Ընդհանուր էներգիան այստեղ ավելի թույլ է և բաշխված է ամբողջ դիպապագոնում: Այդ իսկ պատճառով առանձին բաղադրիչները չունեն մեծ ինտենսիվություն և չեն կազմում միաձույլ սև գոտի, ինչպես Ծ, ց-ի ժամանակ:

Ջ-ի սպեկտրներում առանձին բաղադրիչներ նկատվում են ձայնային գոտում 200—250 հց հաճախականությամբ, և ընդհանուր էներգիան այստեղ ավելի մեծ է Շ-ի և Ե-ի համեմատությամբ: Շնչեղացված Շ-ի ժամանակ, բացի վերը հիշված թույլ ընդգծված գոտիներից, նկատվում է աղմուկի ավելի մեծ անկանոնություն, որը արտասանական մակարդակում համապատասխանում է շնչի ազատ հոսքին:

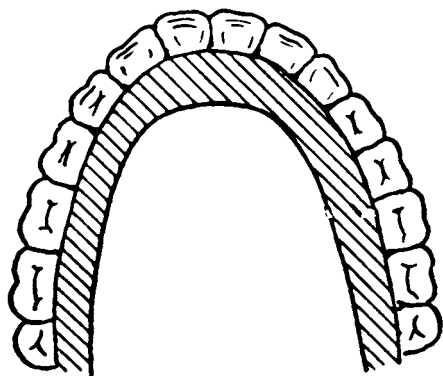
Ռեզային [մ, և] ձայնորդներ

§ 116. Ըստ արտաբերության տեղի ռեզայինները ունեն որոշակի նմանություն պայթականների հետ՝ մ-ն՝ Բ, ա, փ-ի, իսկ և-ն՝ դ, տ, ք-ի:

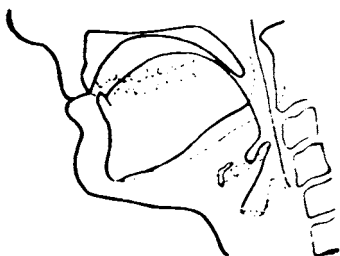
Այսպես, մ-ի քմանկարներում, ինչպես ա, Բ, փ-ի ժամանակ, չկան ինքնուրույն հետքեր, բացի հաջորդ կամ նախորդ ձայնավորների թողած հետքերից: Ինչպես ցույց են տալիս ունեցեճնապատկերները, մ-ի կազմավորման ժամանակ փափուկ քիմքը խիստ իջնում է՝ բացելով բավականին լայն անցք դեպի քթի խոռոչը (տե՛ս նկ. 25): Օդի հոսանքը, անցնելով բերանի խոռոչը և հանդիպելով լիով պատնեշի, անցնում է վեր՝ քթի խոռոչը, որտեղից և ազատ դուրս է գալիս: Լեզուն իր ամբողջ զանգվածով ձգվում է դեպի բերանի ետեւի մասը, իսկ մեջքի ետևում ստեղծվում է որոշ գոգավորում, որով և պայմանավորված է հայերենի մ-ի կոշտ երանգը:

Լեզվի ծայրը թույլ հենվում է ներքին կտրիչների լնդերքին, որը ցույց է տալիս, որ լեզուն ակտիվ մասնակցություն չունի:

§ 117. Բոլորովին այլ են Ե-ի հետքերը քմապատկերներում: Ն-ն թողնում է որոշակի հետքեր, որոնք նմանվում են տ, դ, ք-ի քմագրերին (տե՛ս նկ. 24): Այդ հետքերից կարելի է եզրակացնել,

Նկ. 24. Ն-ի քմանկարը

Նկ. 25. Վ-ի ռենտգենանկարը

որ ն-ի կազմավորման ժամանակ լեզուն իր ծայրով և նրան կից եզրով հպվում է վերին ատամնաշարին, ավելի ճիշտ, նրանց լընդերքին: Այդ հետքերի համեմատությունը տ, դ, ք-ի համապատասխան հետքերի հետ ցույց է տալիս, որ ն-ի ժամանակ արտասանական գոտին ավելի նեղ է և քիչ ավելի հտ քաշված դեպի կոշտ քիմքը: Խնչպես երևում է ռենտգենյան պատկերներից, փափուկ քիմքը նույնպես իջած վիճակում է, և օդը ազատ հոսում է դեպի քթի խոռոչը (նկ. 26): Լեզվի միջին մասը անմիջապես հըպման գոտու հետևում մի փոքր իջնում է, իսկ ետին մասը, ընդհակառակը, բարձրանում: Այս դիրքի շնորհիվ հայերենի ն-ն ստանում է կոշտ երանգ, նույնիսկ է, ի ձայնավորներից առաջ կամ հետո:

Քմային ձայնորդից առաջ լեզվի միջին մասի իջեցումը և այնուհետև բարձրացումը (յ-ի արտասանության համար) կատարվում է հաջորդաբար և այնպես արագ, որ երբեմն այդ երկու պահերի մերձեցման հետևանքով ստացվում է քմային ն, որը և լըսվում է որպես փափուկ ն (ռուսերենի Һ-ի նման): Օրինակ՝ նյառդ, նյառդային, նյուր, իսկ մ-ի համար՝ մյուս, Մյասնիկյան:

Շրթունքները ն-ի արտաբերման ժամանակ բացված են, բայց ոչ կլորացած կամ դուրս ցցված, այլ՝ չեզոք: Ելքի պահին հպումը կարող է բացվել հաջորդ հնչյունին անցնելու համար կամ մնալ այդպես, մինչև հնչյունի վերջը: Օրինակ, երբ այդ ձայնորդ-

ները հանդիպում են բառավերջում՝ կամ, կան, համ, տամ, զամ, բան և այլն, այն կարող է չբացվել:

Այսպիսով՝ ըստ արտաբերման տեղի մ-ն երկշրթնային ռնգային հպական ձայնորդ է, իսկ ն-ն՝ ետնատամնային ծայրալեզվային ռնգային ձայնորդ:

Հայերենում մ-ն և ն-ն հիմնականում կատկայնացված են, որով և պայմանավորված է նրանց թավ երանգը:

§ 118. Ֆիզիկական բնութագիր: Ֆիզիկական տեսակետից ռնգային ձայնորդները տարբերվում են բոլոր հպական բաղաձայններից իրենց որոշակի ձայնային բնույթով: Դա հիմք է ծառայում մ-ի և ն-ի առանձնացնելուն, որպես մի ինքնուրույն խումբ: Մյուս կողմից, նրանք զգալի չափով տարբերվում են ձայնավորներից. նախ՝ տեղումբյամբ, ապա՝ սպեկտրալ պատկերով:

Այսպես, բառակզբի դիրքում մ-ի և ն-ի տեղումբյունը տատանվում է 80—100 մվրկ, բառավերջում՝ 70—120 մվրկ: Բառամիջի դիրքում նրանց տեղումբյունը նույնիսկ ավելի է կարճանում:

Ռնգայինների սպեկտրալ պատկերում հստակորեն առանձնանում են երկուսից մինչև հինգ ֆորմանտներ, հաճախականությունների ցածր դիապազոնում: Այսպես, մ-ի համար F_1 ՝ 150—450 հց, F_2 750—850 հց: Ընդ որում, առաջին ֆորմանտը ավելի կայուն է ու հզոր, քան երկրորդը: Ավելի բարձր ֆորմանտները իրենց թուլության պատճառով հաճախ բացակայում են սպեկտրապատկերներում, այնուամենայնիվ, կարելի է նշել նրանց առկայությունը:

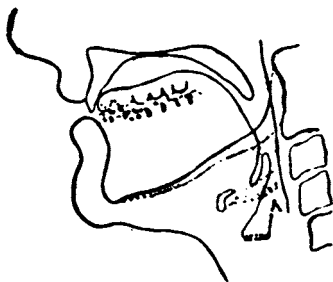
Ի մի բերելով բոլոր ֆորմանտների արժեքները, կարելի է առանձնացնել հինգ ֆորմանտ¹⁹ մ-ի համար՝ F_1 ՝ 150—450, F_2 ՝ 750—850, F_3 1150—1250, F_4 ՝ 2250—2700, F_5 ՝ 3300—3450 հց:

Ն-ի դեպքում ֆորմանտների ընդհանուր բաշխումը, նմանվելով մ-ին, այնուամենայնիվ ունի որոշ տարբերություն: Այսպես. F_1 150—300 հց, F_2 525—750 հց, F_3 1450—1550 հց, F_4 2250—2850 հց, F_5 4400—4800 հց:

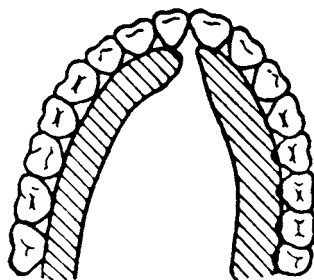
Ռնգային ձայնորդները բավականին ուժեղ ազդում են հաջոր-

¹⁹ Համառոտության համար ֆորմանտ բառի փոխարեն ընդունված է գործածել լատիներեն F (formant) տառը: F_1 նշանակում է առաջին ֆորմանտ, F_2 —երկրորդ ֆորմանտ և այլն:

դող ձայնավորների վրա՝ առաջացնելով նրանց ֆորմանտների տեղաշարժ: Այսպես՝ մ-ի դեպքում հաջորդ ա ձայնավորի երկրորդ ֆորմանտը իջնում է, իսկ ն-ի դեպքում՝ բարձրանում: Ձայնավորի առաջին և երրորդ ֆորմանտների վրա նրանք զգալի ազդեցություն չեն գործում: Սակայն պետք է նկատի ունենալ, որ ձայնավորների որակի համար շատ մեծ նշանակություն ունի հատկապես երկրորդ ֆորմանտի դիրքը և նրա շարժման ուղղությունը, որը տեղի է ունենում անցումների ժամանակ:

Նկ. 26. ն-ի ռենտգենանկարը

Նկ. 27. ա-ի քմանկարը

Շրթնայնացած օ-ի և ու-ի վրա մ և ն ձայնորդները այդպիսի ուժեղ ներգործություն չունեն:

ՆԵՂՎԱԾՔԱՅԻՆ ԲԱՂԱՁԱՅՆՆԵՐ

Շրթնատամնային շփական [ֆ, վ] բաղաձայններ

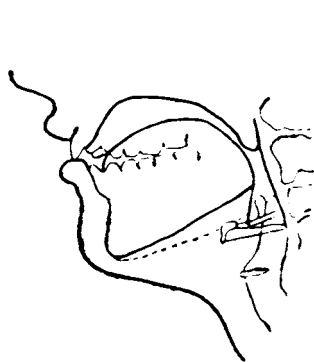
§ 119: Արտասանական բնութագիր: Այս հնչյունների արտաբերման համար ստորին ծնոտը թեթև ներս է քաշվում, վերին կտրիչները մոտենում են ստորին շրթունքին՝ հենվելով նրա ներքին եզրին և կազմում շատ նեղ, հորիզոնական ճեղք: Այդ ճեղքը, ըստ ռենտգենանկարների, վ-ի արտասանության ժամանակ մոտ 1 մմ է, իսկ ֆ-ի ժամանակ՝ ավելի պակաս: Շրթունքները մի փոքր բացված են: Լեզուն իր ամբողջ զանգվածով հետ է քաշվում, լեզվի ծայրը իջնում է և հենվում ներքին կտրիչների հիմքին: Լեզվի ետին մասը զգալիորեն բարձրացած է, մի փաստ, որը խոսում է այդ հնչյունների ոչ քմայնացման, այլ ընդհակառակը, կատկայնացման օգտին (տես նկ. 28): Փափուկ քիմքը թեև իջնում է, բայց

շի բացում ոնգային ուղին: Արտաբերության ուժով ֆ-ն ավելի լարված հնչյուն է, քան վ-ն. ֆ-ի ժամանակ ճեղքը ավելի նեղ է, և վերին շրթունքը ավելի է հեռացած ստորին ատամնաշարից:

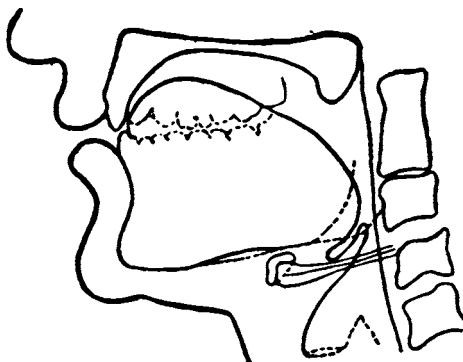
Այսպիսով՝ ֆ-ն ու վ-ն շրթնատամնային շփական բաղաձայններ են: Ֆ-ն խուլ է, իսկ վ-ն՝ ձայնեղ: Որպես երկրորդական հատկանիշ, այս բաղաձայնների համար պետք է նշել նրանց կատկայնացումը:

§ 120. Ֆիզիկական բնութագիր: Միանման պայմաններում վ-ի համեմատությամբ ֆ-ի տևողությունը ավելի երկար է: Այսպես, ավա և աֆա հնչյունական կապակցություններում ֆ-ի տևողությունը հավասար է 200 մվրկ, իսկ վ-ինը՝ 100—120:

Բաղաձայնների համակարգում ձայնեղի և խուլի տարբերությունը միայն այս զույգում է այդքան մեծ:

Նկ. 28 ֆ-ի ռենտգենանկարը

Նկ. 29 ա-ի ռենտգենանկարը

Ինչպես նշեցինք վերևում, շրթնատամնայինների ժամանակ աղմուկը ստեղծվում է, երբ օդի հոսանքը անցնում է նեղ ճեղքով և ազդում նեղվածքից առաջ ստեղծված հնչարանի վրա: Վերջինս շատ կարճ է, և դրա շնորհիվ աղմկային էներգիան գտնվում է շատ բարձր դիապազոնում: Այսպես՝ ֆ-ի ակուստիկական սպեկտրապատկերներում միշտ առանձնանում է մի նեղ աղմկային գոտի, որը տարածվում է 8500—11000 հց հաճախականության սահմանում: Այդ գոտու գագաթը ունի սովորաբար 10500 հց հաճախականություն: Ընդհանուր էներգիան թույլ է և տատանվում է -30—

-25 դր սահմաններում: Վ-ի պատկերը խիստ տարբեր է ֆ-ի սպեկտրից և շատ նման ձայնորդներին:

Վ հնչյունը իր էներգիայի ինտենսիվությամբ ավելի բարձր է ֆ-ից, ունի-29—25 դր ուժգնություն, և գրեթե բացակայում է ադմուլը: Դրա փոխարեն Վ-ի սպեկտրում առանձնանում են ձայնային ֆորմանտներ ցածր, հիմնականում 300—600 հց հաճախականության դիապազոնում, ունենալով 375 հց ֆորմանտային հաճախականություն: Քիչ ավելի բարձր դիապազոնում առանձնանում է երկրորդ ֆորմանտը՝ 800—1550 հց 1150 հց ֆորմանտային հաճախականությամբ: Վ-ի սպեկտրում երևում է նաև ֆ-ին բնորոշ ադմուլը, բայց շատ թույլ, և նրա բարձրակետը 9700 հց է:

Բառավերջում վ-ի տևողությունը ավելի կարճ է, սպեկտրալ հատկանիշները նվազ հստակություն ունեն, բայց հետաքրքրական է նշել, որ հայերենում այդ դիրքում էլ վ-ի խլացում տեղի չի ունենում:

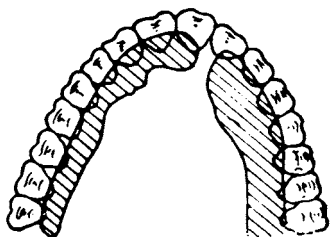
Վ-ն ու ֆ-ն մյուս բաղաձայնների պես ազդում են հաջորդ ձայնավորների ֆորմանտների, հատկապես երկրորդ ֆորմանտի վրա, առաջացնելով նրա իջեցումը:

Խոնատամնային շփական [ս, զ] բաղաձայններ

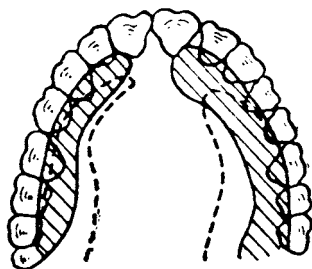
§ 121. Արտասանական բնութագիր: Ս և զ-ի համար բնորոշը լեզվի առաջամասի և վերին լնդերքի միջև գոյացած նեղ, կլոր անցքն է, որի միջով օդը անցնելիս առաջացնում է սուլող ձայն: Ինչքան ավելի նեղ ու կլոր լինի այդ անցքը, այնքան ավելի սուր է ստացվող հնչյունի երանգը: Այս լսողական տպավորությունն է պատճառը, որ լեզվաբանության մեջ այս հնչյունները անվանվում են սուլական:

Ինչպես ցույց են տալիս քմանկարները ս, զ հնչյունները վերին լնդերքի վրա թողնում են որոշակի հետքեր: Առանձին դեպքերում հետքեր կան ատամների վրա, սակայն արտասանական գոտին չի ընդգրկում ատամների ողջ մակերեսը: Արտասանական գոտում պարզ երևում է այն ճեղքը, որի լայնությունը առանձին խոսողների մոտ տատանվում է 3—7 մմ-ի սահմանում (տե՛ս նկ. 29): Հետաքրքիր է, որ այդ ճեղքը շատ դեպքերում ոչ թե արտասանական գոյու մեջ տեղում է, այլ աջ կամ ձախ կողմում, սո-

վորաբար ժանիքների մոտ, բայց արտասանական այդպիսի տարբերությունը լսողության համար ընկալելի չէ: Բազմաթիվ փորձառական տվյալները ցույց են տալիս, որ ա-ն ու զ-ն իրենց հերթին միևնույն խոսողների մոտ ունեն կազմավորման նուրբ տարբերություններ՝ ա-ի համեմատությամբ զ-ի արտասանական ճեղքը ավելի նեղ է:

Նկ. 30. ա-ի քմանկարը

Նկ. 31. ա-ի, շ-ի համեմատական քմանկարները. ա-ն հոծ գծով, շ-ն՝ ստվերագծով

Այս հնչյունների արտաբերմանը մասնակցում է ոչ թե լեզվի ծայրը, այլ նրա ամբողջ առջևի մասը: Լեզվանկարների վրա ա-ի հետքերը երկու աղեղներ են, որոնք առջևում վերջանում են նեղ ճեղքով:

Ռենտգենական արտաբերմանը, լրացնելով ա-ի և զ-ի արտասանական պատկերը, հաստատում են, որ լեզվի ծայրը գտնվում է ներքին ատամնաշարի մոտ, այսինքն ակտիվ մասնակցություն չունի արտաբերությանը, իսկ լեզվի առաջնամասի և վերին ատամնաշարի լնդերի մոտ ստեղծվում է նեղ անցք: Ընդ որում, լեզվի միջին մասը իջնում է, ստեղծելով բավականին լայն տարածություն լեզվի մեջքի և կոշտ քիմքի միջև: Այսպիսի արտասանությունը հայերենի ա և զ հնչյուններին տալիս է կոշտ (թավ) երանգ (տե՛ս նկ. 29):

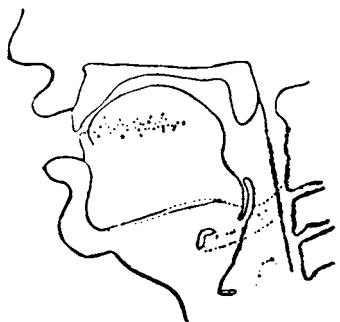
Լեզվի միջին և ետին մասերի դիրքը էական ազդեցություն չունի այդ հնչյունների կազմավորման համար: Այն տարբեր խոսողների մոտ ունենում է զգալի դիրքային տարբերություններ (ոմանց մոտ այն ավելի ցածր է, մյուսների մոտ ավելի բարձր):

Հիմնականը արտասանական նեղվածքի տեղն է և նրա առջևվում ստեղծված հնչարանը: Այդ գոտու առաջ գտնվում են շրթ-

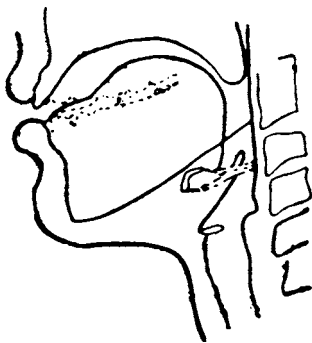
թունքները, որոնք ա-ի և զ-ի արտաբերման ժամանակ չեզոք բացվածք ունեն։ Շրթունքները բավականին հեռանում են իրարից, բայց դուրս չեն ձգվում։ Այս դիրքը նկատելիորեն տարբերվում է շ, ծ շփականների արտաբերումից։

Այսպիսով՝ ա-ն և զ-ն առաջնալեզվային ետնատամնային շփական բաղաձայններ են։ Նրանք տարբերվում են միմյանցից ձայնեղություն-խուրություն տարբերակիչ հատկանիշով։

§ 122. Ֆիզիկական բնութագիր։ Սուլականները բաղաձայնների մեջ ամենահզոր հնչյուններն են։ Նրանց միջին ինտենսիվությունը հասնում է մինչև -10—13 դբ։

Նկ. 32. Ղ-ի ռենտգենանկարը

Նկ. 33. Խ-ի ռենտգենանկարը

Այդ հնչյունները մյուս բաղաձայններից տարբերվում են նաև իրենց մեծ տևողությամբ։ Օրինակ, ասա և նման երկվանկ բառերում ա-ի տևողությունը հասնում է 160—200 մվրկ-ի։

Ֆիզիկական հատկանիշներով ա-ն ու զ-ն շատ նման են և ունեն որոշակի հաստատուն սպեկտրային պատկեր։ Նրանք բնորոշվում են լայն աղմկային գոտով, որի ներքին սահմանը սկսում է 5000 հց-ից, իսկ վերինը հասնում է մինչև 11000 հց-ի։ Այդ լայն աղմկային գոտում առանձնանում են 8500 կամ 9500 հց հաճախականությամբ բարձրակետեր։ Բացի այս հիմնական գոտուց, հաճախ հանդես են գալիս առանձին աղմկային բաղադրիչներ 1400—2650 հց-ի սահմաններում, իսկ ձայնեղ զ-ի մոտ նաև 150—600 հց-ի սահմանում, որը վկայում է ձայնի առկայության մասին։

Այս երկու հնչյունները քիչ են ազդվում հարևան հնչյուններից,

սակայն իրենք բավականին մեծ ազդեցություն են թողնում նախորդ և ավելի շատ՝ հաջորդ ձայնավորների վրա: Ա-ի և ու-ի շրջապատում ա-ն և զ-ն առաջացնում են երկրորդ ֆորմանտի բարձրացում. օ-ի և ի-ի ժամանակ այդ ազդեցությունը ավելի թույլ է, բայց գործում է նույն ուղղությամբ:

Նախաֆմային շփական [շ, ժ] բաղաձայններ

§123. Արտասանական բնութագիր: Ե-ն ու ժ-ն, լինելով առաջնալեզվային բաղաձայններ, զգալիորեն տարբերվում են նույն խմբի մեջ մտնող մյուս բաղաձայններից, մասնավորապես ա-ից ու զ-ից:

Այսպես, շ-ի ու ժ-ի քմանկարների վրա լեզվի հետքերը զգալիորեն տարբերվում են ա-ի և զ-ի թողած հետքերից: Այդ տարբերությունը վերաբերում է ինչպես ճեղքի տեղին, այնպես էլ նրա լայնությանն ու ձևին:

Ե-ծ-ի արտասանական գոտին ավելի ետ է ընկած, լիովին ընդգրկելով ավելոյները՝ մինչև կոշտ ֆիմֆի սկիզբը (տե՛ս նկ. 32, 31): Դրանով արտասանական գոտին դառնում է նախաքիմֆր: Քմանկարների վրա հպման հետքերը կազմում են բավականին մեծ անցք, որի լայնությունը ամենանեղ տեղում տարբեր խոսողների մոտ տատանվում է 10—16 մմ-ի սահմաններում (նկ. 31):

Ինչպես ա-զ-ի, այնպես էլ շ-ծ-ի արտասանության ժամանակ նկատվում է, որ ձայնեղի դեպքում (խուլի համեմատությամբ) ճեղքը շատ աննշան նեղ է:

Ճեղքերի եզրերը գտնվում են վերին ատամներից ավելի ետ և ընդհատվում են ավելոյների վրա: Քմանկարների հարաբերական գծագրի վրա այդ տարբերությունը շատ ցայտուն է (տե՛ս նկ. 31): Նկատվում է, որ նախաքմայինների հպման մակերեսը շատ ավելի լայն է և կտրիշներից ետ քաշված:

Լեզվանկարներից երևում է, որ շ-ծ-ի արտաբերմանը մասնակցում է ոչ թե լեզվի առաջամասը (ինչպես ա-զ-ի ժամանակ, այլ առջևի և միջին մասերի սահմանը, որը գտնվում է ավելոյների հանդիպակաց մասում):

Ռենտգենանկարներից երևում է, որ շ-ծ-ի արտաբերության ժամանակ լեզուն ամբողջությամբ բարձրանում է դեպի ավելոյները և կոշտ ֆիմֆը՝ թողնելով բավականին լայն ու երկար տա-

րաժուժյուն լեզվի մեջքի և քիմքի միջև (տե՛ս նկ. 32): Դրա շնորհիվ այդ հնչյունները որոշ չափով քմայնանում են: Շրթ-թունքները ոչ միայն լայն բացված են, այլև առաջ ձգված, ստեղծելով մի լրացուցիչ շրթնային հնչարան:

Այսպիսով՝ շ-ն ու ծ-ն նախամային առաջնալեզվային շփական բաղաձայններն են՝ շ-ն՝ խուլ, իսկ ծ-ն՝ ձայնեղ:

§ 124. Ֆիզիկական բնութագիր: Այս հնչյունները իրենց տեղողությանը և հզորությանը մոտենում են հտնատամային շփականներն ու, զ-ին: Երկվանկ հնչյունակապակցություններում երկու ձայնավորների միջև նրանց տեղողությունը հավասար է 140—160 մվրկ, իսկ անշեշտ վանկում այն կարճանում է մինչև 120 մվրկ: Բառավերջում այն ավելի է երկարում՝ հասնելով մոտ 150—160 մվրկ-ի:

Այդ հնչյունների հզորությունը փոքր ինչ պակաս է ս-ից ու զ-ից և տատանվում է -25—15 դբ-ի սահմաններում: Այդ երկու զույգերը տարբերվում են աղմկային էներգիայի բաշխմամբ: Այսպես, եթե ս, զ-ի ժամանակ այն կենտրոնացված էր 5000—9000 հց սահմանում, ապա շ-ի ու ծ-ի ժամանակ այն ցրված է ձայնային ամբողջ դիապազոնում, որի մեջ առանձնանում են առանձին ուժեղացման բարձրակետեր 1900, 2850, 5750 և 9000 հց հաճախականությամբ: Այս բարձրակետերի արժեքները կարող են որոշ սահմաններում փոփոխվել, սակայն նրանք հիմնականում տատանվում են տվյալ սահմաններում: Ձայնեղ ծ-ի ժամանակ, քացի աղմկային էներգիայից, առկա են նաև ցածր դիապազոնի ձայնային բաղադրիչներ:

Շ ու ծ-ի սպեկտրերը, զգալի փոփոխվելով ըստ դիրքի, այնուամենայնիվ ցուցաբերում են որոշակի ուժեղացման շրջաններ, որոնք համախմբվում են 2500—3000, 4000 և 6750 հց սահմաններում:

Շ-ն ու ծ-ն նույնպես ազդում են հարևան, հատկապես հաջորդող ձայնավորների սպեկտրալ պատկերների վրա՝ առաջացնելով ա, օ, ու ձայնավորների երկրորդ ֆորմանտի բարձրացում:

Փափկամային կամ կտկային շփական [խ, դ] բաղաձայններ

§ 125. Արտասանական բնութագիր: Հայագիտության մեջ հտնալեզվային կ, գ, ֆ և խ, դ հնչյունների միջև ըստ արտաբերու-

թյան տեղի տարբերություններ չեն նշվում: Սակայն փորձառական տվյալները ցույց են տալիս, որ այդ երկու խմբերը իրարից տարբերվում են ինչպես կազմավորման եղանակով, այնպես էլ տեղով:

Եթե կ, գ, ֆ-ի արտաբերման ժամանակ քմանկարում ստացվում են որոշ հետքեր, հատկապես դրանց քմայնացած տարբերակներում, որտեղ երևում է արտասանական հպման գոտին, ապա խ և դ-ի ժամանակ այդպիսի հետքեր չեն նկատվում:

Այդ տարբերությունը առավել ևս բացահայտվում է, երբ համեմատում ենք ունեցնանկարները (տե՛ս նկ. 33): Այսպես, եթե փակվածքի տեղից մինչև վերին ատամները ընկած տարածությունը կ, գ, ֆ-ի արտաբերման ժամանակ հավասար է 50 մմ-ի, ապա նույն տարածությունը նույն խոսողների մոտ խ, դ-ի ժամանակ հավասար է 67—75 մմ-ի: Այս համեմատությունից պարզ երևում է, որ խ-ն և դ-ն ավելի ետնալեզվային կազմություն ունեն, քան կ, գ, ֆ-ն:

Խ-ի և դ-ի կազմավորման ժամանակ լեզվի առաջնամասում դոյանում է դոգավորում, իսկ ետին մասը բարձրանում է և փափուկ քիմքի հետ կազմում նեղվածք՝ 1—2 մմ լայնությամբ: Փափուկ քիմքը իր հերթին բարձրանում է և փակում ռնգային ուղին: Խ-ն ու դ-ն բերանային հնչյուններ են: Դրանց որակի վրա ազդում է բերանային հնչարանը, որը, սկսած արտասանական փակվածքից մինչև շրթունքները, գնալով մեծանում է: Վերջիններս խ-ի և դ-ի ժամանակ չեզոք ձևով բացված են և այդ հնչյուններին լրացուցիչ երանգավորում չեն տալիս:

Այսպիսով՝ խ-ի ու դ-ի կազմավորմանը մասնակցում է փափուկ քիմքի ետնամասը՝ փոքր լեզվակով հանդերձ: Այսինքն՝ խ-ն, դ-ն փափկամային կամ կատկային շփական բաղաձայններ են: Նրանք տարբերվում են միմյանցից ձայնեղ-խուլ հակադրությամբ. դ-ն ձայնեղ է, իսկ խ-ն՝ խուլ:

§ 126. Ֆիզիկական բնութագիր: Կատկային խ-ի ու դ-ի, ինչպես և մյուս շփականների տեղությունը համանման պայմաններում փոքր ինչ ավել է հպականներից: Միավանկ բառերում այն հասնում է 180—200, իսկ բառասկզբում 120—130 մվրկ-ի:

Սրանց ակուստիկական պատկերում կարելի է տեսնել որոշ

ձայնավորական «ֆորմանտներ»²⁰, մոտավորապես նույն շրջաններում, ինչ որ հարևան ձայնավորներն են:

F₁ 300—600 հց. իս-ի ժամանակ այս ֆորմանտը, որը վկայում է ձայնի առկայության մասին, հաճախ բացակայում է, իսկ դ-ի ժամանակ միշտ առկա է:

F₂ 1250—1750 հց միշտ առկա է և ունի 1550 հց «ֆորմանտային հաճախականություն»: Մյուս ավելի բարձր «ֆորմանտները» ինտենսիվությամբ շատ ավելի թույլ են: Ամենից հաճախ իս-ի ու դ-ի սպեկտրերում երևում է 4000—5000 հց սահմանում գտնվող «ֆորմանտը»: Երևում է նաև բարձր հաճախականության աղմուկ՝ 8000—10000 հց-ի սահմանում: Նրանց ինտենսիվությունը ավելի թույլ է մյուս շփականների համեմատությամբ և հավասար է—25—23 դբ-ի: Որոշ տեղերում այն առհասարակ անհետանում է: Ղ-ի ինտենսիվությունը համեմատաբար բարձր է և հասնում է—20—18 դբ-ի: Ձայնեղ դ-ի «ֆորմանտները», որոնք նմանվում են նախորդ կամ հաջորդ ձայնավորի ֆորմանտներին, ցայտուն են և կայուն: Ղ-ն ավելի ձայնեղ ու հզոր հնչյուն է, և նրա սպեկտրում բարձր հաճախականության աղմուկը գրեթե բացակայում է:

Այսպիսով, իրենց ձայնեղ—խուլ հակադրությամբ իս-ն ու դ-ն ավելի են տարբերվում իրարից, քան ս-ն զ-ից կամ շ-ն ժ-ից:

Նրանք նույնպես ազդում են հարևան ձայնավորների վրա՝ առաջացնելով ա, է ձայնավորների երկրորդ և երրորդ ֆորմանտների բարձրացում:

Սակայն իս-ն ու դ-ն ավելի շատ իրենք են ազդվում հարևան ձայնավորներից՝ իրենց սպեկտրային էներգիայի կազմավորմամբ նմանվելով նրանց:

Կոկորդային շփական [հ] բաղաձայն

§ 127. Արտասահական բնութագիր: Որոշ լեզվաբանների կարծիքով այս հնչյունը ոչ այլ ինչ է, եթե ոչ թոքերից դուրս եկող շնչի ձայն, ընդ որում արտասահական ուղին ընդունում է հաջորդ կամ նախորդ ձայնավորի արտաբերության դիրքը. ստացվում է, որ հ-ն անձայն ձայնավոր է: Այս կարծիքը պաշտպանում է

²⁰ Ֆորմանտ տերմինը այստեղ մենք գործածում ենք պայմանականորեն, քանի որ դրանք ոչ թե ձայնային ֆորմանտներ են, այլ աղմուկի կուտակման գոտիներ, որոնք մասամբ պայմանավորված են ձայնավորի ազդեցությամբ:

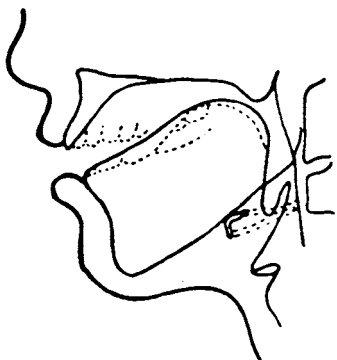
Մ. Աբեղյանը: Զոռնզր առաջարկում է նույնիսկ տառադարձել այն որպես *a, o, i* և այլն:

Այլոց կարծիքով (Լ. Վ. Շչերբա, Գ. Պ. Տորսուև) այս հնչյունի արտաբերման ժամանակ լեզվի հտնամասը մոտենում է երախի պատին, որն իր հերթին փոքր ինչ առաջ է ձգվում, և ստորին երախում առաջանում է նեղվածք:

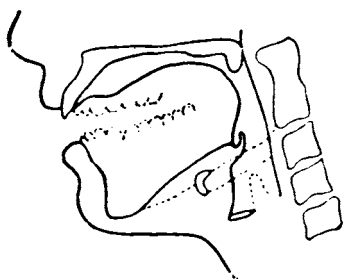
Առաջին կարծիքը առարկելի է, քանի որ եթե *հ*-ն իսկապես լիներ անձայն ձայնավոր, ապա գոյություն չէր ունենա ձայնեղ *հ*, այն կհամընկներ ձայնավորի հետ, մինչդեռ ձայնեղ *հ*-ն գոյություն ունի և գրական հայերենում՝ որպես հնչյութի դիրքային տարբերակ (օր. ահա բառում) և բարբառներում:

Ուստի պետք է ենթադրել, որ *հ*-ն այնուամենայնիվ միայն շնչի ձայն չէ: Մյուս կողմից *հ*-ի փորձառական ուսումնասիրությունը դժվարանում է, որովհետև արտասանության տեղը մատչելի չէ ոչ սովորական աչքին, ոչ քմանկարահանմանը, ոչ էլ ունետգենանկարահանմանը:

Քմանկարների վրա այն ոչ մի հետք չի թողնում:

Նկ. 34. հ-ի ունետգենանկարը

Նկ. 35. լ-ի ունետգենանկարը

Ունետգենանկարներից երևում է, որ *հ*-ի արտաբերման ժամանակ արտասանական օրգանները ընդունում են հաջորդ կամ նախորդ ձայնավորի դիրքը, սակայն ի տարբերություն հարևան ձայնավորների արտաբերությանը, *հ*-ի ժամանակ լեզուն ընդունում է բերանում ավելի բարձր դիրք և ավելի հտ է քաշվում դեպի երախի (ֆարինգսի) պատը (տե՛ս նկ. 34):

Այս դիրքը փոքր ինչ նմանվում է խ-ի դիրքին, չնայած *հ*-ի

Ժամանակ լեզվի և փափուկ քիմքի միջև եղած տարածությունը ավելի լայն է և հավասար է 3—4 մմ-ի, իսկ լեզվի կոթը ավելի է մոտենում երախի պատին:

Այսպիսով՝ հ-ն մոտենում է ըմպանային արտասանությանը, սակայն նրա արտաբերմանը, ըստ երևույթին, մասնակցում են նաև ձայնալարերը, որոնք չեն տատանվում, բայց մոտենում են իրար, հետևաբար հ-ն կարելի է անվանել կոկորդային կամ խոչակային բաղաձայն: Բառասկզբում և բառավերջում այն խուլ է, բայց երկու ձայնավորների միջև ձայնեղանում է: Օրինակ՝ աճա, աճավոր, աճեղ բառերում հ-ն իր տևողության մեծ մասում ձայնեղացած է:

§ 128. Ֆիզիկական բնութագիր: Բառամիջում հ-ի տևողությունը բավականին երկար է՝ 160—180 մվրկ: Բառասկզբում և բառավերջում խլություն և հնչյունի թուլության պատճառով հ-ի տևողությունը լիովին չի որոշվում. նրա սպեկտրը շատ նման է հարևան ձայնավորների սպեկտրերին, տարբերվելով նրանցից ընդհանուր էներգիայի թուլությամբ: Սակայն կան և տարբերություններ: Այսպես, ֆորմանտները՝ հիմնական տոնը և առաջին ֆորմանտը հաճախ անհետանում են հ-ի ժամանակ, իսկ վերին ֆորմանտները ավելի լավ են պահպանվում: Երրորդ և չորրորդ ֆորմանտների սահմանում առանձնանում է նաև աղմուկ, որը ձայնավորների ժամանակ գրեթե բացակայում է: Ընդհանուր էներգիան հավասար է 30—25 դբ-ի: Երբեմն նկատվում է նաև բարձր հաճախականության աղմուկ:

Ընդհանրացնելով հ-ի պատկերը՝ կարելի է նշել հետևյալ ֆորմանտները՝ F₁ 400—700 հց, F₂ 975—1650 հց, F₃ 3000—3400 հց, F₄ 4400—4800 հց:

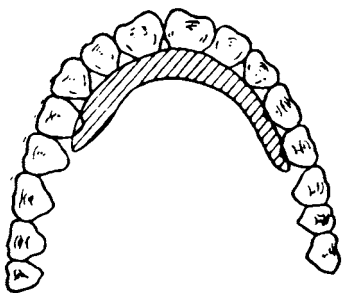
Սակայն ամենաբարձր աղմուկը նկատվում է ավելի բարձր՝ 6500 հց-ի սահմանում:

Այսպիսով՝ հ-ի արտաբերման տեղը գտնվում է արտասանական ուղու խորքում, լեզվի կոթի և ըմպանի մոտ և մասամբ ձայնալարերում, և, ինչպես վերը նշել ենք, քանի որ հնչյունի որակի վրա ազդում է արտասանական տեղից առաջ գտնվող հնչարանը, այդ իսկ պատճառով հ-ի արտաբերման ժամանակ ձայնավորների ազդեցությունը շատ մեծ է:

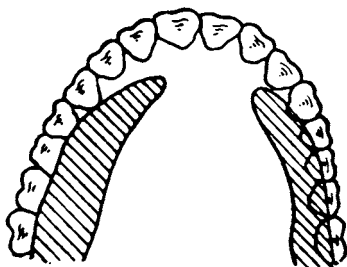
Կողմնային [1] ձայնորդ

§ 129. Արտասանական բնութագիր: Լ-ն ըստ արտասանական տեղի նմանվում է տ, դ, ք պայթականներին՝ տարբերվելով նրանցից արտաբերման եղանակով:

Լ-ն, ինչպես և ատամնային պայթականները, քմանկարների վրա թողնում են որոշակի հետքեր: Սակայն, ի տարբերություն ատամնայինների, Լ-ի հետքերը բերանի խոռոչում գրեթե միշտ ավելի ետ են քաշված և ավելի նեղ են, այսինքն՝ նրա արտասանական գոտին ետնատամնային եզրն է, որով նմանվում է ճ-ի արտասանությանը: Սակայն պայթականների կամ ռնգային ճ-ի միջև մեկ կողմից և Լ-ի միջև՝ մյուս կողմից գոյություն ունի մի ուրիշ տարբերություն, որը վերաբերում է ոչ թե տեղին, այլ արտաբերման եղանակին: Այսպես, եթե պայթականների ժամանակ արտասանական գոտին լիակատար է, ապա Լ-ի ժամանակ այն ընդհատվող է, ձախից կամ աջից, կամ երկու կողմից թողնում է բաց տարածություն, որի միջով օդը անցնելիս ստեղծում է յուրահատուկ

Նկ. 36. Լ-ի քմանկարը

Նկ. 37. Ր-ի քմանկարը

շփման աղմուկ: Այսպիսով՝ Լ-ի արտաբերությունը կատարվում է հետևյալ եղանակով՝ լեզվի ծայրը հպվում է վերին ատամնաշարի ընդերքին, իսկ լեզվի եզրերը մեկ կամ երկու կողմից փոքր ինչ բացվում են՝ առաջացնելով ճեղք, որի միջով օդը անցնելիս ստեղծում է Լ-ին հատուկ աղմուկը: Միևնույն ժամանակ ձայնալարերը տատանվում են:

Հետաքրքիր է նշել, որ տարբեր խոսողների մոտ արտասանական ճեղքը գոյանում է տարբեր տեղերում, ոմանց մոտ այն սեղանատամների մոտ է, երբեմն երկրորդ կտրիչների մոտ (մեկ կամ երկու կողմից) (նկ. 36):

Կոշտ լ-ի տարբերակի կազմավորման ժամանակ լեզվի ետին մասը զգալի բարձրացած է, իսկ լեզվի միջին մասում ստեղծվում է գոգավորություն, որով պայմանավորված է լ-ի այդ կատկայնացված տարբերակը (նկ. 35): Քմայնացած տարբերակի ժամանակ լեզվի միջին մասն է բարձրանում դեպի կոշտ քիմքը, որի պատճառով քմանկարներում լ-ի արտասանական գոտին խիստ լայնանում է: Այս դեպքում պետք է նշել նաև լեզվի դերը: Լ-ի արտաբերման ժամանակ լեզվի ծայրն է հպվում ատամների ու լրնդերին, որով և այդ հնչյունը ստանում է ծայրալեզվային արտաբերում:

Լ-ի արտաբերմանը շրթունքները ակտիվ մասնակցություն չունեն, չեզոք բացվածքի են:

Այսպիսով՝ լ-ն առաջնալեզվային, ետնատամային կողմնային ձայնորդ է:

§ 130. Ֆիզիկական բնութագիր: Նախ՝ նշենք լ-ի տեղությունը՝ տարբեր դիրքերում: Ձայնավորների շրջապատում, երկվանկ բառերում այն հավասար է մոտ 100 մվրկ-ի: Բառասկզբում ձայնավորի անցումներով լ-ն մի փոքր ավելի երկար է և հավասար է 130 մվրկ-ի, բառավերջում՝ 80—90 մվրկ-ի: Ընդհանուր ինտենսիվությունը ձայնավորների համեմատությամբ թույլ է և տառանվում է—20-ից—13 դր սահմանում, սակայն այն ավելի մեծ է լրնգային ձայնորդների ինտենսիվությունից:

Լ-ի սպեկտրապատկերում հստակ երևում են 4—5 ֆորմանտները ցածր և միջին դիապազոնում. առաջինը՝ 300—525 հց, երկրորդը՝ 975—1150 հց, երրորդը՝ 2700—2850 հց, չորրորդը՝ 3600—3750 հց:

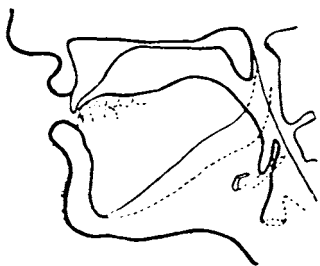
Առանձնանում է և հինգերորդ ֆորմանտը 4050—4800 հց. հաճախականությամբ, բայց նրա ինտենսիվությունը շատ թույլ է: Մյուս ձայնավորների շրջապատում այդ 5 ֆորմանտները հիմնականում պահպանվում են՝ փոքր ինչ տեղաշարժվելով ձայնային դիապազոնում:

Բառավերջի դիրքում լ-ի ինտենսիվությունը թուլանում է, որոշ ֆորմանտներ անհետանում են:

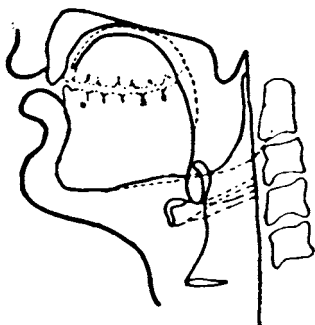
Լ-ն խիստ ազդեցութիւն ունի հաջորդ ձայնավորների վրա, հատկապես անցումների հատվածում: Հետաքրքիր է, որ Լ-ն անցումներ ունի նաև բառասկզբում, որտեղ նախորդ հնչյունի ազդեցութիւնը բացակայում է: Անցումների առկայութիւնը Լ-ի ներքին ֆիզիկական հատկանիշներից մեկն է:

Նեղվածքային ավելուային [ռ] ձայնորդ

§ 131. Արտասանական բնութագիր: Այս հնչյունը քմանկարների վրա թողնում է որոշակի հետքեր, որոնք շատ նմանվում են շ-ին կամ ժ-ին: Հետքերը նման են երկու լայն աղեղների, որոնք ընդհատվում են առաջին սեղանատամների մոտ (տե՛ս նկ. 37): Բ-ի արտաբերման ժամանակ հիմնական արտասանական գոտին ճեղքի ձև ունի, ետ է քաշված առջևի ատամներից ու ընդգրկում է ավելուները: Ուստի այս հնչյունը ըստ արտասանութեան տեղի պետք է համարել ավելուային: Լեզվի ծայրը Բ-ի արտաբերման ժամանակ մոտենում է վերին ատամնաշարի ընդերքին, չկպչելով սակայն նրան: Օդի հոսքը, անցնելով այդ նեղ ու երկար անցքով, առաջացնում է թույլ շփման աղմուկ:

Նկ. 38. Բ-ի ռենտգենանկարը

Նկ. 39. յ-ի ռենտգենանկարը

Երբեմն կողքի համան հետքերը լայնանում են, իսկ նրանց միջև եղած տարածութիւնը՝ նեղանում, շատ նմանվելով շ-ի և ժ-ի քմանկարներին, որոնց այդ տարածութիւնը միշտ ավելի նեղ է: Այս փաստերը հիմք են ծառայում ասելու, որ ըստ արտաբերման

եղանակի Բ-ն նեղվածֆային հնչյուն է, և ոչ թե թրթռուն, ինչպես ընդունված է մինչև հիմա:

Բառավերջի դիրքում քմանկարների վրա թողած հետքերը ավելի թույլ են, իսկ աղեղների միջև եղած տարածությունը՝ ավելի լայն:

Բ-ի արտաբերության ժամանակ լեզուն իր ետին մասով մի փոքր բարձրացած է, իսկ միջին և առջևի մասերը՝ սահուն իջած են (նկ .38): Այսպիսի դիրքը, ինչպես գիտենք, հնչյունին տալիս է կոշտ երանգ:

Այսպիսով՝ Բ-ն հայերենում ավելոյալին, ծայրալեզվային, նեղվածֆային ձայնորդ է:

§ 132. Ֆիզիկական բնութագիր: Այս հնչյունը առհասարակ շատ կարճ է: Նրա տևողությունը ըստ դիրքերի փոխվում է: Զայնավորների միջև այն շատ կարճ է և անցումների հետ կազմում է 60—80 մվրկ, իսկ բառավերջում ամենաերկարն է և հասնում է մինչև 120—140 մվրկ-ի:

Պետք է նշել, որ Բ-ի ֆիզիկական պատկերում մեծ տեղ են զբաղում անցումները, որոնք շատ պարզ երևում են սպեկտրապատկերներում:

Ինչպես մյուս ձայնորդների, այնպես էլ Բ-ի ընդհանուր էներգիան ձայնավորի համեմատությամբ թույլ է, թեև ոչ այնքան: Այսպես, միջին հաշվով այն տատանվում է 25—10 դբ-ի սահմանում:

Մյուս առանձնահատկությունն այն է, որ նրա պատկերը շատ է նմանվում հարևան, հատկապես հաջորդող ձայնավորների պատկերին, իսկ չեզոք դիրքում Բ-ի պատկերը շատ նմանվում է Ժ-ին և բնորոշվում է հետևյալ ֆորմանտներով:

F₁ 300—525 հց, 450 հց ֆհ (ֆորմանտային հաճախականությամբ)

F₂ 1450—1650 հց, 1550 հց ֆհ

F₃ 2700—3000 հց, 2700 հց ֆհ

Հաջորդող ձայնավորների անցումներում երևում է առաջին և երկրորդ ֆորմանտների տեղաշարժ, որը ցույց է տալիս այս հնչյունի ազդեցությունը ձայնավորի վրա:

Բացի ֆորմանտային այս հստակ կառուցվածքից, Բ-ի սպեկտրում երևում է աղմուկ, որը տարածվում է 4500 մինչև 9000 հց:

Այս աղմուկը ուժեղանում է հատկապես այն դիրքում, որտեղ Բ-ն խուլ է: Միևնույն ժամանակ հնչյունի ընդհանուր էներգիան ընկնում է մինչև-30 դբ: Աղմկային դիսպազոներ լայնանում է, և նրա ներքին սահմանը իջնում է մինչև 3000 հց:

Խլացած Բ-ի այս պատկերը շատ է հիշեցնում Ղ-ի սպեկտրը:

Նեղվածֆային [յ] ձայնորդ

§ 133. Արտասահման բնութագիր: Յ ձայնորդը և ի ձայնավորը իրենց կազմավորմամբ շատ նման են միմյանց: Երկու հնչյունի արտաբերության ժամանակ էլ լեզուն իր միջին մասով բարձրանում է դեպի կոշտ քիմքը և հպվում նրան իր կողքերով, սակայն ձայնավորի ժամանակ հպման հետքերը ավելի փոքր են, քանի որ ձայնորդի համեմատությամբ լեզուն ավելի քիչ է բարձրանում դեպի քիմքը:

Ռենտգենապատկերները ցույց են տալիս, որ յ-ի կազմավորման ժամանակ լեզուն կենտրոնացված է բերանի միջին մասում՝ կազմելով մի բլրաձև բարձրություն: Նրա ամենաբարձր կետը գտնվում է կոշտ և փափուկ քիմքերի սահմանում: Քիմքի և լեզվի միջև ընկած տարածությունը հավասար է 3—5 մմ-ի (նկ. 39): Լեզվի դիրքի շնորհիվ բերանային հնչարանը փոքրանում է և փոխարենը մեծանում է կոկորդայինը: Շրթոնքները բացված են և աննշան դուրս ցցված:

Քմանկարների վրա յ-ն թողնում է որոշակի հետքեր, որոնցից կարելի է եզրակացնել, որ այն բուն միջնալեզվային քմային ձայնորդ է: Նրա արտաբերման ժամանակ լեզվի եզրերը կպչում են քիմքին՝ թողնելով մեջտեղում նեղ անցք օդի հոսքի համար:

Քմանկարներում ներկված տեղերը բավականին լայն շերտեր են (տե՛ս նկ. 12), որոնք իրար են մոտենում երկրորդ կամ երրորդ սեղանատամների մոտ: Ամենամեծ մասում ճեղքի լայնությունը 13—15 մմ է, որը զգալի չափով լայն է մյուս բաղաձայների արտաբերման համեմատությամբ:

Տարբեր ձայնավորներից առաջ արտասանված յ-ն թողնում է տարբեր հետքեր: Այսպես, յի, յե հնչյունակապակցություններում լեզվի հպման հետքերը ավելի լայն են և ավելի առաջ ձգված, իսկ օդի անցքը՝ ավելի նեղ: Յա կապակցությունում ճեղքի լայնությունը մեծանում է և ետ քաշվում:

լեզուն իր ողջ զանգվածով կենտրոնանում է բերանի միջին մասում և բարձրանում դեպի կոշտ քիմքը՝ թողնելով 3—5 մմ լայնությամբ անցք: Ալվեոլների ու ատամների մոտ նեղվածքը լայնանում է, իսկ բերանի ետին մասում ստեղծվում է լայն կոկորդային հնչարան: Շրթունքները գրեթե չեզոք բացվածք ունեն, սակայն մի փոքր դուրս են մղվում: Նրանց բացվածության աստիճանը հասնում է 9—16 մմ-ի:

Խոսելով յ-ի և ի ձայնավորի նմանության մասին, պետք է նշել նաև նրանց միջև եղած տարբերությունները: Ի-ի ժամանակ լեզուն բերանում ավելի առաջ է մղված: Նրա բարձրակետը մի քիչ ավելի առաջ է ընկած: Բերանային հնչարանի ձևն ու ծավալը տարբեր են: Յ-ի ժամանակ այն ավելի փոքր է ու նեղ ի-ի համեմատությամբ:

Այսպիսով՝ յ-ն փայլին, միջնալեզվային, նեղվածփայլին ձայնորդ է:

§ 134. Ֆիզիկական բնութագիր: Յ-ի սպեկտրալ նկարներից երևում է, որ նրա հիմնական մասը կազմում են անցումները: Նրա ընդհանուր տևողությունը մոտավորապես հավասար է 110 մվրկ-ի, իսկ առանց անցումների՝ 40 մվրկ-ի: Այսպիսով, յ-ի սպեկտրի կայուն մասը շատ կարճատև է, իսկ անցումները՝ երկար: Դա էլ նրա առանձնահատկություններից մեկն է:

Յ-ի սպեկտրում հիմնականում առանձնանում է երկու ֆորմանտ: Առաջինը 220-ից մինչև 375 հց՝ 375 ֆորմանտային հաճախականությամբ, երկրորդը՝ 2200—2400 հց, որը շատ նման է ի ձայնավորի պատկերին, մի տարբերությամբ միայն, որ վերջինիս մոտ ֆորմանտները ավելի կայուն են և չեն բնորոշվում անցումնային մեծ հատվածներով:

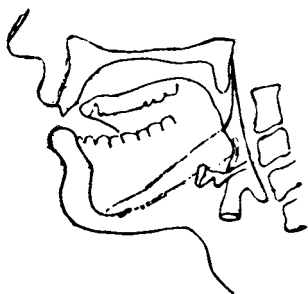
Ի տարբերություն ի-ի, այստեղ ընդհանուր էներգիան ցածր է (—25—15 դբ):

Յ-ի սպեկտրում նշմարվում է նաև բարձր հաճախականության աղմուկ 900-ից 10.000 հց-ի սահմաններում:

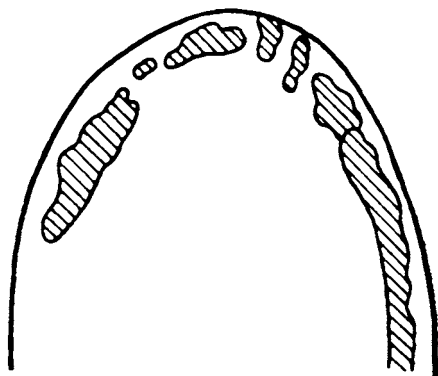
ԹԹԹԹԹԹ [ռ] ՁԱՅՆՈՐԴ

§ 135. Արտասանական բնութագիր: Թրթռուն ու-ն քմանկարների վրա թողնում է որոշակի հետքեր, որոնք երևում են ալվեոլների կամ լնդերքի վրա: Այդ հետքերը բավականին հեռու են միմ-

յանցից և չեն կազմում մի ամբողջական գոտի. դրանք լեզվածայրի հարվածների հետքերն են ընդերքին (երբեմն ուժեղ, երբեմն թույլ), մինչդեռ Բ-ի քմապատկերների այդ գոտում հետքեր չեն երևում:

Նկ. 40. Ա-ի ռենտգենանկարը

Նկ. 41. Ա-ի լեզվանկարը

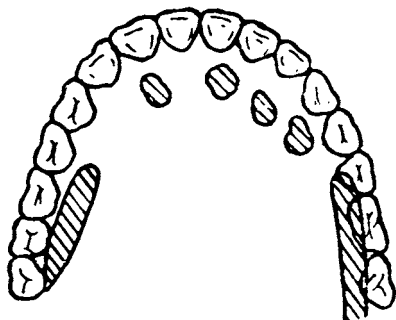
Ինչպես երևում է ռենտգենանկարներից և լեզվանկարներից, Ա-ի արտաբերմանը հիմնականում մատնակցում է լեզվի ծայրը, որը մոտենում է ալվեոլներին և օդի հոսքի ազդեցությամբ ուժեղ թրթռում, այսինքն մոտենում և հեռանում է հպման տեղից:

Թրթռումների քանակը տարբեր դիրքերում տարբեր է: Ամենաուժեղ դիրքում հասնում է 5—6-ի, իսկ թույլ դիրքում՝ 1—2-ի: Հմմտ., օրինակ, ռամիկ, ռոնիկ (4—5 զարկ) և սառ, փառ (1—2 զարկ): Այդ զարկերի քանակը սովորական լսողությամբ չի զգացվում, մինչդեռ սպեկտրալ պատկերում հեռացումները ու մոտեցումները պարզ երևում են:

Ռ-ի ժամանակ լեզվի ողջ զանգվածի դիրքը բավականին նրման է Բ-ի դիրքին: Դա վերաբերում է լեզվի ձևին, մասնավորապես միջին մասին, շրթունքների բացվածքին և կոկորդային հնչարանի ծավալին (Նկ. 38 և 40): Բայց կա և էական տարբերություն: Եթե Բ-ի ժամանակ լեզվի ետին մասը բարձրացած է, և նրա միջին մասում նկատվում է սահուն անցում, ապա Ա-ի ժամանակ այդ ղոգավորումը ավելի խորն է, և լեզվի առաջամասը լարված չէ: Շրթունքները Ա-ի ժամանակ մի փոքր դուրս են ցցված՝ մեծացնելով բերանային հնչարանը:

Ռ-ի արտաբերմանը մասնակցում են ձայնալարերը: Այսպիսով՝ ռ-ն ծայրալեզվային, ավելուլային, բրթուն ձայնորդ է:

§ 136. Ֆիզիկական բնութագիր: Ռ-ի տևողությունը ըստ դիրքերի տարբեր է: Բառասկզբում այն ամենաերկարն է և հավասար է մոտ 140 մվրկ-ի, բառամիջում՝ մոտ 100 մվրկ-ի, իսկ բառավերջում՝ 60-ից մինչև 100 մվրկ-ի:

Նկ. 42. ռ-ի քմանկարը

Ռ-ի հիմնական հնչյունական առանձնահատկությունը այն է, որ նրա սպեկտրը ընդհատվող է, այսինքն բաղկացած է մի քանի հատվածներից: Այստեղ պարզ երևում են ֆորմանտային հատվածներ, որոնք միմյանցից՝ բաժանվում են դադարներով: Ընդ որում, այն ժամանակ, երբ արտասանական գործարանները իրարից հեռու են՝ բացելով օդի հոսքի համար լայն անցք, սպեկտրապատկերում երևում է ձայնի առկայություն, իսկ երբ գործարանները մոտենում են՝ փակելով ուղին, ձայնը բացակայում է: Յուրաքանչյուր դադարի տևողությունը հավասար է 16—32 մվրկ-ի, իսկ մի թրթիռի ժամանակը՝ 25—40 մվրկ է:

Սպեկտրապատկերը շատ նման է հարևան ձայնավորների պատկերին: Այսպես, ա-ի շրջապատում հստակ երևում է հրեք ֆորմանտ՝ F_1 450—600 հց հաճախականությամբ, F_2 1350—1650 հց, F_3 3000—3150 հց: Ընդհանուր ինտենսիվությունը ա-ի համեմատությամբ ավելի թույլ է: Ու-ի շրջապատում երևում է ուժեղ առաջին ֆորմանտ (F_1 225—525 հց) ցածր դիապազոնում,

և շատ թույլ երկրորդ ֆորմանտ 900—1050 հց հաճախականությամբ, որը շատ նման է ու-ի պատկերին: Օ-ի շրջապատում ու-ի ֆորմանտները մոտենում են օ-ի սպեկտրապատկերին, թեև երևում է նաև շատ թույլ աղմուկ բարձր հաճախականության դիապազոնում:

8. ՀՆՉՅՈՒՆՆԵՐԻ ՓՈՆԱԶԴԵՑՈՒԹՅՈՒՆԸ ՀՆՉՅՈՒՆԱԿԱՆ ՇՂԹԱՅՈՒՄ

§ 137. Ինչպես ասվեց վերևում, յուրաքանչյուր լեզվի բնորոշ են սահմանափակ քանակի հնչույթներ, որոնց զուգակցությունից կազմվում են տվյալ լեզվի հազարավոր բառերը: Սակայն հնչյունները, որոնք խոսքում հնչույթների դրսևորումներն են, նման չեն աղյուսների կամ տառերի, որոնք առանձին-առանձին շարվում են իրար ետևից և տեղափոխվում ցանկացած ձևով: Նրանք ներթափանցում են միմյանց մեջ և կազմում ավելի մեծ միավորներ՝ վանկեր, որոնք արտասանվածքում հանդես են գալիս նվազագույն միավորների դերում: Այդ իսկ պատճառով, խոսքում որոշ հնչյուններ ինքնուրույն գոյություն չունեն, այլ միշտ արտասանվում են ձայնավորների հետ զուգակցված: Դրանք հատկապես պայթական և կիսաշփական բաղաձայններն են, որոնք առանց ձայնավորի չեն կարող արտասանվել:

Հնչյունների ներթափանցումը կատարվում է արագ և արտասանության համար ամենահեշտ ճանապարհով՝ հնարավորին չափ կրճատելով մարդու կողմից կատարված անհրաժեշտ ճիգերը: Միևնույն ժամանակ այդ հեշտացումը նկատի է առնում հնչյունների լսելիությունը, նրանց անխաթար մնալը խոսքի մեջ, և այդ իսկ պատճառով փոփոխումները կանխվում են, երբ բառի հնչյունական ինքնուրույնությունը վտանգի տակ է: Թե ինչպես են կատարվում այդ անցումները և փոփոխությունները, կարելի է տեսնել մի քանի զուգակցումների օրինակներով:

§ 138. Բաղաձայնի և հաջորդ ձայնավորի արտասանությունը ամենասովորական և հիմնական զուգակցումն է լեզուներում, և այստեղ նույնպես հնչյունական տեսակետից կատարվում է այդ երկու հնչյունների արտասանվածքի ներթափանցում:

Համեմատելով բա-բու-բի-բը վանկերի արտասանությունը, կարելի է նկատել, որ բ-ն այդ վանկերում տարբեր է հնչում: Սա-

կայն սովորաբար խոսողները այդ տարբերություններին ուշադրություն չեն դարձնում, քանի որ դրանք իմաստավորված չեն:

§ 139. Հետաքրքրական են հնչյունական այն երևույթները, որոնք տեղի են ունենում երկու և ավելի բաղաձայնների, ինչպես նաև ձայնավորների զուգորդումների դեպքում: Նման տիպի զուգորդումներ հայերենում բավականին շատ են, և նրանց արտասանության առանձնահատկությունները արժանի են ուշադրության: Այս դեպքերից նշենք հետևյալները.

1. Միեևույն վանկում կամ երկու վանկերի սահմանում հանդիպում են երկու միանման բաղաձայններ: Օրինակ՝ սողուններ, անմամ, հետ տար, մեծ ծով, մասսա, տգգալ, թշշալ, ուղղել, տարրական և այլն:

Այս և նման բառերում ու կապակցություններում երկու միանման հնչյունների արտասանությունը հեշտացնելու համար առաջին հնչյունի երրորդ (ելքի) և երկրորդ հնչյունի առաջին (մուտքի) պահերը սղվում են, իսկ դադարի (կացքի) պահերը միանում են: Այդ երկու հնչյունները միասին ունենում են մեկ մուտք և մեկ ելք, բայց երկու կամ մեկ երկար կացք: Վանկի սահմանն անցնում է այդ երկար հնչյունի մեջտեղով, որին նպաստում է լարվածության թուլացումը և այնուհետև ուժեղացումը: Երբ հանդիպում են ըստ տեղի միատեսակ, բայց ըստ շնչեղության կամ ձայնեղության տարբեր բաղաձայններ, նրանք նույնպես ենթարկվում են արտասանական վերոհիշյալ օրինաչափությանը՝ ութ տողյա, շատ դալար: Այս դեպքերի մեջ չի մտնում այն կրկնակ բաղաձայնների արտասանությունը, որոնք միայն գրությամբ են կրկնակ, իսկ իրականում արտասանվում են գաղտնավանկային ը-ով: Օրինակ՝ աբնն, սննդադյունաբերություն, պտտել, գգվել, զգվել:

2. Երբ հանդիպում են մեկ ատամնային պայթական և մեկ ռնգային ձայնորդ, ապա պայթյունը տեղի է ունենում ոչ թե սովորական տեղում, այլ փափուկ քիմքի մոտ՝ ստանալով այսպես կոչված «ռնգային պայթյուն» անվանումը: Օրինակ՝ պատնեշ, վատնել, կանգնել, մատնել, պատմել, գտնել:

3. Երբ ատամնային պայթականները հանդիպում են լ ձայնորդից առաջ, այսինքն՝ տլ, թլ, դլ կապակցություններում, ապա տ-ի ելքը նույնպես սովորական չէ, այլ՝ կողմնային: Օրինակ՝ Ատլանտյան, ատլաս, ատլետ, Բիթլիս, կոտլետ:

4. Երբ հտնատամնային ն-ին հաջորդում են քմային կ, ք կամ գ բաղաձայնները, ապա արտասանությունը հեշտացնելու համար ն-ն փոխում է իր արտաբերման տեղը՝ դառնալով քմային: Օրինակ՝ հինգ, հանգ, հանգ, վանգ, վանկ, զանգ, ռանգ, ժանգ, քանգ, սունկ, խունկ:

Այս դեպքերում ուղային ն-ի արտասանության ժամանակ լեզվի ծայրը չի հպվում վերին ատամներին, այլ գտնվում է ստորին ատամների մոտ, այսինքն՝ ակտիվ մասնակցություն չունի արտաբերությանը:

5. Երբ իրար են հանդիպում երկու ձայնավոր, ապա նրանց միացումը չի տալիս երկբարբառ. նրանք բաժանվում են տարբեր վանկերի, և արտասանությունը կատարվում է երկու տարբեր եղանակով՝ հորանջով, այսինքն յ-ով, կամ առանց հորանջի: Օրինակ՝ ամենաառագ, ամենախրական, լիարժեք, կակաո, ռաունդ և այլն: Ամենա, ենթա, հակա, կիսա մատնիկներով կազմված բառերում, երբ նրանց հաջորդում է ձայնավոր, արտասանությունը առանց հորանջի է:

Սակայն հայերենի համար ավելի տարածվածն է երկու ձայնավորի միջև յ ձայնորդի արտասանությունը: Օրինակ՝ [զնում էյի], [զնալույեմ], [միյատեսակ], [միյանման], [էյակ], [պոյեմ]:

9. ԱՐՏԱՍԱՆՎԱԾՔԻ ՏՐՈՂՈՒՄԸ ԵՎ ՎԱՆԿԸ

§ 140. Խոսքը հնչյունական տեսակետից բաժանվում է դադարներով անջատված հատվածների, որոնցից յուրաքանչյուրը արտահայտում է քիչ թե շատ ավարտված միտք: Քերականորեն այդպիսի հատվածները կոչվում են նախադասություններ, իսկ հնչյունական տեսակետից՝ ֆրազներ կամ հնչադասություններ:

Հնչադասությունները իրենց հերթին բաժանվում են ավելի փոքր միավորների՝ հնչաշարույթների, որոնք արտահայտում են մեկ իմաստ, թեկուզ և բարդ. դրանք անջատվում են այլ հնչաշարույթներից ուժեղ շեշտով, տոնով կամ դադարով. օրինակ՝ էս մի՛նն ահա/տա՛ր քեզ ծառա:

Այս հնչադասության մեջ կարելի է անջատել երկու հնչաշարույթ, որոնք բաժանվում են միմյանցից և՛ տոնի փոփոխությամբ, և՛ փոքր դադարով:

Սակայն խոսքը տրոհվում է նաև ավելի փոքր միավորների, որոնք բնորոշվում են մեկ շեշտի առկայությամբ: Սրանք հնչաբառեր են և կազմված են մեկ բառից ու նրա կցորդներից՝ նախահար և վերջահար: Օրինակ՝ Գյուղացի Համբոյի տունը/կոնիվ էր ընկել: Այս հնչադասության մեջ կա երկու հնչաշարույթ և հինգ հնչաբառ, որոնցից երկուսում շեշտը վերջընթեր է՝ տանը և կոնիվ էր (էր-ը այստեղ վերջահար է և կազմում է կոնիվ բառի հետ մեկ հնչաբառ): Այսպիսով՝ հնչաբառերի սահմանները հաճախ չեն համընկնում բառերի սահմանների հետ, այլ ըստ արտասանության և հարմարության նրանց վերջավորությունները միանում են հաջորդ բառերին: Հետևյալ հնչաշարույթում՝ էս մինն ահա, «մինն» բառի երկար ն-ն լարվածության թուլացումով անջատվում է և կիսով անցնում հաջորդ բառին: Ուրեմն վերը բերված հնչաշարույթը բաժանվում է երկու հնչաբառի՝ էս մին և ահա: Մի ուրիշ օրինակ՝ երկուսն էլ սիրում էին Անուշին:

Այս նախադասությունը բաժանվում է երկու հնչաշարույթի, որտեղ առաջինն արտահայտված է մեկ հնչաբառով՝ բաղկացած թվականից ու եղանակավորող բառից: Այստեղ նույնպես հնչաբառը խախտում է բառի սահմանը՝ երկուսն էլ:

§ 141. Հայերենում արտասանվածքի տրոհման ժամանակ բառերի սահմանների խախտումը շատ սովորական է և ենթարկվում է հետևյալ կանոններին:

1. Ծթե նախորդ բառը վերջանում է բաղաձայնով, իսկ հաջորդը սկսվում է ձայնավորով, ապա հնչյունների վերաբաշխումը կատարվում է ըստ վանկատման կանոնների, և վերջին բաղաձայնը հարում է հաջորդ բառի ձայնավորին: Օրինակ՝ Գայլը ամպօր կուգե, գողը՝ մութ գիշեր: (Այստեղ ամպ բառի պ-ն հարում է օր-ին): Ասա, հայրենիք, ...սրանից՝ ավել էլ ինչ ես ուզում, ... որ տամ քեզ նվեր: Ամառն անցավ երազանքով²¹,

2. Վերջահար բառերի դեպքում (եմ, ես, է, էլ) այդպիսի վերաբաշխում կատարվում է նույնիսկ մեկ բաղաձայնի դեպքում, այսինքն հնչյունական տեսակետից նրանք դիտվում են որպես մեկ բառի մասեր: Օրինակ՝ զը-նու՞մես, ուտե՞լես-ուզում:

²¹ Աղեղներով միացած բաղաձայնները այս օրինակներում հարում են հաջորդ բառի ձայնավորին:

Սովորաբար ն, մ ձայնորդները ավելի հաճախ են անջատվում բառերից և հարում հաջորդ բառին: Օր.[՝] էս մինն ահա...

Խոսելով հնչյունների սահմանների խախտման մասին, պետք է նկատի ունենալ, որ այդ երևույթը տեղի է ունենում երկու բառերի այնպիսի արտասանության դեպքում, երբ նրանք չեն բաժանվում ոչ դադարով, ոչ էլ հնչերանգով: Այստեղ կատարվում է ոչ թե հնչյունների սահմանազատում, այլ պարզապես նրանց ուժգնության թուլացում կամ ուժեղացում:

Բառի սահմանների խախտում տեղի չի ունենում՝ ա) երբ բառից հետո անցնում է շարույթի սահմանը, որն արտահայտվում է դադարով կամ հնչերանգի փոփոխումով: Երգեր էի՜ր երգում, ու քո երգերի տողերն են սրանք: բ) երբ հաջորդ բառը սկսվում է բաղաձայնով: Օրինակ՝ Ուղարկում ես անհայտ/հեռուն... Իմ անունն էլ հիշվե՛ր/դպրոցում:

§ 142. Արտասանության ամենափոքր միավորը վանկն է: Այդ բանում կարելի է համոզվել, եթե նկատի ունենանք, որ շատ հնչյուններ հնարավոր չէ առանց վանկարար ձայնավորի կամ ձայնորդի արտասանել. օրինակ՝ պ, կ, տ, ծ և այլ հպականներ:

Առանձին կարող են արտասանվել այնպիսի հնչյուններ, որոնք ըստ իրենց ներքին հնչեղության կարող են կազմել ինքնուրույն վանկեր (ժամանակակից հայերենում դրանք հիմնականում ձայնավորներն են): Մենք առանձին հնչյուններ կարողանում ենք սահմանազատել միայն այնքանով, որքանով դրանք կրկնվում են որպես տարբեր վանկերի քիչ թե շատ նման մասեր: Օրինակ՝ կա, կու, կը, կի վանկերից կարող ենք անջատել կ հնչյունը, որը, սակայն, հնչյունական շղթայում ինքնուրույն գոյություն չունի, այլ կազմում է մի շարք վանկերի ընդհանուր մասը (հպումը որոշ տեղում և պայթյուն):

Վանկ է կոչվում հնչյունը կամ հնչյունների կապակցությունը, որն արտասանվում է օդի մեկ մղումով:

Հայերենում, հնդեվրոպական մյուս լեզուների նման, ամենից ավելի տարածված է բաղաձայն-ձայնավոր (CV) վանկատիպը, այլ կերպ ասած, հայերենի վանկերը ձգտում են լինել բաց, այսինքն՝ վերջանալ ձայնավորով: Այս կանոնը ավելի ցայտուն է դրսևորվում վանկաբաժանման և հնչյունական շղթայում հնչաբառերի առանձնացման դեպքում:

վանկատումը լեզվի մեջ ունի նաև գործնական նշանակություն, որովհետև տողադարձը հիմնվում է նրա վրա: Բայց երբեմն տողադարձի կանոնները լինում են քարացած, իսկ իրական վանկատումը հակասում է նրանց:

§ 143. Հայերենի վանկատման կանոնները հետևյալներն են:

1. Երբ մի բաղաձայն գտնվում է երկու ձայնավորի միջև, ապա այն անցնում է հաջորդ վանկին. *ինչպես՝ Ա-պա-րան, նա-մա-նա-վանդ*:

2. Եթե երկու բաղաձայն գտնվում են երկու ձայնավորների միջև, դրանցից առաջինը պատկանում է նախորդ վանկին, երկրորդը՝ հաջորդին: *Օրինակ՝ ու-րիշ-ներ, կա-նոն-ներ, ապ-տակ*:

3. Երբ բաղաձայնների թիվը երկուսից ավելի է, մի բաղաձայն անցնում է հաջորդ վանկին, մյուսները մնում են նախորդ վանկում: *Օրինակ՝ Ասա-ված, սեղմ-ված, կանգ-նել, հարց-մունք*:

Այս կանոններից շեղվում են, երբ բաղաձայնին հաջորդում է յ ձայնորդը: Գո-չյուն, քըն-դյուն, մի-ու-թյուն:

Ինչպես հայտնի է, հայերենում բառասկիզբը ունի իր հնչյունական որոշակի կառուցվածքը: Բացի մի քանի տիպի երկակի բաղաձայնական կապակցություններից այն չի կարող սկսվել երկու և ավելի բաղաձայններով. առաջին բաղաձայնից հետո արտասանվում է ը ձայնավորը՝ ստեղծելով դադտնավանկ: Գադտնավանկ են կոչվում այն վանկերը, որոնց վանկարար ը հնչյունը գրավոր չի արտահայտվում:

Օրինակ՝ տնկել, տրտունջ, բռնել, ստել, կշտամբել, և այլն:

Գադտնավանկային ը հնչյունը գրվում է միայն տողադարձի ժամանակ, ընդ որում մի քանի գադտնավանկերի առկայության դեպքում այն գրվում է նախորդ տողի վերջին և հաջորդ տողի առաջին վանկերում: *Օրինակ՝ սըր-տումս, սրտու-մըս, կըր-թույուն, Մը-կըրտիշ, Մկըր-տիշ, բըզ-կըտել, բզկը-տել և այլն:*

Այստեղ պետք է հայերենի գրությունը խիստ սահմանազատել արտասանությունից: Ոմանք, մանավանդ օտարները, ղեկավարվելով գրությամբ, որտեղ շատ դեպքերում ը ձայնավորը չի արտահայտվում, կարծում են, թե հայերենը բաղաձայններով խիստ խճողված լեզու է՝ նկատի ունենալով այնպիսի բառեր, ինչպիսիք են Մկրտիշ (սկզբնավանկային 4 բաղաձայնով), ֆրժմնջալ (6 բղ), հմտոռեն (3), մոնչալ և բազմաթիվ երկու և երեք բաղաձայնով

սկսվող բառերի, ինչպես՝ տկար, մտնել, շտկել, բռնել, սփռթնել, գտնել, վնդել, Տրդատ, Զմրուխտ, գտել, կտրել, մտնել, և այլն:

§ 144. Այս բառերը հայերենում միշտ արտասանվում են գաղտնավանկային ը-ով, որը սովորաբար արտասանվում է առաջին բաղաձայնից, իսկ 4 բաղաձայնի դեպքում՝ նաև երկրորդից կամ երրորդից հետո:

Պատմականորեն այս բոլոր բաղաձայնների զուգորդումները առաջացել են մեծ մասամբ մի այլ ձայնավորի, հիմնականում ի-ի կամ ու-ի թուլացումով ու չեզոքացումով, ինչպես՝ ստել (սուս բառից), գտել (զուտ), սրտատրոփ (սիրտ), սբել (սուր):

Սակայն մյուս կողմից կան սպանել, ստուգել, սկսել, ստիպել և այլն, որոնք շատ շատերի կողմից արտասանվում են առանց ը-ի: Այդպիսի արտասանությունը կարելի է ասել, այժմ կազմում է արևելահայերենի արտասանական նորման: Ուրեմն, նման բառերի երկակի արտասանության այն տենդենցը, որի մասին խոսել է դեռևս Մեյն, այժմ տեղի է տվել նոր արտասանության տարածմանը, հատկապես նոր սերնդի մոտ: Նման արտասանության ամրապնդմանը նպաստել է նաև այն հանգամանքը, որ այդ բառերը ձայնավորներից հետո, ինչպես նշում է Մ. Աբեղյանը, միշտ արտասանվել են առանց ձայնավորական հենարանի:

10. ՀԱՅԵՐԵՆԻ ԲԱՌԱՅԻՆ ՇԵՇՏԸ

§ 145. Շեշտի ընկալումը սերտորեն կապված է լսողական տպավորության հետ, միաժամանակ այն ունի իր օբյեկտիվ ֆիզիկական չափանիշները: Սովորաբար հնչյունական շղթայում կամ նրա մի հատվածում մի որևէ վանկ առանձնանում է մյուսներից և ընկալվում մարդկանց կողմից որպես շեշտակիր: Հետևաբար, շեշտը բառի մի որևէ վանկի ցայտուն դրսևորումն է այդ բառի մյուս վանկերի համեմատությամբ: Այն պայմանավորված է հնչյունների ֆիզիկական հատկանիշներով՝ ինտենսիվությամբ (ուժգնությամբ), տևողությամբ և հաճախականությամբ (տոնայնությամբ):

Նկատի ունենալով այս հատկանիշներից որևէ մեկի գերիշխումը՝ լեզվաբանության մեջ առանձնացնում են երեք տեսակի շեշտ՝ ուժգնության կամ դինամիկ, քանակական կամ տևական և տոնիկական կամ երաժշտական շեշտ: Ուսումնասիրությունները

ցույց են տալիս, որ այս երեք տիպի շեշտերի առանձնացումը պայմանական է, քանի որ վերոհիշյալ գործոնները երբեք ինքնուրույն գոյություն չունեն, այլ հանդես են գալիս իրար հետ զուգակցված:

§ 146. Հայերեն խոսքում, ինչպես ասվել է, սովորաբար առանձնանում են առանձին հատվածներ, որոնք հիմնականում համընկնում են բառերի սահմանների հետ: Դրանք, այսպես կոչված, հնչաբառերն են՝ մեկ շեշտ ունեցող ամբողջական միավորները:

Հնչաբառում կարող է ընդգրկվել ինչպես մեկ բառ, այնպես էլ մեկից ավելի բառային միավորներ:

Հայ լեզվաբաններից Մ. Աբեղյանը և Հ. Աճառյանը շեշտի ուսումնասիրության ժամանակ, ըստ իմաստային արժեքների, առանձնացրել են բառերի տարբեր խմբեր: Նրանք գտնում են, որ նյութական իմաստ ունեցող բառերը խոսքում կրում են ավելի ուժեղ շեշտ քան երկրորդական կամ ստորադաս բառերը: Այսպես, ամենակարևորը նախադասության մեջ, ըստ Մ. Աբեղյանի, բայն է, որին ստորադասվում է գոյականը, որն էլ իր հերթին գերադաս է ածականի համեմատությամբ, օր. մեֆեման շարժվեց:

Կարմիր մատիտ, անտառի պտուղ կապակցությունների մեջ կարմիր և անտառի բառերը թույլ շեշտ ունեն, իսկ մատիտը ու պտուղը՝ ուժեղ:

Սակայն կան բառեր, որոնք հարում են կամ նախորդ շեշտակիր բառին՝ դառնալով վերջահար կամ հաջորդ շեշտակիր բառին՝ դառնալով նախահար բառ: Գլխավոր բառի հետ միասին այս բառերը կազմում են արտասանական մեկ միավոր, մեկ շեշտ կրող կազմություններ: Սովորաբար վերջահար և նախահար բառերն են՝ էական բայը, որոշ կապեր, դերանուններ, շաղկապներ և մակբայներ:

§ 147. Շեշտի արտահայտման մեջ մեծ դեր է խաղում նաև ձայնավորների որակը, հնչյունների քանակը վանկում և վանկի դիրքը:

Ըստ որակի ձայնավորները ունեն տարբեր արժեքներ: Այսպես, ամենահզոր ձայնավորը հայերենում ա-ն է, իսկ ամենաթույլը՝ ր-ն: Մնացած ձայնավորները բաշխվում են այս երկու սահմանային ձայնավորների միջև հետևյալ հաջորդականությամբ՝ ա, օ, է,

ու, ի, բ: Ժամանակակից գրական հայերենում ը ձայնավորով կազմված վանկը բացառությամբ մի քանի բնաձայնական բառերի (շրբ՛խկ, թրբ՛խկ և այլն) շեշտակիր չէ, մինչդեռ բարբառներում, սակավաթիվ դեպքերում, հանդիպում է շեշտված ը ձայնավոր:

Շեշտված վանկի ձայնավորի վրա կարող է ազդել նաև տվյալ վանկը կազմող հնչյունների քանակը և որակը:

Խոսելով հայերենի բառային շեշտի մասին, չպետք է անտեսել նաև ուժգնության բաշխումը բառում ըստ վանկերի գրաված դիրքի: Փորձերը ցույց են տալիս, որ հայերենում բառասկզբը ուժեղ դիրք է և այդ դիրքում գտնվող վանկերը բառամիջի և բառավերջի վանկերի համեմատությամբ ունեն ուժգնության ավելի բարձր արժեքներ:

Հայերենի բառային շեշտը ունի ուժային բնույթ: Թեև շեշտված վանկը իր ուժգնությամբ ամենաուժեղը չէ, սակայն իրեն նախորդող վանկի համեմատությամբ այն գրեթե միշտ ունի ավելի մեծ ուժգնություն²²:

Շեշտի փորձառական ուսումնասիրությունները ցույց են տալիս, որ հայերենի շեշտակիր վանկի տեղությունը ամենամեծն է բառի մնացած վանկերի համեմատությամբ:

Այսպիսով՝ հայերենի շեշտը թեև ուժային բնույթի է, սակայն նրա դրսևորման համար մեծ նշանակություն ունի նաև տեղության գործոնը: Խոսելով շեշտի մասին՝ սովորաբար նկատի են ունենում շեշտի դիրքը բառի սահմանում, շեշտի հետ կապված հնչյունափոխությունը:

§ 148. Լեզուներում շեշտը տարբերվում է ոչ միայն ըստ բնույթի, այլև ըստ տեղի: Այս տեսակետից լեզուները ունեն զգալի տարբերություններ: Այսպես օրինակ՝ չեխերենում շեշտը միշտ ընկնում է բառի առաջին վանկի վրա, ֆրանսերենում՝ վերջին վանկի, իսկ ռուսերենում այն շարժական է և տարբեր բառերում ընկնում է տարբեր վանկերի վրա ու շատ հաճախ կապվում է քերականական և իմաստային տարբեր ըմբռնումների հետ: Հայերենում շեշտը կայուն վերջնավանկային է՝ այն միշտ տեղափոխ-

²² Շեշտի վերաբերյալ հատուկ փորձառական ուսումնասիրություն է կատարել ՀՍՍ ԳԱ լեզվի ինստիտուտի գիտաշխատակից Ռ. Թոխմախյանը իր «Հայերենի շեշտի բնույթը» ուսումնասիրությունում:

վում է բառի վերջին վանկի վրա, երբ բառը ստանում է նոր մասնիկներ կամ վերջավորություններ:

Սա չի վերաբերում այն դեպքերին, երբ բառը ստանում է որոշիչ հոդ (ը-ն), որը հայերենում շեշտակիր չէ:

Այս առումով հայերենի շեշտը ստանում է սահմանադատիչ նշանակություն, որի շնորհիվ հնչյունական շղթայում առանձնանում են բառային միավորները:

Կան նաև մի խումբ բառեր, որոնց շեշտը վերջնավանկային չէ, օրինակ՝ գրե՛թե, մի՛թե, մա՛նավանդ, ինա՛րկե, ո՛րևէ:

Շեշտը կարող է առհասարակ շնկնել իմաստալից բառերի (նաև բայերի) վրա, եթե նրանց նախորդում է ժխտական կամ արգելական մասնիկը, օրինակ՝ մի՛ գնա, մի՛ կեռ, չեմ՝ գնա:

§ 149. Գրական հայերենում որոշ ցուցական և ստացական դերանուններ երբեմն արտասանվում են առաջնային շեշտով կամ երբեմն նաև երկու շեշտով՝ առաջին և երկրորդ վանկերում: Սակայն այս բառերը այժմ ենթարկվում են շեշտի միօրինականացմանը՝ ավելի հաճախ արտասանվում են վերջնավանկային շեշտով: Դրանք են՝ այսպես, այդպես, այնպես և այլն:

Ծանոթ.— Հ. Աճառյանը և Մ. Աբեղյանը նշում են, որ այսպես, այդպես, այնպես, այսպիսի, այնպիսի, այդպիսի, որքան, որչափ, ինչքան և նման բառերում շեշտը ընկնում է առաջին վանկի վրա: Մինչդեռ այժմ օրինաչափական է այս բառերի վերջնավանկային շեշտադրությունը:

Հայերենում կան բառեր, որոնք նախադասության մեջ սովորաբար շեշտ չեն ստանում: Սրանց թվին են պատկանում. էական բայը իր բոլոր խոնարհված ձևերով (բացի ժխտականից), «մի» բառը, երբ այն գործածվում է անորոշ դերանվան իմաստով, մի շարք կապեր ու շաղկապներ, ինչպես՝ քստ, առ, քնդ, մոտ, հետ, և, ու, թե, որ և այլն:

Բացի հիմնական շեշտից հայերենում կա նաև երկրորդական շեշտ, որը հանդես է գալիս հիմնականում բարդ և հարադրյալ բառերում: Օրինակ՝ միտք անել, սիրտ տալ, երես տալ, շուտ գալ, աշխարհաճանաչ, գիտատեխնիկական, գյուղատնտեսական, գիտանետազոտական, ամենամարդասիրական և այլն:

Հ. Աճառյանը և Մ. Աբեղյանը նշել են բարդ բառերում երկրորդական շեշտի առկայությունը: Հիրավի, հինգ և ավելի վանկեր ու-

նեցող բառերում կարելի է նկատել երկրորդական շեշտի դրսևորումներ: Երկրորդական շեշտը կախված է բարդության բաղադրիչների ինքնուրույնության աստիճանից և իմաստից:

Ձայնաբանորեն այն արտահայտվում է վանկի ուժգնությամբ, իսկ տևողությունը և տոնայնությունը ունեն լրացական արժեք: Ըստ տեղի հայերեն բառային երկրորդական շեշտը ձգտում է պահպանել որոշակի ուժմահանգրանգային պատկեր, երբ շեշտված վանկերին հաջորդում են երկու անշեշտ վանկեր: Օրինակ՝ էլեկտրա՛հաղորդա՛կանությո՛ւն բառում երկրորդական շեշտված վանկերն են տրան և դան:

ՀՆՁՅՈՒՆ ԱՓՈԽՈՒԹՅՈՒՆ

§ 150. Հնչյունափոխությունը լեզվի զարգացման ներքին օրինաչափություններից մեկն է, որ միշտ ուղեկցում է լեզվին վերջինիս կենդանի գոյության ողջ ընթացքում: Մ' ռաժ կամ բանավոր հաղորդակցման գործադրությունից դուրս եկած լեզուների մեջ հնչյունափոխությունը դադարում է գործելուց: Կենդանի լեզվի հնչյունափոխությունները զանազանվում են որոշակի բնույթով: Մեկը այն է, որ լեզվում մի հնչույթ վերածվում է իրոք մի այլ հնչույթի, երբ այս վերջինս մինչև իսկ տվյալ լեզվում գոյություն չի ունեցել. օրինակ՝ հայերեն նախ բառի *ւ*-ն փոխվել է *ֆ*-ի, և այսօր այդ բառը հնչում ենք նաֆթ*: Կամ՝ գրաբարի աւ երկբարբառը վերածվել է *օ*-ի, որպիսի հնչույթ մեր լեզվում գոյություն չի ունեցել. այս *օ*-ն ճշտությամբ չէր համապատասխանում *ու*-ին: Բառասկզբում մեր յ միջնալեզվային ձայնորդը փոխվել է խուլ կոկորդային *ն*-ի՝ այսինքն մի որոշակի դիրքում այդ յ-ն դարձել է *ն* և ինքը տվյալ դիրքում դադարել է գոյություն ունենալուց:

Հնչյունափոխության բնագավառին է պատկանում և այն երեւույթը, երբ բառի մեջ նոր հնչյուն է առաջանում: Այսպես՝ յուղ բառի յ ձայնորդը առաջացել է իւղ բառի սկզբում: Բառասկզբի ե ձայնավորից առաջ յ է առաջացել. եղբայր բառը, որ սկզբնապես հնչվել է էղբայր, այժմ հնչում ենք յէխայր: Սրան հակադիր՝ հաճախ բառի որևէ հնչյուն կարող է վերանալ. օրինակ՝ տղայ, արփայ, երեխայ և այլ-ով վերջացող այլ բառերի վերջի յ-ն անվերադարձ վերացել է:

§ 151: Սրանից զանազանվում է հնչյունափոխական այն երեւույթը, երբ միևնույն ձևույթի մեջ որևէ հնչյուն հնչվում է զանա-

* Այդ բառի նաֆթ գրությունը հաստատված է XII—XIII դարերի ձեռագրերում:

զան կերպ: Այս դեպքում նկատի չենք առնում հնչյունի ծագումը՝ նրա սկզբնավիճակը. հաճախ կարող ենք մինչև իսկ չիմանալ, թե այն իր ծագումով ինչ է. օրինակ՝ արած-արատ միևնույն ձևությի զուգաձևերն են, սակայն վերջում ունեն տարբեր հնչյուններ. ծ/տ: Դժվար է ասել, թե սրանցից որն է հիմնական, և եթե գիտենք էլ, տվյալ դեպքում դա հաշվի չենք առնում, այլ դիտում ենք իբրև միևնույն ձևությի զուգաձևություն. այդպիսին է, օրինակ, բույր-բուրել, ծես-ծիսակատար, անձանց-անձամբ, խումբ-խմբական բառերի հնչյունական կազմի տարբերությունը, ուր ունենք միևնույն ձևությի զուգաձևություններ՝ բույր-բուր, ծես-ծիս, ան-ամ, խումբ-խմբ: Այս զուգաձևությունները առաջանում են ույ-ու, ե-ի, ն-մ, ու-ր հնչյունափոխությամբ, ուր այսօրվա վիճակով կարող ենք ասել, թե այս զույգ հնչույթներից որն է հիմնականը, բայց այսպիսի հնչյունափոխության մեջ կարևորը այդ չէ, այլ այն, որ միևնույն ձևությի մեջ որոշակի պայմաններում միաժամանակ հանդես են գալիս տարբեր հնչույթներ, որոնք միմյանց նկատմամբ լծորդ են և ոչ թե մեկը առաջանում է մյուսից: Ավելի պարզ ասած՝ միաժամանակ նույն ձևությի մեջ շեշտի տակ ունենք ույ, առանց շեշտի՝ ու, ց-ից առաջ ունենք ն, իսկ բ-ից առաջ՝ մ (ան-ձանց-անձամբ), շեշտի տակ ունենք ու, անշեշտ՝ ր (խումբ-խմբ) և այլն: Մինչև իսկ զուգաձևերից մեկը կարող է ունենալ զրո, մյուսը՝ այս կամ այն հնչույթը. օրինակ՝ մարդիկ բառի -իկ ձևությի մեջ շեշտի տակ ունենք ի ձայնավորը, իսկ մարդկային բառի մեջ առանց շեշտի այդ ի-ն բոլորովին չկա:

§ 152. Հնչյունափոխական այս բոլոր երևույթները առաջանում են երկու գործոնի շնորհիվ՝ հնչյունի գրաված դիրքի և հնչյունաշարքում հնչյունների միմյանց վրա թողած փոխազդեցության: Սակայն պետք է ասել, որ այս երկու գործոնը միշտ չէ, որ իրարից անկախ են գործում. հաճախ սրանք խաչաձևում են իրար: Մաքուր դիրքային հնչյունափոխություն է շեշտի ազդեցությամբ կատարված հնչյունափոխությունը. օրինակ՝ ձուկ բառի սեռականն է ձրկան, ուր շեշտի տակ ունենք ու, անշեշտ՝ ր: Իսկ գաղտնի բառի դ ձայնեղը հնչվում է խուլ իս խուլ տ-ի ազդեցությամբ, ուր դ-ի իս հնչվելը և՛ դիրքային է, և՛ փոխազդեցական: Ուրեմն ձայնեղ լ-ն խուլ տ-ից առաջ (դիրքային վիճակ) հնչվում է փուլ՝ տ-ի ազդեցությամբ (փոխազդեցական վիճակ): Փոխազդեցականը նույնպես

կարող է անխառն լինել. բոկիկ բառը դարձել է բոբիկ, որ այժմ հնչվում է բոպիկ. կ-բ-պ փոփոխությունը միայն փոխազդեցական է և դիրքի հետ ոչ մի կապ չունի:

§ 153. Վերջիվերջո որքան էլ զուգաձևությունների մեջ տարբեր հնչյութները հավասար համարենք՝ ձուկ-ծրկ, ծագում է առաջնության հարցը, որ տվյալ դեպքում պատմական է և ստուգաբանական մակարդակով է որոշելի:

Մեսրոպ Մաշտոցը V դարում մարդ բառը դ-ով է գրել. եթե նա գրի առնեի XII դարում կամ ավելի ուշ, անպայման կգրեր մարք գուցե և մառք, որովհետև վերջին դարերում բառը այդպես էր հնչվում: Իսկ մենք այս դեպքում չէինք ասի, թե դ-ն փոխվել է ք-ի: Այդպիսի հնչյունափոխությունը կարելի կլիներ պարզել միայն համեմատական ու պատմական հնչյունաբանությամբ, ինչպես որ մայր բառի յ ձայնորդը համարում ենք առաջացած տ-ից, որովհետև հայերենի ազգակից լեզուները այդ նույն յ-ի տեղը ունեն տ (МАТb): Բայց համաժամանակյա հնչյունաբանության համար այսպիսի համեմատությունը արժեք չունի: Արժեք չէր ունենա մեր գրական լեզվի համար նաև բոկ և բոբ զուգաձևերի կ և բ հնչյունների առաջնության որոշումը, եթե այսօր չգործածվեին բոկոտն, բոկոտիկ բառերը: Այս երկու դեպքում էլ առաջնությունը վճռվում է համեմատական ու պատմական հնչյունաբանությամբ:

Իսկ ինչ վերաբերում է խուլք-խըմք, գես-գիս (գիսակ), կեզ-կիզ (կիզել) և նման զուգաձևությունների ձայնավորների առաջնությանը, ապա այստեղ էլ պայմանականորեն առաջնությունը տալիս ենք արմատական կամ ուղիղ ձևերի ձայնավորներին, որ կարող է նույնիսկ պատմականորեն ճիշտ չլինել: Դուռն բառի սեռականը գրաբարում լինում է դրան. այստեղ ունենք դուռ և դրբ զուգաձևերը: Ըստ պայմանի առաջնությունը պետք է տանք ու-ին և ասենք, որ ո > ր. սակայն պատմականորեն դա բոլորովին սխալ է. ր-ն է, որ ն-ի մոտ փոխվել է ո-ի (համեմատիր դրացի, դրկից, դուրս): Այնպես որ, երբ ասում ենք այսինչ հնչյունը փոխվել է այսինչի, դա հաճախ պայմանական է և պետք է ընդունել իբրև զուտ արտահայտման ձև:

§ 154. Դիրքային ու փոխազդեցական հնչյունափոխությունից բացի կա նաև պատմական հնչյունափոխություն, որը ըստ երևույ-

Թին եղել է դիրքային կամ փոխազդեցական, սակայն լեզվի այսօրվա վիճակում դիրքային ու փոխազդեցական այն գործոնները, որոնք մի ժամանակ գործել են ու այն ժամանակի համար հասկանալի են եղել, այժմյան վիճակում չեն գործում, ու մինչև իսկ դժվար է բացատրել. օրինակ՝ ձայնավորներից հետո հայերենի ք, գ, դ, ձ, ջ ձայնեղները մասամբ վերածվել են շնչեղ խուլերի: օձ-օց, օգնել-օգնել, իբրև-իփրև, աջ-աչ, Արաքսամ-Ափրաքսամ և այլն: Այստեղ մեր այսօրվա ըմբռնումով չկա դիրքային որևէ թուլություն. գ-ն օգնել բառի մեջ օ ձայնավորի և ն ձայնորդի արանքում պետք է որ ձայնեղությունը չկորցնի, բայց այդպես չէ, և փոփոխության պատճառը դժվար է բացատրել: Այդպես է նաև ր ձայնորդից հետո ուրդի-ուրթի, ուրբ-ուրփ, կարգալ-կարքալ փոփոխությունը: Պատմականորեն այսպիսի հնչյունափոխությունը դիրքային է, իսկ այսօրվա տեսանկյունով դիրքային գործոնը դեր չունի, որովհետև այժմ հակառակ գործընթաց է կատարվում. աբեղա, արբանյակ, դագաղ, աղդ և այսպիսի շատ բառեր այժմ իրենց ք, գ, դ ձայնեղների ձայնեղությունը վերստացել են. այլևս չեն հնչվում ափեղա, արփանյակ, աղք, դաֆաղ և այլն: Պատմական հնչյունափոխության հետևանքն է միայն առկա, իսկ փոփոխության առաջ բերող գործոնները մթագնել կամ մեռել են: Շեշտի հետ կապված ձայնավորների դիրքային փոփոխությունները ևս մասամբ արդեն պատմական են դարձել: Պետք է ենթադրել, որ գրաբարում շեշտը ավելի ուժեղ է եղել, քան այժմյան գրական լեզվում. այնտեղ ի, ու, է ձայնավորները, քիչ բացառություններով, շեշտազրկվելով փոփոխվել են ոչ միայն հայերեն բառերում, այլև օտար փոխառություններում, իսկ այժմ այդ օրինաչափությունը կիսով չափ պահպանվել է ավանդաբար. գես բառից ունենք գիսավոր բառը, որ գալիս է հնից, այսինքն փոփոխությունը կատարվել է հնում, բայց գես բառը այժմ հոլովում ենք գեսի և ոչ թե գիսի, որ հին լեզվում պարտադիր էր: Թիմ բառը գրաբարի դիրքային հնչյունափոխության համաձայն պետք է ունենար քմի (թրմի) սեռականը, իսկ նոր գրականում այդ բառի սեռականն է թիմի: Այս նշանակում է, որ գրաբարի դիրքային հնչյունափոխությունը այժմ մեծ մասամբ դարձել է պատմական:

Դիրքային հնչյունափոխությունը մեր լեզվում գրով արտահայտվում է, իսկ պատմականը հիմնականում մնում է անարտա-

հայտելի. օրինակ՝ սեր-սիրո (սէր-սիրոյ), իսկ ուր, որ պատմական հնչյունափոխությամբ դարձել է ուրփ, գրով չենք արտահայտում՝ հետեւելով ավանդական ուղղագրությանը:

ԴԻՐՔԱՅԻՆ ՀՆՁՅՈՒՆԱՓՈԽՈՒԹՅՈՒՆ

Ա. ՁԱՅՆԱՎՈՐՆԵՐԻ ՀՆՁՅՈՒՆԱՓՈԽՈՒԹՅՈՒՆԸ

§ 155. Ձայնավորների հնչյունափոխությունը կապված է շեշտի հետ: Շեշտը կորցնելով՝ ձայնավորը թուլանում, փոխվում է այլ հնչյունի, կամ իսպառվերանում է: Ժամանակակից գրական հայերենը այս առումով բավականաչափ անկանոն վիճակ է ներկայացնում: Շեշտի հետևանքով կատարվող փոփոխությունները մեր նոր գրական լեզվի համար գործող օրինաչափություն չեն, դա հատուկ է եղել գրաբարին, մեր հին խոսվածքներին ու բարբառներին, որոնցից նոր գրական լեզուն ոչ միայն փոփոխված ձևեր է ժառանգել, այլև հոլովման, հոգնակիի կազմության, բառակազմության պատրաստի կաղապարներ է վերցրել, որոնք հնչյունափոխական այլևայլ միտումներով մշակված ձևեր են: Սեր բառի սիրո ձևը ոչ թե նոր գրական լեզվի օրինաչափության հետևանք է, այլ պատրաստի ժառանգված ձև: Եթե նոր գրական լեզուն չվերցնեք սիրո ձևը, ապա իր օրինաչափությամբ կունենար սերի, ուր ոչ մի հնչյունափոխական երևույթ գոյություն չունի: Փաստորեն այստեղ խոսվելու է փոխառված հնչյունափոխությունների մասին, որոնք գալիս են ոչ միայն գրաբարից, այլև բարբառներից:

§ 156. Գրաբարում է, ի, ու ձայնավորները շեշտից զրկվելով փոփոխվում էին, իսկ ա, ե, ո ձայնավորները մնում էին անփոփոխ. բայց այս վերջիններն էլ անվթար չէին խոսվածքներում: Այժմ գրաբարի է-ն մենք բառամիջում տառադարձել ենք ե-ով, և փոփոխվող ու չփոխվող է, ե հնչյունների գրությունը նույնացել է. չենք կարող ասել, թե ե-ն հնչյունափոխվում է, քանի որ այն գերազանցապես մնում է անփոփոխ: Նույնը վերաբերում է մյուս ձայնավորներին. գրաբարից վերցրել ենք փոփոխված կամ չփոփոխված ձևեր, իսկ բարբառներից առել ենք գրաբարի փոփոխման ու չփոփոխման միտումներին հակադիր՝ և՛ փոփոխված, և՛ չփոփոխված ձևեր, որից գրական լեզվում առաջացել է հնչյունա-

փոխական մի բարդ վիճակ: Իսկ եթե սրան ավելացնենք նաև այն, որ բառակազմության, հոլովման և հոգնակի կազմության ժամանակ հնչյունափոխական այլևայլ միտումներ են հանդես գալիս, ապա պարզ կդառնա, թե որքան դժվարություններ է հաղթահարել նոր գրական լեզուն այդ ամեն տարամիտումները մասամբ համակարգության վերածելու ճանապարհին:

ա) է ձայնավորի հնչյունափոխությունը

§ 157. Բառասկզբում է-ով քիչ բառեր ունենք. է, էգ, էշ, էջ: Դրանցից առաջինը բնավ չի հնչյունափոխվում. օրինակ՝ էություն, էական և այլն: էգ-ը և էջ-ը հոլովման և հոգնակի կազմության ժամանակ մնում են անփոփոխ. էգ- էգի-էգեր, էջ-էջի, էջեր: էգ-ը բառակազմության մեջ մտնում է փոփոխված ձևով. իգական, իգաբար և այլն: Նույնը վերաբերում է էշ բառին. էշի (ասվում է նաև իշի), էշեր, բայց՝ իշաբար (նաև էշաբար), իշայծյամ, իշատեր (նաև էշատեր), իջնել, բայց՝ էջմիածին, էջկապ:

§ 158. Բառավերջի ե-ն (հին է) բնավ չի հնչյունափոխվում. օրինակ՝ Մարգարե-եի, -եներ, -եաբար. բազե-եակիր, ափսե-եի, -եներ և այլն:

Մեծ մասամբ հնչյունափոխվում է փակ վանկի ե-ն (հին է), սակայն միայն բառակազմության ժամանակ: Հոլովման ու հոգնակի կազմության դեպքում այն մնում է անփոփոխ. օրինակ՝ վրեժ-վրեժի, հրավեր-հրավերի, վրեժներ, հրավերներ: Բացառություն են տեր-տիրոջ, սեր-սիրո, մեջ-միջի (մեջի). սրանց հոգնակին մնում է անփոփոխ. տեր-տերեր, սեր-սերեր, մեջներս:

Բառակազմության ժամանակ փոփոխվում են հետևյալ արմատներն ու բառերը՝ գետ, դետ, մետ (միտում), վեր (վերակապ), հրավեր, սեգ, դեգ, կեգ, մեգ, վեժ (վիժել), անեժ (անիժել), վեճ, դեմ, շեճ, զեճ (զինել, զինագործ), ապաֆեճ (ապաքինվել), հանդեպ, վեպ, ստեպ (ստիպել), վրեպ (վրիպակ), դեպ (դիպչել), շեջ (շիջել), մեջ (միջակ) հանդես, կես, ապավեն, փոխաբեն, օրեն, սեգ, հավետ, վեմ (վիմաքանդակ), պետ (պիտանի), տեր (տիրել, տիրասպան):

Վերոբերյալ բառերն ու արմատները մնում են անփոփոխ՝ ա) երբ բառակազմության մեջ են մտնում ք վերջածանցով. օրինակ՝

անեծֆաշոր, անեծֆակոխ, պետֆական, անպետություն, մեջֆակոտոր, մեջֆացավ և այլն. բ) երբ անհոդակապ են բարդվում. օրինակ՝ օրենսդիր, օրենսգետ, մեջտեղ, կեսօր, կեսբերան, կեսմարդ և այլն. գ) երբ բարդությունը կրկնավոր է. օրինակ՝ դեմառդեմ, մեջընդմեջ, ստեպստեպ և այլն. գ) Տե՛ր բառը՝ տերություն, տերունական, անտերունչ, անտերություն, տերունի բառերում ունենք նաև անօրենություն, անպետություն, անգետություն:

բ) Ի ձայնավորի հնչյունափոխությունը

§ 159. Շեշտավոր ի ձայնավորը երեք դիրքով է հանդես գալիս՝ բառասկզբում, բառավերջում և բառամիջում: Բառասկզբում շեշտավոր ի ունենք հետեյալ փառերում՝ իծ, ինր, ինքր, իսկ, իր, իլ, իբր, իղծ, ինծ, ինչ, ինչ (դերանուն), իֆս, իմ, ինծ (դերանուն): Սրանցից միայն բառակազմության ժամանակ փոխվում են ինծ-ը (կենդանին. ավելի լավ է գրել ինծ), իղծ-ը և ինչ-ը՝ սահմանափակ կերպով. օրինակ՝ ինծ-ընծենավոր, ընծուղտ (ընծու հնացած է), ընծառյուծ, իղծ-ըղծական, ըղծալ, ըղծանք, ինչ-ընչավետ, ընչածառավ, ընչաֆաղց, ընչեղ (հարուստ): Մնացածները ոչ մի փոփոխություն չեն կրում, եթե նկատի չունենանք ժողովրդական ինչ-ընչոց ձևը:

Բառավերջում միավանկ բառերի ի-ն մնում է անփոփոխ. միավոր, թիակ, ձիավոր, լիանալ, դիակառք, ձիու, ձիեր, թիեր և այլն:

Ի-ով վերջացող երկվանկ և բազմավանկ բառերի ի-ն հոգնակի ձևերում չի հնչյունափոխվում. օրինակ՝ ֆամիներ, գարիներ, թագումիներ, բշնամիներ և այլն: Այս բառերը հոլովվում են ու և մասամբ ի հոլովիչով: Ու հոլովիչով հոլովելիս եզակիում ի-ն ընկնում է. օրինակ՝ թագումու, թագումով, ֆամու, ֆամով, ֆամուց: Ի-ով հոլովելիս ի-ն մնում է՝ Բաֆֆիից Սաշիի, բարիից: Գործիական և ներգոյական հոլովներում ի-ն մասամբ մնում է, բայց միտումը անկումն է. փոշիով-փռշով, ուղիով, ուղիում, ուղով, ուղում, կղզում-կղզիում, ռուբլով-ռուբլիով և այլն: Ի-ն ընկնում է նաև տարվա, կաշվի ձևում: Ի-ով վերջացող երկվանկ և բազմավանկ բառերը բառակազմության մեջ կրում են մի քանի տեսակ փոփոխություններ: Բայեր կազմելիս ի-ն չի փոխվում. օրինակ՝ շոգի-շոգի-

անալ, փոշի-փոշիանալ, բարի-բարիանալ, կղզի-կղզիանալ, հղի-հղիանալ և այլն: Բացառություներ կազմում գոլորշանալ և հղանալ բայերը, որոնցից վերջինը պահպանվել է նոր իմաստավորումով՝ ի տարբերություն հղիանալ-ի:

Ի-ն սղվում է հետևյալ դեպքերում.

ա) ո (օ) ձայնավորից առաջ ֆեռի-ֆեռոնք (բայց՝ քեռիենք), փոշի-փոշոտ, գինի-գինով-գինոտ, բարի-բարոռակ, բարօրություն:

բ) Մի քանի ժողովրդական կազմությունների մեջ. օրինակ՝ ֆամի-ֆամհար (քամահար), խնամի-խնամություն (գրականը՝ խնամիություն), խնամանալ (գրականը՝ խնամիանալ, խնամիաբար), ֆենի-ֆենակալ, ֆեռի-ֆեռակին, բարի-բարություն, անոթի-անոթություն, խելացի-խելացություն, բորենի-բորենություն և այլն:

գ) Ուտ ածանցով կազմված բառերում, օրինակ՝ կեշի-կեշուտ, թեղի-թեղուտ, մորի-մորուտ, կաղնի-կաղնուտ և այլն:

դ) Բազմաթիվ այնպիսի բառերում, որտեղ այդ ի-ն մտածվել է իբրև ածանց. կենդանի-կենդանական-կենդանություն, թերի-թերություն-թերամիտ, թերավարժ, խեցի - խեցագործ, խեցգետին (հնից ունենք նաև խեցեգործ, խեցեմորթ), կատաղի-կատաղալից-կատաղաբար- կատաղություն, թշնամի-թշնամանք-թշնամություն, նախնի-նախնական, գաղտնի-գաղտնապահ-գաղտնամիտ-գաղտնագրել, հայրենի-հայրենական-հայրենասեր-հայրենադավ, վրացի-վրացախոս-վրացագետ, արժանի-արժանահավատ, արժանավոր, մորթի-մորթապաշտ-մորթագետ, վայրենի-վայրենական-վայրենամիտ, պիտանի-անպիտանություն և այլն:

Հին կազմությունների մեջ առաջին բաղադրիչի ի-ն հաջորդա-ի հետ միանալով տալիս էր եա > ե (այժմ յա > ե). օրինակ՝ հոգի+ական > հոգեական, բարի-բարեկամ, ոսկի-ոսկեզօծ, տարի-տարեկան և այլն: Սրանց նմանությամբ կազմել ենք շոգի-շոգե-ֆարշ-շոգեգնաց, ուղի-ուղեգիր-ուղենիշ, օղի-օղետուն - օղեմոլ և այլն: Հին կազմությունների մեջ կան նաև այնպիսի բառեր, որտեղ ի-ն մնացել է անփոփոխ և ա-ի հետ տվել է իա. օրինակ՝ արիաբար, արիանալ, ոսկիափայլ, անդրիագործ, ոսկիաստեղծ, բարիաշատ, բարիանունություն և այլն, որոնց նմանությամբ և նոր գրական լեզվի ոգուն միանգամայն հարազատ կազմվել են ֆաղաֆաղիական, ֆանիապատիկ, կղզիաբնակ, սպիացում, սպիա-

վոր, ամուրիություն, հղիություն, վաղեմիություն (նաև՝ վաղեմություն), արիական, արվիացնցուղ և այլն:

§ 160. Բառավերջի ի-ն ակ վերջամասնիկին նախորդելիս փոխվում է յ-ի. որդի-որդյակ, հոգի-հոգյակ, աղավնի-աղավնյակ, պատանի-պատանյակ, կղզի-կղզյակ և այլն:

Երկու կողմից փակ՝ ի-ով միավանկ բառերը հոգնակի ձևերում ի-ն փոխում են ը-ի. օրինակ՝ բիր-բրեր, լինդ-լներ, միրգ-մրգեր և այլն: Չեն հնչյունափոխվում բիլ, բիրտ, գիպս, դիրք (դիրքեր և ոչ՝ դրքեր, որ ժողովրդական է), դիրտ, թիմ, լիցք, լիք, խիծ, խիղճ, ծիր, կիրճ, կինճ, հինգ, հիմք, ձիւղ, շիթ, նիղջ, վիթ, նիգ, վին, տիպ, զին, տիղմ, ցինկ, ֆիմք, ֆիստ:

Կան մի քանի բառեր, որոնք երկու ձևով են գործածվում. առաջնությունը պետք է տալ չփոխված ձևին. օրինակ՝ բիստեր-բնտեր, զինդեր-զնդեր, զինձեր-զնձեր, զիստեր-զստեր, ծիլեր-ծլեր, ծիրտեր-ծրտեր, հինգեր-հնգեր, հիտեր-հտեր, հիվեր-հվեր, հիմեր-հմեր, շիլեր-շլեր, պինչեր-պնչեր, տիկեր-տկեր, ֆիվեր-ֆվեր, շիվեր-շվեր, շիրեր-շրեր: Կին բառի հոգնակին լինում է կանայք, կանանց:

Իբրև կանոն հիշյալ միավանկ բառերը հոլովվելիս հնչյունափոխվում են. օրինակ՝ գծի, գնի, խղճի, մտքի և այլն:

Չեն հնչյունափոխվում նրանք, որոնք հոգնակիի կազմության մեջ մտնում են անփոփոխ. լիցքի, կինճի, հիմքի, նիգի և այլն:

Այս միավանկ բառերը բառակազմության մեջ իբրև առաջին բաղադրիչ մտնում են հնչյունափոխված. օրինակ՝ մեզավետ, սրտաբան, խնդալից, ժրագլուխ, լնակ, գծել, խնդալ, ծրար (ծիր-ից), ծրագիր, ծրտել, նգնածամ, նշել և այլն: Այն արմատները և բառերը, որոնք հոգնակի չունեն և չեն հոլովվում, բառակազմության մեջ հնչյունափոխվում են. օրինակ՝ խիտ-խտացում, ծիվ-ծվալ, լիլ-լվել, լիս-լսափող, պիրկ-պրկել և այլն:

Բացառություն են կազմում մի քանի անհոգակապ և կրկնավոր բարդություններ. օրինակ՝ ցիրուցան, զիրկապ (բայց՝ զրբաց), սիրամաշուկ, ծիլ-ծաղիկ, հինումին, նիստուկաց և այլն:

§ 161. Մի քանի բառեր չեն հնչյունափոխվում. նիրհել, հիմնական, հիմնավոր, հիմնադիր, մինչդեռ, մինչև: Մասամբ չեն հնչյունափոխվում այն միավանկ բառերը, որոնք բարդության մեջ մտնում են ֆ ածանցով. դիրֆային, դիրֆավորել (բայց՝ զրբային,

գրքույկ), լիցֆավորվել, լիցֆային (բայց կրքոտ), ձիրֆատու, ձիրֆավոր: Չեն հնչյունափոխվում նոր փոխառությունները. օրինակ՝ ցինկ, թիմ, միֆ, տիֆ, գիպս և այլն:

Այն արմատները, որոնցով չկան բարդ բառեր, այժմ բարդ բառ կազմելիս պետք է վերցնել չփոխված հիմքով. օրինակ՝ իստավոր, ֆիվային, վիթային, կիրճոտ, վիճային և այլն:

Երկվանկ և բազմավանկ բառերի փակ վանկի շեշտավոր ին հոգնակի կազմելիս մնում է անհնչյունափոխ. օրինակ՝ կավիճներ, դանիճներ, սպառնալիճներ և այլն: Բացառություն է կազմում երկրներ բառը:

Այն միավանկ բառերը, որոնք ի ունեն և բարդություն վերջին բաղադրիչն են, հոգնակին կազմում են իրենց կանոնին համաձայն զլխագրեր, կեղտաբծեր, հոռաշվեր և այլն:

Իսկ երբ այս կազմությունների վերջին բաղադրիչը իմաստափոխվում է, հոգնակին կազմվում է ներ-ով, և հնչյունափոխություն չի լինում. քանկագիններ (ապրանքներ, մարդիկ), խմբագիրներ և այլն:

Շեշտավոր ի ունեցող երկվանկ ու բազմավանկ այն բառերը, որոնք վերջավորվում են իֆ, իչֆ, իկ, իդ, իգ, իթ, իդ, ինֆ, ային, իջ, իռ, ի-ով հոլովվելիս չեն հնչյունափոխվում. Բաղնիքի, կարծիքի, նախատինքի, մասնիկի, խորտիկի, սանիկի, իլիկի, ֆղամիդի, սամիթի, խրնիթի, կարիգի, երիգի, ապրիլի, տեսիլի, տավիղի, տորմիդի, շառավիղի, երկնայինի, մարդկայինի, ֆրիթի, բջիթի, գրգիռի, փանդիռի և այլն: Այս բառերի հնչյունափոխված ձևերը տեղի են տալիս չհնչյունափոխվածներին: Հնչյունափոխվում են ին, իշ, ին, իմ, իս վերջացող բառերը, օրինակ՝ ճաննի (խորթ չէ նաև ճահիճի) մաննի, դաննի, աղախնի, մտերմի, հավատարմի, բաժնի, երկնի, խառսխի, ամսի, քավշի: Սակայն այսպիսի բառերից չեն հնչյունափոխվում ըմբիշ, աֆիս, մայիս, հունիս, հուլիս, հյուսիս, ֆանիս, կիպարիս, իրիս, ուրիշ, բագին, կաղին, սվին, դելֆին:

Չեն հնչյունափոխվում նաև՝ փոխինդ, շոփնդ, խրխինդ, նարինդ (նարնջի ձևը տեղի է տալիս), կոփնշ, հակինք (հակնթի ձևը տեղի է տալիս):

Իշ-ով վերջացող բառերից հնչյունափոխվում են երգիչ, շամիչ, գրպարտիչ, նկարիչ, գրիչ, ուսուցիչ, փրկիչ, բարգմանիչ, Մկրտիչ, Լուսավորիչ (իբրև հասարակ անուն չի հնչյունափոխվում). մնացած

բառերը կամ չեն հնչյունափոխվում, կամ հնչյունափոխվածները արդեն խորթ են, օրինակ՝ սրբիչ, գործիչ, բաշխիչ, վարիչ, լուծիչ, նորոգիչ, կազմիչ, մարզիչ, շարժիչ, բուծիչ, եղանակիչ, գրկիչ, կործանիչ, ֆենիչ, կեղեֆիչ և այլն:

Հնչյունափոխվում են իվ-ով և իր-ով վերջավորվող բառերը. հովվի, հաշվի, անվի, (անիվի ձևը ավելի գերադասելի է), արծվի, պատվի, խնդրի, կարմրի, նախրի, մոխրի, պանրի, թոնրի և այլն:

Չպետք է հնչյունափոխել հազվադեպ գործածվող գրաբարյան և օտար բառերը. օրինակ՝ ջուիրի, կապիճի, կոպիճի, դպիրի, շաղիղի, գեֆիրի և այլն:

Չեն հնչյունափոխվում իստ-ով վերջավորվող բառերը. մարգսիստի, կոմունիստի և այլն:

§ 162 Բառակազմության մեջ փոփոխված հիմքով ենք գտնում այն բառերը, որոնք հնից այդպիսի հիմքով են բարդության մեջ մտել: Այսպես՝ իվ-ով վերջավորվող բառերից փոփոխվում են հազվագյուտ բառեր. օրինակ՝ հարսանիքավոր: Մնացածներում ի-ն չի հնչյունափոխվում. օրինակ՝ կարիքավոր, ալիքավորություն, գործիքավորվել և այլն:

Ծանոթ.—Սրանց հետ չպետք է շփոթել հայրենասիրություն, կարևոր և այլ բառերը, որոնք հայրենի, կարի հիմքերից են կազմված:

Մեծ մասամբ չեն հնչյունափոխվում իկ-ով վերջավորվողները. օրինակ՝ մուրացիկություն, քափանցիկություն. համեմատիր նաև գերազանցիկ, վաղամեռիկ, պարիկ, շրջիկ, զարմիկ, սնդիկ և բազմաթիվ ուրիշներ:

Հնից փոխված հիմքով են բարդության մեջ մտնում բազմապատիկ (բազմապատկել), զատիկ, ծաղիկ, մերիկ, գեղեցիկ, կապիկ (կապկել), կոշիկ, ռոճիկ (ռոճկացուցակ), փոթորիկ, ռամիկ (ռամկություն), գոեհիկ, մարդիկ:

Սրանք կարող են նաև անփոփոխ մնալ, երբ իմաստի տարբերակում է առաջ գալիս փոփոխվածի ու չփոփոխվածի միջև. օրինակ՝ ռամկություն, ռամիկություն:

Չեն հնչյունափոխվում -իզ, -իդ, -իլ, -իդ, -իթ-ով վերջավորվողները: Կորիզավոր, երիզավոր, ֆղամիդավոր, ծղրիդային, սերկեկիենի, ապրիլյան, շաֆիլավոր, կենիթավոր և այլն:

—իդ—ով վերջավորվող բառերից փոփոխված ենք գտնում ուղիդ—ը (ուղղեմ, ուղղություն):

—ին—ով վերջավորվող բառերից փոփոխված հիմքով են բարդության մեջ մտնում ճանին (ճահճային), մանին (մահճակալ), դանին (դահճապետ): Բայց չեն կարող փոխվել ամին, կապին, կրտրին, պատին (պատիճավորներ), ուտին, լվին: Արնին, կարին, կավին բառերի հնչյունափոխված ձևերը սկսել են խորթանալ (կավնային գունատություն—կավինային գունատություն, կարնային—կարինային, արննավոր—արնինավոր):

—իմ—ով վերջավորվող բառերից փոփոխվում են մտերիմ (մրտերմություն), հավատարիմ (հավատարմություն), նաև ռիտերիմ (ռիտերմություն), սակայն՝ ուշիմ—ուշիմություն, նղնիմ—նղնիմություն:

—ին—ով վերջավորվող բառերը գերազանցապես փոփոխված են հանդես գալիս. օրինակ՝ բաժնետուն, երկնային, անկողնային, մարմնական, կացնավոր, լուսնագնաց, ամուսնական և այլն:

Չեն հնչյունափոխվում կաղին, սվին, բագին, դելֆին բառերը:

—իչ—ով վերջացող բառերից փոփոխվում են երգիչ, շամիչ, զրպարտիչ (զրպարտական), նկարիչ, գրիչ, ուսուցիչ, փրկիչ, Մկրտիչ, ֆենիչ, լուսավորիչ, թարգմանիչ, նորոգիչ, թովիչ (թովչական) և այլն:

Այլևս փոփոխված հիմքով բառակազմության մեջ չեն կարող մտնել բուծիչ, լուծիչ, մարգիչ, շարժիչ, եղանակիչ, գրկիչ, կազմիչ, կործանիչ, գերիչ, կեղեֆիչ և այլն:

Չփոփոխված և փոփոխված հիմքով բաղադրյալ բառերը կարող են իմաստի տարբերակում առաջ բերել, օրինակ՝ վարչություն—վարիչություն, թովչություն—թովիչություն:

Փոփոխված հիմքով են բարդության մեջ մտնում —իջ, իռ, իտ—ով վերջավորվող բառերը. ֆրիջ (ջրջալ), բջիջ (բջջահյութ), զրգիռ, (գրգռել), կշիռ (կշռել). վճիռ (վճառք), հովիտ (հովտաշուշան), և այլն:

Չպետք է փոփոխել փանդիռ, բամբիռ, հտպիտ, վտիտ (վտիտություն):

Փոփոխված հիմքով են բարդության մեջ մտնում —իվ, —իր—ով վերջավորվող բառերը. հովվական, հետաֆրեական, նախաբող, կովել և այլն:

Չեն հնչյունափոխվում ի+բաղաձայն+ք և իք-ով վերջավորվող բառերը. քոիչֆային, կարիֆավոր, շարիֆաբեր, քաղիֆագործ և այլն:

Չեն հնչյունափոխվում նոր փոխառությունները. մարֆսիստական, արտիստական, վենետիկյան և այլն:

Փոփոխված հիմքով հանդես է գալիս ի+երկու բաղաձայնով վերջացող բառերի մի մասը՝ երաժիշտ (երաժշտասեր), սրինգ (սրնգահար), սկզբնական, պարսպապատ, խրխնջոց, կոնչալ, խարսխանիշ, բրնձադաշտ և այլն: Կարող են անփոփոխ հանդես գալ նաժիշտ, խարիսխ, ամբարիշտ և այլն:

գ) Ու ձայնավորի հնչյունափոխությունը

§ 163. Բառասկզբում շեշտակիր ու-ն բոլոր պարագաներում մնում է անփոփոխ. ուտո-ուդտի-ուդտեր-ուդտապան, ուխտ-ուխտավոր, ութ-ութերորդ և այլն:

Հնից եկող ձևեր են ումպ-ըմպանակ-ըմպել (բայց ումպի, ումպեր), ըմպելիք, ունդ-ընդեղեն (բայց ունդավոր, ունդեր և այլն), ունչ-ընչացֆ:

Ու-ով վերջացող միավանկ բառերի ու-ն անշեշտ դիրքում դառնում է վ. ձու-ձվի-ձվեր-ձվածեղ, լու-լվի-լվեր-լվածաղիկ, կու-կվանոց, շու-շվացուցակ, բու-բվի-բվեր-բվիճակ:

Ու-ն մնում է անփոփոխ. կրկնվելիս. ճուճու, բուբու, կուկու (կկու հին է):

Երկվանկ և բազմավանկ բառերի վերջին ու-ն հոգնակիի կազմության ժամանակ մնում է անփոփոխ. կատուներ, առուններ, ուրուններ, դասատուններ և այլն: Բացառություն չկա:

Երկվանկ բառերի վերջին ու-ն թե՛ հոլովման և թե՛ բառակազմության մեջ փոխվում է վ-ի. առու-առվի-առվաճաճ, կատու-կատվի-կատվախոտ, թթու-թթվի-թթվել, լեզու-լեզվի-լեզվաբան և այլն:

Բացառություն են կազմում ուրու, գնչու, ճու, ֆու, որ հոլովման մեջ մտնում են անփոփոխ՝ ուրուի, ուրուով, ֆուի, գնչուի, ճուի: Երկու բառը հոլովվում է երկուսի ձևով, այլապես պետք է ճուովվեր երկուի: Բառակազմության մեջ այս վերջիններից միայն ուրու-ն է մտնում վ հիմքով. ուրվական-ուրվանկար-ուրվագիծ և այլն:

Հլու, քու, գնու մտնում են անփոփոխ հիմքով. հլուություն, գնու-
ական: Երկու բառից հին կազմությամբ ունենք երկվանալ, երկվու-
թյուն, իսկ նոր կազմությամբ՝ երկուանալ:

Բազմավանկ բառերի վերջին ու-ն հոլովման ու հոգնակի կազ-
մության մեջ մտնում է անփոփոխ. եղջերուի (եղջերվի ձևը հնացած
է) եղջերուներ, ճագուրի-ճագուներ, հարսնացուի-հարսնացուներ
և այլն:

—Ու-ով վերջացող բազմավանկ բարդ բառերը, որոնց վերջին
բաղադրիչը ու-ով վերջացող միավանակ կամ երկվանկ բառ է,
հոլովվելիս երբեմն հնչյունափոխվում են, երբեմն մնում անփո-
փոխ. օրինակ՝ Արջակատու-արջակատուի և արջակատվի:

Միավանկ ձու, լու բառերը, եթե դառնում են բարդ բառի վեր-
ջին բաղադրիչ, հոգնակին և հոլովումը կազմում են փոփոխված
հիմքով. յուղածվի-յուղածվեր: Իսկ եթե բարդ բառի վերջին բա-
ղադրիչներն են առու, կծու, քթու, լեզու, մեղու, հոգնակին կազմը-
վում է առանց հնչյունափոխության բնառուներ, ածխաքթուներ:
Հոլովման մեջ սրանք մտնում են փոփոխված հիմքով. բնառվի,
ածխաքթվի:

Հիշյալ միավանկ և երկվանկ բառերը, բարդության վերջին
բաղադրիչներ լինելով, հազվադեպ են կրկին բաղադրություններ
կազմում. եթե կազմեն, կմտնեն փոփոխված հիմքով. օրինակ՝
ածխաքթվային:

Մնացած բոլոր բառերը հոլովման, հոգնակի կազմության և
բառաբարդության մեջ մտնում են անփոփոխ. վաշխառուներ—
վաշխառուի—վաշխառություն, ճագարածություն, վերաբերու-
վոր և այլն: Միայն ալմանդաբար ունեն դասատվություն, բայց՝
դասատուի, դասատուական:

§ 164. Երկու կողմից փակ ու ունեցող միավանկ բառերը հոգ-
նակի կազմելիս և հոլովվելիս ու-ն փոխում են ը-ի. օրինակ՝
խումբ-խմբի-խմբեր, գունդ-գնդի-գնդեր և այլն:

Չեն փոփոխվում բուրգ. բունծ (հողակոշտ), բուշտ, գութ,
գութծ, դուխ, գութս, բուխալ, բուրմ, բուրջ, բուրծ, ժուկ, խութ,
բութ, լուր, խուլ, խուխ, խուղ, խում (խումներդ անուշ), ծուծ, կուլ,
կուլք, կութ, հուն, հունդ, հուշ, հունչ, մուշկ, մութ, մուր, մուրտ,
շութ, ումբ, ուս, սուր, վուշ, տունկ, տուփ, տուղտ, տուտ,
տութ, տուփ, ցուլ, ֆուրջ:

Մանր.— Այս ցանկում չեն բերվում այնպիսի բառեր, որոնք հին են և գործածվելիս նույնպես կմնան անփոփոխ. օրինակ՝ գուշա (ծերա) կումբ (վեհանի մեջտեղի ուռուցիկ մասը), նուս (ուս) և այլն: Չեն բերված նաև այնպիսի բառեր, որոնք չեն հոլովվում և հոգնակի չունեն: Սրանք ևս կմնան անփոփոխ, եթե երբևիցե հոլովվեն կամ հոգնակի կազմեն. օրինակ՝ բուխ, խուծ, ծուռ (ազոխ), գուն (ծունկ) և այլն:

Կան նաև բառեր, որոնք երկու ձևով էլ հանդես են գալիս: Մեր կարծիքով այս պարագայում առաջնությունը պետք է տալ անփոփոխ ձևին. օրինակ՝ բուֆ-բֆի-բուֆի, սակայն՝ բուֆեր, բուք (բոյթից, (-բքի-բուքի, բքեր-բուքեր, գուտ-գուտի, գներ-գուտեր, դուր-դրի-դուրի, դրեր-դուրեր, թուզ-թզի-թուզի, թզեր-թուզեր (պետք է միայն անփոփոխը վերցնել, այլապես կշփոթվի թիզ բառի հետ), թոխս, կուտ, սունկ, դուլ, ֆուրմ:

Կան բառեր էլ, որոնց հոգնակիի փոփոխված ձևը անսովոր է, իսկ հոլովվածինը՝ սովորական. օրինակ՝ թուֆ-թֆի, բայց՝ թուֆեր, լուր-լրի, բայց անպայման լուրեր, խունկ-խնկի-խունկեր, հունձ-հնձի-հունձեր, ֆուրմ-ֆրմի-ֆուրմեր, ֆուն-ֆնի, բայց ֆուններս: ֆուզ-ֆլի-ֆուզեր, ֆուրձ-ֆրձի-ֆուրձեր: Այս դեպքում ևս առաջնությունը պետք է տալ չփոփոխված ձևերին (խոսքը հոլովման մասին է):

Շուն և տուն բառերի շան, տան սեռականները դիրքային փոփոխություններ չեն, իսկ շներ, տներ դիրքային են:

Բոլոր միավանկ բառերի այն հոգնակիները, որոնք արտահայտում են նաև հատկացուցիչների հոգնակին, կազմվում են անփոփոխ. օրինակ՝ տուն-տներ, բայց՝ տուններս, թուղթ-թղթեր-թուղթներս, թուր-թրեր-թուրներս և այլն:

Այսպիսի միավանկ բառերը և արմատները, իբրև կանոն, բառակազմության մեջ մտնում են փոփոխված ձևով. օրինակ՝ բուրդ-բրդատու, բուխ-բխել, թուղթ-թղթաբեր և այլն:

Չեն հնչյունափոխվում դուլ, գուզձ, խուք, խուծ, կուց, հուշ, մուրն, պուտ, ռուս, վուշ, տուփ, տուլտ, տուրֆ, ցուպ (ցուպիկ). այսպես՝ գործադուլավոր, գուզձաշատ, խուքածայռ, խուծան, հուշագիր, մուրնավոր, ռուսական, վուշատու, տուփավոր, տուլտածաղիկ, տուրֆադրել, ցուպավոր:

Չեն հնչյունափոխվում նաև կրկնավոր, հարադրական ու կցա-

կան բարդությունների մեջ. օրինակ՝ դուրս ու ներս, դուռ ու վերք, քուփումուր, կուգեկուգ, կունդուկծիկ, կուռուկուշտ, կուգուպարգ, լուռումունջ, շուռումուռ, շուրջանակի, սուռնութուր, սուսուփուս, տունուտեղ, ծուփ-ծուփ, կուծկոտրուկ, բուխաշվի և այլն:

§ 165. Երկվանկ և բազմավանկ փակ վանկի շեշտակիր ու ունեցող բառերը հոգնակիում բնավ չեն հնչյունափոխվում. օրինակ՝ կրունկներ, նպումներ, արարմունքներ, շարժումներ և այլն:

Հոլովման մեջ ևս սրանք մեծ մասամբ չեն հնչյունափոխվում. օրինակ՝ արմունկի, եղունգի, կրունկի, նպումի, ձմերուկի, սառուկի, մածունի, արարմունքի, վարմունքի և այլն:

Ում-ով վերջավորվող բայանունները -ի-ով հոլովվելիս չեն հնչյունափոխվում. օրինակ՝ շարժումի, ուսումի, անկումի և այլն, իսկ -ան-ով հոլովվելիս ու-ն սղվում է. անկման, շարժման, կործանման և այլն:

Հնչյունափոխվում են գլուխ-գլխի, բազուկ-բազկի (բազկի թափը), սակայն բազուկ (ճակնդեղ)-բազուկի, խորհուրդ-խորհրդի, ժողովուրդ-ժողովրդի, ծնունդ-ծննդի, բլուր-բլրի, անդունդ անդրնդի: Սրանց մի մասը և հետևյալները երկու ձևով են հանդես գալիս. ծնունդի-ծննդի, անդունդի-անդնդի, բազուկի-բազկի, բլուրի-բլրի, ձմերուկի-ձմերկի, ճննդուկի, մածունի-մածնի, փախուստի-փախստի, կորուստի-կորստի, Գալուստի-Գալստի (բայց՝ Գալստյան), որոնցից առաջնությունը պետք է տալ շփոփոխված ձևերին. փոփոխվածները հնացած են և անբարեհունչ:

Դուստր, աշուն, գարուն, անուն բառերը լինում են դատեր, աշման, գարնան, անվան, սակայն՝ դուստրի, աշունի, գարունի, անունի:

Բառակազմության մեջ սրանք մտնում են փոփոխված հիմքով. ծննդաբերություն, խորհրդատու, անդնդախոր և այլն, եթե չհաշվենք, որ կրկնության, կցական և հարադրական բարդությունների մեջ կարող են անփոփոխ մնալ:

դ) Ա, Ե, Ո ձայնավորների հնչյունափոխությունը

§ 166. Ա ձայնավորը քիչ է ենթարկվել դիրքային հնչյունափոխության: Իբրև լիահունչ ձայնավոր, այն հնում, շեշտակորույս լինելով, քիչ փոփոխություն է կրել: Մեր գրական լեզվում ա-ի փոփոխությունները կամ հնից են գալիս և կամ խոսվածքներից են

մուտք գործել գրական լեզուն: Ա-ի այսպիսի փոփոխությունները դիրքային բնույթ ունեն, բայց գրական լեզվի օրինաչափության արդյունք չեն. այսպես՝ ունենք համփա-համփի, շիտակ-շիտկել, կոնակ-կոնկել, մատաղ-մատղաշ, շինած-շինծու-շինծություն, ծիծաղ-ծիծղուն, ցամաֆ-ցամֆոց, ֆաղաֆ-ֆաղֆենի, անդադար-անդադում, սատակ-սատկել, ամառ-ամռան, առաջ-առջև, շաբաթ-երկուշաբթի-երեքշաբթի-չորեքշաբթի-հինգշաբթի, համարել-համարել, պատանել-պատոնել, բանավոր-բանվոր, աշակերտ-աշկերտ, համարիչ-համրիչ, դադարած-դադրած, թոթավել-թոթվել, արմատ-արմտիֆ, աստված-աստծու, անցավոր-անցվոր:

Այս փոփոխությունները մասնակի բնույթ ունեն և մեր գրական լեզվի համար համակարգային երևույթ չեն: Սրանք յուրահատուկ փոփոխություններ են, որոնք գրական լեզվում օրինականացել են:

Մանր.— Այստեղ չեն բերվում ա-ի այնպիսի փոփոխությունները, որոնք օրինաչափ բնույթ չունեն, բայց որոնք առկա են գեղարվեստական գրական լեզվում, իբրև ժողովրդախոսակցական կամ բարբառային տարրեր. օրինակ՝ պառավ-պառվի, սառանա-սատանի, երեխա-երեխի, տղա-տղի և այլն:

Այսպիսի մասնակի բնույթ է կրում նաև ե, ո ձայնավորների հնչյունափոխությունը. ավել-ավլել, որկոր-որկրամուլ, մծեղ-մրծղուկ, ձմեռ-ձմռան, ցեխ-ցխել:

ե) Ը-ի հնչյունափոխությունը

§ 167. Բառակզբի ը-ն երբեք չի հնչյունափոխվում. օրինակ՝ ընկեր-դասընկեր, ընթաց-հետընթաց, ընկերական, ընտանեկան և այլն:

Բառավերջում հայերենը հոդից բացի ուրիշ ը չունի: Իսկ հոդը հոլովման, հոգնակիի կազմության ու բառաբարդման մեջ չի մասնակցում:

Փակ վերջավանկում ը ունենք կայսր, դուստր, ուստր, անգղ, արկղ, աստղ, կոնղ (որ այժմ մեծ մասամբ առանց ը-ի է հնչվում), կոտր, համր, ծանր, մանր, փոֆր, ազդր, լիտր, կարծր, բարծր, ցածր, մեղր, ֆաղցր, անդր, թանձր, Մըսրը, այսր, փետր:

Այս բառերի վերջին գաղտնավանկ ը-ն հոլովման և հոգնակի

կազմության ժամանակ սղվում է (ը>զբո). օրինակ՝ կայսրի, դուստրի, ուստրի, կայսեր (բայց՝ կայսրեներ) համրի, ծանրի, մանրի, փոփրի, ազդրի, բարձրեր, մեղրեր (մեղրերներ), տետրեր, փտրի, կարծրի, բարձրից, ցածրից, մեղրից, քանձուկ, տետրի (կան նաև ը-ով հնչողները՝ համրի, ծանրից, ֆաղցրից և այլն):

Բառակազմության ժամանակ այս ը-ի սղումը շատ ավելի մաքուր է, երբ հաջորդում է հոգակապ կամ որևէ ձայնավոր. օրինակ՝ բարձրախոս, ֆաղցրալեզու, մեղրաջուր, տետրակ, կարծրասիրտ, փոփրանալ և այլն:

Իսկ երբ հաջորդ բառը կամ ածանցը բաղաձայնով է սկսվում, ը-ն չի սղվում. օրինակ՝ Անդրեկովկաս, Այսրեկասպյան, կոտրվել (բայց՝ կոտրել), ծանր-թեթև (բայց՝ ծանրու-թեթև) և այլն:

զ) Յա, յու, ույ երկհնչյունների հնչյունափոխությունը

§ 168. Փակ վանկի յա երկհնչյունը, շեշտը կորցնելիս, հոլովման և հոգնակիի կազմության ժամանակ միշտ մնում է անհրճյունափոխ. ինչպես՝ սենյակ-սենյակի, դղյակ-դղյակի-դղյակներ, մատյան-մատյանի-մատյաններ, առափյալ-առափյալի-առափյալներ և այլն: Բառակազմության մեջ երկու ձևով է հանդես գալիս՝ անփոփոխ և ե լծորդությամբ:

Անփոփոխ հանդես է գալիս հատկապես նոր կազմությունների մեջ. օրինակ՝ գրասենյակային, դղյակային, հորելյանական, դաշակություն, մանյակաձև և այլն:

Հին կազմությունների մեջ, որոնք նույնությամբ փոխառված են գրաբարից, յա-ն (հին հա) դարձել է ե: օրինակ՝ մատյան-մատենադարան-մատենագետ, առափյալ-առափելություն, սենյակ-սենեկապետ և այլն:

Սակայն հին կազմությունների նմանակությամբ այժմ էլ կազմում ենք փոփոխված հիմքով բառեր. օրինակ՝ տեղյակ-տեղեկատվություն-տեղեկագիր-տեղեկանք, սենեկային (արևմտահայերենում գործածվում է կամեռային բառի իմաստով. սենեկային երաժշտություն), կենսասիրություն-կենսաբանություն-կենաց (կյանք բառից) և այլն:

Բառավերջի յա երկհնչյունը հոլովման և հոգնակի կազմու-

թյան մեջ մնում է անփոփոխ (օրինակ՝ պաշտոնյա-յայի-յաներ, ֆրիստոնյա-յայի, —յաներ և այլն), իսկ բառաբարդության մեջ փոխվում է ե-ի. պաշտոնյա-պաշտոնեություն, հրեա-հրեություն-հրեական:

§ 169. Յու երկհնչյունը վերջին փակ վանկում հոգնակի կազմելիս երբեք չի հնչյունափոխվում. հնչյուններ, գիտություններ, պետություններ և այլն:

Հոլովման ժամանակ ունենում է յա լծորդությունը, եթե հոլովվում է ներքին թեքման ա հոլովիչով. արյուն-արյան, գիտություն-գիտությամբ: Իսկ երբ հոլովվում է ի հոլովիչով, մնում է անփոփոխ. արյունի, ավյունի, կորյունի, անկյունի, ձյունի, արդյունի, սյունի, պայքյունի և այլն:

Բառակազմության մեջ յու երկհնչյունը մնում է անփոփոխ. արյունաբու, արդյունավետ, անկյունափայտ, ձյունամրցիկ, սյունախոյակ և այլն:

Մի քանի հին կազմությունների մեջ ունենք յու>ե հնչյունափոխությունը. միություն-միութենական, աղբերանալ (աղբյուրանալ), եղջուր-եղջերու, գյուղ-գեղջուկ, արյուն-արենապարտ-արենակցական և այլն: Իսկ մի քանի ժողովրդական կազմությունների մեջ ունենք ր, զրո և ու հնչյունափոխությամբ. ավյուր-ալրոտ, ձյուն-ձնագնդի, արունփտեր-արնաթաթախ, արնատ:

§ 170. Ույ երկհնչյունը շեշտը կորցնելիս չի հնչյունափոխվում հոլովման և հոգնակիի կազմության մեջ (օրինակ՝ գրույց-գրույցի-գրույցներ, մշակույթ-մշակույթի-մշակույթներ և այլն), իսկ բառակազմության մեջ փոխվում է ու-ի. գրույց-գրուցել-գրուցատրություն, հանգույց-հանգույցել-հանգուցավոր, ծույլ-ծուլություն և այլն:

Ույ-ը անփոփոխ է մնում հետևյալ բաղադրությունների մեջ. առույգ-առույգանալ, պատրույգ-պատրույգավոր, ծխնելույգ-ծխնելույգավոր, նույնական-նույնություն, խարույկ-խարույկատոն, մակույկ-մակույկավոր, դույլ-դույլավոր, փույր-փույրական, նշույլ-նշույլել (նշույլել հնացած է), ողկույզաբեր, խույրածե, նծույգավոր, արույրե, սամույրե: Այն անփոփոխ է մնում նաև ույթ-ով վերջացող բառերի մեջ. հացկերույթ, ձանձրույթ, ելույթ, հավափույթ, ցերեկույթ, սովորույթ, զայրույթ, պարբերույթային). հասույթ, ձեռույթ, հնչույթ, ծածկույթ, հանույթ, երեույթ (երեւութական հին ձև է):

Չեն հնչյունափոխվում նաև հանույֆ, կանույֆ, պիտույֆ, գահույֆ, խնջույֆ բառերը:

Մի երկու բառում ույ-ը ունի զրո և ք լծորդները. սառույց-սառցապատ, բույր-բռոջ-բռոջական, բույն-բնավեր, բույթ-բթամատ, կապույտ-կապտել, պտույտ-պտտվել, նկույթ-նկթամատ:

Նույնիսկ այնպիսի բառեր, որոնք բառակազմության մեջ հանդես են գալիս ու լծորդով, նոր բառեր կազմելիս կարող են և չփոփոխվել. զույգ-զույգավորվել, վարագույրավոր, բույրառատ, զրույցընկեր և այլն: Իսկ մշակութային նոր կազմությունը արհեստական է. պետք է լիներ մշակութային:

§ 171. Այ երկհնչյունը, շեշտակորույս լինելով, սովորաբար չի հնչյունափոխվում:

Միայն կրկնության մեջ, մասամբ բառամիջում, ունենք այդ-և լծորդները. փայլփլել, ձայնձնել: Խոսվածքներից վերցված ձևեր են ֆել (ֆայլթից), ժեռ (ժայռից), կեծանալ (կայծից), ձենձնել:

ե) Դիֆթային հնչյունափոխություն շեշտից անկախ

§ 172. Շեշտից անկախ դիրքային հնչյունափոխության արդյունք է բառասկզբում մեր ե և ո ձայնավորների յն, վո դառնալը: Այսպիսի հնչյունափոխությունը կոչվում է նաև պատմական հընչյունափոխություն, որովհետև այդ փոփոխությունը կատարվել է դանդաղ և երկարատև ժամանակի ընթացքում: Հավանորեն մեր այդ երկու ձայնավորները դեռևս զրաբարի վաղ շրջանում տնեցել են միջնալիզվայնացման (քմայնացման) (ե) և շրթունքների խիստ մոտեցման (ո) հատկանիշներ, որոնք հետագայում տվեցին յն և վո զարգացումը: Դա եղել է ոչ միայն բառասկզբում, այլև բառամիջում: Բառավերջում միանգամայն այլ ե և այլ ո է եղել՝ այսինքն այդ դիրքում սրանք հնչվել են է, օ: Այս երևույթը ապացուցվում է ոչ միայն բառասկզբում ե-ն յն դառնալով և ո-ն՝ վո, որ երկար ժամանակ էր պահանջում, այլև բարբառներով, ուր բառամիջում ե-ն արտաբերում են մոտավորապես ին և ո-ն մոտավորապես ուռ. Սիեբ (կաթի սեր), խուռտ (խոտ), իսկ կով, ծով և տեբ, դեզ արտաբերում են կօվ, ծօվ, տէբ, դէզ:

Դիրքային այս հնչյունափոխությունը ե-ի նկատմամբ իր ավարտին է հասել լրիվ չափով՝ այսինքն մենք բառասկզբում չունենք ե, որ յն դարձած չլինի, իսկ ո-ն մի քանի բառերում մնացել է անվթար, այդպիսիք են ով, որ հնչվում է օվ, օտար փոխառություններ ովկիանոս, ովագիս, Ովսաննա, որոնք այժմ գրությամբ հաստատվել են օվկիանոս, օագիս, Օվսաննա:

Դիրքային հնչյունափոխության արդյունք է նաև ա, ո ձայնավորներից հետո յ-ի առաջացումը, երբ սրանց հաջորդում է մի ձայնավոր, օրինակ՝ ծառա-ծառայի-ծառայություն, տղա-տղայի-տղայական, Կարո-Կարոյի, Մարո-Մարոյի:

Հնում ծառա, տղա գրում էին ծառայ, տղայ, ուստի բնականորեն սրանք պետք է պահպանեին իրենց վերջահնչյուն յ-ն: Բայց ժամանակակից գրական լեզուն այդ յ-ն բառավերջում չի պահել: Եթե նույնիսկ ընդունենք, որ ծառայի, ծառայություն վերցրել ենք նույնությամբ, ապա այդ նույնը չենք կարող առել Մարո, Կարո, Սարո և նույնիսկ օտար Դիդրո, Շապիրո, Մորո և այլ անունների մասին, որոնց թեք հոլովները մենք այլ կերպ չենք կարող հնչել, քան Մարոյի, Դիդրոյի, Շապիրոյի և այլն:

Բ. ԲԱՂԱԶԱՅՆՆԵՐԻ ՀՆԶՅՈՒՆԱՓՈԽՈՒԹՅՈՒՆԸ

§ 173. Ր ձայնորդից հետո թե՛ բառամիջում և թե՛ բառավերջում ձայնեղ բաղաձայնների շնչեղ խլացում է տեղի ունեցել՝ այսինքն ձայնեղ ք, գ, դ, ձ, ջ հնչյունները ր-ից հետո արտաբերվել են փ, ֆ, ք, ց, չ: Մեր նոր գրական լեզվի ուսումնասիրողներին XIX դարի վերջերում և XX դարի առաջին տասնամյակներին թվում էր, թե ր-ից հետո այդպիսի հնչյունափոխական գործընթացը հասել էր իր ավարտին, ուստի հատուկ սահմանումով հիշյալ ձայնեղները բոլոր դեպքերում հնչել էին տալիս փուլ շնչեղ. այդպիսի հնչյունը համարվում էր հայացի, բնական, իսկ հիշյալ ձայնեղների ձայնեղ հնչյունը համարվում էր գրքային, ավելի ճիշտ գրային և ոչ բնական ու հայացի:

Սակայն հետագա ուսումնասիրությունները ցույց տվեցին, որ ր-ից հետո դրանց փուլ հնչյունը բնական ու կենդանի է այն բառերի մեջ, որոնք խոսվածքների մեջ գործածվել են. իսկ այնպիսի բառերի մեջ, որոնք մեր գրական լեզուն վերցրել է հին բառարաններից ու գրքերից, այսինքն՝ խոսակցական լեզվի մեջ մուտք չգոր-

ժած բառերի ձայնեղների այդպիսի խլացումը բռնազբոսիկ է ու անբնական և մեր լեզվի հնչեղությունը խաթարող մի գործոն. օրինակ՝ բուրդ, արջ, կարգ, խուրձ, նուրբ, դրդել, դարձ և այլ բառերի մեջ *բ-ից* հետո եկող ձայնեղները խուլ շնչեղ են դարձել (*դ > թ, ջ > չ, ձ > ց, ք > փ* և այլն), իսկ սարդ, սիրամարգ, արդ, արքանյակ, բորբոքել (*ժողովրդական ձևը բորփել*), հերձված, հորձաճֆ, ձորձ, լուրջ, գորգ, լորձ, արգելֆ, որջ, հորջորջել, հերձել, ստերջ, մերձ, ուղերձ, արգանակ, արգահատել, անուրջ, երիտասարդ, արգո (*մեծարգո*), արգասիֆ, արգավանդ, բարբաջանֆ, բարգավանել, բարբառ, բուրգ, գիրգ (*գրգանք*), երգիծել, խարդավանֆ, խորդալ, դղիրդ, խորդենի, ներբան, սարբինա, վարգել, ցրդենի, ֆարբ, անջրդի, և այլ գուտ գրական բառերի մեջ ձայնեղները *բ-ից* հետո մնացել են անփոփոխ, և դրանց խուլ շնչեղ արտաբերությունը ոչ միայն բնական չէ, այլև սխալ է ու անբարեհունչ: Հմմտ., օրինակ, արփանյակ, արֆանակ, սիրամարֆ, բարփառ, խորթենի հնչումները:

Ավելին կարելի է ասել. մինչև իսկ այժմ նկատելի է խուլ շնչեղացածների ձայնեղության վերականգնում. մի գործընթաց, որ ինչքան էլ գրային ու գրքային համարվի, մեր գրական լեզուն ազատում է անբարեհունչ խուլ շնչեղների շատությունից:

Ուրեմն *բ-ից* հետո ձայնեղների խլացումը հին հնչյունափոխական օրինաչափություն է և մեր գրական լեզվի համար արդեն մեռած է ու համաժամանակյա արժեքից զուրկ: Խուլ շնչեղացումը տեղի է ունեցել որոշակի թվով բառերի մեջ: Ձայնեղ են արտաբերվում՝ ա) գուտ գրական փոխառությունները, բ) ուշ շրջանի բարբառային փոխառությունները. դարդ, դադարգուն, զարբար, նարդի, բուրջ, դարդար, մարջան և այլն, գ) նոր գրական փոխառություններ՝ բերդան, օսոթտորգ, օրդեն և այլն, դ) բացահայտ լրկնությունները և բառաբարդման հետևանքով *բ-ին* մոտեցած ձայնեղները՝ գրգիռ, բարբառ, հրձիգ, ներգործական, ջարջառ, գորգոռալ, տարբեր և այլն, ե) այն բառերը, որոնք շնայած խոսվածքներում կան, բայց անցել են գրական լեզվից՝ զարգանալ, լուրջ նար-Ռոս, հարգ, հարգել և այլն, զ) այն բառերը, որոնք խոսվածքներում փոխվել են, բայց գրական լեզուն մերժել է դրանց բարբառային ձևերը և վերցրել է գրական ճանապարհով. օրինակ՝ ֆրշ-ֆուրջ, խառթախ-խարդախ, բորփել-բորբոքել:

Մի քանի բառեր էլ երկու տեսակ են հնչվում. մեր կարծիքով առաջնությունը պետք է տալ ձայնեղ հնչմանը. ներքող-ներփող, երջանիկ-երչանիկ, արդի-արթի, մարգագետին-մարգագետին, բոր-բոս, արվարձան, արձան, հանդերձ և այլն:

Այն, ինչ որ ասվեց ձայնեղների դիրքային փոփոխություններից հետո, վերաբերում է նաև ձայնավորներից հետո կատարված նրանց փոփոխություններին:

Ձայնավորներից հետո, ձայնեղները խուլ շնչեղ են արտաբերվում հետևյալ բառերի մեջ. աջ, խաբել, արեածագ, ծագում, արագ, պատարագ, մարագ, ուրագ, նվագ, թագավոր, ձիգ, ձագ, էգ, իբրև, դադար, հեգ, հոգ, հոգնակի, հագնել, հագուստ, երգ, էգուց, գոգ, ոջիլ, ոգի, հոգի, շոգի, շոգ, շաբաթ, նորոգել, իբրև Սերոբ, օգուտ, զիջել, օդ, օձ և այլն:

Բայց հենց այս բառերից կազմված շատ բառերի մեջ ձայնեղները պահպանվում են. օրինակ՝ արագագնաց, թագադիր, թագալորձան, ողբերգու, զոգավոր, ոգելից և այլն:

Այսպիսի բառերի մի մասը սկսել է երկտեսակ հնչվել. օրինակ՝ իջնել, ճիգ, հորդ, զիջել և այլն:

Ձայնեղությունը պահպանում են Աբել (ժող. Ափել), արեղա (ժող. հափեղա), ագահ, դագաղ, ագի, ագռավ, Ադամ (ժող. Հաթամ), առագաստ, հագագ, էջ, իջեան, թագ, հագենալ, եղեգ, գոդ (ժող. գոթ), սագ, վիրագ, վայրագ, դրվագ, փափագ, Վահագն, հաջորդ, ստորոգել, օգոստոս, զուգակից, Վարագ, վագր, Բաբելոն (ժողովուրդը ասում է քափելական), բագին, բադ, լաբիրինթոս, լաջվարդ, լեգիոն, լոգանք, խոխոջ, դողդոջ, մարմաջ, ծնեբեկ, հեգել, հեգեմոնիա, ոռոգել, առոգանել, պարագա, պաղպաղուն, նառագել, նառագայթ, հագար, մագաղաթ, մագիլ, մագիստրոս, մագլցել, մեգ, միգամած, միջոց, մեջտեղ, միջին, մզլել, մոգ, մոգական, Հաբեթ, Հուդա (ժող. Հութա), հաջող, շագանակ, շիջել, անշեջ, ոգորել, որոգայթ, սադրել, սեգ, սիգանեմ, ստուգել, արեգակ, ծղրիդ, բլիջ, գորավիգ, դողդոջ, գուր, բողբոջ, գեջ, Տիգրան և այլն: էլ շենք խոսում նոր փոխառությունների ու նորակազմությունների մասին որ պետք է հնչել ձայնեղ:

Դ ձայնեղ բաղաձայնը ն-ից հետո մի քանի բառերի մեջ հնչվում է թ, ինչպես՝ անդամ, խնդիր, կենդանի, ընդարձակ, ընդհանուր, ընդհատել, ընդառաջ, ընդհարվել, ընդհուպ, ընդունայն,

ընդհակառակը, ընդունակ, ընդամենը, ընդհատակյա, ընդօրինակել:

Ինչպես տեսնում ենք, դ՛ն շնչեղացած է հատկապես ընդ-ով կազմված մի քանի բառերի մեջ, իսկ բազմաթիվ այդպիսի կազմութիւնների մեջ մնում է անսփոփոխ. ինչպես՝ ընդարմանալ, ընդգծել, ընդգրկել ընդդէմ, ընդդիմախօս, ընդդիմանալ, ընդելուզել, ընդգետնյա, ընդերկրյա, ընդլայնել, ընդլուսնյա, ընդծովյա, ընդմիշտ, ընդմիջարկել, ընդսմին, ընդոստ, ընդվզել և այլն:

Գ-ն ն-ից հետո խուլ շնչեղ է դառնում միայն անգամ բառում:

Մանր.— Արարատյան խոսվածքներում հակառակ գործընթաց ենք տեսնում՝ ն-ից հետո խուլերը ձայնեղանում են. օրինակ՝ ընկեր, ընկնել, ընծա, ընտրել և այլն արտաբերվում են ընգեր, ընգնել, ընծա, ընդրել, որոնք մասամբ անցնում են գրական արտասանութեանը: Բայց այդպիսի արտասանութիւնը բարբառային է և մերժելի:

Ղ-ից հետո ձայնեղների խլացում է լինում հետևյալ բառերի մեջ, որ պետք է բացատրել մասամբ դ-ի խլացման ազդեցությամբ. աղբ, եղբայր, աղբյուր, ողբ, աղբիկ, դաղձ, դեղձ, խեղդել, Կողբ, հնչում ենք՝ ախպ, էխպայր, ախպյուր, ոխպ, ախչիկ, դախց, դեխց, Կոխպ, խեխտել: Մնացած բոլոր բառերում ձայնեղները պահպանում են ձայնեղութիւնը. օրինակ՝ աղջամուղջ, բաղդատել, բաղձանք, աղջախոն, բողբոջ, գաղջ, գեղգեղանք, գեղձ, գեղջուկ, գեղջկական, գեղջկունի, ողջ, դեղձանիկ, դերձան, հեղգ, հեղձամղձուկ, անհող-դողդ, մաղձ, շաղգամ, շեղջ, փղձկալ, եղջերու, եղջյուր, զղջալ, շղջիկ և այլն:

Մանր.— Գեղջկական, գեղջկունի, դեղձանիկ և այլ բառերի ձայնեղների խուլ հնչումը հնացած է:

Մ-ից հետո բ-ի խուլ շնչեղացում նկատվում է հետևյալ բառերում. համբույր, համբուրել, համբերել, Մամբրե և սրանցից կազմված բառերում:

Բ-ն մի շարք բառերում դարձել է ո. օրինակ՝ երեսուն, Բաֆֆի, բարբառ, մրմուռ, սարսուռ, մարմար, քրքուր, կարկառ, մարտ, պորտ, սիրտ, արշ, բարձ, վերշ, կարդալ, արձակ, մարդ, որդ, արծաթ, արծիվ, կրծել, մորթի, ուրց, կարճ, կրճատ, քրջել, ֆուրդ, ցուրտ, մուրտ (մրտենի), կորդ, խորդ (խորդենի), հորդ, խորք, որ-

դի, արդի և այլն, որոնց մեջ սասկայն Բ-ի ո հնչյունը թույլ է. ավելի շուտ դա Բ-ի և Ռ-ի միջին մի տարբերակ է:

Իսկ խառույկ, փնտրել, որսորդ, ամպրոպ, բառերի մեջ Բ-ն Ռ-ը հնչելը գոհհկական արտաբերություն է և գրական լեզվի հետ կապ չունի:

ա) Հնչյունափոխություն բառասկզբում

§ 174. Բառասկզբում հնչյունները ավելի ուժեղ են հնչվում, քան բառամիջում ու բառավերջում. այդ է պատճառը, որ բառասկիզբը իր հնչյունափոխական յուրահատուկ օրինաչափություններն ունի: Ամենից առաջ նշենք, որ ձայնեղ բաղաձայնների խուլ շնչեղացում բառասկզբում տեղի չի ունենում, մինչդեռ, ինչպես տեսանք, բառամիջում ու բառավերջում հնչյունափոխական այդ երեւոյթը դեռևս առկա է:

Բառասկզբի հնչյունների ուժեղ արտաբերւթյանը պետք է վերագրել նաև պարզ ձայնեղների շնչեղացումը, որ գրական լեզուն մերժում է իբրև բարբառային երևույթ: Այս երևույթը հատուկ է ոչ միայն բարբառներին, այլև ողջ հայերենին: Արդեն ենթադրություն չէ, որ գրաբարը բառասկզբում ունեցել է միայն շնչեղ ձայնեղներ. պարզ ձայնեղները միայն բառամիջում ու բառավերջում են եղել, ինչպես որ դրանք այժմ այդպես են բազմաթիվ բարբառներում ու խոսվածքներում:

Բառասկզբին է միայն հատուկ երկու բաղաձայնից առաջ կամ առաջին բաղաձայնից հետո ը արտաբերելը. օրինակ՝ ըստանալ, սըգալ:

Հայերենի բառասկիզբը, իր յուրահատուկ հնչական վիճակին համապատասխան, ունեցել է մի շարք հնչյունափոխական իրողություններ: Հին յ ձայնորդը փոխվել է Գ-ի: Այս հնչյունափոխական դրությունը հասել է իր լիակատար ավարտին. օրինակ յատուկ, Յովհաննէս, յարգել, յիշատակ և բոլոր նման բառերի յ ձայնորդը բառասկզբում փոխվել է Գ-ի, իսկ բառամիջում և բառավերջում այդպիսի հնչյունափոխական վիճակ չենք տեսնում:

Բառասկզբին է հատուկ, ինչպես ասացինք, յ կիսաձայնի առաջացումը Ե-ից առաջ և վ ձայնեղ շփականի առաջացումը Ռ-ից առաջ:

Բառասկզբում ձայնավորների ուժեղ արտաբերման հետևան-

քով հայերենում սկսված է եղել հ-ի առաջացում. օրինակ՝ բարբա-
ռային ուս>հուս, էգուց-հէգուց, ամուլ-համուլ, իջնել-հիջնել և այլն:

Այս հնչյունափոխությունը իր հետքերը թողել է նաև գրական
լեզվում. այժմ ունենք հունդ (ունդից), հորթ (որթ-ից), հարոս (ա-
րոս-ից), հագնել (ագանել-ից):

բ) Հնչյունափոխություն բառամիջում

§ 175. Բառամիջում հնչյուններն ունեն իրենց յուրահատուկ
արտաբերությունը, որը պայմանավորվում է երկու կողմից շրջա-
պատող հնչյունների հատկություններով. օրինակ՝ հայերենում
ձայնավորներին մի այլ ձայնավոր հաջորդելիս՝ երկու ձայնավոր-
ների միջև յ ձայնորդ է առաջանում: Սա վերաբերում է ոչ միայն
այն բառերին, որոնք նախապես յ ունեցել են. օրինակ՝ ծառայ-
ծառայի, այլև այն բառերին, որոնք բնավ յ—չունեն. Սափո-Սափո-
յի, Մարո-Մարոյի, արու-արուի (հնչում ենք արույի), Բաֆֆի-
Բաֆֆիի (հնչում ենք Բաֆիյի):

Մինչև իսկ օտար բառերի մեջ այս յ-ի առաջացումը մեր լեզ-
վում պարտադիր է. օրինակ՝ Մարիետայի, Տասսոյի, ամեռայի
և այլն:

Այդպիսի յ չի առաջանում միայն բարդ բառի կցույթում, ուր
ձայնավորները արտաբերվում են առանձին-առանձին. օրինակ՝
ամենախմաստուն, ամենաուրախ:

Բառամիջի հնչյունափոխական յուրահատկությամբ է բացա-
տրվում մեֆ, գեամֆ, բերեմֆ, գրէաֆ ձևերի՝ մեմֆ, գեմմֆ, բե-
րեմմֆ, գրեմմֆ փոխվելը, ուր բաղաձայններից առաջ ն-ի առաջա-
ցում է նկատվում (համեմատիր. խորուկ-խորունկ, խորունք (խո-
րուս-ից փոք-փոքնք, մեծ-մեմծ):

Բառամիջում նկատվում են որոշ հնչյունների արտաբերական
թուլացումներ, ուստի և անկում. օրինակ՝ արհամարհել, արհեստ,
մեծահարգո (հնում յարգոյ), անհատակ և այլն: Այդ բառերը
հնչում են ար(հ)ամարել, արեստ, մեծարգո, իսկ անհատակ բա-
ռը ժողովուրդը դարձրել է հանատակ: Այդ նույն ձևով՝ հարգել>
անարգել:

Բ-ի անկում է նկատվում բառամիջում ս, զ, ժ, ջ, ց, շ, հ բա-
ղաձայններից առաջ. օրինակ՝ փրցլինֆ-փսլինֆ, խարշել-խաշել,
ֆարշել-ֆաշել, խորնել-խոռն:

Բառամիջում ունենում ենք նաև բաղաձայնի ավելացում. համարել-համարել, ծունր-ծունդր, խամրել-խմրել-խմրել և այլն: Այս ձևերը գրական լեզվում մերժելի են:

գ) Հնչյունափոխություն բառավերջում

§ 176. Բառավերջում հնչյունների արտաբերությունը թուլանում է, և այդ պատճառով որոշ հնչյուններ անհետանում են: Մեր լեզուն ձայնավորով վերջացող բառ չի տնեցել. բոլոր ձայնավորները վերջում փակվել են մի այլ հնչյունով. ի և ու ձայնավորներից հետո եղած յ հնչյունը V դարում արդեն ընկած էր. գարիյ, կատույ արդեն դարձել էին գարի, կատու, իսկ ա և ո ձայնավորներից հետո յ-ն ընկավ ավելի ուշ, ծառայ, աստուծոյ դարձան ծառա, աստուծո: Այս վերջահար յ-ն շրնկավ միայն միավանկ բառերի վերջից: Խոյ, գոյ, նոյ, բայ, հայ և այլն: Իսկ ի-ով և ու-ով վերջացող միավանկները վաղուց արդեն գցել էին այդ վերջահար հնչյունը: Բառավերջում ընկել է ոչ միայն այդ փակող հնչյունը, այլև պատահում է արմատական հնչյունների անկում. օրինակ՝ կաբասի, տեղի բառերի վերջին ի-ն մնացել է միայն յուրահատուկ կիրառությամբ. կահկաբասի, տեղի տալ: Իրենց սովորական կիրառությամբ այդ բառերը ի-ն անհետ կորցրել են՝ կաբաս, տեղ:

Այդ նույն բառավերջով է բացատրվում ն-ի անկումը մուկն, ծուկն, դուռն, նուռն, մատն, ձեռն, գառն և մի շարք այլ բառերում, որ իր հետ չբացրել է նաև գաղտնավանկի ը-ն:

Մեր գրական լեզվի ըղձական կամ ժխտական դերբայը մոտ 60 տարի առաջ վերջավորվում էր լ-ով: Այդ լ-ի անկումը, որ արդեն այն ժամանակ սկսվել էր, համարվում էր ոչ գրական: Այժմ այս լ-ն անհետ չբացել է. չեմ գրիլ, չեմ կարդալ դարձել են չեմ գրի, չեմ կարդա (բարբառներում հակառակ շարադասության մեջ լ-ն մնում է՝ կարդալ չեմ, գրիլ չեմ):

դ. ՓՈՆԱԶԴԵՑԱԿԱՆ ՀՆՉՅՈՒՆԱՓՈԽՈՒԹՅՈՒՆ

§ 177. Փոխազդեցական հնչյունափոխությունը հնչյունափոխական այն երևույթն է, երբ մի հնչյունի գործած ազդեցությամբ մի այլ հնչյուն փոխվում է՝ առնմանվելով կամ տարնմանվելով ազդեցություն գործող հնչյունին: Հնչյունական այսպիսի փոփոխու-

թյան ենթակա են բոլոր լեզուները: Գրավոր խոսքը հաճախ այդպիսի փոփոխությունները սրբագրում ու վերացնում է՝ թույլ շտալով, որ այդ փոփոխությունները բոլոր պարագաներում օրինականություն ձեռք բերեն: Սակայն փոխազդեցական հնչյունափոխության ժամանակ երբեմն փոփոխությունները անկախ մեր կամքից ու ցանկությունից են կատարվում: Ճիշտ է հաճախ դրանք գրությանը չեն ամրագրվում, բայց հնչական փաստը անմերժելի է դառնում. օրինակ՝ յ, ե, ի հնչյունների ազդեցությամբ մեր բաղաձայնները մասամբ փափկանում են: Այդ փափկացումը տեղի է ունենում առանց մեր կամքի ու ցանկության: Եթե մյուս բաղաձայնների վրա այդ ազդեցությունը այնքան զգալի չէ, ապա կ, գ, փ հտնալեզվային պայթականները, ի, յ, ե հնչյուններից առաջ այնպես են փափկել, որ ամեն ականջի էլ զգալի է: Ռեզային մ, ն ձայնորդների մոտ ձայնավորների աննշան ռեզայնություն է առաջանում, որ սակայն անզգալի է. երախա բառը հնում դարձել է երեխա՝ այսինքն միջին ա-ն նախորդ ե-ի ազդեցությամբ դարձել է ե. այս ե-ն այլևս այլ փոփոխության գրական լեզվում չի կարող ենթարկվել, շնայած ենթակա է վերջին ա-ին նմանվելու և նախորդ ե-ից տարնմանվելու հնարավորություններին: Ակնհայտորեն ծան արմատը դարձել է ճան. *ծանաչեմ>ճանաչեմ: Սրանք կ' գրաբարում, կ' հայերենի բոլոր ճյուղավորումներում ամրագրված են արդեն: Հնարավոր է, որ բարբառներում ճ-ն, կամ ծ-ն հաջորդ շ-ի ազդեցությամբ փոխվի, բայց գրական լեզվում այդ անկարելի է: Փոխազդեցական հնչյունափոխությունների մեջ ենք դնում հետևյալները:

ա) Գրափոխություն

§ 178. Բանավոր խոսքի մեջ շատ տարածված հնչյունափոխական մի երևույթ է սա, երբ որոշ հնչյուններ բառի միջից կամ վերջից առաջ են թռչում: Գրելիս էլ հաճախ այդ երևույթը նկատում ենք: Բառի վերջին հնչյունների մտապատկերը ավելի շուտ է զարթնում մեր մտքում, քան որ իր տեղում պետք է զարթներ և հենց այդ պատճառով վերջին հնչյունները առաջ են թռչում: Օրինակ՝ բանալի-բալանի, սպիտակ-սիպտակ, անձրև-անձվեռ և այլն: Այժմ

գրական լեզուներում այդպիսի հնչյունափոխական երևույթները չեն կարող օրինականալ, որովհետև գրավոր խոսքը վերհսկվում է: Եթե պատահում են նման երևույթներ, համարվում են սխալ և ուղղվում են՝ ընդհանրական տարածում չգտնելով: Բայց գրաբարից ու բարբառներից մի շարք բառեր մեր նոր գրական լեզվին են անցել օրինականություն ստացած. օրինակ՝ կրուկն դարձել է կրուունկ, կոպղեֆ-կոպպեֆ, բերիտ-բյուրեղ, տարգալ-տոգալ-գդալ, արմուկն-արմունկ, կապերտ-կարպետ, քիկն-քինկը, կնել (ընկ-ճնկ) — ճկել, ձգել-գցել, խամլ-մալուխ:

Դրափոխության մեջ է առաջացել մեր գրական լեզվի պատճառականների հրամայականը՝ բարձրացո-բարձրացոյր-բարձրացուր-բարձրացրու, մեծացրու, իջեցրու և այլն:

Դրափոխության մի այլ տեսակն է նախասությունը (անտիցիպացիա), երբ հնչյունը առաջ է թռչում, բայց և մնում է իր տեղում. մտապատկերը վաղ է առաջանում, բայց իր տեղում կրկին զարթնում է: Մեր գրական լեզվում լավագույն օրինակ է ոտիկ-տոտիկ: Ժողովրդական՝ մեմֆեմա, որ առաջացել է մեքենա ձևից, ադամանդ-անդամանդ, զոֆանչ-զոնֆանչ:

Նախասության մի այլ ձևն է հարասությունը, կամ կրկնությունը, երբ մի հնչյուն իր տեղում հնչվելուց հետո հնչվում է մի անգամ ևս, այսինքն՝ ոչ թե առաջ է գալիս, այլ մտապատկերը շարունակվում է և ըստ այդ մտապատկերի հնչվում է նաև հետո. օրինակ՝ կանաչ-կանանչ, ճանաչ-ճանանչ:

բ) Առնմանություն (ասիմիլյացիա)

§ 180. Առնմանությունը հնչյունափոխական այն երևույթն է, երբ, հատկապես միևնույն բառի մեջ, մի որևէ հնչյուն ազդում է մի այլ հնչյունի վրա և ամբողջովին կամ որևէ հատկանիշով նմանեցնում է իրեն: Ըստ այդմ առնմանությունը լինում է լրիվ և մասնակի: Լրիվ առնմանական հնչյունափոխության օրինակներ են բոկիկ-բոբիկ (կ-ն բառասկզբի բ-ի ազդեցությամբ դարձել է բ), շարժֆ-ծաժֆ, ջրցան-ցրցան-ցրցամ, զուժկալ-ծուժկալ, երախա-երեխա, ոսկր-ոսկոր, երգասիֆ-արգասիֆ:

Մասնակի առնմանության ծիրում կարող են մտնել հնչյունական բոլոր հատկանիշները՝ այսինքն մոտեցումը կարող է լինել

ըստ արտաբերության տեղի, ըստ եղանակի (պայթականության, շփականության), ըստ հնչեղության (խուլ, ձայնեղ), ըստ սուլականության, շշականության և այլն:

Ըստ արտաբերության տեղի. փողովակ-խողովակ (շրթնային փ>հտնալիզվաին խ. սա միաժամանակ ըստ արտաբերական եղանակի նմանեցում է. պայթական փ>շփական խ, որովհետև դ-ն շփական է): Ըստ տեղի առնմանություն է ատամնալիզվաին ն-ի շրթնային մ դառնալը բ-ի առնմանությամբ. անձանք-անձամբ, մասանք-մասամբ, ընդբոնել-ընթոնել-ըմբոնել, ճանապարհ-ճանապա-ճանփա-ճամփա և այլն:

Ըստ հնչեղության. գփողել-սփողել (խուլ ֆ-ի առնմանությամբ գ ձայնեղը դառնում է խուլ ս), գփոփել-սփոփել, սկիս (սկսել)-սկիզբ (խուլ ս-ն ձայնեղ բ-ի առնմանությամբ դառնում է գ):

Ըստ սուլականության և շշականության. ծանաչել-ճանաչել (շ-ի շշականությամբ սուլակառն ծ-ն դառնում է շշական ճ):

Առնմանությունը լինում է առաջընթաց և հետընթաց: Երբ առջևի հնչյունը ազդում է հետևի հնչյունի վրա, տեղի է ունենում առաջընթաց առնմանություն, իսկ երբ առջևի հնչյունը փոխվում է հետևի հնչյունի ազդեցությամբ, առնմանությունը հետընթաց է. օրինակ բոկիկ-բոբիկ առաջընթաց է, իսկ գփողել-սփողել՝ հետընթաց:

Առնմանությունը լեզվի հնչյունակարգի կազմավորման պատմական զարգացման մեջ մեծ դեր է կատարում և վերջնական կարգավորման է ենթարկում: Այսպես՝ ս, շ հնչյունների հայերենում հաջորդում է միշտ խուլ բաղաձայն. խիստ, խօստանալ, հաստ, հասկ, մաշկ, աշտարակ, միշտ, կոշտ, հսկել, խոշտանգել, անշուշտ, կուշտ, փամփուշտ, դաշտ, աստղ, ասպարեզ, աստված, աստառ, աստ, հաշտ, պաշտել, նաժիշտ, ստանալ, երաժիշտ, վիշտ, պաշտ, զավեշտ և այլն: Իսկ գ-ին հաջորդում է ձայնեղ բաղաձայն. ազգ, ազդ, ազդր, կազդուրվել, զգալ, զգույշ և այլն:

Մի հին առնմանական օրինաչափությամբ հայերենի բառավերջում ի-ին գերազանցապես խուլ կամ շնչեղ խուլ պայթական է հաջորդում. օրինակ՝ խրճիթ, կնճիթ, առիթ, մատիտ, կիթ, միտ, վիթ, խիտ, զատիկ, հատիկ, ծաղիկ, ականակիտ և այլն:

Հին է (այժմ ե)-ին հաջորդում է ձայնեղ. սեզ, մեզ, եղեզ, սեզ, տեզ, և այլն: Բայց ե-ին հաջորդում է խուլ. երբեմ, երեմ ամենուրեմ և այլն: Այս թվարկումը կարելի է բազմապատկել:

գ) Տարնմանություն (դիսիմիլյացիա)

§ 181. Տարնմանությունը հնչյունափոխական այն օրինակափոխությունն է, երբ, ի հակադրություն առնմանության՝ նման հնչյունները, միմյանց վրա ազդելով, տարնմանվում են, կորցնում են նմանության հատկանիշները լրիվ չափով կամ մասնակիորեն: Այս դեպքում ևս ունենք առաջընթաց և հետընթաց տարնմանություններ:

Խնչպես առնմանությունը, այնպես էլ տարնմանությունը գրական լեզվում վերահսկվում է և չի կարող օրինականության վերածվել: Գրական լեզվի համար այս հնչյունափոխությունները զուտ պատմական արժեք ունեն, իսկ խոսակցական լեզվում սրանց գործընթացը միշտ ուժի մեջ է: Գրական լեզվի համար նոր օրինակներ հնարավոր չէ ցույց տալ, ուստի պետք է դիմենք այնպիսի օրինակների, որոնք Տնից կամ բարբառներից են գալիս. այսպես՝ մեցամեց (ցեց) գրաբարյան բառը դարձել է մեծամես. բարբառային թորթոշ բառը դարձել է թորփոշ, ապա թրփոշ, մղեղ բառը բարբառներում դարձել է մոնեղ, տաշտակ-ը՝ տաշնակ (խաղողի թուփը, ցողունները), շիճուկ-ը՝ շիտուկ-շտուկ, սեբեկ-սաբեկ, շաղ-գամ-շողգամ:

դ) Համաբանություն (անալոգիա)

§ 182. Համաբանությունը հնչյունափոխական այն երևույթն է, երբ առնմանությունը կատարվում է ոչ թե միևնույն բառի, այլ իրար հետ հաճախ գործածվող տարբեր բառերի և բոլոր քերականական ձևերի սահմաններում. օրինակ՝ գրաբարի ու խոնարհման վերացումը արդյունք է համաբանության: Գրեմ, սիրեմ, երգեմ, հատանեմ, գտանեմ բայերը այնքան շատ են լեզվի մեջ, որ սրանց համաբանությամբ առնում, թողում, արգելում և ու խոնարհման մյուս բայերը հետագայում վերածվեցին և խոնարհման բայերի՝ դարձան առնել, թողնել, արգելել և այլն:

Թերևս համաբանության արդյունք է գրաբարի ու խոնարհման վերացումը, որ մնացել է միայն մի բայի համար՝ գոլ:

Արյան, անկյան ձևերը սրտի, բանի, ժամանակի և ի հոլովման բազմաթիվ բառերի համաբանությամբ այժմ սկսում են դառնալ

արշուճի, անկյունի, իսկ կորյան, ալեր, եղջեր ձևերը վաղուց արդեն դարձել են կորյունի, ալյուրի, եղջյուրի:

Համաբանության արդյունք են բարդ բառերի անկանոն կազմությունները. ունենք դարևոր, հարգևոր, ծաղկեփունջ, հաշվետար, հաշվետվություն, որոնք պետք է լինեին դարավոր, հարգավոր, ծաղկափունջ, հաշվատար, հաշվատվություն: Նախորդ ե-ով ձևերը առաջացել են հոգևոր, ուղևոր, ալևոր, կարևոր և նման ձևերի համաբանությամբ. սրանց ե-ն օրինաչափական է, իսկ նախորդների ե-ն արդյունք է համաբանության:

Բարբառներում ապիլի հաճախ է գործում համաբանությունը. օստ-ը կոնդ-ի համաբանությամբ դարձել է ոստղ, յուղ ու մեղր դառնում է յեղր ու մեղր, Հիսուս-Քրիստոսը դառնում Հիսսոս-Քրիստոս, հունվար-ը փետրվարի համաբանությամբ դառնում է հուն-րվար, իսկ սեպտեմբեր-ը՝ սեկտեմբեր (դեկտեմբերի համաբանությամբ), ցած-ը դարձել է ցածր բարձրի համաբանությամբ: Դարձյալ պետք է շեշտենք, որ գրական լեզուն վերահսկում և մերժում է նման երևույթները:

ե) Տարաբանություն

§ 183. Համաբանությանը հակառակ երևույթ է տարաբանությունը, որտեղ նման հնչյուններ կամ հնչյունախմբեր իրար հետ հաճախ գործածվող բառերի սահմաններում տարնմանվում են: Ամենից լավ դա արտահայտվում է կրկնության մեջ. փառոֆ-փառոֆ դառնում է առոֆ-փառոֆ, թավալ-թավալ տալիս է ալալ-թավալ:

Երբեմն տարաբանության հետևանքով նոր բառ է առաջանում. աղատ (աղաչ-ից) պաղատ տարաբանությամբ առաջացել է պաղատ, պաղատել նոր բառ: Ըստ պրոֆեսոր Ղափանցյանի ուսուր բառը առաջացել է դուստր-ից կրկնական տարնմանությամբ:

Այդպես են առաջացել բողբոջ՝ բող բող-ից, խոխոջ՝ խոջ խոջ-ից, դողդոջ՝ դող դող-ից, բարբառ՝ բառ բառ-ից, կարկաշ՝ կաշ կաշ-ից, կոկոն՝ կոն կոն-ից, որից նաև՝ կոնգում-ը:

զ) Ամփոփում (հապկողոգիս)

§ 184. Փոխադրեցական հնչյունափոխությունն է պատկանում նաև ամփոփումը, որ Աճառյանը կոչում է արագաբանություն. այս

այն երևույթն է, երբ միևնույն բառի մեջ նման վանկերից մեկնումեկը սղվում, վերանում է: Սա տարնմանական երևույթ է, միայն այն զանազանությամբ, որ վանկերից մեկը վերանում է և ոչ թե փոխվում ուրիշ վանկի, ինչպես որ տարնմանության դեպքում նման հնչյուններից մեկը կորցնում է իր նմանողական հատկանիշը կամ հատկանիշները: Հայերենը ամփոփման բավականին փաստեր է ընձեռում. այսպես՝ նարտարասան դարձել է նարտասան, կինամոմոն-կինամոն, օրոռոց-օրոց, ապաստանարան-ապաստարան, աշխարհահայաց-աշխարհայաց, տավարաւած-տավարած, Մարմարաշեն-Մարմարաշեն, շուկայային-շուկային, այցելելու-այցելու, հասարակարգ-հասարակարգ և այլն:

Վերոբերյալ օրինակների մեջ կանոնավորապես նման հնչական զույգ միավորներից (աբ, մո, ու, ան, հա, ել, ալ) մեկը սղվում է: Բայց ամփոփում է լինում նաև մեկ կամ մի քանի հնչյունի սղումով, երբ բառի մեջ կա նման ձայնավորների ու բաղաձայնների կուտակում. օրինակ՝ տատարակ-տատարակ, լալական-լալկան, օրոհան-օրոհան, ջրհորդան-ջրորդան-ջորդան, փեսայացու-փեսացու, կաթսայավար-կաթսավար, անձնանվեր-անձնվեր, տապ-տափ, հլուություն-հլութություն, արեղայություն-արեղություն, որոնցից մի քանիսի ամփոփումը կարելի է բացատրել բառի երկարությամբ. օրինակ՝ սպասահարկել-սպասարկել, կաթսայավար-կաթսավար և այլն:

Ամփոփումը սակավ դեպքում բառը զրկում է երկու կամ ավելի վանկերից, օրինակ՝ ծործորակ-ծոժրակ, մեղվաճույշ-մեղույշ, փեսայահրավեր-փեսավեր և այլն:

Այս երևույթը ևս հատուկ է խոսակցական լեզվին, որից որոշ հնչյունափոխված ձևեր անցել են գրական լեզվին:

է) Արտակարգ հնչյունափոխություն

§ 185. Արտակարգ հնչյունափոխությունը մոտենում է ամփոփմանը, բայց ամփոփում չէ այնքանով, որքանով որ տարնմանության երևույթ գոյություն չունի: Արտակարգ հնչյունափոխությունը ունի հոգեբանական հիմունք. երբեմն երկար բառը կամենում ենք կարճացնել շուտ ավարտելու համար. երբեմն բառը լրիվ արտաբերելու կարիք չի լինում. խոսակիցը հասկանում է, և ավե-

լորդ ենք համարում կամ ջանք չենք թափում լրացնելու. երբեմն կրճատումը արտահայտում է գզվական, փաղաքշական իմաստ, որ անպայման կամենում ենք բառի մեջ դնել: Այսպիսի հանձնափոխություն կատարվում է կոչական բառերի, հաճախ կրկնվող բառերի ու նախադասությունների, հատուկ անունների մեջ, որոնց երկար հանձնաշարքից հաճախ մի քանի հանձն է մնում. օրինակ՝ գրաբար աղումացսն մի՛ ասեւ դարձել է աղցմի (շարական, որ մեծ պահքին չի ասվում). ես ինչ իմանամ-եսիմ, պետք է երթամ-տերթամ, Աստվածատուր-Աստուր-Մատուր, Գրիգոր-Գիգո, Ստեփանոս-Սեփո-Սեփան, Եղիսաբեթ-Եղսո-Եղիս-Սաբեթ, Իզաբելլա-Զարո-Զաբել, Շուշանիկ-Շուշիկ, Արիստակես-Արիստ-Ռոստ-Ռոստակ, ցտեսություն-ցը և այլն:

ը) Բաղարկություն (կոնտամինացիա)

§ 186. Երկու տարբեր, բայց իմաստային մոտիկություն ունեցող բառերի խաշաձեւումով երբեմն բառը փոխում է իր հանձնական կերպարանքը. այսպես՝ լար և պարան բառերի խաշաձեւումով ստացվել է լարան, հեսան և լեսել (մանրել, հղկել) բառերի խաշաձեւումից ստացվել է լեսան, կհեպ և կլեպ տվել են կլհեպ:

թ) Միավանկ բառերի հանձնափոխությունը

§ 187. Արտակարգ հանձնափոխության հակադիր մի երևույթ է միավանկ բառերի հանձնափոխությունը, երբ միավանկ բառի վրա նոր հանձն կամ վանկ է ավելանում սղումից, կրճատումից այն պաշտպանելու համար:

Գրաբարում միավանկ բայերի անցյալ կատարյալի հիմքից կազմված ժամանակներում սկզբից ե էր ավելանում (ձայնավորից առաջ՝ է). օրինակ՝ հատ (կտրեց)—եհատ, գիտ (գտավ)—եգիտ, արկ (գցեց)—էարկ, տու (տվի)—ետու, դից (կդնեմ, դնելու եմ)—եդից և այլն:

Համեմատական քերականության տվյալներով դառն, սերմն, կաթն, եզն, ձեռն և այլ միավանկ բառերի ըն, մըն վանկերը հա-

վելադրություն են. դրանց արմատներն են սեւ, կաթ, եզ, ձեւ (ձեր-բակալել) և այլն: Այդ վանկերը ավելացել են բառը ավելորդ կրոճատումից զերծ պահելու համար

Նույնիսկ այսօր, երբ այդ հին հավելվածները ընկել են, որոշ միավանկ բառեր շարունակում են ր-ն պահել, համեմատիւր սառը, դառը, խառը, տասը, ինը, նույնիսկ՝ յոթը, խորը: Խոսակցական չեզվում հանդիպում են նաև ճինգը, վեցը, ութը, որոնց ր-ի հավելումը միավանկության արդյունք է (ճինգը տղա, ութը ճոգի, չորսը մարդ):

ժ) Պարտադրված հնչյունափոխություն կամ ժողովրդական ստուգաբանություն

§ 188. Թե շեշտի հետ կապված, թե մյուս դիրքային, նաև փոխադրեցական հնչյունափոխությունները խարսխված են լեզվի ներքին օրենքների վրա. դրանց հիմքը լինի հոգեբանական, թե բնական ու բնափոսական, միևնույն է, հողը լեզվական է, շնայած այդ ամենը կատարվում է խոսողության գործընթացում խոսողի կողմից: Սակայն կան հնչյունափոխական այնպիսի երևույթներ, որոնք լեզվին պարտադրվում են խոսողի կողմից: Այդպիսի հնչյունափոխությունները լեզվական հող չունեն, դրանք պարտադրված հնչյունափոխություններ են, որոնք խոսողը կատարում է գիտությանը կամ անգիտությանը: Այդպիսի հնչյունափոխություն է ժողովրդական ստուգաբանությունը:

§ 189. Ժողովրդական ստուգաբանություն.— հաճախ բառը կիրառության գործընթացում ենթարկվում է իմաստային խամրումի: Սրա հիմնական պատճառը բառի կիրառության ոլորտի նեղացումն է. ազատ կիրառության ոլորտում բառը մեռնում է, մնում է միայն սահմանափակ դարձվածքներում, նույնիսկ մի դարձվածքում: Խոսվածքում կա մի կապակցություն՝ բուռ սպիտակ՝ ասվում է միայն մազերի մասին: Բուռ բառը հնում նշանակել է կիր: Գործածության հիմնական ոլորտից դուրս գալով՝ բառիմաստը մեռել է: Այժմ բուռ բառը ժողովուրդը կապում է բուռ (ձեռքի ափ) բառի հետ: Եթե բուռ (ձեռքի ափ) բառը մի փոքր այլ ձև ունենար, նախորդ բուռ-ը (կիր) կնմանեցվեր հաջորդին. ինչպես որ ունենք հետևյալ օրինակում. ճրագալույց բառը ժողովրդական խոսվածք-

ներում դարձել է նրա գլուխ. լռյց հին բառի (վառեց) իմաստը ժողովուրդը՝ չհասկանալով դարձրել է իրեն հասկանալի՝ լույս: Առանձին խոսվածքներում եռ տալ նշանակում է կրակով զոդել. եռ-ը գրաբարի յեռ բառն է, որ նշանակում է միացնել, զոդել: Այս բառի իմաստը նույնպես չի գիտակցվել, այլապես յեռ-ը պիտի դառնար հեռ և ոչ թե եռ, որ կապվել է եռալ բառի եռ հասկանալի արմատական բառի հետ, որ շատ գործածական է: Այդպես էլ կասել (ծեծել) բայը դարձել է կալսել (կապվել է կալ բառի հետ), արդուկ-ը՝ հարթուկ, նորատուս (նորատուք)՝ նորադուզ (տուս-տուի՝ չհասկացվեց, կարծվեց դուզ), Տավուշ-ը՝ Թովուզ (սիրամարզ), գործուղել-ը հաճախ դարձնում են գործուղել, վարկաբեկել՝ վար-բաբեկել, արձագանգ՝ արձագան (օրինականացված է), զանցարարություն՝ զանցառություն (օրինականացված), տարկետում-դարձվում է տարեկետում, խաղալիկ՝ խաղալիք (օրինականացված) և այլն:

Ժողովրդական ստուգաբանության նման է գիտական սխալ ստուգաբանությունը, որ բառը նույնպես հնչյունափոխում և երբեմն օրինականացնում է. օրինակ՝ մուղղուսի արաբերեն բառը դարձել է մահտեսի, գրամատիկոս՝ գրամարտիկ, հունարեն օրգանոն-ը (նվագարան) դարձել է երգեհոն, կամ՝ երգիոն¹:

¹ Տե՛ս Հ. Աճառյան, Լիակատար քեր. հայոց լեզվի, հ. 6, էջ 734:

Բ Ա Ռ Ա Գ Ի Տ ՈՒ Թ Յ ՈՒ Ն

§ 190. Լեզվի համակարգի մեջ մտնող բառերի ամբողջությունը կազմում է լեզվի բառային կազմը, բառապաշարը:

Լեզվաբանության այն բաժինը, որը զբաղվում է բառերի, բառիմաստների և բառապաշարի քննությամբ, կոչվում է բառագիտություն:

Բառագիտության (նեղ առումով) քննության մեջ են մտնում այնպիսի խնդիրներ, ինչպիսիք են՝ բառը իբրև բառային կազմի իմաստակիր միավոր, բառիմաստը, բառիմաստի տեսակները, բառի իմաստային կապերի համակարգը՝ բառի ներսում և բառերի միջև կամ մեկ և մի քանի բառերի մակարդակում, բառիմաստի փոփոխությունները, բառի իմաստային խմբերը, ռճական պատկանելությունները, բառապաշարը, նրա ակտիվ և պասիվ շերտերը, բառային կազմի զարգացման ու հարստացման ուղիները և այլն. կարճ ասած՝ իմաստաբանությունը, բառապաշարը և բառակազմությունը: Առավել լայն առումով բառագիտության մեջ մտնում են նաև դարձվածաբանությունը և ստուգաբանությունը:

Ժամանակակից հայերենի բառագիտությունը քննում է բառերի կառուցվածքային, իմաստային և բառապաշարային հարցերը համաժամանակյա (սինխրոնիկ) կտրվածքով:

Բառի բնորոշումը

§ 191. Բառերի մեջ արտացոլվում է մարդու հասարակական և ճանաչողական փորձը, ժողովրդի պատմությունը, ժողովրդի մտածողությունը: Ի վերջո, բառի շնորհիվ է լեզուն իրացնում իր հաղորդակցական կարևորագույն դերը (գործառույթը):

Բառը լեզվական համակարգի այն միակ իմաստակիր միավորն է, որ մեր գիտակցության մեջ գոյություն ունի առանձնակի, ինքնուրույն կերպով, անկախ նախադասությունից, իբրև

հնչույթակազմից, բնորոշ է նաև շեշտը: Յուրաքանչյուր բառ ունի մեկ հիմնական բառային շեշտ:

§ 194. Բառի սահմանների որոշման գործում կարևոր նշանակություն ունի բառի ինքնուրույն ձև ունենալու հանգամանքը: Այսպես՝ եթե մի կողմից հեռ, կար, ուս, իմ (իմանալ) և այլ արմատները իրենց ձևով և իմաստով (ընդհանուր, ոչ տարբերակված) բառեր չեն, այլ կախյալ միավորներ են, քանի որ բառեր են դառնում մասնիկների և այլ արմատների հետ բաղադրվելիս և կոնկրետանալիս, ապա մյուս կողմից, նախադասության մեջ ունեցած դերով քերականական մասնիկներին հարող մի շարք անկախ միավորներ, ինչպիսիք են շաղկապները և կապերը՝ բառեր են: Այդպես էլ բառեր են նաև նյութական իմաստ և քերականական դեր չունեցող աշնպիսի ինքնուրույն միավորներ, ինչպիսիք են ձայնարկությունները և եղանակավորող բառերը: Նշանակում է բառի որոշման համար կարևոր առանձնահատկություն է նաև նրա անկախ, ինքնուրույն գործածություն ունենալը:

Այսպիսով, բառ է կոչվում այն հնչույթը կամ հնչույթախումբը, որն ունի բառային իմաստ, անկախ, ինքնուրույն գոյություն ու գործածություն և բառային շեշտով ձևավորված արտասանական ամբողջություն:

Բոլոր բառերն էլ ունեն որոշակի իմաստ: Սակայն լեզվական համակարգում և նախադասության մեջ ունեցած գործառույթով նրանք հավասար և միատեսակ չեն: Նրանց մեծ մասը նյութական իմաստ է արտահայտում, իսկ մի մասը՝ ոչ: Նյութական իմաստ ունեցող բառերը հասկացություններ են արտահայտում, իսկ նյութական իմաստ չունեցողները՝ ոչ:

Քանի որ բառերը արտահայտում են ոչ միայն արտաքին աշխարհի առարկաների, երևույթների, հատկանիշների հասկացություններ, այլև նրանց հետ կապված հարաբերություններ (կապերը, շաղկապները, դերանունների մի մասը) կամ վերաբերմունք հասկացությունների նկատմամբ (ձայնարկությունները, եղանակավորող բառերը, հետևաբար, բառը նաև քերականական կամ վերաբերմունքային իմաստ արտահայտող լեզվական անկախ միավոր է:

Մանր. — Այս հանգամանքը ի նկատի ունենալով, պրոֆ. Ս. Աբրահամյանը հայերենի բառերը (խոսքի մասերը) ճիշտ կերպով բաժանում է երեք խմբի՝ ա) նյութական իմաստ արտահայ-

տող բառեր, բ) հարաբերություն (կամ քերականական իմաստ) արտահայտող բառեր և գ) վերաբերմունքային իմաստ արտահայտող բառեր¹: Առաջին խմբի մեջ մտնում են գոյականը, ածականը, դերանունը, թվականը, բայը և մակբայը, երկրորդ խմբի մեջ՝ շաղկապները, կապերը, երրորդ խմբի մեջ՝ ձայնարկությունները և եղանակավորող բառերը:

Լեզվական մյուս բոլոր միավորները չեն կարող գոյություն ունենալ առանց այս ինքնուրույն միավորի՝ բառի, չեն կարող կազմել լեզվական համակարգ:

ԻՄԱՍՏԱԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

§ 195. Իմաստաբանության խնդիրն է քննել բառի ձևի և իմաստի (արտահայտության և բովանդակության պլանների) փոխհարաբերությունները, բառի իմաստային խմբերը, բառի իմաստային կառուցվածքի փոփոխության ու զարգացման պրոցեսներն իրենց օրինաչափությունների մեջ և այլն:

Բառիմաստ և առարկայական վերաբերություն

§ 196. Բառը այն ինքնակա միավորն է, որի շնորհիվ օբյեկտիվ աշխարհի առարկաներն ու երևույթները, այլև նրանց զանազան հարաբերությունները մարդու գիտակցության մեջ կոնկրետանում, ամբողջանում են և դառնում նրա սեփականությունը: Այն, ինչ գոյություն ունի ժողովրդի կյանքում, արտահայտվում է բառերով. նշանակում է մեր գիտակցության մեջ բառերով են փոխարինվում ոչ միայն օբյեկտիվ իրականության առարկաները, երևույթները և նրանց միջև եղած զանազան հարաբերությունները, այլև նրանց մասին ունեցած մեր վերաբերմունքը:

Յուրաքանչյուր բառ իբրև որևէ կոնկրետ առարկայի, երևույթի անուն, նշում է տվյալ առարկան, երևույթը: Սակայն սա բառի միայն անվանողական գործառույթն (ֆունկցիան) է, որը բառիմաստի միայն մի կողմն է: Բառիմաստը չի նույնանում որևէ առարկայի, երևույթի հետ և չի սահմանափակվում այն նշելով: Յուրաքանչ-

¹ Տե՛ս Ս. Գ. Աբրահամյան, Ժամանակակից հայերենի քերականություն, 1969, էջ 30:

յուր բառ իբրև առարկայի, երևույթի անուն, միաժամանակ ընդհանուր հասկացություն է, քանի որ յուրաքանչյուր բառ, իբրև այդպիսին ենթադրում է որոշ ընդհանրացում ու վերացում. այսպես՝ բույս և կենդանի բառերը չեն նշում որևէ կոնկրետ առարկա (ծառատեսակ, կենդանի), նրանք մեր գիտակցության մեջ ընկալվում են իբրև բազմաթիվ կենդանիների և բույսերի ընդհանուր հասկացություններ:

§ 197. Բառիմաստը (բառի բառային իմաստը) պատմականորեն գոյացած այն կապն է, որ գոյություն ունի բառի հնչույթակազմի, նրա հնչման և նրանով մարմնավորված ու մեր գիտակցության մեջ արտացոլված իրականության առարկաների, երևույթների, հատկանիշների ու հարաբերությունների միջև, որ ձևավորված է լեզվի ֆերականական օրենքներով:

Բառիմաստը գոյանում է մարդու աշխատանքային գործունեության ու ճանաչողության զարգացման պրոցեսում՝ հասարակական գիտակցմամբ:

§ 198. Բառը շարակարգային մակարդակում ունեցած գործառույթով արտահայտում է որոշակի առարկայական վերաբերություն: Առարկայական վերաբերությունն այն կոնկրետ նշանակությունն է, որ ունի բառը տվյալ խոսքի մեջ, տվյալ գործածությամբ¹:

Բառիմաստ և հասկացություն

§ 199. Օբյեկտիվ իրականության առարկաների և երևույթների, նրանց զանազան հատկանիշների և վիճակների հասկացությունները մեր գիտակցության մեջ դրսևորվում են բառերի միջոցով:

Հասկացության գոյացումը կապված է ճանաչողության պրոցեսում մտածողության և լեզվի կապի ու փոխհարաբերության, նրանց միասնության հետ: Բառի մեջ երկու կողմերը՝ հասկացական (կոնցեպտուալ) միջուկը և նրա լեզվական թաղանթը միշտ միասնաբար են հանդես գալիս (իբրև բառի իմաստ և ձև) և պայմանավորված են մեկը մյուսով, Երկուսն էլ արտահայտում են բառի առարկայական վերաբերությունը, բառի հարաբերությունը առարկաներին (ոբֆեբենտներին): Սակայն հասկացությունը տրամաբանական կատեգորիա է, որը հաղորդակցության մեջ ձև-

¹ Տե՛ս է. Աղայան, Լեզվաբանության ներածություն, 1963, էջ 243:

վավորվում է լեզվական միջոցներով (բառերով ու բառակապակցություններով): Բառի լեզվական կողմը նույնպես նշում է միևնույն առարկան, ինչ հասկացությունը, սակայն դրա հետ մեկտեղ հանդես է գալիս իբրև լեզվական կատեգորիա, «ուղղված է դեպի առարկան որոշակի լեզվի պրիզմայի միջոցով»²:

§ 200. Նշելով առարկան, երևույթը և արտահայտելով հասկացություններ նրանց մասին՝ բառը կատարում է (իրացնում է) իր անվանողական գործառույթը (ֆունկցիան), ուստի և այն անվանում և նշում է առարկաներն ու երևույթներն իրենց բազմապիսի կապերի և հարաբերությունների մեջ, որով և առավել է ընդլայնվում բառերի բառային նշանակությունը: Բացի այդ, բառերի մեծ մասի համար բնորոշ է բազմիմաստությունը, այսինքն ուղղակի և փոխաբերական իմաստներ պարունակելը: Նշանակում է, բառիմաստն իր առարկայական վերաբերությամբ տարբեր է լինում:

Բառիմաստի մեջ, բացի հասկացական միջուկից՝ մտնում են նաև այլ բաղադրիչներ, որոնք պայմանավորված են լեզվական կարգի գործոններով:

Ասվեց, որ բոլոր բառերն անխտիր ունեն բառային (տե՛ս § 194) իմաստ, այն տարբերությամբ սակայն, որ նրանց մի մասը անմիջականորեն է կապված առարկաների և երևույթների հասկացությունների հետ, իսկ մյուսը՝ ոչ: Այսինքն՝ բոլոր բառերը չեն, որ արտահայտում են հասկացություն: Այսպես՝ ձայնարկությունները, կապերը, շաղկապները, եղանակավորող բառերը, դերանունների մի մասը, ինչպես և հատուկ անունները անմիջաբար չեն առնչվում հասկացությունների հետ և, բնականաբար, չեն անվանում դրանք. նրանք հասկացությունների հետ կապված են անուղղակիորեն: Վերջիններիս իմաստային կառուցվածքի մեջ բացակայում է հասկացական միջուկը իբրև իմաստային բաղադրիչ, դրա փոխարեն՝ առկա են իմաստային այլ բաղադրիչներ: Չունենալով հասկացական միջուկ՝ նրանք իբրև առանձին ինքնուրույն բառեր, ունեն բառային նշանակություն և հանդես են գալիս իբրև բառային կազմի և բառարանային միավորներ:

² Տե՛ս Գ. Բրուսյան, Փիլիսոփայություն և լեզու, 1972, էջ 4:

§ 201. Հայտնի է, որ բառի իմաստային կառուցվածքը պայմանավորված է հետևյալ երեք գործոններով.

ա) Բառի անվանողական գործառույթով (ֆունկցիայով):

բ) Մտածական (ինտելեկտուալ) բովանդակությամբ:

գ) Հարաբերական (ռելյացիոն) հատկանիշներով³:

§ 202. Առաջին գործոնը կապված է բառի՝ արտաքին աշխարհի առարկաների ու երևույթների (դեհնոտատների) հետ ունեցած վերաբերության հետ, ուղղակիորեն բխում է լեզվի նշանային բնույթից և, բնականաբար, ընդհանուր է բոլոր բառերի համար, ներառյալ նաև օբյեկտիվ իրականությամբ չպայմանավորվող և նրանց հետ անմիջականորեն չառնչվող բառերը:

§ 203. Երկրորդ գործոնը՝ մտածական բովանդակությունը կապված է օբյեկտիվ իրականության առարկաների և երևույթների՝ մեր գիտակցության մեջ ունեցած արտացոլման և վերջինիս լեզվի մեջ ստացած կոնկրետացման հետ: Այս գործոնը բառի հնչույթակազմի կամ արտաքին ձևի տակ թաքնված և նրա հետ անխզելիորեն կապված ներքին՝ իմաստային կողմն է, նրա մարմնավորումը: Հիշյալ գործոնը ունի երկու բաղադրիչներ. ա) ճասկացական, բ) արտահայտչական-ոճական:

Բառիմաստի մտածական բովանդակության մեջ հանդես եկող ճասկացական և արտահայտչական-ոճական բաղադրիչները կապված են մտածողության երկու ձևերի հետ՝ տրամաբանական (ճասկացական) և պատկերավոր (բանաստեղծական):

Այսպիսով, բառերի հուզաարտահայտչական երանգավորումները սերտորեն առնչվում են մտածողության պատկերավոր ձևի հետ, մտնում են բառիմաստի մտածական բովանդակության մեջ իբրև բաղադրիչ և, բնականաբար, մտնում նաև լեզվի համակարգի մեջ:

Բառիմաստի արտահայտչական-ոճական և հուզական տարրը հանդիսանում է իրականության զգացական, հոգեկան, կամային արտացոլումը մեր գիտակցության մեջ, նրանց նկատմամբ ունեցած վերաբերմունքը, նրանց գնահատականը: Բառիմաստի արտահայտչական-ոճական տարրը յուրաքանչյուր լեզվում տարբեր ազգային ինքնատիպություն ունի:

³ См. Ю. Апресян, Современные методы изучения значений и некоторые проблемы структурной лингвистики, в сб. Проблемы структурной лингвистики, М., 1963, стр. 106.

Բառիմաստի մտածական բովանդակության մեջ կարող են մտնել և՛ հասկացություններ առարկաների, երևույթների, զգացմունքների, հույզերի և կամային ազդակների մասին (հմտ. աթոռ, սև, ծառ, դեղին, սեր, ատելություն, տխրել, սարսափ, թախիծ, հրաման, տուր, հեռացիր և այլն), և՛ զգայական ընկալումներ դրանց մասին (հմտ. օհո՛, էհե՛յ, ա՛յ քեզ բա՛ն, ա՛խ, կեցցե՛ և այլն)։

Այսպիսով, բառիմաստի մտածական գործոնի հասկացական բաղադրիչը առարկայական-տրամաբանական բնույթ է կրում, իսկ արտահայտչական-ոճական բաղադրիչը՝ զգացական (հաղորդում է էսթետիկական ինֆորմացիա)։ Ղրանք կարող են լինել և՛ օբյեկտիվ, և՛ սուբյեկտիվ, քանի որ մարդը բառերի մեջ արտահայտում է և՛ օբյեկտիվ իրականության առարկաներն ու երևույթները, և՛ իր վերաբերմունքն ու գնահատականը դրանց նկատմամբ, իր ներքին հոգեկան աշխարհը, իր զգացմունքները։

Անհրաժեշտ է նշել, որ բառիմաստի արտահայտչական-ոճական բաղադրիչի կոնկրետ նշանակությունից բացի և անկախ դրանից, բառերի մեծ մասն ունի զգացական հարակից նշանակություն, կողմնակի զգացական տոն⁴, որը հանդես է գալիս կոնկրետ խոսքի մեջ և ունի գերազանցապես խոսքային բնույթ։ Այսպես՝ զճալ բառը իր ընդհանուր ուղղակի իմաստից բացի, որ ունի օբյեկտիվ բնույթ, խոսքի մեջ տարբեր հնչերանգներով⁵ կարող է խոսողի սուբյեկտիվ վերաբերմունքն արտահայտել։ Ինչպես՝ զճա՛լ (զարմանք, զայրույթ), զճա՛լ (անհամաձայնություն), զճա՛լ (հրաման, համաձայնություն) և այլն։

Այսպիսով, բառիմաստը, ընդհանրապես ունի երկու կողմ՝ օբյեկտիվ և սուբյեկտիվ։ Օբյեկտիվը բառի ուղղակի իմաստն է, որ պարունակում է բառը առանձին կերպով, իբրև տվյալ առարկայի, երևույթի ընդհանուր հասկացություն, իսկ սուբյեկտիվը բառի խոսքի մեջ ստացած իմաստն է, որ արտահայտում է խոսողի վերաբերմունքը տվյալ առարկայի, երևույթի նկատմամբ⁶։

4 Э. Сепир, Язык. Введение в изучение речи, М.—Л., 1934, стр. 32.

5 Անհրաժեշտ է նշել, որ այս տեսակետից, գրավոր խոսքը չափազանց աղքատ է բանավորի համեմատությամբ։

6 Է. Աղայան, նշված աշխ., էջ 250—251.

§ 204. Բառի իմաստային կառուցվածքի 3-րդ գործոնը կապված է բառի հարաբերական (ռելյացիոն) հատկանիշների հետ, այսինքն, բառի բաշխման կամ իրացման հետ լեզվական համակարգում: Բառերի հարաբերական հատկանիշների մեջ են դասվում նրանց հաճախականությունը, կապակցելիությունը, լեզվի համակարգում ունեցած գործառույթը, ինչպես և տեղը լեզվի իմաստային և ձևաբանական համակարգում և այլն: Այսպես՝ գոյականը կարող է հանդես գալ և՛ իբրև ենթակա, և՛ իբրև լրացում, և՛ իբրև ստորոդեկական վերադիր և այլն: Բառի հարաբերական իմաստները պայմանավորված են լեզվի ներհամակարգային հարաբերություններով:

§ 205. Յուրաքանչյուր բառ իր ընդհանուր իմաստով արտահայտում է քերականական իմաստ և կարգ: Բառի քերականական իմաստը իբրև կանոն միշտ ուղեկցում է բառայինին:

Բառի քերականական իմաստը բառի այն ընդհանուր իմաստն է, որ հատուկ է ոչ միայն տվյալ կոնկրետ բառին, այլ բառերի մի ամբողջ խմբի, այսպես՝ գոյականների համար քերականական է նրանց ընդհանուր առարկայական իմաստը, ինչպես՝ ջուր, սեղան, աթոռ, գետ և այլն:

Ամփոփելով բառի իմաստային բարդ կառուցվածքի բաղադրիչների քննությունը, կարելի է ասել, որ բառի իմաստի մեջ արտացոլված մարդու տրամաբանական, հոգեկան, կամային, զգացական կողմերը հանդես են գալիս միասնաբար՝ նրա աշխատանքային գործունեության և ճանաչողության զարգացման պրոցեսում:

Բառիմաստի տեսակները

Բառերի բառային իմաստները ըստ առարկայական վերաբերության, ընդհանրապես լինում են երկու տիպի՝

Հիմնական (գլխավոր) կամ ուղղակի իմաստ և ածանցյալ կամ փոխաբերական իմաստ:

§ 207. Հիմնական (գլխավոր) կամ ուղղակի իմաստը լեզվի համաժամանակյա կտրվածքում ունեցած այն կայուն իմաստն է, որ բառը արտահայտում է անկախ կերպով, իբրև բառարանային

միավոր և ծառայում է իբրև առարկաների, երևույթների ու նրանց հատկանիշների անվանման համընդհանուր միջոց: Բառի հիմնական (ուղղակի) իմաստը օբյեկտիվ իրականության առարկաները, երևույթներն ու նրանց հատկանիշները նշում է անմիջականորեն, ուղղակի կերպով և կախված չէ խոսքային միջավայրից, թեև առհասարակ պայմանավորված է լեզվական համակարգով:

§ 208. Բառի ածանցյալ իմաստը այն իմաստն է, որ բառը ստանում է խոսքի մեջ, տվյալ կոնտեքստում:

Բառի ածանցյալ իմաստն առաջանում է հիմնական իմաստի հիմքով՝ բառիմաստի փոխաբերական անցումով. այն առարկաներն ու հատկանիշները անվանում է անուղղակի կերպով, այլ առարկաների անվանման միջոցով, որը խոստովի գիտակցության մեջ տվյալ պահին առաջանում է համեմատության կամ զուգորդության շնորհիվ: Այսպիսի իմաստները կոչվում են նաև փոխաբերական: Բառաիմաստային ինքնուրույնության տեսակետից մեկ բառի սահմանում առաջացած ածանցյալ իմաստները կախյալ միավորներ են, պայմանավորված են միայն լեզվի խոսքային մակարդակով և իրենց բառական ու իմաստային կողմով կախված են այլ բառերից ու որոշակի բառակապակցություններից, հետևաբար, շարակարգային քնույթ ունեն:

Բառի ստուգաբանական իմաստը

§ 209. Բառիմաստի փոփոխությունը կամ բառի իմաստի շարժման ուղղությունը ճիշտ լուսաբանելու համար, անհրաժեշտ է բառի գլխավոր (ուղղակի) և ածանցյալ (անուղղակի) իմաստներից բացի, իմանալ նաև նրա նախնական, ստուգաբանական իմաստը, որը շատ բառերի մեջ արդեն մաշվել և անհետացել է, իսկ շատերի մեջ էլ դեռևս առկա է իբրև գլխավոր, հիմնական իմաստ և ուղեկցում է տվյալ առարկայի հասկացությանը:

Բառի ստուգաբանական իմաստը կարևոր է բառիմաստը լրիվ ու ամբողջական կերպով պատկերացնելու համար և բառի իմաստային կառուցվածքի մեջ իր էական տեղն ունի, քանի որ մասնակցում է հասկացության առաջացման և ծագման պրոցեսին և մտնում է բառիմաստի հասկացական միջուկի բաղադրության մեջ,

այսինքն՝ բառի իմաստային կառուցվածքի մտածական գործոնի բաղադրություն մեջ:

Մաշվելով և անհետանալով իբրև գլխավոր կամ ուղղակի իմաստ, այն կարող է նորից հանդես գալ կամ իբրև հիմնական, կամ իբրև ածանցյալ ու փոխաբերական իմաստ և դառնալ իմաստային հենարան այլ ածանցյալ իմաստների ու բառիմաստային տարբերակների համար: Նշանակում է, բառի ստուգաբանական իմաստը կամ բնիմաստը⁷ որոշակի դեր է խաղում բառիմաստային տարբերակների փոխհարաբերության, նրանց իմաստային անցումների և իմաստափոխության մեջ:

Մանր. — Բառի սկզբնական իմաստի կամ բնիմաստի պարզաբանմամբ, նրա ծագման բացահայտմամբ զբաղվում է ստուգաբանությունը:

§ 210. Բառիմաստի համաժամանակյա քննության դեպքում ևս երբեմն անհրաժեշտ է լինում անդրադառնալ բառի սկզբնական կամ ստուգաբանական իմաստին, քանի որ հաճախ պետք է հաշվի առնել նաև տվյալ բառի և նրանով կազմված այլ բառերի համադրությունները, լեզվի պատմական զարգացման տվյալները, ինչպես նաև տվյալ բառի և նրա հետ առնչվող այլ լեզուների համապատասխան բառերի համեմատություններն ու հարաբերությունները:

Բառի ստուգաբանական իմաստների շնորհիվ է լույս սփռվում միևնույն բառի մակարդակում կատարված իմաստային այնպիսի անցումների վրա, որոնք, առանձին վերցրած, թվում է, թե իմաստային ոչ մի եզր չունեն միմյանց հետ: Այսպես՝ արձանագրություն բառը, որ այժմ ունի «ժողովի կամ նիստի ընթացքի գրաման փաստաթուղթ» իմաստը, թվում է, թե իմաստային կապ չունի արձան բառի հետ: Սակայն բառի ստուգաբանությունը պարզում է, որ արձանագրություն ձևը դեռևս գրաբարում ունեւր «արձանի վրա կատարված փորագրություն, արձանագրով հիշատակարան, հաստատուն գրություն մատյանի և այլնի, այլև հիշատակագիր, արձանագիր և մակագրություն»⁸ իմաստները, որից և բխում է այժմյան փաստաթուղթ իմաստը:

7 Տե՛ս է. Աղայան, նշված աշխ., էջ 260:

8 Տե՛ս «Նոր բառգիրք Հայկական լեզուի», Վենետիկ, 1836, էջ 367:

Ստուգաբանական իմաստի ճիշտ բացահայտումը կարևոր նշանակություն ունի ոչ միայն բառիմաստի և նրա հասկացության առաջացման պրոցեսի պարզաբանման համար, այլև հասարակության նյութական կյանքի, նրա գիտակցության և ճանաչողության պատմության լուսաբանման համար:

Բառի փոխաբերական իմաստը

§ 211. Հաղորդակցության պրոցեսում բառերը, իրենց հիմնական իմաստներից բացի, կարող են ստանալ նաև այլ իմաստներ, որոնք պայմանավորված են տվյալ խոսքային իրադրություններ, այսինքն, միևնույն բառածեր խոսքի մեջ վերագրվում է նաև զանազան այլ հասկացությունների: Սա միանգամայն բնական է, քանի որ ամեն մի նոր հասկացության անվանման համար լեզուն չի կարող բոլորովին նոր ձև ստեղծել: Դա և՛ գործնականորեն է անհնար, և՛ ճիշդության տարողության համար անհարմար:

Փոխաբերական իմաստներ բառերը ձեռք են բերում զխափուրապես բառերի փոխաբերական գործածությունից, Բառերի փոխաբերական իմաստները խիստ կարևոր օղակ են բառիմաստի փոփոխության բարդ պրոցեսում:

§ 212. Փոխաբերական է կոչվում բառի այն իմաստը, երբ բառը առարկաները և երևույթները նշում է անուղղակի կերպով:

Փոխաբերությունը⁹ իմաստաբանական բարդ պրոցես է, որ ընթանում է առարկաների կամ երևույթների արտաքին կամ ներքին որևէ նմանության հիմքով. ինչպես՝ բերք—ծաղկի բերք, վարդի բերք, տետրակի բերք, զրգի բերք, այլև՝ լրագիր և այլն:

Փոխաբերությունների շնորհիվ առարկաների ու երևույթների անվանումները ստանում են իմաստային այնպիսի նոր երանգներ, որ առանձին գործածությամբ չունեն: Փոխաբերությունների շնորհիվ են լեզվում առաջանում նաև առանձնահատուկ արտահայտություններ (իդիոմներ) և դարձվածքներ (հմատ. սիրտը վարդ պատռել, յոթերորդ երկնքում լինել, ջուր ծեծել և այլն):

⁹ Գրականագիտական առումով գործածվում է նաև փոխաբերական նշանակության երեք հիմնական տեսակներից մեկի՝ մետաֆորի համար՝ ստացվում է փոխաբերություն լայն առումով (տրոպ, այլաբերություն) և փոխաբերություն նեղ առումով (մետաֆոր):

§ 213. Անհրաժեշտ է տարբերել բառի փոխաբերական գործածությունը և փոխաբերական իմաստը:

Բառի փոխաբերական գործածությունը տվյալ կոնտեքստում և տվյալ կապակցության մեջ ստացած իմաստն է, այն բառի իմաստը, որին փոխաբերում է. այսպես՝ «Դու կգաս ու կրկին հեքիաթով կդյուլես, Լուսերես կցրես մառախուղն իմ հոգու» տողերում Վ. Տերյանը մառախուղ բառը գործածում է ոչ իր բուն իմաստով, այլ «հոգու վրա նստած դառնությունը, տրտմությունը, թախիծը» իմաստներով, որ տվյալ բառի փոխաբերական գործածությունն է, իսկ «Եվ վերջալույսին, մի օր, օ՛, մի օր բացվեինք ի՛րար խոսքերով չնչին» տողերում բացվել բառն ունի խոստովանել, բացատրվել փոխաբերական իմաստները:

Բառի փոխաբերական գործածության շրջանակները անսահմանորեն լայն են և չափազանցություն չի լինի ասել, թե յուրաքանչյուր բառ (բացի հատուկ անուններից և մասնագիտական տերմիններից) կարելի է գործածել փոխաբերաբար:

§ 214. Բառի փոխաբերական իմաստը առաջանում է բառի փոխաբերական գործածության հիմքով և առավել կայուն իմաստ է: Այն հանդես է գալիս միևնույն բառի մակարդակում, նրա հիմնական իմաստի կողքին իբրև ածանցյալ իմաստ: Բոլոր դեպքերում փոխաբերությունները կարող են չլինել և՛ իբրև առանձին, մասնավոր գործածություններ ու չընդհանրանալ, արմատ չընեն լեզվի մեջ, և՛ կարող են ամրանալ ու դառնալ շատ բնական (համտ. բխյաթը ծպտում է, լույսը բացվեց, մութն ընկնել, լույսի ճեղք, խոսքի ուժ, մտքի թռիչք, բարեկամության կամուրջ, ծաղիկ ճառակ և այլն):

Բառերի փոխաբերական գործածությունները բնորոշ են և՛ գեղարվեստական ստեղծագործության լեզվին, և՛ խոսակցական լեզվին ու առհասարակ խոսքային մակարդակին:

§ 215. Պետք է նշել, որ փոխաբերություն հասկացությունը լեզվաբանական առումով առավել լայն է, քան գրականագիտական առումով: Եթե վերջինում փոխաբերությունները ծառայում են հիմնականում իբրև լեզվի պատկերավորության միջոց, հաղորդում են էսթետիկական ինֆորմացիա և հաճախ, իհարկե, կրում անհատական, սուբյեկտիվ բնույթ՝ արտահայտելով տվյալ հեղինակին բնորոշ լեզվական կամ ոճական առանձնահատկություն,

ապա լեզվաբանական փոխաբերությունը կամ բառիմաստի փոխաբերական անցումը իբրև լեզվական համակարգին և, մասնավորապես, խոսքային մակարդակին բնորոշ երևույթ, այն հիմնական միջոցն է, որով մեկ բառի սահմանում գլխավոր իմաստի կողքին առաջանում են բազմաթիվ ածանցյալ իմաստներ կամ բառիմաստային տարբերակներ:

§ 216. Մեկ բառի մակարդակում կատարված փոխաբերական իմաստային անցումներից լեզվաբանությունը նշում է երկու հիմնական միջոց ա) նմանություն զուգորդությամբ կամ իմաստի փոխաբերական (մետաֆորային) անցմամբ և բ) առընթերության զուգորդությամբ (իմաստի փոխանունական անցմամբ):

§ 217. Բառիմաստի փոխաբերական անցումները բառային համակարգում տեղի են ունենում միշտ և անընդմեջ. սակայն բառապաշարի ոչ բոլոր շերտերն են հավասարաչափ կերպով ենթակա այդ փոփոխությանը: Ինքնին հասկանալի է, որ բառապաշարի՝ հանրության համար կենսականորեն անհրաժեշտ շերտերը առավել շատ են ենթակա իմաստային տեղաշարժերի. ինչպես՝ սիրտ, միտք, աչք, ձեռք (սիրտ տալ, միտք անել, ձեռք առնել, ձեռք տալ և այլն):

ԲԱՌԻՄԱՍՏԻ ՓՈՓՈԽՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ԺԱՄԱՆԱԿԱԿԻՑ ՀԱՅԵՐԵՆՈՒՄ

§ 218. Բառիմաստի փոփոխությամբ նոր բառիմաստների առաջացումը լեզվի բառապաշարի հարստացման ներքին կարևորագույն միջոցներից է:

Հայտնի է, որ բառի իմաստի և ձևի միջև եղած կապը պայմանական է, չհաշված, իհարկե, բնածայնական բառերը:

Բառի արտահայտության պլանը (ձևը) կամ հնչյունակազմը կարող է փոփոխվել զանազան գործոնների ազդեցությամբ (շեշտի, հնչյունների դիրքի և այլնի), սակայն բառիմաստը կամ բովանդակության պլանը կարող է մնալ նույնը:

Բառիմաստի փոփոխությունը բառի իմաստային կողմի, բառի բովանդակության պլանի փոփոխությունն է և կապ չունի բառի ձևի, արտաքին նյութական թաղանթի կամ արտահայտության պլանի փոփոխության հետ: Այսպես՝ սպանել բառը հնում եղել է

սպանանել ձևով. փոխվել է այս բառի հնչյունական կազմը, բայց հիմնական իմաստը մնացել է նույնը: Դրա փոխարեն մտքով բառի ձևը չի փոխվել, սակայն փոխվել է նրա իմաստը: Հնում այն նշանակում էր ֆերթել, մտքով հանել, իսկ նոր լեզվում՝ վիզը կտրել, սպանել: Ծախել բառի ձևը (հնչյունակազմը) մնացել է նույնը, բայց փոխվել է նրա իմաստը. հին լեզվում այն նշանակում էր ոչնչացնել, իսկ այժմ՝ վաճառել. ընդ որում հիմնական կամ ուղղակի իմաստը փոխվել է, սակայն բուլղորովին դուրս չի ընկել, այն պահպանված է ծախել բառի ածանցյալ իմաստների մեջ: Այսպես՝ ծախել թաղմիմաստ բառը իր ածանցյալ կամ մասնակի իմաստներում ունի մատնել, դավաճանել իմաստները, որոնց հետ իմաստային եզր ունի նաև նախնական ոչնչացնել իմաստը:

Սակայն լեզվի զարգացման ընթացքում պատահում է նաև այնպես, որ փոփոխվում է բառի և՛ ձևը, և՛ իմաստը: Այսպես՝ ընկեր բառը ըստ ստուգաբանական իմաստի նշանակում է միասին ուտող, սեղանակից (հմմտ. ընդ+կեր>ընդկեր): Դեռևս հին հայերենում ընդ նախդրի դ հնչյունը դուրս էր ընկել և բառը գործածվում էր ընկեր ձևով, ունենալով միաժամանակ՝ զուգակից, հավասարակից, մերձավոր, բարեկամ, համախոն և այլ ածանցյալ իմաստները: Նոր լեզվում առավել ընդլայնվել է նրա իմաստային տարողությունը և հիշյալ իմաստների կողքին ստացել է կյանքի ընկեր, ուղեկից, աշխատակից, ֆաղաֆացի իմաստները (տե՛ս § 234):

Թեև բառիմաստի փոփոխությունն ընթացքը գծագրվում է նաև լեզվի որևէ փուլի համաժամանակյա կտրվածքում, ինչպես ասենք, թաղմիմաստ բառերի իմաստափոխությունը, որ տեղի է ունենում որոշակի ժամանակահատվածում զանազան զուգորդությունների և հոգեբանական անցումների շնորհիվ, սակայն բառիմաստի փոփոխությունը իբրև լեզվական երևույթ իր բնույթով պատմական է և պետք է քննել ու լուսարարել անպայմանորեն պատմական մոտեցմամբ, քանի որ հաճախ լեզվի զարգացման նախորդ կամ հնագույն փուլում ունեցած բառի իմաստը հաջորդ կամ նորագույն փուլերում անհետանում կամ մաշվում է, և բառը ձեռք է բերում նոր իմաստ. ինչպես աշխատել հին հայերենում (աշխատ առնել, աշխատ լինել) նշանակում էր հոգնել, նեղություն կրել, մի քանի վրա շարչարվել, իսկ աշխարհաբարում՝ գործ կատարել, գործել, քանել, ծառայել, պաշտոնավարել և այլն):

Մանրոթ.— Բառիմաստների փոփոխության մասին խոսելիս պետք է նկատի առնել, որ խոսքը վերաբերում է հիմնականում բառերի բուն կամ ուղղակի իմաստների փոփոխությանը, քանի որ ածանցյալ իմաստները առանձին երևան են գալիս որոշակի խոսքային պայմաններում միայն, պահպանվում են բառի հիմնական իմաստների կողքին, պայմանավորվում նրանով:

§ 219. Բառի իմաստային կառուցվածքի ուսումնասիրությունը սերտորեն առնչվում է բառի կրած իմաստային փոփոխությունների հետ:

Բառիմաստի փոփոխությունների բոլոր տեսակների հոգեբանական հիմքում ընկած են զանազան զուգորդություններ (նմանակության, կցորդության և այլն):

§ 220. Լեզվաբանությունը նշում է բառիմաստի փոփոխության երեք տեսակ. բառիմաստի ընդլայնում, բառիմաստի նեղացում և բառիմաստի շրջում:

Ա) ԲԱՌԻՄԱՍՏԻ ԸՆԴԼԱՅՆՈՒՄ

§ 221. Բառիմաստի ընդլայնումը այն երևույթն է, երբ բառի կոնկրետ իմաստը ընդլայնվում է և այն ստանում է առավել ընդհանուր իմաստ կամ իմաստներ. վերջին դեպքում բառը դառնում է բազմիմաստ: Այսպիսի իմաստային անցումը լինում է հիմնականում երկու տիպի.

ա) Երբ քառը մի կոնկրետ իմաստի փոխարեն կամ դրա կողքին ստանում է ալելի ընդարձակ և լայն իմաստ: Այստեղ բառը թեև կորցնում է իր էական հատկանիշների մի մասը, փոխարենը շահում է ծավալային կողմով, որով նրա բովանդակությունն առավել է ընդլայնվում. այսպես՝ աթոռ նշանակում է նստելու հարմարանք, կենցաղային կահույքի մի տեսակ. փոխաբերաբար ստացել է պաշտոն, իշխանություն ընդհանրական իմաստը (հմմտ. աթոռի կոիվ, աթոռի պայքար, Մայր աթոռ և այլն):

Մշակել նշանակում էր ճեղքը, կտորը, մորթին և այլն մշակել», ժամանակակից հայերենում ստացել է նաև առհասարակ որևէ նյութի մշակում (գիտական որևէ աշխատության, պլանի, թեզիսի և այլն) իմաստը:

Նետել սկզբնապես նշանակում էր նետ արձակել, այնուհետև ստացավ ընդհանրապես արձակել, շարժել, գցել իմաստները, ժամանակակից հայերենում փոխաբերաբար ստացավ նաև՝ տա-

րածել, սփռել իմաստները (Ամենուրեք մի կարոտ ես դու նե-տեի», ՎՏ):

բ) Երբ հատուկ անուն նշանակող բառը ստանում է հասարակ անվան իմաստ. ինչպես՝ ամպեր, վոլտ, մեկեմաս, Ֆորդ, դիզել, կեսար, նազար (վախկոտ) և այլն:

բ) ԲԱՌԻՄԱՍՏԻ ՆԵՂԱՑՈՒՄ

§ 222. Բառիմաստի նեղացում է կոչվում այն երևույթը, երբ ընդհանուր իմաստ ունեցող բառը ստանում է ավելի նեղ, մասնա-կի իմաստներ:

Բառիմաստի նեղացումը լինում է երկու-տիպի.

ա) Երբ բառը իր գլխավոր նշանակությամբ կողքին ձեռք է բերում նաև նոր, առավել նեղ կամ մասնակի իմաստ: Այստեղ ընդհանուր առմամբ բառի ծավալային կամ բովանդակային կող-մի սահմանափակում տեղի չի ունենում, ընդհանրապես, բառի ծավալը ընդլայնվում է, քանի որ բառիմաստը իր էական հատկա-նիշներին զուգընթաց ստանում է նաև էական կամ ոչ էական հատ-կանիշներ, դառնում է բազմիմաստ, հետևաբար բառիմաստի նե-ղացումը տվյալ դեպքում կրում է հարաբերական բնույթ և վերա-բերում է տվյալ մասնակի իմաստին միայն, օրինակ՝ ազատվել նշանակում է որևէ վտանգից փրկվել, որից իմաստի նեղացումով ձեռք է բերել նաև ծննդաբերել իմաստը. ձայն նշանակում է ճրն-չյուն, մասնավորվել է նաև երաժշտական ձայն (հմատ. երկձայն, եռաձայն, քառաձայն և այլն) իմաստով. օրագիր նշանակում է «տետր, կամ մատյան, որի մեջ գրանցվում են օրվա ուշագրավ դեպքերը», այնուհետև ավելի է մասնակիացել և ստացել աշա-կերտական օրագիր իմաստը, այսինքն՝ հատուկ տետր, ուր գր-րանցվում են օրվա գնահատականները:

Թերթ հին լեզվում ուներ տերև, սաղարթ, տերևների ծալք և առհասարակ թղթի, թիթեղի ծալք իմաստները: Աշխարհաբարում թեև հիշյալ բոլոր իմաստները կան (ծաղկի, վարդի, գաթայի, թի-թեղի թերթ, շերտ և այլն), սակայն առաջ մղվեց նոր օրաթերթ, լրագիր իմաստը: Ընդ որում վերջին իմաստը իր համընդհանուր գործածության շնորհիվ այնքան բնորոշ և սեփական դարձավ թերթ բառի համար, որ դարձավ գլխավոր կամ հիմնական իմաստ, իսկ վերոհիշյալ տերև, սաղարթ, ծալք իմաստները, պահպանվե-լով դարձան ածանցյալ իմաստներ:

Թթու հատկանշային իմաստ արտահայտող բառը հայերենի զարգացման բոլոր փուլերում պահել է իր ուտելիքի որոշակի համ ունենալու հատկանշային իմաստը (թթու ջուր, թթու համ, թթու կերակուր և այլն), սակայն բառիմաստի նեղացումով ստացել է ուտելիքի տեսակ իմաստը ու դարձել գոյական (հմմտ. վարունգի թթու, կաղամբի թթու և այլն): Իբրև գոյական այս բառը ունի նաև քիմիական տերմինի արժեք (հմմտ. թթուններ, բորածթու, աղածթու, ածխածթու և այլն):

բ) Երբ բառի գլխավոր իմաստը մաշվում, կորչում է, և բառը ձեռք է բերում դրա համեմատություն բառվել նեղ ու մասնավոր նշանակություն: Այստեղ, քնականաբար, տեղի է ունենում նաև բառի ծավալային կողմի սահմանափակում կամ նեղացում, քանի որ բառը, իմաստափոխվելով, կորցնում է իր էական հատկանիշների մի մասը և ձեռք բերում նեղ իմաստ: Սա արդեն բառիմաստի նեղացում է բուն առումով: Բառիմաստի նեղացումը, այսինքն՝ բառիմաստի մասնավորումը և տերմինացումը, առանձնապես բնորոշ է հայերենի զարգացման սովետական փուլին: Այսպես՝ աղյուսակ նշանակում էր փոքր աղյուս: Այժմ այս բառաձևը տվյալ իմաստի համար այլևս չի գործածվում (անհրաժեշտության դեպքում առավել գործածական կլինի՝ աղյուսիկ) և աղյուսակ նշանակում է աղյուսաձև կամ վանդակավոր զծվածք, որի մեջ հաշվառման կամ այլ նպատակների համար գրանցումներ են նսնում (հմմտ. ֆուտբոլի աղյուսակ, թվաքանակական աղյուսակ և այլն), ինչպես նաև որևէ նյութի վանդակաձև զծվածքի մեջ որոշակի համակարգով դասավորելը:

Արձակուրդ հին հայերենում նշանակում էր արձակում, ազատություն, թողություն, նոր հայերենում՝ աշխատանքից կամ ուսուցումից հանգստի համար ժամանակավորապես ազատվելը:

Գնացք բառը հին հայերենում նշանակում էր ընդհանրապես գնալը, իսկ նորում՝ շոգեքարշով կամ էլեկտրաքարշով շարժվող վագոնների շարքը, որ երկաթուղով մարդիկ է տեղափոխում (հմմտ. ապրանքատար գնացք, մարդատար գնացք և այլն):

Տոմս բառը հին հայերենում ուներ թուղթ, մագաղաթ, տետրակ իմաստը, իսկ նորում ստացել է զանազան նպատակների համար ծառայող հավաստիացման թղթիկ կամ գրքույկ իմաստը

(հմմտ. կուսակցական տոմս, արհմիութենական տոմս, կինոյի, ավտոբուսի, ինքնաթիռի, տրամվայի տոմս և այլն):

Ձանգահարել նշանակում էր առհասարակ զանգ տալ (դռան զանգը, եկեղեցու զանգը տալը և այլն), այժմ կոնկրետացել և մասնավորվել է հեռախոսով զանգ տալ իմաստով:

զ) Երբ հասարակ անունից գոյանում է հատուկ անուն, այսինքր՝ բառի ընդարձակ իմաստից ստացվում է նեղ, համեմատաբար մասնավոր իմաստ. այսպես՝ շուշան-Շուշան, նեկտար-Նեկտար, վարդ-Վարդ, արև-Արև, բյուրեղ-Բյուրեղ, գոհար-Գոհար, ծաղիկ-Ծաղիկ, կորյուն-Կորյուն, մաքուր-Մաքուր, ջրվեժ-Ջրվեժ, հասմիկ-Հասմիկ, մեխակ-Մեխակ, հնազանդ-Հնազանդ, քաղցուհի-Քաղցուհի և այլն:

Մանր. Առավել տարածված է հասարակ անունների՝ իկ նվազափաղաքական ածանցով հատուկ անունների վերածումը. ինչպես՝ շող-Շողիկ, ցող-Ցողիկ, ծով-Մովիկ, լույս-Լուսիկ, արծիվ-Արծվիկ, այծյամ-Այծեմնիկ, երագ-Երագիկ և այլն:

Գ) ԲԱՌԻՄԱՍՏԻ ՇՐՋՈՒՄ

§ 223. Բառիմաստի շրջում է կոչվում այն երևույթը, երբ բառը փոխում է իր հիմնական իմաստը և ձեռք է բերում ոչ միայն բոլորովին նոր, կամ տարբեր, այլև հակադիր իմաստ: Այստեղ արդեն իմաստափոխությունը բուն կամ բացարձակ իմաստով է: Տվյալ դեպքում բառիմաստը փոխվում է այնպես, որ նախնական իմաստը (լինի դա բնիմաստը կամ գլխավոր իմաստը դարձած այլ իմաստ) մաշվում և լրիվ վերանում է. բառը գործածվում է նոր իմաստով: Բառիմաստի շրջման հիմքում նույնպես ընկած են զանազան զուգորդումները կամ հոգեբանական այլ գործոններ, ինչպես վերոհիշյալ երկու տեսակում: Բառի հիմնական իմաստի փոփոխումն ու վերացումը տեղի է ունենում բառի հատկանիշներից մեկի՝ որևէ զուգորդությամբ ավելի ընդգծման ու ինտենսիվացման և մյուս հատկանիշների մաշման ու անհետացման հետևանքով: Բառի ստացած նոր իմաստը կարող է լինել կամ բնիմաստից արդեն հեռացած, փոփոխված ու գլխավոր իմաստ դարձած իմաստը, կամ բոլորովին հակառակ, շրջված իմաստ, որը, այնուամենայնիվ, ինչ որ չափով կապված է երբեմնի գլխա-

վոր իմաստի հետ, որի հետևանքով իմաստափոխության պատկերը տարժամանակյա քննությանմբ կարող է լուսաբանվել և երեվան գալ: Այսպես՝

Ահագին հնում նշանակում էր անեղ, սոսկալի, ահռելի, զարհուրելի, իսկ ժամանակակից հայերենում՝ շատ մեծ, հսկայական, մեծ չափով:

Աշխույժ հին լեզվում նշանակում էր ուժեղ, զորեղ, արի, հուժկու, իսկ նորում՝ ժիր, եռանդուն, կայտառ, կենսունակ:

Բոլորովին և ամենեկին նույնանիշները նշանակում էին լրիվ, ամբողջությամբ, բովանդակ, այժմ՝ երբեք:

Որոշ բառը հին հայերենում, ինչպես և աշխարհաբարի առաջին շրջանում ուներ որոշակի իմաստը, այժմ (ժամանակակից հայերենի սովետական շրջանում) ստացել է ինչ որ չափով իմաստը:

Մաղթել հին հայերենում նշանակել է աղոթել, աղաչել, աղերսել, պաղատել, խնդրել, բարեխոսել, իսկ ժամանակակից հայերենում՝ ցանկանալ (հմմտ. բարեմաղթել):

Պարապ բառը ազատ մնալ, ազատ ժամանակ ունենալ իմաստից անցել է զբաղվել, գործ ունենալ, նաև որևէ խնդրի առարկայի վրա աշխատել, որից և սովորել իմաստներին, այսինքն՝ լրիվ հակառակ իմաստներին, որ գոյացել է գրաբարի տրական խնդրով գործածությունից՝ պարապել իմի¹⁰, այսինքն ազատ ժամանակ ունենալ մի բան անելու համար, որ և հանգեցրել է այդ բառի իմաստափոխությանը և իմաստի շրջմանը:

Բառիմաստների փոփոխության պատճառներից լեզվաբանության մեջ նկատված են հետևյալները¹¹:

1. Իմաստափոխություն ըստ զուգորդության

§ 224. Բառիմաստի փոփոխության հիմնական և էական պատճառներից են զանազան զուգորդությունները¹²:

¹⁰ Տե՛ս Մ. Արեղյան, Հայոց լեզվի տեսություն, 1965, էջ 138:

¹¹ Դասակարգման հիմքում ընկած է է. Բ. Աղայանի «Լեզվաբանության ներածություն», աշխատության (1963, էջ 268—273) մեջ բերված դասակարգումը որոշ լրացումներով և հավելումներով:

¹² Զուգորդությունները կարող են հանդիսանալ և՛ իմաստափոխության պատճառ, և՛ ընկած լինել մյուս պատճառների հիմքում իբրև իմաստների անցման մի-

Հաղորդակցության պրոցեսում խոսողը առարկաների արտաքին հատկանիշների (տեղի, ձևի, գույնի և այլն) նմանության և այլ զուգորդությունների շնորհիվ, բառերին նորանոր իմաստներ է տալիս, որոնք աստիճանաբար այնքան բնորոշ են դառնում վերջիններիս համար, որ ի վերջո դառնում են հիմնական: Նման բոլոր տեսակի զուգորդությունների հիմքը հոգեբանական է, քանի որ առարկաների միջև եղած զուգորդային կապերն իրենց բազմաբարդ հարաբերություններով և անցումներով հոգեբանական բնույթ են կրում:

Բառիմաստների նման փոխաբերական անցումների շնորհիվ միևնույն բառաձևը կամ հնչյունակազմը կարող է արտահայտել մի քանի հասկացություն, այսինքն բառը ծանրաբեռնվում է մի քանի իմաստներով, դառնում է բազմիմաստ: Բառի իմաստային ծանրաբեռնվածության աստիճանը հաճախ կախված է նրա բուն կամ ուղղակի իմաստից, նայած, թե այն ինչպիսի կապերով և հարաբերություններով է առնչվում այլ հասկացությունների հետ: Այսպես, արև բառը իր հիմնական իմաստով նշանակում է. Արեգակ մոլորակը: Նրա տարածած լույսի և ջերմության հատկանիշների տարբեր զուգորդություններով այս բառը ստացել է լույս («Մեռավ նա արևի կարոտ», ԳՍ, Գյուլնարա. հմմտ. արևոտ սենյակ-լուսավոր սենյակ և այլն), այստեղից էլ՝ ցերեկ (հմմտ. արեւով հասնել, այսինքն՝ լույսով, ցերեկով հասնել), պայծառ, տաք, ջերմ (արև օր, արև եղանակ) իմաստները: Իսկ քանի որ լույսը և ջերմությունը կյանք են սփռում աշխարհին, փոխաբերաբար նաև՝ կյանք, գոյություն (հմմտ. արևդ երկար լինի, արևս վկա, արևը խավարել, արև մաղթել, օր ու արև և այլն), այստեղից էլ դարձյալ նմանության զուգորդությամբ՝ կենդանություն, պայծառություն, ուրախություն իմաստները:

Շուր բառն ունի գործված նյութ, կտոր իմաստը: Կցորդության զուգորդությամբ (շորից հագուստ կարելու հանգամանքով) այն ստացել է նաև հագուստ, շրջագցեստ իմաստները (հմմտ. Շորհրդ կարիր, շորերդ կարգի բեր, գեղեցիկ շոր և այլն), որոնք արդեն

շոք. այսպես՝ գիտության և տեխնիկայի զարգացման պատճառով ճշգրիտ բառի այժմյան իմաստը (տիեզերք թռչող ռեակտիվ շարժիչով սարք) առաջացել է թռչող սարք (վառդից և զանազան հրավառ նյութերից պատրաստված) իմաստից՝ նմանության զուգորդության միջոցով (տե՛ս § 233):

այնքան բնորոշ և սեփական են դարձել շոք բառաձևի համար, որ վերածվել են գլխավոր իմաստի:

Կտավ բառը նշանակում է գործվածքեղենի մի տեսակ (թաթան): Հետագայում նկարիչների աշխատանքների համար անհրաժեշտ նյութ, ծառայելու հանգամանքով (կցորդության զուգորդության) ստացավ նաև նկար, գեղանկարչական ստեղծագործություն, գործ իմաստը (հմտ. նրա բոլոր կտավները վաճառվել են):

Շրջան բառը հին հայերենում նշանակում էր պտույտ, փոփոխություն: Ժամանակակից հայերենում նմանակության զուգորդության ստացել է կլոր գիծ, շրջանաձև մակերևույթ (պտույտի շրջանագիծ, շրջանաձև և այլն) իմաստը. այնուհետև՝ ժամանակահատված, ժամանակաշրջան (հմտ. հեղինակի կամ որևէ ստեղծագործողի կյանքի ու գործունեության կամ ստեղծագործության առանձին շրջաններ, պատմության առանձին շրջաններ, եղանակի շրջան, «Աշուն է հիմա, բաժանումի շրջան», ԳԹ), առանձին տարածական հատված, վարչատերիտորիալ բաժանում (= ռուս. район, հմտ. Շահումյանի շրջան, Մյասնիկյանի շրջան, շրջկոմ, շրջկենտրոն և այլն), մարդկանց սոցիալական-հոգեբանական խմբավորում, խավ (հմտ. կանանց շրջան, մտավորականության շրջան, ուսանողների շրջան) և այլ ածանցյալ իմաստները:

Համար նշանակում է թիվ, նշան (հմտ. №...). կցորդության կամ առընթերության զուգորդության ստացել է նաև հյուրանոցի, բաղնիքի համար և այլ իմաստները:

Հրձիգ բառը ուներ հուր, կրակ ձգող, հրդեհող իմաստները, որ և իր բնիմաստն էր. իմաստի փոխաբերական անցումով (նմանության զուգորդության հիմքով) ստացավ պատերազմ հրահրող, սանձազերծող իմաստը:

2. Իմաստափոխություն գործառույթի (ֆունկցիայի) հաջորդականության հիմքով (ֆունկցիոնալ իմաստափոխություն)

§ 225. Ֆունկցիոնալ իմաստափոխություն է այն երևույթը, երբ որևէ առարկայի, երևույթի անունը անցնում է այնպիսի նոր առարկայի, երևույթի վրա, որը իր դերով (ֆունկցիայով) փոխարինում է նախորդին: Այսպես՝

Դեղ նշանակում էր բույս, որ գործածվել է որպես բուժման միջոց: Հետադայում, երբ իբրև բուժման միջոց գործածվեցին նաև քիմիական նյութերը, դեղ բառաձևը պահպանվեց նաև քիմիական դեղանյութերի համար¹³:

Մսուր նշանակում էր անասունների սնվելու տեղը ախոռում. ֆունկցիայի փոխանցումով ժամանակակից հայերենում ստացավ նաև մանկական մսուր իմաստը:

Խրճիթ—ընթերցարան նոր տիպի բարդությունը առաջացել է ֆունկցիոնալ իմաստափոխությամբ. խրճիթը գյուղում 1920—30-ական թվականներին փոխարինում էր գրադարան-ընթերցարանին: Այնուհետև, երբ գյուղերում իբրև ընթերցարան ծառայեցին առավել բարեկեցիկ սենյակները (շինությունները) խրճիթ բառի անվանումը անցավ նաև այդպիսի ընթերցարաններին:

Կաբինետ նշանակում էր առանձնաբան (սրճարաններում և այլ վայրերում), այնուհետև՝ կցորդության զուգորդությամբ և ֆունկցիայի հաջորդականությամբ՝ 1. առանձնասենյակ, 2. աշխատասենյակ, 3. դիրեկտորին հատկացված սենյակ, 4. պառլամենտական կաբինետ (խորհուրդ) և այլն:

3. Իմաստափոխություն գաղափարախոսության փոփոխության հետևանքով

§ 226. Հասարակության կեցության և գիտակցության զարգացման ու փոփոխության հետ կապված զարգանում և փոփոխվում է նաև նրա գաղափարախոսությունը: Վերաիմաստավորվում և նոր գնահատություն են ստանում մի շարք երևույթներ, որոնք մի ժամանակ այլ կերպ են ընկալվել ու գիտակցվել: Այսպես՝ ծառայող նախկինում նշանակում էր սպասավոր, ստորադրյալ, իսկ հայերենի սովետական շրջանում՝ աշխատող (служащий):

Մառայել նշանակում էր ստորին աշխատանք կատարել, իսկ այժմ՝ աշխատել, մասնավորապես՝ բանակում ծառայել:

§ 227. Քրիստոնեական գաղափարախոսություն արտահայտող մի քանի բառեր, այժմ այլ իմաստով են ըմբռնվում. այսպես՝ բացասական երանգ են ստացել ֆարոգ, ֆարոգել, ֆարոգ կարգալ բառերը: Ճաշակել (եկեղեց. հաղորդվել), թափոք (եկեղեցական

13 Տե՛ս էդ. Աղայան, նշված աշխ., էջ 268—269:

երթ) բառերը զրկվել են հիշյալ իմաստներից և այժմ գործածվում են ուղղակի ուտել, երբ իմաստներով: Նույնը և սրբազան նշանակում էր ճոզևոր, աստվածային, եկեղեցական, քանոնայական և այլն, իսկ այժմ իմաստի փոխաբերական անցումով՝ սուրբ, նվիրական:

4. Իմաստափոխություն տնտեսական հարաբերությունների հիմքով

§ 228. Լեզվի զարգացման ընթացքում իմաստափոխվում են նաև տնտեսական հարաբերություններ արտահայտող և առևտրի մեջ խիստ գործածական մի շարք բառեր: Այսպես՝ իմաստափոխություն են կրել ապրանքափոխանակության մեջ կարևոր կշիռ ու արժեք ունեցող առարկաներ ցույց տվող բառեր, ինչպես՝ ռսկին, արծաթը և այլն՝ ստանալով դրամի, դրամական արժեք արտահայտող միավորի անվան իմաստ: Սրանցից պատրաստված զարդերը և իրերը իբրև արժեքավոր ապրանքներ փոխանակվում էին զանազան այլ ապրանքների հետ: Տնտեսական հարաբերությունների հետագա զարգացման ընթացքում, ապրանքափոխության մեջ ունեցած լայն կիրառության ու դերի շնորհիվ, հետզհետե այնքան բարձրացավ այս մետաղների արժեքը, որ նրանք ստացան դրամական միավորի արժեք. նրանցով ուղղակի պատրաստվեցին դրամներ (հմմտ. Քանի՞ ոսկի ունես, ոսկեդրամ, արծաթյա դրամ և այլն): Հետագայում, երբ թղթադրամները գործածությունից դուրս մղեցին ոսկե և արծաթյա դրամները, ոսկի և արծաթ մետաղների անվանումները պահպանվեցին թանկարժեք մետաղներ արտահայտող իմաստներով. սակայն արծաթ բառը փոխաբերաբար պահպանեց նաև դրամ, փող իմաստը (հմմտ. արծաթասեր, արծաթամուլ և այլն): Այդպես էլ պղինձը, իբրև առավել էժանագին մետաղ, սկսեց գործածվել ցածրարժեք դրամների համար (հմմտ. պղնձադրամ):

5. Իմաստափոխություն հասարակական վերաբերմունքի պատճառով

§ 229. Բառիմաստի փոփոխության վրա ազդում է նաև հասարակության կամ նրա որևէ դասակարգի վերաբերմունքը կամ գնահատությունը: Հասարակության որևէ երևույթի նկատմամբ ունեցած դրական կամ բացասական վերաբերմունքի հետևանքով,

բառերը ստանում են բացասական կամ դրական իմաստային երանգ. այս հանգամանքը աստիճանաբար կարող է ներազդել նրանց բառիմաստների վրա, և վերջիններս իմաստափոխվելով կարող են ստանալ հասարակության տվյալ վերաբերմունքին համապատասխան իմաստներ: Այսպես՝

Ստույգ բառը, որ նշանակում էր գերի, հպատակ, ենթակա, ստորկա տիրական հասարակարգի քայքայման և կործանման հետևանքով, իբրև դասակարգի անվանում, դուրս եկավ գործածությունից, սակայն հաջորդ հասարակարգերում հասարակության՝ այդ երևույթի հանդեպ ունեցած բացասական վերաբերմունքի պատճառով, սկսեց փոխաբերաբար գործածվել վախկոտ, թշվառ, խեղճ, ողորմելի արհամարհական հատկանշային իմաստներով:

Խուց բառը հին հայերենում ուներ սենյակ, փոփ հյուղ, խրճիթ, օբեան, ախուհետև վանականի կացարան իմաստները: Հետագայում (մասնավորապես սովետական շրջանում) խուցերի փոքր և ոչ լուսավոր լինելու և նրանցում վանականների անցկացրած զրկանքներով լի ճգնավորական կյանքի պատճառով, հասարակությունը խուց բառի մեջ դրեց փոփ, նեղ, անհրապույր, անլույս ու անշուք սենյակ, խրճիթ իմաստները, որը դարձավ ուղղակի իմաստ և մթազնեց այդ բառի ոսնեցած երբեմնի սենյակ, օբեվան իմաստները:

Վարժապետ՝ նշանակում էր ուսուցիչ, սակայն այժմ ստացել է բացասական իմաստ (անգրագետ, տգետ)՝ մեր հասարակության՝ անցյալի ծխական դպրոցների կիսագրագետ և տգետ ուսուցիչների նկատմամբ ունեցած բացասական վերաբերմունքի պատճառով:

6. Իմաստափոխություն բառիմաստների բաղադրության կամ իմաստաշփոթության հետևանքով

§ 230. Ձևական, իմաստային նմանության, այլև նույն կամ նման կապակցություններում հանդես գալու պատճառով հաճախ կարող են շփոթվել երկու բառերի իմաստներ, որի հետևանքով դրանցից մեկը սկսում է գործածվել մյուսի փոխարեն և աստիճանաբար ստանում է մյուսի բառային իմաստը: Այսպես՝ հայերենի մեղանչել բառը նշանակել է մեղք գործել «իմ հայրը իմ

դեմ մեղանշեց, սակայն չմեղանշեցի ես ոչ ոքի դեմ», Իս., (Աբու լալա Մահարի), սակայն խոսակցական լեզվում այն առավել գործածական է հանցանքը մեղմացնել, մեղքը փախել, որ գալիս է մեղանշել (մեղք գործել) և մեղքը փախել (զղչալ) իմաստների շփոթությունից (բաղարկությունից—կոնտամինացիա): Նույն ձևով էլ ժողովրդական խոսակցական լեզվում շփոթվում են մեծահոգի և մեծամիտ բառերի իմաստները, որի հետևանքով մեծահոգի բառը երբեմն գործածվում է մեծամիտ բառի փոխարեն:

Փոխել բառը, ձևով և իմաստով մոտ լինելով փոխանակել բառի հետ, իմաստի բաղարկությամբ գործածվում է նաև վերջինիս իմաստով:

7. Իմաստափոխություն բնիմաստի մթագնման հետևանքով

§ 231. Հասարակության ճանաչողության զարգացման ընթացքում մարդկային մտածողությունը առարկաների մեջ աստիճանաբար տեսնում է նոր հատկանիշներ, նրանց ճանաչում է այլ բազմապիսի կողմերով, որը հաճախ հանգեցնում է բառերի ստուգաբանական իմաստների կամ բնիմաստների փոփոխմանը:

Կան մի շարք բառեր, որոնց ունեցած սկզբնական իմաստները, այսինքն՝ բնիմաստները այնպես են մաշվել և անհետացել, որ խիստ դժվար է համաժամանակյա քննությամբ վերականգնել դրանք և, հետևաբար, հայտնաբերել բնիմաստի և այժմյան ուղղակի իմաստի միջև եղած կապը, սլարզել նրանց կրած իմաստափոխության պատկերը:

Այսպես՝ նահատակ բառը սկզբնապես նշանակում էր նախամարտիկ, ըմբիշ, մարտիրոս և այլն. նշանակում է, մի ժամանակ այս բառի արտահայտած հասկացության հիմքում առավել կարևոր են եղել մարտի մեջ առաջինը հարձակվողի, ֆաջ կռվողի հատկանիշները, որոնց, ինչպես և ճգնող, մարտիրոս (վերջիններս իմաստի անցման համար հանդիսացել են իբրև միջանկյալ օղակներ) իմաստների հիմքով նահատակ բառը ստացել է այժմյան՝ գաղափարի համար զոհված իմաստը:

Նետել բառի մեջ մթագնել է բնիմաստը (նետ արձակել) և կցորդության զուգորդությամբ բառը այժմ ստացել է գցել, շարտել

իմաստները: Բառի ստուգաբանական իմաստի մթազնմանը երբեմն նպաստում են նաև բառերի հնչյունակազմի կամ արտահայտության պլանի փոփոխությունները. այսպես՝ սեփական նշանակել է սեպուճին պատկանող՝ սեպուհական, որ նրա բնիմաստն է կամ ստուգաբանական իմաստը: Այս բառի ստուգաբանական իմաստի մթազնմանը (բացի սոցիալ-տնտեսական պատճառներից) նպաստել է նաև նրա ձևի (արտահայտության պլանի) փոփոխությունը (սեպուհական > սեփական):

8. Իմաստափոխություն լեզվական ձևերի փառացման հետևանքով

§ 232. Քերականական կառուցվածքի փոփոխության հետեւանքով, քերականական մի շարք ձևեր դադարում են ըմբռնվել իբրև այդպիսիք և լեզվի մեջ դիտվում են իբրև անկախ, ինքնուրույն բառաձևեր, ստանում նոր իմաստ: Այսպես՝ հայերենի իրոք, խելոք բառաձևերը, որոնք գրաբարյան գործիական հոլովաձևերն են, արդի հայերենում ըմբռնվում են իբրև առանձին, ինքնուրույն բառեր ճիշտ, ճշտապես, խելացի իմաստներով: Նույն երևույթն է նկատվում նաև իրավ, բնավ, հարկավ, սակավ բառերում: Սրանք կորցրել են գրաբարյան եզակի թվի գործիական հոլովաձևերի իմաստները և այժմ ինքնուրույն բառեր են նոր իմաստներով (ճիշտ, բոլորովին, երբեք, անշուշտ, քիչ):

Գրաբարյան եզակի թվի բացառական հոլովի մթազնման հետևանքով իհարկե (ի հարկէ) հոլովաձևը, որ նշանակում էր հարկադրաբար, ստիպված, այժմ ստացել է անշուշտ, անպայման իմաստները: Այդպես էլ կամաց և կենաց բառերը գրաբարյան կամ(ք) և կյանք (< կեանք) բառերի հոգնակի թվի տրական հոլովաձևերն են, որոնք այժմ գիտակցվում են իբրև ինքնուրույն, անկախ բառեր դանդաղ, բաժակի վրա ասվող խոսք նոր բառային իմաստներով:

Հասցե բառը գրաբարյան ապանիի եզակի թվի երրորդ դեմքն է (թող հասնի, կհասնի և այլն), որը ընդհանրապես դուրս եկավ հայերենի քերականական կառուցվածքից և գործածվեց իբրև ինքնուրույն բառ:

9. Իմաստափոխություն գիտության և տեխնիկայի զարգացման հետևանքով

§ 233. Սովետական գիտության և տեխնիկայի զարգացման և աննախընթաց վերելքի շնորհիվ մի շարք բառեր փոխեցին իրենց իմաստները. փոխվեց նաև նրանց արտահայտած հասկացությունների ծավալը, գործածության ոլորտը:

Այսպես՝ Հրթիռ բառը ժամանակակից հայերենում ունիլ հրավառությունների կամ ազդանշանների համար պատրաստված քոչոդ սառֆ (պատրաստված վառորից և զանազան հրավառ նյութերից) իմաստը: Վերջին տասնամյակում, տեխնիկայի և տիեզերագիտության զարգացման պահանջով, նմանակության զուգորդությամբ ստացավ «տիեզերական տարածությունները թռչող ռեակտիվ շարժիչով սարք» (հմմտ. տիեզերական հրթիռ, հրթիռային զենք, տանող հրթիռ և այլն) իմաստը:

Հաճախ նոր իմաստի համար լեզուն գործածում է այնպիսի բառեր, որոնք հնացած, անգործածական են և վերաիմաստավորվելով կենսունականում ու լայն կիրառություն են գտնում. այսպես՝ հայերենի հինավուրց ական բառը, որ հին հայերենում նշանակում էր անցք, փոս, ծակ և ժամանակակից հայերենի սկզբնական շրջաններում անգործածական էր, այժմ ստացել է պայթուցիկ սարք իմաստը և կազմել մի շարք նոր բարդություններ. ինչպես՝ ականազենք, ականազենել, ականանավ, ականանետ, ականափակ և այլն:

Նույնը կատարվեց նաև հեռուստ բառի հետ: Այն գրաբարում ուներ մակբայական արժեք (=հեռվից) և ժամանակակից հայերենում անգործածական էր: Գիտության ու տեխնիկայի նոր խոշորագույն ճյուղի՝ հեռուստագիտության զարգացման հետ կապված հեռուստ բառը նոր իմաստ և կյանք ստացավ՝ կազմելով բազմաթիվ բարդություններ. ինչպես՝ հեռուստադիտող, հեռուստածրագիր, հեռուստացույց, հեռուստակայան, հեռուստացանց, հեռուստաաշտարակ, հեռուստախցիկ, հեռուստասպասարկում և այլն:

10. Խմաստափոխություն սոցիալ-պատմական տեղաշարժերի հետևանքով

§ 234. Հասարակության կյանքում կատարված սոցիալական և պատմական մեծ իրադարձությունները պատճառ են հանդիսանում ոչ միայն մեծ թվով բառերի, այլև բառիմաստային փոփոխությունների և նոր բառիմաստների առաջացման համար:

Հայ ժողովրդի կյանքում սոցիալ-պատմական մեծ տեղաշարժեր կատարվեցին, մասնավորապես, հոկտեմբերյան հեղափոխությունից հետո, այսինքն հայերենի զարգացման սովետական շրջանում, որի համար խիստ բնորոշ է մեծ թվով բառերի իմաստային կառուցվածքի փոփոխության արագ թափը: Այսպես՝ խրճիթ բառը սոցիալիստական գյուղի արագընթաց վերափոխման հետևանքով իմաստի ֆունկցիոնալ անցմամբ ձեռք բերեց նաև գյուղական ընթերցարան, գրադարան իմաստը (տես § 225):

Բանաձև նշանակում էր խոսելու ընդունված ձևը, սովետական շրջանում ստացավ սովետական կուսակցական, հասարակական կազմակերպությունների «նիստերի կամ ժողովների որևէ հարցի քննարկումից կայացած գրավոր որոշում» իմաստը: Այս իմաստը այնքան բնորոշ դարձավ վերոհիշյալ բառի համար, որ վերածվեց հիմնական կամ ուղղակի իմաստի, իսկ երբեմնի հիմնական իմաստը (բնիմաստը) մթազնեց:

Տարբեր ժողովուրդների մոտ միաժամանակ կատարված միևնույն սոցիալ-պատմական տեղաշարժերը հաճախ իմաստային միատեսակ տեղաշարժեր կարող են առաջացնել նաև տվյալ ժողովուրդների լեզուների իմաստաբանության համակարգում: Այսպես՝ հոկտեմբերյան հեղափոխությունից հետո մի շարք բառեր Սովետական Միության շատ ազգերի լեզուներում միատեսակ իմաստափոխություն կրեցին: Սրան անմիջականորեն նպաստում էր ոռոսերեն համապատասխան բառերի իմաստափոխությունը: Այսպես՝ հայերեն մի շարք բառեր, ոռոսերեն համապատասխան բառերի իմաստափոխության անմիջական ազդեցությամբ, հաճախ նաև դրանց ուղղակի պատճենմամբ, նոր իմաստներ ձեռք բերեցին: Այդպիսի ընդհանրական իմաստափոխություններից կարելի է նշել մի շարք բառեր, օրինակներ՝

Ընկեր բառը մինչ հեղափոխությունը հայերենում ուներ

միասին աշխատող, համագործակից, հասակակից, համախոն, ուղեկից և այլ իմաստները: Սովետական դարաշրջանում ուսներեն товарищ բառի ազդեցությամբ դարձավ մարդկանց, աշխատակիցներին դիմելու ամենաընդունված և տարածված ձևը (հմմտ. ընկեր կապիտան, ընկեր վարորդ, ընկեր դիրեկտոր, ընկեր Ավագ-յան և այլն)՝ ստանալով նոր՝ ֆաղաֆացի, կոլեկտիվի անդամ իմաստները (հմմտ. Կիևից երկու ընկեր էին եկել, Համագումարից բացակայում էին երկու ընկերներ և այլն):

Խորհուրդ բառը դեռևս հին հայերենում ուներ մտածություն, խրատ, խորհրդակցություն, միտք, խելք, գաղտնիք, դիտավորություն իմաստները: Ժամանակակից հայերենում գլխավոր կամ ուղղակի իմաստն է 1. կողմնորոշող միտք, խրատ, ցուցմունք և ապա մի քանի ածանցյալ իմաստներ. ինչպես՝ 2. միտք, մտածմունք, մտադրություն, 3. գաղտնիք, 4. նպատակ, 5. հանձնարարություն, 6. կյանքի և բնության էություն: Սովետական շրջանում ուսներենի սովետ բառի իմաստի պատճենմամբ և փոխառմամբ ստացավ նաև հետևյալ իմաստները՝ ա) որևէ հիմնարկության կամ կազմակերպության կարգադրիչ մարմին (հմմտ. մանկավարժական խորհուրդ, գիտական խորհուրդ, ավագների խորհուրդ, Անվտանգության խորհուրդ և այլն), բ) պետական կառավարման ձև, մարմին (մինիստրների խորհուրդ, խորհրդային իշխանություն, Ժողովրդական տնտեսության խորհուրդ և այլն), որը 1940 թվականից գործածվում է մեծ մասամբ փոխառյալ ձևով. ինչպես՝ Սովետական իշխանություն, քաղաքային սովետ, շրջանային սովետ և այլն:

Հայերենում կարմիր հատկանշային իմաստ ունեցող բառ է և ունի արյան գույն իմաստը (հմմտ. կարմիր դրոշ, կարմիր գինի, կարմիր գույն և այլն): Սոցիալիստական հեղափոխության դարաշրջանում ուսներենի ազդեցությամբ ստացավ սոցիալիստական գաղափարախոսություն ունեցող, հեղափոխական, այնուհետև՝ կոմունիստ առարկայական, այլև հատկանշային իմաստները (հմմտ. կարմիրները հաղթեցին, կարմիր զինվոր, կարմիր բանակ և այլն):

Սրա հետ կապված իմաստափոխություն կրեց նաև սպիտակ հատկանշային բառը, որը ստացավ ցարական միապետական կարգերի պաշտպան, հակահեղափոխական իմաստները: Հեղա-

փոխության հաղթանակից հետո հիշյալ բառերի նոր իմաստները աստիճանաբար դուրս եկան գործածությունից (բացի կարմիր բանակ, կարմիրբանակային բառերից) և պահպանվեցին միայն պատմական փաստաթղթերում ու պատմական թեմաներով գրված աշխատություններում:

Նույն վախճանն ունեցան նաև ռուսերենի *бедняк* և *средняк* բառերի պատճենումներով առաջացած չֆավոր և միջակ բառերի նոր իմաստները (չֆավոր՝ հողագործի գյուղացի, միջակ՝ հող և տնտեսություն ինչ-որ չափով ունեցող)՝ կապված 1920—30-ական թվականների գյուղի սոցիալական շերտավորման և վերափոխման պատմական պրոցեսի հետ:

Այդպես էլ զուտ, զտել բառերը, որոնք ուղղակի իմաստներով նշանակում էին մաքրել, ընտրել, առանձնացնել, 20—30-ական թվականներին սկսեցին գործածվել ձեռնարկությունը, կազմակերպությունը, աննաբազատ տարրերից մաքրել իմաստներով¹⁴, որ նույնպես կապված է Հայաստանում և Ռուսաստանում միաժամանակ կատարված պատմական հիշյալ իրադարձության հետ (*հմմտ. ռուս. прочесать-прочесывать*):

Աստառ բառը նոր իմաստ ձեռք բերեց ռուսերենի *подкладка* բառի ազդեցությամբ՝ ստանալով մեկնաբանություն, երևույթի, գործի ներքին՝ գաղտնի կողմը փոխաբերական իմաստները:

Սանրել բառի՝ որևէ տարածություն հակառակորդից վնասագեծել, մաքրել նոր իմաստը նույնպես ռուսերենի *прочесать, прочесывать* բառերի իմաստների պատճենումով է առաջացել: Այս իմաստափոխությունը հաստատուն դարձավ և տարածվեց մասնավորապես հայրենական պատերազմի տարիներից:

Սոցիալ-պատմական փոփոխությունները խիստ զգայուն ձևով են անդրադառնում ժողովրդի լեզվի, նրա բառապաշարի և մանավանդ բառերի իմաստային կառուցվածքի զարգացման և փոփոխության վրա: Սոցիալ-պատմական տեղաշարժերը ուղղակիորեն դառնալով շատ բառերի իմաստափոխության պատճառ, միաժամանակ հիմք և խթան են հանդիսանում նաև բառիմաստային փոփոխությունների մյուս հիմնական դրդապատճառների՝

¹⁴ Այս և վերոհիշյալ միջակ և չֆավոր բառերի իմաստափոխության վերաբերյալ տե՛ս Պ. Բեդիրյան «Բառիմաստի փոփոխություններ», Հայոց լեզվի զարգացումը Սովետական շրջանում, էջ 22):

գաղափարախոսության փոփոխության, հասարակական վերաբերմունքի, գիտության և տեխնիկայի զարգացմամբ կատարված փոփոխությունների, բնիմաստի մթազնման և այլնի համար:

§ 235. Բառիմաստի փոփոխության վերոհիշյալ պատճառները, անշուշտ, լրիվ չեն արտացոլում բոլոր բառերի իմաստափոխությունները: Բերված են բառերի կրած իմաստային փոփոխությունների միայն ընդհանուր, հիմնական պատճառները: Իմաստափոխություն կարող են առաջացնել բազմաթիվ և բազմազան երեւույթներ. այն է՝ հասարակական կյանքում կատարված բոլոր երեւույթները՝ արտադրական, տնտեսական, կենցաղային հարաբերությունները, գիտության, տեխնիկայի և մշակույթի զարգացումը և փոփոխությունները, ճանաչողության և մտածողության զարգացումը, հոգեբանական ու սուրյեկտիվ մոմենտները, ֆերականական կառուցվածքի փոփոխությունները, մարդկանց պատկերավոր մտածողությունը և դրա հետ առնչված իմաստային զանազան փոխաբերական անցումները, գեղարվեստական խոսքը, այլ լեզուների ազդեցությունները և վերջապես առանձին բառերի իմաստային յուրահատուկ առանձնահատկությունները, որոնք հնարավորություն են ընձեռում իրենց իմաստային տարողունակության ընդլայնման, նեղացման և շրջման համար: Վերոհիշյալ բոլոր պատճառներն էլ, երևան են գալիս պատմական կոնկրետ ժամանակահատվածում, կոնկրետ իրադրության և կոնկրետ լեզվի մեջ:

ԲԱՌԻ ՁԵՎԸ, ԻՄԱՍՏԸ ԵՎ ՆՐԱՆՑ ՓՈԽՀԱՐԱՔԵՐՈՒԹՅՈՒՆԸ

§ 236. Հայտնի է, որ լեզվական ձևը և իմաստը կամ արտահայտության և բովանդակության պլանները հանդես են գալիս միասնաբար և պայմանավորված են միմյանցով:

Ձևի և իմաստի նման փոխհարաբերությամբ է օժտված նաև բառը, որը իր ընդհանրացնող բնույթի շնորհիվ օժտված է և՛ նույնացման, և՛ տարբերացման գործառույթով: Հենց այս յուրահատկությամբ էլ այն հանդես է գալիս իմաստային տարբեր խումբերում:

§ 237. Լեզվական ձևերի և դրանց իմաստների կամ արտահայտության և բովանդակության պլանների փոխհարաբերության միջև նկատվում է այն օրինաչափությունը, որ յուրաքանչյուր լեզվական ձև կարող է ունենալ մի քանի իմաստ, և, ընդհա-

կառակը, յուրաքանչյուր իմաստ կարող է դրսևորվել տարբեր ձևերով կամ ունենալ տարբեր ձևական կառուցվածք:

Այն երևույթը, երբ լեզվական մեկ ձևով արտահայտվում է մի քանի միմյանց հետ առնչվող իմաստ, կոչվում է բազմիմաստություն, երբ բոլորովին տարբեր իմաստներ՝ ճամանունություն: Իսկ այն երևույթը, երբ տարբեր լեզվական ձևերով արտահայտվում է մեկ ընդհանուր իմաստ, կոչվում է հոմանիշություն:

Բառի բազմիմաստությունը և մենիմաստությունը

§ 238. Բառի իմաստային կառուցվածքը խիստ բարդ համակարգ է. նրա իմաստային տարողունակության աստիճանը ընդլայնվում և աճում է հաղորդակցության պրոցեսում, բառի խոսքային մակարդակում:

Լեզվի հաղորդակցության և մասնավորապես խոսողության պրոցեսում տեղի են ունենում փոխաբերական բազմապիսի և բազմաբնույթ պրոցեսներ, որոնք փոփոխություն են առաջացնում նաև բառերի իմաստային կառուցվածքի մեջ. առաջանում են տարբեր իմաստներ և նույնիսկ տարբեր բառեր: Հետևաբար, բառերի փոխաբերական կիրառությունները աստիճանաբար հանգեցնում են նրանց բազմիմաստությանը:

Այն երևույթը, երբ մեկ լեզվական ձևով արտահայտվում է միայն մեկ իմաստ, կոչվում է մենիմաստություն:

Մենիմաստ բառերի քանակը խիստ սակավ է՝ համեմատած բազմիմաստ բառերի հսկայական թվի հետ: Մենիմաստ են հիմնականում հատուկ անունները և տեխնիկական ու գիտական տերմինները:

Մանր.— Լեզվաբաններից ոմանք առհասարակ ժխտում են բառի բազմիմաստության անառարկելի փաստը: Այսպես՝ Ա. Ա. Պոտեբնյան բառի ամեն մի նոր գործածություն համարում է տարբեր բառ. «Որտեղ երկու իմաստներ են, այնտեղ երկու բառեր են... Իրականում կա միայն տարբեր բառերի համահնչյունություն, այսինքն այն հատկությունը, որ տարբեր բառեր կարող են ունենալ միևնույն հնչյունները»¹⁵: Ըստ Լ. Շչերբայի «Իրականում

¹⁵ А. А. Потебня, Из записок по русской грамматике, т. IV, М.—Л., 1941, стр. 198.

մենք ունենք այնքան բառեր, որքան իմաստներ ունի տվյալ հընչյունական բառը»¹⁶։ Շատերը ժխտում են նաև բազմիմաստության և համանունության կապը¹⁷։ Մինչդեռ բազմիմաստությունը և համանունությունը ևս իմաստաբանական միևնույն պրոցեսի զարգացման և դրսևորման տարբեր աստիճաններն են (խոսքը միևնույն բառաձևից առաջացած (համարմատ) համանունների մասին է)։

§ 239. Բազմիմաստ է այն բառը, որի արտահայտած իմաստները լեզվի զարգացման տվյալ կտրվածքում կապված են միմյանց հետ, և այդ իմաստային կապը պատճառաբանված ու հիմնավորված է զուգորդային զանազան հարաբերություններով ու կապերով։

Միևնույն բառի (բազմիմաստ) բառիմաստային յուրաքանչյուր տարբերակ ուղղակի իմաստի հետ գտնվում է որոշակի հարաբերության մեջ և առնչվում է որևէ զուգորդությանը։ Բառի իմաստային տարբերակները տարբեր են լինում թե՛ իրենց ինքնուրույնության և կայունության աստիճանով և թե՛ գործածության ոլորտով։ Բառիմաստային տարբերակները ճիշտ որոշելու և սահմանազատելու համար անհրաժեշտ է բացահայտել իմաստային բազմաբարդ զուգորդումների միահյուսված տարրերը։

Այսպես՝ բառի փոխաբերական գործածության շնորհիվ իմաստային զանազան զուգորդությունների (նմանություն, առնթերություն և այլն) միջոցով ընդլայնվում են բառերի իմաստային տարողության սահմանները. բառերը իրենց հիմնական կամ ուղղակի իմաստների կողքին ստանում են նաև մի քանի ածանցյալ իմաստներ. օրինակ՝ բռնել բայը իր հիմնական իմաստի (ձեռքերով, ատամներով, բերանով որևէ բան սրահել) կողքին ստացել է հետևյալ փոխաբերական իմաստները 1. ձերբակալել, կալանավորել, արգելել, փակել (դուռը բռնել), 2. զբաղեցնել, ծածկել, 3. հայտնաբերել, պարզել (սխալը բռնել), 4. ազդել, ներգործել (օդին գլուխը բռնել), 5. արմատակալել, պտղավորել (ծառերը

¹⁶ Л. В. Щерба, Опыт общей теории лексикографии, «Известия» АН СССР, отд. лит. и языка, 1940, № 3, стр. 107.

¹⁷ А. А. Булахоеский, Введение в языковедение, 1953, стр. 40.

А. Абаев, О подаче омонимов в словаре, «Вопросы языкознания», 1957, № 3, стр. 40.

բռնել են), 6. որևէ հատկություն կամ սովորություն երևան գալ (գժուկյունը բռնել, բարոյությունը բռնել), 7. կաշել (թթուն բռնել, գույնը բռնել՝ ներկվել), 8. լուծույթ պատրաստել (աղաջուր բռնել, շաքարաջուր բռնել) և այլն: Վերոհիշյալ բոլոր ածանցյալ իմաստներն էլ հիմնական կամ ուղղակի իմաստի հետ գտնվում են որոշակի հարաբերության մեջ:

Խավար բառը իր ուղղակի իմաստով նշանակում է՝ 1. մթություն, լույսի բացակայություն: Այս իմաստի հետ կապված են հետևյալ ածանցյալ իմաստները. 2. տգիտություն, հետամնացություն, անգարգացածություն (հմմտ. «Թաղիադյանը ընդվզում էր ասիական խավարի դեմ», ԳԹ, նաև՝ խավարի թագավորություն), 3. կույր (խավար աչքեր, աչքի լույսը խավարել), 4. շաքագույժ, շար («Ձեն տվավ թաքուն մի խավար կասկած», ՀԹ), 5. անփայլ, աղոտ, ոչ պարզ, ոչ որոշակի (խավար լուսին, խավար գիշեր, խավար լուսանկար) և այլն:

Միևնույն բառածեղի սահմանում հանդես եկող վերոհիշյալ բոլոր ածանցյալ իմաստներն էլ ուղղակի իմաստի հետ գտնվում են որոշ հարաբերության մեջ, ընդ որում ածանցյալ իմաստներից որևէ մեկը կամ երկուսը ուղղակի իմաստի, այլև միմյանց հետ կարող են առնչվել առավել անմիջական կապերով:

Մուտք բառը դեռևս հին հայերենում նշանակում էր մտնելը, գալը, մտնելու, անցնելու տեղը, աշխարհաբարում այս հիմնական իմաստների կողքին ստացավ նաև ֆինանսական տերմինի իմաստ (հմմտ. մուտք անել): Մայրենի բուն իմաստով նշանակում է մայրական (այսպիսի իմաստ ունեն դեռևս հին հայերենում), աշխարհաբարում ստացավ նաև հայրենական իմաստը («Մայրենի լեզու, մայրենի բարբառ, խոսք, ընտանի իմ սիրո համար» ՄՆ, կամ՝ «Եվ մայրենի կավածեփի խուղերում եմ վառել քեզ», ՎԴ, ՀԶ): Աշխարհաբարի սովետական շրջանում այն ստացավ նաև լեզու իմաստը («Խմ մայրենի, իմ բարբառ, կրակի հետ արարել, կրակի պես սրբազան քեզ դարեդար եմ տարել», ՎԴ, ՀԶ: Կամ՝ «Բյուր լեզու գիտես օտար աշխարհում, բայց թե մայրենիդ խորթ է քեզ համար, Հուր լեզուդ պոկած հավք ես վանդակում», ՀՇ):

§ 240. Բազմիմաստ է հայերեն բառերի մեծագույն մասը:

Բազմիմաստությունը հատուկ է նաև բարդ բառերին. հիմնականում դարձվածային հարադրական բայերին և իսկական բար-

դուժյուններին. այսպես՝ աշխերը բացել նշանակում է՝ 1. արթնանալ, 2. սկսել կյանքը ճանաչել («Ահա մեր գյուղը գետակի ափին, Այնտեղ եմ ես իմ աշքերը քացել», 2. Հայրապետյան, դասագիրք), 3. սթափվել, ուշի գալ, 4. գլխի ընկնել, զգաստանալ:

Գլխին տալ նշանակում է՝ 1. գլխին խփել, հարվածել, 2. նրնշում գործադրել, լռեցնել, 3. ողբալ, ափսոսալ:

Գլխի տե՛ր նշանակում է՝ 1. տե՛ր, տիրակալ, իշխան, 2. ամուսին (հմմտ. գլխավոր) և այլն:

Բացի այս, մեծ թիվ են կազմում այն իսկական բարդությունները, որոնք շարահյուսական կապակցության վերածելիս արտահայտում են երկու և ավելի շարահյուսական հարաբերություն, այսինքն արտահայտում են երկու և ավելի բառիմաստներ: Այսպես՝ հրաբխածին արտահայտում է և՛ հրաբխից ծնված, և՛ հրաբուխ ծնող, անբաժին՝ անուրջից ծնված և անուրջ ծնող. լուսածին՝ լուսից ծնված և լույս ծնող շարահյուսական հարաբերությունները. ծովածավալ՝ ծովի պես, ծովի նման ծավալված և ծովի չափ ծավալված և այլն:

Բարդություններից շատերի հենց այս յուրահատկությունն էլ (ներանց միաժամանակ տարբեր բառիմաստներ պարունակելու պոտենցիալ հնարավորությունը) հանգեցնում է բազմիմաստության:

Այդպիսին են, օրինակ, գործողության անվան իմաստ արտահայտող բարդություններից շատերը. ինչպես՝ արեւածագ, այգաբաց, այգեկութ, այգեթաղ, գարնանամուտ, իրիկնամուտ, աշնանամուտ, լուսաբաց, խոտհունձ, տե՛րեաքափ և այլն, որոնք երկրորդաբար արտահայտում են նաև ժամանակային իմաստ, ինչպես՝ արեւածագ (արևի ծագելը և արևի ծագելու պահը կամ ժամանակը՝ վաղ առավոտյան), այգաբաց (այգի բացվելը և այգի բացվելու ժամանակը), այգեթաղ (այգու քաղելը և այգին քաղելու ժամանակը՝ խոր աշնանը), մայրամուտ (արևի մայր մտնելը և մայր մտնելու ժամանակը՝ իրիկնադեմ), իրիկնամուտ (երեկոյան կողմ և այդ ժամանակը):

Մանրք. — Իմաստային երկփեղկվածությունը առավելապես թվալի է իսկական բարդության գոյական + բայարմատ (հմմտ. լուսածին = լույս ծնող և լույսից ծնված) և գոյական + գոյական (հմմտ. լուսերես = լույս երեսով և լույս երես ունեցող) տիպի կաղապարներով կազմված բարդություններում:

Նման բազմիմաստ բարդությունների իմաստային կոնկրետ դրսևորումները ևս բացահայտվում են միայն խոսքային միջավայրում:

§ 241. Հաճախ բարդության իմաստի բազմակիությունը կախված է վերջին ձևույթի կամ բաղադրիչի բնույթից. այսպես՝ կան գերադաս բաղադրիչներ, որ կարող են ընկալվել և՛ բայական, և՛ առարկայական իմաստով. ինչպես՝ մարգարտաշար, ուլունֆաշար բարդ բառերը կարող են ընկալվել և՛ իբրև մարգարիտների, ուլունֆների շարք (գոյական), և՛ իբրև մարգարիտներով շարված (մատանի, զարդ, փխբ. տողեր, ատամներ) կամ ուլունֆներով շարված որևէ առարկա (ածական) և այլն: Այս երկու խոսքի մասային ինչպես և բառային իմաստների կոնկրետ դրսևորումները ուղղակիորեն կախված են հիշյալ բարդությունների խոսքի մեջ ունեցած կոնկրետ գործածությունից:

Բազմիմաստ բարդություններում բազմիմաստությունը արտահայտվում է բարդության ներսում, թաքնված է հենց բարդության իմաստի մեջ և երևան է գալիս խոսքի մեջ. դժվար է խոսքից դուրս ասել, թե բարդության (նրա շարահյուսական կապակցության) արտահայտած ո՞ր իմաստն է գերիշխում. այսպես օրինակ՝ լուսերես բարդության արտահայտած լույս երեսով («լուսերես կցրես մառախուղն իմ հոգու», ՎՏ), թե՞ լույս երես ունեցող («Գլուխն հանեց լուսերես, կամաց ասաց, — Ահա՛ ես», Դասագիրք) իմաստները: Բազմիմաստ բարդությունները ունեն այն յուրահատկությունները, որ սովորական բազմիմաստ բառերի նման չունեն գլխավոր կամ ածանցյալ իմաստներ, և բոլոր իմաստներն էլ միմյանց նկատմամբ գտնվում են հավասար բաշխման հարաբերության մեջ:

Բազմիմաստություն և համանիշություն

§ 242. Ասվեց, որ բառը իր ընդհանրացնող բնույթի շնորհիվ օժտված է տարբերացման և նույնացման գործառույթով: Այս յուրահատուկ առանձնահատկության շնորհիվ էլ բառը կարող է հանդես գալ իմաստային տարբեր խմբերում (տե՛ս § 236):

Բառի տարբերացման և նույնացման գործառույթների հետ են առնչվում բազմիմաստությունը և համանիշությունը: Այսինքն՝

միևնույն լեզվական ձևից առանձնանում կամ տարբերացվում են բառիմաստային նոր տարբերակներ, և տարբեր լեզվական ձևեր իմաստապես մոտենում, նույնանում են: Սա լեզվի արտահայտության և բովանդակության պլանների բազմաբնույթ և բազմատեսակ փոխհարաբերություններից մեկն է, որն անբաժանելի է լեզվի զարգացման պրոցեսից:

§ 243. Բազմիմաստությունը և համանիշությունը իբրև լեզվական երևույթներ բավական ընդհանրություններ ունեն և փոխադարձորեն կապված են միմյանց հետ: Այսպես՝ բազմիմաստ բառի բառիմաստային տարբերակների սահմանազատումը կատարվում է հաճախ նրանց համանիշային իմաստների համադրությամբ և տարբերակմամբ:

Համանիշությունը և բազմիմաստությունը իբրև լեզվական երևույթներ ընդհանրության եզրեր են գտնում և խաչաձևվում են նաև բազմիմաստ բառի իմաստային տարբերակների միևնույն և տարբեր համանիշային շարքերում ունեցած գործածությամբ. այսպես, եթե պատկեր բազմիմաստ բառը հանդես է գալիս տեսաբան և դեմք, երես (գեղեցիկ), այլև նկար երեք տարբեր բառերով կաղմրված համանիշային շարքերում, ապա թափցնել բազմիմաստ բառը իր բառիմաստային մի քանի տարբերակներով կարող է հանդես գալ համանիշային միևնույն շարքում. այսպես՝ թափցնել բազմիմաստ բառի մակարդակում տարբեր այլ իմաստների կողքին կան ծածկել, պահել, փոխել, շարտհայտել, գաղտնի պահել և այլ իմաստները, որոնք բոլորն էլ հանդես են գալիս նաև թափցնել բառով կաղմված համանիշային շարքում. ինչպես՝ թափցնել-ծածկել, փոխել, գաղտնի պահել, շարտհայտել, կռնել, սվաղել, ծածկադմփոց անել, տակովն անել և այլն:

Նշանակում է, բազմիմաստ բառի համակարգում իմաստային տարբերակներից մի քանիսը, իմաստային առումների աստիճանական անցման հետևանքով, կարող են ունենալ նման և մոտ կամ համանիշ իմաստներ և միմյանցից տարբերվել միայն նրբերանգա-իմաստային հատկանիշով, ինչպես համանիշային շարքերի անդամները:

ՀՈՄԱՆԻՇ ԲԱՌԵՐ

§ 244. Ժամանակակից հայ քերականագիտության մեջ հիշյալ իմաստաբանական իրողության համար գործածվում են նույնա-
նիշ, համանիշ և հոմանիշ տերմինները:

Սրանք ստուգաբանորեն նույնը լինելով հանդերձ՝ ստացել են իմաստային տարբերակում, թեև լեզվաբանական գրականության մեջ դեռևս նկատվում է այս տերմինների գործածության անմի-
օրինակություն: Հայ լեզվաբանական գրականության մեջ իմաս-
տային և կիրառական նրբբառագետներ ունեցող բառերի համար գոր-
ծածվում են հոմանիշ և համանիշ տերմինները:

Համանիշ տերմինը առաջին անգամ գործածել է Մ. Աբեղ-
յանը և հստակ կերպով տարբերակել նույնանիշ և համանիշ տար-
բերակները (թեև լեզվական բուն իրողության համար դեռևս առ-
հասարակ գործածում է նույնանիշ տերմինը և համանիշ դիտում
նրա մեկ տարբերակը)¹⁸:

Հոմանիշ տերմինը համանիշ իմաստով գործածվել է Հ. Աճառ-
յանի քերականության, ինչպես և դպրոցական քերականության
դասագրքերում¹⁹:

Համանիշ և նույնանիշ տերմինները նույնացվել են Ա. Մուր-
վալյանի աշխատությունում և վերջին շրջանի դպրոցական քերա-
կանություններում²⁰:

Աբեղյանից հետո նույնանիշ և համանիշ տերմինները լեզվա-
բանական մի շարք աշխատություններում ակսեցին կիրառվել
արդեն տարբերակված իմաստներով²¹. նույնանիշը՝ լրիվ նույն
իմաստն ունեցող լեզվական միավորների համար, համանիշը՝
առավել մոտ, մերձավոր, նման կամ իմաստային և ոճական-գոր-
ծառական նրբբառագետով տարբերվող լեզվական միավորների

18 Տե՛ս Մ. Աբեղյան, նշված աշխ., 1965, էջ 154—162:

19 Տե՛ս Հ. Աճառյան, Իրական տարբերականություն հայոց լեզվի, 1950:
Ա. Ղափթյան, Հայոց լեզու, 1959, էջ 51: Է. Աղայան, Հ. Բաբեղյան, Հայոց
լեզու, 1967, էջ 59:

20 Տե՛ս Ա. Մուրվալյան, Հայոց լեզվի բառային կազմը, 1955: Է. Աղայան,
Հ. Բաբեղյան, Հայոց լեզու:

21 Ա. Գրիգորյան, Հայոց լեզվի դասագրք, Երևան, 1963, էջ 50: Ն. Պառ-
նասյան, Շարահյուսական համանիշները ժամանակակից հայերենում, Երևան,
1970: Ա. Սուֆթասյան, Հոմանիշները ժամանակակից հայերենում, Երևան,
1971, էջ 33:

համար: Այս իմաստով համանիշ տերմինը առավել գերադասելի է հոմանիշ տերմինից նախ՝ Արեղյանի ստեղծած և ճիշտ կերպով տարբերակված տերմինին նախապատվություն տալու և հետո՝ արևելահայ գրական լեզվում համ- նախածանցի հոմ-ից կենսունակ և գործուն լինելու համար²²:

Վերջին շրջանում (1956—1971) առաջարկվում է հոմանիշ տերմինը գործածել լայն առումով, հավասար ընդհանուր լեզվաբանության մեջ տարածված սինոնիմ (СИНОНИМ = հուն. synonimos) տերմինին²³, որը ընդունելի է վերոհիշյալ ընդհանուր հասկացության համապատասխան տերմինի (սինոնիմ) անհրաժեշտության և տերմինների գործածության մեջ միօրինակացում մտցնելու նկատառումով: Ավանդական լեզվաբանության մեջ հոմանիշները ուսումնասիրվել են գլխավորապես իմաստային կողմով, այսինքն բովանդակության պլանով: Վերջին շրջանում ուսու լեզվաբանության մեջ հետաքրքիր ուսումնասիրություններ են կատարվել հոմանիշների կառուցվածքային կողմի քննության վերաբերյալ²⁴:

§ 245. Հոմանիշները համաժամանակյա (սինխրոնիկ) լեզվական կարգ են, քանի որ արտահայտում են լեզվի տվյալ փուլի բառապաշարին պատկանող բառերի նրբմաստային, ոճական, հուզարտահայտչական երանգները:

Բառիմաստների հոմանիշային կապերը երևան են գալիս անպայմանորեն հաղորդակցության, մասնավորապես, խոսողության պրոցեսում և, առհասարակ, խոսքային մակարդակում:

Բառերի հոմանիշային հարաբերությունների և կապերի որոշման խնդրում ամենաէականը իմաստաբանական չափանիշն է: Այս չափանիշով են որոշում բառերի իմաստային կապերը, նրանց իմաստային նույնության կամ ընդհանրության, ինչպես և տարբերության աստիճանը:

22 Տե՛ս Ն. Պառնասյան, Շարահյուսական հոմանիշները ժամանակակից հայերենում:

23 Տե՛ս Պ. Բեդիրյան, Հոմանիշները և նրանց առաջացման ուղիների մասին, Խ. Արզվանի անվան Հայկական պետ. մանկ. ինստիտուտի «Գիտական աշխատություններ», 1956, էջ 120—131: Ա. Սուֆիասյան, Հոմանիշները ժամանակակից հայերենում:

24 Տե՛ս Ю. Апресян, Дистрибутивный анализ значений и структурные семантические поля, *Փուլիտի*՝ Проблема синонима, ВЯ, 1957, № 6.

Սակայն բառերի իմաստային ընդհանրության, ինչպես և նրբերանգային իմաստների տարբերության հարցը բավականին դժվար է, քանի որ դժվար է նաև ճշգրտորեն սահմանազատել բառերի իմաստային մոտիկության կամ տարբերության աստիճանը, ինչպես և նրբերանգ հասկացությունը²⁵:

Իմաստային նրբերանգը իմաստային այնպիսի հատկանիշ է, որ երևան է գալիս հոմանիշային հարաբերություններով կապված մի շարք բառերի մեջ:

Նշելով վերոհիշյալից, ինչպես և լեզվաբանական գրականության մեջ եղած համեմատաբար ճիշտ և ընդունելի կարծիքներից, բառային հոմանիշները կարելի է սահմանել այսպես՝ Հոմանիշներ են միևնույն հասկացություններն արտահայտող այն բառերը, որոնք տարբեր են ձևական կողմով, իսկ իմաստային կողմով կամ նույնական են, կամ ունեն նրբերանգային, հուզաարտահայտչական, կամ ռեակտանտական տարբերություններ:

ՀՈՄԱՆԻՇՆԵՐԻ ԴԱՍԱԿԱՐԳՈՒՄԸ

§ 246. Հոմանիշները ըստ իմաստի նույնականության կամ համընկնման աստիճանի լինում են՝ ա) նույնանիշներ և բ) համանիշներ:

Ա) ՆՈՒՑՆԱՆԻՇ ԲԱՌԵՐ

§ 24. Նույնանիշ են կոչվում իմաստով նույնական, ձևով տարբեր բառերը:

Ըստ իմաստային և գործառական հատկանիշի, նույնանիշ բառերը լինում են՝

ա) նույնանիշ բառեր, որոնք իմաստով և գործառությամբ (ոճական-կիրառական) բացարձակապես նույնն են:

Սրանց մեջ մտնում են հայերեն բառերով և դրանց փոխառյալ համարժեքներով, միևնույն արմատներով կամ բառերով և նույնանիշ ածանցներով, առև միևնույն բայերի համադրական և հարադրական ձևերով կազմված բառեր. ինչպես՝ արքայազն-վերացարկել, աշխարհաբան-կոսմոպոլիտ, արքայազն-բա-

²⁵ Տե՛ս Յու. Ապրեսյան, նշված աշխ.

ցարձակ, արոնենտ-բաժանորդ, առատաբար-առատորեն, առավել-լապես-առավելաբար, արև-արեգակ, արհեստ-պնակ, ինտելիգենտ-մտավորական, արստրակտ-վերացական, Աստղիկ-Արուսյակ-Վեներա, սավառակ-ինճինաթիռ-օդանավ, շրթունք-շուրթ, լրագրող-ժուռնալիստ, գաղտնի-ծածուկ, խիզախորեն-խիզախաբար, մասնավորապես-մասնավորաբար, մաքրակրոն-պուրիտան, բույր-բուրմունք, լալ-լաց լինել, բացել-բաց անել, շրջել-շուտ գալ:

Վերահիշյալ նույնանիշները (բացարձակ հոմանիշները) իմաստային կողմով լրիվ համընկնում են և կարող են փոխադարձաբար փոխարինել միմյանց:

բ) *Նույնանիշ բառեր, որոնք իմաստով նույնն են, բայց ունեն գործառական և ռճական տարբերություններ. օրինակ՝ կեղտոտ-աղտոտ, այտ-թուշ, շրթունք-պոռչ-պոռնկ, ձի-երվար-նծույզ, վաղը-էգույց, մեռնել-վախճանվել-մահանալ, լուր-տեղեկություն, վիզ-պարանոց, սիրուն-աղվոր, տգեղ-գեշ, ագի-պոշ, մազ-վարս-հեր-գես, նոր-տարի-ամանոր, քաղավոր-արհա, սառը-պաղ, ըշտապել-անապարել, պատվիրել-ապսպրել, որովայն-փոր, տերություն-պետություն, մայրաքաղաք-քաղաքամայր-նստան, թշնամի-ոսոխ, կարգալ-ընթերցել, մեխ-գամ, հեշտ-դյուրին, զնալ-երթալ, դրամապանակ-ֆսակ, հով-ֆամի, օծիտ-բածինք, հանգցնել-մարել, քանկ-սուղ, մոտ-մերձ, ածուխ-գործելի, սպիտակ-հերմակ, վերջ-վախճան, ափսոս-ափաղաղ և այլն:*

Առաջին խմբի շարքերը թվապես քիչ են, սակավաքանակ և շուրջն են ռճական տարբերություններ: Այս պատճառով էլ այս խմբի շարքերը առավել ենթակա են փոփոխության և աստիճանաբար նվազում են, քանի որ լեզուն չի սիրում միևնույն առարկային, երևույթին և դրանց հատկանիշներին մի քանի անվանումներ տալ, գործածել մի քանի բառաձևեր, այլ հետևողականորեն ձգտում է ազատվել նույնանիշների բառերից, պահելով նրանք, որոնք, նույնանիշ լինելով հանդերձ, ռճական տարբերություն ունեն: Նույնանիշները պահվում են, բայց, կապվելով որոշ կիրառությունների հետ, նշանակության նուրբ տարբերություն են ստանում, որով և վերանում է նույնանիշների ավելորդ բեռը²⁶:

²⁶ Տե՛ս Մ. Աբեղյան, *Նշած աշխ.*, էջ 159:

Վերոհիշյալ այտ-թուշ, սպիտակ-ներմակ, շրթունք-պոռշ, օժիտ-բաժինք, տգեղ-գեշ նույնանիշների գույզերում առաջին անդամները բնորոշ են գրական լեզվին, իսկ երկրորդները՝ ժողովրդականության: Նոր տաքի-ամանոր, լուր-ավետ, ձի-նժույգ-երիվար, մազ-վարս-գես-հեր և այլ նույնանիշային շարքերում առաջինները լեզվի գրական նորմային են պատկանում, իսկ երկրորդները և երրորդները՝ գրական լեզվի գեղարվեստական ոլորտին: Տարբեր են, բնականաբար, նաև առաջին և երկրորդ բաղադրիչների՝ այլ բառերի հետ ունեցած կապակցական հատկանիշները, ինչպես և գործածության հաճախականությունները: Երկրորդ խումբի նույնանիշների շարքերի անդամների միջև եղած ռճական-կիրառական տարբերությունների հետևանքով դրանք միմյանց կարող են փոխարինել միայն մասնակիորեն:

§ 248. Նույնանիշների շարքերը թե՛ իմաստային և թե՛ կառուցվածքային տեսակետից հարուստ և բազմազան չեն, ինչպես համանիշների շարքերը. կազմված են մեծ մասամբ երկու և հազվադեպ երեք կամ չորս անդամներից, որոնք ըստ խոսքի մասնային պատկանելության առավելապես գոյական անուններ են. կան նաև ածականներով և քիչ թվով բայերով կազմված նույնանիշներ:

Նույնանիշների շարքերը մի կողմից վերանում են դրանց իմաստների ճշտման և մեկի տերմինային արժեք ձեռք բերելու շնորհիվ, իսկ մյուս կողմից աճում են փոխառյալ բառերի, մասամբ նաև դրանց պատճենումների (հմմտ. սավառնակ-ինքնաթիռ-օդանավ) ու սեփական համարժեքների հաշվին (հմմտ. էվոլյուցիա-բարեշրջություն, այժմեական-արդիական-ակտուալ, արստորակտ-վերացական և այլն):

Բ) ՀԱՄԱՆԻՇ ԲԱՌԵՐ

§ 249. Համանիշ են կոչվում ձևով տարբեր, սակայն իմաստով իրար մոտ կամ նման բառերը:

Համանիշները, իրենց իմաստային ընդհանրությամբ հանդերձ, տարբերվում են նրբերանգային, ռճական, գործառական և հուզաարտահայտչական հատկանիշներով:

Համանիշ բառերը կազմում են համանիշային շարք:

§ 250. Համանիշային շարքը երկու և ավելի բառերի, ինչպես և դարձվածների փունջն է, որի անդամները կապված են համանիշային կապերով:

Համանիշների շարքը համաժամանակյա լեզվական կարգ է և, ինչպես ասվեց, համակարգային բնույթ ունի, քանի որ համանիշային շարքի անդամների իմաստաբանական կապերն ու հարաբերությունները համակարգային հարաբերությունների արդյունք են:

Համանիշների շարքերը սերտորեն առնչվում են լեզվի բառապաշարի փոփոխության հետ: Համանիշային շարքերի վրա ազդում են և՛ բառակազմական, և՛ իմաստաբանական փոփոխությունները (նորաբանությունների մոտքը, հնաբանությունների պասիվ շերտին անցնելը և այլն): Սակայն իմաստաբանական պրոցեսների հետևանքով համանիշային շարքերի մեջ տեղի է ունենում ոչ միայն ծավալային կամ քանակական փոփոխություն (այսինքն շարքերի անդամների նվազման կամ աճման բնույթի փոփոխություն), այլ ներքին, որակային փոփոխություն. այսպես՝ շարքի մեջ մի քանի նմանիմաստ բառեր աստիճանաբար իրենց են նմանեցնում մի քանի իմաստային առավել տարբերություն ունեցող բառերի և, ընդհակառակը, նույնիմաստ կամ նմանիմաստ բառերը շարքում ստանում են իմաստային տարբերություն²⁷, կարճ ասած՝ տեղի են ունենում համանիշային առնմանություն (համաբանություն) և տարնմանություն:

§ 251. Համանիշների շարքերը նույնանիշների շարքերի համեմատ առավել բազմառիթմ են և հարուստ իմաստային կապերով ու յուրահատկություններով: Այսպես՝ նույնանիշները չունեն ոչ նրբերանգահմաստային, ոչ հուզաարտահայտչական տարբերություններ: Նրանք առարկայի կամ հատկանիշի արտահայտած իմաստով լրիվ համընկնում են և կարող են ունենալ միայն ոճական-կիրառական տարբերություններ (հմմտ. վիզ-պարանոց, այտքուշ, սպիտակ-ճեմակ և այլն): Նույնանիշների շարքերը, հատկապես հայերեն գրական լեզվի, բարբառային կամ արևմտահայ գրական լեզվի բառերով կազմվածները, հաճախ միանում են միևնույն հասկացությունն արտահայտող համանիշների խմբին և նրանց բազմառիթմ շարքում հանդես գալիս իբրև նրբիմաստների կամ ոճական-կիրառական տարբերություն ունեցող համանիշների մի սկզբնական աստիճան. ինչպես՝ վախ-երկյուղ և ան-սար-

²⁷ Տե՛ս Ա. Մ. Սուխասյան, Հոմանիշները ժամանակակից հայերենում, էջ 140:

սափ, դող, անուղող և այլն. լալ-լաց լինել և արտասվել, ողբալ, սուգ ու շիվան անել, հեկեկալ, հեծկլտալ, հեծեծալ, գլխին տալ և այլն:

§ 252. Համանիշային շարքի անդամները պատկանում են միևնույն քերականական կարգին. մեծ տեղ են գրավում գոյականներով, բայերով և ածականներով կազմված բառախմբերը:

§ 253. Բազմիմաստ բառը համանիշային հարաբերության մեջ է մտնում կամ լրիվ, կամ մասնակի կերպով, այսինքն՝ կամ բոլոր իմաստներով, կամ մեկ կամ մի քանի իմաստով: Այս յուրահատկությամբ բազմիմաստ բառը կարող է հանդես գալ մի քանի համանիշային շարքերում. ինչպես՝ պահել բազմիմաստ բառը (ծածկել, թաքցնել, խնամել իմաստներով) հանդես է գալիս ծածկել, թափցնել, կոծկել, սվաղել, ծածկադմփոց անել, տակտվ անել, այլև հոգ տանել, մեծացնել, դաստիարակել համանիշային տարբեր շարքերում:

Համանիշների դասակարգումը

§ 254. Համանիշները տարբերակվում են գործառական, իմաստային և կառուցվածքային հատկանիշներով²⁸:

Ա. Համանիշների դասակարգումը ըստ
գործառական հատկանիշի

§ 255. Ըստ գործառական կամ կիրառական հատկանիշների, համանիշները լինում են՝

1. Լեզվի տարբեր ոճերին պատկանող համանիշներ.

Լեզվի գործառական (ֆունկցիոնալ) հատկանիշներով տարբերվող համանիշները հիմնականում բաժանվում են երկու շերտի. առաջին շերտը ոճական տեսակետից չեզոք է և համընդհանուր գործածություն ունի բոլոր ոճերում, այսինքն՝ պատկանում է բառապաշարի համագործածական բառերի շերտին, իսկ երկրորդ շերտի բառերը ոճականորեն տարբերակված են (սահմանափակ գործածություն ունեն) և առաջին շերտի բառերի ու միմյանց հետ կազմում են համանիշական շարք. այսպես, օրինակ՝

²⁸ Տե՛ս Ա. Մ. Սուխասյան, Հոմանիշները ժամանակակից հայերենում, էջ 132—134:

անխելֆ, հիմար (համագործածական կամ չեղոր), դմբո, սարսաղ (առօրյա-խոսակցական). հաշտվել (համագործածական), յուազնալ (խոսակցական և բարբառային). դեղ (համագործածական), ճար (խոսակցական և բարբառային), բալասան, սպեղանի (գեղարվեստական). ուղարկել (համագործածական), առաֆել (գրասենյակային), գործուղել (պաշտոնական). բարձրանարկ (համագործածական), հարկաշատ, երկնաֆեր, երկնախույզ (գեղարվեստական) և այլն. տեսաբան, մեկնաբան (համագործածական), դիտորդ (պաշտոնական) և այլն. հեռացնել, դուրս անել (համագործածական), վտարել, արտաֆել (պաշտոնական) և այլն. մանգալ (առօրյա-խոսակցական), շրջել (գրական), զբոսնել (գեղարվեստական), նեմել (քարձր ոճի) և այլն:

2. Լեզվի տարբեր շերտերին (հին, հնացած կամ պասիվ և համընդհանուր գործածական կամ ակտիվ) պատկանող համանիշներ:

Այս հատկանիշով կազմված համանիշային շարքերից են՝ կապ, առնչություն (համագործածական), աղերս, աղերսակցություն (հին գրական). դաժան (համագործածական), անգութ, անսիրտ, անուշորմ (գեղարվեստական), անագորություն, դժնի, դժնդակ (հին գրական) և այլն:

Բ. Հ ա մ ա ն փ շ ն եր փ դ ա ս ա կ ա ր գ ու մ ը ը ս տ
ի մ ա ս տ ա յ ի ն ս ա ս տ կ ու թ յ ա ն ա ս տ ի ճ ա ն ի

§ 256. Համանիշական շարքի անդամները միմյանցից կարող են տարբերվել միևնույն երևույթի, առարկայի, հատկանիշի և հարաբերության դրսևորման տարբեր աստիճաններով. ինչպես՝ լալ-հեկեկալ, հեծկլտալ, ողբալ, սուզ ու շիվան անել և այլն. ուրախանալ-հերկել, ցնծալ, աշխարհով մեկ լինել և այլն: Հովֆամի, փոքորիկ, մրրիկ և այլն. նեղանալ, զայրանալ, բարկանալ, շարանալ, կատաղել, փրփրել, դիվոտել և այլն:

Գ. Հ ա մ ա ն փ շ ն եր փ դ ա ս ա կ ա ր գ ու մ ը ը ս տ
հ ու դ ա ա ր տ ա հ ա յ տ չ ա կ ա ն եր ա ն գ ն եր ի

§ 257. Համանիշների ընտրությունը և գործածությունը կախված է խոսողի նպատակից, նրա սուբյեկտիվ վերաբերմունքից, հակոսաններից և այլն, որի շնորհիվ ստեղծվում են հուզաարտահայտչական տարբեր երանգավորման համանիշներ, օրինակ՝

ուտել-խժոել, խպշտել, լափել, փորը լցնել, գխտվել և այլն. խմել-լակել. մեռնել-սատկել և այլն. ծածկել-կոծկել, պարտակել, սվաղել, ծածկադմփոց անել և այլն. ծիծաղել-բրբջալ, հոհոալ և այլն:

Հուզաարտահայտչականությունը առավել բնորոշ է գեղարվեստական և խոսակցական լեզվին և առհասարակ խոսքային մակարդակին:

§ 258. Համանիշային գրեթե բոլոր շարքերն էլ միավորվում են վերահիշյալ տարբերակիչ հատկանիշներից մի քանիսով և անխառն ձևով (միայն մեկ հատկանիշի հակադրությամբ) հազվագյուտ են հանդես գալիս. այսպես՝ համանիշային լիակատար շարքերը կազմվում են նրանց և՛ ըստ գործառական (ֆունկցիոնալ) — ոճական, և՛ ըստ հուզաարտահայտչական, և՛ ըստ բառապաշարային (անարգական, գոհակական, մեղմաստական և այլն) շերտերի ու այլ հատկանիշների համադրությամբ. ինչպես՝ ուտել (համընդհանուր), խժոել, խպշտել (հուզաարտահայտչական), լափել, փորը լցնել (անարգական) և այլն. ֆնել (համընդհանուր), մրափել, խռոացնել, շնթոել (հուզաարտահայտչական) և այլն. ծիծաղել (համընդհանուր), խնդալ, առամները բացել, բրբջալ, բոհալ, փոթկալ, հոհոալ, խրխնջալ, կարկաշել (առօրյա-խոսակցական, գեղարվեստական, հուզաարտահայտչական) և այլն:

Դ. Համանիշաների դասակարգումը ըստ կազմության

§ 259. Համանիշական շարքերը ըստ կազմության լինում են՝

ա) Բառային (ընդ որում և՛ պարզ, և՛ համադրական, և՛ հարդրական բառերով կազմված). ինչպես՝ արագ-շուտ, շտապ, շուտափույթ, անմիջապես, իսկույն և այլն. խմել-հարբել, կոնծել և այլն. մեծ-վիթխաբի, ահռելի, հսկայական. ծախսել-վատնել, շոպյել և այլն. համաձայնվել-հաշտվել, յուլա գնալ և այլն. համարձակվել-սիրտ անել և այլն. բարեկեց-ողջունել, գլուխ տալ. հասկանալ-ըմբռնել, գլխի ընկնել, կռահել, գգալ. սովորույթ-վարժ ու բարժ, նիստուկաց. ձանձրացնել-գլուխը տանել, համը հանել և այլն:

բ) Բառային և դարձվածային. օրինակ՝ զրպարտել-անվանարկել, անունը գցել և այլն. խաբել-մոլորեցնել, գայթակղել, գլուխը յուղել, գլխին խաղ խաղալ, խելփից հանել, հանապարհից շեղել,

և ալլն. վախենալ-սարսափել, դողալ-գույնը գցել, բուրբ բերանու՛մ չորանալ, լեղին պատռել և ալլն:

գ) *Դարձվածային. օրինակ՝* Մի ձեռքը ծափ չի տա, Մի ծաղկով գարուն չի գա, Մի ծիծեռնակը գարուն չի բերի և ալլն. Աստիճանը ով է, ասեմ դու ով ես, Նման զնմանն գտանի, Խուփ գլորի, գտնի պուտուկ և ալլն:

ՀԱՄԱՆՈՒՆ ԲԱՌԻՐ

Բազմիմաստություն և համանունություն

§ 260. Երբ բազմիմաստ բառի իմաստային տարբերակները այնքան են հեռանում միմյանցից, որ խզվում է նրանց իմաստային անմիջական կապը, առաջանում են բառային համանուններ, այսինքն միևնույն բառաձևով կամ հնչյունակազմով արտահայտվում են բոլորովին տարբեր հասկացություններ:

Այն բառերը, որոնք նույնական են հնչյութակազմով, հնչյունով և գրությամբ (արտահայտության պլանով) և տարբեր են նշանակությամբ (բովանդակության պլանով), կոչվում են համանուններ:

Համանունության հիմնական աղբյուրներից մեկը բազմիմաստ բառի իմաստների հեռացումն ու անջատումն է կամ բազմիմաստության տրոհումը:

261. Համանունների առաջացման մյուս ճանապարհը բառաձևերի պատահական զուգադիպություններն են, որոնք առաջանում են զանազան պատճառներով՝ հնչյունափոխությունների, քերականական և բառակազմական ձևերի հավելման, բառական փոխառությունների և ալլն²⁹. ինչպես՝ մարտ¹ (կռիվ) և մարտ² (ամիս). լեռնապար¹ (լեռների պար) և լեռնապար² (լեռնային ապար). կիսել¹ (կտրել, անջատել) և կիսել² (ուտելիք), դռ¹ (սարսուռ) և դռ² (անվաղող): Ընդ որում զուգադիպում են բառերի թե՛ ուղիղ ձևերը, թե՛ ուղիղ ու թեք ձևերը:

§ 262. Թեև տեսականորեն կարելի է ընդհանուր առմամբ որոշել բազմիմաստության և համանունության սահմանները, սակայն գործնականում այդ միշտ չէ, որ հստակորեն է որոշվում: Այսպես, թեև պարզ է, որ բազմիմաստ բառի ուղղակի և ածանց-

²⁹ Մանրամասն տե՛ս, Ռ. Շալունց, Համանուն բառերը ժամանակակից հայերենում, թեկնածուական դիսերտացիա, 1972:

յալ իմաստներին միջև կա իմաստային ուղղակի կապ, զգացվում են դրանց զուգորդական կապերն իրենց հաջորդականությունում և, քնականաբար, ստորադաս ու ենթաստորադաս հարաբերությունում, սակայն համանունության դեպքում զուգորդական կապերն ու հարաբերությունները թուլանում են և հաճախ չեն գիտակցվում: Հենց այս զուգորդական կապերի թուլացման տարբեր աստիճաններով էլ որոշվում է բազմիմաստության և համանունության սահմանազատման բարդ հարցը: Այսպես՝ եթե համանունական խմբի անդամների միջև դեռևս իմաստային թույլ կապ ինչ-որ չափով զգացվում է, ապա դրանք առավել մոտ են կանգնած բազմիմաստ բառերին և նրանց համարմատ լինելը հեշտությամբ ըմբռնվում է. ինչպես՝ ճակատ¹ (մարդու գլխի վերևի, առջևի, մասը) և ճակատ² (պատերազմում պաշտպանության գիծ). օղակ¹ (կլոր, շրջանակաձև առարկա) և օղակ² (աշխատանքային փոքր կազմակերպություն). ական¹ (պայթուցիկ նյութ) և ական² (փոս, անցք, որտեղ պայթուցիկ նյութ են տեղադրում) և այլն: Իսկ եթե իմաստային կապերը առավել հեռացած են և լեզվի տարժամանակյա քննությունում կամ պատմական մոտեցմամբ են բացահայտվում, ապա նրանք որոշակիորեն տարբերվում են բազմիմաստ բառերից, և նրանց համանուն լինելը ակնհայտ է. ինչպես՝ գունդ¹ (գործի միավորում), գունդ² (կլոր շրջանակաձև առարկա, այլև կոշտ մասսա. հմտ. խմորի գունդ և այլն). մեկնել¹ (գնալ) և մեկնել² (վերժանել, բացահայտել, վերլուծել և այլն). լուծել¹ (խնդիր, հարց վճռել, բացահայտել)՝ և լուծել² (փորացավ, փորհարիկ ընկնել) և այլն:

§ 263. Լինում են նաև միևնույն հնչույթակազմն ունեցող բառեր, որ գտնվում են բազմիմաստությունից համանունության անցման սահմանագծում, և դժվար է դրանք որոշակիորեն սահմանազատել, ինչպես՝ խոզուկ¹ (խոճկոր), խոզուկ² (գիրուկ) և խոզուկ³ (բժշկ. հիվանդություն):

Մանր.— Ռուս և արտասահմանյան լեզվաբանության մեջ համանունների ըմբռնման վերաբերյալ կա նաև այն կարծիքը, որ իբրև լեզվական երևույթ նրանք բացասական են, խոշընդոտում են հաղորդակցության պրոցեսը և դուռ բացում բառերի երկիմաստության ու իմաստաշփոթության համար³⁰:

³⁰ Боулаховский, Из жизни омонимов, Русская речь, новая серия I [III], Л., 1928. Реформатский, Введение в языковедение, 1967 և ուրիշներ:

Սակայն համանունությունը, ինչպես և բազմիմաստությունը միանգամայն օրինաչափ լեզվական երևույթներ են, քանի որ հնչյունային ոչ մի լեզու ի վիճակի չէ յուրաքանչյուր հասկացություն և նրա համապատասխան բառիմաստի համար առանձին ձև ստեղծելու. բացի այդ, բազմաթիվ բառերի իմաստներ բացահայտվում են որոշակի կապակցություններում, որոշակի կոնտեքստերում միայն:

Հ ա մ ա ն ու ն ն ե Ր Ի շ ա ր ք ր

§ 264. Համանունների շարքերը կազմված են երկու, երեք, չորս և երբեմն էլ հինգ կամ վեց բառերից. օրինակ՝ բուր¹ (բթամիտ) և բուր² (քերակ. կետադրական նշան). փող¹ (դրամ), փող² (խողովակ), փող³ (վիզ, պարանոց). ալ¹ (թանկագին քար), ալ² (ակունք), ալ³ (անիվ), ալ⁴ (թոնրի օղանցք), ալ⁵ (հեղուկ կերակուրների մեջ գցվող ձավարեղեն, հատիկեղեն) և այլն: Սրանցում գերակշռում են երկանդամ համանունական շարքերը:

Համանունական շարքի անդամները պատկանում են լեզվի զանազան ոճերին կամ թառապաշարի զանազան շերտերին, ինչպես՝ համագործածական կամ չեզոք, գիտական (մասնագիտական, տեխնիկական), պաշտոնական, հնացած, բարբառային, խոսակցական, գեղարվեստական, արևմտահայ հատվածի և այլն: Ընդ որում, համանունական շարքի անդամներից մեկը առավելապես պատկանում է թառապաշարի ոճականորեն տարբերակված շերտին, իսկ մյուսը՝ համագործածական կամ չեզոք շերտին. ինչպես՝ քեֆում¹ (թեքվելը, փխբ. հակվածությունը դեպի որևէ մասնագիտություն, որևէ կողմ), քեֆում² (քերակ. հոլովման և խոնարհման ընդհանուր անվանումը): Բացառված չէ և այն, որ համանունական շարքերը ամբողջովին պատկանեն թառապաշարի միևնույն ոլորտին. այսպես՝ լեռնապար¹ (լեռների պար) և լեռնապար² (լեռնային ապար) համանունները պատկանում են ոճականորեն չտարբերակված կամ համագործածական բառաշերտին:

ՀԱՄԱՆՈՒՆՆԵՐԻ ԴԱՍԱԿԱՐԳՈՒՄԸ

§ 265. Համանունները դասակարգվում են՝ ըստ ընդգրկման ծավալի և ըստ ծագման:

1. ՀԱՄԱՆՈՒՆՆԵՐԻ ԴԱՍԱԿԱՐԳՈՒՄԸ ԸՍՏ ԸՆԴԳՐԿՄԱՆ ԾԱՎԱԼԻ

Հայտնի է, որ համանունները հնչյունակազմով (ձևով) և հնչումով (արտասանությամբ) համընկնում են՝ հակադրվելով միայն իմաստային կողմով: Սակայն համանունների մեծ մասը ձևով և հնչումով համընկնելով ուղիղ ձևերում՝ կարող է հակադրվել քերականական կամ հարացուցային ձևերում: Այսպիսով, գոյություն ունեն համանուններ, որոնք նույնական են իրենց բոլոր ձևերում (և՛ ուղիղ, և՛ հարացուցային), և համանուններ, որոնք նույնական են միայն ուղիղ ձևերում և տարբերվում են քերականական կամ հարացուցային ձևերում: Համանունների այս էական հատկանիշը նկատի առնելով, ուսս լեզվաբանության մեջ համանունները դասակարգվել են լրիվ և մասնակի տեսակների³¹, որը և ընդունելի է:

Ա) Լրիվ համանուններ

§ 266. Լրիվ են այն համանունները, որոնք նույնական են, ինչպես ուղիղ ձևերում, այնպես էլ հարացուցային բոլոր ձևերում և պատկանում են միևնույն խոսքի մասին:

§ 267. Լրիվ համանունները լինում են՝ անվանական և բայական³²,

ա) Անվանական համանուններ: Անվանական խոսքի մասերից լրիվ համանուններ լինում են հիմնականում գոյական և ածական անուններից.

Գոյականով կազմված համանունների մեծ մասը պատկանում է ի հոլովմանը. ինչպես՝ ափ¹ (ձեռքի), ափ² (եզր)-ափի, ափեր և այլն. մարտ¹ (կռիվ) և մարտ² (ամիս)-մարտի, մարտով և այլն. մորթ¹ (մորթելը), մորթ² (մաշկ)-մորթի, մորթեր և այլն. ծամ¹ (եկեղեցի), ծամ² (ժամանակ)-ժամի, ժամեր. լեռնապար¹ (լեռների պար) և լեռնապար² (լեռնային ապար) և այլն: Ածականով

³¹ А. И. Смирницкий, Лексикология английского языка, М., 1956: «Некоторые замечания об английской омонимике», «Иностранные языки в школе», 1948, № 5.

В. В. Виноградов, Об омонимии и смежных явлениях, «Вопросы языкознания», 1960, № 5.

³² Հմմտ. Բ. Շալունց, Համանուն բառերը ժամանակակից հայերենում, լեզվի և ոճի հարցեր, ժող., Երևան, 1977 թ. № 4:

կազմված համանունական շարքերը առավել սակավ են, քան գոյականով կազմվածները: Ածականով համանուններ կազմվում են հիմնականում ան- ժխտական նախածանցով. ինչպես՝ անկար¹ (առանց կարի) և անկար² (անկարող անգոր). անսեր¹ (առանց սիրո) և անսեր² (առանց սերի) և այլն:

Դերանուններով և թվականներով համանունական շարքեր համարյա թե չկան: Ծիշտ այդպես էլ չեն հանդիպում նաև զուտ շեքովող խոսքի մասերով կազմված համանունական շարքեր:

բ) Բայական համանուններ: Բայական համանունները ևս լրիվ կերպով համընկնում են և՛ ուղիղ, և՛ թեքական ձևերում: Բայական լրիվ համանունները անվանական համանուններից համեմատաբար քիչ են:

Բայական լրիվ համանուններից են՝ շրջել¹ (քայլել-զբոսնել), շրջել² (շուտ տալ, դարձնել). վարել¹ (շարժել, քշել, առաջ տանել) և վարել² (հերկել):

Բ) Մասնակի համանուններ

§ 268. Մասնակի են այն համանունները, որոնք պատկանում են տարբեր խոսքի մասերի, նույնական են բառի ուղիղ ձևերում և տարբեր՝ թեքական ձևերում:

Մասնակի համանուններից են՝ սուր¹ (թուր) և սուր² (հատու, ծակող). լալ¹ (լաց), լալ² (թանկագին քար), լալ³ (համր). տալ¹ (ամուսնու քույրը) և տալ² (հանձնել). կանգուն¹ (երկարության չափ) և կանգուն² (անշարժ) և այլն:

Մասնակի համանունները բավական մեծ թիվ են կազմում: Համանունական նման շարքերի մեջ իբրև բաղադրիչներ մասնակցում են գրեթե բոլոր խոսքի մասերը: Սրանցից ամենաակտիվը գոյականն է, որը համանունական հարաբերությւն մեջ է մտնում գրեթե բոլոր մյուս խոսքի մասերի հետ. ինչպես՝ շինել¹ (գ.-զգլ.առ) և շինել² (բայ-սլատորաստել). աներ¹ (կնոջ հայրը) և աներ² (բայ, ըղձ. եղանակի, անցյալի եզակի 3-րդ դեմք). ավել¹ (հատակը մաքրելու առարկա), ավել² (մակբայ=ավելի). համար¹ (թիվ) և համար² (կապ). հանդերձ¹ (գոյական=հագուստ) և հանդերձ² (կապ=միասին) և այլն:

Առավել սակավադեպ են այն համանունական շարքերը, որոնցում գոյականը մասնակցություն չունի. այսպես՝ առաջին¹ (թվա-

կան) և առաջին² (կապ), անցավ¹ (ածական=առանց ցավի) և անցավ² (բայ) և այլն:

Մասնակի համանունները, ի տարբերություն լրիվ համանունների ըստ առաջացման սկզբնաղբյուրի հիմնականում տարարմատ են, այսինքն առաջացել են տարբեր ծագում ունեցող արմատներից:

Ծանոթ.— Այն համանունները, որոնց մի եզրը բառի ուղիղ ձև է, մյուսը՝ բառաձև, լեզվաբանական գրականության մեջ ընդունված է կոչել բառաբերական, ինչպես՝ հարեմ¹ (բայ, ըղձական ապառնիի եզակի թվի 1-ին դեմքը), հարեմ² (կանանոց), գրող¹ (ատեղծագործող) և գրող² (հոգեհոս հրեշտակ), կռան¹ (շին. գործիք) և կռան² (կուռ գոյականի սեռական հոլովաձևը):

Գ) Խառը համանուններ

§ 269. Այսպիսի համանունական շարքերը բազմադամ են (եռանդամ և քառանդամ) և քանակապես շատ չեն:

Խառն են համարվում այն համանունական շարքերը, որոնց անդամները միմյանց նկատմամբ գտնվում են և՛ լրիվ, և՛ մասնակի համանունական հարաբերության մեջ: Ընդ որում, երկու բաղադրիչներ կարող են գտնվել լրիվ համանունության հարաբերության մեջ, իսկ երրորդ կամ չորրորդ բաղադրիչի նկատմամբ՝ մասնակի հարաբերության մեջ: Խառը համանունների բաղադրիչները ըստ խոսքի մասսային պատկանելության լինում են գոյական, ածական, բայ, մասամբ նաև՝ շաղկապ և ձայնարկություն:

Խառը համանուններից են՝ բուն¹ (գ.=արմատ), բուն² (գ.=բույն), բուն³ (ած.=խսկական, հիմնական), աղի¹ (ած.=ոչ անալի), աղի² (գ.=աղիք) և աղի³ (նվազարանի լար) և այլն:

Ինչպես նկատվում է, վերոհիշյալ խառը համանունները թեև բազմանդամ են նախորդների համեմատությամբ, սակայն քանակապես շատ չեն:

2. ՀԱՄԱՆՈՒՆՆԵՐԻ ԴԱՍԱԿԱՐԳՈՒՄԸ ԸՍՏ ԾԱԳՄԱՆ

§ 270. Համանուններն ըստ առաջացման կամ ծագման, լինում են երկու տեսակ, համարմատ (հոմոգեն) և տարարմատ (հետերոգեն):

Համարմատ են այն համանունները, որոնք առաջացել են միևնույն արմատի իմաստափոխություններից, այսինքն՝ բազմի-

մաստ բառի որևէ իմաստային տարբերակի հեռացումից և տարբերացումից (տրոհումից). ինչպես՝ գլուխ¹ (մարդու և կենդանիների) և գլուխ² (գրքի). ակ¹ (մատանու կամ զարդեղենի վրա ամրացված քար), ակ² (անիվ), ակ³ (ակունք, ջրի սկիզբ առնելու տեղը), ակ⁴ (թոնրի օդանցք), ակ⁵ (հեղուկ կերակրի մեջ գցելու ձավարեղեն). զատիկ¹ (քրիստոսի հարություն տունը) և զատիկ² (միջատ). սուր¹ (թուր) և սուր² (հատու) և այլն:

Տարաբնույթ են այն համանունները, որոնք առաջացել են տարբեր արմատներից. ինչպես՝ մարտ¹ (կռիվ) և մարտ² (ամիս). այր¹ (քարանձավ), այր² (տղամարդ). սեր¹ (զգացմունք) և սեր² (կաթի, մածունի, սուրճի երես). լուծ¹ (եղները լծելու փայտե ձող) և լուծ² (փորհարիկ) և այլն:

Համանունական շարքերը կարող են կազմված լինել սոսկ համարմատ կամ տարարմատ համանուններից, կամ և՛ համարմատ, և՛ տարարմատ համանուններից. ինչպես՝ գլուխ¹ (մարդու գլուխ) և գլուխ² (գրքի գլուխ), զան¹ (հնց. ծեծ) և զան² (բայ, ըղձ. եղանակի, ապառնի ժամանակի հոգնակի 3-րդ դեմքը) և այլն:

Լեզվի բառային կազմի փոփոխության հետևանքով, փոփոխություն է տեղի ունենում նաև համանունական շարքերի մեջ. որի հետևանքով համանունական շարքերը կամ լրիվ կարող են քայքայվել ու վերանալ և կամ նվազելով դառնալ սակավանդամ. օրինակ՝ փող հնչյունակազմով քառանդամ համանունական շարքը ժամանակակից հայերենում դարձել է եռանդամ՝ փող¹ (դրամ), փող² (երաժշտական գործիք), փող³ (խողովակ): Չորրորդ բաղադրիչը՝ փող⁴ (վիզ, պարանոց), ժամանակակից հայերենում առանձին գործածություն չունի, թեև բաղադրություններում գործածական է. ինչպես՝ փողկապ և այլն. քայքայվել է նաև կույս հնչյունակազմով համանունական շարքը. այսպես՝ կույս¹ (աղբիկ) և կույս² (կողմ) շարքի երկրորդ բաղադրիչը առանձին գործածություն չունի ժամանակակից հայերենում և կենդանի է միայն բաղադրություններում, ինչպես՝ կուսակից, կուսակցություն, մեկուսի և այլն:

§ 271. Համանուն բառերի (մասնակի համանունների) մի տեսակն են համահունչ բառերը:

Համահունչ (омофон = հուն. homos՝ նման և phone՝ հնչյուն) են հնչումով կամ արտասանությամբ նույնական, սակայն գրու-

թյամբ և իմաստով տարբեր բառերը. ինչպես՝ աղտ-ախտ, անոթ-անոդ, հարդ-հարք, ուղ-ուրք, ուղտ-ուխտ և այլն:

§ 272. Համանունությունը մոտ երևույթ է հաճախությունը: Հաճախուն (пароним = հուն. παρα՝ մոտ և ονυμα՝ անուն) են ձևով (հնչումով և գրությամբ) մոտ և իմաստով տարբեր բառերը. օրինակ՝ ապրել-ապրիլ, ժամավաճառ-ժամավճար, պարտել-պարտել, պաշտպանություն-պահպանություն, ձիավարություն-ձիավարություն, խարտիչագեղ-խարտիչագես, լիահնչյուն-լիահնչուն և այլն:

ՀԱԿԱՆԻՇ ԲԱՌԵՐ

§ 273. Բառի իմաստային կառուցվածքի յուրահատկություններին է նաև հականիշ կամ հակադիր իմաստներ արտահայտելը:

Հականիշային հարաբերության մեջ են մտնում գերազանցապես երկու բառային միավորներ: Հակադիր իմաստ արտահայտող զույգերը թեև տրամաբանական կողմով հականիշ են, սակայն հարաբերակից հասկացություններ³³ են արտահայտում, քանի որ պատկանում են բառիմաստային միեւնույն խմբերին, գործածվում են գրեթե միեւնույն բառակապակցություններում. այսպես՝ բարձր-ցածր, հեռու-մոտիկ, կարճ-երկար բառազույգերը տրամաբանորեն հակադիր իմաստ են պարունակում, սակայն վերաբերում են տարածական իմաստ ունեցող հասկացությունների խմբին, իսկ վաղ-ուշ, այժմ-հետո բառերը՝ ժամանակային իմաստ ունեցող հասկացությունների խմբին:

Հականիշ են կոչվում ձևով տարբեր և իմաստով հակադիր այն բառերը, որոնք հարաբերակից հասկացություններ են արտահայտում:

Եթե հակադրական հարաբերության մեջ են մտնում ոչ հարաբերակից հասկացություններ. ապա դրանք բառային հականիշներ չեն: Այսպես՝ երկարություն և հաստություն բառերը որքան էլ տարբեր և հակառակ իմաստներ են արտահայտում, սակայն իբրև հասկացություններ չեն հարաբերակցվում միմյանց հետ: Այդպես են նաև մարդ-մեքենա, գյուղ-քաղաք, աղջիկ-տղա բառերը:

§ 274. Առարկաների, երևույթների հականիշային հարաբերությունը դրսևորվում է հիմնականում երկու եղանակով:

³³ См. Н. М. Шанский, Лексикология современного русского языка, 1972, стр. 163.

ա) Միևնույն երևույթի, առարկայի, հատկանիշի հակադիր աստիճաններով և չափով. ինչպես՝ ելֆ-մուտֆ, դրական-բացասական, շար-բարի, ցուրտ-շոգ, տեր-ծառա և այլն:

բ) Միևնույն առարկայի, երևույթի, հատկանիշի բացառումով. ինչպես՝ կիրք-անկիրք, համեղ-անհամ, գեղեցիկ-տգեղ, հաստատ-անհաստատ, հավատարիմ-անհավատարիմ և այլն:

Հականիշ բառազույգերը պետք է ձևաբանորեն միատարր լինեն, այսինքն պատկանեն միևնույն խոսքի մասին:

Հականիշային հարաբերություն արտահայտում են ոչ բոլոր բառերը: Կան խոսքի մասեր, որոնցով հականիշային հարաբերություններ չեն դրսևորվում. այդպես են թվականները, դերանունների մեծ մասը, կոնկրետ առարկայական իմաստ պարունակող գոյականները (հմմտ. պատ, սեղան, լուսամուտ, ապակի, մահճակալ, աթոռ և այլն), կապերը, շաղկապները և ձայնարկությունները:

Հականիշային հարոստ կապեր են երևան բերում առավելապես ածական անունները (մառնավորապես որակական), որոնք խիստ ակտիվ են հականիշային հարաբերությունների դրսևորման գործում:

§ 275. Հականիշային հարաբերությունների (և ոչ միայն հականիշային) ընդլայնման և ծավալման գործում մեծ է համաբանության դերը. հականիշ որևէ զույգի զուգորդությամբ կազմվում են նորերը: Այստեղ, անկասկած, դեր է խաղում նաև հոգեբանական գործոնը:

ՀԱԿԱՆԻՇՆԵՐԻ ԴԱՍԱԿԱՐԳՈՒՄԸ

1. Հականիշների դասակարգումը ըստ իմաստային հատկանիշի

§ 276. Հականիշները դասակարգվում են ըստ իմաստային և կառուցվածքային հատկանիշի:

Ըստ իմաստային հատկանիշի, հականիշները լինում են՝

տեղի և տարածական իմաստ արտահայտող՝ վերև-ներքև, հեռու-մոտիկ, վերին-ստորին, արտափին-ներփին, դուրս-ներս, բարձր-ցածր, վերելք-վայրէջք, հարավ-հյուսիս, արևելք-արևմուտք և այլն:

Ժամանակային իմաստ արտահայտող՝ վաղ-ուշ, երեկ-այսօր, վաղուց-այժմ, առավոտ-երեկո և այլն:

Ձափի իմաստ արտահայտող՝ ծանր-թեթև, լրիվ-կիսատ, շատ-փիշ, մեծ-փոքր, մանր-խոշոր և այլն:

Մավալային իմաստ արտահայտող՝ հաստ-բարակ, կարճ-երկար, լի-դատարկ, լայն-նեղ և այլն:

Առարկաների արտաքին ձևական հատկանիշներ արտահայտող՝ բուր-սուր, փակ-բաց, մափուր-կեղտոտ, գեղեցիկ-տգեղ, սև-սպիտակ, ծուռ-ուղիղ և այլն:

Առարկաների ներքին որակական հատկանիշներ արտահայտող (համի, էություն և այլն)՝ պարզ-բարդ, թանկ-էժան, փաղցր-դառր, խակ-հասած (-ուն), համով-անհամ, լավ-վատ, աղի-անաղի, բացասական-դրական, դուրեկան-անդուր:

Մարդկային հոգեկան, ֆիզիկական, բնավորության և այլ հատկանիշներ արտահայտող՝ հանգիստ-անհանգիստ, կենդանի-մեռած, վարժ-անվարժ, արդար-մեղավոր, հարուստ-աղքատ, կույտ-փաղցած, հասուն-տմաս, գոհ-դժգոհ, առողջ-հիվանդ, գիտակ-անգիտակ, ազնիվ-անազնիվ, կեղծ-անկեղծ, գոհ-դժգոհ, ուրախ-տխուր, ժլատ-առատաձեռն, մեղմ-կոպիտ, նուրբ-կոպիտ, հոռետես-լավատես, հիշաշար-անհիշաշար, շար-բարի, կարող-անկարող, վախկոտ-անվախ, վախկոտ-փառ, խելոք-հիմար և այլն:

Մարդկային կյանքի, աշխատանքային և հասարակական գործունեության հետ կապված հակադիր երևույթներ արտահայտող՝ հանել-հազնել, ցանել-հնձել, գնալ-գալ, առնել-տալ, նրստել-կանգնել, ելնել-մտնել, խոսել-լռել, ապրել-մեռնել, ժխտել-հաստատել, վառել-հաճեցնել, կորցնել-գտնել, հաղթել-պարտվել, զցել-բռնել, հերքել-պնդել և այլն:

Բնության հակադիր երևույթների հատկանիշ արտահայտող՝ մթնել-լուսանալ, ամպել-արևել, ցամաքել-հոսել, ծաղկել-թառամել և այլն:

2. Հականիշների դասակարգումը ըստ կառուցվածքային հատկանիշի

§ 277. Հականիշ բառերը ըստ կառուցվածքային հատկանիշի լինում են՝ տարաբանապես կամ տարբեր բառերով կազմված և համաբանապես կամ նույն բառերով և որևէ ժխտական նախածանցով կազմված:

ա) Տարամատ կամ տարբեր բառերով կազմված հականիշաբան զույգերը կազմված են ձևով տարբեր և իմաստով հակադիր բառերից. *ինչպես՝* գիշեր-ցերեկ, բաց-փակ, սխալ-նիշտ, վնաս-օգուտ, շար-բարի, արդար-մեղավոր, կողմ-դեմ, մեծ-փոքր, թերութիւն-առավելութիւն և այլն: Հաճախ այսպիսի հականիշ բառերի վրա (երկու եզրում էլ) ավելանում են վերջածանցներ, որոնցով փոխվում են հականիշների խոսքի մասային իմաստները և միեւնոյն հականիշ զույգից առաջանում են նորերը. *ինչպես՝* բարի-շար, բարութիւն-շարութիւն, գով-պարսապանք, գովել-պարսապել, գովելի-պարսապելի, աղատ-հարուստ, աղատութիւն-հարստութիւն, աղատանալ-հարստանալ, մեծ-փոքր, մեծանալ-փոքրանալ, մեծութիւն-փոքրութիւն, մեծացում-փոքրացում, լավ-վատ, լավանալ-վատանալ, լավացում-վատացում, լավութիւն-վատութիւն, տափ-սառը, տափանալ-սառչել, տափացում-սառեցում, հին-նոր, ննութիւն-նորութիւն և այլն:

բ) Համարմատ կամ նույն բառով կազմված հականիշային զույգերը կազմված են միեւնոյն արմատից կամ բառերից, որոնք երկրորդ (հակադիր) եզրում ստանում են որևէ նախածանց (մեծ մասամբ ժխտական):

Հականիշային հարաբերութիւնը այստեղ դրսևորվում է երկու եղանակով.

1. Համարմատ կամ միեւնոյն բառով կազմված զույգերից, որոնք հակադիր (երկրորդ) եզրում որևէ ժխտական նախածանց են ստանում. *ինչպես՝* հաջող-անհաջող, աղի-անաղի, սովոր-անսովոր, տանելի-անտանելի, պետք-անպետք, հարգելի-անհարգելի, կայուն-անկայուն, հանգիստ-անհանգիստ, հետաքրքիր-անհետաքրքիր, պատեն-անպատեն, որոշ-անորոշ, կեղծ-անկեղծ, հաստատ-անհաստատ, ուղղակի-անուղղակի, իսկական-անիսկական և այլն: Հականիշային նման խմբերում հնարավոր է նաև առաջին եզրի (դրական) վերջածանցի դուրս ընկնելը՝ երկրորդ (ժխտական նախածանցով) եզրում. *ինչպես՝* գեղեցիկ-տգեղ, դուրեկան-անդուր, համով-անհամ, հայտնի-անհայտ, շնչավոր-անշունչ և այլն:

2. Համարմատ կամ միեւնոյն բառով կազմված զույգերից, որոնք հականիշ ածանցներ են ստանում. *ինչպես՝* գաղթ>արտագաղթ>արտագաղթել-ներգաղթել, նաև՝ դասարանական>արտադասարանական-ներդասարանական. դսրոցական>արտադսրոցա-

կան. կա > ներկա-բացակա. առյալ > ներառյալ-բացառյալ. նիշ > համանիշ-հականիշ. կրել > համակրել-հակակրել. ձայն > համա-
ձայն-տարաձայն (-ություն). կարծիք > համակարծիք-տարակար-
ծիք և այլն:

Մանր.— Հազվադեպ են պատահում, որ հակառիշ ածանց-
ները դրվում են ուղղակի հակառիշ զույգի վրա. ինչպես՝ հանել-
մոծել > արտահանել-ներմոծել³⁴:

Հականիշություն և հոմանիշություն

§ 278. Հականիշությունը նույնպես, ինչպես և հոմանիշություն-
ը, կապված է բազմիմաստության հետ: Միևնույն բազմիմաստ
բառը հանդես է գալիս տարբեր հոմանիշային և հականիշային
հարաբերություններով և, բնականաբար, մտնում է տարբեր բառ-
իմաստային խմբերի մեջ:

Այսպես՝ առողջ բառը ուղղակի իմաստով նշանակում է ոչ
հիվանդ և հակառիշ է հիվանդ բառին: Այն փոխաբերական իմաս-
տով ունի ողջամիտ, ճիշտ, խելամիտ իմաստները, որոնք հակա-
նիշային եզրում ունեն դարձյալ հիվանդ, ոչ առողջ, այլև ոչ ճիշտ,
ոչ ողջամիտ, սխալ իմաստները: Կոշտ բառի գլխավոր իմաստի
(պինդ, կարծր զանգված, չոր հողակտոր) համար հակառիշ են
փափուկ, նաև ոչ պինդ բառերը, իսկ ածանցյալ կոպիտ ոչ մեղմ
հատկանիշային իմաստների համար՝ փափուկ, ոչ չոր, այլև մեղմ
հոմանիշը:

Այսպիսով, բազմիմաստ բառը հականիշային հարաբերու-
թյան մեջ կարող է մտնել ոչ բոլոր իմաստներով³⁵, քանի որ հա-
կանիշությունը հատուկ է ոչ բոլոր բառերին և բառիմաստներին:

Երբեմն հակառիշ զույգերի մեկ եզրը կարող է ունենալ հոմա-
նիշ երկու և ավելի տարբերակ, որոնք հավասար հականիշային
հարաբերության մեջ են առաջին եզրի հետ. Այսպես՝ վճարովի բա-
ռը կարող է հականիշային կապի մեջ մտնել և՛ անվճար, և՛ ձրի
հոմանիշ բառերի հետ (վճարովի < ձրի, անվճար): Այսպես էլ

բախտավոր < անբախտ,
դժբախտ,
ճիշտ < սխալ
սուտ,

34 Տե՛ս Ս. Ա. Էլոյան, Ածանցները ժամանակակից հայերենում, էջ 151—152:

35 Այդպես են նաև հոմանիշ բառերը:

փափուկ $\left\langle \begin{array}{l} \text{կոշտ} \\ \text{շոր,} \end{array} \right\rangle$ պինդ $\left\langle \begin{array}{l} \text{նիհար} \\ \text{լղար,} \end{array} \right\rangle$
 քաղցր $\left\langle \begin{array}{l} \text{դառը} \\ \text{լեղի,} \end{array} \right\rangle$ ժլատ $\left\langle \begin{array}{l} \text{առատածեռն} \\ \text{շոպլ,} \end{array} \right\rangle$ շոգ $\left\langle \begin{array}{l} \text{հով} \\ \text{զով} \end{array} \right\rangle$ և այլն:

§ 279. Խոսքի մեջ ռճական և այլ զանազան նկատառումներով հակադիր կարող են ըլնել շատ բառեր և նույնիսկ համանիշներ. այսպես՝ «նա ոչ թե վազում էր, այլ սլանում», «Աղավնին չէր թռչում, այլ ճախրում էր»: Սակայն սրանք անհատական կամ խոսքաչին հակադրություններ են և չունեն բուն հականիշներին հատուկ այլ լեզվական առանձնահատկություններ:

§ 280. Հականիշների լեզվական առանձնահատկություններից խիստ էական է այն, որ նրանք հանդես են գալիս միեւնույն կապակցություններում. այսպես՝ կոշտ-փափուկ հականիշ բառերը կապակցվում են առարկա, մարմին, բնավորություն բառերի հետ, շար-բարի բառերը՝ մարդ, բնավորություն բառերի հետ, քաղցր-դառը բառերը՝ ուտելիք, հիշողություն բառերի հետ և այլն:

Նշանակում է, հականիշային հարաբերությունները և կապերը ունեն համակարգային բնույթ: Բառային հականիշների գործածությունը առավել շեշտված է դարձնում առարկան, երևույթը և համակողմանիորեն ներկայացնում այն:

§ 281. Հականիշ բառերն ունեն ռճական, արտահայտչական մեծ արժեք և լայնորեն գործածական են գեղարվեստական գրականութան մեջ (հմմտ. «Տեք կամ ստրուկ պիտի լինիս, ճշմարտություն չկա ուրիշ», Իս. Երկեր, «Ու կրակներ կան իմ մեջ թափառող, Եվ հորիզոններ, սիրտված, անսեր», ԳԹ, «Նույն սուրբ սրբերի անսուրբ ձեռքերով», ՊՍ, ԱԶ և այլն), ժողովրդական լեզվում, մասնավորապես դարձվածքներում ու ասացվածքներում. ինչպես՝ «Գիտունին գերի եղիր, անգետին սիրելի մի լինիր», «Գիշերը-ցերեկ անել» և այլն, և այլն:

ԺԱՄԱՆԱԿԱԿԻՑ ՀԱՅՆԵՆԻ ԲԱՌԱՊԱՇԱՐԸ

§ 282. Յուրաքանչյուր լեզու ունի իր բառային կազմը, բառապաշարը: Բառային կազմի կամ բառապաշարի մեջ մտնում են լեզվի բոլոր բառերը:

լեզուն անմիջականորեն կապված լինելով մարդու գործունեության հետ, արտահայտում է նրա կյանքն իր բոլոր կողմերով: Հասարակական կյանքի փոփոխությունները, բնականաբար, արտացոլվում են լեզվի բառային կազմում, որը նույնպես գտնվում է շարժման և զարգացման վիճակում և անընդհատ փոփոխվում, հարստանում ու համալրվում է¹:

§ 283. Հայերենի (և ոչ միայն հայերենի) բառապաշարի մեջ պետք է տարրերել երկու կարգի բառեր. բառեր, որոնք հասարակության հաղորդակցման համար կենսականորեն անհրաժեշտ են, և բառեր, որոնք հասարակության բոլոր անդամների հաղորդակցման համար կենսականորեն անհրաժեշտ չեն: Այսպես՝ հայր, մայր, երեխա, հաց, լույս, ջուր, հող, փար, ուտել, խմել, գնալ, գալ, տեսնել, փոքր, մեծ, գեղեցիկ, ծառ, տուն, կանաչ և այլն, հայ ժողովրդի առօրյա հաղորդակցման համար անհրաժեշտ և կենսական բառեր են և ընդհանուր են ամբողջ հայ ժողովրդի համար: Մինչդեռ կան բազմաթիվ բառեր, ինչպես՝ առինքնել, ամպեր, վոլտ, մակետ, հեզանկուն, հեզանագ, լուսածալիտ, լուսաշող, վսեմափայլ, պերնագեղ, մեղմանուշ և այլն, առանց որոնց միանգամայն հնարավոր է հաղորդակցվել և խոսել հայերենով կամ նույնիսկ տիրապետել հայերենին²:

§ 284. Բառային կազմի կենսականորեն անհրաժեշտ շերտը կոչվում է բառային հիմնական ֆոնդ: Բառային հիմնական ֆոնդը քերականական կառուցվածքի հետ կազմում է մեր լեզվի հիմքը, փոփոխության է ենթարկվում ափելի դանդաղ և առավել դիմացկուն է, քան բառային կազմի մեջ մտնող մյուս բառերը: Բառային հիմնական ֆոնդը դարերի պատմությունն ունի, այն գոյություն է ունեցել հազարավոր տարիներ առաջ և ժառանգաբար պահպանվել ու հասել է մեզ: Բառային հիմնական ֆոնդը թեև առավել դիմացկուն է, քան բառային կազմը, սակայն նա նույնպես դանդաղ և աստիճանաբար ենթարկվում է փոփոխության: Եթե հիմնական ֆոնդի մեջ մտնող հասարակական առօրյա հաղորդակցման համար ամենաանհրաժեշտ բառերից շատերը անփոփոխ կերպով պահպանվել են, ինչպես՝ փար, հող, լեռ, ջուր, հաց, մայր, եղբայր, կանաչ, ծառ, խոտ, ուտել, խմել, գնալ, ֆնել և այլն, ապա

¹ Մանրամասն տե՛ս է. Բ. Աղայան, *Եզված աշխ.*, էջ 285—298:

² Տե՛ս նույն տեղում:

շատերն էլ (հիմնականում մարդու հասարակական գործունեության փոփոխության հետ կապվածները) դուրս են ընկել: Այսպես՝ դուրս են ընկել և անցել բառապաշարի պասիվ շերտի ոլորտը արհր, վահան, սաղավարտ, բյոխվա, նիզակ, նահանգ, ռափկան բառերը. դրան հակառակ հայերենի բառային հիմնական ֆոնդի մեջ են մտել կոլտնտեսական, սովետ, կենտկոմ, հարվածային, հեռուստացույց, տիեզերագնաց և այլ շատ բառեր: Հետևաբար, ժամանակակից հայերենի բառային հիմնական ֆոնդի մեջ մըտնում են աֆիսիսի բառեր, որոնք արտահայտում են աշխօրվա և վաղ անցյալի մարդու համար ընդհանուր հասկացություններ. դրանք են՝ մարդու զանազան գործողություններին, ազգակցությանը, նրա մարմնի որոշ մասերին, բնական երևույթներին վերաբերող բառերը. ինչպես՝ անել, ապրել, օտել, ֆնել, պառկել, վազել, տեսնել, վերցնել, բնկնել, հասնել, արև, լույս, լուսին, մութ, գիշեր, աստղ, ծառ, ջուր, հող, ականջ, գլուխ, բերան, մատ, ձեռք, ոտք, փք, աղջիկ, եղբայր, մարդ, հայր, մայր, որդի, տղա, փույր և այլն, ինչպես նաև որոշ այնպիսի դերանուններ (անձնական և ցուցական) և թվական անուններ (միավորները և տասնավորները), որոնք չեն փոխառնվում այլ լեզուներից. ինչպես՝ ես, դու, նա, մենք, դուք, նրանք, մեկ, երկուս, երեք, չորս, հինգ, տասը, քսան, հիսուն, իննսուն և այլն:

Վեզվի բառաֆոնդի մեջ մտած բառերը հիմք են ծառայում կազմելու հազարավոր նորանոր բառեր և կենսոենակ ու արտադրողական են:

§ 285. Հասարակական կյանքի զարգացման ամեն մի փոփոխություն իր արտացոլումն է գտնում բառային կազմի մեջ: Հասարակական կյանքի փոփոխության հետ կապված փոփոխվում են նաև երևույթների ըմբռնումները, հասկացությունները, առաջանում են նորերը. փոփոխվում և համարվում է բառապաշարը:

Նոր հասարակական հարաբերությունները, նոր հասկացությունները (նոր մեքենաները և արտադրական պրոցեսները, գիտության և կենցաղային երևույթների փոփոխությունները) անվանումներ են ստանում. առաջանում են նոր բառեր և տերմիններ, որոնք գրանցվում են բառային կազմի մեջ: Վերահիշյալ փոփոխությունները առաջ են բերում նաև բառերի իմաստների փոփոխություն՝ իմաստափոխություն:

Ընդունված է համարել, որ ժամանակակից հայերենի բառապաշարը պարունակում է մոտ 200000 բառային միավոր: ԳԱ լեզվի ինստիտուտի հրատարակած ժամանակակից հայերենի բացատրական բառարանում արձանագրված է մոտ 120000 բառ, իսկ է. Բ. Աղայանի կազմած «Արդի հայերենի բացատրական բառարանում»՝ 136000 բառ: Ընդ որում, սրանցում դեռևս տեղ չեն գտել նեղ մասնագիտական և բարբառային շատ բառեր:

§ 286. Լեզվի բառային կազմը հիմնականում փոփոխվում է հետևյալ ուղղությոններով՝ ա) նոր բառերի և բառակապակցությունների առաջացում, բ) հնացած բառերի կորուստ, գ) մի շարք բառերի իմաստային փոփոխություն:

Նոր բառերի շնորհիվ բառային կազմի հարստացումը լինում է երկու միջոցով՝ ներքին և արտաքին³:

Ներքին միջոցը հայերենի սեփական բառակազմական միջոցներով ու եղանակներով կամ սեփական հնարավորություններով նոր բառերի ստեղծումն է, որը մեր բառապաշարի զարգացման հիմնական միջոցներից մեկն է: Այսպես՝ ունեինք տիեզերք, նավ և զնավ (հմտ. նավազնաց, ծովազնաց, ուխտազնաց և այլն), թորորվին վերջերս (60-ական թվականներից), գիտություն մեջ կատարված մեծ հեղաշրջման հետ կապված, ստեղծվեցին տիեզերազնաց, տիեզերանվան, տիեզերակայան և տիեզերանավ նոր բառերը: Մարդ արմատով կազմվել էին մարզիչ, մարզվել բառերը, վերջերս կազմվեցին նոր մարզատուն, մարզածև, մարզադրպոց, մարզանրապարակ, մարզակառույց, մարզակումբ և այլ բառեր:

Սեփական բառակազմական կաղապարներով նոր բառերի կերտման մեջ մեծ դեր է կատարում նմանակության օրենքը, այսպես՝ մայրուղի, փակուղի, ծառուղի, խնուղի և այլ բառերի նմանակությամբ կազմվել են նոր գետնուղի, անցուղի, բետոնուղի, թոխիղուղի, խրամուղի, վազուղի, լողուղի և այլն. գրադարան, մատենադարան բառերի նմանակությամբ՝ ֆիլմադարան, ձայնադարան բառերը. -որդ ածանցով բաղադրված լողորդ, նավորդ և այլ բառերի երկրորդ բաղադրիչի նմանակությամբ (անձ ցույց տվող իմաստով) վերջին տասնամյակներում կազմվեցին

3 Տե՛ս է. Բ. Աղայան, *Եզված աշխ.*, էջ 220:

վարորդ, ծանրորդ, վագորդ, դահուկորդ, ցատկորդ, ձեռնագրն-
դորդ և այլ բառերը, որոնք գերազանցապես սպորտային տերմին-
ներ են:

Ժամանակակից հայերենում գործածության մեջ մտան հին
հայերենի -ական, ականանետ, պարետ բառերը, որոնցով կազմ-
վեցին ականապատ(ել), ականագերծել, պարետատուն և այլն:

Բառապաշարի հարստացման արտաքին միջոցը բառական
փոխառություններն են:

Հասարակական նոր հարաբերությունները, գիտության, մշա-
կույթի, տեխնիկայի և այլ նորությունները փոխանցվում են նաև
իրար հետ պատմական, հասարակական, կոստյումային և այլ
կապերով ու հարաբերություններով կապված ժողովուրդներին:
Այս նոր հարաբերությունների և հասկացությունների անվանում-
ները փոխանցվում են այն լեզվից, որի շնորհիվ հաղորդակից են
դառնում դրանց: Փոխառվում են այն տերմինները և բառերը,
որոնց համարժեքները չկան փոխառու լեզվում և սեփական բա-
ռակազմական միջոցներով ստեղծած համադրոները լիովին չեն
ծածկում փոխառյալ բառերի իմաստները:

Հայերենն իր պատմական զարգացման ընթացքում միշտ էլ
ունեցել է բառային փոխառություններ: Այսպես՝ հայերենին զանա-
զան դարերում անցել են հունարեն, լատիներեն, պարսկերեն,
վրացերեն, ռուսերեն բառեր:

§ 287. Բառային փոխառությունները տեղի են ունենում եր-
կու ձևով. անմիջական և միջնորդական:

Անմիջական փոխառությունները փոխառու լեզվի սեփական
բառերից ուղղակիորեն կատարված փոխառություններն են, ինչ-
պես ռուսերենից հայերենին և այլ լեզուներին անցած սովետ,
բոլշևիկ, սովխոզ, լենինիզմ և այլ բառերը, պահլավերենից փոխ-
առյալ ազատ, ազդ, ակամա, անգամ, ապակի, ապստամբ, զրաֆ՝
և այլ բառերը:

Միջնորդական փոխառությունները որևէ լեզվի միջոցով կամ
նրա միջնորդությամբ կատարված այն փոխառություններն են,
որոնք փոխառու լեզվի ստեղծած կամ սեփական բառերը չեն և
վերցված են այլ լեզուներից: Այսպես՝ հայերենը ռուսերենի միջ-

4 Տե՛ս է. Բ. Աղայան, նշված աշխ., էջ 291:

նորորոթյամբ միջազգային բառապաշարից վերցրել է բավական մեծ թվով բառեր, ինչպես՝ կապիտալ, կորպուս, տրակտոր, պիոնեռ, ռեկորդ, շեմպիոն, տրամվայ, տրոլեյբուս, կապիտան, էստաֆետ, բրիգադիր, ատոմ, թեորեմ, աֆսիոմ, դիալեկտիկա, տրանսֆորմատոր և այլն:

§ 288. Բացի ուղղակի փոխառություններից, մեր լեզվի բառային կազմը համալրվում և զարգանում է նաև շատ բառերի, բառակապակցությունների կաղապարների թարգմանությամբ և ընդօրինակմամբ, որ հայտնի է բառապատճենում տերմինով. ինչպես՝ նեգամյա պլան (пятилетний план), հարվածային (ударник), աշխօր (трудодень), շրջկոմ (райком), ընդհատակյա (подпольный), ինքնաքննադատություն (самокритика), կապի բաժանմունք, միջազգային մրցանակաբաշխություն (международный конкурс), ինքնաթափ (самосвал), տրանսպորտի միջոց, հասարակական աշխատանք, առևտրի կետ, ընկերական դատարան, անվտանգության խորհուրդ, հասարակական կարծիք և այլն:

Բառապատճենումներից ևս, ինչպես և բառափոխառությունները, իբրև բառապաշարի հարստացման միջոց գործել են մեր լեզվի դարգացման բոլոր շրջաններում. այսպես՝ կան բառապատճենումներ, որ մեր լեզվին են անցել դեռևս հինգերորդ դարում լատիներեն և հունարեն լեզուներից, ինչպես՝ ֆեռականություն (հուն. grammatica-ից), ենթակա (լատ. subiectus-ից), արտասանել, ապացույց, տրամադրություն, բացառել (հունարենից) և այլն:

Բառապատճենումների ժամանակ գործում են բառային կազմի հարստացման և՛ արտաքին, և՛ ներքին միջոցները, քանի որ արտաքին ազդակը հանդիսանում է փոխառու բառը, իսկ նոր բառը, տերմինը կամ հատկացությունը ստեղծվում է լեզվի ներքին, սեփական հնարավորությունների շնորհիվ:

§ 289. Փոխառյալ բառերից բոլորը չէ, որ միևնույն դերը և ճակատագիրն են ունենում փոխառու լեզվում: Նրանցից շատերը մերվում, կայունանում են լեզվի մեջ, դառնալով վերջինիս սեփականությունը և հարստացնում այն, իսկ մի մասն էլ, եթե պատահական, անհարկի կամ սխալ փոխառություն է, լեզուն աստիճանաբար մերժում, մաքրում, զտում է և ստեղծում իր սեփական, առավել ճիշտ համարժեքները. այսպես՝ սովետահայ գրական լեզվի զարգացման առաջին շրջանում անսահմանափակ թրվով գործածվում էին ռուսերենի միջնորդությամբ փոխառված մի-

շաղգալին բազմաթիվ բառեր. ինչպես՝ դելեգատ, սեսիա, սիմպոզիում, սոլիստ, ռեպերտուար, ցեխ, լաուրեատ և այլն, որոնք հայերենում փոխարինվեցին պատգամավոր, նստաշրջան, գիտաժողով, մենեդջիչ, կամ մենակատար, խաղացանկ կամ երգացանկ, արտադրամաս, դափնեկիր բառերով:

ԺԱՄԱՆԱԿԱԿԻՑ ՀԱՅԵՐԵՆԻ ԲԱՌԱՊԱՇԱՐԻ ՀԱՄԱԺԱՄԱՆԱԿՅԱ ԳԱՍԱԿԱՐԳՈՒՄԸ

§ 290. Ժամանակակից հայերենի բառապաշարը համաժամանակյա կտրվածքով կարելի է դասակարգել ըստ հետևյալ հատկանիշների՝ ըստ գործածականության, ըստ գործառության ոլորտների և ըստ ակտիվ ու պասիվ բառաշերտերի:

ԺԱՄԱՆԱԿԱԿԻՑ ՀԱՅԵՐԵՆԻ ԲԱՌԱՊԱՇԱՐԸ ԸՍՏ ԳՈՐԾԱԾԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ

§ 291. Ժամանակակից հայերենի բառապաշարն ըստ գործածականության բաժանվում է երկու հիմնական շերտի՝ համագործածական բառեր և սահմանափակ գործածության բառեր:

Համագործածական բառեր

§ 292. Այս շերտի մեջ դասվում են այն բառերը, որոնք հայերենի արդի փուլում արտահայտում են կենսականորեն անհրաժեշտ իմաստներ, գործածվում են սովորական խոսքային իրադրության մեջ, այլև լեզվական բոլոր ոճերում և ունեն գործածության մեծ հաճախականություն: Սրանց մեջ, բնականաբար, մշտնում են բառապաշարի հիմնական բառաֆոնդի մեջ մտնող բառերը և առհասարակ հասարակական կյանքի ամենաբազմազան բնագավառներին (քաղաքական, տնտեսական, արտադրական, մշակութային, կենցաղային և այլն) պատկանող առարկաներ, երևույթներ և հատկանիշներ արտահայտող բառերը:

Սրանք կազմում են ժամանակակից հայերենի բառապաշարի ակտիվ շերտը:

Համագործածական բառերի մեծ մասը կարող է ունենալ և՛ ուղղակի, և՛ փոխաբերական իմաստներ, հարուստ հոմանիշային և հականիշային շարքեր, այլև հուզաարտահայտչական երանգավորում: Այդպիսի բառերից են՝ ամառ, այգի, անտառ, անձրև, անցնել, աշխատանք, աշխատել, աշխարհ, աշուն, աչք, բերք, բե-

րել, բռնել, բարձր, գալ, գնալ, գործ, գետին, գիշեր, գիտենալ, գյուղ, դաշտ, զարմանալ, խելք, խմել, ընկեր, կյանք, հիմար, հին, նոր, նա, մենք, շուտ, ուտել, փաղափ, հինգ և այլն:

Սահմանափակ գործածություն ունեցող բառեր

§ 293. Սրանք այն բառերն են, որոնք գործածվում են յուրահատուկ խոսքային իրադրության մեջ և ունեն գործածության տարբեր բնույթի սահմանափակում (գործառական, տարածքային և այլն):

Սահմանափակ գործածություն ունեցող բառերի թվին են դասվում տերմինները (զանազան գիտաճյուղերին, մասնագիտություններին պատկանող բառերը), բարբառային բառերը, ժարգոնային—ծածկալեզվային բառերը, հնաբանությունները և նորաբանությունները:

ա) *Տ ե բ մ ի ն ն ե ր*. Սրանք այն բառերը կամ բառակապակցություններն են, որոնք գործածվում են գիտության, տեխնիկայի, մշակույթի, քաղաքականության և այլ երևույթների ու առարկաների հասկացությունների տրամաբանորեն ճշգրիտ բնորոշումների համար: Տերմինները հատուկ նշանակության բառեր են. նրանց դերը հասկացություն բնորոշելն է, սահմանելը (дефиниция): Նշանակում է, տերմինները, ի տարբերություն համագործածական կամ սովորական բառերի, ունեն ոչ թե անվանողական, այլ բնորոշող-սահմանողական (дефинитив) գործառույթ (ֆունկցիա)⁵: Տերմինների ամբողջությունը կոչվում է տերմինաբանություն:

Յուրաքանչյուր տերմին իր գիտաճյուղի տերմինաբանության մակարդակում սերտորեն կապված է մյուս միավորների հետ և կազմում է փակ համակարգ:

§ 294. Տերմինի համար իբրև բնորոշ առանձնահատկություններ կարելի է նշել, որ ա) նրա բովանդակությունը նրան վերագրվող սահմանումն է, բ) համակարգային է, խստորեն փոխկապված իր գիտաճյուղի տերմինաբանության մյուս միավորների հետ, գ) մենիմաստ է, անկախ է կոնտեքստից, խոսքային իրադրությունից և չունի արտահայտչական երանգավորում⁶:

⁵ Տե՛ս В. В. Виноградов, Русский язык, М.—Л., 1947, стр. 12—13.

⁶ Տերմինների զգալի մասը առաջացել է բառիմաստի փոխաբերական անցմամբ և մի քանիսով բառիմաստի անցման զուգորդային կապը զգացվում է (հմտ. մեռյալ ծամ, ագնիվ մեռաղ և այլն):

Մենիմաստովթյունը թեև բնորոշ է տերմիններին, սակայն բացարձակ տարբերակիչ հատկանիշ չէ, քանի որ յուրաքանչյուր տերմին մենիմաստ է միայն տվյալ գիտաճյուղի տերմինաբանության համակարգում (հմտ. նեշում՝ բժշկական, այլև ֆիզիկայի տերմինաբանության մեջ), իհարկե, անանցանելի պատճառով չկա տերմինի կամ գիտաբառի և սովորական բառի միջև, քանի որ տերմիններ կարող են առաջանալ ամենասովորական բառերից, որոնց մեծ մասը գործառու է և՛ իբրև տերմին, և՛ իբրև համագործածական բառ (հմտ. աղ, թթու, տարր, պտուղ, աշք, կուրծք, մատ, եղանակ, ժամանակ, մուտք, երկաթ, պղինձ և այլն):

§ 295. Տերմինների առաջացումը ևս տեղի է ունենում լեզվի զարգացման արտաքին և ներքին գործոնների միջոցով: Դրանք են՝ ա) համագործածական բառի գիտական վերաիմաստավորում և տերմինացում, որ տեղի է ունենում մեծ մասամբ իմաստի փոխաբերական անցումից և բառի բազմիմաստացման եղանակներից մեկն է. ինչպես՝ այտուց, բեռ, ելք, կամար (ճարտ.), ճառագայթ, մուտք (ֆին.), սարք (պրիբոր), ուտուց, ազնիվ մետաղ, խորք մարմին, մեղյալ ժամ, վզիկ (բժշկ. և տեխն.), գլխիկ (տեխն.)⁷ և այլն, բ) բառաբարդում՝ արտադրամաս, դեղատոմս, դափնեկիր, հյուրախաղ, ձայնապնակ և այլն, գ) ածանցում՝ առեւեռում (իրավ.), գերկարճալիք, գերլարվածություն և այլն, դ) հապավում՝ էՀՄ (էլեկտրոնային հաշվիչ մեքենա), ՀՍՀ (Հայկական սովետական հանրագիտարան), ֆինբաժին, Երևանախագիծինստիտուտ, Կենտկոմ և այլն, ե) բառափոխառություն՝ անտենա, գրոսմայստեր, լեգենդ, լազեր, կիրբոնետիկա, կլինիկա, սոնատ, պոեմ, շեֆ և այլն:

§ 296. Մեծ թիվ են կազմում սեփական և փոխառյալ բաղադրիչներով կազմված, այսպես կոչված, հիբրիդ տերմինները, որոնց մեծ մասը պատճենում է, ինչպես նաև բառակապակցությունների պատճենումները. օրինակ՝ ատոմակայան, բարձրավոլտ, գիտապրակտիկ, կարճամետրած, կինոնկար, կենսաֆիմիա, կենսապոլիմեր, մագնիսադաշտ, միկրոկենսաբանություն, շոգետուրբին, անհատի պաշտամունք, ծանրության կենտրոն, ձգողական ուժ, խաղաղ գոյակցություն, հաշվողական կենտրոն և այլն:

⁷ Նվազափաղաքական ածանցով տերմինները կորցնում են հուզաարտահայտչական երանգը:

§ 297. Ըստ տերմինաբանական դաշտերի (ըստ գիտաճյուղների) տերմինները լինում են՝ ֆիզիկական (անոդ, ատոմ, գերձայն, ծանրության կենտրոն, ձիաուժ և այլն), մաթեմատիկական (բաղմապատկիչ, բազմապատկիչ, կիսորդ, բեկյալ, լոգարիթմ և այլն), բժշկական (ախտորոշում, ամպուլա, այտուց, բացիլակիր, շաքարախտ և այլն), տեխնիկական (ազրեգատ, ամբարձիչ, բուլդոզեր, ամրան և այլն), ֆազաֆական (ապադասակարգային, դեմոկրատիա, ինքնավար, տեռոր և այլն), ռազմական (ավտոմատ, զնդապետ, զեներալ, դեսանտ, զենիթահար և այլն), սպորտային (դահուկուղի, թիմ, վազորդ, ծանրորդ, մարզիչ, էստաֆետ և այլն), իրավաբանական (վրաերթ, գործը կարճել, բեկման ենթարկել և այլն), լեզվաբանական (ձևույթ, հնչույթ, գոյական, ածական, բովանդակության պլան և այլն) և այլն:

§ 298. Որքան էլ խիստ ընդգծված է հատկորոշությունը և սահմանադատումը տերմինային ու ոչ տերմինային բառերի և կապակցությունների միջև, այնուհանդերձ, երկու բառաշերտերի փոխազդեցությունները և փոխլրացումները ակնհայտ են: Այսպես՝ գրական լեզվի համագործածական բառերի իմաստափոխման և լայն թափով տերմինացման հետ, տեղի է ունենում նաև հակառակ պրոցեսը՝ մի շարք տերմինների՝ դարձյալ իմաստի փոխաբերական անցումը վերաիմաստավորումն ու ներթափանցումը գրական համագործածական բառերի շերտը:

Այս ապատերմինացման (դետերմինոլոգիզացիա)⁸ իմաստաբանական պրոցեսը արդյունք է մի շարք տերմինների գրական լեզվի գործառական ոլորտներում ունեցած լայն կիրառության. որին մեծապես նպաստում են բանավոր և գրավոր խոսքերը (ռադիոն, հեռուստացույցը, ամսագրերը, թերթերը և այլն):

Այսպես՝ իբրև համագործածական բառեր հանդես են գալիս դեղատոմս, դրամա, բալանս (=ֆին. հաշվեկշիռ, իսկ սովորական գործածությամբ՝ հավասարակշռություն, նորմալ հարաբերության պահպանում), ռադիո, հեռուստացույց և այլն:

Տերմինային բառերը ևս պատկանում են գրական լեզվի բառապաշարին, ինչպես համագործածական բառերը: Նրանց գոր-

⁸ Տե՛ս Л. А. Канададзе, Взаимодействие терминологической и общепотребительной лексики, сб. Развитие лексики современного русского языка, М., 1965, стр. 910.

Ժածութիւնը սահմանափակւում է միայն գործառական ոլորտով, հետեւաբար, նրանց տարբերութիւնը համագործածական բառերից միայն գործառական բնույթի է: Գործառական մի շարք ռճերում (գիտական, պաշտոնական) նրանք խիստ ակտիվ և կենսականորեն անհրաժեշտ են:

բ) Ն ե ղ մ ա ս ն ա գ ի տ ա կ ա ն բ ա ռ եր և պրոֆեսիոնալիզմն եր: Այս տիպի սահմանափակ գործածութիւնն ունեցող բառերը տարբերւում են տերմինային բառերից նրանով, որ գրական լեզվում չունեն լայն գործառութիւն, առավել ակտիվ են խոսակցական լեզվում (ժողովրդախոսակցական ռճում) և այս տեսակետից էլ գրեթե ոչ պաշտոնական անվանումներ են: Սրանք գործածւում են որևէ մասնագիտութեամբ, ղեաղմունքով (հիմնականում արտադրատեխնիկական հարաբերութեամբ) միավորված մարդկանց խմբերի կողմից և արտադրութեան միջոցների, գործիքների, գործողութիւնների անվանումներ կամ դրանց զանազան տարբերակներ են:

Այսպես՝ հյուանի բառապաշարում գործածւում են միևնույն գործիքի զանազան անվանումներ, որոնք գրական լեզվում կամ գործածական չեն, կամ ունեն գոնե մեկ անվանում. ինչպես՝ ռանդա-խառնուզ. դուր-իզմիր, զամփոք. սղոց-դուրտմա (ձեռքի սղոց), բոլորկտուր (մեծ սղոց) և այլն:

§ 299. Պրոֆեսիոնալիզմները հաճախ հանդես են գալիս նաև իբրև գիտական կամ տեխնիկական տերմինների կրկնականներ: Սրանք անշատ, չհամախմբված միավորներ են և չեն կարող կազմել փակ համակարգ:

գ) Բ ա ռ բ ա ռ ա յ ի ն բ ա ռ եր: Բարբառային են այն քառերն ու արտահայտութիւնները, որոնք հատուկ չեն գրական լեզվին, գործածական ու կենսունակ են բարբառներում և ունեն տեղական երանգ:

Սրանցից շատերը մտնում են ժամանակակից հայերենի սահմանափակ գործածութեան ունեցող բառաշարի մեջ: Բարբառային բառերից շատերը գործածւում են նաև գեղարվեստական լեզվում (ստեղծագործական նպատակադրումով), այլև խոսակցական լեզվում՝ առավել բնորոշ լինելով նրա ժողովրդախոսակցական տարբերակին (հմտ. էգուց, էսօր, տղէք, էսպես, էստեղ, իրիկուն, հեր, մեր, հոժար, քավոր, ճանանչել, կանանչել և այլն), որից և

կարող են թափանցել գրական համագործածական բառերի ոլորտը՝ լրացնելով ու համալրելով այն (հմմտ. քեֆ և այլն):

Ի տարբերություն տերմինային բառապաշարի, որն անընդհատ համալրվում ու հարստանում է, բարբառային բառերի (հատկապես տեղային սահմանափակություն ունեցողների) բառապաշարը աստիճանաբար նվազում է, և տարածքային առանձնահատկությունների հետ կապված տարբերությունները ջնջվում են:

դ) Ժ ա Ր Գ Ո Ն ա յ ի ն և Ժ ա Ժ կ ա լ ե զ վ ա յ ի ն բ ա ռ ե ռ: Հասարակական որոշ խմբերի, խավերի կողմից լեզվի մեջ գործածվում են որոշ յուրահատուկ բառեր և արտահայտություններ, որոնք գրական լեզվում ունեն իրենց համարժեքները: Այսպիսի բառերը կոչվում են ժարգոնային (արգոտիկ) բառեր: Որոշ մեկուսացած խավեր էլ, ուրիշներին անհասկանալի մնալու նպատակով, գործածում են իրենց հատուկ պայմանական արտահայտությունները՝ ծածկալեզուները, որոնք հենվում են մի շարք բառերի ու դարձվածների պայմանական նշանակությունների, այլև յուրահատուկ բառերի ու արտահայտությունների վրա:

§ 300. Ժամանակակից հայերենի արդի փուլում ևս գործածվում են որոշ ժարգոնային երանգավորում ունեցող, այլև պայմանական բառեր ու արտահայտություններ, որոնք առավել հասակային յուրահատկություն ունեն ու բնորոշ են պատանիների ու երիտասարդների բառապաշարին. այսպես՝ դպրոցականների մոտ գործածական են դիւրո (դիրեկտոր), մաթ (մաթեմատիկա)⁹, ցիւռ (ցիլինդր), շպո (շպարգալկա), մանք ընկնել (ապշել, շշմել, տանուլ տալ), ցրել (թոցնել, գողանալ) և այլն, ուսանողների մոտ՝ ժամո (ժամադրություն), կայֆ անել, կայֆի մեջ լինել (զվարճանալ)¹⁰, շվլըցնել (թոցնել, փախցնել), մանդաժ ընկնել (շփոթվել, շշմել) և այլն:

§ 301. Ծածկալեզվային բառեր են գողերի լեզվում ֆսիվ (զաղտնի նամակ, թուղթ տալը), խառնշի (хороший — գողերին հարող), գողական (գողերին հակված), ապշագ (նյութական օգնու-

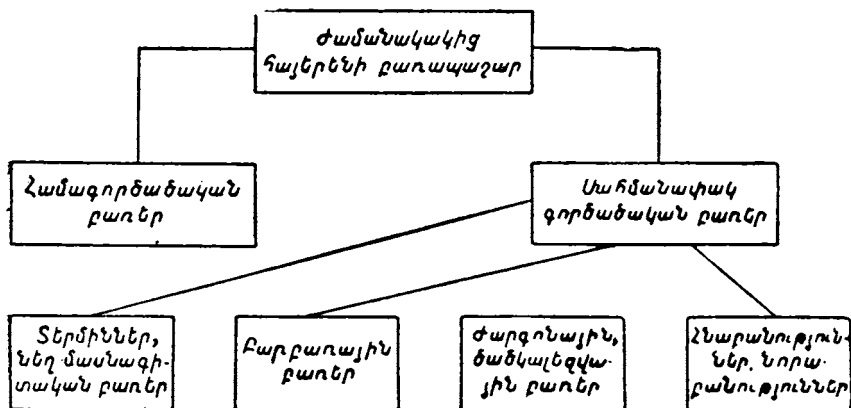
⁹ Դպրոցահասակներին բնորոշ է նաև ուսուցիչների և առարկաների անունների կրճատումը. օրինակ՝ աշխառհ. (աշխարհագրություն), երկիր. (երկրաչափություն), բաւաբ. (բուսաբանություն) և այլն:

¹⁰ Այս և մի քանիսը գործածական են նաև դպրոցականների ու երիտասարդների բառապաշարում:

թյուն գողերին) և այլն: Ժարգոնային և ծածկալեզվական բառերը չեն համապատասխանում գրական լեզվի նորմաներին և խրախուսելի չեն:

Կ) Հ ն ա բ ա ն ու թ յ ու ն ն եր և ն որ ա բ ա ն ու թ յ ու ն ն եր: Սահմանափակ գործածություն ունեցող բառերի խմբին դասվում են. ա) հնացած կամ հին (գրաբարյան, միջինհայերենյան) այն բառերը (հնաբանությունները), որոնք ժամանակակից հայերենի արդի փուլում չունեն ակտիվ գործածություն (հմմտ. ատուշան, կապա, ումն, բեի, նեպման, մարզպան, բանֆակ, բլիթ, կուլակ, թեմ, գգիր, հայաբառուն, Ալեքսյու, նահանգապետ և այլն) և գործառու են միայն գրական լեզվի գիտական և գեղարվեստական ոճերում՝ տարբեր նպատակադրումով (ստեղծագործական գիտական և այլն, տե՛ս § 306), բ) նորակերտ այն բառերը (նորաբանությունները), որոնք ժամանակակից գրական լեզվում դեռևս չեն ստացել համընդհանուր ճանաչում և լայն գործածականություն (հմմտ. նմուշօրինակ, ցուցանուր (պրեմիերա), գործընթաց (պրոցես))¹¹, ցուցնակ, էսկալացիա և այլն (տե՛ս § 309, 310):

§ 302. Ժամանակակից հայերենի բառապաշարը ըստ վերոհիշյալ շերտավորման կարելի է պատկերել հետևյալ տախտակով:

¹¹ Տե՛ս է. Բ. Աղայան, *Լեզվի գոյության տարբերակային ձևերը «Բանբեր Երևանի համալսարանի»*, 1973, № 2, էջ 67:

ԺԱՄԱՆԱԿԱԿԻՅ ՀԱՅԵՐԵՆԻ ԲԱՌԱՊԱՇԱՐԸ ԸՍՏ ԱԿՏԻՎ ԵՎ
ՊԱՍԻՎ ՇԵՐՏԵՐԻ

§ 303. Ըստ բառապաշարի մեջ ունեցած կենսունակության և դերի, ժամանակակից հայերենի բառապաշարը կարելի է բաժանել երկու շերտի՝ ակտիվ և պասիվ¹²:

Ա կ տ ի վ բ առաջ երտ

§ 304. Ժամանակակից հայերենի ակտիվ շերտի մեջ են մտնում այն բառերը, որոնք ունեն ամենօրյա գործածություն, կենսունակ են, և նրանց իմաստները հասկանալի են հանրության բոլոր անդամների համար: Սրանք են համագործածական բառերի մեծագույն մասը (հմմտ. աչք, ես, դու, հաց, մենք, ասել, խոսել, լավ, կարմիր, հինգ, գնալ, հին, լուտել և այլն, տե՛ս § 292) և համընդհանուր ճանաչում ստացած տերմինների մի մասը (հմմտ. կապրոն, լավսան, հեռուստացույց, տիեզերագնաց, տիեզերանավ, կոդ և այլն):

Պ ա ս ի վ բ առաջ երտ

§ 305. Պասիվ շերտի մեջ են մտնում այն բառերը, որոնք հնացած, հին են կամ, ընդհակառակը, իրենց նոր լինելու պատճառով դեռևս չեն ստացել համընդհանուր ճանաչում:

Կարճ ասած՝ պասիվ բառապաշարի մեջ են մտնում հիմնականում հնաբանությունները և նորաբանությունները:

Հ ն ա բ ա ն ու թ յ ու ն

§ 306. Այն բառերը, որոնք դուրս են եկել ակտիվ բառապաշարից և մեր լեզվի արդի փուլում չունեն ակտիվ գործառույթ, կոչվում են հնաբանություններ:

Հնաբանությունների մեծագույն մասը լրիվ կերպով դուրս չի ընկնում լեզվի բառային կազմից, այլ անցնում է նրա պասիվ բա-

¹² Սա բառերի գործածականության առավել ընդհանուր դասակարգումն է:

ռեբրի շերտը և գործածվում են միայն անհրաժեշտության մղումով:

Հնաբանությունները լինում են երկու տիպի՝ ա) պատմական հնաբանություններ, որոնք արտահայտում են պատմականորեն հնացած երևույթներ, հատկացություններ և ժամանակակից հայերենում գործածվում են միայն գիտապատմական և գեղարվեստական գրականության մեջ՝ հնացած ու կյանքից դուրս մղված երևույթներ նկարագրելու, այլ և պատմական ժամանակաշրջանի կոչորիս ստեղծելու նպատակով. ինչպես՝ այրուծի, աղախին, բեգ, իշխան, մարգպան, սենեկապետ, նախարար, ներքինի, հարեմ, մարդպետ, մոզպետ, կուլակ, առուշան, մեհյան, մոզ, տանուտե, գզիր, բյոխվա և այլն: Պատմական հնաբանությունների մեջ են մտնում ոչ միայն վաղ անցյալում գործածությունից դուրս եկած բառերը, այլ և այնպիսիք, որոնք առաջացել և հնացել են ոչ հնագույն ժամանակաշրջանում, այլ համեմատաբար ավելի ուշ (նաև սովետական շրջանում) և ունեցել են շատ կարճ կյանք. ինչպես՝ 204 (Հայաստանի Օգնության Կոմիտե), Հայաբուռն, Ամերկում, Արմենկոմ, Հեղկոմ, բատրակկոմ, լիկկայան, բանֆակ և այլն:

բ) Հնաբանություններ, որոնց արտահայտած հատկացությունները դուրս չեն մղվել հասարակական կյանքից, սակայն զանազան պատճառներով (ներլեզվական և արտալեզվական) փոխարինվել են այլ անվանումներով. դրանք կարող են լինել և՛ հին (գրաբարյան), և՛ նոր շրջանի բառեր. ինչպես՝ այր-տղամարդ, զան-ծեծ, որմն-պատ, աղեբս-կապ, բեկ-փորել, ՀՀԳ (Հայաստանի հեռագրական գործակալություն)¹³—Արմենպրես, Ալեքսոլ-լե-ձինական և այլն:

Մանրք.— Հիշյալ հնաբանություններից շատերը, զրկվելով անկախ, ինքնուրույն գործածությունից, բաղադրությունների մեջ, սակայն, պահպանում են իրենց կենսոնակությունը և գործածվում բառային կազմի ակտիվ բառերի շարքում. ինչպես՝ այր-առնական, որմն-որմնադիր, որմնանկար և այլն:

Բառի ակտիվ շերտից պասիվին անցնելը սերտորեն կապված է լեզվի զարգացման պատմական պրոցեսի հետ, որ պայմանա-

¹³ Նոր անվանում ստանալուց հետո այս հապավումը դարձավ պատմական հնաբանություն և անցավ պասիվ բառերի շերտը:

վորված է արտալեզվական (սոցիալ-պատմական, քաղաքական և այլն) և զուտ լեզվական գործոններով՝ համակարգային, ենթահամակարգային կապերով: Ընդ որում, բառի համակարգային կապերի բազմակողմանի և ամուր լինելու դեպքում նրա իմաստի հրնացման պրոցեսն առավել դանդաղ է ընթանում:

Ն ո Ր Բ Ա Ն Ո Ւ Թ Յ Ո Ւ Ն Ե Ն Ո Ր Բ Ա Ո Ւ Ե Ր

§ 307. Նոր բառեր կամ նորաբանություններ են հիմնականում նոր հասկացություններ արտահայտող բառերը. ինչպես՝ նախրիտ, կապրոն, լավսան, էՆՄ (էլեկտրոնային հաշվիչ մեքենա), լայնէկրան, ՊԱՊ և այլն: Նոր բառեր առաջանում են հատկապես գիտատեխնիկական տերմինաբանության մեջ, ինչպես նաև եղած հասկացությունները նոր անվանումներով փոխարինելիս: Նման եղանակով նոր բառերի առաջացման դեպքում աստիճանաբար ետին պլան են մղվում հին անվանումները, և նոր համարժեքները, որ սկզբնապես հանդես են գալիս իբրև դրանց համանիշներ, ստանում են լայն գործառություն, իսկ նախորդները կամ առհասարակ դուրս են գալիս բառային կազմից, կամ պահպանվում իբրև պասիվ գործածական բառեր. ինչպես՝ ցեխ բառի փոխարեն գործածվում է նոր առաջացած և ակտիվ գործածություն ստացած հայերեն արտադրամաս բառը. մարկա բառի փոխարեն մակնիշ բառը, լաուրեատ բառի փոխարեն՝ դափնեկիր բառը և այլն: Նոր բառերի և նորաբանությունների առաջացումը տեղի է ունենում երկու ճանապարհով՝ արտաֆին և ներֆին:

§ 308. Արտաֆին միջոցը (որ միաժամանակ և բառապաշարի հարստացման արտաքին միջոցն է, տե՛ս § 286) այլ լեզուներից կատարված փոխառություններն են, որոնք կապված են գիտության, տեխնիկայի և մշակույթի զարգացման ու դրանց հետ անմիջականորեն կապված նոր մեքենաների սարքավորումների և երեվույթների անվանումների հետ. ինչպես՝ լավսան, կապրոն, սինթետիկա, կոդ, սպորտլոտո և այլն:

§ 309. Նոր բառերի և նորաբանությունների առաջացման ներքին միջոցներից են.

ա) լեզվում եղած բառերի բառակազմական կաղապարներով նոր բառերի կազմումը: Այսպես՝ միայն տիեզերք և լուսին բառերով՝ կապված տիեզերքի և լուսնի հետազոտման հետ, վեր-

շին քսանամյակում առաջացել են բազմաթիվ նոր բառեր. ինչպես՝ լուսնագնաց, լուսնախցիկ, լուսնացույց, լուսնահող, լուսնամերձ, լուսնաշուրջ, լուսնընթաց, լուսնատար, տիեզերակայան, տիեզերանավ, տիեզերագնաց, տիեզերաթռիչք, տիեզերափորձ, տիեզերակապ, տիեզերանավակայան և այլն: -Յակ ածանցով՝ վազքուղյակ, մարտուղյակ, սառցուղյակ, լողուղյակ և այլն: Գեր- նախածանցով՝ գերհզոր, գերաբազ, գերիբական, գերսեղմ, գերնոր, գերկարճալիք, գերհնչյունային և այլն:

բ) Հապավումները. ինչպես՝ ՈՒԳԸ (ուսանողական գիտական ընկերություն), ԶԷԿ (չերմաէլեկտրակայան) և այլն:

Մանր.— Կաղապարների հիմքով առաջացած նորաբանությունները անսովոր ու արտառոց չեն հնչում լեզվի համար. այս պատճառով էլ անմիջապես են անցնում ակտիվ գործածության բառերի շարքը. ինչպես՝ մեկնարկ, թռիչքուղի, բեռնուղի, գիտափորձ, դափնեկիր, երգացանկ, սրտանկար և այլն:

գ) Հին, մեռած և պասիվ բառաշերտից վերցրած բառերի վերաիմաստավորումը և կենսունակացումը. ինչպես՝ ական, ականանետ, պարետ, հորան, տեղանք, կայանք (արդյունաբերական խողոր սարքավորման տեղ), հատվածք (Ապոլոն-17 տիեզերանավի հատվածքը վերադառնում է երկիր, ՍՀ), հեռուստ¹⁴ (հմատ. հեռուստացույց, հեռուստակենտրոն, հեռուստածրագիր, հեռուստահաղորդում, հեռուստասպասարկում, հեռուստաշտաբակ, հեռուստատեսություն, հեռուստախցիկ, հեռուստադիտող, հեռուստացանց և այլն) և այլն:

դ) Ակտիվ շերտի բառերի իմաստների փոփոխությունը և ընդլայնումը. այսպես՝ միջուկ բառը նշանակում է «կենտրոնական, միջին մասը». —ային ածանցով (հատկանշային իմաստով) դարձավ ատոմային զենքի տեսակի բաղադրյալ անվանման մաս (հմատ. հրթիռամիջուկային, միջուկային զենք և այլն):

Բառի իմաստի նորացումը և թարմացումը բառային կազմի հարստացման ներքին կարևոր միջոցներից մեկն է: Բառը, ձեռք բերելով նոր իմաստ, հանդես է գալիս նոր բառիմաստային խումբերում և բառակապակցություններում, նրա շուրջը հանդես են գա-

¹⁴ Հին հայերենում մակբայ էր (=հեռվից, հմատ. հեռ-ու, հեռ-ավոր և այլն) և աշխարհաբարում հնացած ու անգործածական էր:

լիս այլ բառեր, հարստանում են նրա համակարգային կապերը, հանդես են գալիս համանիշային և հականիշային նոր հարաբերություններ և այլն: Կարճ ասած՝ բառը վերստանում է նոր կյանք և անցնում ակտիվ շերտի ոլորտը: Նորաբանությունները, ճանաչում գտնելով, անցնում են բառապաշարի ակտիվ շերտի ոլորտը և կազմում ակտիվ բառապաշարի նոր բառերի շերտը: Նոր բառերը միանգամից չեն մտնում ակտիվ բառերի շարքը: Այդպիսիք, եթե բառային կազմի համար անհրաժեշտ և կենսունակ միավորներ են և լեզուն հարստացնում են իմաստային ու ոճական երանգներով, պահպանվում են և ստանում ակտիվ գործածություն՝ դառնալով լեզվական հանրության սեփականությունը: Հակառակ դեպքում, մնում են իբրև պատահական անհարկի նորամուծություններ և նույնիսկ չեն թափանցում լեզվի բառապաշարի պասիվ շերտերը: Ինչպես՝ մամուլում գործածված **նոցանալ**, **ցուցանո** (Մոսկվա կինոթատրոնում օրերս տեղի ունեցավ կինոնկարի ցուցանորը, 22)¹⁵, **ցուցնակ** (Ջերմաստիճանի միջազգային ցուցնակ, ԵԵ) և այլ նորաբանություններ:

§ 310. Նորաբանությունների մեջ որոշ տեղ են գրավում առանձին գրողների և բանաստեղծների կողմից ստեղծագործական, ոճական նկատառումներով ստեղծված նոր բառերը, որոնց մեծ մասը հարստացնում է գեղարվեստական գրականության լեզուն՝ հաղորդելով նրան ճկունություն և գեղեցկություն. **ինչպես՝** աղեղվել, ամբոխվել, համասփյուտել, կամարվել ամբոցվել և այլն (ՀՇ, Քնար Հայաստանի) կամ մնում բնորոշ միայն տվյալ հեղինակի ստեղծագործությանը, **ինչպես՝** մանե, աբե (ԵԶ, Երկերի ժողովածու), **ցուցոն** (ՍԿ, Քարավանները դեռ քայլում են), ամենամարդ, ամենահայր, ամենանայ (ՊՍ, ՄԱՓ, ԱԶ), ամենախմբ, ամենաբոնը (Համո Սահյան, Հայրենիք) և այլն՝ չթափանցելով բառապաշարի ակտիվ շերտի ոլորտը: Այսպիսի նորաբանությունները դիպվածական, անհատական-ոճական (օկազիոնալ) նորաբանություններ են:

Բառապաշարի ակտիվ և պասիվ շերտերը արտացոլում են բառապաշարի տեղաշարժերը:

¹⁵ Ստեղծվել է հավանաբար իբրև պրեմիերա բառի հայերեն համարժեք:

ԺԱՄԱՆԱԿԱԿԻՑ ՀԱՅԵՐԵՆԻ ԲԱՌԱՊԱՇԱՐԸ
ՀՍՏ ԳՈՐԾԱՌՈՒԹՅԱՆ ՈՂՈՐՏԻ

§ 310. Համաժողովրդական լեզուն հասարակական կյանքի (արտադրության, մշակույթի և այլն) զարգացման հետևանքով մարդու հասարակական կամ արտադրական որևէ գործունեության հետ կապված՝ ստանում է համապատասխան՝ ոլորտներին հատուկ տարրեր ու երանգներ: Համաժողովրդական լեզվի այս ոլորտային տարրերակները կոչվում են լեզվական կամ գործառական (ֆունկցիոնալ) ոճեր¹⁶:

§ 311. Ժամանակակից հայերենում որոշակիորեն տարբերվում են լեզվի խոսակցական և գրական տարրերակները:

§ 312. Գրական լեզուն խոսակցական լեզվի մշակված, հրդկված և կանոնավորված ու գրականության գրականության արտահայտությունն է: Ամեն մի գրային կամ գրավոր լեզու դեռևս գրական չէ, եթե այն խոսակցական լեզվի սոսկ գրավոր դրսևորումն է¹⁷:

Գրական լեզուն դրսևորվում է մամուլի, գիտական և զենարվեստական գրականության մեջ:

§ 313. Խոսակցական լեզվին առավել բնորոշ են թերի ու համառոտ նախադասություններ, քերականական ու կառուցվածքային իրակությունների նկատմամբ որոշ անփութություն, անբռնազգեսիկ ու ոչ հղկված խոսք, այլև քառերի հուզարտահայտչական երանգների առատություն:

Հայերենի զարգացման համաժամանակյա կտրվածքում թեև գրական լեզուն առավել մշակվածության և կանոնավորվածության շնորհիվ տարբերվում է խոսակցականից, սակայն մասսայական հաղորդակցության միջոցների (ռադիոյի և հեռուստատեսության), գիտության ու տեխնիկայի գրագիտության ու մշակույթի զարգացման հետևանքով, այն թափանցում է նաև կենցաղի և արտադրության մեջ և, բնականաբար, հետզհետե նվազում են գրական և խոսակցական լեզուների ընդգծված տարբերությունները: Այսպիսով, խոսակցական լեզվի կողքին զարգանում է նրա գրական-խոսակցական տարբերակը, որին բնորոշ են բառապաշարային, իմաստային, քերականական, գործառական և հուզարտա-

¹⁶ Տե՛ս Ֆ. Հ. Խղաթյան, Ոճաբանության առարկան և խնդիրները, Երևան, 1971: Է. Բ. Աղայան, Լեզվի գոյության տարբերակային ձևերը, «Բանբեր Երևանի համալսարանի», 1973, № 2:

¹⁷ Տե՛ս Է. Բ. Աղայան, նշված հոդվածը, էջ 67:

հայտնական ալլ յուրահատկություններ. այսպես՝ գրական-խոսակցական ոճում գործածական են էս, էսպես, կեսուր, կեսուր, գիլաս, խունուն, տասերեք, տասըս, իրիկուն, քալուր և այլն, որոնք գրական լեզվում ունեն իրենց նորմավորված համարժեքները (հմմտ. այս, այսպես, սկեսուր, կեռաս, գանգուր, տասներեք, տասնչորս, երեկո և այլն):

Այսպիսով, լեզվի խոսակցական ոճը շերտավորվում է գրական-խոսակցական և առօրյա խոսակցական կամ ժողովրդախոսակցական տեսակների:

§ 314. Առօրյա խոսակցական կամ ժողովրդախոսակցական ոճը գործածվում է ոչ պաշտոնական հարաբերություններում, այսպես, օրինակ, կենցաղում, փողոցում, մարզադաշտում, ընկերների ու ազգականների հետ ունեցած զրույցների ժամանակ, նորանսպորտում, շուկայում և այլն: Առօրյա խոսակցական կամ ժողովրդախոսակցական ոճին բնորոշ են հետևյալ բառերը՝ բիբաբ, զոռով, էսպես, էսքան, էդքան, էս, էդ, էն, դադ, ոտ, ձեռ, թուշ, պոռշ, ճղել, փոքացավ, ախպեր, հավես, յուլա գնալ, լավի գնալ (լավանալ առողջանալ), տնավարի, գզվառվել և այլն: Սրանք ընդհանուր առմամբ են համապատասխանում ընդունված գրական նորմաներին և գիտական, պաշտոնական ոճերում կիրառելի չեն:

§ 315. Ժամանակակից հայերենի զարգացման արդի փուլում լեզվի գրական խոսակցական և ժողովրդախոսակցական ոճերի փոխշփման ու փոխներթափանցման շնորհիվ գրական-խոսակցականը ընդարձակում է իր գործառույթը՝ թափանցելով հանրության առօրյա գործունեության ոլորտը և, բնականաբար, ձգտում բացարձակության ու ընդհանրության¹⁸, իսկ առօրյա խոսակցական ոճի շատ տարրեր թափանցում են գրական լեզվի (մասնավորապես գեղարվեստական գրականության) համակարգը, ձուլվում և հարստացնում այն:

Գրական լեզվի զարգացման հետ, զարգանում ու ընդարձակվում են նրա գործառույթյան ոլորտները. այսպես՝ ցայտունորեն սահմանադատվում են գեղարվեստական, գիտական և պաշտոնական ոճերը:

§ 316. Գեղարվեստական ոճին հիմնականում բնորոշ է պատկերավոր հաղորդակցման գործառույթը, և այս տեսակետից

¹⁸ Տե՛ս է. Բ. Աղայան, նշված հոդվածը, էջ 69:

այն հակադրվում է գրական լեզվի մյուս ոճերին (գիտական, պաշտոնական): Գեղարվեստական ոճի համար հատկանշական են խոսքային ազատությունը, հուզաարտահայտչականությունը և այլն: Գեղարվեստական ոճը և՛ իր գործառական (ֆունկցիոնալ), բառապաշարային ու քերականական, և՛ ծավալային առանձնահատկություններով տարբերվում է գրական լեզվի մյուս ոճերից, քանի որ նրանում ստեղծագործական տարրեր նպատակներով առկա են համաժողովրդական լեզվի բոլոր տարրերն ու լեզվական միջոցները, բոլոր ոճերը՝ ժողովրդախոսակցական, գիտական, պաշտոնական և այլն, հնացած բառերն ու կապակցությունները, օտարաբանությունները, դարձվածքները, բարբառային ու ժարգոնային բառերը և այլն:

Մանր.— Թերևս այս յուրահատկությունների պատճառով էլ որոշ լեզվաբաններ մերժում են այն գործառական մյուս ոճերի համակարգում դասելը՝ պատճառաբանելով, որ նրա հիմնական գործառությամբ գեղագիտականն է: Սակայն շատերն այն դիտում են իբրև լեզվի ինքնուրույն ոճ¹⁹:

§ 317. Գիտական ոճը գործածվում է գիտահետազոտական աշխատանքի ոլորտում: Այս ոճը հոսքաարտահայտչական երանգավորման տեսակետից չեզոք է, աչքի է ընկնում մտածական, տրամաբանական յուրահատկությամբ և ունի հաղորդող, ներգործող գործառույթ: Այն հենվում է հասկացությունների, դատողությունների վրա, օգտագործում է փաստական նյութ, ունի գիտական, տեղմինաբանություն: Գիտական ոճի համար բնորոշ է հաղորդածի բովանդակության ճշգրտությունը, կոնկրետությունը և սեղմությունը. այսպես՝ գիտությունների զարգացման, նրանց ճյուղավորման ու սահմանազատման հետ ընդարձակվում և առանձնանում է յուրաքանչյուր գիտաճյուղ իր հատուկ տեղմինաբանությամբ: Առանձնանում է արտադրատեխնիկական բառապաշարն իրեն բնորոշ տեղմիններով, որոնց մեջ մեծ տեղ են գրավում տեխնիկական պրոցեսների անվանումները (կազմված մեծ մասամբ -ում և -ացում ածանցներով), ինչպես՝ գալվանացում, ապամոնտաժում, պահածոյացում, օճառացում, եզրահղկում, էլեկտրագոդում և այլն:

¹⁹ *Տե՛ս* Гвоздев, Очерки по стилистике русского языка, М., 1965. Ефимов, Стилистика художественной речи, М., 1961. В. В. Виноградов, Итоги обсуждения вопросов стилистики, ВЯ, 1955, № 1, стр. 850.

§ 318. Գիտական ոճի առանձին տարբերակներ են գիտահանրամատչելի և մասնագիտական-գրադունեմային ոճերը:

§ 319. Գիտահանրամատչելի ոճը առավել մատչելի և գործածական է և կաշկանդված ու հազեցված չէ նեղ մասնագիտական կամ անհասկանալի տերմիններով, ինչպես զուտ գիտական ոճը: Այն և՛ իր բառապաշարով, և՛ իր կառուցվածքով հանրամատչելի է և՛ նեղ մասնագետների, և՛ ժողովրդի լայն զանգվածների համար:

§ 320. Մասնագիտական-գրադունեմային ոճը գործառույթ է մասնագիտությամբ կամ զբաղմունքով միավորված կոռեկտիվների, իմբավորումների մոտ. այսպես՝ ֆիզիկոսների ոճ, քիմիկոսների ոճ, բժիշկների ոճ, հյուսնների ոճ, ատաղձագործների ոճ, կոշկակարների ոճ և այլն:

§ 321. Պաշտոնական ոճ: Պաշտոնական ոճը գործադրվում է պետական, պաշտոնական, դիվանագիտական փաստաթղթերում, կառավարական հրամանագրերում, ուղերձներում, դեկլարացիաներում, նոտաներում, ինֆորմացիոն հաղորդագրություններում, մամուլի առաջնորդողներում, զրասենյակային, գործարարական գրագրություններում և այլն: Պաշտոնական ոճը մյուս ոճերից ցայտունորեն տարբերվում է իր գործառույթային հստակությամբ և բառապաշարային յուրահատկություններով: Այս ոճի համար հատկանշական են ձևակերպությունների ճշգրտությունը, հակիրճությունը, բանաձևային ու «կաղապարային» արտահայտություններն ու կապակցությունները, պատճառահետևանքային որոշ բառերի և նախադասությունների հատուկ տիպերի գործածությունները, յուրահատուկ տերմինաբանությունը և այլն. ինչպես՝ ի գիտություն, ի ղեկավարություն, ի տնօրինություն, ուստի, հետևաբար, վերոնիշյալ, վերոգերյալ, սույն, սույնով, հայտնվում է..., ստորև, համարել անվավեր, այսօրվա դրությամբ, պարտավորություններ ստանձնել և այլն: Կարճ ասած՝ մշակվում է փաստաթղթային յուրահատուկ ձև (հրաման, կարգադրություն, տեղեկանք, արձանագրություն, դիմում, համաձայնագիր և այլն), յուրահատուկ տերմինաբանություն ու բառապաշար:

§ 322: Պաշտոնական ոճը ունի իր բնագրկման առավել կոնկրետ ոլորտները՝ զրասենյակային-գործարարական, վարչական-փաստաթղթային, վարչական-խրավարական, վարչական-դիվանագիտական և այլն:

§ 323. Գրասենյակային-գործարարական ոճը գործադրվում է

հիմնարկների գործարարական փաստաթղթերում ու գրագրություններում (հմմտ. հրաման, կարգադրություն, դիմում, հաշվետվություն, արձանագրություն և այլն): Սրանում գործառում են նաև հնացած ստանդարտային բառեր ու կապակցություններ, գրաբարյան նախդիրներ և այլն (հմմտ. սույն, սույնով, ս/թ, ստորև, վերոհիշյալ, վերոբերյալ, առ այսօր, հուսով եմ, որ..., արդ, ըստ, ընդ և այլն):

§ 324. Վարչական-փաստաթղթային ոճը գործառում է կառավարական հրամանագրերում, ուղերձներում, դեկլարացիաներում, նոտաներում, զեկուցումներում, օրենքներում և այլն: Այս ոճին բնորոշ են բառերի կոնկրետ, ճշգրիտ և ուղղակի նշանակությունը գործածվելը, որոշ «կաղապարային» արտահայտությունները (հմմտ. պարտավորեցնում է, հանձնարարում է, երաշխավորում է, ի գիտություն, ի ղեկավարություն և այլն):

Որոշ բնույթի փաստաթղթերում կարող են լինել խիստ երկար նախադասություններ, հաճախ մեկ և ավել էջանոց (հմմտ. Սովետական Հայաստան թերթի 1976 թ. հունիսի 15-ի առաջին էջում տպված դեկլարացիան), որոշ մանրամասների նկարագրություն և այլն, որ արվում է ճշգրտման և տարակարծությունների բացառման նպատակով:

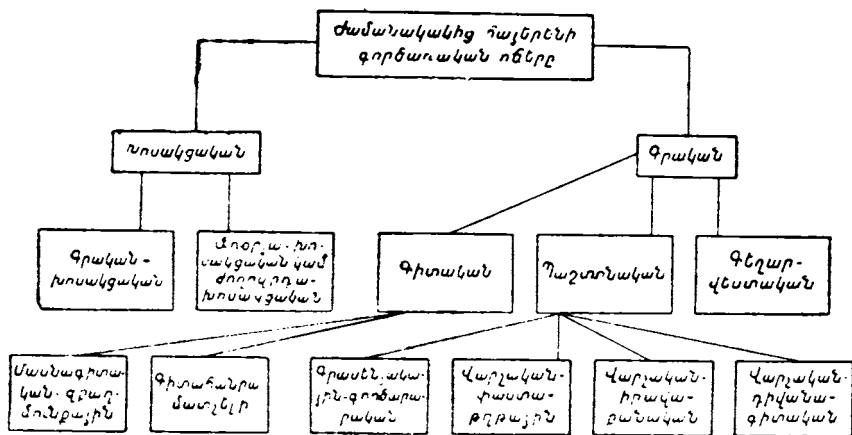
§ 325. Վարչական-իրավաբանական ոճը գործառում է միլիցիայի և դատավարական օրգաններում. այս ոճի համար բնորոշ են գործը կարելի, զործ հարուցել, բերման ենթարկել, վրաերթ կատարել, մեղադրյալ, գործով անցնող, հայցվոր, տուժող, անմեղսունակ և այլ տերմիններն ու տերմինային կապակցությունները, որոնք այլ ոճերում չեն գործառում:

Մի շարք համագործածական բառեր այս ոճում կիրառվում են տերմինային նշանակությամբ. օրինակ՝ մեղք, մեղադրանք, խախտում, պատիժ, բնություն և այլն:

§ 326. Վարչական-դիվանագիտական ոճը գործառում է պետական դիվանագիտական փաստաթղթերում և միջազգային ու միջպետական հարաբերությունների ոլորտում. սրա համար բնորոշ են այնպիսի միջազգային տերմիններ ու կապակցություններ (մեծ մասամբ պատճենված), որոնք այլ ոճերում սովորաբար չեն գործառում. այսպես՝ զույց ունենալ կլոր սեղանի շուրջը, բարձր մակարդակով խոսհրդակցություն, խաղաղ համագոյակցություն,

պայմանագիր, դաշինք²⁰, գործերի հավատարմատար, դեսպան, ռեզիդենցիա, նոտա, ուլտիմատում և այլն: Այս ոճի մի շարք կապակցություններում որոշ բառեր ունեն հուզաարտահայտչական երանգավորում. ինչպես՝ սառը պատերազմ, պատերազմի մրցավազ, ավազակային հարձակում, պատերազմի օջախ և այլն:

§ 327. Գործառական ոճերը կարելի է պատկերացնել հետևյալ տախտակով²¹:

Ծանոթ.— Ումանք առանձին ոճ են դիտում նաև մամուլի լեզուն կամ հրապարակախոսական ոճը²²: Մինչդեռ մամուլում հանդիպող հրապարակախոսական հոդվածները հիմնականում գիտական, պաշտոնական (իր տարատեսակներով) և գեղարվեստական բնույթի են. այսպես՝ եթե քաղաքական, դիվանագիտական բնույթի են (գեկուցումներ, ճառեր, ուղերձներ, կառավարական, կուսակցական կարգինետներում ծնված որոշումներ, դեկլարացիաներ և այլն), վարչական-փաստաթղթային կամ վարչական—դիվանագիտական ոճի մեջ են մտնում, եթե ակնարկներ, ֆելիետոններ կամ գրախոսականներ են՝ գեղարվեստական ոճի կամ գիտական ոճի տարատեսակների մեջ:

²⁰ Այս և նախորդ (պայմանագիր) բառերը գործառում են նաև գիտական և գեղարվեստական ոճերում:

²¹ Համեմատիր է. Բ. Աղայան, նշված հոդվածը, էջ 76:

²² Տե՛ս Гвоздев, Очерки по стилистике русского языка, М., 1965, стр. 25.

ԲԱՌԱԿԱԶՄՈՒԹՅՈՒՆ

§ 328. Ինչպես ամեն մի լեզու, այնպես էլ հայերենը ունի նոր բառեր կազմելու իր սեփական միջոցներն ու եղանակները: Նոր բառեր կազմելու միջոցների և եղանակների ուսումնասիրությունը պարզապես է բառագիտության «բառակազմություն» բաժինը: Բառակազմությունը քննում է նաև բառի կառուցվածքը:

Հայերենը պատկանում է այն լեզուների թվին, որի բառակազմությունը չափազանց ճկուն է և դյուրաթեք: Այս առանձնահատկությունը նպաստում է եղած արմատների, բառերի ու ածանցների միջոցով բազմաթիվ նորանոր բառեր կերտելուն, օտար լեզուներից գիտական ու տեխնիկական շատ տերմիններ հայերենով թարգմանելուն և դրանց իմաստները ճիշտ վերարտադրելուն:

§ 329. Բառակազմությունը սերտորեն կապված է քերականության հետ, քանի որ բոլոր նոր բառերը առաջանում են իբրև քերականորեն ձևավորված լեզվական միավորների, իբրև որոշակի խոսքի մասեր և արտահայտում համապատասխան քերականական կարգ:

Բառի կառուցվածքի ուսումնասիրությունը պարզում է, որ բառերը բաղադրված են մեկ կամ մի քանի իմաստակիր տարրերից՝ ձևույթներից:

Ձևույթ (մորֆեմա)

§ 330. Լեզվի ձևական կամ նյութական կողմը արտահայտվում է հնչույթներով, որոնք առանձին վերցրած իմաստ չունեն, նրանք կազմում և բաղադրում են լեզվական իմաստակիր միավորների ձևեր: Լեզվական նվազագույն իմաստակիր միավորը ձևույթն է:

Իմաստի և ձևի անբաժանելի միասնությունն կազմող լեզվական նվազագույն միավորը կոչվում է ձևույթ:

§ 331. Ձևույթի ձևը կամ արտահայտության պլանը նրա արտաքին նյութական կողմն է կամ հնչույթակազմը, իսկ իմաստը կամ բովանդակության պլանը՝ տվյալ հնչույթով կամ հնչույթախմբով արտահայտված իմաստը: Հետևաբար, շեն կարող լինել անձև ձևույթներ, ինչպես որ շեն կարող լինել նաև իմաստազուրկ ձևույթներ, այսպես օրինակ՝ գիր, գրի, գիրք, գրել, գրավոր, գրային բառերի մեջ գիր հնչյունախումբը արտահայտում է ընդհանուր նյութական իմաստ, որ գիր առարկայի արտահայտած իմաստն է: Հիշյալ բոլոր բառերում ընդհանուր գիր-գրը ձևույթը չի կարող այլևս բաժանվել, տարրալուծվել ավելի նվազագույն միավորների՝ առանց իմաստի աղավաղման: Այս դեպքում ստացվում են առավել նվազագույն միավորներ՝ հնչույթներ (գ-ի-ր), որոնք այլևս ձևույթներ չեն, քանի որ իմաստից զուրկ են:

§ 332. Բերված կազմություններում գիր ձևույթը հանդես է գալիս երկու ձևով՝ գիր և գրը, նշանակում է մեկ ձևույթը կարող է ունենալ երկու ձև կամ երկու տարբերակ: Չի բացառվում նաև ձևույթների երկուսից ավելի ձևերի գոյությունը. ինչպես՝ կին-կան-կն (հմմտ. կին, կանայք, կանանց, կնոջ, կնամուլ և այլն), որ պայմանավորված է հնչույթների շեշտափոխական հնչյունափոխությամբ:

Մանր. — Միևնույն ձևույթի տարբեր ձևերը պրոֆ. է. Աղայանը իր «Ժամանակակից հայերենի հոլովումը և խոնարհումը» աշխատության մեջ անվանել է Ձևակներ¹:

§ 333. Վերոհիշյալ կազմություններում գիր||գրը ձևույթի հետ հանդես են գալիս նաև այլ ձևույթներ. ինչպես՝ ել(գրը-ել), Բ(գիր-ք), -ավոր (գրը-ավոր): Վերջիններս նույնպես ձևույթներ են, սակայն իրենց արտահայտած իմաստով և դերով տարբերվում են գիր ձևույթից: Սրանք ունեն ոչ թե ընդհանուր նյութական, այլ ավելի վերացական իմաստ և կոնկրետացում, տարբերակում են գիր||գրը ձևույթի ընդհանուր նյութական իմաստը: Նույնը և հանել (հանել-ել), հանք (հան-ք), հանույթ (հան-ույթ), հանեց (հան-եց) կազմություններում հան ձևույթը արտահայտում է ընդհանուր

¹ է. Բ. Աղայան, Ժամանակակից հայերենի հոլովումը և խոնարհումը, էջ 89:

նյութական իմաստ, որ կոնկրետանում և տարբերակվում է -ել, -ֆ, ույթ, -ածո, -եց ձևույթների միջոցով:

Այն ձևույթները, որոնք արտահայտում են ընդհանուր նյութական իմաստ, կոչվում են հիմնական ձևույթներ:

Սրանք արտահայտում են իրականության մեջ գոյություն ունեցող առարկաների, հատկանիշների, երևույթների ընդհանուր գաղափարները: Հիմնական ձևույթներ են բոլոր արմատները: Հիմնական ձևույթները կոնկրետանում են կա՛մ անկախաբար իբրև բառ գործածվելիս, կա՛մ երկրորդական ձևույթների միջոցով, որոնք բառային ձև կա՛մ կերպարանք են տալիս հիմնական ձևույթներին:

Այսպես՝ վերևում բերված -ել, -ածո, -ույթ, -ֆ, -եց ձևույթները տարբերակում են հան հիմնական ձևույթի ընդհանուր իմաստը և վերածում բառային իմաստի:

Անկախ գործածություն ունեցող արմատներն արդեն, բնականաբար, ունեն տարբերակված բառային իմաստ: Սրանք արմատական կա՛մ պարզ բառերն են, ինչպես՝ հայր, մայր, տուն, երգ, սեղան, ծառ, հաց, մարդ, ջուր, գույն և այլն: Հետևաբար, բառային իմաստ կարող է ունենալ նաև մեկ առանձին հիմնական ձևույթը առանց որևէ այլ կոնկրետացնող կա՛մ տարբերակող ձևույթի մասնակցության:

Այն ձևույթները, որոնք կոնկրետացնում և տարբերակում են հիմնական ձևույթների իմաստները կա՛մ արտահայտում են դրանց զանազան հարաբերությունները, կոչվում են երկրորդական ձևույթներ:

§ 334. Երկրորդական ձևույթները լինում են բառակազմական կա՛մ ածանցական և բառահարաբերական կա՛մ վերաբերական:

ա) Բառակազմական ձևույթները տարբերակում, կոնկրետացնում են հիմնական ձևույթների ընդհանուր իմաստները և վերածում բառերի: Բառակազմական ձևույթները կոչվում են ածանցներ:

Ածանցները դրվում են նաև բառերի վրա. այս դեպքում ածանցները արդեն անկախ գործածություն ունեցող բառից նոր բառ են կազմում. ինչպես՝ տուն-տնակ, տնական և այլն: Հետևաբար, ածանցները կարող են և արդեն տարբերակված բառային իմաստներին նոր տարբերակում տալ. ինչպես՝ ընկեր-ընկերական, ընկերականություն և այլն:

բ) Բառահարաբերական ձևույթները արտահայտում են բաների հարաբերություններ և ունեն վերաբերական կամ քերականական իմաստ (հմմտ. եց, ի, ից ձևույթները հանեց, հանքի, հանքից բառերում):

Մանր.— Հայ քերականագիտության մեջ կա այն կարծիքը, որ երկրորդական ձևույթները ունեն ձևական¹ իմաստ: Ինչ խոսք, որ հիմնական ձևույթների հետ համեմատած սրանք ունեն ավելի վերացարկված, արատրահված իմաստ, սակայն ձևական չեն:

Բառակազմական ձևույթները արտահայտում են որևէ հասկացության կամ հատկանիշի ընդհանուր գաղափարները. օրինակներ՝ անողի՝ —աբաբ (հմմտ. գործարար, լվացարար, հավաքարար), զբաղվողի, մասնագիտություն ունեցողի՝ —բան (հմմտ. լեզվաբան, երկրաբան, արվեստաբան, սրտաբան ուռուցքաբան)², անողի՝ —աբան (հմմտ. դասարան, լսարան, նստարան) և այլն: Ինչ վերաբերում է բառահարաբերական ձևույթներին (հոլովման և խոնարհման վերջավորություններին), ապա դրանց իմաստը ևս ձևական չէ, այլ քերականական. դրվելով բաների վրա, կազմում են դրանց քերականական ձևերը:

§ 335. Հիմնական և բառակազմական ձևույթները կազմում են բաներ և բառային մակարդակի միավորներ են: Բառակազմական ձևույթներ են զուտ բառակազմական մասնիկները՝ ածանցները:

Բառահարաբերական ձևույթները կազմում են բաների քերականական ձևեր և ձևաբանական մակարդակի միավորներ են:

Մանր.— Հայ լեզվաբանության մեջ ավանդական կարգով բառաճարաբերություն տերմինի հետ զուգահեռաբար գործածվել է նաև բառափոխություն տերմինը, որը ավելի շուտ տրամադրում է հատկանալ բառակազմություն կամ բառաստեղծություն, քան բառաճարաբերություն, այնինչ հիշյալ ձևույթները բաներ չեն փոխում, այլ արտահայտում են բաների տարբեր հարաբերությունները միայն: Եթե նկատի է առնվել այն, որ հոլովման կամ խոնարհ-

¹ Տե՛ս Մ. Արեղյան, նշված աշխ., էջ 6: Գ. Սևակ, Ժամանակակից հայոց լեզվի դասընթաց, էջ 205:

² Այս ածանցի բառակազմական իմաստում զգացվում է իր սկզբնաղբյուրի՝ համանուն բանի (բան) զործ, աշխատանք իմաստի հետ ունեցած կապը: Իմաստային որոշ կապ կա նաև այլ (հիմնական ձևույթներից և արմատական բաներից առաջացած) ածանցների մեծ մասի մեջ (հմմտ. -բար, -պես, -գործ և այլն):

ման վերջավորությունները փոխում են նույն բառի ձևերը, ապա դրանք հիմնականում փոխվում են նաև բառակազմական ձևությ-
ների (ածանցների) հավելումով, ընդ որում այստեղ տեղի է ունե-
նում ոչ միայն բառի ձևի, այլև իմաստի փոփոխություն (հմմտ.
գույն-գունավոր, անգույն, տուն-տնական, տնվոր, անտուն և
այլն), որի հետևանքով և առաջանում է նոր բառային միավոր,
այսինքն՝ նոր բառ: Հավանաբար տերմինը գալիս է ռուսերենի
словаизменяемый տերմինից, սակայն բառահարաբերական և
բառակազմական ձևությունների հարցը ռուսերենում այլ է, քան հա-
յերենում: Այնտեղ մեծ թվով կազմությունների մեջ (հատկապես
բայերի) ածանցների քերականական և բառակազմական հատկա-
նիշները ձուլված են միմյանց և միեկնույն բառակազմական ածան-
ցը միեկնույն կազմության մեջ կարող է հավասարապես և՛ նոր բառ
ստեղծել, և՛ քերականական իմաստ հաղորդել (հմմտ. (думать-
подумать, ломать-выломать, толкать-вытолкать և այլն), նա-
յած, թե որ տեսանկյունով ենք մոտենում բայաածանցների նշանա-
կությանը³:

ՊԱՐԶ ԵՎ ԲԱՂԱԴՐՅԱԼ ԲԱՌԵՐ

§ 336. Բառերն ըստ կառուցվածքի լինում են՝ պարզ և բաղա-
դրյալ:

Պարզ կոչվում են այն բառերը, որոնք բաղկացած են մեկ
հիմնական ձևությից:

Պարզ բառերը արմատական բառեր են: Սակայն ոչ բոլոր ար-
մատներն են, որ անկախ ձևությներ կամ արմատական բառեր են
և կարող են ունենալ անկախ գործածություն. այսպես՝ հեռ, հրաշ,
սփանշ, հի և այլ արմատները բառեր չեն, նրանք գոյություն ունեն
մեր լեզվում իբրև սոսկ արմատներ (իբրև հիմնական ձևությների)
և գործում են միայն բաղադրություններում այլ ձևությների միա-
ցությանմբ, ինչպես՝ հեռախոս, հեռագիր, հեռակա, հեռանալ, հե-
ռաչափ, հեռավոր, հեռալուսանկար, հիանալ, հիանալի, հիա-
սփանշ, հիացի, հիասթափություն, հրաշք, հրաշալի, հրաշափառ,
հրաշագեղ, սփանշանալ, սփանշելի և այլն: Արմատական բառեր
չեն կարող լինել և հետևաբար կախյալ ձևությներ են նաև բայար-

³ Տե՛ս Ս. Էլյան, Ածանցները ժամանակակից հայերենում, էջ 30—32:

մատեններից շատերը. ինչպես՝ կարդ (կարդալ), վազ (վազել), փախ (փախչել, փախուստ), մրց (մրցել, մրցույթ, մրցախաղ, մրցափուլ, մրցաշար և այլն), գետ (գիտենալ, ամենագետ, գիտուն և այլն), դիտ (<դետ. դիտել, դիտում, դիտող, ակնդետ և այլն), կալ (գրաբարի ունիմ անկանոն քայի անցյալի հիմքից, որ նշանակում է բռնել, ունենալ, արգելել (առկա է/հայերենի կայանավոր, ձերբակալել, կալանատուն, ռեսակալ, կալանք և այլ բառերում):

Ծանոթ.— Պարզ կամ արմատական բառերը կարող են ունենալ նաև բառահարաբերական ձևույթներ (հմմտ. գիր-գր-ի, սեղան-սեղան-ի), բայց դրանից չի փոխվում նրանց կառուցվածքային տիպը:

Բաղադրյալ բառեր են մեկից ավելի նիմնական և բառակազմական ձևույթներից կազմված բառերը. այսպես՝ հոր-ա-քույր, ընկեր-ովի, ծեր-ունի, հայր-ենի-ք, ինքն-ա-թիռ, երկն-ա-քեր, հեռ-ա-գիր, հառաչ-անք, գուն-ատ, երգ-իչ, կուս-կում և այլն:

§ 337. Հստ բաղադրիչների բնույթի, բաղադրյալ բառերը լինում են՝ բարդ, ածանցավոր, բարդ-ածանցավոր և հալավաված:

Բարդ են կոչվում մեկից ավելի արմատներից կամ բառերից կազմված բառերը, օրինակ՝ հեռ-ա-խոս, հեռ-ա-գիր, մայր-ուղի, քաղաք-ա-մայր, առ-և-տուր, մեծ-ա-մեծ, մանր-մունր, հաց-թուխ, վեր-լուծել, վրա տալ, լաց լինել և այլն:

Ածանցավոր են կոչվում մեկ արմատից կամ բառից և մեկ կամ ավելի ածանցներից կազմված բառերը. ինչպես՝ գետ-ակ, թի-ակ, գուն-ավոր-ում, լուս-ավոր-ություն, պահ-եստ-ավոր-ել, սկզբ-ունք-ային-ություն (սկզբունքայնություն), մի-ություն-ական (միութենական), բուր-ա-ստան, մտ-ավոր-ական և այլն:

Բարդ-ածանցավոր են կոչվում մեկից ավելի արմատներով կամ բառերով և մեկ կամ ավելի ածանցներով կազմված բառերը. ինչպես՝ անկարգ-ա-պահ-ություն, ակն-կալ-ություն, հեռ-ա-խոս-ա-վար-ուհի, ան-տն-տես-վար-ություն, անկյուն-ա-չափ-ական և այլն:

Թե՛ բարդ, թե՛ ածանցավոր, և թե՛ բարդ-ածանցավոր բառերի բաղադրիչները միանում են հոդակապով կամ առանց հոդակապի:

Հալավումներ են բաղադրյալ անվանումների, բառակապակցությունների կրճատումներից կազմված բառերը, որոնց բաղադրիչները բառամասեր, վանկեր, հնչույթներ, մասամբ էլ ամբողջական բառային միավորներ են. ինչպես՝ ԳԴՀ (Գերմանական Դե-

մոկրատական Հանրապետություն), գործկոմ (գործադիր կոմիտե), հրամկազմ (հրամանատարական կազմ) և այլն:

Մանր.— Հապավումները բառակազմության համեմատաբար նոր եղանակ են: Սրանք բաղադրական բառերի մեջ բավականաչափ յուրահատուկ դիրք են գրավում. բաղադրյալ բառերը բաղադրված են հիմնական և երկրորդական ձևույթներից և բառերից, մինչդեռ հապավումների բաղադրիչները ձևույթային կարգի միավորներ չեն, և թեև ունեն ձև, սակայն առանձին վերցրած իմաստ չունեն, քանի որ բառերից վերցրած կրճատված պայմանական մասեր են, որոնք բովանդակություն են ստանում ամբողջական հապավման մեջ: Հապավումները իրենց բառակազմական յուրահատուկ ձևով տարբերվում են ժամանակակից հայերենի մյուս բառակազմական կանոնավոր եղանակներից, սակայն կազմված են բաղադրության հիմունքով և, հետևաբար, պետք է դասվեն բաղադրյալ բառերի շարքը (տե՛ս § 512, 513):

ԲԱՌԱԲԱՐԴՈՒՄ

§ 338. Հայերենը պատկանում է հնդեվրոպական այն լեզուների թվին, որն ունի զարգացած և հարուստ բառաբարդություն:

Բառաբարդումը պարզ բառի համեմատության վերացարկման առավել բարձրագույն աստիճան է, քանի որ նրանում համադրվում են երկու և ավելի լեզվական իմաստակիր միավորներ (հիմնական ձևույթներ, բառեր, բայահիմքեր):

Հայերենը հարուստ է և՛ հարադրական (վերլուծական) և՛ համադրական տիպի բարդություններով:

§ 339. Բառաբարդությունները ժամանակակից հայերենում առաջանում են հիմնականում երեք ճանապարհով. շարահյուսական կապակցություններից, լեզվում եղած բառակազմական կաղապարներից և բառափոխառություններից:

§ 340. Առաջին ճանապարհով (շարահյուսական կապակցություններից) բառաբարդությունների առաջացումը տեղի է ունենում շարահյուսական կապակցությունների մեջ բառերի երկարատև միասին գործածվելուց և պարբերաբար կրկնվելուց, որ նպաստում է դրանց առավել սերտ ու միասնական իմաստ արտահայտելուն և մեկ բառային միավորի վերածվելուն:

Բնական է, որ շարահյուսական կապակցությունները բարդու-

թյան վերածվելիս ինչ-որ չափով կորցնում են կապակցության շարահյուսական իմաստը. ընդ որում շարահյուսական կապի մթագնուման աստիճանը բոլոր բարդություններում միատեսակ չէ. որոշ բարդություններում այն զգալի է (հմմտ. ներս մտնել, դուրս գալ, այսօր, մայրցամաք, կեղծանուն և այլն), իսկ այլ դեպքերում մթագնած է (հմմտ. սիրտ տալ, գլուխ տալ, գլուխ գալ և այլն):

§ 341. Բարդությունների առաջացման երկրորդ ճանապարհը, որ առավել ակտիվ և կենսունակ է, բարդ բառերի եղած կաղապարների նմանակությամբ նոր բարդ բառերի կազմումն է. այսպես օրինակ՝ ծովագնաց, օդագնաց բարդ բառերի կաղապարների նմանակությամբ կազմվել են տիեզերագնաց, լուսնագնաց, մարսագնաց նոր բառերը: Լեզվի զարգացման համաժամանակյա կտրվածքում հաճախ դժվար է լինում որոշակիորեն ասել, թե նման բարդություններից որոնք են բառակապակցություններից առաջացել, և որոնք՝ եղած պատրաստի կաղապարների նմանակությունից, թեև որոշ բարդություններում (տե՛ս վերոհիշյալները) դրանց առաջացման ուղիները ակնհայտ են և կարող են բացահայտվել նաև համաժամանակյա քննությամբ:

§ 342. Երրորդ ճանապարհը փոխառությունների միջոցով առաջացած բարդություններն են, որոնք մեր լեզվին անցնում են հիմնականում ռուսերենից և նրա միջնորդությամբ ալլ լեզուներից, ինչպես՝ միկրոսխեմա, ռադիոտեխնիկ, ռադիոակտիվ, ռադիոէլեկտրոնիկա և այլն:

Բառաբարդությունները ստեղծվում են ոչ միայն նոր հասկացություններ արտահայտելու պահանջով, այլև երկու կամ ավելի իմաստներ մեկ բառով արտահայտելու անհրաժեշտությամբ, որ հաղորդակցման առավել տնտեսված և արտահայտիչ միջոց է:

ՀԱՐԱԴՐԱԿԱՆ ԵՎ ՀԱՄԱԴՐԱԿԱՆ ԲԱՐԴՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

§ 343. Ըստ կառուցվածքային հատկանիշի կամ ըստ բաղադրիչների միացման ձևի, բարդությունները բաժանվում են երկու ընդհանուր տիպերի՝ հաբադրական (կամ վերլուծական) և համադրական⁴:

⁴ Տե՛ս Ա. Ա. Աբրահամյան, Բայը ժամանակակից հայերենում, գիրք 1-ին, 1962, էջ 46, 47, 137, 156, 160 և այլն: Նույնի, «Վերլուծականությունը հայերենի տարրեր մակարդակներում», ՊՅՀ, 1972, № 3, էջ 37—58: Ռ. Մկրտչյան, Բարդ բառերի դասակարգումը հայերենում, «Լրաբեր», 1972, № 3, էջ 100—106:

§ 344. Համադրական բարդությունները ըստ ձևային և իմաստային կապի սերտության, բաժանվում են երկու ենթատեսակի՝ կցական և իսկական:

Մանր. — պրոֆ. Մ. Աբեղյանը բարդությունները բաժանում է երեք տեսակի՝ հարադրական, կցական և իսկական⁵։ Այս դասակարգումը առ այսօր էլ մնում է գիտական և ընդունելի՝ բարդության զանազան աստիճանավորումները, նրանց հիմնական երեք ենթատեսակները սահմանազատելու և անվանելու իմաստով։ Սակայն բարդության հիշյալ դասակարգումը կատարված է ոչ միատեսակ սկզբունքով։ Այսպես՝ դասակարգման հիմքում ընկած կառուցվածքային և իմաստային սկզբունքը հավասարապես չի տարածվում բոլոր տեսակների վրա. եթե հարադրական և կցական բարդությունները միմյանց հակադրվում են կառուցվածքային հատկանիշով, ապա միևնույն հատկանիշով չեն հակադրվում իսկական⁶ բարդությանը, որը, իր հերթին, նախորդներից տարբերվում է միայն իմաստային հատկանիշով։ Ժամանակակից հայ քերականության մեջ, մասնավորապես բունական ձևերակներում և դպրոցական դասագրքերում, բառաբարդությունները ընդհանրապես դասակարգվել են անիսկական և իսկական⁷ տիպերի՝ նրանց իմաստային հատկանիշի հաշվառումով։ Ընդ որում անիսկական բարդությունների մեջ մտել են հարադրական և կցական բարդություններ⁸։ Սակայն անիսկական տերմինը, որ ստեղծվել է Մ. Աբեղյանի ստեղծած իսկական տերմինի հակադրությամբ, որքան էլ պայմանական, այնուամենայնիվ, ճիշտ չէ, քանի որ հարադրական և կցական բարդությունները ևս բարդություններ են իրենց ձևաիմաստային ուրույն հատկություններով, և, եթե նման չեն իսկական բարդություններին, ապա ոչ թե անիսկական են, այլ բարդության առանձին և տարբեր տիպեր են։ Բացի այդ, կցա-

⁵ Տե՛ս Մ. Աբեղյան, նշված աշխ., էջ 169:

⁶ Իսկական տերմինի տակ Մ. Աբեղյանը հասկանում է լիակատար բարդ, առավել ձույլ կամ ներհյուսված բարդություն:

⁷ Գ. Սևակ, Ժամանակակից հայոց լեզվի դասընթաց, էջ 159: Ա. Ղաբիբյան, Հայոց լեզու, 1959, էջ 61:

⁸ Սրանք իսկական բարդության համեմատությամբ առավել մոտ բարդություններ է դիտել նաև Մ. Աբեղյանը և միավորել մեկ ընդհանուր վերնագրի տակ (տե՛ս նշված աշխ., էջ 170):

կան բարդությունները, եթե մի կողմից ունեն ընդհանրություններ հարադրական բարդությունների հետ, ապա մյուս կողմից առավել ընդհանրություններ ունեն իսկական բարդությունների հետ. ընդ որում ընդհանուր են առաջին հերթին բաղադրիչների միացման ձևով, կառուցվածքով, այսինքն բաղադրիչների համադրականության մե, որ և ընկած է բառաբարդության տեսակների դասակարգման հիմքում:

§ 345. Հաբադրական տիպի մեջ են դասվում այն բարդությունները, որոնց բաղադրիչների շարահյուսական կապը զգացվում է, և նրանք իմաստային ամբողջականություն ստանալով հանդերձ, դեռևս ունեն հարադիր գործածություն (հմմտ. գիշերցերեկ, լուռ ու մունջ, եփել-թափել, գլխի ընկնել, լաց լինել, դուռս գալ, բաց անել և այլն):

Հարադրական բարդության բաղադրիչները ունեն առանձին բառական շեշտ⁹ և իրարից բաժանվում են արտասանական դարձով:

Հարադրական բարդությունների, մասնավորապես հարադրությունների հարստության մե և ճոխության մե հայերենը կարող է մրցել ամենազարգացած բառաբարդություն ունեցող լեզուների (գերմաներենի, հունարենի, պարսկերենի) հետ:

§ 346. Համադրական բարդությունները ունեն մեկ ընդհանուր բառային իմաստ, մեկ բառային շեշտ և բաղադրիչները ձևային անկախություն չունեն:

§ 347. Հարադրական բարդությունների մեծ մասը հակվում է միավորվելու, համադրական բարդության վերածվելու և առավել սերտ բառային իմաստ արտահայտելու: Այսպիսի բարդությունները կոչվում են կցական բաղադրություններ (հմմտ. տուն ու տեղատունտեղ, անց ու դարձ - անցուդարձ, կեր ու խում — կերուխում, առ և տուր — առևտուր և այլն): Իհարկե, կցական բարդություններ կարող են գոյանալ նաև ոչ անմիջաբար հարադրական բարդություններից, այսինքն առանց միջնորդական աստիճանի, այլ ուղղակի զանազան բառակապակցություններից (հմմտ. այս օր-այսօր, կես օր-կեսօր, կեղծ անուն-կեղծանուն և այլն):

⁹ Բացի հարադրական բայերից, որոնք ունեն մեկ ուժեղ և մեկ թույլ շեշտ (հմմտ. դուրս գալ, լաց լինել):

կցական բարդությունները, ի տարբերություն հարադրական բարդությունների, ունեն բառային մեկ շեշտ (այդպես են նաև իսկական բարդությունները), այսինքն արտասանական միավորվածություն։ Ինչպես՝ այսօր, տանտիկին, կեղծանուն, կերուխում, առևտուր և այլն։ Կցական բարդությունները թեև բառային մեկ ընդհանուր իմաստ են արտահայտում, սակայն զգացվում են երկու բաղադրիչների իմաստները։ այդ է պատճառը, որ հիշյալ բարդությունները կարելի է քանդել կամ անջատել միմյանցից, և նրանք հարադիր գործածությամբ վերստին կստանան իրենց շարահյուսական կապակցության իմաստը։

§ 348. Այս իմաստով պատկերը բոլորովին այլ է իսկական բարդություններում, որոնց բաղադրիչների շարահյուսական կապակցության իմաստը հիմնականում մթազնաժ է, և բարդության բաղադրիչների անջատումից կապակցությունը իմաստազրկվում է։ Այստեղ բարդության բառային իմաստը բաղադրիչների սոսկական գոմարը չէ, հետևաբար այս բարդությունները իմաստապես ավելի սերտ են, քան նախորդ տիպի բարդությունները և կոչվում են իսկական¹⁰։

Իսկական բարդություններ առաջանում են և՛ շարահյուսական կապակցություններից կամ դրանցից առաջացած կցական բարդություններից (հմտ. պարզերես, քացճակատ) և՛ լեզվի մեջ գոյություն ունեցող բարդ բառերի կաղապարների նմանակությամբ։

Իսկական բարդությունները իմաստով ավելի սերտանում և շաղկապվում են հոդակապի և ածանցման միջոցով, որ հիմնականում հատուկ է իսկական բարդություններին։

§ 349. Հիշյալ յուրաքանչյուր տիպի բարդության ներսում էլ բաղադրիչ անդամների փոխհարաբերությունները միմյանց և բարդության նկատմամբ տարբեր են և այստեղ էլ գոյություն ունեն տարբեր աստիճանավորումներ։ այսպես՝ նրանք կարող են ա) համադասական հարաբերություն արտահայտել, երբ բարդության բաղադրիչները համազոր են և համադաս. օրինակ՝ լուռումունջ, կաթիլ առ կաթիլ, լացուկոծ և այլն, բ) ստորադասական հարաբերություն արտահայտել, երբ անդամներից մեկը (գերազան-

¹⁰ Այս տերմինը թերևս այնքան էլ հաջող չէ և այն պահել ենք բարդության ենթատեսակների ավանդական անվանումները չխախտելու համար։

ցապես առաջինը) լրացնող դեր է կատարում և ստորագասվում է մյուսին. ինչպես՝ լրագրավաճառ (լրագիր վաճառող), գրասեղան (գրելու սեղան), բաց անել, լաց լինել, դուրս գալ, երես տալ և այլն: Սակայն այս աստիճանավորումները կքննվեն բարդության առանձին տիպի վերլուծության հետ կապված:

§ 350. Հարադրական և կցական բարդությունները ունեն հետևյալ ընդհանրությունները. ա) առաջացել են շարահյուսական կապակցություններից և բաղադրիչները բառային միավորներ են, բ) բաղադրիչների շարահյուսական կապը ձևաբանորեն դրսևորված է և գ) արտահայտում են գերազանցապես մեկ շարահյուսական հարաբերություն:

§ 351. Առավել շատ ընդհանրություններ ունեն համադրական տիպի բարդությունները (կցական, իսկական). քիչ չեն այն բարդությունները, որոնց արտահայտած շարահյուսական հարաբերությունը պարզելուց և կապակցությունը որոշելուց հետո է միայն հնարավոր տեղադրել կցական կամ իսկական ենթատեսակների մեջ:

Իսկական և կցական բարդությունների սահմանագիծը երբեմն դժվար է ճշգրտորեն որոշել այն պատճառով, որ ձևային կողմով երկուսն էլ լեզվական համադրական կառույցներ են և խմաստային կողմով էլ ունեն մի շարք ընդհանրություններ: Այսպես՝ բարդության բաղադրիչների հոդակապով միացումը, հնչյունափոխությունը և ածանցումը բնորոշ է հիմնականում իսկական բարդություններին, ինչպես՝ մեծաճոգի, գիտածողով, ջրկիր, տնտես, մեծամտություն, հերթափոխային և այլն, սակայն նման երևույթներ մասնակիորեն դրսևորվում են նաև կցական բարդություններում (հմտ. կցկտուր, կսկիծ, ցանցնել, մեծամեծ, ծամծմել, շարաշար, մաքրամաքուր, առաջխաղացում, առաջքաշում, ափհանում, բացթողում, լույսընծայում, միջինասիական¹¹, մանրթուրժուկան, կրակմարիչ, սպիտակգվարդիական և այլն): Բացի այդ, հաճախ իսկական բարդության բաղադրիչները կազմված են լի-նում երկու ամբողջական բառերից, առանց վերահիշյալ տարբե-

¹¹ Մի շարք կցական բարդություններ (հատկապես որոշիչ-որոշյալի կապակցության հիմքով առաջացածները) իբրև այդպիսիք ձևավորվում են երկրորդ բաղադրիչի ածանցավոր լինելու դեպքում:

րակիչ հատկանիշների և արտաքնապես քիչ են տարբերվում կցական բարդություններից, այդպիսին են հատկապես որոշիչ-որոշյալի կապակցության հիմքով առաջացած բարդությունները. հմմտ. վատառողջ, մեծանուն, ողջերթ, փոքրգլի, ֆարսիրտ, լայնէկրան, լուսերես և այլն:

Նման և վերոհիշյալ ածանցավոր (հմմտ. միջինասիական, առաջաշում և այլն) բաղադրություններում բարդության ճանաչման հիմնական գործոնը բաղադրիչների իմաստներից դուրս նոր իմաստի արտահայտումն է, որ հատուկ է հիմնականում իսկական բարդություններին¹². այսպես՝ վատառողջ նշանակում է վատ առողջություն ունեցող, մեծանուն՝ մեծ անուն ունեցող, ֆարսիրտ՝ ֆար սիրտ ունեցող և այլն:

Այս տարբերակիչ հատկանիշը էական է նաև այնպիսի բարդություններում, երբ միևնույն կաղապարով և անփոփոխ (չհնչունափոխված, չածանցված և առանց հոդակապի) ձևով հանդես են գալիս և՛ կցական, և՛ իսկական բարդություններ. ինչպես՝ փափուղի, մայրուղի և անցուղի, ծառուղի, բետոնուղի, թոխչոուղի, երթուղի և այլն: Նման բառերում բարդության տեսակը որոշվում է միայն բարդությունը քանդելիս և նրա շարահյուսական իմաստը վերականգնելիս: Առաջինները կցական բարդություններ են, առաջացել են որոշիչ-որոշյալի կապակցության հիմքով և հիշյալ կապակցության իմաստը պարունակում են և՛ բարդության մեջ, և՛ բարդությունը տրոհելիս: Վերջինները իսկական բարդություններ են, քանի որ շարահյուսական կապակցության իմաստ ստանում են միայն բարդության մեջ: Այսպես՝ ծառուղի նշանակում է ծառերի ուղի, թոխչոուղի՝ թոխքի ուղի, բետոնուղի՝ բետոնե ուղի և այլն: Սրանք շարահյուսական հարաբերություն կարող են արտահայտել միայն խոսողի գիտակցության մեջ, մտովի՝ առաջին բաղադրիչին կամ լրացնող զոյականին ավելացնելով ի կամ ե վերջավորություն-

¹² Նոր իմաստ են արտահայտում նաև հարադրական բարդություններից շատերը (մասնավորապես բառիմաստի փոփոխություն կրածները (հմմտ. հարադրական բայերի մեծ մասը, բաղահյուսական և կրկնավոր հարադրությունների մի մասը). ինչպես՝ գլխի բնկենեկ (հասկանալ), աչք ծակել, սիրտ տալ (մխիթարել, հուսադրել), ել ու մուտ, առ և տուր, եփել-քափել, հիմար-հիմար (հիմարաբար) և այլն, սակայն այստեղ բարդությունների տեսակները չեն կարող շփոթվել, քանի որ հարադրական բարդությունները ձևային անկախություն ունեն և միաձուլվ բառային միավորներ չեն:

ները, առանց որոնց, կապակցության անդամները առանձին գործածությամբ լրացում-լրացյալի հարաբերություն չեն արտահայտում: Այդ նշանակում է, որ բարդության տեսակի որոշման (խսկական կամ կցական) գործում մեծ նշանակություն ունի բաղադրիչների անջատումից առաջացած խմաստների գիտակցումը:

Հայերենում բարդության մեջ են մտնում մեծ թվով բառախմբեր. այսպես՝ անունները անունների հետ, անունները բայերի հետ, բայերը բայերի հետ և այլն:

§ 352. Հարադրական և կցական բարդությունները կազմված են հիմնականում մեկից ավելի բառերից, իսկ իսկական բարդությունները՝ և՛ մեկից ավելի հիմնական ձևություններից, և՛ բառերից ու բայահիմքերից, որի հետևանքով էլ, թերևս առաջին տիպի բարդություններում շարահյուսական կապը կայուն է և զգացվում է, իսկ երկրորդ տիպի բարդություններում բացահայտվում է միայն յուրաքանչյուր բարդության ներսում, նրա առանձին վերլուծությամբ և որոշ վերացություն կատարելով:

§ 353. Հարադրական և կցական բարդությունները արտահայտում են գեղազանցապես մեկ շարահյուսական հարաբերություն, իսկ իսկականները (նրանց մի մասը) կարող են արտահայտել նաև երկու և ավելի հարաբերություն:

Այսպիսով՝ ելնելով վերոհիշյալից, բարդության տեսակները կարելի է բնորոշել այսպես՝

1. Հարադրական են այն բարդությունները, երբ երկու կամ ավելի բառեր առանց միաձուլվելու (անջատ կամ գծիկով) արտահայտում են մեկ ընդհանուր բառային իմաստ, որի մեջ բաղադրիչները կամ լրիվ կերպով պահպանում են իրենց բառային իմաստները, կամ ստանում բոլորովին այլ, դարձվածային կամ փոխաբերական իմաստ:

2. Համադրական են այն բարդությունները, երբ երկու և ավելի բառեր կամ ձևույրներ միասնաբար արտահայտում են մեկ ընդհանուր բառային իմաստ, ունեն մեկ բառային շեշտ և բաղադրիչները ձևային անկախություն չունեն (գրվում են միացած):

Ա. Այն համադրական բարդությունները, որոնք բաղկացած են երկու և ավելի բառերի կապակցություններից, որոնց շարահյուսական հարաբերությունը ձևաբանորեն դրսևորված է և անջատելիս կապակցությունը վերականգնվում է, կոչվում են կցական բարդություններ:

Բ. Երկու կամ ավելի հիմնական ձևություններից կամ բառերից բաղադրված այն համադրական բարդությունները, որոնց շարահյուսական հարաբերությունը ձևաբանորեն դրսևորված չէ, երևվան է զալիս միայն բարդության մեջ, և բարդությունը քանդելիս կապակցությունը իմաստազրկվում է, կոչվում են իսկական բարդություններ:

I ՀԱՐԱԴՐԱԿԱՆ ԲԱՐԴՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

§ 354. Հարադրական բարդությունները բարդության առավել պարզ տեսակ են: Այստեղ բարդության բաղադրիչները թեև ձևվային տեսակետից անկախ, առանձին դիրք են գրավում, ունենառանձին բառական շեշտ և արտասանվում են դադարով, սակայն իմաստային տեսակետից անկախ չեն և արտահայտում են բառային մեկ ընդհանուր իմաստ: Կարևորը այստեղ բաղադրիչների իմաստային միասնությունն է, բառական մեկ ամբողջական, ընդհանրական իմաստ արտահայտելը, որի շնորհիվ և նրանք դասվում են բարդ բառերի շարքը: Սակայն բառային մեկ ընդհանուր իմաստը ևս բոլոր տեսակի հարադրական բարդություններում միատեսակ չի դրսևորված: Այսպես՝ նրանցից շատերը բարդության իմաստի մեջ պահպանում են նաև անկախ բաղադրիչների բառային իմաստները. ինչպես՝ ժամ առ ժամ, էջ առ էջ, ուշ-ուշ, կամաց-կամաց, հուշարձան-կոթող և այլն, մինչդեռ շատերը զրկվում են առանձին բաղադրիչների բառային իմաստներից և միասին վերցրած արտահայտում նոր բառային իմաստ: Այսպիսին է հարադրական բայերի մեծ մասը. ինչպես՝ աչքով տալ, աչք մտնել, սիրտ անել, սիրտ տալ, սիրտ առնել, երես տալ, երես առնել, ձեռք բերել և այլն: Սրանք գերազանցապես փոխաբերական իմաստ ունեն և ձեռք են բերել դարձվածքային արժեք:

Այսպիսով, հարադրությունների համար բնորոշ է բաղադրիչների ձևական անկախությունը և դրանց իմաստների ընդհանրական, ամբողջական լինելը:

Հարադրական բարդություններ կարող են առաջանալ տարբեր բառակապակցություններից՝ լրացում-լրացյալից, համադրաբառերից, միևնույն բառի կրկնությունից և այլն:

§ 355. Ըստ բաղադրիչների խոսքի մասային պատկանելու-

թյան, հարադրական բարդությունները լինում են հիմնականում անվանական և բայական:

Հարադրական բարդություններ են կազմվում նաև մակբայներով, ձայնարկություններով, բնածայնական և հղանակավորող բառերով ու բայաձևերով, սակայն սրանք հիմնականում կրկնավոր հարադրական բարդություններ են և հարադրական բարդությունների մեջ ընդհանուր առմամբ մեծ տեղ չեն գրավում:

1. ԱՆՎԱՆԱԿԱՆ ՀԱՐԱԴՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

§ 356. Անվանական հարադրություններ առաջանում են անվանական կապակցություններից: Սրանք գերազանցապես անուններով (գոյական, ածական, թվական և դերանուն) կազմված բարդություններ են: Անվանական հարադրությունները թեև քանակապես զիջում են բայական հարադրություններին (չհաշված կրկնավոր հարադիրները), սակայն այստեղ էլ աչքի է ընկնում հայերենի բառակազմության զարմանալի ճկունությունը. այսպես՝ հարադրվում են հայերենի բոլոր անվանական խոսքի մասերը. ինչպես՝ գոյականը գոյականի և մյուս անոնների, ածականը ածականի և մյուս անոնների, թվականը թվականի և մյուս անոնների հետ և այլն:

Ըստ բաղադրիչների՝ միմյանց և բարդության ընդհանուր իմաստի նկատմամբ ունեցած հարաբերության, անվանական հարադրական բարդությունները լինում են համադասական և ստորադասական:

ՀԱՄԱԴԱՍԱԿԱՆ ԱՆՎԱՆԱԿԱՆ ՀԱՐԱԴՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

§ 357. Համադասական են այն անվանական հարադրությունները, որոնց բաղադրիչները, միմյանց և բարդության ընդհանուր իմաստի նկատմամբ հավասար փոխհարաբերության մեջ են գրտնրվում և հավասարապես են մասնակցում բարդության իմաստի ձևավորմանը:

Համադասական հարաբերություն ունեցող հարադրությունները լինում են՝ ա) կրկնավոր, բ) բաղնչուսական, գ) նոր տիպի:

Ա) Կրկնավոր հարադրություններ

§ 358. Կրկնավոր հարադրությունները ամենապարզ և հնագույն բարդություններն են:

Մանր.— Կրկնավոր բարդությունների ճանաչման հարցում հայ քերականագիտության մեջ եղել է երկու տեսակետ: Ոմանք այն (ինչպես և բաղհյուսարկան հարադրությունները) դիտում են իբրև անիսկական բարդության առանձին տեսակ¹, իսկ ոմանք էլ՝ հարադրական բարդության մի առանձին տեսակ²: Կրկնավոր հարադրությունները հարադրական բարդության տեսակ են, և թեև միացած են դժիկով, սակայն հիմնականում ունեն ձևային անկախություն, առանձին բառական շեշտ, այլև արտասանական դար:

Կրկնավոր հարադրությունները մեր լեզվի զարգացման նախասովետական փուլում, ինչպես և սովետական շրջանի առաջին տասնամյակներում, առավել գործածական էին բարբառներում, և գեղարվեստական լեզվում գործածվում էին վերջինիս ժողովրդախոսակցական երանգ հաղորդելու համար. ինչպես՝ պաղ-պաղ, ծուփ-ծուփ («Պաղ-պաղ ջրեր պապակ շուրթս չի բացվի, Մուփ-ծուփ ծաղկունք, լացող աչքս չի բացվի», Իս.), ալվան-ալվան, հոնգուր-հոնգուր, մուշ-մուշ (ն. տ.), մուրիկ-մուրիկ «Ուման կուգա միալար, Մուրիկ-Մուրիկ եղնիկին», ն. տ.) և այլն: Կրկնավոր հարադրությունների գործածությունը խիստ կենսունակացել է հայերենի զարգացման հատկապես վերջին տասնամյակներում և բնորոշ է արդեն հայերենի ոչ միայն ժողովրդախոսակցական, այլև գրական և գեղարվեստական լեզվին. ինչպես. ծալ-ծալ, զանգակ-զանգակ, հուլունք-հուլունք («Հնձվորի երգ էր փրված, հուլունք-հուլունք էր, զանգակ-զանգակ», Վն, Գիրք լինելության), ծվեն-ծվեն (ն. տ.), թել-թել, դեզ-դեզ (ն. տ.), հազար-հազար, փաթիլ-փաթիլ, ողջ-ողջ («Անդունդը ուզում էր ողջ-ողջ կլանել» (ԲՎ, Մաղիկներս մնացին հեղվում), ծիլ-ծիլ, խուրձ-խուրձ, մեկ-մեկ, նորից-նոր («Մեռնելուց առաջ կուգին շրջել կացիս, ծիծաղիս վայրերը մեկ-մեկ... Եվ մոմերի պես նորից-նոր վառել իմ ժողովրդի հույսերը մեկ-մեկ», ՀՀ, ԳԹ):

Բառակրկնությունները (և՛ հարադրական, և՛ կցական) մեր լեզվում արտահայտվում են խիստ հարուստ և բազմազան ձևերով: § 359. Կրկնավոր հարադրությունները արտահայտում են կրկնվող բառերի կամ արմատների իմաստների սաստկացում, հոգ-

¹ Տե՛ս Դ. Սևակ, Ժամանակակից հայոց լեզվի դասընթաց, 1955, էջ 160:

² Մ. Աբեղյան, Եղված աշխ., էջ 174: Ա. Աբրահամյան, Բայր ժամանակակից հայերենում, էջ 137:

նաեկիություն, բաղադրիչների առանձին իմաստների ընդգծում և այլն:

Կրկնավոր հարադրությունները միմյանցից անջատվում են գծիկով:

§ 360. Հարադրական կրկնավորներ են կազմվում հայերենի գրեթե բոլոր խոսքի մասերի կրկնությամբ. այսպես՝

ա) Գոյականների կրկնությամբ մեծ մասամբ կազմվում են հոգնակիության իմաստ պարունակող ածական անուններ և մակբայներ. *ինչպես՝* խումբ-խումբ հավաքվել (*մակբայ*), հատված-հատված տանել (*Ո՛ւ հատված-հատված տանում է իրեն վերքերն անհամար, Հայոց լեռներում, սուգի լեռներում», ՀԹ, Հայոց վիշտը*), հիվանդ-հիվանդ գնալ (*մակբայ*), գույն-գույն փափեր (*ածական*), ուլունք-ուլունք շարվել (*մակբայ*), կտոր-կտոր, կաթիլ-կաթիլ, գունդ-գունդ, ծալ-ծալ, տեսակ-տեսակ, թերթ-թերթ (*«Գրերը թերթ-թերթ արժաք», ՎԽ, Գիրք լինելության*), դեզ-դեզ, տեղ-տեղ, թել-թել (*«Եվ թել-թել հյուսվում է նոր գյուղի պատմությունը», ՍՀ*) և այլն:

Կրկնավորների խոսքի մասային իմաստների կոնկրետացումը տեղի է ունենում հիմնականում խոսքի մեջ:

§ 361. Գոյականների կրկնությամբ և առ նախդրով, *ինչպես* և կրկնվող բաղադրիչներից մեկի (*գերազանցապես առաջինի*) հոլովված ձևով (*հիմնականում բացառական և ներգոյական հոլովաձևերով*) նույնպես կազմվում են բավական թվով կրկնավորներ, որոնք ունեն մակբայական արժեք. *ինչպես՝* գունդ առ գունդ, գլուխ առ գլուխ, ժամ առ ժամ, ժամանակ առ ժամանակ, բոպե առ բոպե, ձայն առ ձայն, հնչյուն առ հնչյուն, խեցի առ խեցի (*«Ձայն առ ձայն, հնչյուն առ հնչյուն, խեցի առ խեցի Կոմիտասը ժողովում էր հայ երգի փշրված սափորը», ԵԵ*), մասունք առ մասունք, մեկ առ մեկ, գյուղից-գյուղ, շենից-շեն, ֆաղափից-ֆաղափ, հեռու-հեռավում, հեռու-հեռվից, ձեռքից-ձեռք, փողոցից-փողոց և այլն:

Գոյականներով կազմված բավական թվով կրկնավոր հարադրություններ կան նաև երկրորդ բաղադրիչների տրական հոլովաձևերով (*-ի վերջավորությամբ*), որոնք գերազանցապես մակբայական կիրառություն ունեն. *ինչպես՝* գլուխ-գլխի, թև-թևի, կող-կողի, լանջ-լանջի, հակատ-հակատի, օր-օրի, ուս-ուսի, մեջք-մեջքի և այլն:

բ) Ածականների կրկնությամբ կազմվում են սաստկական նշանակությամբ ածականներ և մակբայներ. *ինչպես՝ դառը-դառը, խոշոր-խոշոր, ծանր-ծանր, կծու-կծու, կուտակ-կուտակ* («Առաջին բերքն էլ այսպես կուտակ-կուտակ էր», ԳԹ), *մաքուր-մաքուր, մեծ-մեծ, շատ-շատ, շեկ-շեկ, շոր-շոր, պաղ-պաղ, պարզ-պարզ, սև-սև, տափ-տափ և այլն:*

Ընդ որում միևնույն կրկնավորը հաճախ կարող է ունենալ և՛ ածականի, և՛ մակբայի խոսքի մասային արժեք. *ինչպես՝ մեծ-մեծ աչքեր, մեծ-մեծ խոսել, պաղ-պաղ ջրեր, պաղ-պաղ ուտել, տափ-տափ խոսել, տափ-տափ հաց և այլն:*

Ածականների կրկնությամբ կազմված կրկնավորների մեջ գերակշռում է մակբայական խոսքի մասային իմաստը, իսկ ածականների մեծ մասն էլ գործածվում է հոգնակի գոյական որոշյալների հետ և կրկնությամբ արտահայտում սաստկական իմաստ. *ինչպես՝ սև-սև աչքեր, բուխ-բուխ մազեր, պաղ-պաղ ջրեր և այլն:*

գ) Թվականների կրկնությամբ կազմվում են բաշխական թվականներ. *ինչպես՝ հինգ-հինգ, տասը-տասը, երկու-երկու, մեկ-մեկ³, երեք-երեք, չորս-չորս, հազար-հազար և այլն:*

Թվականների կրկնությամբ բարդություններ կարելի է կազմել գրեթե բոլոր պարզ թվականներից:

դ) Դերանունների կրկնությամբ կազմված կրկնավոր բարդությունները համեմատաբար ավելի քիչ են, քան թվականներով կազմված կրկնավորները. դերանուններով կրկնավոր բարդություններ կազմվում են առավելապես ցուցական, հարաբերական և որոշյալ դերանուններից և արտահայտում են բազմակիության ու մասամբ մակբայակերտ իմաստ. *այսպես՝ ամենը-ամենը* («Եվ այդ ամենը-ամենը տեսնում էր Սողոմոնը», ԲՎ, Մաղիկներս մնացին հեռվում), *այսքան-այսքան, այս-այս, այսինչ-այսինչ, բոլորը-բոլորը* («Բեռլինում զարուն էր, նա խելահեղորեն թափվել էր բոլոր-բոլորի և ամեն-ամենի վրա», Ն. տ.), *քանի-քանի, իրեն-իրեն, որքան-որքան և այլն:*

Հարցական-հարաբերական դերանունների կրկնությամբ կազմված բառերը մի քանի կազմություններում ունենում են նաև ոչ

3 Մեկ-մեկ կրկնավորը ստացել է նաև երբեմն մակբայի իմաստը:

բազմակիություն, այլ իմաստային նոր երանգ. այսպես՝ ով-ով (Ով-ով, նա չէր կարող այդպես վարվել), ինչ-ինչ (Ինչ-ինչ պատճառներով նա չուզեց ներկայանալ) և այլն:

Դերանունների կրկնությամբ հարադրական բարդությունները կազմվում են նաև ու և և շաղկապներով և արտահայտում մասամբ բազմակիության, մասամբ էլ մակբայակերտ իմաստ. օրինակ՝ ինչ ու ինչ, քեզ ու քեզ, ինձ ու ինձ, ով ու ով և այլն:

Ե) Մակբայների կրկնությամբ կազմված կրկնավորները ևս կենսունակ են հայերենում և արտահայտում են հատկանշային իմաստների սաստկացում. ինչպես՝ արագ-արագ, ուշ-ուշ, շուտ-շուտ, փչ-փչ, մերթ-մերթ, երբեմն-երբեմն, հազիվ-հազիվ, ստեպ-ստեպ և այլն:

Ածանցներով (մակբայակերտ) կազմված մակբայներից սովորաբար կրկնավոր հարադրություններ չեն կազմվում. հայերենի համար անսովոր են հայրաբար-հայրաբար, խիզախորեն-խիզախորեն, առանձնապես-առանձնապես և այլն:

Կրկնավոր հարադրություններ չեն կազմվում նաև կապերից ու շաղկապներից:

§ 362. Ու շաղկապը և հա մասնիկը⁴ միացնող բաղադրիչի դեր են կատարում մի շարք կրկնավոր հարադրություններում. օրինակ՝ շատ ու շատ, լի ու լի, դեմ ու դեմ, բրբխկ հա՛ բրբխկ, ֆրստ հա՛ ֆրստ, զնա հա՛ զնա, բեր հա՛ բեր, ֆաշիւ հա՛ ֆաշիւ, նստիւ հա՛ նստիւ, կեր հա՛ կեր, տուր հա՛ տուր («էն օրն էկան թովչի արին, հարկ են ուզում տուր հա՛ տուր», ՀԹ) և այլն, որոնք մեծ մասամբ արտահայտում են սաստկական երանգ:

Մանոր.— Մակբայներով, բնաձայնական և եղանակավորող բառերով ու առանձին բառաձևերով կազմված կրկնավորները, որ աննշան մաս են կազմում հարադրական կրկնավոր բարդությունների մեջ, անվանական կարգին չեն պատկանում, և այստեղ անվանական հարադրություններ ընդհանուր անվանումը պայմանակա՞ն է:

⁴ Սրանով միացող կրկնավորները մեծ մասամբ բնաձայնական բառեր կամ առանձին բառաձևեր են:

Հնչյունափոխված կրկնավորներ

§ 363. Կրկնավոր հարադրությունների բաղադրիչները հաճախ հանդես են գալիս հնչյունափոխված ձևով: Հնչյունափոխությունը լինում է բաղադրիչներից մեկի բաղաձայնի կամ ձայնավորի փոփոխությամբ, իսկ երբեմն էլ դրանց սղումով: Կրկնավոր հարադրության բաղադրիչների հնչյունափոխությամբ կազմված բարդությունները բնորոշ են հատկապես ժողովրդախոսակցական լեզվին և բազմազան ու հարուստ ձևերով են հանդես գալիս ներառում: Կրկնավոր բարդության բաղադրիչների հնչյունափոխության շնորհիվ ավելի ընդլայնվում է հնչյունափոխված բաղադրիչի քառական իմաստը, այն արտահայտում է իրեն նման և մոտիկ առարկաներ ու հատկանիշներ (ստացվում է կրկնվող բառի իմաստի ծավալային ընդլայնում):

Հնչյունափոխված կրկնավորներ լինում են հիմնականում առաջին բաղադրիչների տարբերակներով: Կրկնավորների հնչյունափոխությունը լինում է հետևյալ բնույթի:

ա) Կրկնավոր հարադրության առաջին բաղադրիչի սկզբի բաղաձայնը երկրորդ բաղադրիչում փոխվում է այլ բաղաձայնի (առավելապես մ-ի)։ *Խնչպես՝ բարակ-մառակ, զլտոռ-մլտոռ, պղտոռ-մղտոռ («Գլտոռ-մլտոռ ֆարիկն ասավ, Պղտոռ-մղտոռ ջրիկն ասավ», ՀԹ), զիզի-պիզի, քաց-մաց, քելիկ-մեկիկ, քոլի-վոլի, լոթի-փոթի, խոլոռ-մոլոռ, խունջիկ-մունջիկ, ծուխ-մուխ, ծուտիկ-մուտիկ, կլոռ-մլոռ, հաց-մաց, դոի-բոի, շեկլիկ-մեկլիկ, չիր-միր, պակաս-մակաս, ցախ-մախ, փայլուն-մայլուն և այլն:*

բ) Կրկնավոր հարադրության երկրորդ բաղադրիչի սկզբում ավելանում է բաղաձայն. *ինչպես՝ առակ-զառակ, աման-չաման, ամբաղ-զամբաղ, աղֆատ-մաղֆատ, ոլոռ-մոլոռ և այլն:*

գ) Առաջին բաղադրիչի սկզբի բաղաձայնը դուրս է ընկնում. *ինչպես՝ այլուն-փայլուն, առոֆ-փառոֆ, ալան-բալան և այլն:*

դ) Երկրորդ բաղադրիչի մեջ փոխվում է առաջին բաղադրիչի ձայնավորը. *ինչպես՝ քաֆ-թուֆ, լակոտ-լուկոտ, ծակ-ծուկ, ձեն-ձուն, մարդ-մուրդ, մանր-մունր, փալաս-փուլուս, վաշ-վիշ և այլն:*

§ 364. Ածականներով կազմված կրկնավորների մեջ երբեմն կրկնվում է առաջին վանդը, ըստ որում փակ վանկի վերջին բաղաձայնը փոխվում է փ-ի կամ ս-ի, իսկ եթե բաց վանկ է՝ վերածվում է փակ վանկի: Այս եղանակով ուժգնանում է ածականի հատկա-

նշային իմաստը. այսպես՝ դափ-դատարկ, լեփ-լեցուն, նեփ-ներ-մակ, շիփ-շիտակ, կաս-կարմիր, սեփ-սև, նոփ-նոր («Այդ նոփ-նոր ֆլորինները շատ կզարմանան՝ ընկնելով անծանոթ տերերի մոտ», Ալ. Դյումա, Սև կակաշ) և այլն:

§ 365. Հնչյունափոխված կրկնավոր հարադրությունների մեծ մասի, հատկապես միավանկ բաղադրիչներով կրկնավոր բարդությունների, բաղադրիչները կարող են միանալ նաև ու շաղկապով, ինչպես՝ ծակ ու ծուկ, ծուխ ու մուխ, հաց ու մաց, հունք ու բունք, տեղ ու մեղ, ֆիթ ու միթ, չիբ ու միբ և այլն, որոնք արտահայտում են հավաքական, ընդհանրական իմաստ:

Բ) Բաղնյութական հարադրություններ

§ 366. Հարադրության այս տեսակի մեջ մտնում են այն բառերը, որոնք կազմված են համանիշ, մոտ և նման հասկացությունների, ինչպես նաև իրար իմաստով հակադիր, սակայն իրականության մեջ իրար հաջորդող երևույթներ կամ գործողություններ արտահայտող բառերով: Բաղնյութական հարադրության երկու բաղադրիչներն էլ ունեն առանձին բառական շեշտ:

Ըստ կապակցման ձևի, բաղնյութական հարադրությունները լինում են շաղկապավոր և անշաղկապ:

1. Շաղկապավոր բաղնյութական հարադրություններ

§ 367. Շաղկապավոր բաղնյութական հարադրությունների բաղադրիչները իմաստապես կապվում և մերձենում են ու, և շաղկապներով: Այսպես՝ ան ու ղող, ան ու սաքսափ, ախ ու վախ, առ ու վաճառք, աջ ու ձախ, ամպ ու զամպ, բառ ու բան, գիլ ու գլոր («Աղբյուրներդ գիշեր ու զոր խոսքի բռնված իրար հետ, Վրտակներդ գիլ ու գլոր Արեւշտմե փեշերեդ», Իս.), դատ ու դատաստան, դարդ ու ցավ, դեղ ու դարման, երգ ու տաղ, զարդ ու զարդարանք, զառ ու լալ, ժամ ու ժամանակ, ժամ ու պատարագ, լաց ու կոծ, լուռ ու մունջ, խաղ ու պար, խաղի ու խայտառակ, խոսք ու զրույց, խելք ու միտք, խիղճ ու խղճմտանք, ծաղր ու ծանակ, կարգ ու կանոն, կյանք ու աբե, հատ ու կենտ, հոգս ու ցավ, ձայն ու ծպտուն, նազ ու տուզ, նետ ու աղեղ, շենք ու շնորհք, ողջ ու

առողջ, չոր ու ցամաք, չուլ ու փալաս, ջանք ու եռանդ, ջարդ ու փշուր, վար ու ցանք, տուն ու տեղ, ցաֆ ու ցրիվ, ցիր ու ցան, ուժ ու կոռով, ուղն ու ծուծը, քար ու ապառաժ, քար ու հող, բաց ու խուփ, ետ ու առաջ, ել ու մուտ, լավ ու վատ, քաց ու չոր, մեծ ու փոքր, օր ու գիշեր և այլն:

§ 368. Վերոբերյալ բաղհյուստական շաղկապավոր հարադրությունների մեծագույն մասը գործածվում է և՛ հարադրական, և՛ համադրական (կցական) եղանակով: Առհասարակ անվանական հարադրությունների մեջ ամենից շատ կցական բարդության վերածվելու հակված են բաղհյուստական հարադրությունները. ինչպես՝ ահ ու դող և անուղող, ախ ու վախ և ախուվախ, աղ ու հաց և աղունաց, առ ու ծախ (Գրուդացիության ճորտացված լինելու ապացույցն են նրանց առ ու ծախի հիշատակումները, Ավ.) և առուծախ, բառ ու բան և բառուբան, դարդ ու ցավ և դարդուցավ, լուռ ու մունջ և լուռումունջ, լաց ու կոծ և լացուկոծ, խաղ ու պար և խաղուպար, կարգ ու կանոն և կարգուկանոն, հող ու ջուր (Սիբիրյան հող ու ջրի ծնունդ են», Ավ.) և հողուջուր, հատ ու կենտ և հատուկենտ, նազ ու տուզ և նազուտուզ, չոր ու ցամաք և չորուցամաք, ջարդ ու փշուր և ջարդուփշուր, վար ու ցանք և վարուցանք, տուն ու տեղ և տունուտեղ, ցիր ու ցան և ցիրուցան, ուղն ու ծուծը և ուղնուծուծը, օր ու արև և օրուարև և այլն: Վերոհիշյալ բարդությունների հարադրական և կցական ձևով գործածությունը կախված է այն հանգամանքից, թե բառական շեշտը առանձին բաղադրիչների վրա ենք դնում, թե դրանցից վերջինի վրա՝ ուզում ենք հատ-հատ ընդգծել երկու բաղադրիչների բառական խմաստներն էլ, թե միացնել. այսպես՝ հատուկենտ բարդությունը, որ արդեն վերածվել է կցական բարդության, գործածվում է բառակազմական երկու եղանակով էլ (հարադրական և կցական). այն Գրական թերթը-ի միևնույն հոդվածում հանդիպում է և՛ հարադրական, և՛ կցական եղանակով. այսպես՝ «Հանդիպում են քնակավայրերից հատուկենտ հեռացող մարդիկ (ԳԹ, 21, 2, 1969) և «Կան, հատ ու կենտ գոյություն ունեն դժբախտաբար» (ն. տ.): Հիշյալ հարադրություններից շատերը այժմ առավելապես գործածվում են կցական եղանակով, սակայն հարադրական եղանակը ևս գործածական է (պետք է նշել, որ այս հարցում բացարձակ սահմանազատում գոյություն չունի ժամանակակից հայերև-

նում): Սրանցից քչերն են միայն, որ գրվում են զուտ հարադրական եղանակով. ինչպես՝ գիշեր ու զոր, զարդ ու զարդարանք, դատ ու դատաստան, ժամ ու ժամանակ, ժամ ու պատարագ, խել՝ ու միտք, խիղճ ու խղճմտանք, ջանք ու եռանդ, փար ու ապառաժ, փար ու կռպաշտ և այլն, և քչերն են, որ գրվում են զուտ կցական եղանակով, այսինքն՝ վերածվել են լիակատար կցական բարդությունների և այլևս հարադրական եղանակով չեն գործածվում. ինչպես՝ եռուզեռ, երթևեկ, ելևէջ, առևտուր, ելումուտ, ջարդուխուրդ և այլն:

Վերոհիշյալ բաղճյուսական հարադրություններից շատերը, վերածվելով կցական բարդության և իմաստապես ավելի սերտանալով, ստացել են փոխաբերական իմաստ. ինչպես՝ առուծախ, աղունաց, առևտուր, խաղուպար, կերուխում, քառուրան, օրուարև, նիստուկաց և այլն:

2. Ա ն շ ա դ կ ա պ բ ա ղ ճ յ ու ս ա կ ա ն հ ա ր ա դ ր ու թ յ ու ն ն ե ր

§ 369. Այսպիսի անվանական հարադրությունները մեծ մասամբ գոյական անուններով կազմված բարդություններ են. ինչպես՝ ակն-աղբյուր («Անդորր լոռն թռչունների վառ մեղեդին, Ակն-աղբյուր», Իս.), անթիվ-անհամար, այսօր-վաղը («Կարինը այսօր-վաղը օղակի մեջ կլինի», ԲՎ, Մաղիկներս մնացին հեռվում), գիշեր-ցերեկ, աղմուկ-աղաղակ, արար-աշխարհ, հարայ-հրոց, արյուն-արցունք, բուք-բորան, դեղ-դարման, դուռ-դրացի. դնուլ-զուտնա, բարով-խերով, քանկ-էծան (Գնել էր՝ առանց թանկ-էծան հարցնելու, ԵԵ), լոկկ-մնջիկ, ծառա-գործավոր, կոկիվ-կոտորած, կանաչ-կտրին, անել-չանել, շուք-շվաք և այլն:

Վերոհիշյալ բարդություններում գծիկի փոխարեն կարելի է վերականգնել նաև շաղկապները (գերազանցապես ու). ինչպես՝ աղմուկ ու աղաղակ (աղմուկ և աղաղակ), այսօր կամ վաղը, անթիվ ու անհամար, գիշեր ու ցերեկ, քանկ ու էծան (թանկ և էծան), արյուն ու արցունք, բուք ու բորան, դուռ ու դրացի, շուք ու շվաք և այլն, սակայն առանց շաղկապների հիշյալ բարդություններն առավել կոտ ու ամբողջական են:

§ 370. Ըստ բաղադրիչների միմյանց նկատմամբ ունեցած իմաստալին փոխհարաբերության, բաղճյուսական հարադրու-

թյունները լինում են՝ ա) համանիշ և մոտիկ իմաստ արտահայտող անուններով կազմված բաղճյուսական հարադրություններ և բ) հականիշ անուններով կազմված բաղճյուսական հարադրություններ:

ա) Համանիշ և մոտիկ իմաստներ արտահայտող անուններով կազմված բաղճյուսական հարադրություններ: Սրանք միմյանց և բարդության ընդհանուր իմաստի հանդեպ գտնվում են համազոր հարաբերության մեջ և արտահայտում են սաստկական, այլև հավաքական ամբողջության նշանակություն. ինչպես՝ ան ու դուդ, ան ու սարսափ, ախ ու վախ, դատ ու դատաստան, դարդ ու ցավ, դեղ ու դարման, երգ ու տաղ, ժամ ու պատարագ, լաց ու կոծ, լուռ ու մունջ, խաղ ու պար, խոսք ու զրույց, նազ ու տուզ, նետ ու աղեղ, շենք ու շնորհք, հատ ու կենտ, տուն ու տեղ, ցիր ու ցան, ուժ ու կորով, բարով-խեղով, անթիվ-անհամար, բուր-բուրան, դնու-զուռնա, դեղ-դարման, դուռ-դրացի, լոկի-մնջիկ, ծառա-զոռծավոր, շուր-շվափ, քար ու ապառաժ և այլն:

բ) Հականիշ անուններով կազմված բաղճյուսական հարադրություններ: Սրանց բաղադրիչները բարդության նկատմամբ գտնվելով համադաս և համազոր հարաբերության մեջ, միմյանց նկատմամբ հականիշ և հակադիր (բայց ոչ ստորադաս) հարաբերության մեջ են գտնվում: Այս հականիշ իմաստները սակայն իրականության մեջ այնքան կապված և շաղկապված են միմյանց հետ, որ հաճախ հաջորդում, լրացնում ու շարունակում են միմյանց. ինչպես՝ առ ու ծախ, առ ու վաճառք, առ և տուր, աջ և ձախ, անց ու դարձ, բաց ու խուփ, ետ ու առաջ, ել ու մուտ, քանկ-էծան, անել-ջանել, գիշեր-ցերեկ, այսօր-վաղը և այլն:

§ 371. Անվանական հարադրությունները հոլովվելիս և հոդ ստանալիս դիտվում են իբրև մեկ բառ, և փոխվում է միայն վերջին բաղադրիչը (հմմտ. ահ ու դողի, տուն ու տեղի, գնալ-գալը, գնալ-գալու և այլն), բացառությամբ անձի անուն արտահայտող անվանական հարադրիչների, որոնց առաջին բաղադրիչը առնում է միայն տրական հոլով և այս ձևով հոլովվում մինչև վերջ (հմմտ. հայր ու որդի, հոր ու որդու, հոր ու որդու(ն), հոր ու որդուց և այլն)⁵:

⁵ Տե՛ս Գ. Սևակ, նշված աշխ., էջ 165:

Գ) Նոր տիպի համադասական հարադրություններ

§ 372. Վերոհիշյալ բոլոր հարադրական բարդություններն էլ, տարբեր կենսոնստիտյումբ գործել են մեր լեզվի զարգացման տարբեր շրջաններում: Սակայն հայերենի սովետական շրջանի կենդարյա զարգացման վերջին երկու-երեք տասնամյակներից առանձնացել է հարադրական բարդության մի նոր տեսակ: Այս նոր տեսակը տարբերվում է վերոհիշյալ անշաղկապ անվանական հարադրություններից նրանով, որ եթե վերջիններիս բաղադրիչները միասնաբար արտահայտում են մեկ ընդհանուր բառային իմաստ (հմմտ. արար-աշխարհ = բոլորը, ամբողջը. կոիվ-կոտորած = պատերազմ. դուռ-դրացի = հարևան և այլն), ապա սրանց նմանակությամբ կազմված նոր տիպի բարդ բառերի ընդհանուր իմաստներում պահպանված են երկու բաղադրիչների իմաստներն էլ (հմմտ. գրական-գեղարվեստական, գաղափարական-գեղարվեստական և այլն):

Սրանք մեծ մասամբ հատկանշային իմաստ արտահայտող համադասական հարադրություններ են, որոնք ստեղծվել են երկու տարբեր հասկացությունների միասնաբար արտահայտելու պահանջով: Այստեղ երկու բաղադրիչներն էլ միմյանց և բարդության ընդհանուր իմաստի նկատմամբ գտնվում են համադասական հարաբերության մեջ: Այսպիսի բարդությունների բովանդակության պլանում հավասարապես արտահայտված են երկու բաղադրիչների իմաստներն էլ, որոնք, սակայն, միացվում են և արտահայտում մեկ ամբողջական հատկանշային իմաստ:

§ 373. Այս տիպի համադաս անվանական հարադրություններում միավորվում են և՛ համառոտ կամ իրար հետ առնչվող, և՛ բոլորովին տարբեր հասկացություններ արտահայտող բառեր. ինչպես՝ արտադրական-ճյուղային, գրական-գեղարվեստական, գաղափարական-գեղարվեստական, կուլտուր-կենցաղային, կուլտուր-լուսավորական, Մառ-ս-լենինյան, նախագծային-կոնստրուկտորական, սովետա-բուլղարական, սովետա-ռումինական, սովետա-իրանական, սովետա-չեխոսլովակյան և այլն:

Հատկանշային իմաստ արտահայտող համադաս հարադրությունները նույնպես հակված են համադրական բարդությունների վերածվելու և դրանցից շատերը, մասնավորապես առաջին եզրում առվ վերջացողները, շաղկապավոր բաղճյուսական հարադրու-

թյունների նման ստեղծվելուց անմիջապես հետո գործածվում են համադրական ձևով, որով իմաստապես ավիլի են սերտանում և ձգտում արտահայտելու առավել ընդհանրական հատկանշային իմաստ. *ինչպես՝* գիտաինֆորմացիոն, գիտահետազոտական, գիտաաթեիստական, գիտատեխնիկական, ժողովրդախոսակցական, ժողովրդատնտեսական, հուզաբարտահայտչական, լեզվագրական, ֆիզիկամաթեմատիկական և այլն:

Ծանոթ.— Այս բարդություններից շատերը մինչև Տերմինաբանական կոմիտեի 1976 թ. ապրիլի՝ գծիկի գործածության մասին որոշումը գրվում էին նաև գծիկով. *ինչպես՝* հուզա-արտահայտչական և հուզաբարտահայտչական, ժողովրդա-խոսակցական և ժողովրդախոսակցական, գիտա-աթեիստական և գիտաաթեիստական և այլն:

ՄՏՈՐԱԴԱՍԱԿԱՆ ԱՆՎԱՆԱԿԱՆ ՀԱՐԱԴՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

§ 374. Մրանք նույնպես նոր տիպի հարադրական բարդություններ են և թեև դեռևս չեն արտացոլված բուհական ու դրպրոցական ձեռնարկներում, սակայն իբրև հարադրական բարդության առանձին տեսակ անառարկելի իրողություն են և հանդիսանում են հայերենի խիստ ակտիվ ու գործուն բառակազմական միջոցներից մեկը (հմմտ. գրադարան-ընթերցարան, հուշարձան-կոթող, բաղնիք-լվացքատուն և այլն): Հնարավոր է, որ այսպիսի բարդության սաղմերը կային մեր լեզվում (հմմտ. ծառա-գործավոր, կոիվ-կոտորած և այլն), սակայն իբրև հարադրական բարդության յուրահասուիկ ձև, այն ձևավորվեց և ժամանակակից հայերենի բառակազմության կենսունակ եղանակ դարձավ հայերենի զարգացման սովետական շրջանում (մասնավորապես 50—60-ական թվականներից): Մրանք անվանական հարադրություններ են, որոնց բաղադրիչները բարդության մեջ ստորադասական հարաբերություն ունեն: Առաջին բաղադրիչը ստորադասվում է երկրորդին, լրացնում է նրան և ամբողջ բարդությունը արտահայտում է որոշիչ-որոշյալի հարաբերություն: Այսպիսի բարդության բաղադրիչները դերազանցապես առարկայական իմաստ արտահայտող տարբեր բնույթի բառեր են, որոնք միացվում են և հանդես գալիս իբրև բառային մեկ ամբողջություն արտահայտող միավորներ. *ինչպես՝* աղբյուր-հուշարձան, արհեստանոց-մեքենա, բազ-

նիփ-լվացֆատուն, զանձարան-արխիվ, գեներալ-մայոր, դոկտոր-պրոֆեսոր, դիզել-էլեկտրագնաց, քղթակից-անդամ, բատրոն-ստուդիա, ինժեներ-գնդապետ, ինժեներ-ֆիմիկոս, լուսանկար-մեղադրանք, խանութ-ճաշարան, հուշարձան-կոթող, հյուրանոց-ռեստորան, հիվանդանոց-պոլիկլինիկա, հատակագիծ-ֆարտեզ, մարդ-ֆաղաֆացի, մատչ-տուրնիր, մսուր-մանկապարտեզ, մրցանակ-գավաթ, նկար-առաջարկ, վազոն-ռեստորան, տիեզերագնաց-օդաչու, տուն-թանգարան, ցուցահանդես-տոնավաճառ, ֆարտեզ-սխեմա և այլն: Սրանք, ի տարբերություն նախորդ անվանական հարադրությունների, հսկված չեն վերածվելու կցական բարդություն, թեև կիռքատրոն բառը, որ հիշյալ բարդությունների թվին է պատկանում, արդեն վերածվել է կցական բարդության:

Թվական անուններով կազմված հարադրական բարդություններ

§ 375. Հարադրական բարդության այս տեսակը քանակապես անհամեմատ քիչ է, քան հարադրական բարդության վերոհիշյալ տեսակները: Այստեղ հիմնականում գերիշխում են բարդ թվականները, որոնց մեջ մտնում են հարյուր թվականից բարձր բոլոր բարդ թվականները. ինչպես՝ հարյուր մեկ, հարյուր երկու, հազար հինգ հարյուր, հազար ութ հարյուր յոթանասունվեց, հազար ինը հարյուր վաթսունուր, վեց հարյուր փամհինգ, երկու հարյուր ինըսուն, երեք հարյուր վաթսունչորս, վեց հարյուր հիսուն, մեկ միլիոն երեք հարյուր հազար և այլն:

§ 376. Թվականներով կազմված հարադրական բարդությունների մեջ են մտնում նաև իրար հաջորդող կամ մոտիկ թվային իմաստ պարունակող թվականներով կազմված հարադրական բարդությունները, որոնց բաղադրիչները միասին վերցրած արտահայտում են բարդության բաղադրիչների իմաստներին մոտիկ, սակայն մոտավոր և ոչ որոշակի կամ կոնկրետ թվային իմաստ. ինչպես՝ մեկ-երկու, երեք-չորս, հինգ-վեց, յոթ-ութ, տասը-տասն-հինգ, տասը-փսան, փսան-երեսուն, հիսուն-վաթսուն և այլն: Հիշյալ բարդություններում թվական բաղադրիչներից ոչ մեկի իմաստն էլ առանձին չի ընդգրկված, նրանք միասնաբար արտահայտում են մեկ ընդհանուր մոտավոր իմաստ:

2. ԲԱՅԱԿԱՆ ՀԱՐԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

§ 377. Հարադրական բարդությունների մեջ մեծ թիվ են կազմում բայական հարադրությունները⁶, որոնք ժամանակակից հայերենում (մասնավորապես բարբառներում) աչքի են ընկնում առանձին ճոխությամբ ու հարստությամբ:

Հարադրական բայերը համալրում են ժամանակակից հայերենի բայական բառապաշարը և դրսևորում բայական խոսքի մասին հատուկ օրինաչափություններ: Ունենալով բառական, քերականական, իմաստային և ոճական յուրահատկություններ՝ սրանք լիարժեք բայեր են և տարբեր կենսոճանկությամբ գործել են մեր լեզվի զարգացման բոլոր շրջաններում:

Հարադրական բայերը, իբրև այդպիսիք, ձևավորվում են ոչ միանգամից, այլ պարբերաբար գործածվելով և կայունանալով:

Ձևային անջատ կամ առանձին գործածություն ունենալով, բայական հարադրությունները արտահայտում են մեկ ընդհանուր իմաստ, որի հիմքում ընկած են երկու բաղադրիչների բառական իմաստները: Այստեղ, պետք է նկատի ունենալ այն հանգամանքը, որ չի կարող կազմվել բայական հարադրություն առանց բայական բաղադրիչի, որը հաճախ կատարում է բայակերտ մասնիկի (-ել, -ալ) կամ հանգույցի դեր: Թեև, իհարկե, բայական հարադրություն կազմելու համար՝ հավասարապես անհրաժեշտ են երկու բաղադրիչներն էլ, որոնց շարահյուսական կապի մթազնման և իմաստների միաձուլման հիմքի վրա է առաջանում նոր բայական իմաստը, սակայն նրբեմն հարադրական բայերի բառային ընդհանուր իմաստի դրսևորման մեջ գերակշռում կամ ընդգծվում է երկու բաղադրիչներից մեկի իմաստը. այսպես՝ արմատախիլ անել, միտք անել, ջանք թափել հարադրական բայերում առաջին բաղադրիչներն ավելի են ազդում բայական իմաստի ձևավորմանը⁷, մինչդեռ մակբայներով կազմված բայական հարադրություններում առավել ընդգծվում են բայական բաղադրիչների բառային իմաստները. ինչպես՝ դուրս գնալ, ետ բերել, մոտ գալ, ներս գալ և այլն:

⁶ Մանրամասն տե՛ս Ա. Աբրահամյան, Բայը ժամանակակից հայերենում, էջ 156—209: Ալ. Մարգարյան, Հայերենի հարադիր բայերը, 1966:

⁷ Այսպես է անվանական հարադիր ունեցող բայերի մեծ մասի մեջ:

§ 378. Հարադրական բայերի բաղադրիչները բարդության մեջ ունեն իրենց կայուն տեղը և դրանքում են բառակազմական և քերականական կայուն օրինաչափություններ:

Եթե հարադրական բայերի առաջին բաղադրիչները, հարադրությունից դուրս վերցրած, կարող են փոփոխվել (հոլովվել, ածանցվել), ապա հարադրության մեջ հանդես են գալիս իբրև անփոփոխ և անթեք միավորներ, ինչպես կցական և իսկական բարդության բաղադրիչները, թեև տվյալ դեպքում գոյություն ունի բաղադրիչների ձևային անկախություն: Այսպես՝ գլուխ պանել, զրլուխ տալ, գլուխ տանել, աչք տալ, աչք գցել բայերում աչք, զրլուխ բառերը չեն կարող հոլովվել (աչքի, գլխի) և հանդես գալ իբրև նախադասության անկախ անդամ:

§ 379. Բայական հարադրական բարդության բաղադրիչների հիմնական կամ ընդհանուր բառային շեշտը դրվում է առաջին բաղադրիչի վրա, ընդ որում միավանկ բառերով կազմված անվանական հարադրիչները ստանում են մեկ շեշտ, իսկ բազմավանկ բաղադրիչներով կազմվածները՝ երկու շեշտ. մեկ լիակատար կամ զորեղ շեշտ, որ ընկնում է դարձյալ առաջին բաղադրիչի վրա և մեկ թույլ շեշտ, որ ընկնում է բայական կամ երկրորդ բաղադրիչի վրա: Մեկ ընդհանուր շեշտ ունենալու հանգամանքը ևս իր հերթին ընդգծում է հարադրական բայերի մեկ բառային իմաստ ունենալը:

§ 380. Հարադրական բայերի առաջին բաղադրիչները ընդգրկում են ավելի մեծ թվով բառեր, քան երկրորդ բաղադրիչները: Վերջիններս թվով ավելի սահմանափակ են, թեև մեկ բայը կարող է մի շարք հարադրիչներ առնել: Սրանք հիմնականում վերացարկվիլու ունակություն ունեցող և շարժման գործողություն արտահայտող բայեր են:

Հարադրական բայեր կազմելու մեջ առավել գործուն են՝ անել, անցնել, առնել, բերել, բռնել, գալ, գնալ, գցել, դառնալ, դարձնել, դնել, ելնել, ընկնել, թողնել, թռչել, լինել, կանգնել, կապել, կենալ, կտրել, հանել, ձգել, մնալ, պրծնել, վազել, տալ, տանել, փաշել, փշել բայերը:

Սակայն, հիշյալ բոլոր բայերը ցանկացած բառերի հետ չեն կարող հարադրություն կազմել և ճիշտ այդպես էլ բոլոր բառերը չեն կարող ցանկացած բայերի հետ հարադրվել: Հարադրվում են

այն բաղադրիչները, որոնք միասին վերցրած գործողության կամ եղելության նոր իմաստ արտահայտելու կամ կարճ ասած՝ վերացարկվելու յուրահատկություն ունեն:

§ 381. Առաջացած լինելով շարահյուսական կապակցություններից և իբրև բարդություն առանձնանալով դրանցից՝ հարադրական բայերը դեռևս ինչ-որ չափով կապված են վերջիններիս հետ, և խոսքային համապատասխան միջավայրում դրանց բաղադրիչները կարող են վերածվել նախադասության սովորական անդամների (շարահյուսական կապակցությունների), այսինքն՝ հանդես գալ իրենց բառային իսկական իմաստներով՝ դրսևորելով համապատասխան խոսքի մասային իմաստներ. այսպես՝ ձեռքով անել, փորձ անել հարադրական բայերը («նա փորձ արեց բարձրանալ տեղից», «նա ձեռքով արեց (կանչեց) երեխային», «նա աշխատանքը ձեռքով է անում», «Ուսուցիչը փորձ արեց» նախադասություններում շարահյուսական կապակցություններ են: Նույնը և կրակն ընկնել (փորձության ենթարկվել), գետինը մտնել (ամաշել, ամոթից մեռնել) կապակցությունները հիշյալ փոխաբերական իմաստներով հարադրական բայեր են, իսկ բուն իմաստներով՝ շարահյուսական կապակցություններ:

§ 382. Հայտնի է, որ բայական բարդությունը լուծվում և քայքայվում է մեծ մասամբ այն դեպքում, երբ բարդության անվանական բաղադրիչը հոդ է ընդունում⁸: Սա այսպես է մակբայական և մասամբ անվանական բաղադրիչով կազմված բայական հարադրություններում: Այսպես՝ մեջ ընկնել և մեջը ընկնել, մոտ գնալ և մոտը գնալ, ձեռք փաշել և ձեռքը փաշել, ձեռք մեկնել և ձեռքը մեկնել, գլուխ դնել և գլուխը դնել և այլն: Սակայն կան նաև քիչ թվով հարադրական բայեր, որոնք հոդի գործածությամբ մնում են անփոփոխ, այսինքն մնում են իբրև կայուն հարադրություններ. ինչպես՝ գլուխ տանել և գլուխը տանել, աչք գցել և աչքը գցել⁹ և այլն: Իհարկե, հաճախ հոդի գործածությունը փոխում է հարադրական բայի բառային իմաստը, սակայն հարադրական բարդությունը չի լուծվում և մնում է իբրև այդպիսին. ինչպես՝ սիրտ առնել նշանակում է սրտապնդվել, փաշալեռվել, իսկ սիրտը

⁸ Տե՛ս Մ. Արեղյան, *Նշված աշխ.*, էջ 173:

⁹ Տե՛ս Ա. Արաճաճյան, *Բայը ժամանակակից հայերենում*, էջ 173:

առնել՝ մխիթարել, ամոռնել: Նույնը և գլուխ գալ (հաջողվել) գլուխը գալ (փորձանքի հանդիպել) և այլն:

§ 383. Հարադրական բայերը, ըստ բաղադրիչների՝ բարդության իմաստի մեջ ունեցած մասնակցության, բաժանվում են երկու խմբի. նրանցից մի մասի բաղադրիչները տարբեր չափերով են մասնակցում բարդության ընդհանուր իմաստի դրսևորմանը (հմմտ. գերի դառնալ, հով անել, արև անել, լաց լինել, ջանք թափել, կոխվ տալ և այլն¹⁰), իսկ մյուս մասի բաղադրիչների կոնկրետ իմաստները չեն ներառվում բարդության ընդհանուր իմաստի մեջ, այլ երկուսով միասին արտահայտում են փոխաբերական կամ անթարգմանելի դարձվածքի (իդիոմի) իմաստ, ուստի և դարձվածքային հարադրական բայեր են. 'խնայես' սիրտ տալ (մխիթարել, սփոփել), սիրտ առնել (սրտապնդվել, քաջալերվել), գլխի բնկնել (ըմբռնել, հասկանալ), երես տալ (շփացնել), սիրտ առնել (համարձակվել), գլուխ գալ (ստացվել) և այլն:

Դարձվածքային հարադրական բայերը դարձվածաբանական միավորներ են և մտնում են դրանց կադմի մեջ:

Դարձվածքային հարադրական բայերը մյուս դարձվածքներից (ծավալուն կամ ոչ ծավալուն) տարբերվում են նրանով, որ երկանդամ են և դրանցում շարահյուսական կապը մթազնած է, իսկ մյուս դարձվածքներում (ոչ բայական) ու դարձվածքային արտահայտություններում՝ ոչ: Այսպես՝ «Խելքը գլուխն հավաքել», «Խելքը քամուն տալ», «Խելքը հացի հետ ուտել» դարձվածքներում խելք ուղիղ խընդիր է: Այսպես էլ «Երեսը դեմ անել», «Ձայնը գլուխը գցել», «Հոգին դուրս գալ», «Հոգին բերանը գալ», «Հոգու հետ կոխվ տալ» և այլ դարձվածքներում բաղադրիչների շարահյուսական կապը բոլորովին մթազնած չէ, և շարադասության տեսակետից էլ հիշյալ դարձվածքները անհամեմատ ազատ են, քան դարձվածքային հարադրական բայերը, քանի որ առաջինի անդամները կարող են ազատորեն տեղաշարժվել նախադասության մեջ, իրարից անջատվել նախադասության այլ անդամներով (հմմտ. Հոգու հետ կոխվ տալ և կոխվ տալ հոգու հետ, Կրակի վրա յուզ ածել, յուզ ածել կրակի վրա և այլն)¹¹: Բացի այդ՝ ծավալուն դարձվածքների բոլոր ան-

¹⁰ Այս բայերում (անվանական հարադիրներ ունեցող) առաջին բաղադրիչներն են առավել մասնակցում բարդության ընդհանուր իմաստի բաղադրությանը:

¹¹ Տե՛ս Ալ. Մարգարյան, Հայերենի հարադիր բայերը, էջ 76—77:

դամները ստանում են բառային առանձին շեշտ, մինչդեռ բայական դարձվածքներինը, ինչպես և, առհասարակ, բոլոր հարադրական բայերինը՝ մեկ շեշտ և մասամբ կես կամ թույլ շեշտ:

§ 384. Բոլոր դեպքերում խիստ նուրբ և դժվար հաղց է լրիվ սահմանազատել դարձվածքային հարադրական բայերը սովորական շարահյուսական կապակցություններից ու մյուս դարձվածքներից, մանավանդ որ, շարահյուսական շատ կապակցություններ էլ գտնվում են հարադրական բայերի վերածման վիճակում ու կարող են դիտվել և՛ իբրև շարահյուսական կապակցություններ, և՛ հարադրական բայեր: Սակայն դարձվածքային հարադրական բայերը վերոհիշյալ մյուս միավորներից որոշակիորեն սահմանազատվում են հիմնականում բառային մեկ ընդհանուր իմաստ ունենալով, որ ձեռք են բերում բաղադրիչ անդամների շարահյուսական կապի մթափման և, անույամանորեն, լեզվի մեջ ձեռք բերած որոշ ավանդականությունյան շնորհիվ:

Հարադրական բայերի բառային, քերականական և իմաստաբանական արժեքը, նրանց բաղադրիչների բազմազան և տարբեր հարաբերությունները երևան են գալիս հարադրական բայերի բաղադրիչների կամ նրանց կազմության մանրամասն քննություն:

Հարադրական բայերի հարադիր բաղադրիչները լինում են՝ անուն խոսքի մաս, մակբայ, ձայնարկություն կամ բնածայնական բառ, կախյալ արմատ, բայ¹², որոնք ըստ կազմության կարող են լինել պարզ, բարդ (հարադրական կամ համադրական), այլև ածանցավոր:

ԱՆՎԱՆԱԿԱՆ ՀԱՐԱԴԻՐ ՈՒՆՅՑՈՂ ՀԱՐԱԴՐԱԿԱՆ ՐԱՅԵՐ

§ 385. Հարադրական բայերի անվանական հարադիրները ըստ խոսքի մասային պատկանելության լինում են՝ գոյական, ածական, դերանուն, թվական:

ա) Գոյական. Հարադրական բայերի մեջ մեծ տեղ են գրավում գոյական բաղադրիչով հարադրված բայերը: Այս տիպի (գոյական + բայ) բարդություններում շարահյուսական կապը լիովին մթափնած չէ և դեռևս ինչ-որ չափով զգացվում է: Գոյական հա-

¹² Հմմտ. Ա. Ա. Աբրահամյան, *Նշված աշխ.*, էջ 164—208:

րադիրները բայերի հետ ունեցած կապակցությունների մեջ նախապես ունեցել են տարբեր հոլովական իմաստներ և շարահյուսական զանազան պաշտոններ. ինչպես՝ ենթակայի, ստորոգելիական վերադրի, խնդրի, պարագայի և այլն, որոնք հարադրության մեջ զգացվում են այնքանով, որքանով զգացվում է հարադիրների շարահյուսական կապը. այսինքն՝ գոյական հարադիրները ձևականորեն են միայն պահպանել իրենց հոլովական իմաստները:

Գոյական հարադիրները արտահայտվում են հետևյալ հոլովներով¹³.

Ուղղական հոլովով՝ անձրև անել, արև անել, արգելի լինել, հով անել, գերի լինել, գերի մնալ, գերի դառնալ, զոհ դառնալ. խելիք գնալ, մուրն ընկնել, ցուրտն ընկնել, ականջ անել, ականջ դնել, աչք ածել, աչք մտնել, աչք դնել, գլուխ տալ, գլուխ դնել, գլուխ բերել, գլուխ պահել, գլուխ տանել, դադար առնել, դադար տալ, երես առնել, երես դարձնել, երես ծռել, երես տալ, երդում ուտել, զրույց անել, թև առնել, թև տալ, լույս անել, խելք անել, խոսք առնել, կյանք տալ, կոիվ անել և այլն:

Տրական հոլովով՝ աչքի ընկնել, այցի գնալ, գլխի ընկնել, գլխի գցել, գործի անցնել, գրի առնել, թեկն անել, թեկն տալ, լեզվին տալ, խելքի բերել, խոսքի բռնվել, ծունկի բերել, ծունկի գալ, կայծակին տալ, կարգի բերել, կարգի գցել, կարգի հրավիրել, կողքի ընկնել, կրակին տալ, հաշվի նստել, ոտքի ելնել, ոտքի կանգնել, ոտքի հանել, սարքի գցել, սովի մատնել, սրի փաշել, վաճառքի հանել, ուշքի բերել, ուշքի գալ, փախուստի դիմել, փախուստի մատնել, փորձանքի գալ, փամուռ տալ և այլն:

Այս հոլովով գոյական հարադիրները կարող են ունենալ և՛ հոդով, և՛ անհոդ գործածություն:

Բացառական հոլովով՝ աչքից գցել, աչքից ընկնել, գլխից անցնել, գլխից հանել, գործից ընկնել, գործից գցել, խելքից հանել, հալքից ընկնել, ձեռքից գնալ, ձեռքից ելնել, ձեռքից հանել, մտքից անցնել, մտքից գցել, մտքից հանել, ուշքից գնալ, ֆթից բերել, ֆթից հանել, ֆթից թռած և այլն:

13 Տե՛ս Ա. Աբրահամյան, *Նշված աշխ.*, էջ 164—175:

Գործիական հոլովով՝ աշֆով անել, աշֆով տալ, աշֆով ընկնել, գլխովն անցնել, երեսով տալ, խոսով ընկնել, ձեռնով անել, սրտով գնալ, սակով անել, ֆնով անցնել, ֆնով ընկնել և այլն:

Ներգոյական հոլովով՝ մտֆում դնել, մտֆում լինել և այլն:

§ 386. Գոյական հարադիրը երբեմն նույնպես լինում է հարադրական և միավորված միևնույն կամ երկու տարբեր հոլովներով՝ ըստ բայի համապատասխան հոլովառական պահանջի. *ինչպես՝* ատամ-ատամի տալ, գլուխ-գլխի տալ, թև-թևի տալ, խելի-խելի տալ, ձեռք-ձեռքի տալ, մատը-մատին խփել, մեջք-մեջքի տալ, նակատ-նակատի տալ, ուս-ուսի տալ, ձեռնով-ոտով անել, աշֆով ունեով անել և այլն:

§ 387. Իբրև գոյական հարադիրներ, հայերենում փոխանունաբար հանդես են գալիս նաև մի շարք ածականներ և մակբայներ. *ինչպես՝* աշխուժի բերել, կարմրին տալ, կանաչին տալ, կպույտին տալ, սևին տալ, հանկարծակիի բերել, հանկարծակիի գալ, նեղը գցել, նեղն ընկնել, սեր տալ և այլն, այլև բայի դերբայական ձևեր, *ինչպես՝* շիմանալուն տալ, շիմանալու դնել, չհասկանալու տալ, չնկատելու դնել, չնկատելու(ն) տալ, չտեսնելու դնել, չտեսնելու տալ:

§ 388. Գոյական հարադիր ունեցող բայերի զգալի մասը ստացել է փոխաբերական իմաստ և վերածվել դարձվածքների ու առանձնահատուկ արտահայտությունների (իդիոմների): Սրանցում շարահյուսական իմաստների մթագնումը հաճախ զուգակցվել է իմաստի փոխաբերականությանը: Գոյական հարադիրները հիմնականում արտահայտում են մարդու մարմնի մասեր (աչք, ականջ, գլուխ, թև, բերան, սիրտ, լեզու, ուս, ոտք, ձեռք և այլն). *օրինակ՝* աչք առնել, աչք գցել, աչք դնել, աչք ծակել, աչք փակել, աչքի զարնել, աչքից ընկնել, աչքից գցել, աշֆով տալ, աշֆով անել, ականջ դնել, ականջ կախել, գլուխ տալ, գլուխ բերել, գլուխ հանել, գլուխ գալ, գլուխ գովել, գլուխ պահել, գլուխը գալ, գրլխին տալ, գլուխ տանել, երես ծռել, երես առնել, երես դարձնել, երես տալ, ձեռք առնել, ձեռք բերել, ձեռք գցել, ձեռք ընկնել, ձեռք բռնել, ձեռք մեկնել, ձեռք տալ (ձեռնտու լինել), ձեռք փաշել, ձեռքի գալ, ձեռնով անել, ոտքի ելնել, ոտքի հանել, լեզու առնել, լեզու գտնել, լեզու թափել, լեզվին տալ, սիրտ տալ, սիրտ առնել, սիրտ անել, ձեռք ու ոտք ընկնել, թև ու թիկունք լինել և այլն:

Դարձվածքային հարադրական բայերը մյուս դարձվածքներից տարբերվում են նրանով, որ ինքնուրույն բառային միավորներ են և դրսևորում են բայական խոսքի մասին հատուկ քերականական կարգեր ու իրողություններ:

§ 389. Կան քիչ թվով գոյական հարադիրներով կազմված հարադրական բայեր էլ, որ փոխաբերական կամ դարձվածքային իմաստ չունեն (այսպիսին են նաև ածական հարադիրներով կազմված բայական հարադրությունների մեծագույն մասը)։ Ինչպես՝ առիթ տալ, կատակ անել, կարգի բերել, երդում տալ, զրույց անել, խաղ անել, ձայն հանել, միտք անել, պատիվ տալ, փառք տալ և այլն:

բ) Ածական. Ածական անուններով հարադիրները համեմատաբար ավելի քիչ են, քան գոյական անուններովը. ինչպես՝ անհագիստ անել, անտես անել, անտես առնել, անպատիվ անել, անգիր անել, արժանի լինել, լսելի անել, լսելի լինել, երկար տևել, խայտառակ լինել, հասկանալի լինել, հայտնի անել և այլն:

Ածական անունները որպես հարադիրներ առավել գործածական և կենսունակ են իսկական բարդության ձևով. ինչպես՝ արմատախիլ անել, բնաջինջ անել (լինել), զահավեժ անել (լինել), զինաթափ անել (լինել), թևաթափ անել (լինել), խեղդամահ անել (լինել), կայծակնահար լինել (անել), հետամուտ լինել, շանթահար անել (լինել), շանսատակ անել (լինել), ուշազնաց լինել, ճյուղակոտոր լինել, տանջահար անել, արյունաքամ լինել և այլն:

Ածական հարադիրների շարահյուսական պաշտոնը հիմնականում եղել է ստորոգելիական վերադրի իմաստը:

գ) Դեբանուն. Թեև ոչ բոլոր դեբանուններն են հանդես գալիս իբրև հարադիրներ, սակայն ունենք դրանցով կազմված բավական թվով հարադրական բայեր, քանի որ միևնույն դեբանուն հարադիրը բաղադրվում է մեծ թվով բայական բաղադրիչների հետ: Իբրև հարադիրներ հանդես են գալիս հիմնականում իրար (փոխադարձ) և մասամբ էլ ինքր (անձնական) դեբանունները. ինչպես՝ իրար անցնել, իրար առնել, իրար գալ, իրար զցել, իրար ընկնել, իրար խառնել, իրար տալ, իրարով անցնել, իրարով գալ, իրարով ընկնել, իրենից գնալ, իրենից հանել, իրենով անել և այլն:

դ) Թվական. Նախորդ խոսքի մասերի հետ համեմատած առավել պակաս կենսունակ է թվական հարադիրը: Եվ սա միանգա-

մայն հասկանալի է, քանի որ մյուս խոսքի մասերը ավելի սերտորեն են առնչվում բայական խոսքի մասի հետ և ի վիճակի են սրբա հետ բառակապակցություն կազմել՝ արտահայտելով շարահյուսական բազմազան հարաբերություններ, մինչդեռ թվական անունը այդ տեսակետից կենսունակ չէ և բացի հետ կապակցություն է կազմում եզակի դեպքերում, այն էլ որևէ թվական (առավելապես մեկ) կամ գոյական նախադաս հարադրի հետ՝ կազմելով դարձվածքային արտահայտություններ. ինչպես՝ մեկը հազար անել, աչքերը շուրս անել, խոսքը մեկ անել և այլն, Առավել կենսունակ են մի թվականով և ի նախորդով կազմված հարադրական բայերը. ինչպես՝ ի մի գումարել, ի մի բերել, ի մի հավաքել և այլն:

Ինչպես ասվեց, անվանական հարադիրները կարող են դոսեվորվել նաև բարդություններով. այսպես՝

ա) Կրկնավոր հարադրությամբ՝ ալան-թալան անել, խունջիկ-մունջիկ գալ, կեռ-մեռ անել, կտոր-կտոր անել, կտոր-կտոր գալ, մեջ-մեջ անել, մոտ-մոտ անել, շուռ-մոտ տալ, վեր-վեր թռչել, պատառ-պատառ անել և այլն:

բ) Բաղյուսական հարադրությամբ՝ աղաչանք-պաղատանք անել, արյուն-ֆրտինք թափել, անցուկ-մոռցուկ անել, գիշեր ցերեկ անել, ախ ու վախ անել, դեղ ու դարման անել, դուրս ու ներս անել, ծանր ու թեթև անել, ետ ու առաջ անել, կույ ու ձիգ անել, վեր ու վար անել, տակն ու վրա անել, ցիր ու ցան անել և այլն¹⁴:

գ) Կցական բարդությամբ՝ անցուդարձ անել, ափսխումի անել, արևկող անել, բացուխումի անել, գլուխկոնծի տալ, ելումուտ անել, կալմեջ անել, հալումաշ լինել, համտես անել, հարցուփորձ անել, շուռումուռ գալ, շեմուշում անել, ջարդուխուրդ անել, սուտմեռուկ անել, սուտմեռուկի տալ, ցաֆուցրիվ լինել, փանդուփարափ անել, փառուփանդ անել և այլն:

դ) Իսկական բարդությամբ՝ անձնատուր լինել, արմատախիլ անել, գահընկեց անել, գլխահան անել, զինաթափ անել, թևաթափ լինել, խեղճահան անել, խունապահար լինել, կաթվածահար լինել, հաղորդակից անել, հողմացրիվ լինել, ձեռնամուխ լինել, մասնակից անել, մորթագերծ անել, շանթահար լինել, շնչասպառ լինել,

¹⁴ Այս և նախորդ հարադրական բայերի առաջին բաղադրիչներից շատերը իբրև առանձին բաղյուսական բարդություն գործածական չեն և գործառում են միայն բայական հարադրական բարդության մեջ:

ռոնառակ տալ (անել), սովաման անել (լինել), տեղահան անել (լինել), ուժասպառ լինել, ուշագնաց լինել և այլն:

Բառաբարդության վերահիշյալ տեսակներից, իհարկե, առավել կենսունակ են իսկական բարդությամբ կազմված հարադիրները: Անհրաժեշտ է ընդգծել այն, որ այս տիպի բարդությամբ կազմված հարադիրների մեջ բարդության երկրորդ եզրում հիմնականում հանդես են գալիս բայարմատներ. ինչպես՝ կիր (իմաստակիր), սպառ (շնչասպառ), տուր (անձնատուր), խաբ (հուսախաբ) և այլն, որի շնորհիվ իսկական բարդությունները ընդհանուր առմամբ արտահայտում են գործողության կամ գործողության հետ առնչվող իմաստ, որ, անշուշտ, ավելի է նպաստում վերջիններիս հարադրական բայերի բաղադրիչների վերածվելուն և այս տեսակետից ավելի ակտիվանալուն, մասնավանդ որ բայական բարդության բայիմաստի դրսևորման գործում անվանական հարադիրներով բարդություններում հիմնական նշանակությունը մեծ մասամբ հաղորդում է առաջին բաղադրիչը (հմմտ. միտք անել, լաց լինել, ոտնակոխ անել, արմատախիլ անել և այլն)¹⁵:

Մ ա կ բ ա յ ա կ ա ն հ ա ռ ա դ ի ռ ն ե ռ ո վ
կ ա զ մ վ ա ծ բ ա յ ե ռ

§ 390. Այսպիսի հարադիրներով կազմված բայական հարադրություններում բայի բովանդակությունը հիմնականում դրսևորում են բայական բաղադրիչները, իսկ տարածական կամ մակբայական իմաստ արտահայտող առաջին բաղադրիչները մասնավորում, լրացնում ու պարզում են բայական իմաստը՝ արտահայտելով գործողության շարժում, ուղղություն և համապատասխանում են այլ լեզուների (ռուսերենի, գերմաներենի, հունարենի և այլն) նախդրավոր բայերին: Այսպիսի հարադիրները ունեն հիմնականում մակբայական խոսքի մասային արժեք: Դրանցից են՝¹⁶

Առաջ. առաջ անցնել, առաջ բերել, առաջ գալ, առաջ գնալ, առաջ գցել, առաջ ընկնել, առաջ խաղալ, առաջ նայել, առաջ շարժվել, առաջ վազել, առաջ տալ, առաջ տանել, առաջ քաշել և այլն:

¹⁵ Տե՛ս Մ. Աբեղյան, նշված աշխ., էջ 170:

¹⁶ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 171—172: Ա. Աբրահամյան, նշված աշխ., էջ 176—180:

Դեմ. դեմ անել, դեմ առնել, դեմ գալ, դեմ գնալ, դեմ ելնել, դեմ ընկնել, դեմ կանգնել, դեմ կենալ, դեմ տալ և այլն:

Դեմ¹⁷. դեմ գցել, դեմ հրել, դեմ նետել, դեմ շարտել և այլն:

Դուրս. դուրս անել, դուրս բերել, դուրս գալ, դուրս գնալ, դուրս գցել, դուրս ելնել, դուրս ընկնել, դուրս թափել, դուրս կանչել, դուրս մնալ, դուրս նայել, դուրս շարտել, դուրս պրծնել, դուրս վազել, դուրս տանել, դուրս տալ, դուրս վռնդել, դուրս ցցել, դուրս քաշել, դուրս փախչել և այլն:

Ետ. ետ բերել, ետ գալ, ետ գնալ, ետ գցել, ետ դառնալ, ետ ընկնել, ետ խլել, ետ կանգնել, ետ մղել, ետ մնալ, ետ փախչել, ետ հրել, ետ քաշել և այլն:

Մեջ. մեջ առնել, մեջ բերել, մեջ գալ, մեջ գցել, մեջ ընկնել, մեջ մտնել, մեջ տալ, մեջ քաշել և այլն:

Մոտ. մոտ բերել, մոտ գալ, մոտ գնալ, մոտ թողնել, մոտ կանչել, մոտ վազել, մոտ տանել, մոտ քաշել և այլն:

Ներս. ներս անել, ներս առնել, ներս բերել, ներս գալ, ներս գնալ, ներս գցել, ներս դնել, ներս ընկնել, ներս թողնել, ներս լրցնել, ներս խուժել, ներս կանչել, ներս հրավիրել, ներս հրել, ներս մտնել, ներս նայել, ներս սողսկել, ներս վազել, ներս տալ, ներս տանել, ներս քաշել և այլն:

Վայր. վայր առնել, վայր բերել, վայր գցել, վայր դնել, վայր ընկնել, վայր թռչել, վայր իջնել, վայր նետել, վայր ցատկել և այլն:

Մանոր.— Վայր հարադրի հետ խոսակցական լեզվում և, մասնավորապես, բարբառներում, խիստ գործածական են նաև վայր բառի վառ և վեր հնչյունափոխված տարբերակներով կազմված հարադրական բայերը. ինչպես՝ վառ գցել, վառ իջնել, վառ բերել, վեր դնել, վեր գցել, վեր ընկնել և այլն:

Վեր. վեր ելնել, վեր թռչել, վեր հանել, վեր նայել, վեր ցատկել, վեր կենալ, վեր քաշել և այլն:

Վրա. վրա բերել, վրա գալ, վրա գցել, վրա ընկնել, վրա պրծնել, վրա տալ, վրա քաշել և այլն:

Ծած. ցած գլորվել, ցած դնել, ցած ընկնել, ցած թողնել, ցած թռչել, ցած իջնել և այլն:

¹⁷ Այս և մասնավորապես դեմ մակբայով կազմված հարադրական բայերը առավել կենսունակ են բարբառներում:

Շուռ (շուրջ). շուռ բերել, շուռ գալ, շուռ տալ և այլն:

Մանրթ.— Այս հարադրական բայերի առաջին բաղադրիչը շուրջ մակբայի ձևափոխված տարբերակն է, առանձին գործածություն չունի և գրական լեզվում ու մասնավորապես բարբառներում կենսունակ է իբրև հարադիր:

§ 391. Տեղի կամ տարածական իմաստ արտահայտող հարադիրները թվով սահմանափակ են, սակայն գործածվում են բավական մեծ թվով բայերի հետ, որոնցից ավելի կենսունակ են անել, բերել, գնալ, գցել, ընկնել, մղել, վազել, տալ, տանել, փաշել, փշել և այլ բայերը: Վերոհիշյալ հարադիր մակբայներից կամ կապերից որևէ մեկը կարող է հարադրվել նշված բայերից գրեթե բոլորի հետ և կազմել հարադրական բայերի մեծ խումբ. ախպիսին են՝ առաջ, դուրս, ետ, ներս, վայր, վրա տարածական իմաստ արտահայտող բառերը. ինչպես՝ առաջ անել, առաջ բերել, առաջ գալ, առաջ գրցել, առաջ ընկնել, առաջ վազել, առաջ տալ, առաջ տանել, առաջ փաշել, առաջ փշել և այլն, չհաշված և այն, որ այս կենսունակ հարադիրները, բացի վերոհիշյալ բայերից, կարող են հարադրվել նաև հարադրական տեսակետից առավել նվազ կենսունակ բայերի հետ. ինչպես՝ անցնել, գրել, գլորել, ելնել, խոյանալ, ծլկել, նահանջել, նայել, սողոսկել, վերցնել, վիժել, վռնդել, շարտել, ցցել և այլն (հմմտ. առաջ անցնել, առաջ խոյանալ, առաջ սողոսկել, ետ նահանջել, ետ ծլկել, ետ վերցնել և այլն):

Կան նաև տարածական իմաստ արտահայտող մի քանի բառեր, որոնք խիստ սահմանափակ թվով բայերի հետ են հարադրվում. ինչպես՝ դեմ, դեն, մեջ, շուռ և այլն:

§ 392. Հարադրական բայերի այս խումբը, ըստ բաղադրիչների ներքին կապի ու հարաբերության, դրակերպում է այլ առանձնահատկություններ, քան անվանական բաղադրիչներով կազմված հարադրական բայերը, Այսպես՝ ա) բայական բաղադրիչը արտահայտում է բայական բարդության կամ բայիմաստի ընդհանուր բառական իմաստը, իսկ հարադիրները բայի գործողության ընդհանուր իմաստի մեջ լրացուցիչ կամ օժանդակ դեր են կատարում՝ մատնանշելով գործողության շարժման ուղղությունը. բ) հոգի առկայությունը մակբային վերածում է փոխանվան, որով և խախտվում ու քանդվում է բայական հարադրությունը (հմմտ. մեջը ընկնել, առաջը վազել, վրան ընկնել և այլն). գ) շարահյու-

սական կապը վերականգնվում է նաև բաղադրիչների շարադասութ-
յան խախտման հետևանքով. ինչպես՝ ձգել վե՛ր, գնալ առաջ, ֆա-
շել նե՛րս, նայել ետ, վազել առաջ և այլն:

Մակբայ հարադիրներով բաղկացած հարադրական բայերի
մեջ ևս կան մի քանիսը, որոնք իրենց ուղղակի իմաստների հետ
մեկտեղ ունեն նաև փոխաբերական կամ դարձվածքային իմաստ.
ինչպես՝ դուրս ընկնել (շեղվել, փշառալ), դուրս ֆաշել (շեղել),
դուրս տալ (անիմաստ խոսել, շաղակրատել), ետ կանգնել (նա-
հանջել, հրաժարվել), մեջ ընկնել և այլն, սակայն հանդիպում են
նաև այս տիպի մի քանի բարդություններ էլ, որ ունեն միայն
փոխաբերական իմաստ. օրինակ՝ դեմ ընկնել (ափսոսել, տանջվել,
թախանձել), վրա ընկնել, վրա պրծնել, վրա տալ և այլն:

Ձ ա յ ն ա ր կ ու թ յ ու ն ն եր ո վ և բ ն ա ձ ա յ ն ա կ ա ն
բ ա ո ե ր ո վ հ ա ր ա դ ր վ ա ծ բ ա յ ե ր

§ 393. Հարադրական բայերի մի փոքր խումբ են կազմում ձայ-
նարկություններով և բնաձայնական բառերով հարադրված բայերը.
ինչպես՝ ախ անել, ախ կանչել, ախ ֆաշել, հա՛փ անել, հա՛ֆ
անել, վա՛յ անել, վա՛յ կանչել, վա՛յ տալ, օ՛ֆ անել և այլն:

Նման բայական հարադրության բախմաստի բովանդակու-
թյան մեջ հիմնականում ընդգծվում է հարադրի բառական իմաս-
տը. ինչպես՝ օ՛ֆ անել, վա՛յ կանչել և այլն:

Կ ա խ յ ա լ բ ա յ ա ր մ ա տ ն եր ո վ և ք ա ո ե ր ո վ
հ ա ր ա դ ր վ ա ծ բ ա յ ե ր

§ 394. Ժամանակակից հայերենում կան մի շարք բայարմատ-
ներ, բառեր և այլ սակավաթիվ բայահիմքեր, որոնք որոշակիա-
նում և կոնկրետանում են կամ երկրորդական ձևույթներով (վերջա-
վորություններով և վերջածանցներով), կամ բայական հարադրա-
կան բաղադրիչներով, որ տվյալ դեպքում կատարում է բայակերտ
կամ բայացնող մասնիկի դեր: Այսպիսի հարադիրները կախյալ
միավորներ են:

Կախյալ բայարմատներով կազմված հարադրական բայե-
րից են անց կենալ, անց կացնել, եռ գալ, զանց առնել, թավալ գալ,
թափ կենալ, թող անել, թող տալ, թիկն տալ, ժած գալ, իմաց անել,

(տալ), իույս տալ, կախ անել, հուպ տալ, կոտր ընկնել (զցել), կախ զցել, կախ ընկնել, կախ տալ, կոպ տալ, կոպ գնալ, կանգ լառնել, կուչ գալ, ձիգ տալ, ճախր անել, ման ածել, ման տալ, ման գալ, շաղ տալ, շուռ գալ, պան մտնել, պան տալ, պոկ գալ, վագ տալ, փոկ գալ, ֆարշ գալ (ածել) և այլն:

Սրանցից խույս և ման¹⁸ արմատները բայական մասնիկավորումով էլ առանձին չեն գործածվում և միայն բայական հարադրությամբ են կհնդանի: Եվ եթե մի երկուսն էլ անկախաբար (առանց մասնիկավորման) գործածվում են, ապա իմաստափոխվել են և արդեն վերածվել համարմատ համանունների. ինչպես՝ պան տալ և պան (ժամանակամիջոց), շաղ տալ և շաղ (ցող) և այլն:

§ 395. Մի շարք արմատներ էլ հարադրական բայերի մեջ բառային նոր իմաստ են ստացել, մինչդեռ մասնիկավորմամբ կամ համադրական եղանակով այլ իմաստ ունեն. ինչպես՝ պան տալ չի նշանակում պանել, այլ հանձնել պահելու, շաղ տալ չի նշանակում շաղել, այլ ցրել, թափել, նույնը և հուպ տալ և հպել:

§ 396. Կան նաև բառաձևերով արտահայտված մի քանի կախյալ հարադիրներ. ինչպես՝ երևան գալ (հանել, բերել), խաբս տալ ծառս լինել, մտիկ անել (տալ), տեղի ունենալ, փոխս ընկնել և այլն:

Սրանց մեծ մասը քարացած հոլովաձևեր են, որոնք առանձին. անկախ ձևով բոլորովին գործածական չեն և պահպանված են միայն վերահիշյալ հարադրական բարդություններում: Այսպիսի հարադրությունները աջավել կայուն հարադրություններն են և չեն քայքայվում շարահյուսական, ձևաբանական կամ իմաստային որևէ միջոցով:

ԲԱՅԱԿԱՆ ՀԱՐԱԴԻՐ ՈՒՆԵՑՈՂ ՀԱՐԱԴՐԱԿԱՆ ԲԱՅՆԵՐ

§ 397. Հարադրական բայերի մեջ բավական մեծ խումբ են կազմում զուտ բայական բաղադրիչներով հարադրված բայերը:

Սրանք բաժանվում են երկու խմբի.

- Ա) Զուգադրական բայերով կազմված հարադրական բայեր և
- Բ) Որևէ բայով և տալ բայով կազմված պատճառական բայեր:

¹⁸ Խույսը միայն բառակազմական որոշ փոփոխությամբ է գործածական (հմտ. խուսափել), իսկ ման-արմատը մանել ձևով իմաստափոփոխություն է կրել և այլ բառային արժեք ունի:

Ա. ԶՈՒԳԱԴՐԱԿԱՆ ԲԱՅԵՐ

§ 398. Երկու և ավելի անկախ համադաս բայական բաղադր-
րիչներով կազմված բայական հարադրությունները զուգադրական
բայեր են: Սրանք իմաստային կողմով և բաղադրիչների ներքին
կապի ու հարաբերության տեսակետից զգալիորեն տարբերվում
են անվանական բաղադրիչներով կազմված, այլև պատճառական
հարադրական բայերից:

Այստեղ բաղադրիչները հավասարապես խոնարհվում են և
հարադրական բարդություն են դիտվում համապատասխան առո-
գանության շնորհիվ՝ առանց արտասանական դադարի արտասան-
վելու դեպքում. *ինչպես՝ ուտել-խմել, գնալ-գալ, նստել-վեր կենալ*
և այլն:

Նման հարադրությունները, բնականաբար, քայքայվում են
արտասանական դադարով և գրավոր խոսքում ստորակետ դնելով:

Զուտ բայական հարադրությունների բաղադրիչները միասին
վերցրած արտահայտում են երկու և ավելի գործողությունների
յուրահատուկ ընդհանուր իմաստ, որի մեջ առկա են բոլոր բա-
ղադրիչների բառային իմաստներն էլ՝ առանց որևէ մեկի իմաստի
գերազանցության:

Սրանցից միայն մի քանիսի բառային ընդհանուր իմաստն է,
որ բաղադրիչների իմաստների սոսկական գումարը չէ. այդ պատ-
ճառով էլ դրանք բառարանում տեղ են գտել իբրև առանձին բա-
ռարանային միավորներ: *Ինչպես՝ առնել-ծախել, գրել-կարդալ,*
եփել-քափել, գնալ-գալ, զուգվել-զարգարվել, ուտել-խմել, հալ-
վել-մաշվել և այլն, իսկ զուգադիր բայերով կազմված մյուս բազ-
մաթիվ հարադրությունները, ընդհանրապես, իմաստային նման
սերտ կապի մեջ չեն գտնվում:

Մեղոք.— Հայ քերականագիտության մեջ ընդհանրապես
զուգադրական բայեր են համարվել ոչ միայն անմիջականորեն
հարադրվող կամ կից գործածություն ունեցող հարադրական բա-
յերը, այլև տարանջատ ձևով գործածվող բայերով հարադրու-
թյունները¹⁹: *Ինչպես՝ «էն սև քարն էլ տաշեցին, բերին վրեն փաշե-*
ցին» (ՀՔ). Գալիս նրան են կանչում. զնում անկյունում նստում
է և այլն: Սակայն ոչ կից գործածությամբ թույլանում է բաղադր-
րիչների արտասանական կապը և նրանք այլևս սերտորեն կապ-
ված գործողությունների դադափար չեն արտահայտում:

¹⁹ Տե՛ս Ալ. Մարգարյան, Հայերենի հարադիր բայերը, էջ 296:

Նշանակում է, արտասանական կապը կարևորագույն գործոնն է զուտ բայական բաղադրիչներով կազմված հարադրական բայերի ճանաչման համար. այն նպաստում է բայական բաղադրիչների միասնաբար և միմյանց հետ սերտորեն կապված գործողությունների գաղափար արտահայտելուն, որ դրսևորվում է հիմնականում երկու (հմմտ. ընկնել-մեռնել, նստել-կանգնել, վազել-հասնել, ելնել-կանգնել) և քիչ թվով ավելի բայերի միջոցով (հմմտ. վազել-գնալ-հասնել, գալ-աղաչել-պաղատել և այլն): Սակայն, որքան բազմաճյուղ է հարադիր բայերը, նույնքան և համապատասխանաբար թույլ է բայական բաղադրիչների իմաստային կապը, քանի որ ծանրանում է առողջանությունը, և, ընդհանրապես, դժվարանում դրանց ընկալումը իբրև մեկ ամբողջական բարդություն:

§ 399. Զուգադրական բայերով կազմված հարադրությունները քայքայվում են և կամ ու համադասական շաղկապներով, որոնք բայական բաղադրիչներին հեռացնում են միասնաբար կատարվող գործողություններ արտահայտելու վիճակից և դարձնում միմյանցից անկախ գործողությունների իմաստ արտահայտող բայեր. ինչպես՝ զնալ-զալ և զնալ ու զալ կամ զնալ և զալ, տանել-բերել՝ տանել և բերել, տանել ու բերել և այլն:

Այսպիսով, ելնելով վերոհիշյալ մի շարք հանգամանքներից, կարելի է ասել, որ զուգադրական կամ զուգաբայական հարադրությունների մեծ մասը իմաստային կապի և միասնության տեսակետից բավականին տարբերվում է անվանական հարադրիչներով բայերից՝ բարդության բովանդակության մեջ բոլոր բաղադրիչների բառական իմաստների հավասարապես առկա լինելու հանգամանքով, ուստի արտասանական համապատասխան դադարի դեպքում բարդությունը իսկույն քայքայվում է՝ վերածվելով սովորական կապակցության:

Այս պատճառով էլ զուգաբայական հարադրությունները գրտնրվում են մի տեսակ միջին դիրքում՝ բառակապակցությունների և հարադրական բարդությունների մեջտեղում:

§ 400. Զուգաբայական հարադրությունները հաճախ միանում են գծիկով: Կան հարադրություններ, որ գործածական են և՛ գծիկով, և՛ առանց գծիկի (թեև շատ կողմերով առավել ցանկալի է միատեսակ գրությունը): Միության գծիկով գրվում են մասնա-

վորապես բառային մեկ միավորի արժեք ունեցող կամ իմաստային առավել սերտ կապի մեջ գտնվող բաղադրիչներով կազմված զուգադրական բայերից շատերը:

§ 401. Ժամանակակից հայերենում բավական տարածված են նաև հարադրական և համադրական բայերով կազմված զուգադիր հարադրական բայերը²⁰: Այստեղ հարադրական բայերը, որ կարող են ունենալ և՛ նախադաս, և՛ ետադաս գործածություն, հանդես են գալիս իբրև մեկ բայական բաղադրիչ, քանի որ բայական մեկ ամբողջական միավորներ են (ինչպես և համադրական բայերը), որի հետևանքով էլ բայական բարդությունը ըստ կազմության մրնոմ է զուգադրական բայերով կազմված հարադրական բարդություն. *ինչպես՝* գլուխ գալ պրծնել, դուրս գալ փախչել, ետ դառնալ գնալ, թե առնել թռչել, վեր կենալ գնալ, վեր կենալ գալ, գնալ իմաց տալ, նստել-վեր կենալ, բերել ցույց տալ, գնալ կարգի բերել, ոտ առնել փախչել, ետ դառնալ գնալ և այլն:

Հնարավոր է կազմել նաև զուտ հարադրական բայերով կազմված զուգադրական բայեր, սակայն արտասանական անհարմարության և անբարեհնչության պատճառով, որ առաջանում է շեշտների կուտակումից (երկու թույլ և երկու ուժեղ), դրանք հազվագյուտ են գործածվում ժամանակակից հայերենում. *ինչպես՝* վեր կենալ դուրս գալ, դուրս գալ կարգի հրավիրել, վեր կենալ ձայն տալ և այլն:

§ 402. Զուգադրական բայերի բաղադրիչները լինում են հիմնականում շարժման, տեղափոխության գաղափար արտահայտող բայեր, որոնք թեև քանակապես ավելի քիչ են, քան երկրորդ կամ երրորդ բաղադրիչ հանդիսացող բայերը, սակայն հարադրվում կամ բարդություն են կազմում բազմաթիվ այլ բնույթի բայերի հետ (ընդ որում նաև շարժման գաղափար արտահայտող) և կազմում մեծ թվով բայական հարադրական բարդություններ:

§ 403. Զուգադրական բայերով կազմված հարադրությունները ըստ բաղադրիչների իմաստային կապի բաժանվում են երեք խմբի.

²⁰ Այս, *ինչպես* և *կրկնավոր*, բաղյուցական և կցական հարադիրներով կազմված հարադրական և համադրական բայերով զուգադրական բայերը պրոֆ. Ա. Աբրահամյանը առանձնացրել է զուգաբայական հարադրություններից և դասակարգել համակցական բայական հարադրություններ առանձին տեսակի մեջ (*Տե՛ս նշված աշխ., էջ 199—200*):

ա) տարբեր բնույթի գործողություններ ցույց տվող բայերով կազմված հարադրություններ,

բ) հոմանիշ բայերով կազմված հարադրություններ և

գ) հակադիր գործողություններ ցույց տվող բայերով կազմված հարադրություններ:

Տարբեր բնույթի գործողություններ ցույց տվող բայերով կազմված հարադրություններ: Այս խմբի մեջ հանդես են գալիս տարբեր գործողությունների իմաստ արտահայտող բայեր և արտահայտում տարբեր գործողությունների միասնաբար կատարումը, դրանց միջև գոյություն ունեցող հարաբերություններն ու կապերը: Ինչ խոսք, որ նման բարդություններում հարադրվում են տարբեր բնույթի այնպիսի բայեր, որոնք իրականում կարող են միասնաբար հանդես գալ: Այսպիսին են պատճառահետևանքային կամ ժամանակային անմիջական հաջորդականության հարաբերությամբ կապված բայերը:

Այս տիպի բարդություններում շարժման և տեղափոխության գաղափար արտահայտող բայերը, ինչպես՝ անցնել, գալ, գնալ, տանել, բերել, ելնել, թռչել և այլն, լինում են գերազանցաբար առաջին բաղադրիչներ և զուգադրվում են առավել բազմաթիվ ու բազմաբնույթ բայերի հետ:

§ 404. Տարբեր բնույթի գործողություններ ցույց տվող բայերով միավորված բայական հարադրությունները, ըստ իմաստային կապի հարաբերության, լինում են՝

ա) ժամանակային անմիջական հաջորդականության հարաբերությամբ միավորված հարադրություններ, որոնց բաղադրիչների մեջ առկա է լինում պատճառահետևանքային կապ:

Դրանցից են՝ գալ-հավասարվել, գալ-խառնվել, բերել-հասցրնել, ընկնել-կոտրվել, ընկնել-մեռնել, հանել-գցել, խփել-կոտրել, պոկել-տանել, կտրել-գցել, գնալ-տեսնել, գալ-հակել, գալ-հասնել, գտնել-բերել, փախչել-պրծնել, անել-վերջացնել, ասել-վերջացնել, մեռնել-պրծնել, գրել-վերջացնել, ուտել-պրծնել, ընկնել-քնել, պառկել-քնել, նստել-մնալ, գնալ-ընկնել, գնալ-տեսնել, գնալ-քնել, գնալ-կանգնել, հանել-շարտիլ, վազել-հասնել, քշել-տանել, պոկել-տանել, առնել-փախչել, ելնել-կանգնել, թրուչել-գնալ, հոսել-գնալ, թռչել-հասնել, լցվել-թափվել, ծել-ծաղկել, չափել-ձևել, վարել-ցանել, գնալ-կորչել և այլն:

Վերոհիշյալ զուգադիր բայերով կազմված հարադրությունների մեծ մասում առաջին բաղադրիչը հիմնականում արտահայտում է շարժման կամ գործողության ընդհանուր իմաստ, իսկ երկրորդը՝ առավել կոնկրետ իմաստ՝ ցույց տալով գործողության (հաճախ առաջին բաղադրիչի արտահայտած գործողության) շարունակությունն ու վերջնական արդյունքը, հետևանքը (հմտ. խր-փել-սպանել, տալ-փշրել, թշել-տանել, ընկնել-կոտրվել և այլն), նպատակը (հմտ. բերել-հասցնել, գալ-տանել, գնալ-հասնել, գալ-տեսնել և այլն), վախճանը (հմտ. կազմել-վերջացնել, հանձնել-վերջացնել, շինել-պրծնել) և այլն:

բ) Միևնույն երևույթի տարբեր կողմերն արտացոլող բայերով կազմված հարադրություններ. ինչպես՝ ուտել-խմել, երգել-պարել, գրել-կարդալ և այլն:

§ 405. Գործողության վախճանականության գաղափար արտահայտող բայերը, բացի բառակազմական նշանակությունից, դրսևորում են նաև քերականական (կատարյալ կերպի) իմաստ:

Հոմանիշ՝ բայերով կազմված հարադրություններ: Այս խմբի մեջ մտնող հարադրական բայերը գործողության ընդհանուր իմաստի սաստկացում են արտահայտում, մինչդեռ բարդության բաղադրիչները առանձին վերցրած այդպիսի նշանակություն չունեն:

§ 406. Սրանք բաժանվում են երեք ենթատեսակի.

ա) հոմանիշ բայերով կազմված բարդություններ. ինչպես՝ խնդրել-աղաչել, աղաչել-պաղատել, անցնել-գնալ, ասել-խոսել, անել-դնել, գերվել-տարվել, գոռալ-ճշալ, զուգվել-զարդարվել, լալ-ողբալ, խառնել-խճճել, կապել-հագցնել, կապել-կաշկանդել, կալել-կապել, հալվել-մաշվել, շահել-պահել, շաշել-շառաշել, շրջապատել-շրթայել, պահել-պահպանել, սրբել-ավվել, ջարդել-փշրել, ուտել-փվել և այլն:

Այս տիպի բարդությունները բառային ընդհանուր իմաստով տարբերվում են զուգաբայական նախորդ տիպի բարդություններից. սրանց բաղադրիչները իմաստային ավելի սերտ կապի մեջ են գտնվում միմյանց հետ, միասին վերցրած արտահայտում են մեկ ընդհանուր բառային իմաստ և այս տեսակետից նման են անվանական հարադիրներով կազմված հարադրական բայերին:

բ) միևնույն բայի և նրա կրկնավոր կամ բազմապատկական ձևի հարադրությամբ կազմված բարդություններ. ինչպես՝ գոռալ-

գոռգոռալ, դողալ-դողդողալ, ծախել-ծախծխել, կապել-կապկապել, նախել-նախնախել, չափել-չափչափել, վազել-վազվազել, փոքել-փոքփոքել, երգել-նուռալ-նունուռալ (*Թռի - վռի մի ճպուռ, ... Երգեց - ճոաց - ճրոճրոաց, Խնկո-Ապեր, Ճպուռն ու մրջյունը*) և այլն: Նման բայական հարադրությունները ևս մեկ ընդհանուր բառական իմաստ ունեն, մանավանդ որ դրանց հիմքում վերջին հաշվով ընկած է միևնույն բայ բաղադրիչը: Առաջինն արտահայտում է մեկ անգամ կատարվող գործողություն, իսկ երկրորդը՝ միևնույն գործողության բազմապատկությունը և սաստկությունը, այնպես որ այս ենթադիմբի բայական բաղադրիչները նույնպես միմյանց հետ սերտորեն կապված են բառական և քերականական իմաստներով:

Հակադիր գործողություններ ցույց տվող բայերով կազմված հարադրություններ: Սրանք արտահայտում են մեկ ընդհանուր գործողության հակադիր կողմերը և այս հակադիր, տարբեր գործողություններով հանդերձ, ի վերջո ստանում են մեկ ընդհանուր գործողության նշանակություն. *ինչպես՝ առնել-ծախել, անցնել-դառնալ, գնալ-գալ, ելնել-իջնել, ելնել-մտնել, կտրել-կապել, տանել-բերել, նստել-վեր կենալ, տանել-ետ քերել և այլն:*

Արտահայտելով մեկ ամբողջական գործողության երկու հակադիր կողմերը, հարադրվող բայերից մի քանիսը կարող են տեղաշարժվել. *ինչպես՝ գնալ-գալ և գալ-գնալ, տանել-բերել և բերել-տանել, ելնել-մտնել և մտնել-ելնել և այլն:* Իհարկե, այս բարդությունները գործածական և ընդունված են ավելի վերևում հիշատակված ձևերով. *ինչպես՝ առնել-ծախել և ոչ ծախել-առնել, կտրել-կապել և ոչ կապել-կտրել և այլն, մանավանդ որ այսպիսի տեղաշարժերից մեծ մասամբ փոխվում են նաև զուգադրական բայերի բառական իմաստները, նրանց մեծ մասը զբաղվում է փոխաբերական իմաստից և մնում իբրև սովորական զուգադրական բայերով կազմված բարդություն (հմտ. նստել վեր կենալ և վեր կենալ նստել, անցնել-դառնալ և դառնալ-անցնել, առնել-ծախել և ծախել-առնել և այլն):*

բ) ՏԱԼ ԲԱՅՈՎ ԿԱԶՄՎԱԾ ՊԱՏՃԱՌԱԿԱՆ ԲԱՅԵՐ

§ 407. Բայական հարադրությունների մեջ զգալի տեղ են զբաղում անորոշ դերբայով և տալ բայով կազմված պատճառական բայերը:

Առաջացած լինելով հարադրության հիմունքով և լինելով հարադրական բարդության առանձին տեսակ՝ սրանք հիմնականում քերականական արժեք ունեն²¹։ Այս իմաստով ճիշտ է պրոֆ. Ա. Աբրահամյանի այն տեսակետը, թե տալ բայով կազմվող պատճառական հարադրությունները «լիակատար քերականական հարադրություններ են»²²։

§ 408. Պատճառական տիպի բայական բարդություններում տալ բայը սպասարկու դեր է կատարում և պատճառական սեռածանցի կամ պատճառականության իմաստ արտահայտող բառի նշանակություն ունի (հմմտ. խոսել տալ-խոսեցնել, խմել տալ-խմեցնել և այլն)։

§ 409. Տալ բայով կազմված պատճառական հարադրությունները, ի տարբերություն ածանցավոր պատճառականների մի մասի, բոլոր դեպքերում պատճառական (քերականական) իմաստ ունեն։

§ 410. Տալ բայի հարադրությամբ պատճառական բայեր են կազմվում ինչպես համադրական, այնպես էլ հարադրական բայերից. օրինակ՝ բերել տալ, խմել տալ և դուրս տանել տալ, դուրս բերել տալ, հետ կանգնել տալ և այլն։

II. ՀԱՄԱԳՐԱԿԱՆ ԲԱՐԴՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

ԿՑԱԿԱՆ ԲԱՐԴՈՒԹՅՈՒՆ

§ 413. Համադրական բարդությունների մեջ բավական զգալի թիվ են կազմում կցական բարդությունները։ Սրանք առաջանում են և՛ հարադրական բարդություններից, և՛ ուղղակի շարահյուսական կապակցություններից։

Կցական բարդությունները և՛ բառական իմաստով, և՛ գրության ձևով մեկ բառային միավոր են և ունեն մեկ բառային շեշտ. ինչպես՝ այսօր, այսպես, մայրուղի և այլն։

Կցական բարդություններ առաջանում են հիմնականում հարադրական բարդության բոլոր տեսակներից (կրկնավորներից, բա-

²¹ Այս պատճառով էլ հայ քերականագիտության մեջ քննվել և մանրամասնորեն ու շատ կողմերով լուսաբանվել են մեծ մասամբ պատճառականության քերականական կարգի և ածանցավոր պատճառական բայերի հարցի հետ կապված։

²² Տե՛ս Ա. Ա. Աբրահամյան, *նշված աշխ.*, էջ 198։

յական և բաղճյուսական հարադրություններից), շարահյուսական կապակցություններից և այլն:

1. Կրկնավորներով կազմված կցական բարդություններ

§ 414. Կրկնավորներով կազմված կցական բարդությունները լինում են անվանական և բայական:

Ա) Անվանական կցական կրկնավորներ

§ 415. Անվանական կցական կրկնավորները բայական կցական կրկնավորներից անհամեմատ ավելի քիչ են և եղածների մի մասն էլ կոնկրետանում է բառակազմական ձևությամբ: Անվանական կրկնավորներից առաջացած կցական բարդություններից են՝ գեղգեղ, ծեգծեգուն, կերկեր, կսկիծ, շորշորուկ, ջրջրուկ, պեսպես, պսպղուն, պուտպուտ, փափառուտ, խորխորատ և այլն:

§ 416. Անվանական կրկնավորներով կազմված կցական բարդություններում հանդես են գալիս հնչյունափոխական այնպիսի երևույթներ, ինչպիսիք են բաղաձայնների և ձայնավորների փոփոխությունը, հնչյունների հավելումը կամ կորուստը և այլն. ինչպես՝ բարբառ (բառ+բառ), քրթիռ (թիռ+թիռ), խուծդուծ (խուծ+խուծ), կսկիծ (կիծ+կիծ), լեփլեցուն, կափկանաչ, կասկարմիր, հապշտապ, նեփներմակ, շիփշիտակ, միսմենակ, սեփսե, հապնեպ, դադար (դար+դար), դափդատարկ¹, բեկբեկ, երեր(ուն)² և այլն:

§ 417. Ժամանակակից հայերենը ունի նաև հին հայերենից ժառանգած անվանական կրկնավորներով կազմված բարդություններ, որոնք թեև ձևով նման են իսկական բարդություններին (ունենա հոդակապ), սակայն ըստ էության կցական կրկնավոր բարդություններ են. ինչպես՝ գունդագունդ, դեզադեզ, բարձրաբարձր, խորախոր («խորն են երկրի հիմունքները նազելիս, Բայց իմ սերը խորախոր է նրանցից: Բարձր են երկնի ձեղունները նազելիս, Բայց իմ սերը բարձրաբարձր է նրանցից», Իս., Հավերժական սերը), ժանտաժանտ, ծանրածանր («Ծա եկա զգուշացնելու ծանրածանր

¹ Այս և նախորդ բառերում բարդ ածականների առաջին բաղադրիչի երկրորդ բաղաձայնի փոփոխությունը և վերածումը գերազանցապես փ և ս բաղաձայնների, իմաստի սաստկացում է հաղորդել հիշյալ բարդություններին:

² Անվանական կցական կրկնավոր բարդություններ են կազմվել նաև մի քանի բայարմատներ:

հետևանքներից», Ստ. Զորյան, Հայոց բերդը), հաստատեալ («Դու հաստատեալստ սյուն ես դնում հայոց տանը», Սիւ, Մխիթար Սպարապետ), մաքրամաքուր (ԵԵ), մեծամեծ, նորանոր, շաւաշաւ, ջերմաջերմ և այլն:

Հիշյալ բարդութիւններում նույնպես, ինչպես և առհասարակ կրկնավոր բարդութիւններում, բարդութիւններն իրենց ընդհանուր բառական իմաստով արտահայտում են կրկնվող ածականի իմաստի տաստկացում:

Բ) Բ ա յ ա կ ա ն կ ր կ ն ա վ ո Ր Ն Ե Ր

§ 418. Բայական կցական կրկնավորները հայերենում մեծ թիվ են կազմում և դրսևորում են իմաստային ու քերականական կայուն օրինաչափութիւններ:

§ 419. Պրոֆեսոր Ա. Աբրահամյանը կրկնավոր կցական բայերը բաժանում է երկու շերտի՝ նիւն և նոր³:

Հին կամ առաջին շերտի մեջ մտնում են այն կրկնավորները, որոնք գալիս են գրաբարից և գործառում են նաև ժամանակակից գրական լեզվում, իսկ նոր կամ երկրորդ շերտի մեջ մտնում են նրանք, որոնք թափանցել են բարբառներից և տարածվել ու նույնպես կայունացել են գրական լեզվում:

§ 420. Հին շերտի կամ գրաբարից եկած կցական կրկնավորների մեջ առանձնանում են երկու տեսակի կրկնավորներ.

ա) անփոփոխ կրկնավորներ. սրանք այն կրկնավորներն են, որոնց արմատները ձևական կամ արտաքին հնչյունական կազմի փոփոխութիւն չեն կրել. ինչպես՝ այլայլել, արծարծել, բեկբեկել, գեղգեղալ, երեբալ, խողխողել, կերկերել, կափկափել, ձգձգել, շողշողալ, ողողել, ոստոստել, շարշարել, ջախջախել, փայփայել, փողփողել, փայփայել, ֆրֆրել և այլն:

Նշված բայերը բառակազմական և քերականական իմաստներով միևնույն նշանակութիւնը չունեն: Սրանցից նրանք, որոնք զուգահեռաբար ունեն իրենց ոչ կրկնավոր տարբերակները, առավել ցայտուն կերպով են արտահայտում գործողության կրկնության կամ բազմապատկության գաղափարը (հմմտ. բեկբեկել, ձգձգել, շողշողալ, ոստոստել և այլն), իսկ այն բայերը, որոնք

3 Մանրամասն տե՛ս Ա. Աբրահամյան, նշված աշխ., էջ 136—156:

շունեն համապատասխան ոչ կրկնավոր արմատները և ժամանակակից հայերենում պահպանված են միայն կրկնավոր ձևով, առավել նվազ են պարունակում բազմապատկիչության կամ կրկրնության գաղափարը: Սրանցում ավելի ընդգծված է գործողության սաստկության և ինտենսիվության նշանակությունը: Այսպես՝ արծարծել, երեւալ, խողիողել, ողողել, ջախջախել, փայփայել, ֆրֆրել, փողփողալ և այլ բայերի ոչ կրկնավոր արմատները ժամանակակից դրական հայերենում կենդանի չեն⁴ և պահպանվել են միայն կրկնավոր ձևով, իսկ մի քանիսն էլ թեև կենդանի են. ինչպես՝ այլ (այլալել), շար (շարշարել), գեղ (գեղգեղալ) և այլն. տակայն կրկնավոր ձևով բառիմաստի որոշ փոփոխություն են կրել և հեռացել իրենց ոչ կրկնավոր արմատներից:

բ) Հնչյունափոխված կրկնավորներ՝ աղավաղել, արհամարհել, բաբախել, գրգռել, դադարել, թոթափել, ծածանել, կակազել, կաղկանծել, կաշկանդել, կարկառել, կարկատել, հայթայթել, հեծեծել, հեկեկալ, հոտոտել, հորջորջել, շոշափել, պապանծել, սասանել, տատանել, փաթաթել և այլն:

§ 421. Կրկնավոր բայերի արմատների հնչյունափոխությունը լինում է և՛ առաջին արմատի ներսում. ինչպես՝ բաբախել (բախ-բախել), ծածանել (ծան-ծան-ել), կակազել (կազ-կազ-ել), պապանծել (պանծ-պանծ-ել), տատանել (տան-տան-ել), փոփոխել (փոխ-փոխ-ել) և այլն, և՛ երկրորդ արմատի ներսում. ինչպես՝ հայթայթել (հայթ-հայթ-ել), հեծեծալ (հեծ-հեծ-ալ), հեկեկալ (հեկ-հեկ-ալ), հոտոտել (հոտ-հոտ-ել), փաթաթել (փաթ-փաթ-ել) և այլն:

Կրկնավոր կցական բայերի մեջ հնչյունափոխություններ են լինում նաև տարնամանության օրենքով (գերազանցապես առաջին եզրում). ինչպես՝ թոթափել (թափ-թափ-ել), կաղկանծել (կանծ-կանծ-ել), շոշափել (շափ-շափ-ել), բարբառել (բառ-բառ-ել), գրգռել (գիռ-գիռ-ել), կարկատել (կար-կար-ել) և այլն:

§ 422. Բացի հնչյունափոխությունից, կրկնավոր բայարմատները կարող են ձևափոխվել նաև հնչյունների հավելմամբ. ինչպես՝ աղավաղել (աղ=այլ—աղ-ավ-աղ-ել), արհամարհել

⁴ Սրանց մեծ մասի արմատները գեղեկ գրաբարում էլ կենդանի չէին (տե՛ս Ա. Ա. Աբրահամյան, *Նշված աշխ.*, էջ 139):

(արհ+ամ+արհ+ել): Վերոհիշյալ բայերի մեջ, մասամբ ձևական փոփոխության, մասամբ արմատների գործածական շլինելու պատճառով, մեծ մասի կրկնության կամ բազմապատկության նշանակությունը մթազնված է և չի գիտակցվում, իսկ մի շարք արմատներ էլ, թեև կենդանի են, սակայն կրկնավոր հարադրությամբ բաղիմաստի փոփոխությունն են ձեռք բերել. ինչպես՝ կարել-կարկատել, դարել-դադարել, թովել-թոթովել, բախել-բաբախել և այլն:

Նոր շերտի մեջ մտնող կրկնավորները և՛ իմաստային, և՛ ձևական կողմերով տարբերվում են հին շերտի կրկնավորներից: Սրանք իսկական կրկնավորներ են, որոնց արմատները կենդանի են մեր լեզվում և թեև կրկնվելով մասամբ հնչյունափոխության ենթարկվում են, սակայն դա արտաքին հնչյունական կազմի կամ իմաստի մեծ փոփոխություն չի առաջացնում: Կրկնավորների այս խումբը մուտք է գործել բարբառներից և ակտիվ ու կենսունակ է ոչ միայն բանավոր խոսակցական, այլև գրական հայերենում: Սրանցում հնչյունափոխությունը կատարվում է գերազանցապես արմատի ձայնավոր հնչյուններում, որոնցից ա, ե, ո հնչյունները բարդության երկրորդ եզրում արտասանվում են ը. ինչպես՝ թափ-թրփել, խազխզել, ծակծկել, ծամծմել, կապկպել, մաղմղել, մարմրել, պաշպշել, վազվզել, վախվխել, ցուցլալ, փոքփրել, ֆաշֆրշել, ֆամսել և այլն:

§ 423. Հիշյալ բայերից շատերը գուգահեռաբար ունեն նաև իրենց հնչյունափոխված ձևերը. ինչպես՝ ծեփծփել-ծեփծեփել, դոդդղալ-դոդդղալ, ցուցլալ-ցուցուլալ, բոթթթել-բոթթոթել, վախվրխել-վախվախել⁵, ջոկջկել-ջոկջոկել, փոքփրել-փոքփորել և այլն:

Վերոհիշյալ տարբերակներից առաջինները թեև բարբառային երանգ են պարունակում, սակայն ունեն գործածության մեծ ոլորտ (ինչպես վերևում տեսանք) և ընդգրկել են փաստորեն կրկնավոր բայերի զգալի մասը: Սրանցից արմատի ա ձայնավորի ը-ի հնչյունափոխությունը բայական կրկնավոր կցական բարդության երկրորդ եզրում՝ ընդհանուր օրինաչափություն է դարձել. մանավանդ որ աշխարհաբարում (էլ չասենք գրաբարում) գործածվող այս

⁵ Այս շերտի մեջ կարող են լինել քիչ թվով նաև հին հայերենում գործածված բառեր. ինչպես՝ վախվախել. կազկազալ (Ինչ- որ տեղ կազկազաց կաթալը, Վե, Գիրք եղելության և այլն), սակայն իրենց համապատասխան հնչյունափոխությամբ գալիս են բարբառներից և հատուկ են վերջիններին:

կարգի շատ բայեր ժամանակակից հայերենում կրել են հիշյալ (ա > ը) հնչյունափոխությունը (համտ. հին հայերենի վազվազել, վախվախել— ժամանակակից հայերենում՝ վազվզել, վախվախել և այլն):

§ 424. Ա, ե, ո ձայնավորների՝ կրկնավոր բարդություններում կրած փոփոխությունները ունեն այն յուրահատկությունը, որ հանդիպում են միայն հիշյալ բարդություններում, այսինքն այլ թաղադրություններում այդպիսի փոփոխություն չեն կրում:

§ 425. Այն ձայնավորները (ու, ի), որոնք շեշտի տեղափոխությամբ առհասարակ փոփոխվում են (ու > ը, ի > ը), այստեղ փոփոխվում են և՛ առաջին, և՛ երկրորդ բաղադրիչներում. ինչպես՝ կցկցել, մտմտալ, ծոմռել և այլն⁶:

Այսպիսի բարդություններում քիչ չափերով տեղի է ունենում նաև բաղաձայն հնչյունների փոփոխություն (արմատի առաջին եզրի բաղաձայնի մ և ք հնչյունների վերածմամբ). ինչպես՝ խրգրգել, խզմզել, խնդմնդալ, ծոմռել, կցմցել, փսմսել և այլն:

Բ ն ա ձ ա յ ն ա կ ա ն բ ա յ ա կ ա ն կրկնավորներ

§ 426. Բնաձայնական կրկնավորներով կազմված կցական բարդությունները ևս բավական մեծ թիվ են կազմում ժամանակակից հայերենում: Բնաձայնական կրկնավորները թեև նվազ կենսունակությամբ գործածվել են հայերենի զարգացման բոլոր շրջաններում, սակայն սրանք, ինչպես վերոհիշյալ բայական կրկնավորները, ավելի բնորոշ են բարբառներին, որոնցից և անցնում են գրական գեղարվեստական լեզվին:

Բնաձայնական կրկնավորները կազմվում են բնության ձայներին նմանվող հնչյունների կամ վանկերի կրկնություններից և արտահայտում են գործողության սաստկության, բազմապատկության իմաստ:

Բնաձայնական կցական կրկնավորներից են՝ բխկբխկալ, բռռբռալ, զլզլալ, գմփգմփալ, գոռգոռալ, գոզգոշալ, գոմռալ, գվզվալ, դմբդմբալ, դմփդմփալ, դխկդխկալ, դռդռալ, զմփզմփալ, զնզզընգալ, թխկթխկալ, թրմփթրմփալ, թնկթնկալ, թշթշալ, թռթռալ, լխլխալ, լփլփալ, լքլքալ, խշխշալ, խոխոալ, ծվվալ, ծվծվալ,

⁶ Տե՛ս Ա. Աբրահամյան, նշված աշխ., էջ 147:

կլկլալ, կմկմալ, կշկշալ, կոկոալ, հոհոալ, ճկճկալ, ճվճվալ, ճլվլալ, ճղճղալ, ճտտալ, մշմշալ, մրթմրթալ, մոմոալ, նվնվալ, շրխկ-
շրխկալ, շնկշնկալ, շփշփալ, շոշոալ, շրխկշրխկալ, պզպզալ, սրնգ-
սրնգալ, սրթսրթալ, սվսվալ և այլն:

Բայական՝ մանավանդ բնածայնական կրկնավոր կցա-
կանները, գալով բարբառներից, առավելապես կենսունակ և
բնորոշ են խոսակցական լեզվին, սակայն գրական (մասնավորա-
պես գեղարվեստական գրականության) լեզուն ևս չի խորշում դը-
րանցից և լայնորեն օգտագործում է խոսքին հյուսվողություն, աշ-
խուժություն և կենդանություն տալու նպատակով. այսպես՝
«Շնկշնկալով հովն է փշում զով Բինգյուի լանջերից» (Իս., Երկեր):

2. Հարադրական բարդություններից առաջացած կցական բարդություններ

ա) Հարադրական բայերից առաջացած կցական բարդություն-
ներ.

§ 427. Այս ճանապարհով առաջացած կցական բարդություն-
ները համեմատաբար ավելի քիչ են, քան հարադրական բար-
դության մյուս տեսակներից առաջացածները. դրանցից են՝
գործածել, ակնածել (ակն ածել), ակնկալել (ակն կալել), բան-
սարկու (բանս արականել), կիրառել, վերլուծել, վերածել, մեջբերել,
քնածել և այլն: Սրանց մեծագույն մասը կցական բարդության է
վերածվել դեռևս գրաբարում և ժամանակակից հայերենում
առանձին գործածություն չունի իբրև հարադրական բարդություն.
«Թրինալ՝ ճանձնաբաբել, ակնկալել, ակնածել, քնածել, վերածել»
և այլն:

Վերջերս կցական բարդության է վերածվել նաև վեր ճանել
հարադրական բայը, որը գործածական է և՛ հարադրական, և՛ կը-
ցական բարդության եղանակով. ինչպես՝ «Գուսան բանաստեղծի
գրական ժառանգությունը վերճանելու և արժեքավորելու հարցը...»
(ՍՀ) և այլն:

Սակայն հարադրական բայերի հիմքով հաճախ ում և

7 Վերջինս հարադրական եղանակով գործածական է բարբառներում և կցա-
կան բարդությամբ բառային այլ իմաստ է ստացել:

–ությունն առարկայացնող ածանցներով ստեղծվում են մի շարք կցական բարդություններ, որոնց երկրորդ բաղադրիչները բայանուն գոյականներ են. *ինչպես՝* բացթողում, ավիանում, լույսընծայում, ձեռնսեղմում, մեջբերում, մասնանում, առաջխաղացում, առաջֆաշում, իրաբանցում, վրեժխնդրություն և այլն:

բ) Բաղճյուսական հարադրություններից առաջացած կցական բարդություններ.

§ 428. Հարադրական բարդություններից ամենից շատ կցական բարդությունների վերածման հակված են բաղճյուսական հարադրությունները. նկատելի է, որ կցականության են ձգտում հատկապես այն բաղճյուսական հարադրությունները, որոնք միասին վերցրած նոր կամ փոխաբերական իմաստ են արտահայտում: Այդպիսի բարդություններից շատերը արդեն վերածվել են կցական բարդության և առավելապես հանդես են գալիս այդ ձևով. *ինչպես, օրինակ՝* անցուղարձ, անուղող, անուվախ, այբուբեն, անուխուփ, աշուձախ, առետուր, առուձախ, առուվաճառ, ասուլիս, արդուզարդ, բառուբան, բացուխուփ, գունդուկծիկ, գոռուձգոռում, եռենի (նա պետք է համընդհանուր քայլի իր շուրջը եռենիող կյանքի հետ», ՀԶ), դարուփոս, դեսուղեն, ելեէ, էլումուտ, եռուզեռ, երթենկ, թափուր, թևութիկում, թոհութոն, լացուկած, լիութու, լուսումութ (նաև մութուրու), լուռումունջ, խաղուպար, խեղճուկըրակ, խոսուզուրյց, խոհութոռդ, խոշութութեր, ծակուծուկ, կարգուկանոն, կալուկուտ, կերութում, հալումաշ, հարցուփոռձ, հարցուպտրտու (ծծ), հատուկենտ, հողուլուր, ձեռուտտ, մեկունար, մինունար, մեկումեջ, նիստուկաց, շարժումն, շոտումուտ, չորուցամաֆ, չեմուլում, ջարդութիշուր, ջարդութութոռդ, ջարդուկտուր, սուսութուս, վարուցանֆ, տակուզլուխ («Բոլորը՝ տակուզլուխ հրացանավոր ու նետածիգ՝ տասնութ հազար», ՍԽ, Մխիթար Սպարապետ), տակնուվրա, տունուտեղ, ցանուցիր և այլն:

§ 429. Կցական բարդությամբ են արտահայտվում նաև հայերենի բարդ թվականները՝ տասնմեկից մինչև իննսունինը (բացառյալ տասնյակների անվանումները). *ինչպես՝* տասնմեկ, տասներկու, քառասունմեկ, հիսունվեց, յոթանասունութ, իննսունչորս և այլն:

3. Շարահյուսական կապակցություններից առաջացած կցական բարդություններ

§ 430. *Կցական բարդությունների գոյացման հիմնական աղբյուրներից մեկը շարահյուսական կապակցություններն են, որոնք կցական բարդության վերածվելու դեպքում ևս ինչ-որ չափով պահպանում են իրենց շարահյուսական հարաբերությունը:*

§ 431. *Ըստ շարահյուսական հարաբերության բնույթի, կցական բարդությունները լինում են՝*

ա) *ենթակա-ստորոգյալ կապակցությունից առաջացած կցական բարդություններ՝ ովևիցե (ով և լինի), ինչևիցե (ինչ և լինի), որևէ (ով և լինի), ինչևէ (ինչ և լինի), էջմիածին (իջավ միածինը), որևէ, տերողորմյա և այլն: Սրանցում ով, որ, ինչ, միածին և տեր բառերը ենթականեր են, իցե, էջ, ողորմյա բառերը՝ ստորոգյալներ:*

Այս տիպի կցական բարդությունները հազվագյուտ են ժամանակակից հայերենում և գերազանցապես գրաբարյան կազմություններ են, որոնցում շարահյուսական կապը լրիվ մթագնված է: Այս տիպի կցական բարդությունների առաջացումը չի դարձել գործուն միջոց ժամանակակից հայերենի բառակազմության համար:

բ) *Որոշիչ-որոշյալ կապակցությունից առաջացած կցական բարդություններ: Այս տիպի կցական բարդությունները ժամանակակից հայերենի բառակազմության մեջ ամենաակնհայտնապես են: Իբրև որոշիչ հանդես եկող մի շարք խոսքի մասեր. ինչպես՝ գոյականներ, ածականներ, դերանուններ և թվականներ, որոշյալների հետ առավել սերտ միանալով արտահայտում են մեկ բառական խմաստ և կազմում կցական բարդություններ՝ պահպանելով որոշիչային կապակցության շարահյուսական հարաբերությունը, ինչպես՝ այդչափ, այդտեղ, այնինչ, այնտեղ, այսինչ, այսչափ, այսֆան, այսօր, այսօրինակ, զույգէջ («Կարդալով գեղեցիկ ճաշակով ձևավորված այդ զույգէջը, սիրտդ լցվում է ուրախությամբ», ՍՀ), երեքհատորանոց, երեքհարկանի, երեքկողմանի, երկուստուրանոց, երկուսհարկանի, չորսգլխանի («Տեսա մարդիկ չորսգլխանի», ՎՏ), խորվիրապ, կեսգիշեր, կեռփթ, կեսօր, կինարմատ, մայրուղի, մայրցամաք, մեկտեղ, միգուցե, մինիյուրկա (ԳԹ), նույնչափ, նույնֆան, որպես, որչափ, պարզօրոշ, ջանգլույում, տափղեղ, տրդամարդ, փակուղի, փակօղակ, Շենգավիթ և այլն:*

Այս հարաբերությունը հանդես եկող կցական բարդությունների մի մասը ունի իր հնչյունափոխված տարբերակները, որոնք արդեն իսկական բարդություններ են, օրինակ՝ երկուհատորանոց և երկհատորանոց, երկուհարկանի և երկհարկանի, երկուկողմանի և երկկողմանի, երկուտեղանի և երկտեղանի և այլն:

Որոշիչ-որոշյալի կապակցության հիմքով, հատկապես վերջին տասնամյակներում, հաճախ են գոյանում կցական բարդություններ որոշյալի ածանցմամբ. այսպես՝ Մերձավոր Արևելք—մերձավորարևելյան, կարմիր բանակ—կարմիրբանակային, Առաջավոր Ասիա—առաջավորասիական, Հեռավոր Արևելք—հեռավորարևելյան, բարի դրացի—բարի դրացիական, բարիդրացիություն, թեթև ատլետիկա—թեթևատլետիկական, մանր բուրժուա—մանրբուրժուական, սպիտակ գվարդիա—սպիտակգվարդիական, միջինասիական, հյուսիսկովկասյան, հարավկուրեական, մայիսմեկյան (նաև մայիսմեկը) և այլն:

գ) Հատկացուցիչ—հատկացյալ կապակցությունից առաջացած կցական բարդություններ: Այս տիպի կցական բարդությունները խիստ սակավաթիվ են և հայերենում գործուն օրինաչափություն չեն: Հատկացուցիչ—հատկացյալ կապակցության հիմքով առաջացած կցական բարդություններից են եղբորորդի, հորեղբայր, մորեղբայր, պատվոգիր, Վանաձոր, տանտեր, տանտիկին, տանտիրուհի, ֆեոդոդի և այլն: Սովետական շրջանում կազմվել է նաև Վերիշեն («Կեսօր էր, երբ հասանք Վերիշեն», ԱՎ.) հատուկ անունը: Սրանցում բաղադրիչների շարահյուսական հարաբերությունը պահպանված է:

դ) Շարահյուսական հնացած և այլ կապակցություններից առաջացած կցական բարդություններ: Սրանցից են՝ այնուամենայնիվ, այսուհանդերձ, անընդմեջ, առայսօր, առհասարակ, առաջիկա, այլև, բայցևայնպես, բացառյալ, բերանփսիվայր, գլխիվայր, գիրկընդխառն, դեմդիմաց, դեմհանդիման, երեսնիվայր, զառիքափ, թեկուզև, ի միջի այլոց, ինքնբստինբյան, խառնիխուռն, խառնիհաղանջ, մեկընդմիջտ, մերձիմահ, միառժամանակ, միմիայն, միանգամից, հինավուրց, պատնիվեր, չորեքաթ, որովհետև, փոքրիշատե, վայրիվերո, օրնիբուն և այլն:

§ 432. Սրանց մեջ են մտնում նաև այն կրկնավորները, որոնք միանում են որևէ հոլովական վերջավորությամբ, հին նախդրով

(հաճախ և՛ նախդրով, և՛ հորովական վերջավորությամբ), այլև ու շաղկապով, օրինակ՝ ավետափ, բացեիրաց, բերնբերան, գույնըգ-գույն, դարեդար, դոնեդուռ, դեմուղեմ,՝ երեսառերես, թափեթափ, ժամառժամ, լուսելուս («Հարութ պապը լուսելուսին դուրս էր գա-լիս խաշակնքում գոմի «դուռը», Ս2), լիովի, մոտեմոտ, մեջեմեջ, մեկնումեկը, մեկաումեկ, ծովեծով, կուզեկուզ, կումառկում, հա-զիվհազ, որդոցորդի, չոֆեչոֆ, պատեպատ, պոկեպոռունկ, սարե-սար, վազեվազ, վերջիվերջո, տակետակ, տարեցտարի, տեղնու-տեղը, տնետուն, ֆարեֆար, օրստօրե և այլն:

Ե) Որևէ թվականով, ու շաղկապով և կես բառի բաղադրու-թյամբ կազմված կցական բարդություններ. *ինչպես՝* մեկուկես, երկուսուկես, երեքուկես, հինգուկես, վեցուկես, տասնմեկուկես, քսաներեքուկես, երեսունհինգուկես և այլն:

ԻՍԿԱԿԱՆ ԲԱՐԴՈՒԹՅՈՒՆ

§ 433. Իսկական բարդությունները կազմվում են հիմնական ձևությունների, բառերի և հիմքերի (բայահիմքերի) բաղադրումից:

Իսկական բարդությունները հայերենում բաղադրված են մեծ մասամբ երկու և երեք բաղադրիչներից (հմմտ. լրագրավաճառ, հեռախոսակայան, ապրանքաշրջանառություն և այլն). կազմվում են նաև քառանդամ բաղադրություններ (հմմտ. հեռագրասյունա-շար, այգեպտղաբանշարաբույժ և այլն), որոնք ժամանակակից հայերենում մեծ թիվ չեն կազմում:

Կցական բարդությունների հետ համեմատած՝ իսկական բար-դությունները վերացության առավել բարձր աստիճան են:

§ 434. Իսկական բարդությունների համար բնորոշ են հետև-յալ առանձնահատկությունները. ա) բաղկացած են մեկից ավելի հիմնական ձևություններից, բառերից և հիմքերից, բ) բաղադրիչների շարահյուսական հարաբերությունը ուղղակիորեն դրսևորված չէ և երևան է գալիս բարդությունը վերլուծելիս, գ) բնորոշ է հոդակա-պի գործածությունը և հնչյունափոխությունը, դ) կարող է արտա-հայտիլ բաղադրիչներից ավելի իմաստ, ե) կարող է արտահայ-տել մեկից ավելի շարահյուսական հարաբերություն⁸:

⁸ Հմմտ. այգաբաց (այգի բացվելը և այգի բացվելու ժամանակը՝ վաղառա-վոտյան), քիտոնակուռ (քիտոնից կոած և քիտոնով կուռ, կոած և այլն):

Փակուղի. կեսօր, հորեղբայր և այլ կցական բարդությունների բաղադրիչների կապակցության ձևաբանական կապը հիշյալ բարդությունների մեջ առկա է, քանի որ հարադրական եղանակով էլ նրանք միևնույն շարահյուսական հարաբերությունները (որոշիչ-որոշյալի, հատկացուցիչ-հատկացյալի) արտահայտում են և իրենց բաղադրիչների արտահայտած իմաստից ավելի իմաստ չեն պարունակում: Իսկական բարդությունների մեծ մասը ավելի իմաստ է պարունակում, քան բաղադրիչների արտահայտած իմաստն է: Այս, այսպես կոչված, «ավելի» իմաստն էլ կարող է ունենալ տարբեր աստիճանավորումներ: Այսպես՝ կան շատ թվով բարդություններ, որոնք իրենց ընդհանուր բառային իմաստներով շատ չեն տարբերվում իրենց բաղադրիչների իմաստներից, թեև անսխալման ինչ-որ չափով ավելի իմաստ արտահայտում են, ինչպես՝ բանիմաց (քան իմացող), թեկապ (թեև կապ, թե կապող), լայնեզ (լայն եզր ունեցող), ձայնասփյուռ (ձայն սփռող), ճացթուխ (հաց թխող), մեծահոգի (մեծ հոգի ունեցող), երկրեւո (երկու բեւո ունեցող), երկկենցաղ (երկու կենցաղ ունեցող), բացնակատ (բաց ճակատ ունեցող) և այլն:

Այսպիսի բարդությունների շարահյուսական կապը ավելի հեշտ է վերականգնվում:

Սրանց կողքին քիչ չեն նաև այն բարդությունները, որոնք արտահայտում են իրենց բաղադրիչների իմաստներից տարբեր նոր իմաստ. այսպես՝ շրջապատ նշանակում է ոչ թե շուրջը պատածը, այլ շուրջը գտնվող միջավայրը կամ տարածությունը և մարդիկ. շրջադարձ՝ ոչ թե շուրջը դառնալը, այլ փոփոխություն, փոփոխվելը. ճակատագիր՝ ոչ թե ճակատի գիր, կամ ճակատին գրվածը, այլ առհասարակ մարդուն սահմանված բախտը, վիճակը. կաթնաղբյուր նշանակում է ոչ թե կաթի աղբյուր կամ կաթ քիռող աղբյուր, այլ կաթի նման սպիտակ, զուլալ ջուր ունեցող աղբյուր. քեակոխել նշանակում է ոչ թե թեք կոխել, այլ մտնել. ձեռնամուխ՝ ոչ թե ձեռքը մխել, ձեռքը մտցնել, այլ սկսել, ձեռնարկել. քնդանոթ նշանակում է ոչ թե թունդ անող անոթ, այլ թնդացնող գործիք՝ զենք, նողագունդ չի նշանակում հողի գունդ, ինչպես բացված կապակցության իմաստն է թելադրում, այլ՝ երկիր մոլորակը՝ երկրագունդը:

Հետևաբար, բարդության՝ բաղադրիչներից ավելի կամ տար-

բեր իմաստ արտահայտելը՝ իսկական բարդության յուրահատկություններից մեկն է:

§ 435. Իսկական բարդության արտահայտած շարահյուսական հարաբերության իմաստը հաճախ մթազնում է հոդակապի և հընչյունափոխության միջոցով:

§ 436. Նոր բառեր կերտելու կենսունակությամբ և ակտիվությամբ իսկական բարդությունները զիջում են միայն ածանցավոր բառերին: Իսկական բարդության եղանակով առաջացած բառերի մեծ մասը, հատկապես բարդության կառուցվածքային կաղապարների նմանակությամբ առաջացածները, հանդես են գալիս ոչ թե եզակի ձևով, ինչպես հարադրական և կցական բարդությունները, այլ բառախմբերով (հմմտ. շքերթ, շվերթ, ուղերթ, վրաերթ և այլն). այդպես են նաև ածանցավոր բառերը (հմմտ. լողորդ, վազորդ, վարորդ, մուրճորդ, նետորդ, մրճահրորդ, ծանրորդ և այլն):

ԻՍԿԱԿԱՆ ԲԱՐԴՈՒԹՅԱՆ ԱՌԱՋԻՆ ԲԱՎԱԳՐԵՉԸ

§ 437. Բարդության առաջին բաղադրիչը լինում է հիմնական ձևույթ կամ բառ, որը դրվում է ուղիղ ձևով. այն բարդությունը բացելիս է միայն արտահայտում զանազան շարահյուսական հարաբերություններ, այսինքն՝ զանազան հոլովաձևերի իմաստներ:

Բարդության առաջին եզրի մի շարք արմատներ կամ բառեր իրենց ձևաբանական և հնչյունական համակարգի մի շարք կողմերով կապված լինելով հին հայերենի հետ, ժամանակակից հայերենի բարդության համակարգում հանդես են բերում լեզվական տարբեր յուրահատկություններ ու օրինաչափություններ՝ Այսպես՝

ա) Բառակազմության մեջ անեզական բառերի և վերջավորության անկման երևույթը, որ հին հայերենում վայուն օրինաչափություն էր, նմանակության օրենքով պահպանվել է նաև ժամանակակից հայերենում, չնայած որ ժամանակակից հայերենում վերահիշյալ անեզական բառերը կորցրել են իրենց հոգնակիության իմաստը. ինչպես՝ աչք-աչագեղ, խոսք-խոսափող, խոսակցու-

9 Տե՛ս Մ. Արեղյան, *Եզված աշխ.*, էջ 195—198:

թյուն և այլն. խելի-խելամիտ, խելագար, խելահեղ, խելապակաս և այլն. կառի-կառավարել, կառամատույց. միտի-մտածել, մտաբերել. շնորհի-շնորհաշատ, շնորհագեղ և այլն: Սակայն բառաբարդություն մեջ առաջին բաղադրիչների եզակի թվի ուղղականը վերցնելու օրենքով, շատ բարդություններում և ածանցավոր բառերում ֆ-ն պահպանվում է: Այսպիսով ստացվում են հին անեզական բառերով բաղադրված բառերի ֆ մասնիկով վերջացող և առանց ֆ-ի տարբերակներ, ինչպես՝ աշի-աշագեղ, աշառու, բայց և՛ աշիաբաց, աշիածակ, աշիակասուկ, աշիացավ և այլն. պարտի-պարտատեր, պարտամուրհակ, պարտատոմս, բայց և՛ պարտիատեր. կուծի-կրծոսկր, կրծկալ, բայց և՛ կրծավանդակ, կրծագեղձ և այլն. խելի-խելապակաս, խելակորույս, խելամիտ, բայց և՛ խելիահան և այլն:

բ) Որևէ բաղաձայնի հաջորդող ն, ր, ղ, բաղաձայն հնչյուններով վերջացող մի շարք բառեր (հմատ. աստղ, ախն, եզր, կայսր, ոտն, սերմն, տարր և այլն) հին հայերենի բառաբաղադրության մեջ իբրև առաջին բաղադրիչներ վերցվում էին եզակի թվի և՛ ուղղական, և՛ սեռական հոլովաձևերով¹⁰: Այսպես՝ ակն-ականակուտ, ականագարդ, ականատես, բայց և՛ ակնդետ, ակնբախ, ակնքարք, ակննայտ, ակնկալություն, ակնապարհ և այլն. աստղ-աստղաբաշխ, աստղագարդ, բայց և՛ աստեղագարդ և այլն: Ժամանակակից հայերենում առավելապես հանդես են գալիս վերջիններիս ուղղական հոլովաձևերով բաղադրությունները. ինչպես՝ աստղագիտություն, աստղաֆիզիկա և այլն: Սակայն վերոհիշյալ մյուս բառերը բարդության մեջ հանդես են գալիս ուղիղ ձևով. այսպես եզր, եզրագիծ, եզրակացություն, եզրամանգում, տարր-տարրորոշում, տարրաբանություն, սերմն-սերմնացան, սերմնահան¹¹ և այլն:

¹⁰ Այս և նախորդ կետի, այլև ընդհանրապես առաջին բաղադրիչի հետ կապված բոլոր յուրահատկությունները դրսևորվում են նաև ածանցավոր բաղադրություններում. ինչպես՝ միտի-մտավոր, մտավորական, հոգի-հոգեղ, ակն-ակնավոր, շնորհի-շնորհալի, աշուն-աշնանային, անուն-անվանական և այլն:

¹¹ Խոսքը տվյալ բառերի բարդության մեջ ունեցած գործածության մասին է, քանի որ ածանցավոր բարդության մեջ դրանք վերցվում են սեռական հոլովաձևերով. ինչպես՝ սերմն-սերմանել, կայսր-կայսերական, տարր-տարբերք, եզր-եզերք (այս ձևով կա նաև իբրև երկրորդ բաղադրիչ, հմատ. ծովեզերք, եզերել և այլն:

Ոտն բառը ժամանակակից հայերենում, վերցվում է ուղղական հոլովածեով. այսպես՝ ոտնակալ, ոտնաման, ոտնահաբել, ոտնահետ, ոտնագործություն, ոտնածայն, ոտնակոտոր (բարբ.) և այլն, որոնց մեծագույն մասը այս ձևով կար նաև հին հայերենում: Բացառությամբ է կազմում ոտանավոր ձևը, որ հին հայերենում նշանակում էր ոտով ման եկող. աշխարհաբարում բառիմաստի փոփոխությամբ ստացել է ոտն ունեցող՝ չափածո իմաստը և գործածական է միայն այս ձևով:

Աշուն, գարուն, անուն բառերով հին հայերենում և նրա նմանակությամբ նոր հայերենում ու նրա արդի փոխում կազմվել ու գործածական են միայն եզակի թվի սեռական հոլովածեերով կազմված բարդությունները: Ինչպես՝ աշուն-աշնանամուտ, աշնանացան, գարուն-գարնանացան, գարնանամուտ. անուն (անուան)՝ անվանակոչություն, անվանաթերթ, անվանաբեկ և այլն:

Հայտնի է, որ նախորդող որևէ բաղաձայն հնչյուն ունեցող և ն (ը գաղտնավանկով) բաղաձայնով վերջացող հին հայերենի մի շարք բառերի վերջին ն-ն ժամանակակից հայերենում ընկել է. օրինակ՝ անձն-անձ, ափն-ափ, արեգակն-արեգակ, աղեղն-աղեղ, ասեղն-ասեղ, այծյամն (այծեամն)-այծամ, բուռն-բուռ, գագաթն-գագաթ. գառն-գառ, դուռն-դուռ, եզն-եզ, եղյամն-եղյամ, եղեգն-եղեգ, թոռն-թոռ, լեռն-լեռ, ծիծեռն-ծիծեռ, կաթն-կաթ, կայծակն-կայծակ, կամն-կամ, կողմն-կողմ, հարսն-հարս, հիմն-հիմք. հյուսն-հյուս, ձեռն-ձեռ, ձուկն-ձուկ, մատն-մատ, մասն-մաս, մուկն-մուկ, նուռն-նուռ, շուրթն-շուրթ, ողն-ող, ոսպն-ոսպ, որդն-որդ, սառն-սառ և այլն: Վերոհիշյալ բոլոր բառերը բարդության առաջին եզրում վերականգնում են ն բաղաձայնը. այսպես՝ անձ-անձնակազմ, անձնվեր, անձնուրաց. ասեղ-ասեղնաձև, ասեղնագործ. աղեղ-աղեղնաձև (նաև աղեղաձև). բեռ-բեռնակիր, բեռնաթափ, բեռնատարողություն. եղեգն-եղեգնաձոր. թոռ-թոռնորդի. լեռ-լեռնաբնակ, լեռնածին, լեռնագագաթ, լեռնապար. կողմ-կողմնակից, կողմնապաշտ, կողմնակալ, կողմնացույց. կաթ-կաթնաղբյուր, կաթնատամ, կաթնատու. հիմ-հիմնահատակ, հիմնադիր. ձեռ-ձեռներեց, ձեռնունայն, ձեռնածու. ձուկ-ձկնորս, ձկնկիրթ, ձկնկուլ. մաս-մասնակից, մասնաճյուղ. նուռ-նռնաքար. շուրթ-շրթնատամնային. ող-ողնուղեղ, ողնաշար. ոսպ-ոսպնյակա-

ձև. սկիզբ-սկզբնաձև, սկզբնաղբյուր. սառ-սառնաղբյուր, սառնա-
շաքար և այլն:

§ 438. Քանակական պարզ թվականներից յոթ(ն) և ութ(ն)
միավորները ուղղական հոլովաձևում վերոհիշյալ գոյականների
նման կորցրել են արմատական վերջին և բաղաձայնը, որը որոշ
բաղադրություններում վերականգնվում է. ինչպես՝ յոթնամյա,
յոթնամյակ, ութամյա, ութամյակ և այլն:

§ 439. Տասն-տաս(ը) և ինն քանակական թվականները բար-
դության մեջ պահպանում են արմատական և վերջնահնչյունը-
ինչպես՝ տասնամյակ, տասնապատիկ, տասներկու, տասնուր, տասնինն,
իննամյա, իննսուն և այլն:

Մանր.— Տասն թվականը ածանցավոր որոշ կազմություն-
ներում (հմմտ. տասական), հոգնակիի կազմության մեջ (հմմտ.
տասեր), այլ և փոխանունաբար գործածվելիս (հմմտ. տասի, տա-
սին, տասով և այլն), չի պահում վերջին և արմատական հնչյունը:

Այս տեսակետից այլ է ինն թվականը, քանի որ այն առանց
վերջին բաղաձայնի անբարեհունչ է դառնում և իբրև այդպիսին
(ինն) բառային կոնկրետություն և գործառություն չունի ժամանա-
կակից հայերենում: Բացի այդ, ի տարբերություն նախորդ թվա-
կանների, ինն թվականը փոխանունաբար գործածվելու դեպքում
էլ հոլովելիս, ինչպես և հոգնակի կազմության մեջ չի կորցնում և
բաղաձայն վերջնահնչյունը (հմմտ. իննի, իննին, իննով, իննից):

§ 440. Ն բաղաձայնով վերջացող և նախորդող որևէ բաղա-
ձայն ունեցող բառերից մի երկուսը ժամանակակից հայերենում
իբրև կանոն կորցնելով և վերջնահնչյունը, դառնում են կախյալ
արմատներ և տարբերակիչ խմաստ են ստանում միայն վերջ-
ածանցների շնորհիվ. այսպես՝ ճիմն բառը ուղղական հոլովաձե-
վում զրկվելով վերջին բաղաձայնից, ճիմ ձևով ինքնուրույն գոր-
ծածություն չունի և կոնկրետանում է — ք վերջածանցի շնորհիվ
(ճիմք), որով և ժամանակակից հայերենի համար դառնում է ուղ-
ղական հոլովաձև. դրանից էլ հենց կազմվում են հոգնակի և եզա-
կի հոլովաձևերը (հմմտ. հիմք-հիմքեր, հիմքը, հիմքին, հիմքից,
հիմքով և այլն). դեռ ավելին, ճիմք ձևը դառնում է նաև բարդու-
թյան բաղադրիչ. ինչպես՝ ճիմակազմիչ, ճիմակազմություն և
այլն:

§ 441. Ն վերջնահնչյուն ունեցող բառերից հետաքրքիր լեզվական երևույթ է տեղի ունեցել շրթներկ բարդության հետ: Այստեղ հայերենի բառաբարդության օրենքների համաձայն շուրթն բառի և վերջավորությունը պետք է պահպանվեր (հմմտ. շրթնային, շրթնատամնային և այլն), սակայն այն դուրս է ընկել՝ հանդիպելով հաջորդ՝ նույն հնչյունով սկսվող ներկ բաղադրիչին (հմմտ. «Բեմադրվում է դրամատուրգ Ժ. Հովհաննիսյանի «Շրթներկ № 4-ը», Եր.):

զ) Կյանք (հին՝ կեանք) բառով ժամանակակից հայերենում բառեր են կազմվել հիմնականում այս բառի հին հայցական կենս (< կեանս) հոլովաձևով, երբեմն նաև կեն ձևով: Սրանք հայցական հոլովով դրված խնդիրների և խնդրառու բառերի շարահյուսական կապակցության իմաստ արտահայտող բարդություններ են. ինչպես՝ կենսասեր, կենսաբույս, կենսատու, կենսածիփ, կենսունակ, կենսակից և այլն: Սրանք նմանակությանմբ կազմվել են նաև կենսաճատատ, կենսաշող, կենսածախտ, կենսաթոշակ, կենսախինդ, կենսապայման, կենսառատ, կենսուրախ, կենսատունկ, կենսագործել, կենսամակարդակ և այլն, որոնց մեծ մասը նորաբանություն է և ստեղծվել է հայերենի արդի փուլում:

Այս նույն ձևով մեղք բառով ժամանակակից հայերենի բառաբարդության մեջ ևս ունենք երկու ձև մեղ և մեղս (հին հայերենի եզակի ուղղական և հոգնակի հայցական հոլովաձևերով), սակայն այստեղ հիշյալ երկու տարբերակներով կազմված բառերի հարաբերությունը փոքր ինչ այլ է, քան կենս և կեն բաղադրիչներով կազմված բարդություններում. այստեղ ավելի գերակշռում են մեղ արմատով կազմված բաղադրությունները. ինչպես՝ մեղադրել, մեղադրանք, մեղապարտ և այլն: Իհարկե, հանդիպում են նաև մեղս բաղադրիչով կազմություններ. ինչպես՝ մեղսունակ, մեղսակից և այլն:

Օրենք (հին՝ օրէնք) բառը ժամանակակից հայերենի բառաբարդության մեջ մտել է օրենս և օրեն հոլովաձևերով (հին հայերենի հոգնակի հայցական և եզակի ուղղական). ինչպես՝ օրենսդիր, օրինաչափ, օրինազանց, օրինապահ և այլն:

Մանր.— Օրենս բաղադրիչով (հայցական հոլովով դրված խնդրով) և խնդրառու բառով կազմված շարահյուսական կապակ-

ցություններից հայերենում կազմվել էին օրենսգետ և օրենսդիր կցական բարդությունները (օրենքների գիտեցող, օրենքներ դնող): Հետաքրքիրն այն է, որ սրանց նմանակությամբ ժամանակակից հայերենում կազմվել են նաև օրենսգիրք և օրենսգիծ բառերը. որոնցում օրենս հայցականով բաղադրիչը արդարացում չունի նրանով, որ նախ, օրենսգետ և օրենսդիր բարդությունները իսկական բարդություններ չեն, որոնց նմանակությամբ հնարավոր լինելու կազմել օրենսգիրք և օրենսգիծ բարդությունները և հետո, վերջիններս նախորդների շարահյուսական հարաբերությունը չեն արտահայտում (խնդրի և խնդրառու բառի) և գոյականներով կազմված իսկական բարդություններ են, որ պետք է կազմվելին օրինագիրք, օրինագիծ ձևերով: Սրանք առավել ճիշտ կազմություններ են և գրական լեզվի արդի փուլում գործածական են:

Ինչպես տեսանք, յուրահատկություններ, տարբերություններ և շեղումներ ի հայտ են բերում բարդության առաջին եզրում հանդես եկող ձևույթները (արմատները կամ բառերը). բարդության երկրորդ եզրում կամ վերջում հանդես եկող բաղադրիչները դրվում են ժամանակակից հայերենի եզակի ուղղական հոլովաձևով կամ այնպես, ինչպես գործածվում են իբրև բառարանային միավոր (խոսքը վերաբերում է բառերին). այսպես՝ ափ-ծովավի. գետափ. հարս-ծովահարս, հավերժահարս, նորահարս, բեռ-ծանրաբեռ. ուղ-անձրևուղ և այլն:

Սակայն որոշ յուրահատկություններ, որ բարդության առաջին եզրում ի հայտ են բերում մի շարք արմատների ու բառեր, հազվադեպ կարող են երևան գալ նաև բարդության վերջին եզրում. այսպես՝ մաս բառը բարդության առաջին եզրում բաղադրություններ է կազմում մասն ձևով, ինչպես՝ մասնաճյուղ, մասնակից և այլն և վերջին եզրում թեև առհասարակ գործածվում է մաս ձևով, ինչպես՝ արտադրամաս, գործամաս, տեղամաս, առաջամաս և այլն, սակայն հանդիպում է նաև մասն ձևով. ինչպես՝ մանրամասն-մանրամասներ. անձ (հին՝ անձն) բառով կազմվել են անձնապաշտ, ներանձնական, անձնավորություն, անձնակազմ և այլն, բայց և՛ վեհանձն, նեղանձն. աչ-աչագեղ, կապուտաչ. ակն-բյուրակն, վարաբակն և այլն:

§ 442. Մի շարք բայարմատներ և բայահիմքեր (հմտ. աս,

ասաց, խոս, ընթաց, հոս, գնաց, իմաց և այլն), որ բառիմաստի տարբերակում են ստանում երկրորդական ձևերի շնորհիվ (հմմտ. աս-ֆ, աս-ել, ասաց-վաժֆ, ասաց-ող, գնաց-ֆ, խոս-ել, խոս-ֆ, խոս-ուն, ընթաց-ֆ, ընթաց-ում, հոս-ֆ, հոս-ել, հոս-անֆ, իմաց-ում, իմաց-ություն և այլն), գործառություն ունեն նաև բարդության վերջին եզրում, տվյալ դեպքում սրանք իմաստի տարբերակում են ստանում նախորդ բաղադրիչի հետ բարդության ընդհանուր բառային իմաստը կերտելիս:

Ձայնավորների և երկհնչյունների հնչյունափոխությունը բարդության մեջ

§ 443. Բառաբարդության մեջ շեշտի տեղափոխության (բարդ քառի վերջին վանկի վրա անցնելու) հետևանքով տեղի է ունենում առաջին բաղադրիչի ձայնավորների և երկհնչյունների հնչյունափոխություն: Փոփոխության են ենթարկվում հիմնականում է (ե), ի, ու, ր ձայնավորները և յա, ույ, յու երկհնչյունները: Օրինակներ՝ է ձայնավորը հնչյունափոխվում է և դառնում ի (հմմտ. կես-կիսակատար, կեզ-կիզակետ, շեկ-շիկահեր, նվիր-նվիրաբերել և այլն), ի ձայնավորը փոխվում է ր-ի կամ դուրս է ընկնում (հմմտ. սիրտ-սրտամոտ, գիծ-գծագիր, երգիչ-երգչախումբ, ճշմարիտ-ճշմարտասեր և այլն), ու ձայնավորը (միավանկ և մասամբ բաղմավանկ բառերում) դառնում է ր (հմմտ. սուր-սրածայր, ծուխ-ծխամորճ, ջուր-ջրկիր, ջրհեղեղ, ծնունդ-ծննդատուն, կորուստ-կորստաբեր և այլն), սղվում է (բաղմավանկ բառերում)՝ ինչպես՝ ամուր-ամրակազմ, գլուխ-գլխագին, վայելուչ-վայելագեղ, վայելչակազմ, կամ դառնում է վ (բաց վանկում)՝ ինչպես՝ չուշվերթ, ձու-ձվատու և այլն: Յա (հին՝ եա) երկհնչյունը բաղմավանկ բառերի վերջում դառնում է (հմմտ. մատյան-մատենագիր, մատենադարան և այլն):

Ույ երկհնչյունը փակ վանկում դառնում է ու կամ դուրս է ընկնում (հմմտ. բույս-բուսայուղ, բուսակեր, կապույտ-կապտագույն, սառույց-սառցակալել և այլն): Յու-ն որոշ բարդություններում դառնում է ր (հմմտ. ձյուն-ձնագնդի, ձնակոլոլ, ձնհալ և այլն)¹²:

¹² Մանրամասն տե՛ս «Հնչյունափոխություն» բաժնում:

ՀՈՂԱԿԱՊՈՎ ԵՎ ԱՆՀՈՂԱԿԱՊ ԲԱՐԴՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

§ 444. Ըստ բաղադրիչների միացման ձևի, իսկական բարդությունները լինում են հոդակապով և անհոդակապ:

Հոդակապով բարդություններ

§ 445. Բառաբարդության մեջ հոդակապը հիմնականում ձևվելովները բաղադրող ձևական տարր է, որով բաղադրվում է իսկական բարդությունների մեծագույն մասը:

Հոդակապը իմաստային մասնակցություն չունի բարդության ընդհանուր բառային իմաստի մեջ. բացի դրանից, նրանով չի պայմանավորվում նաև բաղադրվող հիմնական ձևությունների հերթականությունը, ընդհակառակը, հոդակապն ինքն է կախման մեջ բաղադրվող հիմնական ձևություններից (ի վերջնահնչյուն ունեցող բառերից հետո հնչյունափոխվում է, իսկ ձայնավորով սկսվող բաղադրիչներից առաջ չի դրվում (հմտ. որդեգիր, լուսարձակ և այլն)):

Մանր.— Հայ լեզվաբանության մեջ հոդակապը համարվել է երկրորդական ձևությ¹³, Ստկայն սխալ է հոդակապը ձևամարելը, քանի որ այն ըստ էության իմաստազուրկ միավոր է, թեև ունի ձև և կատարում է լեզվական որոշակի դեր: Նորագույն լեզվաբանության մեջ ձևությի սահմանման և ճշգրտման հետ կապված, վերանայվում է նաև հոդակապը ձևությային միավոր համարելու տեսակետը: Այսպես՝ է. Աղայանը իր «Ժամանակակից հայերենի հոլովումը և խոնարհումը» աշխատության մեջ հոդակապը և առհասարակ իմաստակիր միավորները միացնող, կապող հնչյույթները համարում է ներույթներ:

Հոդակապը գործառություն ունի բառային մակարդակում, քանի որ մասնակցում է բարդ բառերի բաղադրմանն ու ձևավորմանը և ունի ձևակազմական արժեք: Այս տեսակետից էլ հոդակապը որոշակի դեր է կատարում իսկական բարդությունների մեծագույն մասի ճանաչման գործում:

¹³ Տե՛ս է. Բ. Աղայան, նշված աշխ.: Նույնի «Բայի ձևաբանական կառուցվածքը ժամանակակից հայերենում», ՊԲՀ, 1963, № 3, էջ 247:

Հողակապի առկայությունը իսկական բարդությունների մեջ պայմանավորված է լեզվական ավանդույթամբ:

§ 446. Հայերենի հողակապը հիմնականում ա-ն է (ակնաբույժ, մեծամիտ, կարմրամորթ, հերոսամարտ, գրախանութ և այլն): Սակայն ժամանակակից հայերենի մի շարք բարդություններում գործառություն ունի նաև ե հողակապը: Հայտնի է, որ ե հողակապը առաջացել է հայերենի ի արմատական վերջնահընչյունի և ա հողակապի միացումից ($ի + ա > յա + ե$). այսպես՝ այգեծոր ($այգի + ա + ձոր$), այգեկուր ($այգի + ա + կուր$), այգեառակ ($այգի + ա + տռակ$), այգեբաց, այգեբաղ, ալեբախ ($ալի + ա + բախ$), ալեծուփ, ալեհեր, բարեխիղճ ($բարի + ա + խիղճ$) և այլն:

§ 447. Ի + ա > յա + ե հնչյունափոխությունը, որ բառաբառությունների մեջ խիստ կայուն օրինաչափություն է և գրեթե հասել է բացարձակության, զերծ չէ բացառությունից. այսպես՝ որոշ բաների բառավերջի բաց վանկի ի-ն բարդության մեջ դուրս է ընկնում և հաջորդ բաղադրիչը նախորդ ի-ով վերջացող բառի հետ միանում է ա հողակապով. այսպես՝ կղզաբնակ, կղզախումբ (Ավ.) բարդությունները օրինաչափորեն պետք է լինեին կղզեբնակ, կղզեխումբ ($կղզի + ա + խումբ > կղզեխումբ$)՝ ձևերով, սակայն գործածական են կղզաբնակ, կղզախումբ ձևերով, որ փաստորեն ժամանակակից հայերենի լեզվական նորմայի խախտում է, սակայն արդարացում է գտնում բարեհնչության հիմունքով: Նույն երեւույթն է նկատվում նաև հայելապատ բարդության մեջ:

Ա հողակապը հանդես է գալիս նաև մի քանի հոլովաձևերով (հատկապես հին հայերենի սեռական և գործիական, ինչպես նաև հոգնակի հայցական) և հիմնական ձևույթներով բաղադրված իսկական բարդություններում. ինչպես՝ աշնանամուտ, զարնանամուտ, աշնանավերջ, աստեղազարդ, ձերբակալել, ձերբազատել, կենսաբեր, կենսածպիտ, կենսաշող, կենսագիր, կենսախիղճ, կենսահաստատ, հանոյակատար, հանոյախոս և այլն:

Այսպիսի բարդությունների մեջ առաջին բաղադրիչների ձևականության ցուցիչները պահպանված են (հմմտ. զարն-ան-ա-մուտ, աշնանամուտ, հարաքույր, մորաքույր և այլն), որը բնորոշ չէ իսկական բարդություններին, այնուամենայնիվ, սրանք դիտվում են իբրև իսկական բարդություններ, քանի որ հողակապը հեռաց-

նում և, բնականաբար, ինչ-որ չափով թուլացնում ու մթագնում է բաղադրիչների շարահյուսական կապը:

Մանր.— Այս երևույթը կենսունակ է նաև բարբառներում. ինչպես՝ ձեռացազիր, ձեռացաջուր (հին հայերենի հոգնակի թվի սեռական հոլովածներով), արեճապարտ և այլն, որոնք գրական հայերենում գործածական չեն¹⁴:

§ 448. Ժամանակակից հայերենում նկատվում են և հոդակապի ծաւլւման և ակտիվացման երևույթներ. այսպես՝ մի շարք բարդ բառերում ա հոդակապի փոխարեն դրվում է ե. օրինակ՝ ծաղիկ, հաշիվ, բաժին բառերով բաղադրված մի քանի կազմություններում, ինչպես ծաղկեփունջ, հաշվեկշիռ, հաշվեճարդար, հաշվեներկատ, բաժնետեր, բաժնետոմս, ծաղկեպսակ: Այս բառերը պետք է օրինաչափորեն բաղադրվեն ա հոդակապով, ինչպես հետևյալ բառերն են՝ ծաղկազարդ, ծաղկաբաղ, ծաղկամարգ, ծաղկավաճառ, ծաղկավառ, ծաղկանկար, հաշվապահ և այլն (ա հոդակապով չի միանում միայն բաժին բառը): Սրանցից ծաղկեպսակ և օրեկան բառերի ե հոդակապը ժամանակակից հայ քերականագիտության մեջ բացատրվել է դափնեպսակ և տարեկան բառերի նմանակությամբ¹⁵ (այսպես է նաև ամսեկան բառը). օրեկան և ամսեկան բառերը գործածվում են միայն խոսակցական լեզվում, իսկ գրական լեզվում ունենք՝ օրական, ամսական:

Ինչ վերաբերում է ծաղկեպսակ բառին, ապա այն, թերևս, արդարանում է դափնեպսակ բառին նմանվելու հանգամանքով, սակայն նմանակության օրենքը, որ առհասարակ գործուն և ամենազոր է բառակազմական կաղապարների մեջ, հոդակապի գործածության խնդրում յուրահատուկ բնույթ է կրում: Տվյալ դեպքում ծաղիկ, հաշիվ և բաժին բառերով բաղադրված բարդություններում ե հոդակապի առկայությունը բացատրվում է ոչ թե ուղղակի ե հոդակապով բաղադրված կաղապարների նմանակությամբ, այլ, հավանաբար նաև առաջին բաղադրիչի փակ վանդի ի ձայնավորի առկայությամբ ու բառավերջի բաց վանկի ի ձայնավորի և ա հոդակապի միացումից առաջացած (ի+ա>յա>ե) հնչյու-

14 Տե՛ս Մ. Աբեղյան, նշված աշխ., էջ 191:

15 Տե՛ս Գ. Սևակ, Ժամանակակից հայոց լեզվի դասընթաց, էջ 155:

նափոխություն կրած և հոդակապով բառերի նմանակությամբ:

Այսպես՝ ծաղիկ, հաշիվ, բաժին բառերով բաղադրված ծաղկեսակ, ծաղկեփունջ, բաժնետեր, բաժնետոմս, հաշվենկառ, հաշվեհարդար, հաշվեկշիռ բառերի առաջին բաղադրիչների վերջին փակ վանկերի ի ձայնավորը հանդիպելով ա հոդակապին, բաց վանկում ի ձայնավոր ունեցող և ա հոդակապով բաղադրվող բառերի ի + ա > յա > և հնչյունափոխության (հմմտ. տարի + ա + մուտ > տարեմուտ, գինի + ա + մուլ > գինեմուլ) օրենքի զուգորդությամբ վերածվում է ե-ի. ինչպես՝ հաշիվ + ա + կշիռ > հաշվեկշիռ, բաժին + ա + տոմս > բաժնետոմս և այլն:

Սակայն հոդակապի գործածությունը այնպիսի կայուն լեզվական ավանդություն է, որ հազվագեղ է խախտվում սոսկ նմանակությամբ: Ժամանակակից հայերենի հոդակապի նորմայի խախտման երևույթները կապված են նաև լեզվական այլ գործոնների հետ: Այստեղ դեր են կատարում ոչ միայն հնչյունների միացման, հնչյունափոխական օրենքների նմանակության կամ զուգորդության, այլև առհասարակ հնչյունների փոխազդեցության, նրանց հնչյունափոխության և բարեհնչյունության գործոնները:

Ե հոդակապով են բաղադրվում նաև այց բայարմատ ձևությամբ կազմված այցեգին, այցեթուղթ, այցեվճար, այցետոմս, այցեհարտ բարդությունները: Սրանցում հավանաբար դեր է կատարել այցի գին, այցի թուղթ, այցի վճար, այցի տոմս, այցի հարակապակցությունների ի հոլովական վերջավորության ազդեցությունը ա հոդակապի վրա, որը հանգեցրել է ի + ա > յա > և հնչյունափոխությանը (հմմտ. այցի + ա + գին > այցեգին, այցի + ա + թուղթ > այցեթուղթ, այցի + ա + տոմս > այցետոմս և այլն):

§ 449. Հոդակապի՝ ձայնավորով սկսվող բաղադրիչների հետ միանալու փաստեր են երևան գալիս օտար կամ փոխառյալ և հայերեն բաղադրիչներով կազմված բարդություններում (հմմտ. էլեկտրաապրանք, էլեկտրաազդանշան, կինոնկար, միկրոկենսաբանություն, հիդրոհանգույց և այլն)¹⁶:

Ժամանակակից հայերենի բառակազմության համակարգում

¹⁶ Վերջիններս լեզվաբանության մեջ կոչվում են հիբրիդ բառեր:

լայն գործառույթյուն գտան դրանցից էլեկտր, էներգ, հիդրո, տուրբո, ադդիո, կինո, միկրո բաղադրիչները: էլեկտր և էներգ բաղադրիչները ա հոդակապով առավել մերվեցին հայերենի բառարարությունը. ինչպես՝ էլեկտրաապրանք, էլեկտրագնացք, էլեկտրագոյում, էլեկտրավառարան, էլեկտրաշարժիչ, էլեկտրաճաղորդիչ, էլեկտրասարք, էլեկտրաշափ, էլեկտրամեքենաշինություն, էլեկտրոափարշ. էներգազինում, էներգամատակարարում, էներգատար, էներգանորոգում, էներգատեսություն, էներգաճորուրություն, էներգասնուցում և այլն:

էներգ և էլեկտր փոխառյալ բաղադրիչները հասարակական կյանքում ունեցած իրենց դերով և ա հոդակապ ստանալով առավել ճկունացման և առավել մեծ թվով հայերեն բառերի հետ բաղադրվելու հնարավորություն ստացան, քան տուրբո, միկրո, հիդրո բաղադրիչները: էլեկտրա և էներգա բաղադրիչները թեև իրենց ձևով (հոդակապի գործածությամբ և բարդության մեջ արտահայտած իմաստով ու հարաբերությամբ) ինչ որ չափով տարբերվեցին հիդրո, տուրբո և միկրո բաղադրիչներից, սակայն լիակատար կերպով չմերվեցին հայերենի բառարարությունը՝ չենթարկվելով նրանում գործող այնպիսի էական օրինաչափության, ինչպիսին է ձայնավորով սկսվող հաջորդ բաղադրիչից առաջ հոդակապի կորուստը. այսպես՝ էլեկտրաապրանք, էլեկտրաարդուկ, էլեկտրաագղանջան, էլեկտրաաղաց, էլեկտրամաքարձիչ, էներգաօղակ և այլն:

Այս երևույթը նկատվում է նաև այնպիսի բարդություններում, որոնցում վերջին բաղադրիչներն են փոխառյալ. ինչպես՝ ճառագայթաակտիվ, ճեռուտաէկրան և այլն:

Եվ ահա, թերևս փոխառյալ մի շարք տերմինների ու բառերի կամ լեզվի զարգացման արտաքին միջոցների ազդեցությամբ է, որ բուն հայերեն ճեռուտ բաղադրիչով կազմված բարդություններում ձայնավորով սկսվող հաջորդ բառերից առաջ հոդակապը դուրս չի ընկնում. ինչպես՝ ճեռուտաաշտարակ, ճեռուտաընկալիչ, ճեռուտաակնաբկ և այլն:

Հոդակապով բարդություններ կազմվում են իսկական բարդության կառուցվածքային բոլոր կաղապարներով:

Ա ն հ ո դ ա կ ա պ բ ա թ դ ու թ յ ո ն ն ե ր

§ 450. Իսկական բարդությունների համար, ընդհանուր առմամբ, թեև առավել բնորոշ են հոդակապով բաղադրությունները, սակայն քիչ թիվ չեն կազմում նաև անհոդակապները:

Հայերենի անհոդակապ բարդություններից են՝ աներծագ, ակնբախ, ակնհայտ, արեշող, ամպշող, բանբեր, բացբերան, ժակետ, խոտհունձ, ծակաշի, հավկիթ, ձկնկիթ, ձիթհան, ձնծաղիկ, մատնշունչ, շենշող, ջրվեժ, ջրհոր, ջրծաղիկ, ջրկիր, ջրհան, ջրբաժան, սևերես, սևգիր, պարզերես, տափգլուխ, տունդարձ, տրնտես, փառհատ, փմծիծաղ, փառաշ, փաղցկեղ, փողկապ, օրհաս և այլն:

§ 451. Անհոդակապ իսկական բարդությունների հարստացմանը և զարգացմանը նպաստել են.

ա) կցական բարդություններից մի փանիսի՝ բառիմաստների փոփոխությամբ իսկական բարդությունների վերածումը և դրանց նմանականությամբ անհոդակապ իսկական բարդությունների կազմումը: Այսպես՝ բացնակատ, բացբերան, ծուրբերան, նեղսիրտ, նեղմիտ, սևերես, պարզերես, տափգլուխ, փառսիրտ և այլ բարդությունները առաջացել են շարահյուսական կապակցություններից (հմմտ. բաց ճակատ, բաց բերան, նեղ սիրտ, տաք գլուխ և այլն) և սկզբնապես կցական բարդություններ էին: Սակայն բառիմաստի փոփոխությամբ սրանք վերածվել են իսկական բարդությունների, այսինքն արտահայտում են ոչ թե բաց ճակատ, բաց բերան, ծուրբերան, փառ սիրտ, տափ գլուխ իմաստները, այլ բաց ճակատ, բաց բերան, ծուր բերան, փառ սիրտ, տափ գլուխ ունեցող իմաստները: Այսպիսի բարդությունների հիմքով, այնուհետև իսկական բարդություններ կարող են առաջանալ ուղղակի դրանց նմանակությամբ, ինչպես՝ շենշող (շեն շող ունեցող՝ պայծառ), սուրսայր, սուրբեկոր, շողակն (շողացող ական ունեցող) և այլն:

Այսպիսով, այս տիպի իսկական բարդությունները ձևով նրմանվում են կցականներին: Նմանվում են, անշուշտ, ոչ հնչյունափոխված բաղադրիչ ունեցող կաղապարները:

բ) Հայերենի բարբառների և մասամբ խոսակցական լեզվի ազդեցությունը: Ժամանակակից հայերենի շատ անհոդակապ բարդություններ փոխանցվել են բարբառներից. ինչպես՝ արեկող,

արունֆտեր, գրբաց, գելխեղդ, քթխմոր, երեխամայր, երեսծե-
ծանֆ, ծալպակաս, կերկոխ, հավկուր, նրագվառոց, կալմեջ, շար-
խափան, ֆարհալած, ֆարմաղ, փորկապ և այլն:

Կազմվել և փոխանցվել են նաև հնչյունափոխված բաղադրիչ-
ներով բարդություններ. ինչպես՝ ջրփոխ, տնպան, հաբսնտես,
կարմրցան, ձիթհան և այլն: Սրանց ազդեցությամբ և նմանակու-
թյամբ ևս ժամանակակից հայերենում կազմվել են մեծ թվով ան-
հոդակապ բարդություններ, և այսօր դժվար է ճշտորեն ասել.
թե ո՞րն է բարբառներից փոխանցվել և ո՞րը՝ նմանակությամբ
կազմվել. ինչպես՝ խմորհունց, խոտհունծ, կովկիթ, ձեռնհաս,
ձեռնպան, ձկնկիթ, հացթուփ, հավկուր, հավկիթ, համտես, էջկապ
(էջ կապող), դոնբաց, դոնփակ, ծամկալ, կրծկալ, ջրհեղեղ, ջր-
հոր, ջրկիր, ջրհան, շարկամ, փոքսող և այլն:

գ) Բառերի անը¹⁷: Բառերի աճման (վերջավորությունների
կամ ածանցների հավելման հետևանքով հաճախ հոդակապը դուրս
է ընկնում, ինչպես՝ հրակեղ-հրկիզել՝ պահապան-պահպանություն,
թուլլատրել-թուլլտվություն և այլն:

§ 452. Հոդակապ չի դրվում այն իսկական բարդություննե-
րում, որոնցում հաջորդ բաղադրիչն սկսվում է ձայնավորով. ինչ-
պես՝ աբազընթաց, բազմազգ, բայարմատ, բայիմաստ, գաղթաշ-
խարհ, գլխուղեղ, գրանցում, գրառում, դասընկեր, երգասաց,
զբոսայգի, քանաֆաման, ժամանց, լողավազան, լողափ, լուս-
աստղ, լուսարձակ և այլն:

§ 453. Ինչ վերաբերում է ամենա-մասնիկով և ձայնավորով
սկսվող ածականներով կազմված հոդակապով բարդություններին,
ինչպես՝ ամենաամենել, ամենաազնիվ, ամենաազդու, ամենաան-
կեղծ, ամենաընտիր, ամենաուժեղ, ամենաուշիմ, ամենաօգտակար
և այլն, ապա սրանցում ամենա-բաղադրիչը կամ դերանունը, ինչ-
պես հայտնի է, կորցրել է իր բառային արժեքը և վերածվել ածա-
կանի գերադրական աստիճան կազմող նախածանցի. այստեղ
ամենա-մասնիկը ամեն դերանվանական բաղադրիչով կազմված
բարդություններից տարբերվում է թե՛ իմաստային (քերականա-

17 Տե՛ս Մ. Արեղյան, *Եղված աշխ.*, էջ 193:

կան), թե՛ ձևային կողմով (պահպանում է հոդակապը ձայնավորով սկսվող բաղադրիչներից առաջ. հմմտ. ամենաարագ):

§ 454. Հոդակապ չեն վերցնում այն բարդությունները, որոնց երկրորդ բաղադրիչները սկսվում են ե-ով և ո-ով: Սրանք բառամիջում հնչվում են իբրև է և օ ձայնավորներ և այս հիմունքով էլ բարդության մեջ դրանցով սկսվող արմատներից կամ բառերից առաջ ևս հոդակապը դուրս է ընկնում. ինչպես՝ բազմերանգ, երփներանգ, հնչերանգ, նրբերանգ, զարկերակ, ժպտերես, լուսերես, սևերես, ձեռներեց, մենեթ, վերելակ, հայադղի, թռնոդղի, ֆաջոդղի, լավորակ, բարձրակ, շարժակ և այլն:

Այսպիսով, իսկական բարդություններում ձայնավորով սկսվող բաղադրիչներից առաջ հոդակապի կորուստը լեզվական կայուն օրինաչափություն է հայտնվում և չի փոխվում որևէ գործոնի ազդեցությամբ, լինի դա հնչյունական փոխազդեցություն, նմանակություն, թե բարեհնչունություն:

§ 455. Անհոդակապ են նաև ժամանակակից հայերենի փոխառյալ բաղադրիչ ունեցող կամ նոր տիպի բարդությունների մեծագույն մասը: Սրանք հիմնականում ռուսերենից կամ դրա միջնորդությամբ փոխառված մի շարք բառերով կամ բաղադրիչներով (ֆոտո, ռադիո, հիդրո, կինո, միկրո, տուրքո և այլն) բաղադրված բարդություններ են, որոնց մեծագույն մասը դրանցով կազմված ռուսերեն բարդ բառերի պատճենումն է. ինչպես՝ ռադիոընդունիչ, ռադիոբեմադրություն, ռադիոգիր, ռադիոհաղորդում, միկրոշրջան, կինովիպակ, կինոդրամատուրգ, կինոֆենարկում, կինոփառատոն, ֆոտոթղթակից, ֆոտոցուցանանդես, հիդրոկայան, տուրքոպուտակ, սպորտխոհուրդ, սպորտդպրոց, սպորտահլիմ, սպորտհրապարակ, երկաթբետոն, պիոներպալատ, պիոներկանչ և այլն:

Սրանք թեև իրենց ձևով անհոդակապ բաղադրություններ են, սակայն իմաստային յուրահատկությամբ տարբերվում են հայերեն բուն անհոդակապ բարդություններից, որի հետևանքով էլ դասվում են առանձին կամ նոր տիպի իսկական բարդությունների մեջ:

§ 456. Կան քիչ թվով կազմություններ էլ, որ գործածական են և՛ հոդակապով, և՛ անհոդակապ ձևով. ինչպես՝ ջրաղացֆար-ջրաղացաֆար, արևշող-արևաշող, երեսպատել-երեսապատել, շարկամ-շարկամ, սրտխառնոց-սրտախառնոց և այլն:

Սակայն այսպիսի զուգահեռ ձևերը քիչ են ժամանակակից հայերենում, քանի որ լեզվին խորթ է նույնանիշ ձևերի կուտակումը և դրանցից խուսափելու համար ստեղծվում է բառերի ձևերի տարբերակում, որոնք անհրաժեշտության դեպքում ստանում են նաև իմաստային տարբերակում։ Այսպես՝ ֆարտաշ նշանակում է ֆար տաշու, իսկ ֆարատաշ՝ ֆարով տաշված. հրծիգ նշանակում է հուր ձգող, այսինքն «կոխվ, պատերազմ հրահրող», իսկ հրածիգ՝ «կրակող» և այլն։

Հաճախ հնչյունափոխված նույն առաջին եզրով կազմվում են և՛ անհոդակապ, և՛ հոդակապով բարդություններ. այսպես՝ ջուտ արմատի ջրը տարբերակով կազմվել են ջրծաղիկ, ջրհոր, ջրկիր, ջրմուղ, ջրհեղեղ, ջրհավաք, ջրվեժ, ջրբաժան, ջրհան¹⁸ և այլ անհոդակապ բարդություններ։ Սակայն ունենք նաև հոդակապով բարդություններ. ինչպես՝ ջրասույզ, ջրատաք, ջրահեղձ, ջրամատակարարում, ջրատուրբին, ջրամոտորային, ջրազնդորդ, ջրացատկորդ և այլն։

Հուր ձևույթի հրը տարբերակով ևս ունենք հոդակապով և անհոդակապ հրշեջ, հրծիգ, հրկիզել, հրացույֆ, հրաբուխ, հրավառ, հրակեզ և այլ բառերը. սովետական շրջանում կազմվեցին հրահալոց և հրակալում նորաբանությունները։

Թե ինչու միևնույն ձևույթով լեզուն ստեղծում է և՛ հոդակապով, և անհոդակապ կաղապարներ, դժվար է ասել, քանի որ լեզվի զարգացման յուրահատկություններից բխող ոչ բոլոր երևույթներն են հեշտ բացատրելի։

Այսպես՝ միևնույն ձևույթով կազմված բարդություններում մի դեպքում կարող է կենսունակ լինել նաև նրա հոդակապով ձևը, իսկ այլ դեպքում (մեկ ուրիշ ձևույթով բաղադրված բարդություններում)՝ անհոդակապ ձևը։ Այնպես որ, եթե ընդհանրապես քանակային տեսակետից գերակշռում են իսկական բարդության հոդակապով կաղապարները, ապա որոշ բաղադրիչներով կազմված բարդությունների համար կարող է լինել հակառակը։

§ 457. Անհոդակապ բարդությունները ևս, հոդակապով բարդությունների նման, ունենում են իրենց կազմության կաղապար-

¹⁸ Այս բառը վերաիմաստավորվեց և նոր գործածություն ստացավ վերջերս։

ներք. միանում են գոյականները գոյականների հետ (գոյական + գոյական, հմմտ. աներձագ, արևմուտք և այլն), ածականները գոյականների հետ (ածական + գոյական, հմմտ. անուշիկություն, բացբերան և այլն), անունները բայարմատների կամ բայահիմքերի հետ (անուն + բայարմատ կամ բայահիմք, հմմտ. ականայտ, բանբեր, կովկիթ) և այլն: Ինչ խոսք, որ անհոդակապ կաղապարների տեսակներն ավելի քիչ են և շունեն հոդակապով կաղապարների բազմազանությունը. բացի այս, կաղապարների մեջ ընդգրկված բարդություններն էլ թվով քիչ են:

ԻՍԿԱԿԱՆ ԲԱՐԴՈՒԹՅԱՆ ԲԱՆԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՇԱՐԱՀԱՅՈՒՍԱԿԱՆ
ՀԱՐԱՐԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

§ 458. Իսկական բարդությունների բաղադրիչների շարահյուսական կապը թեև ձևաբանորեն դրսևորված չէ և ընդհանուր առմամբ մթագնած է, սակայն յուրաքանչյուր բարդության մեջ այն առկա է պոտենցիալ ձևով և երևան է գալիս, երբ բարդությունը վերածում ենք շարահյուսական կապակցության:

§ 459. Իսկական բարդության անդամների մեջ ընդհանրապես գոյություն ունի ստորադասական հարաբերություն: Բաղադրիչ անդամներից առաջինը իմաստով լինում է երկրորդի լրացումը, և հետևաբար բարդության գլխավոր կամ հիմնական իմաստը արտահայտում է երկրորդ կամ վերջին համարվող անդամը. ինչպես՝ գրասեղան (գրելու սեղան), ծաղկաման (ծաղկի աման), ջերմաչափ (ջերմություն չափող), պատկերասրահ (պատկերների սրահ), ձեռնափայտ (ձեռքի փայտ) և այլն:

§ 460. Երբ բարդությունը եռանդամ է, իբրև լրացյալ սովորաբար հանդես է գալիս բաղադրիչներից վերջինը, իսկ առաջին երկու բաղադրիչները իբրև մեկ ամբողջական բառ լրացնում են նրան, ինչպես՝ ճեռախոսագիր (հեռախոսի գիր), ճեռագրատար (հեռագիր տանող), ճեռախոսագիր (հեռախոսային կամ հեռախոսի գիր), երկաթուղագիր (երկաթուղու գիր), ծխախոտատուփ (ծխախոտի տուփ), կիսալուսնաձև (կիսալուսնի ձև ունեցող), տիեզերանավակայան, օդանավակայան և այլն: Սակայն ժամանակակից հայերենի զարգացման վերջին շրջանում հանդիպում են նաև այնպիսի նոր կազմություններ, որոնցում վերջին բաղադրիչը կամ լրացյալը երկանդամ է, իսկ առաջինը կամ լրացումը՝ միան-

դամ. ինչպես՝ ձեռնակողմնորոշում (ձեռքով կողմնորոշում), ճիհ-
զերանավի հրամանատար նիկոլաևը իրագործեց ձեռնակողմնո-
րոշման մաները (ՍՀ), երկարաժամկետ (երկար ժամկետ ունեցող),
լուսադիմանկար, տեսահեռախոս, հեռուստաբեմադրություն (հե-
ռուստատեսային բեմադրություն), հեռուստալուսանկարչություն,
ջրաօդերևութաբանություն (ջրի օդերևութաբանություն), սարֆ-
վերանորոգում (սարքի վերանորոգում), ստորջրալուսանկարում,
միջմայրցամաքային և այլն:

Այսպիսի հարաբերություն է հիմնականում նկատվում նաև
փոխառյալ բաղադրիչներով կազմված եռանդամ բարդություննե-
րում. ինչպես՝ էլեկտրափականագործ, էլեկտրաստագրային,
էլեկտրախոնավաչափ, ուլտրակարմալիֆ, սպեկտրալուսաչափ,
ջերմաէլեկտրական, հնէաշխարհագրություն (ծծ), ջերմաէլեկ-
տրականտրոն, տեսավերահսկիչ (ստեսավերահսկիչ սարք», ծծ)
և այլն:

Հազվադեպ պատահում են նաև քառանդամ բաղադրիչներով
բարդություններ, ինչպես՝ հեռախոսահեռագրային, հոլմաներկա-
շարժակայան, որտեղ կամ առաջին երկանդամ բաղադրիչն է լը-
րացնում երկրորդ երկանդամ բաղադրիչին, կամ առաջինները՝
վերջինին:

§ 461. Բնական է, որ բաղադրիչների տեղափոխությունից
բարդությունն իմաստի փոփոխություն է տեղի ունենում, քանի որ
լրացում-լրացյալի հարաբերությունը փոխվում է. ինչպես՝ շա-
րասյուն (շարքերի սյուն) և սյունաշար (սյունների շարք), ֆաղա-
ֆամայր (ֆաղաքների մայր) և մայրաֆաղաֆ (մայր ֆաղաք), գյու-
ղաֆաղաֆ (գյուղի նման ֆաղաք) և ֆաղաֆգյուղ (ֆաղաքի նման
գյուղ), փորձագետ (փորձով գիտեցող, փորձի գիտությունը զբաղ-
վող) և գիտափորձ (գիտական փորձ) և այլն:

§ 462. Բացառված չեն նաև հատուկենտ բարդ բառեր, որոն-
ցում կարող է բաղադրիչ անդամների հարաբերությունը չփոխվել.
ինչպես՝ պարզերես և Երեսպարզ¹⁹, բերանբաց և բացբերան
և այլն:

¹⁹ Սրանցից առաջինը ծագումով կցական բարդություն է, որ հետո է վերած-
վել իսկական բարդության, իսկ երկրորդը իսկական բարդություն է և առանձին
անկախ գործածություն չունի. այն հանդես է գալիս իբրև հարադրական բաշի
առաջին բաղադրիչ (հմտ. երեսպարզ անել, երեսպարզ լինել):

§ 463. Ժամանակակից հայերենում կազմվում են նաև բառեր, որոնցում երկրորդ անդամն է լրացնում առաջին անդամին: Այս երևույթը, որ ժամանակակից հայերենի զարգացման սկզբնական շրջանում հատուկենտ էր հանդիպում, այժմ բավական հաճախորդ է: Այսպես՝ աշալուրջ չի նշանակում աշը լուրջ կամ աշֆերով լուրջ, այլ լուրջ աշով. արժանապատիվ, արժանահավատ, արժանավայել կազմություններում երկրորդ բաղադրիչներն են լրացնում առաջին բաղադրիչների իմաստները (պատվի, հավատի, վայելքի արժանի): Նույնը և անդեղախոր՝ չի նշանակում անդունդը խոր, այլ խորը անդունդներ ունեցող, խորը անդունդներով. ֆայլամուր՝ մուր ֆայլերով, գաղտագողի՝ գողի նման գաղտնի (թեև բացառված չէ նաև վերջինիս բաղադրիչների համադաս հարբերությունը) և այլն:

§ 464. Իսկական բարդության բաղադրիչները կարող են ունենալ նաև համադասական հարաբերություն: Համադասական հարաբերությունը բնորոշ է հիմնականում հարադրական բարդության բաղադրիչներին, սակայն մի շարք կազմություններում առկա է նաև իսկական բարդությունների մեջ: Սրանք մեծ մասամբ ածական բաղադրիչներով կազմված բարդություններն են. այսպես՝ ամբակուտ (ամուր և կուտ), ամբապինդ (ամուր և պինդ), բարենաչող (բարի և հաջող), բացահայտ (բաց և հայտնի), գեղանուշ (գեղեցիկ և անուշ), խառնաշփոթ (խառը և շփոթ), լայնարձակ (լայն և արձակ), լուսապայծառ (լուսավոր և պայծառ), հեզահեշկուն (հեզ և ճկուն), ֆաշաբի (քաջ և արի) և այլն:

Համադասական հարաբերություն հազվադեպ կարող է առկա լինել նաև գոյական + գոյական և բայ + բայ կաղապարներով կազմություններում. ինչպես՝ ազգատոհմ (ազգ և տոհմ), հարցազրույց (հարց և զրույց), եկամուտ (գալ և մտնել) և այլն:

Այստեղ չպետք է անտեսել այն կարևոր հանգամանքը, որ մի քանի բարդություններ ուղղակի հնարավոր չէ շարահյուսական կապակցության վերածել, և դրանք բացումից որևէ որոշակի կամ տրամաբանական կապակցություն չի ստացվում. այսպես, եթե փորձենք բացել ծիծաղախիտ բարդությունը և վերածենք կապակցության, կստացվի բավական անիմաստ կապակցություն. ինչպես՝ ծիծաղով խիտ, ծիծաղի նման խիտ և այլն. դրությունը չի փոխվի

մինչևիսկ, եթե փորձենք երկրորդ բաղադրիչով լրացնել առաջինի իմաստը (հմտ. խիտ ծիծաղով). նույնը և ձեռնամուխ (ձեռքը մխել, ձեռքով մխել և այլն). խանդակաթ (խանդոտ կաթ, խանդով կաթ և այլն). ստուգատես (ստուգելու տես, ստուգող տես. ստուգելու նպատակով արված տես և այլն) և այլն: էլ չենք խուսում այն մասին, որ հաճախ բարդություն բաղադրիչների ամենահնարավոր և ճշգրիտ հարաբերության բացահայտումն էլ լիակատար կերպով չի արտահայտում այն իմաստը, ինչ արտահայտվում է բարդությամբ:

§ 465. Ըստ գերադաս բաղադրիչ անդամի խոսքի մասային պատկանելության և ըստ լրացում-լրացյալի հարաբերության, իսկական բարդությունները բաժանվում են հետևյալ տիպերի²⁰:

Ա. Գոյական գերադաս անդամով կազմված բարդություններ

§ 466. Այսպիսի բարդությունները ունենում են կազմության հետևյալ կաղապարները:

ա) Գոյական + գոյական: Այսպիսի բաղադրություններում առաջին բաղադրիչ գոյականը տարբեր կողմերով լրացնում է երկրորդ բաղադրիչ գոյականին և հիմնականում արտահայտում է սեռական հոլովաձևի իմաստ: Երկու գոյական անունների միությունից առաջանում է մեծ մասամբ մի նոր առարկայի իմաստ արտահայտող գոյական: Դրանցից են՝ ածխավազան, աղոսաջուր, ամպածով, անձրևաջուր, անձնակազմ, արքայականալ, արևածաղիկ, բաժակաճառ, բառաձև, բայիմաստ, բանտախուց, բեմարվեստ, բեմահարթակ, բուսածածկույթ, գազաթնակետ, գանգուղեղ, գանձասար, գետափ, գոյամարտ, գործընկեր, գոտեմարտ, դասագիրք, դասակարգ, դարաշրջան, դրամարկդ, երանգալնակ, երգարվեստ, երկնակամար, երթուղի, զորահանդես, զորահավաք, թղթադրամ, թվանշան, թվաշարք, թռիչքադաշտ, ժամանակաշրջան, ժամկետ, իրավիճակ, լեռնապար, լեռնաշխարհ, սփյուռքահայ, լողավազան, լողուղի, լուսագիմարնկար, լուսազդ, լուսաստղ, խաղավարտ, խաղաթուղթ, ծաղկամարգ, ծաղկեպսակ, ծաղկեփունջ, ծառամատ, ծննդավայր, ծոցատետր, կաթնաղբյուր, կաթսայատուն, կապրո-

²⁰ Տե՛ս Մ. Աբեղյան, նշված աշխ., էջ 202—206:

նաթել, կենսամակարդակ, կենսապայման, կերպարվեստ, հայտագիր, հատակագիծ, հանգստավայր, հիմնաքար, հողագունդ, հողակույտ, հրացուք, հուշաիր, հուշանվեր, ձեռնափայտ, ճակատագիր, ճաշացանկ, ճաշասենյակ, ճամփեզր, մանկապարտեզ, մտահորիզոն, մահափորձ, մրգահյութ և այլն:

§ 467. Գոյական բաղադրիչներով բաղադրված բարդութունների մեջ հանդիպում են նաև մեկ փոխառյալ բաղադրիչով և հայերեն բառով կամ բառերով բաղադրված բարդութուններ: Փոխառյալ բաղադրիչը կարող է հանդես գալ և՛ առաջին, և՛ վերջին եզրում. ինչպես՝ աստղաֆիզիկա, ավտոհավաքակայան, կենսաֆիզիկա, կենսաֆիզիկա, թռչնաֆաբրիկա, կապրոնաթել, ռադիոէլեկտրակապ, կապասիստեմ, շոգետուրբին, ջրատուրբին, փոշեմետալուրգիա, ֆոնդագոյացում, լուսասփերա, ճառագայթակտիվ և այլն:

Մեծ թիվ են կազմում էլեկտր և էներգ փոխառյալ բաղադրիչներով կազմված բարդ գոյականները. ինչպես՝ էներգանգորություն, էներգամատակարարում, էներգատեստություն, էլեկտրահաղորդում («Երկիրը պատվում է բարձր լարման էլեկտրահաղորդման գծերի խիստ ցանցով» (ՄՀ), էլեկտրոկենտրոնացում և այլն:

§ 468. Գոյական + գոյական կաղապարով կազմվում են նաև ածական անուններ: Այսպիսի կազմութուններում երկու գոյականների բաղադրումից ստացվում է մի նոր առարկայի հատկանիշ արտահայտող բառ. այսպես՝ առյուծասիրտ, արծվաքիթ, բրոնզափայլ, բրոնզաշող, լուսաշող, լուսահոգի, լուսաժայիտ, խաչածե, ձվածե, նշածե, ծիրանագույն, կաթնագույն, կապարագույն, կղմինդրածածկ, հայրենակարոտ, հայրենաշունչ, մանկահասակ, մետաղափայլ, մարմնագույն, շագանակագույն, ոսկեգույն, ոսկեշող, ռզեշունչ, սիրակարոտ, վարդագույն, վարդանախշ, քաղաքատիպ և այլն:

§ 469. Այսպիսի բարդութունները սկզբնապես դիտվել են իրրե գոյական անուններ. այսպես՝ առյուծաքաշ, նշանակել է առյուծի քաշ, առյուծասիրտ՝ առյուծի սիրտ, լուսաշող՝ լույսի շող, վարդագույն՝ վարդի գույն, ձիառած՝ ձիու ուժ, հայրենաշունչ՝ հայրենիքի շունչ և այլն: Բառիմաստի փոփոխությամբ հիշյալ գոյա-

կանները աստիճանաբար վերածվել են հատկանշային իմաստ արտահայտող բառերի, այսինքն ածական անունների: Եվ այժմ վերոհիշյալ բառերը թեև որոշ կիրառություններում մասամբ կարող են հանդես գալ իրենց սկզբնական խոսքի մասային իմաստներով (գոյական), սակայն ընդհանուր առմամբ նրանք ստացել են ածական անվան խոսքի մասային իմաստ. *ինչպես՝ առյուծասիրտ նշանակում է առյուծի սիրտ ունեցող, ռսկեգույն՝ ռսկու գույն ունեցող, մաւմնագույն՝ մարմնի գույն ունեցող և այլն: Այժմ, կարելի է ասել, նման եղանակով կազմվում են գերազանցապես ածական անուններ:*

§ 470. Գոյական + գոյական կաղապարով կազմված բարդությունները հիմնականում արտահայտում են հատկացուցիչ-հատկացյալի և որոշիչ-որոշյալի (հմմտ. ջերմանավ, ջերմակայան և այլն) շարահյուսական հարաբերություն. *այսպես՝ գյուղաֆաղաֆ (գյուղի նման քաղաք), ֆաղաֆգյուղ (քաղաքի նման գյուղ), ճուշատխտակ, ձնաբուխ, ճաշացուցակ, տարեթիվ, սուսերամարտ (սուսերով մարտ), մահաբժան (մահացողին նվիրված արձան, մահացողի արձան), բաժակաճառ (բաժակի վրա ասվող ճառ), խաչհար (քար, որի վրա խաչ է փորված) և այլն:*

Երկու գոյականների և ածանցների բաղադրմամբ կազմվում են նաև այնպիսի գոյականներ և ածականներ, որոնք առանց համապատասխան վերջածանցների չեն կարող բառային միություն ունենալ. *ինչպես կեսդարյա, կիրակնօրյա, շաբաթօրյակ և այլն:*

բ) Ածական + գոյական: Այս կաղապարով կազմված բարդություններում ածականը տարբեր կողմերով լրացնում է գոյականին, իսկ գոյականը գործածվում է իր բուն իմաստով. *ամբողջ բարդությունը իր խոսքիմասային իմաստով ունի գոյականական արժեք: Այսպիսի կազմությունները շարահյուսական կապակցության վերածելիս հիմնականում արտահայտում են որոշիչ-որոշյալի կապակցության իմաստ: Այսպիսի գոյականներ են՝ առանձնատուն, առանձնասենյակ, բարձրավանդակ, բարձրակետ, բյուրեղապակի, գեղարվեստ, դեղնախտ, թրվասեր, թնդանոթ, լիալուսին, խառնածողով, հավերժահարս, հանրագումար, հանրափվե, համայնապատկեր, հանրախանութ, հաղթարշավ, հաղթավայր, ծածկանուն, ծանրամարտ, կարմրաճող, կեղծամ, կիսախավար,*

կիսագունդ, կիսաղեմ, մերձակեա, մանրադրամ, մանրանկար, մեծատառ, մեջխաղ, մանրաթել, նրբերանգ, նորալուսին, նորահարս, պնդողակ, սառնաշափար, սևահող, փաշորդի և այլն:

§ 471. Ածականով և գոյականով կազմված բարդությունների մեծ մասը նաև «մի բան ունեցողի» իմաստ է արտահայտում, այսինքն՝ առարկայական իմաստից անցել է հատկանշային իմաստի: Այս կաղապարով ժամանակակից հայերենում կազմվել և այժմ էլ կազմվում են բազմաթիվ ածականներ. ինչպես՝ ազնվակենցաղ, անեղածայն, անեղաշունչ, ազնվացեղ, առատածեղն, բազմազգ, բազմանդամ, բազմաֆանակ, բազմամարդ, բազմահարկ, բարձրաստիճան, բաճարովեստ, բարոռակ, բարեխիղն, բարեհոգի, բարեսիրտ, բացբերան, գեղեցկատես, գունամորթ, դառնաղետ, երկարածամկետ, զտարյուն, թավամազ, թանկարժեք, թեթևամիտ, լավուրակ, լրջմիտ, խորիմաստ, ծածկամիտ, ծակաչի, ծանրակրճիկ, կարմրամորթ, կարմրախայտ, կարճահասակ, կորագիծ, հաղթանդամ, մեծահասակ, մեծամիտ, մեծահոգի, մեծավաստակ, մեծաֆանակ, նրբակազմ, նեղսիրտ, շիկահեռ, շիկամորուս, ջերմեռանդ, սակավարյուն, սովաբաժավալ, սովաբահատոր, սուրաչի, վարարկն, վատուրակ, փաղցրածայն, փառասիրտ և այլն:

Այսպիսի բարդությունները ևս որոշիչ-որոշյալի կապակցության շարահյուսական հարաբերություն են արտահայտում:

Մանր.— Սրանց մեծ մասը, իմաստի փոփոխության հետ զուգընթաց, կցական բարդությունից անցել է իսկական բարդության, այսինքն՝ իմաստափոխության հետ փոխվել է նաև բարդության տեսակը: Այժմ այս տիպի նոր բարդություններ են կազմվում արդեն հատկանշային իմաստ արտահայտող բառերի նմանակութամբ: Այստեղ նմանակության օրենքը այնքան է կենսունակ, որ այժմ դժվար է հստակ կերպով տարբերակել, թե այս ճանապարհով կազմված ածականներից որոնք են նմանակութամբ գոյացել և որոնք՝ սկզբնական նշանակությունից, այսինքն՝ գոյականից:

զ) Թվական + գոյական: Թվականից և գոյականից բաղադրված բարդությունները կազմում են հատկանշային իմաստ արտահայտող բառեր և ըստ խոսքի մասային պատկանելության հիմնականում ածականներ են. ինչպես՝ եռարմատ, երկարմատ, երկան-

դամ, երկդիմի, եռանկյուն, եռաձայն, եռամաս, եռանդամ, եռա-
ժանիֆ, եռամարտ, երկձայն, երկսեռ, երկներթ, երկփեղկ, երկ-
կազմ, երկլեզու, երկդեմ, երկկենցաղ, միաբյուրեղ (*«Շրժանցի
մասնագետների ստացած սիլիցումի միաբյուրեղը լայն կիրառու-
թյուն ունի»*, Եր.), միաբերան, միաբջիջ, միագիծ, միակողմ, միա-
կազմ, միամիտ, միաշարֆ, միաժամանակ, միատեսակ, միատարր,
միասեռ, ֆառանկյուն, ֆառաձայն, ֆառամատ, ֆառաբաղադրիչ,
ֆառսնդամ, ֆառակողմ, ֆառակուսի, ֆառասմբակ, ֆառուղի, հա-
զարաձայն, հազարադեմ, հնգամարտ և այլն:

Սրանցից մի քանիսը կարող են ունենալ միաժամանակ նաև
գոյականական կիրառություն. ինչպես՝ եռաժանի, եռանկյունի,
ֆառակուսի, ֆառուղի և այլն, իսկ հնգամարտ, եռամարտ բառերը
միայն գոյականական կիրառություն ունեն:

Թվական + գոյական միացությամբ կազմված բարդություն-
ները որոշիչ-որոշյալի շարահյուսական հարաբերություն են ար-
տահայտում:

§ 472. Թվական անունները հաճախ բաղադրվում են ժամա-
նակի իմաստ արտահայտող գոյականների հետ -յա և -յակ ածանց-
ներով, ինչպես նաև այլ գոյականների հետ -անի ածանցով ու
կազմում ածական և գոյական անուններ. ինչպես՝ երկամյա,
եռամյա, եռամսյակ, երկամյակ, երկդռնանի, երկներթյա, երկ-
օրյա, երկկողմանի, երկլեզվանի, երեսունամյակ, հիսունամյակ,
եռոտանի, մեկդարյա, միամյա, միամսյա, միաշֆանի, միակող-
մանի, միոտանի, միօրյա, յոթնամյա, շոքաչֆանի, վեցթեանի,
ութնամյակ, ութնամյա, ֆառամյա, հնգամյակ և այլն:

Հիշյալ բարդությունները առանց ածանցների չեն կարող գոր-
ծածություն ունենալ իբրև այդպիսիք (հմմտ. երկօր, միամ, մեկ-
ժամ, եռօր, քառամ, երկօր և այլն):

դ) Բայաբառ կամ բայահիմք + գոյական: Այս կաղապարով
կազմվում են գոյական անուններ: Սրանց մի քանիսի իմաստների
հետագա զարգացմամբ և փոփոխությամբ կազմվել են նաև ածա-
կան անուններ:

Այսպիսի բարդությունները շարահյուսական կապակցությամբ
վերածելիս առաջին անգամը դառնում է դերբայ (մասամբ ենթա-
կայական և գերադանցապես տրական հոլովով դրված անորոշ),

այլև բայանունն և արտահայտում հատկացուցիչ-հատկացյալի կամ որոշիչ-որոշյալի հարաբերությունն. ինչպես՝ այցետոմս (այցելության, այցելելու տոմս), աշխատասենյակ (աշխատելու կամ աշխատանքի սենյակ), աշխատաժամ (աշխատելու ժամ), արտադրամաս, արգելավայր, բնակատեղի, գրասենյան, գրատախտակ, գաղթավայր, գաղթօջախ, դրդապատճառ, դիտապակի, ելակետ, զարկերակ, զեկուցագիր, զսպաշույկ, զբոսավայր, զբոսայգի, ընթերցասրահ, ընթերցամատյան, քիկնաթոռ, լսափող, ծաղրանկար, ծխախոտ, ծանուցագիր, կիզակետ, հանգրստավայր, հավաքատեղի, հենասյուն, հնչերանգ, նգնաժամ, նկասուսեր, նոնաձող, նոնապարան, մարգակումբ, մարգադանլին, մարգադարոց, մարգածև, մարգապալատ, մարգասրահ, մարգաֆայլ, մրցահարթակ, մրցահրավեր, մրցափուլ, ննչասենյակ, նրստաշրջան, նվագախումբ, շարժառիթ, շարժանիվ, շարժանկար, շինանյութ, շինափայտ, ստուգայց, սահաղաշտ, սողանցք, սուզանավ, վաճառատուն, տեսաղաշտ, տեսակետ, ցայտադրյուր, ցուցամատ, փրկագին, ֆայնուղ և այլն:

ե) Անորոշ դերբայ + գոյական: Այս տիպի բարդությունները թեև քիչ են, սակայն նկատվում է այս կաղապարով կազմված գոյական անունների ակտիվացում. օրինակներ՝ ապրելածև, ապրելակերպ, գործելածև, գործելակերպ, գրելացավ, խմելածև, խոսելածև, խոսելացավ, պատմելածև, վարելաճող, մտածելակերպ, մտածելածև, վարելատեղ, վարվելածև, վարվելակերպ, վառելափայտ, վառելանյութ և այլն:

Այսպիսի բարդությունները բացելիս կամ շարահյուսական կապակցության վերաժելիս, լրացնող կամ առաջին բաղադրիչը արտահայտում է տրական հոլովածեի իմաստ, իսկ լրացյալը (գոյականը) կամ վերջին բաղադրիչը պահպանում է իր հիմնական նշանակությունը. Ամբողջ բարդությունը արտահայտում է հատկացուցիչ-հատկացյալի հարաբերություն:

զ) Դերանուն + գոյական: Այս կաղապարով կազմվում են հիմնականում ածական և քիչ թվով գոյական անուններ (հմմտ. ինքնարժեք, ինքնապատկեր, ինքնագիր):

Օրինակներ՝ այլազգի, այլալեզու, այլակերպ, այլակրոն, այլաճավատ, այլադավան, այլասեռ (եւ, ություն), այլատոն (իկ),

այլիմաստ, ամենօր(յա), ինքնաբերական, ինքնագիր, ինքնագլուխ, ինքնակամ, ինքնանկար, ինքնանպատակ, ինքնապատկեր, ինքնատիպ, ինքնօրինակ, յուրակերպ, յուրատեսակ, յուրօրինակ, նույնանուն, նույնակերպ, նույնահանգ, նույնատիպ և այլն:

Դերանուններով բաղադրված իսկական բարդությունները շարահյուսական կապակցության վերածելիս արտահայտում են զանազան շարահյուսական հարաբերություններ. ինչպես՝ հատկացուցիչ-հատկացյալի (հմմտ. ինքնակամ, ինքնաբերական և այլն), որոշիչ-որոշյալի (հմմտ. այլալեզու, այլակերպ, նույնահանգ և այլն) և խնդրային (հմմտ. ինքնագործ, ինքնավստահ, ինքնահոծար, այլասեր և այլն):

է) Մակրայ կամ կապ + գոյական: Այս կաղապարով կազմված բարդությունները հիմնականում ունեն գոյական և մասամբ ածական անվան խոսքիմասային իմաստ:

Շարահյուսական կապակցության վերածելիս այսպիսի բարդությունները արտահայտում են որոշիչ-որոշյալի և մասամբ էլ պարագայական հարաբերություն. ինչպես՝ առաջադեմ, առաջամարտիկ, հեռանկար, հեռակետ, հեռապատկեր, միջավայր, միջանց, շրջագծես, վրաերթ, վերջամաս, վերջալույս և այլն: Շատ են գործածական մեջ կապով և ածականակերտ վերջածանց ունեցող գոյականներով բաղադրված ածական բարդությունները. ինչպես՝ միջբունային, միջերկրական, միջերկրային, միջմուրակային, միջմայրցամաքային, միջցամաքային, միջդասարանային, հեռուստատեսություն, հեռուստանկար, հեռուստախցիկ, հեռուստացույց, հեռուստաշփ. հեռուստակինոնկար, հեռուստաէկրան, հեռուստաշտաբակ, հեռուստաստղ, հեռուստաֆենադատ, հեռուստաֆիլմ, հեռուստափառատոն²¹ և այլն:

Բ. Ածական գերադաս անդամով կազմված բարդություններ

§ 473. Ածականի հետ միացություն կազմող և նրան լրացնող բարդությունները գոյականին լրացնող և նրա հետ միացություն կազմող բարդությունների համեմատ ավելի քիչ են:

²¹ Սրանց մեծ մասը ուսանողների տեղ բառով կազմված բարդ բառերի պատճենում է:

Այստեղ բարդության հիմնական իմաստն արտահայտում է ածական անունը, որ վերջին բաղադրիչն է, իսկ առաջին բաղադրիչը, որ կարող է լինել գոյական կամ ածական, զանազան իմաստներով ու կողմերով լրացնում է ածականին: Բարդությունը բացելիս առաջին անդամը արտահայտվում է զանազան հոլովներով ու կապերով՝ լրացյալի հետ կապվելով շարահյուսական տարբեր հարաբերություններով. ինչպես՝ մարդաշատ (մարդկանցով շատ կամ շատ մարդ ունեցող), ձյունապիտակ (ձյան պես սպիտակ), թմրամոլ (թմրության մոլի, թմրության մոլուցքով տառապող, թմրության մոլուցք ունեցող), արտասվախառն (արտասուքով խառն), լուսապայծառ (լուսի նման պայծառ, լուսով պայծառ), աստղաչինջ (աստղերի նման ջինջ, աստղերով ջինջ) և այլն:

§ 474. Այսպիսի բարդությունները ունենում են կազմության հետևյալ կաղապարները.

ա) Դոյական + ածական: Այս կաղապարով կազմված բառերից են՝ ակնհայտ, ահագոր, ալեխառն, արեշատ, արտասվախառն, ավազախառն, բերհառատ, զանձաշատ, գլխաբաց, գունագեղ, գինեմոլ, ծիծաղախիտ, կատակախառն, կենսահաստատ, կենսուրախ, հարվածադիմացկուն, հոգեհարազատ, հողախառն, հրակայուն, հուսալի, ձյունամափուր, ձեռնունայն, մարդամոտ, մարդաշատ, մարդավայել, մահամերձ, նպատակահարմար, ռտաբորիկ, ջրառատ, ջրասակավ, պատկառազոր, սրտամոտ, սրտաբաց, սահմանափակ, վաստակաշատ, տնամերձ, ցրտադիմացկուն, ցրտակայուն, օրապակաս և այլն:

§ 475. Դոյական + ածական տիպի բարդությունները շարահյուսական կապակցության մեջ կարող են ունենալ նաև շարահյուսական այնպիսի հարաբերություններ, որոնք հատուկ են ածական + գոյական կաղապարով բարդություններին (տե՛ս § 470, 471). օրինակ՝ հողասակավ, ջրասակավ (սակավ ջուր և հող ունեցող, նաև՝ ջուրը, հողը սակավ): Սրանք հայերենում գործածվում են նաև սակավաջուր, սակավահող ձևերով, որ հայերենի բառարարդման օրենքներով առավել ճիշտ է: Նույնը և բերանբաց (բաց բերան ունեցող, նաև՝ ցերանը բաց), շնորհաշատ (շատ շնորհք ունեցող, նաև՝ շնորհը շատ), օրապակաս (պակաս օր ունեցող, նաև՝ օրերը պակաս) և այլն:

բ) Ածական + ածական: Այս կաղապարով կազմվում են ածական անուններ: Ածականներով կազմված բարդությունները բացելիս նկատվում են շարահյուսական տարբեր հարաբերություններ. սրանց մի մասը բարդության ներսում գտնվում է համադաս հարաբերության մեջ, իսկ մյուս մասը՝ ստորադաս:

Համադաս շարահյուսական հարաբերությունն արտահայտող ածականներից են՝ ամրապինդ (ամուր և պինդ), լայնաբնակ (լայն և արձակ), խառնաշփոթ (խառը և շփոթ), խառնափնթոր (խառը և փնթոր), հեզանկուն (հեզ և ճկուն), բացառձակ (բաց և արձակ), բացանայտ (բաց և հայտնի), հիասոսանջ (հիասուլի և սքանչելի), վեհասոսանջ (վեհ և սքանչելի), հոյասոսանջ (հոյակապ և սքանչելի), զարմանահրաշ (զարմանալի և հրաշալի), փաղցրահունչ (փաղցր և անուշ), մեղմանուն (մեղմ և անուշ) և այլն:

Համադասական շարահյուսական հարաբերությունն արտահայտող նոր տիպի բարդություններ են բազմակի որոշիչների միացումից առաջացած մի շարք բառեր. ինչպես՝ առևտրատնտեսական, գիտահետազոտական, գիտահանրամատչելի, գիտաաթեխտական, գիտագործնական, ժողովրդատնտեսական, հուզաբուժական, և այլն, որոնք առաջացել են ռուսերենի ազդեցությամբ նույնատիպ կազմությունները պատճենելիս (հմմտ. научно-технический, научнопопулярный և այլն):

Մանր.— Սրանցում առաջին բաղադրիչները շարահյուսական կապակցության մեջ ստանում են —ական²² ածանցը (հմմտ. առևտրատնտեսական՝ առևտրական-տնտեսական, գիտագործնական՝ գիտական-գործնական և այլն, որի հետևանքով էլ տվյալ բարդությունները դիտվում են իբրև ածական + ածական կաղապարով կազմված բարդություններ:

Այս տիպի ածականներից մի քանիսը արտահայտում են նաև ստորադասական հարաբերություն. ինչպես՝ լատինամերիկյան, ռազմահեղափոխական, ռազմածովային, ռազմաօդային և այլն:

Ստորադասական հարաբերություն ունեցող բարդ ածականներից են՝ լավատեղյակ, բազմահարուստ, մեծահարուստ, փաշա-

²² Այս ածանցի ձևաբանորեն դրսևորված լինելու դեպքում տվյալ բարդությունների բաղադրիչները անջատվում են գծիկով և, բնականաբար, հարադրական տիպի բարդություններ են (տե՛ս § 373):

ծանոթ, փաշահմուտ, փաշատեղյակ, կիսագրագետ, կիսախանդավառ, կիսափաղցր, դժվարամատչելի և այլն:

§ 476. Համադաս բաղադրիչներով միացած վերոհիշյալ և այլ ածականներից մի քանիսը երկրորդաբար կարող են արտահայտել նաև ստորադասական հարաբերություն. ինչպես՝ զարմանահրաշ (զարմանալի և հրաշալի, այլև՝ զարմանալիորեն հրաշալի), վեհասփանջ (վեհ և սքանչելի, այլև՝ վեհորեն սքանչելի), հիասփանջ (հիանալի և սքանչելի, այլև՝ հիանալիորեն սքանչելի), մեղմամուշ (մեղմ և անուշ, այլև՝ մեղմ կամ մեղմորեն անուշ), խավարամութ (69)՝ խավար ու մութ և խավարի նման մութ և այլն:

գ) Դերանուն + ածական կամ մակբայ: Այս կաղապարով կազմվել են քիչ թվով ածական անուններ. ինչպես՝ Ենամուլ, ինֆնագոն, ինֆնավստահ, ինֆնահոծար, ինֆնուրույն, յուրահատուկ և այլն:

Այնպես, ինչպես ածականներ են ածականակերտ վերջածանցների ունեցող բարդությունները, անկախ այն բանից, թե վերջին բաղադրիչը ածական է, գոյական, թե այլ խոսքի մաս (հմմտ. սևաշյա, կապուտաշյա, հազարակնյա («Ա՛խ, անկամորդ ու նախանձ են թշնամիներս հազարակնյա», ՀՇ), կեսօրյա, կիրակնօրյա, կիսահրամայական, կիսամտերմական, բազմակողմանի, կաթնապրանքային, կցագնդային, բնակլիմայական և այլն), ճիշտ նույն կերպ էլ գոյականներ են կազմվում վերոբերյալ այն բարդ ածականներից, որոնք ստանում են -ություն գոյականակերտ վերջածանցը. ինչպես՝ բարենաշոգուքյուն, խառնաշփոթություն, փաշտողություն, արեշատություն և այլն:

4. Բայարմատ (բայահիմն) գերադաս անդամով կազմված բարդություններ

§ 477. Այս տիպի բարդությունների կազմության համար բնորոշ են հետևյալ կաղապարները.

§ 478. ա) Գոյական + բայարմատ կամ բայահիմն: Բարդության այս տիպը խիստ կենսունակ է ժամանակակից հայերենում: Այստեղ բարդության հիմնական իմաստը արտահայտում է

բայարմատը, իսկ գոյական բաղադրիչը տարբեր իմաստներով ու հարաբերություններով լրացնում է նրան:

Պետք է նշել, որ բարդության առաջին եզրի —ություն վերջածանց ունեցող գոյականները վերցվում են առանց ածանցի. ինչպես՝ խաղաղասեր՝ խաղաղություն սիրող, հայասեր՝ հայություն սիրող, մաքրասեր՝ մաքրություն սիրող, մաքրամոլ՝ մաքրության մոլուցք ունեցող, սրբապիղծ՝ սրբություն պղծող, փրկագին՝ փրկության գին և այլն:

§ 479. Գոյականով և բայարմատով բաղադրված բարդության բաղադրիչները բարդության ներսոսմ իմաստային առումով ունեն այնպիսի փոխհարաբերություններ, ինչպիսին ունի բայը կամ ստորոգյալը իր լրացումների (հիմնականում խնդիրների և քիչ թվով պարագաների) ու ենթակայի հետ: Այլ կերպ ասած՝ այս տիպի բարդությունները կարող են արտահայտել բայի և իր լրացումների բոլոր տեսակի շարահյուսական հարաբերությունները, որոնք արտահայտվում են զանազան հոլովներով ու կապերով:

§ 480. Գոյական + բայարմատ (բայահիմք) բաղադրությամբ կազմվում են գոյական և ածական անուններ:

Սրանք ընդհանուր առմամբ արտահայտում են երեք հիմնական բառային իմաստ. գործողության անվան (երբ բայարմատն ունի անորոշ դերբայի կամ բայանվան նշանակություն), գործողի անվան կամ գործողի հատկանիշի (երբ բայարմատն ունի ենթակայական դերբայի նշանակություն) և գործողությունն իբրև հստկանիշ (երբ բայարմատն ունի հարակատար դերբայի նշանակություն):

Մանր.— Պրոֆ. Մ. Աբեղյանը գոյականների և ածականների՝ բայարմատների կամ բայահիմքերի հետ ունեցած բաղադրությունները ընդհանուր առմամբ բաժանում է երկու խմբի՝ գործողության անվան և գործողի անվան²³:

1. Գ ո Ր Ժ Ո Ղ Ո Ւ Թ Յ Ա Ն ա ն վ ա ն ի մ ա ս տ
ա Ր տ ա հ ա յ տ ո Ղ բ ա Ր դ ու թ յ ու ն ն եր

§ 481. Գոյականով և բայարմատով կամ բայահիմքով բաղադրված բարդությունների որոշ մասը արտահայտում է գործո-

²³ Տե՛ս Մ. Աբեղյան, նշված աշխ., էջ 204:

ղության անվան իմաստ: Սրանք հիմնականում որևէ երևույթ, իրողութիւն անվանող վերացական գոյական անուններ են և համեմատաբար ավելի քիչ են գործածական, քան գոյականներով կամ ածականներով ու բայարմատ կամ բայահիմք գերադաս անդամով բաղադրված միուս խմբի (գործողի անվան, գործողութիւնն իբրև հատկանիշ արտահայտող) բարդութիւնները:

§ 482. Գործողության անուն արտահայտող վերացական գոյականներից են՝ այգաբաց (այգի բացվելը), այգեբաց (այգիների կամ այգու բացումը), այգեկութ (այգիների կթելը՝ քաղելը), այգեթաղ, ամառնամուտ, այգեհաղ, աշնանամուտ, արևածագ (արևի ծագելը), արևելք (արևի ելքը), աղջիկտես (աղջիկ տեսնելը), գարնանամուտ, գործադուլ (գործը դադարեցնելը), զլխապտույտ (զուխը պտտվելը), դասադուլ (դասը դադարեցնելը), երկրաշարժ (երկրի շարժը կամ շարժվելը), զորակոչ (զորքի կոչելը կամ զորքի մեջ կանչելը), զինակոչ (զենքի կոչելը), զորատես, իրիկնամուտ, լուսաբաց (լուսը բացվելը), խոտհունձ (խոտ հընձելը), ծաղկաբափ, ձմեռնամուտ, համտես (համ տեսնելը), հացադուլ, մայրամուտ, մարդահամար, շուրջկալ, ջրհեղեղ, տարեմուտ, տարեդարձ, տունդարձ և այլն:

§ 483. Գործողության անվան իմաստ արտահայտող բարդութիւններից շատերը արտահայտում են նաև ժամանակային իմաստ. ինչպես՝ արևածագ (արևի ծագելու ժամանակը՝ վաղ առավոտյան), այգաբաց (այգի բացվելու ժամանակը), այգեբաց (այգին բացելու ժամանակը՝ վաղ գարնանը), աշնանամուտ, գարնանամուտ, ձմեռնամուտ (աշնան, գարնան, ձմեռվա մուտքը կամ սկիզբը), ափուրականչ (ափուրի կանչելու ժամանակը՝ լուսադմբին), հաշքող (ճաշ տալու ժամանակը), իրիկնամուտ (երեկոյան կողմ) և այլն:

Գործողության անվան իմաստ արտահայտող բարդութիւնները շարահյուսական կապակցության վերածելիս կարող են արտահայտել զանազան շարահյուսական հարաբերութիւններ, այսպես օրինակ, խնդրային՝ աղջիկտես, զորահավաք, գործադուլ, դասադուլ, խոտհունձ, համտես և այլն, պարագայական՝ զինակոչ, զորակոչ (զենքի կանչելը կամ զորքի մեջ կանչելը և այլն. այստեղ առաջին բաղադրիչը բարդության ներսում կարող է արտահայտել նպատակի պարագայի իմաստ) շուրջկալ, տունդարձ, մայրամուտ

(տեղի պարագայի), ենթակայի՝ գլխապտույտ (զլուխը պտտվելը) և այլն:

2. Գործողի անուն հանդիսացող բարդություններ

§ 484. Գոյական + բայարմատ կամ բայահիմք բաղադրիչով կազմված բաղադրության առավել ակտիվ և գործուն տեսակը գործողի անուն հանդիսացող բարդություններն են, որոնք արտահայտում են՝ ա) անողի կամ գործողություն կատարող անձի իմաստ. ինչպես՝ ատամնաբույժ, աստղագետ, բանաստեղծ, գանձապահ, գործիմաց, դարպասապահ, դատապաշտպան, երգահան, խորհրդատու, խմբագիր, համալսարանավարտ, հանդիսատես, ձկնորս, մանկավարժ, մասնագետ, մեղվաբույժ, տիեզերագնաց, շքանշանակիր, պատմագիր, տարեգիր, փորձագետ և այլն: բ) Գործողություն կատարող առարկայի, գործիքի, մեքենայի իմաստ, ինչպես՝ ժամացույց, բեռնատար, շարքացան, էլեկտրաչափ, կողմնացույց, պատառաքաղ, ջերմաչափ, հարաբերաչափ, խոնավաչափ, սառցահատ, փռչեծուծ, օրացույց, հրացան, գազատար, ջրատար և այլն:

Բայ գերադաս անդամին լրացնող այսպիսի բարդություններն ունեն հիմնականում գոյական և մասամբ ածական անվան խոսքի մասային իմաստ: Գործողի անվան իմաստ արտահայտող բարդություններում առաջին բաղադրիչը (գոյականը) տարբեր կողմնորոշվ լրացնում է բայ գերադաս անդամի (վերջին բաղադրիչի) իմաստը, որը հիմնականում ենթակայական դերբայի նշանակություն ունի:

3. Գործողություն իբրև հատկանիշ արտահայտող բարդություններ

§ 485. Գոյական + բայարմատ կաղապարով բաղադրված բարդությունների մի մասը գործողություն իբրև հատկանիշ արտահայտող բառեր են և, բնականաբար, ածականական խոսքի մասային իմաստ ունեն: Այս խմբի բարդությունները լինում են՝ ա) ընթացքի մեջ գտնվող գործողությունն իբրև հատկանիշ ներկայացնող բարդություններ. օրինակ՝ կենսահորդ, մարդատար, ուշագրավ:

պատկառաղդու, սրտակեղեք, սահմանադիր, կենսաբուխ, ապրանքատար, երկնաքեր, շողարձակ, քինախնդիր, պարտադիր և այլն: Բ) Գործողության հետևանքն իբրև հատկանիշ ներկայացնող բարդություններ, օրինակ՝ գլխապատառ, լեղապատառ, ժամկետանց, հողաբաշխ, հուսահատ, ճյուղակոտոր, շնչասպառ, շնչահեղձ, շնչակտուր, սանձարձակ, սրտապատառ, տնաքանդ, ուժասպառ, ուժաթափ, փետրաթափ և այլն:

Մանր.— Գոյական+բայ կաղապարով կազմված վերոհիշյալ հատկանշային (գործողությունն իբրև հատկանիշ ներկայացնող) իմաստ արտահայտող բարդությունների մեծ մասը բառիմաստի փոփոխությամբ վերածվել է գործողություն կատարող առարկայի կամ առարկայական իմաստ արտահայտող բառերի. այսպես՝ գազատար, բեռնատար, ջրատար այժմ նշանակում են և՛ գազ, ջուր, բեռ տանող, և՛ գազ, ջուր, բեռ տանող առարկա (խողովակ, մեքենա), էլեկտրաչափ, խոնավաչափ, ջերմաչափ բառերը նշանակում են և՛ էլեկտրականություն, խոնավություն, ջերմություն չափող (հմտ. էլեկտրաչափ սարք, խոնավաչափ և այլն), և՛ էլեկտրականություն, ջերմություն չափող որոշակի առարկա, գործիք:

Ժամանակակից հայերենի իսկական բարդության մեջ հայերենի բայի և լրացման բոլոր կարգի կապերն ու հարաբերությունները լրիվ կերպով շին դրսևորվում: Սա միանգամայն բնական է. եթե նախադասության մեջ լրացման և լրացյալի հարաբերություններն առհասարակ դրսևորվում են իրենց ամբողջությամբ և բազմազանությամբ, ապա բարդությունն այդ հնարավորությունը չունի հենց թեկուզ այն պատճառով, որ նրա շարահյուսական կապը մթազնած է և ձևաբանական կոնկրետ դրսևորում չունի: Այդ է պատճառը, որ միևնույն բարդությունը երբեմն կարող է մի քանի շարահյուսական հարաբերություն արտահայտել: Այսպես՝ հրաբուխ՝ նշանակում է՝ հուր բխող և հրի բխելը. հրաբխածին՝ նշանակում է՝ հրաբուխ ծնող և հրաբխից ծնված. Սովետաշեն՝ նշանակում է՝ Սովետի կողմից շինված և սովետական շրջանում շինված, Նշանագիր՝ նշանակում է՝ նշաններով գրված և նշանների գիր (քանի որ վերջին բաղադրիչը կարող է ըմբռնվել և՛ իբրև բայարմատ, և՛ իբրև գոյականական ձևույթ) և այլն:

Այսպիսով՝ շատ դեպքերում բարդությունների շարահյուսական հարաբերությունները որոշելը բավականին դժվար է և հաճախ նրանց շարահյուսական հարաբերությունները որոշվում են, այսպես ասած, հարաբերական առումով՝ նկատի առնելով բարդության համեմատաբար առավել ընդունելի և առավել բնորոշ շարահյուսական հարաբերությունը:

§ 486. Գոյական + բայարմատ (բայահիմք) գերադաս անդամ կադապարն ունեցող վերոհիշյալ երեք խմբի բարդությունները շարահյուսական կապակցության վերածելիս արտահայտում են հետևյալ հարաբերությունները՝ խնդրային, պարագայական և ենթակայական:

խ ն դ ր ա յ ի ն հ ա ր ա բ ե ր ու թ յ ու ն
ա ր տ ա հ ա յ տ ող բ ա ր դ ու թ յ ու ն ն ե ր

§ 487. Գոյական + բայարմատ կադապարով կազմված բարդություններում նկատվում են խնդրային հետևյալ հարաբերությունները:

ա) Ուղիղ խնդրային հարաբերություն: Ուղիղ խնդրային հարաբերություն արտահայտող բարդությունների առաջին բաղադրիչը (գոյական խնդիրը) համարժեք է նույնանիշ բառակապակցությունների ուղղական-հայցականով արտահայտված անդամին: Ուղիղ խնդրային հարաբերություն արտահայտող բարդ գոյականներից են. արվեստագետ, բանաստեղծ, հանդիսատես, հրդեհաշեջ, հայրենասեր, պարտանաճաչ, սերմնացան, հոգատար, գործիմաց, շահութաբեր, շողարձակ, կարգապահ, ումնագիր, շփանչանակիչ, խորհրդատու, կենսահորդ, կենսաբույս, աշխատատար, ապրանքատար, էներգատար, եկամտաբեր և այլն:

Մանր.— Այստեղ ուղիղ խնդրային հարաբերություն արտահայտող առաջին եզրի բաղադրիչները լինում են նաև այնպիսի ձևույթներ, որ կարող են ընդունվել իբրև բայարմատներ, սակայն բարդության ներսում սրանք գոյականներ են, որ կորցրել են ություն և —ան ածանցները. ինչպես՝ աշխատատար (աշխատանք տանող), մարգասեր (մարզանք սիրող): Այդպես էլ կարող են լինել այնպիսի ձևույթներ, որոնք առանձին վերցրած ածական խոս-

քի մաս արտահայտող արմատական բառեր են, սակայն բարդության մեջ վերցված են գոյականական կիրառությամբ և պետք է հասկանալ -ութուն ածանցով. ինչպես՝ հաբաշափ, խոնավաշափ, ջերմաշափ (հարթություն, ջերմություն, խոնավություն չափող), խաղաղասեր (խաղաղություն սիրող) և այլն, որոնք բարդության ներսում ուղիղ խնդրային հարաբերությամբ են կապվում:

բ) Հանգման խնդրի հարաբերություն: Այսպիսի հարաբերություն ունեցող բարդության առաջին եզրի գոյականը արտահայտում է տրական հոլովի իմաստ:

Հանգման խնդրի հարաբերություն ունեցող բարդությունները ըստ խոսքի մասային իմաստի ունենում են ածական անվան արժեք. ինչպես՝ ակներև (աչքին հրեացող), ակներխ, արևաճայաց (արևին նայող), դիմաճար (դեմքին հարվածող. «Ոման Ռաբի... ատրճանակի դիմահար կրակոցներով ծանր վիրավորեց Օսվալդին», Երևան), եկեղեցապատկան, ժամանակակից, ծովաճայաց, հայրենադավ, հոգեհարազատ, հայրենակարոտ, հայրենաճվեր, սրտահան և այլն:

գ) Անջատման խնդրի հարաբերություն: Անջատման խնդրի հարաբերություն արտահայտող բարդություններն ածական անուններ են: Այսպիսի կազմություններում բարդության առաջին անդամը (գոյականը) ունի բացառական հոլովի իմաստ. այսպես օրինակ՝ ակաճազերծ, ատոմազերծ, արժեքազերծ (արժեքից զուրկ), ամպրոպածին, բնաջինջ (բնից ջնջված), գաճավեծ (գահից վիժած), գաղափարազուրկ, երկնածին (երկնքից ծնված. հմտ. «Անուրջներս երկնածին, գնացի՛ն, գնացի՛ն», ՎՏ), լեռնաբուխ, լուսակերտ (լուսից կերտված. «Լուսակերտ է ապարանքը Քաղմորի, Իս., Հավերժական սերը), լուսածին (լուսից ծնված), խելֆաճան, հիասքափ (վեհ), հողածին, հողազուրկ, հրաբխածին (կարող է արտահայտել ուղիղ խնդրային հարաբերություն՝ հրաբուխ ծնող), հրթիռազերծ, ձայնազուրկ, մտահան, պաշտոնազուրկ, պաշտոնանկ, ջրածին, սրտաբուխ, սանձազերծ, վնասազերծ, տեղաճան և այլն:

դ) Միջոցի խնդրի հարաբերություն: Այսպիսի հարաբերություն արտահայտող բարդությունները հիմնականում հատկանշային իմաստ ունեն և կազմում են ածական անուններ, որոնց մի մասը վերածվել է գոյական անվան:

Բարդության մեջ գոյական բաղադրիչը արտահայտում է գործիական հոլովաձևի իմաստ. ինչպես՝ ալեգարդ (ալիքներով զարդարված), ականատես (աչքով տեսած, նաև՝ աչքով տեսնողը), արծաթապատ (արծաթով պատած), անտառապատ (անտառով պատած), ասեղնագործ (ասեղով գործած), ասֆալտապատ, բետոնակուտ, բոցավառ (բոցով վառված), գորգապատ, զարդանախ (զարդերով նախած), էլեկտրադագ, էլեկտրաֆարշ, էլեկտրաշարժիչ (էլեկտրականությամբ շարժվող), թիթեղապատ, թիթեղածածկ, ծեռունագարդ, կավածեփ, կղմինդրածածկ, հայելապատ, հայաբնակ, հողակապ, հուզաթաթավ (հույզով թաթախված), հողածածկ, հողմադագ, հրավառ, հրակեզ, ծյունապատ, ձնակուղ, ձեռագիր, մառախլապատ, մամռապատ, մատնացույց, մարդաբրնակ, միգասֆոդ, մտազբաղ, մշուշապատ, նկարագարդ, նիկելապատ, նշանագիր (նշաններով գիր), ջերմաֆարշ (ջերմությամբ քարշվող), շանքալից, շոնդալից, շոգեֆարշ (շոգիով քարշվող), պատկերագիր, պարսպապատ, սիրալիր, տպագիր, տուֆակերտ, ցանցապատ, փաստակոխ, փոշեթաթավ, փրունաջան (փրտիքով ջանացող) և այլն:

§ 488. Այս բարդություններից մի քանիսը կարող են միջոցի խնդրային հարաբերության հետ արտահայտել նաև պարագայական հարաբերություն. այսպես՝ բետոնակուտ նշանակում է և՛ բետոնից կռած, և՛ բետոնով կռած, և՛ բետոնով կուռ կամ բետոնի նրման կուռ (վերջինս գոյական և ածական բաղադրությամբ կարող է արտահայտել որոշիչ-որոշյալի հարաբերություն). ծովագնաց՝ և՛ ծովով գնացող (միջոցի խնդիր), և՛ ծով գնացող (տեղի պարագա). փոշեթաթավ՝ և՛ փոշով թաթախված (միջոցի խնդիր), և՛ փոշու մեջ թաթախված (տեղի պարագա). շանագրգիռ՝ շահով գրգռված (միջոցի խնդիր), և շահից գրգռված (պատճառի պարագա), ձյունաթաթավ՝ և՛ ձյունով թաթախված, և՛ ձյունի մեջ թաթախված (տեղի պարագա). ալեծուփ՝ և՛ ալիքներով ծփացող, և՛ ալիքներից ծփացող, այսինքն և՛ միջոցի խնդիր, և՛ պատճառի պարագա և այլն:

§ 489. Կան նաև այնպիսի բարդություններ, որոնք կարող են և՛ միջոցի խնդրային հարաբերություն արտահայտել, և՛ հատկացուցիչ-հատկացյալի հարաբերություն: Վերջին դեպքում, բնականաբար, գոյական + բայաբանաբար բաղադրությունը ըմբռնվում է

իրև զոյական+զոյական բաղադրություն, այսինքն՝ վերջին բաղադրիչը կարող է ընկալվել և՛ իբրև բայարմատ, և՛ իբրև զոյական. ինչպես՝ նշանագիր նշանակում է և՛ նշաններով գրված, և՛ նշանների գիր. ձեռագիր՝ և՛ ձեռքով գրված, և՛ ձեռքի գիր. ուլունֆաշար՝ և՛ ուլունքներով շարված, և՛ ուլունքների շարք. մարգարտաշար՝ մարգարիտներով շարված, և մարգարիտների շարք և այլն:

§ 490. Խնդրային հարաբերությունն արտահայտող բարդություններից շատերը կարող են ստանալ նաև-ուրջուն վերջածանց և վերածվել զոյական անունների: Այսպիսի դեպքերում, իհարկև, բաղադրիչների շարահյուսական հարաբերությունը չի փոխվում. ինչպես՝ շահագրգիռ-շահագրգռվածություն, պաշտոնակ-պաշտոնակություն, ուշագնաց-ուշագնացություն, ձայնագուրկ-ձայնագրկություն, նկարագարդ-նկարագարդություն, հրավառ-հրավառություն, մեքենագիր-մեքենագրություն, բոցավառ-բոցավառություն, տպագիր-տպագրություն, ալեքախ-ալեքախություն և այլն:

**Պարագայական հարաբերություն
արտահայտող բարդություններ**

§ 491. Պետք է նկատել, որ պարագայական ոչ բոլոր հարաբերություններն են դրսևորվում բարդությունների մեջ: Եվ եթե դրսևորվում էլ են, ապա ոչ հավասար ծավալով կամ չափով: Համեմատաբար կենսունակ են տեղի և մասամբ պատճառի պարագայական հարաբերությունն արտահայտող բարդությունները:

§ 492. Գոյական+բայարմատ կամ բայահիմք կաղապարով բաղադրված բարդություններում նկատվում են հետևյալ պարագայական հարաբերությունները.

ա) Տեղի պարագայական հարաբերություն: Այսպիսի բարդություններում զոյական բաղադրիչը կարող է հանդես գալ հոլովական տարբեր նշանակություններով. այսպես՝ հայցական ուղղականի նշանակությամբ՝ երկնասլաց (երկինք սլացող), երկնագնաց (երկինք գնացող), լեռնագնաց (ՀՅ), հայրենադարձ (հայրենիք դարձած), լուսնագնաց, տիեզերագնաց, օդագնաց և այլն:

Ներգոյական կամ ներգոյական հոլովի արժեք ունեցող հոլովական կապակցությունների նշանակությամբ՝ ալյուրաթաթախ,

ամրոցաբնակ (ամրոցում բնակվող), գետնափոր (գետնի մեջ փորված), գաղութաբնակ, գետնափարշ (գետնի վրա քարշ եկող), լեռնաբնակ, լեռնածին (լեռներում ծնված), լոնդոնաբնակ (լոնդոնում բնակվող), խավարաբնակ (խավարում բնակվող), փառիզաբնակ (Փարիզում բնակվող), ջրասույզ (ջրի մեջ սուզվող), ջրացատկ (ջրում կամ ջրի մեջ արվող ցատկ, հմմտ. ջրացատկորդ), մտադիր (մտքում դրած), մտասույզ (մտքերի մեջ սուզված), ֆաղափաբնակ, փոշեթաթավ (փոշու մեջ թաթախված) և այլն: Տրականի նշանակությամբ՝ հակատագիր (հակատին գրված), երկնահաս (երկնքին հասնող, կամ հայցական ուղղականով՝ երկինք հասնող), գետնատարած (գետնին կամ գետնի վրա տարածված) և այլն:

Այսպիսի բարդությունները արտահայտում են հատկանշային իմաստ և ըստ խոսքի մասային պատկանելության հիմնականում ածական անուններ են:

§ 493. Բառիմաստի փոփոխությամբ սրանցից շատերը վերածվել են նաև գոյական անունների. ինչպես՝ աստղագնաց, լուսնագնաց, լեռնաբնակ, լոնդոնաբնակ, լեռնագնաց, ծովագնաց, մարսագնաց, տիեզերագնաց, օդագնաց և այլն:

բ) Պատճառի պարագայական հարաբերություն: Այսպիսի բարդությունները հիմնականում ածական անուններ են, և բարդության մեջ գոյականը արտահայտում է բացառական հոլովի իմաստ. ինչպես՝ արեախանձ (արևից խանձված), աճազարհուր («Կախաղան էր իմ դեմ ահազարհուր», ԵՉ, Կոմունարների պատը Փարիզում), արեահար (արևից հարված), արեատանջ (արևից տանջված), խանդավառ (խանդից վառված), հրակեզ (հրից կիզված), մտատանջ (մտքերից տանջված), կարկտահար, ջրանեղձ (ջրից խեղդված), սիրամուրմոխ (սիրուց մորմոքված), սիրատոչուր (սիրուց տոչորված), սիրաբուրբոխ (սիրուց բուրբոքված), վշտակեզ (վշտից կիզված), վշտամուրմոխ (վշտից մորմոքված), տաթակեզ (տոթից կիզված) և այլն:

գ) Նպատակի պարագայական հարաբերություն: Այսպիսի բարդությունները համեմատաբար սակավաթիվ են: Սրանք արտահայտում են գործողություն կատարողի (անողի) հատկանշային իմաստ և ածական անուններ են: Այս տիպի բարդություններում գոյականը արտահայտում է հիմնականում տրական հոլովի ի-

մաստ. ինչպես՝ հովել (հովի եկած), հրապարակագիր (հրապարակի համար գրող) և այլն:

§ 494. Հանդիպում են նաև գոյականով և բայարմատով բաղադրված քիչ թվով ժամանակի, շափի և ձևի պարագայական հարաբերություն արտահայտող բարդություններ. ա) ժամանակի՝ աշնանացան (աշնանը ցանվող), գարնանացան (գարնանը ցանվող), բ) շափի և ձևի՝ լեռնակուտակ (լեռան շափ, լեռան նման կուտակված), ծովածավալ (ծովի շափ ծավալված և ծովի նման ծավալված), տիեզերածավալ (տիեզերքի շափ ծավալվող), արծաթահեղուն (արծաթի նման հեղող), շաբացան (շաբաթով ցանող) և այլն:

Ձևի պարագայական հարաբերությունը առավելապես բնորոշ է ածականով կամ մակբայով և բայարմատներով բաղադրված բարդություններին:

Ե ն թ ա կ ա յ ա կ ա ն հ ա ր ա բ ե ր ու թ յ ու ն
ա ր տ ա հ ա յ տ ող բ ա ր դ ու թ յ ու ն ն ե ր

§ 495. Սրանք այն բարդություններն են, որոնք շարահյուսական կապակցության վերածելիս՝ առաջին բաղադրիչները արտահայտում են ենթակայի հարաբերություն:

Ենթակայի հարաբերություն արտահայտող բարդությունները համեմատաբար քիչ թիվ են կազմում, քան խնդրային և պարագայական հարաբերություն արտահայտողները: Այսպիսի բարդություններում առաջին անդամը (լինի այն պարզ, թե բաղադրյալ, հմտ. անդամալույծ, ժամկետանց) հանդես է գալիս բուն ուղղական հոլովով:

Ենթակայի հարաբերություն արտահայտող բարդություններից են՝ անդամալույծ, գլխապատառ, գլխապատույտ, ժամկետանց, լեզանաֆ, լեզապատառ, խելամաղ, խելապակաս, խելաճաս, ճեղսպառ, հողաբաշխ, հուսահատ, ձեռնահաս, ձեռնամուխ, ճյուղակոտոր, շնչասպառ, ջղագրգիռ, մտափռ, սանձաճակ (սանձը արձակած), սրտամեռ, սրտապատառ, սրտացավ, տնաշեն (տունը շեն կամ տունը շինված), տնաֆանդ, ուժասպառ, ուշաքափ, փետրաքափ, օրապակաս և այլն:

բ) Գոյական+բայ

§ 496. Գոյական+բայարմատ կաղապարով կազմված բարդութուններից շատերը կարող են ստանալ բայական վերջածանց և հեշտությամբ վերածվել գոյական+բայ բաղադրության. ինչպես՝ նվագավար-նվագավարել, բանաստեղծ-բանաստեղծել, հետախույզ-հետախուզել, պաշտոնագուրկ-պաշտոնագրկել, հերթապահ-հերթապահել, հյուրընկալ-հյուրընկալել և այլն: Ինչ խոսք, որ ըստ խոսքի մասային պատկանելության սրանք բայեր են: Սակայն գոյականով և բայարմատով կազմված բարդութուններից ոչ բոլորն են կարող բայակերտ վերջածանց ստանալ և վերածվել բայի: Այսպես՝ հնարավոր չէ կազմել լուսակերտ-ել, զարնանցանել, երգահան-ել, ջրածն-ել, սրտամոմոմ-ել, ծովածավալ-ել և այլն:

Այսպես էլ բայարմատներից ոչ բոլորն են, որ կարող են առանց բայակերտ ածանցի բարդութուն կազմել: Կարելի է բերել շատ բարդ բայերի օրինակներ, որոնք գործածական են միայն գոյական+բայ բաղադրությամբ և գոյականի հետ սոսկ բայարմատով միացություն չեն կազմում. դրանցից են՝ արդյունահանել (չի լինի արդյունահան), դատապարտել (չի լինի դատապարտ), երկրագել, թևակոխել, զանգահարել, կետագրել, կենսագործել, ձայնագրել, մանրէաչնչել, մտապահել, նվիրաբերել, նպատակամղել, պարգևատրել, վարձատրել, վկայակոչել, տնտեսավարել, տեղափոխել, ցուցաբերել, ցուցադրել, ցոլարձակել, ծլարձակել և այլն:

Այսպիսի բարդութուններ առաջանում են նաև հարադրական բայերից. ինչպես՝ ակնածել, գրանցել, մտածել, թույլատրել, մրտաբերել և այլն:

§ 497. Մի շարք գոյականներով և բայահիմքերով մասամբ էլ գոյականներով և բայարմատներով և -ություն, -ում ածանցներով կազմվում են այնպիսի բարդութուններ (բայանուններ), որոնք առանց ածանցի գործածական չեն և բառային անկախություն չունեն. ինչպես՝ նկատառում, բեռնատարողություն, բեռնաշրջանառություն, թիթեղագլանում, եզրկացություն, դպրոցաշինություն, հանքարդյունաբերություն, հեռուստատեսություն, ցանփատարածություն, հողատարածություն, զորավարժություն, աշխարհաբնկալում և այլն: Նման բարդութուններ են կազմվում նաև էլեկտր և էներգ

փոխառյալ բաղադրիչներով. *ինչպես՝* էլեկտրագինում, էլեկտրագոդում, էներգանորոգում (*էներգանորոգող*), էներգամատակարարում (*ՍՀ*), էներգազարգացում, էլեկտրակենտրոնացում և այլն:

Գոյական+բայ բաղադրություններ կազմված բարդությունները շարահյուսական կապակցության վերածելիս ստացվում են այնպիսի շարահյուսական հարաբերություններ, *ինչպիսիք* նախադասության մեջ ունի բայը իր լրացումների հետ (*խնդրային* և պարագայական):

գ) Ածական կամ մակբայ+բայարմատ կամ բայանիմ

§ 498. Այս կաղապարով կազմվում են հիմնականում գործողի անվան հատկանիշ արտահայտող բառեր՝ ածականներ, այլև քիչ թվով գոյականներ:

Ածականով կամ մակբայով և բայարմատներով բաղադրված բարդություններից են՝ առաջնեկ, առաջադիր, առաջընթաց, ախորժալուր, արդարադատ, արդարախոս, արագընթաց, արագաճուս, արագավազ, բարեգուշակ, բազմատանջ, բարձրախոս, բարձրադիր, բազմաշարշար, բազմազբաղ, բազմատեղծ, դյուրագրգիռ, դյուրահավատ, դյուրաշարժ, երկարածիգ, երկարանվազ (*երկար նվագող*—*долготрающий*), թեթևասան, լայնածիգ, լայնածավալ, լավատես, լիակատար, խորաքափանց, խորամուխ, խստահայաց, ծանրագնա (*ԼՄ*; *Կանաչ ապրիլ*), կարմրավառ, կանխօրոշ, հեռահար (*«Հատուկ հարմարանքների վրա գտնվում են հեռահար հզոր հրթիռներ»*, *Եր.*), հեռարձակ, հեռացատկ, հեռատիպ, հազվագյուտ, հարատև, հետամնաց, հեռածավալ, հեռուստացույց, ձրիակեր, նեպընթաց, մեծադիր, մշտանդինչ, մեծախոս, մենակատար, նորաքույս, նորափթիթ, նորաքողբոջ, նորապսակ, նորածիլ, ներբանկատ, ներակերտ, շրջահայաց, շատախոս, չարախիճ, չարական, չարախոս, պերճախոս, պռոռախոս, ստորագիր, սըընթաց, սռախոս, սրատես, վատատես, վաղաքառամ, փնջապարար, ուղղաթիռ և այլն:

§ 499. Բարդության այս տիպը հաճախ գործածվում է նաև ուրբյուն վերջածանցով. *ինչպես՝* խստապահանջ-խստապահանջություն, լավատես-լավատեսություն, ներբանկատ-ներբանկատություն և այլն: Կան նաև այս տիպի բարդություններով կազմված

բառեր, որոնք բառային անկախություն և կոնկրետություն են ստանում միայն ածանցներով (-իկ, -ուն, -ություն, -ում, -անք և այլն), ինչպես՝ հարաճում, սուտմեռուկ, բարեկեցիկ, բռնակրոսիկ, կիսահաղորդիչ, գեղեցեսում («Գեղեցեսման համար օգտագործում են ժանյակ», ԾԾ), կիպանդկում (Ծր.), նորամուծություն, հեռուստահաղորդում, հեռուստատեսություն, հեռուստահսկողություն, բազմախոսում, բացառիկ, բացառյալ, բացառություն և այլն:

§ 500. Ածականով կամ մակբայով և բայարմատներով բաղադրված բարդությունները արտահայտում են հիմնականում պարագայական հարաբերություն. ինչպես՝ տեղի (խորաթափանց, հեռարձակ, հեռածավալ), ձևի (արագընթաց, դյուրաշարժ, թեթևասահ, պերճախոս), ժամանակի (կանխորոշ, երկարատև, երկարանվազ, մշտանդինչ, վաղաթառամ), շափի (բազմազբաղ, շատակեր, շատախոս, քշակեր) և այլն:

Հիշյալ բարդությունների շարահյուսական հարաբերության բնույթը կախված է նրանց առաջին եզրի բաղադրիչի բառային իմաստից. եթե ածական է, ձևի պարագայական հարաբերություն է արտահայտում, եթե մակբայ է՝ իր իմաստին կամ տեսակին համապատասխան պարագայական հարաբերություն (տեղի մակբայը՝ տեղի պարագայի, ձևի մակբայը՝ ձևի պարագայի հարաբերություն):

դ) Դերանուն + բայարմատ

§ 501. Այս կազմավորով կազմված բարդություններն ունեն գործողություն կատարողի կամ գործողի տեղան հասկանալի իմաստ և գերազանցաբար ածականներ են. ինչպես՝ ամենափոքր, ամենաառեղծ, ամենաուշ, բարեմեծ, ինքնաշի, ինքնագույն, ինքնագնաց, ինքներթաց, ինքնաբաժ, ինքնաթի, ինքնառ, ինքնամոք, ինքնախոչ, ինքնաժամ, ինքնակուր ինքնաբարձակ, ինքնահոս, ինքնավառ, ինքնավար, ինքնասե, ինքնատապալ, ինքնասեղծ, ինքնամեծ, ինքնա, ինքնամեծացող, ինքնախառն, ետան, ետապաշտ, ալլան, ալլամեծ, ինքնաբարձար, ինքնամոռաց, իրարմեծ և այլն:

§ 502. Այս տիպի բարդություններից շատերը գործածվում են նաև -ություն, -ական և այլ ածանցներով. ինչպես՝ եսասեր-եսասիրություն, եսասիրական, ինքնավստահ-ինքնավստահություն, ինքնավստահորեն, ինքնասպան-ինքնասպանություն, ինքնավար-ինքնավարություն և այլն, իսկ շատերն էլ կոնկրետանում և որոշակիանում են միայն -ություն, -ում ածանցների շնորհիվ. ինչպես՝ այլափոխություն, ինքնամերկացում, ինքնաբուծում, ինքնածրագրավորում, ինքնահաստատում, ինքնառնչացում, ինքնաստորացում, ինքնազանազանում (ԳԹ), ինքնախաբեություն, ինքնաապահովություն, ինքնակրթություն, ինքնաձաղկում, ինքնադրսևորում, ինքնակառավարում, ինքնաժխտում, ինքնուրոշում և այլն:

§ 503. Դերանունով և բայարմատով բաղադրված բարդություններից շատերը գործողություն կատարողի հատկանշային իմաստի հետ հաճախ արտահայտում են նաև գործողություն կատարողի առարկայական (գործիք, մեքենա, սարք) իմաստ. այսպես՝ ինքնագնաց, ինքնաթափ, ինքնաքիռ, ինքնաեռ, ինքնահոս և այլն:

§ 504. Ամեն դերանունը իբրև բարդության առաջին եզր հանդես է գալիս մի քանի բայարմատ բաղադրիչով վերջացող բարդություններում. ինչպես՝ ամենագետ, ամենակույլ («Մուկը ամենակույլ հրդեհ էր դարձել», ԲՎ, Մադիկներս մնացին հեռվում), ամենատես, ամենահաղթ, ամենաստեղծ, ամենասպառ և այլն:

Ամեն դերանունով և բայարմատով բաղադրված բարդությունները լայն տարածում չգտան ժամանակակից հայերենում թերևս ամենաբաղադրիչի ածական խոսքի մասի մեջ ունեցած հատուկ քերականական և բառակազմական դերի ընդլայնման շնորհիվ:

Մանր.— Ամեն բաղադրիչը հազվագյուտ գործածություն ունի նաև գոյական բաղադրիչների հետ: Գեղարվեստական գրականության մեջ հայտնի են ամեն բառով և գոյականով բաղադրված շատ քիչ թվով բառեր. ինչպես՝ ամենապոեմ (ԵԶ), ամենազազան (Ն. Զարյան), ամենամարդ («Դու կենդանի մարդ ես, ամենամարդ մարդը», ՊՍ, ՄԱՓ), ամենահայր, ամենահայ («Ամենամեծ դու նահատակ, ամենահայր, ամենահայ», ՊՍ, ԱԶ) և այլն: Սրանք անհատական, ոճական (կամ օկազիոնալ) կազմություններ են, որոնք ժամանակակից հայերենի բառաբարդության մեջ հող չգտան արմատավորվելու:

§ 505. Դերանուն + բայարմատ կամ բայահիմք բաղադրությունները շարահյուսական կապակցության վերածելիս արտահայտում են հիմնականում ենթակայի և մասամբ խնդրային հարաբերություն. ինչպես՝ ա) ենթակայի հարաբերություն՝ ինճնաբար (ինքը անող), ինճնագնաց (ինքը գնացող), ինճնաթիռ (ինքը թռչող), ինճնավար (ինքը վարող), ինճնաեռ (ինքը եռացող), ինճնընթաց (ինքը ընթացող) և այլն, բ) խնդրային՝ այլամեծ (ուրիշին մերժող), այլասեր (ուրիշին սիրող), ինճնասեր (իրեն սիրող), ինճնամեծար (իրեն մեծարող), ինճնաբուխ (իրենից բխող), ինճնաթուխ և այլն:

§ 506. Պետք է նկատել, որ դերանունով և բայարմատով կազմված զուտ պարագայական հարաբերություն արտահայտող բարդությունները հազվագյուտ են. առավել հաճախ են հանդիպում ենթակա—ստորոդյալի և խնդրային կամ պարագայական հարաբերությունը միաժամանակ արտահայտող բարդություններ. ինչպես՝ ինճնամեծար (ինքն իրեն մեծարող), ինճնահավան (ինքը իրեն հավանող), ինճնասպան (ինքն իրեն սպանող), ինճնամիութի (ինքը իր մեջ ամփոփված), ինճնամոռաց (ինքն իրեն մոռացած), ինճնափնադատ (ինքն իրեն քննադատող) և այլն:

ե) Թվական + բայարմատ կամ բայանիմք

§ 507. Թվական + բայարմատ կամ բայահիմք կաղապարով կազմված բարդություններն ունեն ածականի կամ մակբայի խոսքի մասային իմաստ և արտահայտում են ձևի պարագայի շարահյուսական հարաբերություն. ինչպես՝ միավար, միանեծան, ֆառածալ, ֆառատուփ, ֆառաշավ, հնգածալ, երկխոս(-ություն) և այլն:

զ) Ածական կամ մակբայ + բայ

§ 508. Ածականով և բայարմատով կազմված մի շարք բարդություններից բայակերտ մասնիկի հավելումով կարելի է ստանալ ածականով և բայով բաղադրված բարդություններ. ինչպես՝ քաբեհան—քարեհանել, զագրախոս—զագրախոսել, շարախոս—շարախոսել:

սել, հավասարակշիռ-հավասարակշռել, շատախոս-շատախոսել, բացահայտ-բացահայտել և այլն:

Կան ածականով կամ մակբայով և բայարմատով բաղադրված բավականաչափ բարդություններ, որ առանձին գործածություն չունեն և բառային ինքնություն են ստանում, երբ երկրորդ եզրը բայ է լինում. ինչպես՝ ազատագրել, ազատագրվել, բացասել, բացակալել, բացառել, բռնազանձել, բռնադատել, բարեմաղթել, բարելավել, խորտակել, խորասուզվել, կատարելագործել, կանխամտածել, թերագնահատել, հայտնաբերել, հետաձգել, ռդջագուրվել, վատաբանել, փաշալերել և այլն:

Այսպիսի բարդությունները արտահայտում են այնպիսի շարահյուսական հարաբերություններ, ինչպիսի հարաբերություն արտահայտում էին ածականով և բայարմատով բաղադրված բարդությունները, այսինքն ունեն հիմնականում պարագայական և խընդրային հարաբերություն:

ՆՈՐ ՏԵՊԻ ԻՍԿԱԿԱՆ ԲԱՐԴՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

§ 509. Ժամանակակից հայերենի բառակազմության մեջ մեծ տեղ են զբաղում նաև փոխառյալ և սեփական բաղադրիչներով բաղադրված բարդությունները: Սրանք առավել բնորոշ են ռուսերենին ու միջազգային լեզուներին և մեր լեզվի մեջ առաջացել են ռուսերենի ազդեցությամբ և միջնորդությամբ: Այսպիսի բառերի նմանակությամբ և, հաճախ, ուղղակիորեն դրանց պատճենմամբ, հայերենի սովետական շրջանում կազմվել են մի շարք նոր բառեր, որոնց բաղադրիչներից մեկը ընդհանուր է և նույնանում է ռուսերենի կամ տվյալ միջազգային բառի որևէ բաղադրիչին (գերազանցապես առաջին). ինչպես՝ սպորտմիություն (հմմտ. спортсоюз), սպորտխորհուրդ (спортсовет), սպորտդահլիճ (спортзал), հիդրոկայան (гидростанция), ավտոկայան (автостанция), ֆոտոթղթակից (фотокорреспондент), սպորտընկերություն և այլն: Սրանցից շատերը մերվել են հայերենին և պատկանում են իսկական բարդության համապատասխան կաղապարներով կազմված որևէ տիպին. ինչպես՝ էլեկտրակայան, ջերմաէլեկտրակայան, էլեկտրագոյում,

էլեկտրախոնավաչափ, ասպեկեպեղիտապլաստ, սպեկտրալուսա-
չափ, սոռտափորձարկում և այլն:

§ 510. Կան փոխառյալ բաղադրիչներով և հայերեն բառերով բաղադրված մի շարք բարդություններ, որոնք շատ կողմերով տար-
բերվում են վերոհիշյալ բարդություններից: Այսպես են **ռադիո**,
հիդրո, **տուրբո**, **մոտո**, **կինո** և այլ փոխառյալ բաղադրիչներով կազ-
մոված հայերեն բարդությունները, որոնք իրենց թե բառային ընդ-
հանուր իմաստով, թե բարդության ներսում ունեցած բաղադրիչնե-
րի ներքին փոխհարաբերությամբ և թե ձևով ինչ-որ չափով տար-
բերվում են իսկական և կցական բարդություններից: Վերոհիշյալ
բաղադրիչներով կազմված բարդությունները բարդության այս կամ
այն տեսակի մեջ դասելը արվում է հարաբերական՝ առումով. այս-
պես՝ կինոհամերգ, կինոստեղծագործություն, կինոարդյունաբերու-
թյուն, կինովիպակ, կինոսրահ, կինոէկրանահանում, ռադիոակնաբե-
ր, ռադիոբեմադրություն և այլ բարդությունները մասամբ մոտենում են
նոր տիպի հարադրական բարդություններին (հմմտ. կինո-թատրոն,
գրադարան-ընթերցարան, վագոն-ռեստորան և այլն), իսկ մասամբ
էլ գոյականներով բաղադրված իսկական բարդություններին (հմմտ.
հուշաղբյուր, խաչքար, տունդարձ, հուշարձան և այլն), քանի որ
ինչ-որ չափով ունեն նաև լրացում-լրացչալի հարաբերություն, սա-
կայն այդպիսի նոր տիպի բարդությունները բացելիս բարդության
բաղադրիչների շարահյուսական հարաբերությունն այնքան էլ որո-
շակի և հստակ չէ և չունի գոյականներով կազմված իսկական բար-
դությունների բաղադրիչների ներքին կապի հարստությունն ու
բազմազանությունը: Թերևս այս է պատճառը, որ նման բարդու-
թյունները դեռևս լիակատար կերպով չեն մերվել մեր լեզվի բառա-
կազմությանը, մանավանդ, որ դեռևս չունեն հոդակապով ձևեր
(ինչպես էլեկտր(ա) և էներգ(ա) փոխառյալ բաղադրիչներով կազ-
մոված բարդությունները) և շեշտի տեղափոխությունից չեն հնչյու-
նափոխվում, ինչպես սովորաբար հնչյունափոխվում են հայերեն
բարդ բառերի առաջին բաղադրիչները իսկական բարդություննե-
րում:

Այսպիսի բարդությունները իսկական բարդությունների մեջ
դասելու հիմնական փաստարկը այն է, որ նման բարդությունները
տրոհելիս բաղադրիչները շարահյուսական կապակցության իմաստ

շեն արտահայտում (հմմտ. կինո ստեղծագործություն, կինո ականարկ, ռադիո բեմադրություն, կինո նկարահանում և այլն), ինչպես կցական բարդություններում էր (հմմտ. կեսդիշեր— կես գիշեր, փակուղի—փակ ուղի, կեսօր—կես օր և այլն):

§ 511. Նման նոր տիպի իսկական բարդությունների փոխառյալ բաղադրիչներից են.

Հիդրո. Հիդրոերկրաբան, հիդրոէներգաշինարար, հիդրոպոմպ, հիդրոփական, հիդրոկայան, հիդրոնախագիծ, հիդրոհանգույց, հիդրոտուրտ և այլն:

Մանրթ.— Վերոհիշյալ և առհասարակ փոխառյալ բաղադրիչներով կան նաև փոխառյալ բարդ բառեր. *ինչպես՝* հիդրոագրեգատ, հիդրոդինամիկա, հիդրոտուրբին, հիդրոռեսուս, միկրոտուրնիր, տուրբոնոմպրեսոր, տուրբոգեներատոր, տեխնոէֆապորտ, ավտոկրոս, կինոտեխնիկում, կինոմեխանիկա, կինոտրիլոգիա, կինոսեկցիա, կինոստուդիա, ռադիոգալակտիկա, ֆոտոխրոնիկա, ռադիոէլեկտրոնիկա և այլն: Սակայն, այստեղ խնդիրը վերաբերում է փոխառյալ և սեփական բաղադրիչներով կազմված բարդություններին և նրանց բաղադրիչների իմաստների փոխհարաբերության հարցին:

Կինո. Կինոարվեստ, կինոարխիվ, կինոականարկ, կինոդիտում, կինոդրվագ, կինոբաժին, կինոէկրան, կինոմիավորում, կինոլեզու, կինոմասնագետ, կինոպատկեր, կինովավերագրող, կինովիպակ, կինոդրամատուրգ, կինոմարաթոն, կինոբեմադրություն, կինոբառարան, կինոգործիչ, կինոարդյունաբերություն, կինոկազմակերպություն, կինոնկարահանում, կինոհանդես, կինոստուգատես, կինոպատկեր, կինոփառատոն, կինոշաբաթ և այլն:

Միկրո. Միկրոավտոբուս, միկրոամպերմետր, միկրոաշխարհ, միկրոայց, միկրոշարժիչ, միկրոշրջան, միկրոնկարիչ, միկրոմանրանկարիչ, միկրոլուսանկար, միկրոքանդակ և այլն:

Մոտո. Մոտոարշավ, մոտոհետևակ, մոտոհրաձգային, մոտովագք, մոտովարորդ, մոտոմրցում, մոտոշարասյուն, մոտոնավակ, մոտոմեքենայացում և այլն:

Ռադիո. Ռադիոականարկ, ռադիոաղբյուր, ռադիոաստղադիտակ, ռադիոբեմադրություն, ռադիոգիր, ռադիոգործարան, ռադիոդիտարկում, ռադիոժամ, ռադիոհանդես, ռադիոզգայնություն, ռադիոէկենսաբանություն, ռադիոմեկնաբան, ռադիոմրցանակաբաշ-

խություն, ռադիոտեսանելիություն, ռադիոկենտրոն, ռադիոհամալսարան և այլն:

Տուրբո. Տուրբոպտուտակային և այլն:

Ֆոտո. Ֆոտոթղթակից, ֆոտոկինոսիրող, ֆոտոհեռագիր, ֆոտոստեղծագործություն, ֆոտոպատճեն, ֆոտոցուցահանդես, ֆոտոցուցատախտակ, ֆոտոարվեստ, ֆոտոծապավեն և այլն:

Մանր.— Կան նոր տիպի իսկական բարդություններ էլ, որ առաջացել են ուղղակիորեն հապավման հիմքով. այսպես են ավտո(մոբիլ) և սպորտ բաղադրիչներով կազմվածները. ինչպես՝ ավտոխնուղի (ավտոմոբիլային կամ ավտոմոբիլների խճուղի), ավտոպարկ (ավտոմոբիլային պարկ), ավտոգործարան (ավտոմոբիլի գործարան), ավտոգրասենյակ, ավտոկայան, ավտոտրևտեսություն, ավտոդպրոց, ավտոդող, ավտոձեռնարկություն, ավտոնաեւալարհ, ավտոմիճխտություն, ավտոշինարար, ավտովաւրոդ, ավտոշարասյուն, սպորտակումբ, սպորտապարանֆ, սպորտընկերություն, սպորտդպրոց, սպորտդահլին, սպորտմիություն, սպորտխորհուրդ, սպորտհրապարակ և այլն: Սրանցից ավտո փոխառյալ բաղադրիչը հապավված ձևով էլ վաղուց ի վեր գիտակցվում է իբրև առանձին բառ և իբրև այդպիսին ըմբռնվում է պարզ, քան հապավված ձևով, իսկ սպորտ բառը առանձին գործածություն ունի և նրանով կազմված բառերում հապավված կամ չդրսևորված—ային, —ի վերջամասնիկները բուն իսկական բարդության մեջ էլ ձևաբանական դրսևորում չունեն (հմտ. խաղահրապարակ—խաղի հրապարակ, ջերմակայան—ջերմային կայան և այլն): Հետևաբար, սրանք առավել ճիշտ գլխի համարել իսկական բարդություններ:

ՀԱՊԱՎՈՒՄՆԵՐ

§ 512. Հայոց լեզվի բառապաշարը սովետական շրջանում հարստացավ բառակազմության նոր տեսակով՝ հապավումներով:

1 Բառակազմության այս տեսակը սկզբնապես կոչվեց նորագույն ճապավումներ: Տե՛ս Դ. Սևակ, Նորագույն հապավումները հայերենում, «Տեղեկագիր» հաս. գիտ., 1947, № 5, էջ 55—67, այլև «Հայոց լեզվի դասընթաց», 1955, էջ 182—198:

Հապավումները այն բաղադրյալ բառերն են, որոնք կազմված են բաղադրյալ անվանումների, բառակապակցությունների կրճատված մասերի միացումով. ինչպես՝ գիտկաթինետ, կուսկոմ, տեղկոմ և այլն: Բառերի այս կրճատված մասերը փոխարինում են համապատասխան ամբողջական բառերին և դրանց կրճատ ներկայացուցիչներն են:

Հայոց լեզվի բառապաշարը օրավուր համալրվում և հարստանում է նորանոր հապավումներով, որոնք հատկապես մեծ թիվ են կազմում վերջին երկու տասնամյակներում. դրանք հիմնականում հիմնարկ-ձեռնարկությունների, զանազան կազմակերպությունների, նորաստեղծ պետությունների և հանրապետությունների տառային և վանկային հապավումներով կազմված անվանումներն են:

§ 513. Հապավումները կազմվում են բաղադրության հիմունքով և դասվում են բաղադրյալ բառերի շարքը, սակայն բառակազմության իրենց յուրահատուկ ձևով տարբերվում են ժամանակակից հայերենի բառակազմության մյուս եղանակներից: Հապավումները առաջացել են հիմնականում գրավոր լեզվից, վերջինիս կրճատ գրությունից և դրանից հետո են միայն տարածվել բանավոր լեզվում, մինչդեռ բարդությունները (հարադրական և համադրական) և ածանցավոր բառերը սկզբնապես առաջացել են հիմնականում բանավոր լեզվում և այնուհետև՝ օրինաչափորեն տարածվել նաև գրավոր լեզվի մեջ: Եվ հետո՝ եթե մյուս բաղադրյալ բառերը (բարդությունները և ածանցավոր բառերը) բաղադրվում են հիմնական ու երկրորդական ձևություններից և բառերից, ապա հապավումների բաղադրիչները ձևությամբ կարգի միավորներ չեն: Իհարկե, սա չի վերաբերում վանկաբառային հապավումների վերջին բաղադրիչին, որը բառային միավոր է. ինչպես՝ Բաղրբյուր, կուսկոմիտե, շինգրասենյակ և այլն: Հապավման կրճատված բաղադրիչները վանկեր, բառամասեր և սկզբնահնչույթներ (սկզբնատառեր) են, որոնք առանձին վերցրած իմաստ չունեն: Այնուհետև, բառակազմության մյուս տեսակները թեև նույնպես կազմված են առանձին բաղադրիչների համադրումից, ինչպես և հապավումները, սակայն առաջիններում բաղադրիչների իմաստները պահպանված և հասկանալի են, մինչդեռ հապավումների բաղադրիչները համապատասխան բառերից մեխանիկորեն անջատ-

ված բաղադրիչներ են և անմատչելի ու անհասկանալի են քոլոր նր-
բանց համար, ովքեր անծանոթ են դրանց կազմությանը: Հապավ-
ման բաղադրիչները գերազանցապես համապատասխանում են
վերցված բաղադրյալ անվանումների կրճատված առաջին վանկն-
րին, մասերին կամ առաջին հնչույթներին ու տառերին:

Մանր. — Հապավումներ ստեղծելու փորձեր եղել են դեռևս
հնում: Մագաղաթի և թղթի պակասը ստիպել է մարդկանց բառերը
կրճատելու ելք որոնել: Հնում նրանք բավարարվել են առավել
գործածական բառերի կրճատումով. այսպես՝ աստված կրճատ
գրում էին ամ, սուրբ—սբ, և այլն—ևն, ուրյուն ածանցը քն և
այլն: Այնուհետև, հասարակական կյանքի արագ զարգացումը ար-
դեն ոչ միայն թղթի, այլև ժամանակի խնայողության պահանջ էր
դնում: Տարբեր երկրներում միաժամանակ սկսեցին կրճատել զա-
նազան պետությունների և այլ բաղադրյալ հատուկ անուններ:

Հապավումները լայն տարածում գտան Սովետական Միու-
թյունում: Սովետական Միության պետական, կուսակցական
ապարատների, հիմնարկների, կազմակերպությունների ընդարձակ
անվանումները (հմատ. շրջանային ժողովրդական վրթության
բաժնի վարիչ՝ շրջժողկրթբաժվար) շատ հաճախ էին գործածվելով,
բնականաբար, ձգտում էին դեպի կրճատ գրությունը և վերածվում
հապավումների: Եվ ահա ստեղծվեցին ու լայնորեն տարածվեցին
մի շարք հապավումներ. ինչպես՝ ՀամԿ(բ)Կ (Համամիութենական
կոմունիստական (բոլշևիկների) կուսակցություն), ԼԿԵՄ (Լենինյան
Կոմունիստական Երիտասարդական Միություն), լուսժողկոմատ
(լուսավորության ժողովրդական կոմիսարիատ), ժողկոմխորհ
(ժողովրդական կոմիսարների խորհուրդ) և այլն:

§ 514. Հապավումներով կազմված են գերազանցապես բա-
ղադրյալ գոյական անուններ:

§ 515. Հապավումների մեջ անհրաժեշտ է սահմանադատել
կենդանի, գործածական և, այսպես կոչված, պատմական հապա-
վումները: Վերջիններս այն հապավումներն են, որոնք գործածվել
են միայն պատմական նախորդ ժամանակաշրջանում և այժմ չեն
գործածվում: Դրանցից են՝ Արմենկոմ (1919 թ.—ՌԿ(բ)Կ Հայաս-
տանի կոմիտե), Ամերկոմ, ՀամԿ(բ)Կ, Հայաբռուն (հայ ար-

վեստների տուն), նէպ, շեկա, կոմիներն, բանֆակ, բատրակկոմ, կինբաժին, հեղկոմ, Ալեքսոլ և այլն:

ՀԱՊԱՎՈՒՄՆԵՐԻ ՏԵՍԱԿՆԵՐԸ

§ 516. Հապավումները ըստ կազմության լինում են վանկային, տառային, բառային և խառը²:

Ա. ՎԱՆԿԱՅԻՆ ՀԱՊԱՎՈՒՄՆԵՐ

§ 517. Հայերենում ամենատարածված հապավումները վանկային հապավումներն են, այսինքն այն հապավումները, որոնց բոլոր բաղադրիչները կազմված են վանկերից կամ բառամասերից³ և փոխարինում են համապատասխան լրիվ բառերին: Վանկային հապավումներից են՝ ագրոֆակ, Անդրկենտգործկոմ, Անդրտրանսշին, աշխղեկ, աշխօր, լուսաշխ, պետապ, սոցապ, առժողկոմատ, Հայառ, հացառ, Երառ, պետառ, սննդառ, տնտառ, կոոպառ, տեղարդ, շինարդ, բազմարդ, գունարդշին, արեկոմ, արտժողկոմատ, արտգործկոմ, բաներիտ, բանկոոպ, բանֆակ, լուսբաժվար, կազմբաժվար, ժողկրթբաժվար, հողբաժվար, բուժսանմաս, բուժֆակ, բնակշին, բնակշինկոոպ, գլխտեխշին, գյուղկոոպ, գործկոմ, շրջգործկոմ, կենտգործկոմ, գործարեկոմ, ֆարգործկոմ, գունարդշին, դասկոմ, դասղեկ, դասվար, դիամատ, Երարդառ, Երարդշին, Երմասնարդառ, Երֆաղկոոպառ, Երֆիմշին, զինկոմ, զինղեկ, զինառ, խմբեկոլ, ժողտնտխորհ, կենտկոմ, կենտգործկոմ, կուսկոմ, շրջկոմ, տեղկոմ, կոմկուս, կոմբջիշ, կոմիներն, կոմունշին, ժողկրթբաժվար, կուլտառ, կուսկոմ, կուսֆաղկոմ, Հայ-

² Տե՛ս՝ Ա. Ա. Էլոյան, Հապավումներ, Հայոց լեզվի զարգացումը սովետական շրջանում, 1973, էջ 126—139:

³ Այստեղ վանկատման կանոնի հետ միաժամանակ հավասարապես գործում է նաև կրճատման կանոնը, որովհետև բացի վանկային բաղադրիչներից (հմմտ. զին, բան, կինտ և այլն), մեծապես գործածվում են նաև այն բաղադրիչները, որոնք կազմված են հապավվող բառերի առաջին վանկի և հաջորդ վանկի բաղաձայնի միացմամբ (հմմտ. աշխ, անդր, արդ, արտ, գուն, ժող, կրթ, կուլտ, լուս, տնտ, սպառ, շրջ և այլն). այնպես որ, տվյալ դեպքում վանկային անվանումը պայմանավորված է:

արդշին, Հայպետհրատ, Հայջրմատ, Հայտնտառ, Հայֆիմարդշին, պետհրատ, ուսմանկհրատ, պետրուծհրատ, ֆաղմատ, հայջրմատ, մետշին, ֆաղշին, ջրշին, շրշկոմ, պատմատ, պետապ, պետշին, պետառ, բաժվար, ջոկվար, հոկվար, դասվար, ուսմասվար, տեղարդ, տեղկոմ, տնտառ, ժողոտնոխոհ, տնտմաս, ֆաղարդ, ֆաղկոմ, ֆաղտրանս, ֆաղմատ, ֆաղշին, ֆիզֆակ, բուծֆակ և այլն:

§ 518. Ստորև բերվում է ժամանակակից հայերենում գործածված վանկային և վանկաբառային հապավումների բաղադրիչների⁴ ցանկը:

Մանր.— Գծիկներով արտահայտվում են հապավումների միջադաս կամ վերջադաս գործածությունները. ընդ որում նախագիր գծիկով արտահայտվում են հապավումների վերջադաս դիրքերը, վերջադիր գծիկով՝ նախադաս դիրքերը, փակագծերի մեջ առնելված գծիկներով արտահայտվում են այն հապավումները, որոնք կարող են հանդես գալ նաև միջադաս դիրքում. ընդ որում զուտ միջադաս դիրքով գործառուղ բաղադրիչները արտահայտված են և՛ նախադիր, և՛ վերջադիր գծիկով: Աստղանիշ է դրվում այն հապավումների և նրանց բաղադրիչների դիմաց, որոնք հնացած են:

Ագիտ—(ագիտացիայի, ագիտացիոն), ագիտկետ, ագիտբաժին:

Ագրո—(ագրոնոմիական) — ագրոֆակ, ագրոլաբորատորիա, ագրոտեխնիկա, ագրոմիջոցառում, ագրոքիմիա:

Անդր—(Անդրկովկասյան)—Անդրկենտգործկոմ, Անդրերկաթուղի, *Անդրֆեդերացիա:

Աշխ—(աշխատանքի, աշխատանքային)—աշխղեկ, աշխու:

—Աշխ—(աշխատողների)—լուսաշխ, գեղաշխ, պետաշխինայորամարկդ:

Աշխատ—(աշխատող)—աշխատուժ:

—Ապ (ապահովագրություն)—պետապ, սոցապ:

Առ—(առողջապահություն)—*առժողկոմատ, առբաժին⁵, առկայան:

⁴ Հմմտ. Գ. Սևակ, Հայոց լեզվի դասընթաց, 1955, էջ 186—188:

⁵ Այս և մի շարք հապավումներ գործածվելով տեղահոններից կազմված հապավումների հետ (Եր, քաղ, հայ, լեն և այլն) կարող են հանդես գալ նաև

—Առ(առևտուր, առևտրի, առևտրական)— Հայառ, հացառ, ծրառ, պետառ, տնտառ, իրպտուղբանջարառ, կոոպառ:

Ավիա-(ավիացիայի, ավիացիոն)— ավիաարդյունաբերություն, ավիաընկերություն, ավիագիծ, ավիախումբ, ավիագունդ, ավիա-ջոկատ, ավիափոստ և այլն:

(-) Արդ-(արդյունաբերական, -ության, թյան)— արդֆինպլան, գունարդշին, կուլտարդկոմբինատ:

—Արդ (արդյունաբերություն)— տեղարդ, բազմարդ, շինարդ:

Արհ-(արհեստակցական)— արհկոմ, արհմիություն:

Արտ-(արտաքին)— արտոժողկոմատ, արտգործմինիստրություն:

Բան-(բանվորական)— բաներիտ, *բանկոոսպ, *բանֆակ, բան-թղթակից, բանուժ, բանավան, բանգյուղտեսչություն:

—Բաժ-(բաժին)— լուսբաժվար, կազմբաժվար, ժողկրթբաժվար:

Բուժ-(բուժական)— բուժանձնակազմ, բուժկետ, բուժսան-մաս, բուժֆակ. բուժմիավորում, բուժպրոֆիլակտիկ:

Բնակ-(բնակարանային)— բնակվարձ, բնակկառավարչու-թյուն, բնակվարձկոոպ, բնակշինկոոպ, բնակշին, բնակտնտեսու-թյուն, բնակմասկերես:

(-) Գազ-(գազի)— գազշինմոնտաժ, հարավգազշին, Հայգազ-շին:

Գիտ-(գիտական)— գիտաշխատող, գիտկաբինետ, գիտհրատ, գիտխորհուրդ, գիտարշավ:

Գեղ-(գեղարվեստի)— գեղֆոնդ, գեղաշխ, գեղմասվար:

Գյուղ-(գյուղի, գյուղական)— գյուղխորհուրդ, գյուղսովետ, գյուղկոոպ, Հայգյուղտրանս, գյուղերիտ:

Գյուղ-(գյուղատնտեսական)— գյուղինստիտուտ, գյուղբաժին, գյուղգործիքներ:

—Գործ-(գործերի)— արագործմինիստրություն, *ներքգործժող-կոմ:

(-) Գործ-(գործադիր)— գործկոմ, շրջգործկոմ, կենտգործկոմ:

(-) Գործ-(գործարանային)— գործուս, գործարհկոմ, ֆաբգործ-կոմ, ֆաբգործուս:

միջադաս գիրքերում (հմտ. առբաժին-քաղաքաժին, քիմշին-ծրթիմշին, գունարդ-շին-հայգունարդշին և այլն), սակայն այստեղ նկատի են առնված հապավում-ներ գործառության հիմնական դիրքերը:

Գուն-(գունաւոր)—գունարդշին, գունմետշին:

Դաս-(դասարանի)—դասողեկ, դասվար:

Դիա-(դիալեկտիկական)—դիամատ:

Եվր-(եվրոպա, եվրոպայի)—եվրատոմ, եվրասիա:

Եր-(երևանի)—երավտոտրանս, երարդառ, երարդշին, եր-
զինառ, երհացառ, երմասնարդառ, երքաղէկեկտրացանց, երքաղ-
կոոպառ, երքաղմատ, երքաղսովետ, երքաղպլան, երքաղվառեւիք-
առ, երքիմշին և այլն:

Երկր-(երկրամասային)—երկրկոմ:

Զին-(զինվորական)—զինկոմ, զինկոմիսարիատ, զինառ, զին-
մաս:

Էլ-(էլեկտրականության)—էլցանց, էլտրեստ:

(-)էպիդ-(էպիդեմիական)—էպիդկայան, սանէպիդկայան:

Ժող-(ժողովրդական)—*ժողտնտխորհ, ժողկրթբաժին, ժողգոր-
ծիքներ, *ժողկոմխորհ:

Լեն-(լենինականի)—լենտեղարդ, Լենքաղկոմ:

Լեն-(լենինյան)—*լենուղի, *լենկոմերիտմիություն:

(-)Լուս-(լուսավորության)—*լուսբաժին, պարտուլացանց:

Խմբ-(խմբագրական)—խմբկուլ, խմբհանձնաժողով:

Խնայ-(խնայողական)—խնայորամարկղ:

-Խորհ-(խորհուրդ)—*տնտխորհ, *ժողտնտխորհ, մանկխորհ:

*Խորհ-(խորհրդային)—խորհտնտեսություն:

Կազմ-(կազմակերպչական)—կազմբաժին, կազմկոմիտե, կազմ-
խորհրդակցություն:

Կենտ-(կենտրոնական)—Կենտկոմ, Կենտգործկոմ, Կենտվարչու-
թյուն, Կենտվիճվար:

Կիրով-(Կիրովականի)—Կիրովշին, Կիրովշինտրեստ:

-Կոմ (Կոմիտե)—Կենտկոմ, շրջկոմ, տեղկոմ:

-Կոմ (Կոմիսար)—զինկոմ:

Կոմ-(կոմունիստական)—կոմիտեերն, *կոմբջիջ, կոմկուս, *կոմ-
ալմանախ:

Կոմուն-(կոմունալ)—կոմունշին:

-Կրթ-(կրթության)—ժողկրթբաժին:

-Կուս (կուսակցություն)—կոմկուս, *համկոմկուս:

Կուս-(կուսակցության, կուսակցական)—կուսանդամ, կուսթեկնա-

ծու, կուսակազմակերպություն, կուսքարտուղար, կուսհամագումար, կուստոմս:

Կուլտ—(կուլտուրական, կուլտուրայի)—կուլտկենցաղ, կուլտառ, կուլտապրանք, կուլտպրոպագանդ:

Համ—(համամիութենական)—Համկոմկուս, ՀամԼԿԵՄ և այլն:

Հայ—(Հայաստանի)—Հայարդմոնտաժ, Հայգազշին, Հայգիրք, Հայգյուղտեխնիկա, Հայգորգ, Հայէներգոցանցշին, Հայթըռնարդ, Հայկոշիկառ, Հայկոռպ, Հայկուլտառ, Հայհագուստառ, Հայհիդրոէներգոշին, Հայմիսձուկառ, Հայշինտեխնիկազմ, Հայոսկերչառ, Հայպետհրատ, Հայպետնախագիծ, Հայջրմատ, Հայպետշին, Հայջրշին, Հայտնտառ, Հայքիմարդշին, Հայֆիլհարմոնիա:

Հրամ—(հրամանատարական)—հրամկազմ:

Հրատ—(հրատարակչություն)—պետհրատ, *ուսմանկհրատ:

Ճան—(ճանապարհային)—ճանշինգրասենյակ, ճանշինկայան:

Մանկ—(մանկական)—մանկհրատ:

Մանկ—(մանկավարժական)—մանկխորհուրդ, մանկուսումնարան:

—Մատ (մատակարարում)—քաղմատ:

Մատ—(մատակարարման)—մատքաժին:

—Մատ (մատերիալիզմ)—դիամատ, պատմատ:

Մեթոդ—(մեթոդական, մեթոդիկայի)—մեթոդկաբինետ, մեթոդբյուրո, մեթոդխորհուրդ:

(-) Մետ—(մետաղների)—մետշին, գունմետշին:

(-) Մետ—(մետեորոլոգիական)—հիդրոմետոառություն, մետբյուրո:

—Շին (շինարարություն)—հիդրոշին, Հայշին, մետշին, պետշին, գյուղշին:

Շին—(շինարարության, ական)—շինվարչություն, շինաղբ, շինմաս, շինտրեստ, շինքաժին, Հայշինտեխնիկազմ, շինմոնտաժային, շինգրասենյակ, շինինդուստրիա:

Շիր—(Շիրակի)—Շիրկանալ, Շիրջրանցք⁶:

Շրջ—(շրջանային)—շրջսովետ, շրջկոմ, շրջսնդառ, շրջմիլբաժին:

Պատ—(պատմական)—պատմատ:

Պատ—(պատասխանատու)—պատքարտուղար, պատխմքագիր:

⁶ Սրանցից սկզբնապես առավել գործածական էր Շիրկանալ ձևը:

- *Պարտ-(պարտիական, իայի. տե՛ս կուս) — պարտաշխատող, պարտկոմ, պարտանդամ, պարտթեկնածու, պարտբյուրո, պարտքարտուղար, պարտշրջկոմ, պարտլուսցանց և այլն:
- Պարտ-(պարտադիր)—պարտուս:
- Պետ-(պետական)—պետքանկ, պետապ, պետթատրոն, պետշին, պետպլան, պետառ, պետավտոտեխնիկություն, պետհամալսարան, պետառտեխնիկություն, պետվարկ:
- Պրոֆ-(պրոֆեսիոնալ. տե՛ս արհ.)—պրոֆշարժում, պրոֆտեխնիկական, պրոֆտեխկրթություն:
- Ջոկ-(ջոկատի)—ջոկվար:
- Սան-(սանիտարական)—սանտեխմոնտաժ, սանհանգույց, սանմաս:
- Սոց-(սոցիալական)—սոցապ, սոցդրություն:
- Սոց-(սոցիալիստական)—սոցշինարարություն, սոցմրցում, սոցշարժում:
- (-)Սպառ-(սպառողական)—սպառկոոպ, շրջսպառմիություն:
- Վար (վարիչ, վարող)—բաժվար, ջոկվար, հոկվար, ուսմասվար, դասվար:
- (-)Տեխ-(տեխնիկական)—տեխմոնտաժ, սանտեխմոնտաժ, տեխմիինում, տեխգրասենյակ:
- Տեղ-(տեղական)—տեղարդ, տեղկոմ, տեղարդկոմբինատ:
- Տնտ-(տնտեսական, ության)—տնտառ, ժողտնտխորհ, տնտհաշվարկ:
- Տրանս (տրանսպորտ)—ավտոտրանս, քաղտրանս:
- Տուր-(տուրիստական)—տուրբաղա:
- Ուս-(ուսումնական)—ուսմասվար:
- Ուս (ուսուցում)—պարտուս, ֆաբգործուս:
- Փոխ-(փոխադարձ)—*փոխօգկոմ (հՀ, 1925 թ.):
- Քաղ-(քաղաքական)—քաղքաժին, քաղլուսցանց, քաղբյուրո, քաղդեկ:
- (-) Քաղ-(քաղաքի, -ային)—քաղարդ, քաղկոմ, քաղսովետ, քաղտրանս, քաղառքաժին, քաղկայան, քաղմատ, քաղպլան, քաղվառելիքառ, քաղտեղեկանք:
- Քիմ-(քիմիական)—քիմկոմբինատ, քիմռեակտիվ, քիմմաքրում, քիմշին, քիմներկում:
- Ֆար-(ֆարերկայի)—ֆարկոմ, ֆարգործուս:

—Ֆակ (ֆակուտետ)—բուժֆակ, *բանֆակ:

Ֆին—(ֆինանսական)—ֆինբաժին, ֆինժողկոմ, ֆինպլան:

Ֆիզ—(ֆիզիկայի)—ֆիզմաթ:

Ֆիզ—(ֆիզիկական)—ֆիզկուլտ, ֆիզդաստիարակություն:

Ինչպես տեսնում ենք, բերված են մոտ 100 և ավելի հապավման բաղադրիչներ: Այսինքն՝ պրոֆ. Սեակի բերած 70 բաղադրիչներին⁷ ավելացել է 30-ը, ինչպես՝ արդ, ագրո, ագիտ, ավտո, գեղ, դաս, դիա, եվր, էպիդ, մատ, մետ, սան, տուր, ուս⁸, ֆիմ և այլն:

Գործածությունից դուրս են եկել աշ (աշակերտական, համտ. աշկոռպ, աշխորհուրդ), բժ (բժշկական, համտ. բժֆակ, բժինստիտուտ), կին (կանտնց, համտ. կինբաժին), հեռ (հեռագրական, համտ. պոստհեռոդկոմատ), հոդ (հողագործական, համտ. հողժողկոմատ, հողբաժին), նեբ (ներքգործողկոմ, ներքառ), ռալ (ռալոնական—ռալկոմ, ռալսովետ)⁹, ուս (ուսանողական, ուսկոռպ, ուսգործբյուրո), պարտ (պարտկոմ) և այլն:

Հավասար և զուգահեռ գործածություն ունեն պրոֆ և արհ բաղադրիչները:

§ 519. Ինչպես նկատելի է, հայերենի հապավման կրճատված բաղադրիչների մեծ մասը նախադաս է, այսինքն դրվում է բառակզբում և հանդես է գալիս իբրև լրացյալ՝ հաջորդ բաղադրիչների համար: Նկատելի է նաև, որ բաղադրիչների մեծագույն մասը միավանկ է, երկվանկ են ընդամենը մի քանիսը. ինչպես՝ անդր, հրատ, հրամ, բնակ, խնայ, ագրո, աշխատ և այլն: Թե միավանկ և թե երկվանկ բաղադրիչները փոխարինում են պարզ, ածանցավոր և բարդ ու բարդ ածանցավոր բառերին. ինչպես՝ Եր-Երևանի, առառևտուր, ապ-ապահովագրություն և այլն: Հապավման բաղադրիչները իբրև կանոն վերջանում են բաղաձայն հնչյունով: Այստեղ իշխում է բառերի կրճատ գրության ընդունված կանոնը, համաձայն որի կրճատված բառի վերջվող բաղադրիչ մասը վերջանում է բաղաձայնով (համտ. հետևյալ համառոտագրությունները՝ պրոֆ. (պրոֆեսոր), թ. (թիվ), ընկ. (ընկեր), քաղ. (քաղաք), փ. (փողոց) և այլն):

7 Տե՛ս Գ. Սեակ, Ժամանակակից հայերենի դասընթաց, 1955, էջ 182—195:

8 Ուսումնական իմաստով (համտ. ուսմավար և այլն):

9 Փոխարինվել է հայերեն շրջ հապավումով:

§ 520. Հայերենի հապավման բաղադրիչներից շատերը շեղվում են հայերենի վանկատման կանոնից և ընդգրկում նաև հաջորդ վանկի բաղաձայնը կամ բաղաձայնները. ստեղծվում են կրկնակի բաղաձայն հնչյուններով բաղադրիչներ. ինչպես՝ մանկ (մանկավարժական), երկր, Նվր, տնտ (տնտեսական, -ություն, -ություն), կրթ (կրթություն)¹⁰, փոխանակ լինելու ման, եր, տն, կր և այլն:

§ 521. Հաճախ վանկաբառային հապավման առաջին բաղադրիչները ձևով համընկնում են բարդ բառերի առաջին բաղադրիչներին, ինչպես՝ գյուղխորհուրդ, լուսբաժին, կանաչիճ, բուժկես, բուժիավորում և այլն: Սակայն այս նմանությունը արտաքուստ է միայն: Հապավման հիշյալ բաղադրիչները բարդության բաղադրիչներից տարբերվում են նրանով, որ ունեն իրենց կայուն և անփոփոխ բառային ու քերականական կոնկրետ իմաստները, մինչդեռ իբրև արմատներ, բարդ բառերի մեջ ունեն սոսկ ընդհանուր, քերականորեն չտարբերակված իմաստ, այսպես՝ լուս-ը իբրև հապավման բաղադրիչ ունի միայն լուսավորության իմաստը (հմտ. լուսբաժին, լուսցանց), իսկ իբրև արմատ՝ լույսի, լուսավոր, լուսային, լուսատու, լուսավորող և այլն (հմտ. լուսակերտ, լուսատեխնիկական, լուսահանգույց, լուսաքողարկում, լուսաճաճանչ, լուսապսակ և այլն): Հետևաբար, արտաքին հնչյունական նմանությունը երբեք հիմք չի տալիս մոտեցնելու կամ նույնացնելու դրանք:

Բ. ՏԱՌԱՅԻՆ ՀԱՊԱՎՈՒՄՆԵՐ

§ 522. Տառային են այն հապավումները, որոնք կազմվում են բաղադրյալ անվանումներ բաղադրող բառերի սկզբնատառերով: Հապավման այս տեսակը հայերենի համար համեմատաբար ավելի քիչ է բնորոշ և իմաստով պակաս մատչելի է, քան վանկային հապավումը: Տառային հապավումների մեծագույն մասը փոխառյալ է (ռուսերենից կամ ռուսերենի միջոցով):

Հայոց լեզվի զարգացման սովետական շրջանի սկզբներին շարժական քիչ էին տառային հապավումները. ընդ որում քիչ էին թե հայերեն բառերի կրճատումներից առաջացած և թե փոխառյալ

¹⁰ Սրանցում գործում է միայն կրճատման կանոնը:

տառային հապավումները: Վերջին երկու տասնամյակներում բառակազմության այս տեսակը զգալիորեն ակտիվացել է, և նրանով կազմվել ու պատճենվել են բավական թվով բառեր: Տառային հապավումները հիմնականում հատուկ բաղադրյալ անուններ են և դրանց բոլոր բաղադրիչները գրվում են մեծատառերով: Փոքրատառերով են գրվում տառային հապավումներից մի քանիսը, որոնք դիտվում են որպես հասարակ գոյականներ. ինչպես՝ բում, նէպ, գէս և այլն:

§ 523. Հայերենի տառային հապավումներից են՝

ԱԲԳ՝ Արգնու բյուրեղապակու գործարան:

ԱԷԿ՝ Ատոմային էլեկտրակայան:

ԱՄԶ՝ Արաբական միացյալ հանրապետություն:

ԱՊԽ՝ աշխատանքի պաշտպանության խորհուրդ:

ԲԱՄ՝ Բայկալ-Ամուրյան մայրուղի:

ԲՈՒՀ՝ բարձրագույն ուսումնական հաստատություն:

ԲՇԳ՝ բնակարանային շահագործման գրասենյակ:

ԳԴՀ՝ Գերմանական Դեմոկրատական Հանրապետություն:

ԳՖՀ՝ Գերմանական Ֆեդերատիվ Հանրապետություն:

ԵԱՀ՝ Եգիպտոսի Արաբական Հանրապետություն:

ԵԲԿ՝ երկաթբետոնե կոնստրուկցիաներ:

ԷՀՄ՝ էլեկտրոնային հաշվիչ մեքենա:

ԺՏՆՑ՝ Ժողովրդական տնտեսության նվաճումների ցուցահանդես:

ԳԴՀ՝ Գերմանական Դեմոկրատական Հանրապետություն:

ԳՖՀ՝ Գերմանական Ֆեդերատիվ Հանրապետություն:

ԿԱՀ՝ կառավարման ավտոմատ համակարգ:

ԿԺԴՀ՝ Կորեական Ժողովրդական Դեմոկրատական Հանրապետություն:

ՀՍՀ՝ Հայկական Սովետական հանրագիտարան:

ՀԱՄԽ՝ Հայաստանի արհեստակցական միությունների խորհուրդ:

ՀԱՄԿԽ՝ Համամիութենական արհեստակցական միությունների Կենտրոնական խորհուրդ:

ՀԳՄ՝ Հայաստանի գրողների միություն:

ՀԼԿԵՄ՝ Հայաստանի լենինյան կոմունիստական երիտասարդական միություն:

ՀԹԸ՝ Հայկական թատերական ընկերություն:

ՀԿԿ՝ Հայաստանի կոմունիստական կուսակցություն¹¹:

ՀԿ(Բ)Կ՝ Հայաստանի կոմունիստական (բոլշևիկների) կուսակցություն:

ՀԿՊՄ՝ Հասարակական կարգի պաշտպանության մինիստրություն (տե՛ս ՆԳՄ):

ՀՀԳ՝ Հայաստանի հեռագրական գործակալություն (տե՛ս Արմենպրես):

*ՀՍԽՀ՝ Հայկական Սոցիալիստական Խորհրդային Հանրապետություն (տե՛ս ՀՍՍՀ):

ՀՍՍՀ՝ Հայկական Սովետական Սոցիալիստական Հանրապետություն¹²:

ՀՍՖՀ՝ Հարավսլավական Սոցիալիստական Ֆեդերատիվ Հանրապետություն:

*ՀՕԿ՝ Հայաստանի օգնության կոմիտե:

ՀՕՊ՝ Հակաօդային պաշտպանություն:

ՀՖՄԴ՝ Հեռակա ֆիզիկամաթեմատիկական դպրոց:

ՄՏԿ՝ մեքինատրակտորային կայան:

ՆԳՄ՝ Ներքին գործերի մինիստրություն:

ԶԺՀ՝ Զինաստանի Ժողովրդական Հանրապետություն:

ԶԷԿ՝ Զերմաէլեկտրակայան:

ՍՄԿԿ՝ Սովետական Միության, Կոմունիստական Կուսակցություն:

ՊԱՊ՝ Պատրաստ աշխատանքի և ՍՍՀՄ պաշտպանության:

ՎԴՀ՝ Վիետնամի Դեմոկրատական Հանրապետություն:

ՈՒԱՀ՝ ուղղիչ աշխատանքային հիմնարկ:

ՈՒՍՍՀ՝ Ուկրաինական Սովետական Սոցիալիստական Հանրապետություն:

¹¹ Այս, ինչպես և հաճապեսություն, հեղափոխություն բառերը 1940 թվականից փոխարինվել էին համապատասխան ուսերեն փոխառյալ բառերով և, բնականաբար, դրանց հապավման բաղադրիչները ևս փոխառյալ էին. ինչպես՝ պարտություն, պարտեկնածու, պարտըչկոմ, ՀԿՊ, ՍՍՌՄ, ԳԴՌ և այլն: Այժմ (սկսած 1966 թ.) գործածվում են դարձյալ հայերեն բաղադրիչները:

¹² Գործածական է նաև վանկատառային կամ բառատառային հապավմամբ. ինչպես՝ Հայկ. ՍՍՀ, Հայկական ՍՍՀ:

ՈւՖԸ՝ ուսանողական գիտական ընկերություն:
ՓԵԿ՝ փողոցային երթևեկությունը կանոնավորող բաժին:
ՓՕԴ՝ Փոխադարձ օգնության դրամարկդ:

Մամուլում մեծ չափով գործածական են նաև տառային հապավումներով կազմված դեմոկրատական և զանազան այլ կուսակցությունների, ազատագրական շարժումների և այլ անվանումներ. հմմտ. ԼՄԿԲ—Լեհաստանի միացյալ բանվորական կուսակցություն, ԱԺՇ—Անգղայի ժողովրդական շարժում, ՀՍԲԿ—Հոնգարիայի սոցիալիստական քանվորական կուսակցություն, ԳՄՄԿ—Գերմանիայի սոցիալիստական միասնական կուսակցություն, ինչպես նաև զանազան մեքենաների, տեխնիկական սարքավորումների փոխառյալ անվանումներ և այլն, որոնք անհասկանալի են մեր ժողովրդի մեծ մասի համար: Այդպես էլ մեծապես տարածված են նաև զանազան ավտոմեքենաների և ինքնաթիռների տառային հապավումները. ինչպես՝ ԳԱԶ, ԶԻԼ, ԶԻՍ, ՏՈԻ, ԻԼ և այլն:

Գ. ԲԱՌԱՅԻՆ ՀԱՊԱՎՈՒՄՆԵՐ

§ 524. Հապավումների մի տեսակ կարելի է համարել նաև բառային հապավումները: Սա չի առանձնացվել վանկային հապավումից և չի դիտվել հապավման առանձին տեսակ, քանի որ նախ՝ դրանցով կազմված բառերը սկզբնական շրջանում հատուկ են տ էին և հետո՝ վերջին հաշվով դրանցում ևս որոշ վանկեր (վերջավորություն, ածանց) հապավված են: Սակայն հապավումների տեխնիկայի վերջին տարիների կրած ծավալուն զարգացումը աստիճան մեծ թվով բառային հապավումներ, որոնք իրենց կազմությամբ և իմաստով առանձին որակ են կազմում և կարելի է առանձնացնել ու դիտել իբրև հապավման առանձին տեսակ: Բառային հապավումները նրանք են, որոնց առաջին բաղադրիչները կրճատվելուց հետո էլ իրենց բառային տեսքը չեն կորցնում, ունեն բառային ինքնուրույն արժեք, իսկ վերջին բաղադրիչները բառեր են. ինչպես՝ Երևաննախագիծինստիտուտ, անտառադյունաբերություն, գյուղխորհուրդ, պլանբաժին և այլն: Բառային հապավումների առաջին բաղադրիչները գոյանում են

գերազանցապես մասնիկավոր բառերի (գոյականների) կրճատումներից, այսինքն լինում են բառահարաբերական կամ բառակազմական ձևույթներ ունեցող բառեր, որոնցում կրճատվում են միայն ածանցները և վերջավորությունները:

Բառային հապավումներից են՝ անտառադյունաբերություն (անտառային արդյունաբերություն), գյուղխորհուրդ (գյուղական խորհուրդ), գյուղթղթակից, Երևաննախագիծինստի-առաւ, ծնողկոմիտե, ծնողխորհուրդ, կենցաղսպասարկում (կենցաղային սպասարկում), կենցաղկոմբինատ, Հայգյուղտեխնիկա, Հայէլեկտրակենցաղսարհ, Հայոսմիություն, մեթոդկարփնեստ, յուզպանիրտրեստ, մուլտֆիլմ, կազմխորհուրդ, մուլտարվեստանոց, որսորդընկերություն, պարենջովատ, պլանքաժին և այլն:

Վանկաբառային հապավման առաջին բաղադրիչները նույնպես կարող են համընկնել արմատների և մասամբ էլ արմատական բառերի հետ ու վերջանալ ամբողջական բառային բաղադրիչներով (Հմմտ. բանթղթակից և այլն), սակայն այստեղ կրճատված են բառերի ծավալային համեմատաբար ավելի մեծ միավորներ (բարդության երկրորդ բաղադրիչներ, հաճախ նաև ածանցներով և վերջածանցներով) և, բնականաբար, առավել քիչ են արտահայտում ամբողջ բառի բովանդակությունը, քան բառային հապավման բաղադրիչները:

Մանր.— Բառային հապավումները արտաքին կողմով առավել մոտ են բարդ բառերին և իմաստային կողմով առավել մատչելի են, քան վանկային հապավումները:

Վերոհիշյալ հապավումներում կրճատման զաղափարը ավելի թույլ է, քան վանկային հապավումներում, այս պատճառով էլ սրբանք (հմմտ. պլանքաժին, մեթոդկարփնեստ և այլն) ինչ-որ չափով մոտենում են իսկական բարդություններին: Այս տիպի միշտ բառակազմումներ, ինչպես՝ ավտոնավաճակայան, ավտոգրասենյակ, ավտոնապարհ, սպորտկոմիտե, սպորտդպրոց, սպորտապարհ և այլն՝ առաջանալով հապավման հիմքով, արդեն վերածվել են իսկական բարդության:

Գ. ԽԱՌՆ ՀԱՊԱՎՈՒՄՆԵՐ

§ 525 Խառն հապավման բաղադրիչները կարող են լինել տառեր և վանկեր, տառեր և բառեր կամ վանկեր և բառեր: Հստաճնմ էլ խառն հապավումները լինում են՝ վանկաբառային, վանկատառային, տառաբառային և բառատառավանկային:

ա) Վանկաբառային ճապավումներ: Վանկաբառային հապավումները բաղկացած են վանկային հապավումներից և բառերից: Հապավման այս տեսակը նույնպես կենսունակ է մեր բառակազմության մեջ և իր կենսունակությամբ գրեթե չի զիջում վանկային հապավումներին:

Այստեղ իբրև վանկային բաղադրիչներ հանդես են գալիս վերը թվարկված (§ 518) վանկային հապավումների բաղադրիչները, որոնք կարող են լինել մեկ կամ մեկից ավելի: Հնդ որում վանկային՝ բաղադրիչները գերազանցապես առաջադաս գործածություն ունեն, իսկ բառերը կամ բառային բաղադրիչները՝ վերջադաս (մասամբ էլ միջադաս, եթե նրան դարձյալ հաջորդում է վանկային բաղադրիչ):

Վանկաբառային հապավումներից են՝ ագիտբաժին, ագիտկետ, ագիտմիջոցառում, ագիտպրոպագանդ, ագրոխմբակ, ագրոլաբորատորիա, ագրոկանոն, ագրոցուցմոնք, ագրոտեխնիկա, ագրոմիջոցառում, ագրոքիմիա, ագրոկլիմայական, առկայան, առբաժին, ԱնդրՖեդերացիա, Անդրերկաթուղի, արդկոմքինատ, արդՖինպլան, կուլտարդկոմքինատ, արհմիություն, արտգործմինիստրություն, բանուժ, բանթղթակից, բանգյուղթղթակից, բանավան, բնակկառավարություն, բնակչինկոտպերատիվ, բնակվարձ, բնակտարածություն, բուժանձնակազմ, բուժաշխատող, բուժկետ, բուժհիմնարկ, բուժմիավորում, բուժսանմաս, բուժսարքավորում, բուժսպասարկում, գազլինմոնտաժ, գիտաշխատող, գիտարշավախումբ, գիտկաբինետ, գիտխորհուրդ, Երթադառնատուր, Երպտուղբանջարառ, Երավտագրասենյակ, Երկանաչին, Երթադելեկտրակայան, Երթադտեղեկանք, ժողգործիքներ, ժողտեղծագործություն, ժողդատարան, խնայդրամարկղ, կանաչին, կանաչինտրեստ, Կիրովչինտրեստ, կուլտկենցաղ, կուլտսպասարկում, կուշարք, Հալգիրք, Հալելեկտրագործարան, Հալներգոցանցլին,

Հայամարմար, Հայքրտնտեսություն, Հայֆիլմ, հրամկազմ, շրջկենտրոն, շրջմիլբաժին, շրջսովետ, շինհրապարակ, շինմոնտաժային, շինվերանորոգում, շինտրեստ, շինվարչություն, պետաշխխնայդրամարկդ, պետբանկ, պետթատրոն, պետպլան, պետվարկ, պետօպերա, պրոֆմիություն, պրոֆանդամ, սոցապտեսուշ, սանհանգույց, տեղարդկոմբինատ, տուրբազա, տնտհաշվարկ, տեխստուգատես, քաղլուսկաթինետ, քաղլուսցանց, քաղառքաժին, քաղտեղեկանք, քիմկոմբինատ, քիմմաքրում և այլն:

բ) Վանկատառային հապավումները կազմվում են վանկային և տառային հապավումների միացումից: Հապավումների այս տեսակը մեծ տարածում չունի: Վանկատառային հապավումներով հայերենի կեսդարյա զարգացման ընթացքում կազմվել են ընդամենը մի քանի բառեր. ինչպես՝ ՀամԿ(բ)Կ—Համամիութենական կոմունիստական (բոլշևիկների) կուսակցություն, ՀամԼԿԵՄ, ԿամԱՋ (Կամայի ավտոզավոդ), ՊԱՋԸ—պաշտպանությունն աջակցող ընկերություն, Լենգէս (Լենինականի գէս) և այլն:

գ) Տառաբառային կամ բառատառային հապավումներ: Հապավումների այս տեսակը նույնպես քիչ է տարածված, սակայն նախորդ տեսակի հետ համեմատած վերջին տարիներում նկատելի ակտիվություն է ցուցաբերում: Այսպես՝ թեև զուտ տառաբառային հապավումները քիչ են. ինչպես՝ ՓԵԿ բաժին (փողոցային երթևեկությունը կանոնավորող բաժին), սակայն վերջերս միտում է նկատվում տառային հապավման բաղադրիչներից մեկի կամ մի մասի բացման և դրա՝ ամբողջական բառով կամ վանկային հապավմամբ արտահայտման, այսինքն՝ տառային հապավումներից տառաբառային կամ բառատառային և մասամբ էլ վանկատառային հապավումների անցման. այսպես՝ ՆՍՍՀ—Հայկ. ՍՍՀ կամ Հայկական ՍՍՀ, ՀՍԳՄ—ՀՍԳ Միություն և այլն:

Կան նաև զուտ բառատառային հիմքով կազմված հապավումներ. ինչպես՝ Տաթևեկ, Տաթևգէս, Դնեպրոգէս, Դնեպրոհեկ, Քաճաֆեոհեկ, Արարբեկյանգէս, Գյումուշգէս, Ձորագէս, Որոտանգէս և այլն:

դ) Բառատառավանկային հապավումներ: Վերոհիշյալ բառային և վանկային հապավումների միացմամբ կազմվել է

խառը հապավման նոր՝ բառատառավանկային տեսակ, որը բա-
ռակազմական հետաքրքրական երևույթ է. այսպես՝ Երևանգէսշին,
Տաթևգէսշին, Ջորագէսշին (ՍՀ) և այլն: Այս տիպի բառերը դեռևս
քիչ են և լայն ընդգրկում չեն ստացել:

Ե. ԶԵՂԶՈՒՄՈՎ ՀԱՊԱՎՈՒՄՆԵՐ

§ 526. Վանկային և տառային հապավումներից մի քանիսի
մեջ նկատվում է հապավման բաղադրիչներից մեկի պակաս, որ
զգացվում է հիշյալ հապավումները բացելիս: Այսպիսի հապա-
վումները պրոֆ. Գ. Սևակը անվանում է զեղչումով հապավումներ
(նաև կրկնահապավումներ)¹³: Այսպես՝ պրոֆանդամ՝ պրոֆեսիո-
նալ միության անդամ (զեղչված է միություն բաղադրիչը), լուս-
աշխ՝ լուսավորության աշխատողների միություն կամ տուն (զեղչ-
ված են միություն կամ տուն բաղադրիչները), զլավլիտ՝
Главное управление по делам литературы и издательств աշ-
ժրմ՝ Главное управление по охране военных и государствен-
ных тайн в печати և այլն: Պետք է ասել, որ հայերենում զեղչու-
մով հապավումները քիչ են և եղած հապավումների մի մասն էլ
արդեն դուրս է եկել գործածությունից. ինչպես՝ զեղաշխ (զեղար-
վեստի աշխատողների միություն), գիտկոռպ (գիտական աշխա-
տողների կոոպերատիվ), կինբաժին (կանանց մեջ տարվող աշ-
խատանքի բաժին). զեղչված են միություն, աշխատողների, մեջ
տարվող աշխատանքի բաղադրիչները:

Զեղչումով հապավումները հայերենում առավելապես վան-
կային են. հատուկենտ են զեղչումով տառային հապավումները.
ինչպես՝ ՄՈՊՐ (ռուս. международная организация помощи
борцам революции), ԿէՀԳԻ (Կոմպլեքսային էլեկտրասարքավո-
րումների համամիութենական գիտահետազոտական և կոնստրուկ-
տորական-նախագծային ինստիտուտ): Սրանցում զեղչված են
ծորպա և կոնստրուկտորական-նախագծային բաղադրիչները:
Զեղչումով հապավումները ավելի բնորոշ են ռուսաց լեզվին
(հմտ. վերևում բերված օրինակները):

13 Տե՛ս Գ. Սևակ, Ժամանակակից հայոց լեզվի դասընթաց, 1955, էջ 191:

§ 527. Զեղչումով հապավումներ են նաև այն հապավումները, որոնցում ղեղչված է ոչ թե մեկ ամբողջ բառ կամ նրա կործանոված բաղադրիչը, այլ որևէ բառի միջին մասը, և իբրև հապավման բաղադրիչ հանդես են գալիս տվյալ բառի առաջին և վերջին մասերը. այսպես՝ զինկումատ (զինվորական կոմիսարիատ) բառի մեջ ղեղչված է կոմիսարիատ բառի իսարի հընչյունախումբը և իբրև կոմիսարիատ բառի հապավված բաղադրիչ՝ հանդես է գալիս երկվանկ կոմատ բաղադրիչը (հմատ. հողժողկոմատ, լուսժողկոմատ, արդժողկոմատ և այլն): Նմանօրինակ ղեղչված հասլավում է նաև կոլտնտեսականը (կոլեկտիվ տնտեսությունական):

§ 528. Հապավումներն իրենց կեսդարյա զարգացման ընթացքում անշուշտ փոփոխություն կրել են. նրանց մեջ արդեն զատվում են պատմական հապավումները: Սրանք այն հապավումներն են, որոնք այլևս գործածական չեն և կենդանի են տրվյալ շրջանի գրականության մեջ ու պատմական փաստաթղթերում կամ փոխարինվել են այլ հապավումներով. այսպես՝ ժողկոմատ (ժողովրդական կոմիսարիատ), արդժողկոմատ (արդյունաբերական ժողովրդական կոմիսարիատ), ֆինժողկոմատ, Աւմֆան, Անդրներհաժողկոմատ (Անդրկովկասի ներքին առևտրի ժողովրդական կոմիսարիատ), Անդրֆեդերացիա, հողժողկոմատ, սոցալժողկոմատ, ռազմգործժողկոմատ (ռազմական գործերի ժողովրդական կոմիսարիատ), առժողկոմատ, գավպարկոմ (գավառի պարենավորման կոմիտե), պարժողկոմ, գավգործկոմ, գավկոմ, գավհաղգործկոմ, գավհեղկոմ (գավառի հեղափոխական կոմիտե), հեղկոմ, փոխօգկոմ (փոխադարձ օգնության կոմիտե), պրոլետկուլտ, պրոլետկուլտականություն, նահանգկոմ, ՀՍՄ (Հայաստանի օգնության մարմին, հշ), ՀՍԿ (Հայաստանի օգնության կոմիտե), ՀՀԳ (Հայաստանի հեռագրական գործակալություն), ԲԳՏ (բանվորագյուղացիական տեսչություն), ՀԳԿ (Հայկական գործերի կոմիսարիատ), ֆաղմինիմով (քաղաքական մինիմով), ֆաղկովիսար (քաղաքական գծով կոմիսար), կինբաժին, կոլխոզկենտրոն, երկժողկոմ, ԱՍՖՍՀ (Անդրկովկասի Սովետական Ֆեդերատիվ Սոցիալիստական Հանրապետություն), ԱՍՍՀՖՄ (Անդրկ. Սով. Սոց. Հանրապետությունների Ֆեդերատիվ Միություն) և այլն:

ՓՈՆԱՌՅԱԼ ՀԱՊԱՎՈՒՄՆԵՐ

§ 529. Լինելով բառակազմական ընդհանուր երևույթ՝ հապավումները գրեթե բոլոր լեզուներում ունեն փոխառյալ տարրեր: Ժողովուրդների օրեցօր ծավալվող միջազգային, տնտեսական և քաղաքական կապերի ամրապնդումը, բնականաբար, պահանջ է դնում մեծ թվով հապավումների փոխառման, որ արտացոլվում է գիտական, տեխնիկական, քաղաքական գրականության ու մամուլի լեզվում:

§ 530. Ժամանակակից հայերենը մեծ թվով հապավումներ է փոխառել, որոնք բաժանվում են երկու խմբի՝ ռուսերենից փոխառյալ հապավումներ և ռուսերենի միջնորդությամբ փոխառյալ հապավումներ:

Ա. Ռուսերենից փոխառյալ հապավումներ: Սրանք լինում են վաճկային և տառային:

§ 531. Փոխառյալ վաճկային հապավումներից են զլավիտ, լիտֆոնդ (литературный фонд), կոլխոզ (коллективное хозяйство), կոլխոզնիկ, պրոֆկոմ (профсоюзный комитет), սովխոզ (советское хозяйство), ունիվերսալ (универсальный магазин), դիալատ (диалектический материализм) և այլն:

Սրանցից կոլխոզ, կոլխոզնիկ և պրոֆկոմ բառերը ունեն հայերեն համապատասխան առավել տարածված համարժեքները (կոլտնտեսություն, կոլտնտեսական, արհկոմ) և հատուկ չեն գրական հայերենին:

§ 532. Ռուսերենից փոխառյալ տառային հապավումներից են՝ ԱՊՆ—Агенство печати новостей.

ԱՕԿՄ—Արտասահմանյան էրկրների հետ բարեկամության և մշակութային կապի հարկադրյալ ընկերություն, ռուս. Армянское общество культурных связей с зарубежными странами.

*ԴՕՍԱՎ—Всесоюзное добровольное общество содействия авиации СССР.

*ԴՕՍԱՐԻ—Всесоюзное добровольное общество содействия армии СССР.

ԴՕՍԱՍՖ—Всесоюзное добровольное общество содействия армии, авиации и флоту СССР.

ՀԱԳՄ—Запись актов гражданского состояния.

ՄԽԱՏ—Московский орденов Ленина и Трудового Красного Знамени художественный академический театр СССР им. Горького.

ՄՕԳՐ—Международная организация помощи борцам революции.

ՏԱՄՄ—Телеграфное агентство Советского Союза.

Կան մի շարք փոխառյալ տառային հապավումներ էլ, որոնք զանազան ավտոմեքենաների, ինքնաթիռների և տեխնիկական սարքավորումների տիպերի անվանումներ են և կազմված են անձնանվանական կամ տեղանվանական հատուկ անունների կրճատմամբ և՛ դրանց սկզբնատառերով. ինչպես՝ ԳԱԶ (Горьковский автомобильный завод, հմմտ. ГАЗ-63, ГАЗ-51 և այլն), ԶԻԼ (Московский автомобильный завод имени И. А. Лихачева), ԻԼ—Իլյուշին՝ ինքնաթիռի կոնստրուկտոր (հմմտ. ԻԼ-18, ԻԼ-14, ԻԼ-21 և այլն), ՄԻԳ—Միկոյան և Գուրևիչ՝ ինքնաթիռի կոնստրուկտորներ (հմմտ. МИГ-3, МИГ-9, МИГ-15 և այլն), ՏՈՒ—Տուպոլև՝ ինքնաթիռի կոնստրուկտոր (հմմտ. ՏՈՒ-114, ՏՈՒ-104, ՏՈՒ-110), ՖԷԴ—Ֆեիլդս էդմունդովիչ Դերժինսկի՝ ֆոտոապարատ (հմմտ. ֆէդ-2, ֆէդ-3 և այլն)։

Փոխառյալ տառային հապավումներն ավելի շատ են, քան վանկային հապավումները.

Սանոթ.— Լինում են նաև այլ լեզուներից փոխառյալ հապավումներ. ինչպես՝ ԺԱՅ (ֆրանսահայ երիտասարդական կազմակերպություն, ֆր. Jeunesse armenienne française) և այլն։

Բ. Ռուսերենի միջնորդությունամբ փոխառված հապավումներ։ — Հայոց լեզվի բառապաշարը համարվել և հարստացել է նաև ալլ լեզուներից փոխառյալ և միջազգային լեզուներում համընդհանուր ճանաչում գտած մի շարք հապավումներով, որոնք հայերենին են անցել ռուսերենի միջոցով. ինչպես՝ մուլտֆիլմ, Եվրատոմ և այլն։

§ 533. Ռուսերենի միջնորդությամբ փոխառյալ հապավումները գերազանցապես տառային հապավումներ են։ Դրանցից են՝ ԱԴՆ- (համագերմանական հեռագրական գործակալություն, գերմ.

Algemeiner Deutscher Nachrichtendienst).

ԴՊԱ— (Ֆեդերալ գերմանիայի հեռագրական գործակալություն, գերմ. Deutsche Presse Agentur).

ԴԵՖԱ— (ԳԴՀ-ի կինոստուդիա, գերմ. Deutsche Filmatellier).

ՆԱՏՕ—(Հյուսիս-Ատլանտյան դաշինքի կազմակերպություն, անգլ. North Atlantic Treaty Organization—NATO).

ՆԵԱՏՕ—(Հյուսիս-Ատլանտյան Ասիայի դաշինքի կազմակերպություն, անգլ. North-East Asia Treaty Organization—NEATO).

ՍԵԱՏՕ—(Հարավ-Արևելյան Ասիայի դաշինքի կազմակերպություն, անգլ. South-East Asia Treaty Organization—SEATO).

ՍԵՆՏՕ—(Կենտրոնական դաշինքի կազմակերպություն, անգլ. Central Treaty Organization—CENTO).

ՍՍ—(Հիտլերյան ֆաշիստական Գերմանիայի հատուկ նշանակություն ունեցող զորամաս, գերմ. Schutzstaffeln—պահակային ջոկատ)¹⁴.

ՖԻԴԵ—(Շախմատի միջազգային ֆեդերացիա—ֆր. Fédération Internationale des Echecs—FIDE).

ՖԻՖԱ—(Ֆուտբոլի միջազգային ֆեդերացիա—ֆր. Fédération Internationale de Football Association—FIFA).

ՕԱՍ—(ֆր. Organisation de l'Armée Secrète—ՕԱՏ. Ֆաշիստական զինված գաղտնի կազմակերպություն, որ գործում էր Ֆրանսիայում և Ալժիրում) և այլն:

Գ. Պատճենումներից առաջացած հապավումներ: Եթե փոխառյալ հապավումների ժամանակ ուղղակիորեն վերցվում են այլ լեզվի պատրաստի հապավումները, ապա պատճենման դեպքում հապավումները կազմվում են սեփական բառական և քերականական ձևերի ու միջոցների նյութական հիմքով, որոնց ստեղծման հիմնավորումը կամ նախատիպը գտնում ենք փոխատու լեզվում: Պարզ է, որ պատճենվում է ոչ թե ինքը հապավումը, այլ նրա բացած կապակցությունը, որի կրճատումով առաջացել է հապավումը:

§ 534. Պատճենումները լինում են և՛ վանկային, և՛ բառային, և՛ տառային հապավումներից:

Հայերենի՝ ռուսերենից պատճենած վանկային և տառային

¹⁴ Այս հապավումը ածանցվելիս և հոլովվելիս դառնում է վանկային հապավում. ինչպես՝ Լսլսի, Լսլսական և այլն:

հապավումների բաղադրիչներից մի քանիսի բառային համարժեքները նույնպես փոխառյալ են ռուսերենից, որ ավելի է նպաստում պատճենման արագ կազմավորմանը. *ինչպես՝ շրջկոմ—райком, պետբանկ—госбанк, պետպլան—госплан, ֆաղկոմ—горком, կուլտառ—культторг, կոոպառ—коопторг, ՄՏԿ—МТС—машинотракторная станция, ՏՎԹ—ОТК (տեխնիկական վերահսկողության բաժին—отдел технического контроля), ՍՍՀՄ—СССР, ՍՄԿ—КПСС և այլն:*

Հիշյալ պատճենումները ավելի շատ կարելի է համարել ընդհանուր հապավումներ, քանի որ դրանց գոյացումը պայմանավորված է Սովետական Միության կուսակցական, արհեստակցական, տնտեսական և այլ օրգանների ու կազմակերպությունների միաժամանակյա ստեղծմամբ:

Մեծ թիվ են կազմում հատկապես ռուսերենից կամ ռուսերենի միջնորդությամբ այլ լեզուներից պատճենված տառային հապավումները: Այսպես՝ ՀՖԹ (հետախուզությունների ֆեդերալ բյուրո ԱՄՆ-ում, հմտ. ռուս. ФБР), ԺՄԿ (Ժուռնալիստների միջազգային կազմակերպություն, ռուս. МОЖ), ՄՕԿ Միջազգային օլիմպիական կոմիտե, ռուս. Международный олимпийский комитет, վերցված է ֆրանսերենի (CIO-Comité international olympique կապակցության պատճենումից). ՄԱԿ (Միավորված ազգերի կազմակերպություն, ռուսերեն՝ ООН—Организация объединенных наций, վերցված է անգլերենի UNO կապակցությունից՝ United nations organization) և այլն:

§ 535. Ռուսերենի միջնորդությամբ կատարված տառային հապավումների պատճենումներ կարելի է համարել թեևս սոցիալիստական և այլ տիպի հանրապետությունների (Ժողովրդական, Ժողովրդադեմոկրատական և այլն) ու կուսակցությունների անվանումները. *ինչպես՝ ՄԱՀ (Միացյալ Արաբական Հանրապետություն—аռուսերենում ОАР), ՎԴՀ (Վիետնամի Դեմոկրատական Հանրապետություն—ВДР), ԶԺՀ (Զինական Ժողովրդական Հանրապետություն—Китайская народная республика—КНР) և այլն: Սակայն դրանք ևս ընդհանուր անվանումներ են գրեթե բոլոր լեզուների համար:*

ՀԱՊԱՎՈՒՄՆԵՐԻ ԿԱՌՈՒՅՎԱԾՔԱՅԻՆ
ՄԻ ՔԱՆԻ ԱՌԱՆՁՆԱՀԱՏԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

§ 536. Հայերենում հապավման բաղադրիչների մեծ մասը կազմված է վանկային և տառային հապավումներից՝ վանկային հապավման գերակշռությամբ: Ռուսերենում, ընդհակառակը, թեև լայնորեն տարածված են և՛ վանկային, և՛ տառային հապավումները, սակայն գերակշռում են տառային հապավումները: Քանի որ հապավումների տեխնիկան մեր լեզվում իր վրա մեծապես կրում է ռուսերենի ազդեցությունը, և մեծ թվով հապավումներ էլ ուղղակիորեն փոխ են առնվել ու պատճենվել են ռուսերենից, ուստի հապավումների կառուցվածքային առանձնահատկությունները քննելիս անհրաժեշտ է մի քանի զուգահեռներ անցկացնել հայերենի և ռուսերենի հապավումների կառուցվածքների և դրանց առանձնահատուկ կողմերի միջև:

Հայերեն սեփական տառային հապավումներով բառակազմությունը ունի որոշ անհարմարություն: Այսպես՝ ռուսերեն բաղաձայն հնչյունների անվանումները այս տեսակետից ավելի հարմար են և արտասանվելիս նույնիսկ միայն բաղաձայնով կազմված հնչյուններն էլ դառնում են վանկեր և բառային տեսք ստանում. ինչպես՝ КПСС (կապեխէս), СССР (էտէտէտ), ЦК (ցեկա), ЛКСМ (էլկատէմ) և այլն, մինչդեռ հայերենի բաղաձայն հնչյունների անվանումներն այս իմաստով հարմար և բարեհունչ չեն, որի հետևանքով և բաղաձայնական տառային հապավումների բաղադրիչներն արտասանվում են միայն գաղտնավանկերով, որ դարձյալ անհարմար է թե՛ արտասանության և թե՛ բառային տեսք ստանալու տեսակետից. ինչպես՝ ՍՍՀՄ (սրսըհմը) և այլն:

Եյս է թերևս պատճառը, որ ռուսերենի շատ տառային հապավումների դիմաց հայերենում ունենք վանկային հապավում՝ օրինակ՝ ЦК—Կենտկոմ, ОНО կամ РОНО—ժողկրթբաժին, շրջժողկրթբաժին և այլն, իսկ մի շարք տառային հապավումներ փոխանակ թարգմանելու կամ պատճենելու՝ ուղղակիորեն փոխ են առնվել ռուսերենից. ինչպես՝ նէպ, զազս, գէս, շեկա և այլն, որոնք ավելի մատչելի և ըմբռնելի են հապավված ձևով, քան դրանց բացված ձևով: Այս տեսակետից հետաքրքիր է ռուսերենի միջնոր-

դուժյամբ փոխառյալ գերմաներեն SS¹⁵ հապավումը (ռուսերեն CC), որ հայերենում թեև գործածվում է (հմտ. ՍՍ, ՍՍ-ի), սակայն ձայնավոր բաղադրիչ չունենալու պատճառով տարածված է նաև վանկային հապավմամբ. ինչպես՝ էսէս (հմտ. նաև էսէսական), որ ռուսերեն տառային հապավման անվանումն է:

§ 537. Հայերենում հապավման հատկացուցիչ և որոշիչ բաղադրիչները առաջադաս են, քանի որ հատկացուցիչը և որոշիչը դրվում են իրենց հատկացյալից և որոշյալից առաջ, մինչդեռ այդպես չէ ռուսերենում. այստեղ հատկացուցիչը ետադաս է և, բընականաբար, հապավված հատկացուցիչ բաղադրիչներն էլ կլինեն ետադաս: Այս բանը երևում է վանկային և տառային միաժամանակ ստեղծված շատ հապավումների ռուսերեն և հայերեն տարբերակները համեմատելիս. այսպես՝ ժողովրդական (ժողովրդական տնտեսության խորհուրդ) ռուսերենում լինում է совнархоз, առժողկոմ (առևտրի ժողովրդական կոմիսարիատ)—наркомторг, ժողկոմխորհ (ժողովրդական կոմիսարների խորհուրդ)—совнарком, լուսժողկոմ (լուսավորության ժողովրդական կոմիսարիատ)—наркомпрос և այլն: Ինչպես նկատելի է, հայերենում հատկացուցիչ բաղադրիչները նախադաս են (տնտեսության, առևտրի, կոմիսարների, լուսավորության), իսկ ռուսերենում՝ ետադաս: Այս պատճառով էլ վերոհիշյալ տիպի մի քանի վանկային հապավումներում հայերենը հնարավորություն ունի տարբերակելու կոմիսար և կոմիսարիատ բառերի հապավված բաղադրիչները. ինչպես՝ լուսժողկոմ, լուսժողկոմատ, առժողկոմ, առժողկոմատ և այլն: Մինչդեռ ռուսերենը հատկացուցչի ետադաս դիրքի պատճառով չունի այս հատկանիշը. այսպես՝ наркомпрос, наркомторг, наркомпищепром և այլն, կոմ բաղադրիչը կարող է ըմբռնվել և՛ կոմիսար, և՛ կոմիսարիատ: Այս տարբերությունը վերանում է, երբ հիշյալ հապավումները գործածվում են առանց հատկացուցիչների. օրինակ՝ нарком, наркомат և այլն:

Բացի այս, հայերենն ունի զուտ հատկացուցիչ-հատկացյալ բաղադրիչներով մի շարք վանկային հապավումներ, որոնք ռուս-

15 Հիտլերյան Գերմանիայի հատուկ նշանակության զորամաս:

սերենում չկան¹⁶, այսպես՝ լուսաշխ, լուսբաթին, կուսթեկնածու, կուսանդամ, պրոֆանդամ, արտգործմինիստություն և այլն: Այնուհետև, հայերենի և ռուսերենի հատկացուցիչների տարբեր դիրքի հետևանքով, գոյություն ունեցող միևնույն հապավումների հաջորդականությունը խախտվում է. այսպես՝ ՍՄԿԿ (Սովետական Միության կոմունիստական կուսակցություն) և КПСС, ՍՍՀՄ և СССР և այլն:

§ 538. Հապավումները կազմում են գոյականների և ենթարկվում են հայերենի բառաթեքման և բառակազմության կանոններին: Նրանք մեծ մասամբ ենթարկվում են —ի հոլովման. այսպես՝ ԳԴՀ-ի, ՍՍՀՄ-ի, ԶԺՀ-ի, կուսբյուրոյի, զինկոմի, ունիվերսիտետի և այլն: Հապավումներով կազմվում են նաև բարդ և ածանցավոր բառեր. ինչպես՝ ֆիզմաթյի, հիդրոհաղորդակցի, զագսավորվել, բռնական, բռնավարտ, էսէսական և այլն: Կարճ ասած՝ հապավումները ունեն բառակազմական գործունեության լայն ոլորտ:

Հետաքրքիր են հապավումների հնչյունային առանձնահատկությունները:

Եթե հայերենի բառակազմության մյուս տեսակները (բարդությունները և ածանցավոր բառերը) ենթարկվում են հայերենի հնչյունական օրենքներին, ապա այսպես չեն հապավումները: Սրանց բաղադրիչները և՛ նախադաս, և՛ ետադաս գործածությամբ չեն ենթարկվում հնչյունափոխական օրենքներին և մնում են նույն հնչյունակազմով, ինչպես կան կամ վերցվում են սկզբնապես իբրև հապավման բաղադրիչ. այսպես՝ լուս բաղադրիչը (հմտ. լուսբաթին, քաղլուսցանց) բառավերջում նույնպես մնում է անփոփոխ. ինչպես՝ ժողլուս, ֆաղլուս և այլն, մինչդեռ ըստ հայերենի հնչյունափոխական օրենքների՝ այն բառավերջում պետք է վերականգնի իր —յ կիսաձայն հնչյունը և վերածվի ույ երկհնչյունի, ինչպես լինում է բարդ բառերում, օրինակ՝ արջալույս և այլն: Նույնն է նաև շին հապավումը, որ բառավերջում պետք է տար շեն. բայց մնում է անփոփոխ (հմտ. քաղշին, Սևանշին և այլն): Դա հետևանք է այն բանի, որ —լուս և —շին բաղադրիչները չեն վերցվում իբրև արմատներ, սրանք լուսավորություն, շինարարություն բա-

¹⁶ Զկան, բնականաբար, իբրև հապավում, քանի որ դրանց իմաստները լրիվ բառակապակցություններով կան ռուսերենում:

ռերի կրճատ ներկայացուցիչներն են, նրանցից անշատված առաջին բեկորները և ենթակա չեն հնչյունափոխության:

Որքան էլ հապավումների տեխնիկան իբրև բառակազմական երևույթ իր արդի վիճակով հիմնականում փոխառյալ է (այն իմաստով, որ բոլոր լեզուներում նրանք գոյացել են գրեթե միաժամանակ և ունեն շատ ընդհանրություններ ու փոխառություններ, և հայերենը մեծապես իր վրա կրում է ուսաց լեզվի ազդեցությունը), սակայն հապավումները ձուլվել են մեր լեզվին, ենթարկվել նրա բառակազմության օրենքներին և ստացել համապատասխան ազգային ձև: Հապավումները դարձել են հայերենի բառային կազմի զարգացման հիմնական միջոցներից մեկը և կերտում են մեծ թվով բառեր՝ մեծապես նպաստելով հայերենի սովետական շրջանի բառապաշարի հարստացմանն ու զարգացմանը:

ԱՍԱՆՑՈՒՄ

§ 539. Ածանցումը լեզվի բառային կազմի զարգացման կարևորագույն միջոցներից մեկն է:

Իբրև բառակազմական միջոց ածանցումը գալիս է մեր լեզվի հնագույն շրջաններից: Լեզվի պատմական զարգացման ընթացքում թեև ածանցների հիմնական համակարգը ընդհանուր առմամբ պահպանվում է, և բառապաշարի համալրումը ածանցավոր բաղադրություններով ընթանում է հիմնականում հայոց լեզվի եղած կենսունակ ածանցների ծավալմամբ ու զարգացմամբ, այնուամենայնիվ, լեզվի զարգացման ընթացքում գոյանում են նաև քիչ թվով նոր ածանցներ (ածանցների առաջացման գործունե ուղիներով, լինի դա բառարմատների կամ բառահարաբերական ձևույթների իմաստների մթադնման և վերացականացման, թե փոխառյալ բառերի ածանցների իմաստների գիտակցման և առանձնացման շնորհիվ)¹:

¹ Տե՛ս Մ. Արեղյան, նշված աշխ., էջ 222—237; Ս. Ա. Էլոյան, Ածանցները ժամանակակից հայերենում, էջ 38—97: Նույնի «Բառապաշարի հարստացումը ածանցման միջոցով», Հայոց լեզվի զարգացումը սովետական շրջանում, 1973, էջ 75—121:

§ 540. Հայերենի բառակազմության երկու հիմնական եղանակներն էլ՝ բառաբարդումը և ածանցումը, ծագումնաբանորեն կապված են միմյանց հետ: Սակայն ածանցումը տարբերվում է բառաբարդությունից նրանով, որ ածանցավոր բառի բաղադրիչներից մեկը (ածանցը) զուրկ է բառային իմաստից: Անշուշտ, երբեմնի բառերի և արմատների կամ հոլովաձևերի հետ ունեցած ծագումնաբանական կապի շնորհիվ ածանցների մեծ մասը որոշ ընդհանուր իմաստ արտահայտում է, սակայն այդ իմաստը կախյալ է այնքանով, որ ածանցները շեն կարող առանձին անկախ գործածություն ունենալ, և իրենց բառակազմական պոտենցիալ իմաստները ստանում են միայն բաղադրության մեջ, բառերի, արմատների (հիմնական ձևույթների) հետ գործածվելիս (տե՛ս § 192, 544): Նշանակում է, ածանցների արտահայտած իմաստը պետք է հասկանալ որոշ հարաբերական առումով՝ բաղադրության ածանցվող հիմքի (տկզբնաձևի) իմաստային հարաբերության հետ կապված և դրանով պայմանավորված:

§ 541. Բառահարաբերական ձևույթների և բառարմատների իմաստի մթազնույթից առաջացած ածանցներից շատերը (—ի, —ով, —ող, —ած, —բար, —որեն, —գործ և այլն) հանդես են գալիս երկու կիրառությամբ էլ (հմտ. օրեն(ֆ) և լայնորեն, գործ և հանքագործ, սեղանի և աղի և այլն), այսինքն՝ իրենց տարբեր դերով և տարբեր կիրառությամբ²:

Այսպիսով, այն երկրորդական ձևույթը, որ ավելանալով հիմնական ձևույթի վրա փոխում է նրա իմաստը և նոր բառ է կազմում, կոչվում է ածանց:

Մանրք. — Անցյալի հայ քերականագիտության մեջ ածանց տերմինը գործածվել է ածանցում, ածանցավոր բառ, ածանցված հասկացությունների համար³, իսկ տերմինի այժմյան (բառակազ-

² Մյուս, ոչ գործուն եղանակով առաջացածները (ինչպես զբաղության նախդիրների և հոլովական վերջավորությունների իմաստների մթազնույթից և քաղցրումից առաջացածները), օրինակ՝ առ-, ընդ-, -առ, իւ, -ամբ, -ունք, -մունք և այլն, արդի հայերենում, բնականաբար, երկակի կիրառություն չունեն և նրանցով ածանցավոր բառեր կարող են առաջանալ միայն եղած ածանցավոր բառերի կաղապարների հիմքով և նմանությամբ:

³ Տե՛ս Ա. Այսրենյան, Քննական քերականութիւն աշխարհաբար կամ արդի հայերէն լեզուի, Վիեննա, 1866, էջ 88:

մական ձևով) ըմբռնման համար գործածվել է ածանցականակերտք մասնիկք⁴ կապակցութիւնը (այսինքն՝ ածանցավոր բառեր կերտող մասնիկներ)։

Ածանց տերմինը ժամանակակից հայերենում, սկսած Մ. Աբեղյանից, վերագրվեց բառակազմական մասնիկին⁵ (թեև հեղինակը դեռևս ածանցի կամ մասնիկի հետ երբեմն զուգահեռաբար գործածում է նաև ածանցական մասնիկ և ածանցիկ արտահայտություններ)։

§ 542. Ածանցավոր բառերի իմաստային կառուցվածքի մեջ հիմնականը սկզբնաձևի արտահայտած իմաստն է, իսկ ածանցները արտահայտում են լրացուցիչ իմաստներ։

§ 543. Ածանցավոր բառերը լեզվի մեջ առաջանում են լեզվի բառակազմական օրենքների հիմքով, լեզվին հայտնի, եղած ածանցավոր բառերի կադրապարների նմանակութեամբ, որի հետևիվանքով էլ նորաստեղծ ածանցավոր բառը իր իմաստով իսկույն մատչելի, ըմբռնելի ու սովորական է դառնում լեզվի համար։

§ 544. Ածանցները բառակազմական ձևութներ են և հանդես են գալիս բառային մակարդակում։ Լեզվի համակարգում ածանցները հանդես են գալիս հիմնականում բառակազմական գործառույթով։ Նրանք ավելանալով ածանցվող հիմնական ձևութներին (սկզբնաձևերին), կազմում են նոր ածանցավոր բառեր. ինչպես՝ մեծ-մեծություն, տուն-տնային և այլն։ Նշանակում է, ածանցի բուն կամ հիմնական նշանակությունը բառակազմականն է։ Բառակազմական նշանակություն ածանցները ձեռք են բերում միայն բաղադրութային մեջ, այսինքն հիմնական ձևութների հետ ունեցած հարաբերութեան մեջ, և եթե ասում ենք, թե —ուտ ածանցը արտահայտում է որևէ բանով հարուստ տեղի, վայրի իմաստ, ապա ինքնին հասկանալի է, որ այս իմաստը նրան վերագրվել է նրանով կազմված բառերի իմաստներից վերացարկում կատարելով միայն, քանի որ, ինչպես ասվել է, ածանցական կամ բառակազ-

⁴ Տե՛ս Մ. Սեբաստացի, Քերականութիւն գրաբարի լեզուի Հայկազեան սեռի, Վենետիկ, 1970, էջ 237։ Միքայել Զամչեանց, Քերականութիւն Հայկազեան լեզուի, Վենետիկ, 1779, էջ 178։ Եվ ուրիշներ։

⁵ Տե՛ս Մ. Աբեղյան, Նշված աշխ., էջ 222—282։

մական իմաստը կախյալ կամ պայմանական իմաստ է և դրսևորվում է միայն ածանցավոր բաղադրություն մեջ: Այնուամենայնիվ, յուրաքանչյուր ածանց ունի որոշ իմաստ, դա նրա արտահայտած ընդհանուր նյութական կամ որևէ հարաբերություն արտահայտող վերացական իմաստն է, որը երևան է գալիս ոչ թև ածանցավոր բառի կամ հատուկենտ բառերի, այլ նման տիպի բաղադրություն ունեցող մի շարք բառերի մեջ, այսպես՝ գոյականներով և -(ա)վոր ածանցով բաղադրված կազմություններում ածանցն արտահայտում է ածանցվող գոյականների մատնանշած առարկան «ունեցողի», «կրողի» հատկանշային իմաստ (հմմտ. թևավոր, մտավոր, գլխավոր, ձևավոր, շափավոր, կապավոր և այլն): Եղեգն, թուփ, կաղնի, մորի բառերը - ուտ վերջածանցով կազմել են եղեգնուտ, թփուտ, կաղնուտ, մորուտ բառերը, որոնք արտահայտում են «վերոհիշյալ բույսերով, ծառերով հարուստ տեղի, վայրի» իմաստ:

Ածանցի իմաստը դրսևորվում է յուրաքանչյուր բաղադրության մեջ առանձնակի, յուրահատուկ ձևով՝ կապված սկզբնաձևի իմաստի հետ, այսպես՝ համագյուղացի նշանակում է «նույն, միևնույն գյուղից»։ համապարփակ՝ «բոլորը, ամեն ինչ պարփակող»։ մարդկային՝ «մարդուն վերաբերող, մարդուն հատուկ»:

§ 545. Ածանցների համար հիմնականում բնորոշ են հետևյալ յուրահատկությունները. մասնակցում են բառի իմաստի, ձևի (հնչույթակազմի), ինչպես նաև իռուֆի մասային կամ բերականական իմաստների բաղադրությանը, այսինքն՝ բառի բովանդակության և արտահայտության պլանների ձևավորմանը: Առաջինները ընդհանուր են բոլոր ածանցների համար, իսկ վերջինը՝ ածանցների մեծ մասի համար:

Ածանցների զգալի մասի համար բնորոշ է նաև կոնկրետացնող յուրահատկությունը: Այս երևան է գալիս այն դեպքում, երբ ածանցները դրվում են կախյալ բառային միավորների վրա, այսինքն արմատների վրա, որոնք առանց ածանցի (լինի դա դրված սկզբից, թե վերջից) չեն կարող բառային կոնկրետություն և տարբերակված իմաստ ստանալ. այսպես՝ գով, ճրաշ, միտ, մեղ, ցոլ, ուս (ուսանել, ուսում), գետ (գիտենալ), շաբ, նեխ, նկատ, ողորմ, վեներ, ած, ուն, բերկր, պաշտ, սխր, հի, վավեր և այլ արմատները իմաստի տարբերակում և բառային կոնկրետացում են ստա-

նում զանազան վերջածանցների կամ ժխտական նախածանցների միջոցով. ինչպես՝ գով > գովֆ, գովել, գովաբանել և այլն. հրաշ > հրաշալի, հրաշֆ. միտ > անմիտ, մտավոր, մտալին. մեղ > մեղֆ, մեղավոր, անմեղ. ցոլ > ցոլֆ, ցոլալ. ուս > ուսանել, ուսանող, անուս, ուսուցում, ուսուցողական. գետ > անգետ, գիտուն, գիտենալ. շար > շարֆ, անշար, շարել, շարովի. նեխ > նեխել, աննեխ. նկատ > աննկատ, նկատել, նկատություն. ողորմ > ողորմալ, ողորմելի, ողորմություն. վեհեր > անվեհեր, վեհերոտ. ած > ածել, ածող. ուն > ունենալ, ունելի, բնդունելի. բերկր > բերկրանֆ, բերկրություն, բերկրալի. պաշտ > պաշտել, պաշտամունֆ և այլն. սխր > սխրանֆ, սխրալի. հի > հիացֆ, հիանալի. վավեր > վավերացնել, անվավեր և այլն:

Հասկանալի է, որ վերոհիշյալ արմատներից շատերը բառային կոնկրետություն, որոշակիություն կամ տարբերակված իմաստ են ստանում նաև բառաբարդություններով բաղադրություններում (հմմտ. հրաշագործ, հրաշագեղ, գեղաճրաշ, գիտափորձ, փորձագետ, շարադրանք, մեղսակից, մեղադրյալ և այլն):

Ածանցների կոնկրետացնող յուրահատկությունը կարևոր է դառնում նաև նրանով, որ հին հայերենում առանձին գործածություն ունեցող մի շարք բառային միավորներ ու բաղադրություններ ժամանակակից հայերենում զրկվելով ինքնուրույն գործածությունից՝ կենդանի ու գործածական են միայն ածանցավոր ձևով, այսինքն՝ կոնկրետացնող ածանցների շնորհիվ. այսպես՝ եղծ-եղծել, անկեղծ, դուլ-անդուլ, շեջ-անշեջ, շիջանել, աշառ-անաշառ, աղաւտ-անաղաւտ (նաև աղարտել), զգամ-անզգամ, խոտելի-անխոտելի (ընդունելի, պիտանի, ոչ մերժելի), մեկին-անմեկին (անբացատրելի, անմեկնելի), հողղողղ-անհողղողղ, ողոֆ (հմմտ. ողորմ) — անողոֆ, ողոֆել և այլն:

§ 546. Ժամանակակից հայերենում կոնկրետացնող ածանցի արժեք ունի նաև ֆ-ն մեղ ավանդված հին հայերենի աննզական բառերում, որոնցում այժմ այն այլևս հոգնակիացնող նշանակություն չունի. ինչպես՝ աղոթֆ, առանցֆ, արևմուտֆ, բարֆ, խելֆ, խոսֆ, կամֆ, կիրֆ, ձիրֆ, պետֆ, վարֆ, վերֆ, տիեզերֆ, փառֆ և այլն: Բերված բառերն այժմ չեն կարող գործածվել առանց ֆ-ածանցի:

Ածանցի ելակետային ձև և ածանցի տարբերակ

§ 547. Ածանցները բաղադրությունների մեջ գործառում են երկու ձևով՝ անփոփոխ և հնչյունական մասնակի տարբերությամբ:

Այն ածանցական ձևությունները, որոնք բաղադրության մեջ հանդես են գալիս անփոփոխ ձևով (հնչյութակազմով), կոչվում են ածանցի ելակետային ձևեր (հմմտ. -բար, -գույն, -ույթ, -ային, -որեն, -պես և այլն):⁶

Միևնույն ածանցի հնչյունական մասնակի տարբերություն ունեցող ձևերը կոչվում են ածանցի տարբերակներ:

§ 548. Ածանցի տարբերակները լինում են երկու տիպի՝ հնչյունափոխական և գործառական⁷:

ա) Հնչյունափոխական տարբերակներ: Սրանք ածանցի ելակետային ձևի շեշտափոխական հնչյունափոխությունից առաջացած ձևեր են: Հնչյունափոխական տարբերակներ ունեցող ածանցներից են՝ -ային||-այն՝ մարդկային-մարդկայնորեն, մարդկայնություն, ազգային-ազգայնական, տեղային-տեղայնություն, տեղայնացում և այլն, -յան||-են՝ հավիտյան-հավիտենական, հավիտենություն և այլն, -ութուն||-ութեն՝ միություն-միութենական, -յա, -ե՝ ֆրիստոնյա-ֆրիստոնեություն, ֆրիստոնեական, -իչ||-չ՝ ուսուցիչ-ուսուցչություն, -ուչ||-չ՝ տեսուչ-տեսչական, տեսչություն, վայելուչ-վայելչակազմ, վայելչագեղ և այլն, -ութ||-ութ՝ մշակութ-մշակութային և այլն:

Ինքնին հասկանալի է, որ հիշյալ տարբերակները չեն կարող հանդես գալ վերջադիր եզրերում:

բ) Գործառական տարբերակներ: Սրանք ձևային հատկանիշով միմյանցից հնչյունական մասնակի տարբերություն ունեցող ածանցական ձևեր են և հավասարապես ածանցի ելակետային կամ ինք-

⁶ Վերջերս լեզվաբանական գրականության մեջ նկատվում է ածանցների ա հոդակապով ձևերը ածանցի ելակետային ձևեր դիտելու միտումը (հմմտ. -աբար, -ագույն, -ապես, -ավարի, -աստան, -ավետ և այլն կամ՝ (ա)բար, -(ա)պես, -(ա)գույն և այլն):

⁷ Հմմտ. Ս. Ա. Գալստյան, Ածանցների հոմանշությունը և հոմանիշ ածանցները (դասախոսություն), 1974, էջ 10-12:

նուրույն ձևի արժեք ունեն։ Սրանց տարբերությունը զուտ գործառական բնույթի է, որ դրսևորվում է միայն տարբեր սկզբնաձևերին միանալու պայմանականությամբ. այսպես՝ -անիֆ||-ենիֆ ածանցային տարբերակներից հարսանիֆ և ընտանիֆ բառերի մեջ գործառույթ է -անիֆ-ը, իսկ ֆաղցրավենիֆ և հայրենիֆ բառերի մեջ՝ -ենիֆ-ը։

Ածանցների գործառական տարբերակներից են՝ -ալի||-ելի՝ անմոռանալի, անդառնալի, զարմանալի, հուսալի, շոշափելի, անլրոելի, աննկատելի, անասելի, եղկելի, սիրելի, տանելի⁸ և այլն, -ալիֆ||-ելիֆ՝ հրաշալիֆ, խաղալիֆ, հավատալիֆ, հազնելիֆ, ասելիֆ, շոշափելիֆ, սփանշելիֆ, լսելիֆ, ուտելիֆ և այլն, -արեն||-երեն՝ հունարեն, չինարեն, ռուսերեն, վրացերեն, ռումիներեն և այլն, -արիմ||-երիմ՝ հավատարիմ, մտերիմ, ոխերիմ, -ացի||-եցի||-ցի՝ գյուղացի, ֆաղաֆացի, դաշտեցի, մշեցի, դարսեցի, իջևանցի, երևանցի, սունդուկյանցի և այլն։

ԱԾԱՆՑՆԵՐԻ ԴԱՍԱԿԱՐԳՈՒՄԸ

§ 549. Ժամանակակից հայերենի ածանցների ընդհանուր և առթողական նկարագիրը տալու համար ածանցները հարմար է խմբավորել ըստ նրանց հետևյալ հատկանիշների՝ ըստ գործառույթի, ըստ դիրքի, ըստ գործածության հաճախականության, ըստ կազմության, ըստ խոսքի մասերի կերտելու և այլն։

1. ԱԾԱՆՑՆԵՐԻ ԴԱՍԱԿԱՐԳՈՒՄԸ ԸՍՏ ԲԱՌԱԿԱԶՄԱԿԱՆ ԳՈՐԾԱՌՈՒՑԹԻ

§ 550. Ածանցներն իրենց բառակազմական ընդհանուր գործառույթով (դերով, ֆունկցիայով), բաժանվում են երկու հիմնական խմբի՝ բուն բառակազմական ածանցներ և ֆերականական-բառակազմական ածանցներ։

⁸ Բերված բառերի նշված ածանցներից -ալի-ն դրվում է -ալ և անալ-ով վերջացող բայերի հիմքերին, իսկ -ելի-ն՝ ել վերջավորություն ունեցող բայերի հիմքերին և այս տեսակետից ներկայացնում է կայուն օրինաչափություն (այդպես են նաև -ալիթ||-ելիթ ածանցները), մինչդեռ բերված մյուս՝ գործառական տարբերակների այս կամ այն սկզբնաձևին միանալու հանգամանքը առավել պայմանական բնույթ ունի և սրանցում իշխում է լեզվական սովորույթի ուժը։

Ա. Բուն բառակազմական ածանցներ

Սրանք լինում են երկու տիպի՝ իմաստափոխական և խոսքի-մասակերտ-իմաստափոխական⁹:

Պետք է նշել, որ քիչ են այն ածանցները, որոնք սոսկ իմաստափոխական կամ սոսկ խոսքիմասակերտ-իմաստափոխական են, քանի որ բուն ածանցների մեծ մասը որոշ բաղադրություններում հանդես է գալիս իմաստափոխական, իսկ որոշներում՝ խոսքիմասակերտ-իմաստափոխական նշանակությամբ:

Ի մ ա ս տ ա փ ո խ ա կ ա ն ա ծ ա ն ց ն եր

§ 551. Իմաստափոխական են այն ածանցները, որոնք փոխում են բառերի իմաստները միայն, առանց փոխելու նրանց խոսքիմասային արժեքը: Այսպես՝ —ակ ածանցը կապուտակ, դժգունակ, խառնակ բառերի մեջ բառերի խոսքիմասային կամ գործառական արժեքի փոփոխություն չի առաջացրել. այն ածական անուններից կազմել է այլ իմաստով ածականներ: —ին ածանցը դժվարին, դյուրին, նրբին, մքին, խորին բառերի մեջ ածականների իմաստին ավելացրել է սահմանական երանդ:

§ 552. Բուն իմաստափոխական ածանցներ են միեւնույն խոսքի մասի մակարդակում գործառող ածանցները: Այս նշանակում է, թե զուտ իմաստափոխական տիպի ածանցները քիչ են, քանի որ ածանցների մեծ մասը, լինելով բազմիմաստ, հանդես է գալիս տարբեր խոսքի մասերի մակարդակում և ունի և՛ իմաստափոխական, և՛ խոսքիմասակերտ-իմաստափոխական գործառույթ:

Բուն իմաստափոխական ածանցներից են ածականների մակարդակում գործառող —վուն և —ուրակ ածանցները (հմմտ. սեւավուն, թխավուն, դեղնավուն, հաստավուն, կարծրավուն, կապտավուն, սևորակ, թխորակ, սառնորակ, կապտորակ և այլն). թվականների մակարդակում գործառող —բորդ, —եբորդ ածանցները (հմմտ. չորբորդ, երբորդ, հինգբորդ, ութբորդ, իններորդ և այլն), գոյականների մակարդակում գործառող —պան ածանցը (գոյականներից կազմում է «սկզբնաձևերի նշած գործով զբաղվողի» իմաստով գոյականներ. հմմտ. այգեպան, դոնապան,

⁹ Հմմտ. Գ. Զահուկյան, Ժամանակակից հայերենի տեսության հիմունքները, Երևան, 1974, էջ 158:

բուժետապան, կառապան, ուղտապան, պարտիզպան և այլն),
—պանակ ածանցը (գոյականներից կազմել է նոր իմաստով գոյա-
կաններ. հմմտ. թղթապանակ, տետրապանակ, դրամապանակ,
ծայրապանակ, ներկապանակ և այլն):

Առավել տիպիկ իմաստափոխական ածանցներ են միայն գո-
յականների և ածականների մակարդակում գործառուղ նվազափա-
ղաքչական կամ երանգավորող —ակ, —իկ, —ուկ¹⁰ ածանցները:

Ն վ ա զ ա փ ա ղ ա ք շ ա կ ա ն կ ա մ եր ա ն գ ա վ ո Ր Ո Ղ
ա ծ ա ն ց ն եր

§ 553. Իմաստափոխական ածանցների մեջ իրենց իմաստա-
յին և բառակազմական յուրահատկությամբ առանձնանում է
ածանցների մի խումբ, որը թեև չի փոխում բառի խոսքիմասա-
յին իմաստը, սակայն ներդնում է խոսողի վերաբերմունքն ու
զնահատականը, արտահայտում է զգացական, փաղաքշական,
նվազական, արհամարհական, ոճական և այլ իմաստային երանգ-
ներ:

Այսպիսի ածանցները առավել բնորոշ են լեզվի խոսքային մա-
կարդակին և ըստ էության առավել սուբյեկտիվ բնույթ ունեն,
քանի որ խոսողի գիտակցության մեջ է առարկան պատկերվում
նրբացած, փաղաքշական, քնքշական, ինչպես և կարեկցական,
արհամարհական և այլ տեսքով: Նման զգացական, արտահայտ-
չական (էքսպրեսիվ-էմոցիոնալ) երանգավորումները յուրահա-
տուկ են առարկաներին, երևույթներին, նրանց հատկանիշներին
և, բնականաբար, բնորոշ են հիմնականում գոյական, մասամբ էլ
ածական անուններին: Նվազափաղաքչական կամ երանգավորող
ածանցները դրվելով ածանցվող պարզ արմատների և բառերի
վրա, չեն փոխում նրանց բառային հիմնական իմաստները, այլ
ավելացնում են այնպիսի լրացուցիչ իմաստային երանգ (նվազա-
կան-փաղաքշական), որից սկզբնաձևի խոսքի մասային իմաստը
չի փոխվում. օրինակ՝ արկղ-արկղիկ, ձուկ-ձկնիկ, քե-քեիկ, գիծ-
գծիկ և այլն:

¹⁰ Նրանք խոսքիմասակերտ-իմաստափոխական գործառույթով (հմմտ. հե-
նակ, վրիպակ, ցուցակ, տեսակ, բացիկ, հեղուկ և այլն) արդեն վերածվել են
համանունների:

Մանոթ.— Նվազափաղաքական ածանցները գալիս են մեր լեզվի պատմության դեռևս հնագույն շրջաններից: Այս ածանցներով առանձնապես հարուստ է հայ ժողովրդական բանահյուսությունը, որին հնում փաղաքականությունն այնքան էր բնորոշ, որ երբեմն բառերն ստանում էին կրկնակի փաղաքական ածանցներ. օրինակ՝ պատանեակ-պատանեկիկ (պատանի+ակ+իկ), տեղեակ-տեղեկիկ (տեղի+ակ+իկ) և այլն:

Նվազափաղաքական ածանցներով հարուստ է նաև արևմտահայ գրական լեզուն, որն ի տարբերություն ժամանակակից արևելահայերենի, վերոհիշյալ ածանցներով համեմատաբար ավելի մեծ չափերով է բաղադրություններ կազմում ածական անուններից. այսպես՝ ժամանակակից արևելահայ գրական լեզվում նվազափաղաքական ածանցները դրվում են ոչ բոլոր ածականների վրա. ինչպես՝ լավ-լավիկ, սիրուն-սիրունիկ, ֆեֆուլ-ֆեֆշիկ, սև-սևուկ, թուփ-թխիկ, ֆաղցր-ֆաղցրիկ և այլն, բայց ոչ՝ վեհ-վեհիկ, վսեմ-վսեմիկ, ահավոր-ահավորիկ և այլն: Եվ միշտ չէ, որ կազմվում են հանգստիկ, գեղապարիկ, սիրատարիկ, խաղաղիկ (ճարիրներով իմ երազս էր Սիրո գարուն մը խաղաղի՛կ, ՄՄ, Երկեր) և այլն, ինչպես արևմտահայ գրական լեզվում:

§ 554. Հին և միջին հայերենների, արևմտահայ գրական լեզվի, այլև մասամբ բարբառների համեմատությամբ ժամանակակից հայերենը առավել քիչ է գործածում նվազափաղաքական ածանցներ և գրեթե չունի կրկնակի նվազական կամ փաղաքական ածանցներ: Սակայն հիշյալ ածանցների գործածությունը բավականաչափ բնորոշ է նաև ժամանակակից հայերենին:

§ 555. Նվազափաղաքական ածանցներն ունեն հետևյալ առանձնահատկությունները:

ա) Արտահայտում են առարկաների օբյեկտիվորեն փոքր ծավալային չափերը (հմտ. տնակ, գետակ, տակառիկ, պատառիկ, ձուռակ, արծանիկ և այլն):

բ) Առարկաների և նրանց հատկանիշների փաղափշական երանգները (հմտ. նրբիկ, դնչիկ, քաղցրիկ, քնքշիկ, լավիկ, սիրունիկ, հայրիկ, մայրիկ, պապիկ, ձայնիկ, կյանքիկ, արևիկ, որբուկ, հովիկ, խենթուկ, պաշիկ և այլն):

գ) Առարկաների, երևույթների և նրանց հատկանիշների նվազափաղափշական երանգը: Արտահայտելով առարկաների ծավա-

լային փոքր չափերը՝ նվազական ածանցները հաճախ միաժամանակ արտահայտում են փաղաքշական երանդ, որ բխում է առարկաների փոքրացումից. հետևաբար, նվազական և փաղաքշական իմաստները շատ դեպքերում միասնաբար են հանդես գալիս. ինչպես՝ ճուտիկ, թաթիկ, թշիկ, հոբբուկ, մանկիկ, ձագուկ և այլն:

դ) Առավելապես բնորոշ են լեզվի խոսքային մակարդակին և հաճախ սուբյեկտիվ բնույթ են կրում: Սրանք ընդհանրապես բնորոշ են բանավոր խոսակցական և գեղարվեստական գրականության լեզվին: Լեզվի գործառական մի քանի ոճերի համար, ինչպես, օրինակ, գիտական, պաշտոնական, գործնական, գրասենյակային և այլն, այս ածանցները բնորոշ չեն:

Նվազափաղաքշական ածանցները խոսողի վերաբերմունքի կամ գնահատության, զգացական զանազան երանգներ արտահայտելու ոճական կարևոր միջոց են:

§ 556. Նվազափաղաքշական կամ երանգավորող ածանցներից են՝ -ակ, -իկ, -ուկ, -լիկ, -ուշ, -լուկ, -ուկ, -ուկ և այլն:

§ 557. -Ակ. արդի հայերենի կենսունակ և ակտիվ ածանցներից է. սրանով կազմվել են առվակ, արեգակ, գետակ, դոճակ, զանգակ, թռչնակ, լեզվակ, լճակ, լծակ, հյուղակ, ձորակ, ճավակ, սայլակ, տաշտակ, տնակ և այլն: Այս ածանցը դրվում է գերազանցապես գոյական անունների վրա և առավելապես նվազական նշանակություն ունի, քան փաղաքշական (այս երկու նշանակությունները մյուս երանգավորող ածանցների մեջ հաճախ միասնաբար են հանդես գալիս):

Մանրք.— Նվազափաղաքշական որոշ ածանցներով դեռևս հնում կազմվել են նաև այլ իմաստով բառեր, որոնցում հիշյալ ածանցները հանդես են եկել ոչ նվազափաղաքշական, այլ խոսքի-մասակերտ-իմաստափոխական գործառույթով. ինչպես՝ է (յ)-էակ, ուր-ուրակ, մույն-մունակ, փն-փանակ, հեղուկ, միջուկ և այլն: Իսկ -ակ ածանցով կազմված նվազական նշանակություն ունեցող մի քանի բառերում ածանցը կորցրել է նվազական իմաստը. ինչպես՝ օղ-օղակ, գունդ-գնդակ և այլն:

§ 558. -իկ ածանցը փաղաքշական իմաստով ամենատկենսունակ և ակտիվ ածանցներից է: Այն դրվելով մի շարք գոյականների վրա, նրանց հաղորդում է նվազափաղաքշական երանգ. ինչ-

պես՝ այծիկ, բարձիկ, թիթեռնիկ, թշիկ, թռռնիկ, ձկնիկ, ճուտիկ, պատառիկ, տիկնիկ, փոսիկ, փուլիկ և այլն: -իկ ածանցը բառին կարող է հաղորդել նաև զուտ փաղաքշական իմաստային երանդ. ինչպես՝ աշիկ, դնչիկ, թշիկ, հայրիկ, հովիկ, մանկիկ, ձայնիկ, մայրիկ, պապիկ, պաշիկ, սրտիկ, փշիկ և այլն:

Մի շարք անձնանունների վրա դրվելով՝ -իկ ածանցը արտահայտում է նվազափաղաքշական իմաստ. ինչպես՝ Աշոտ-Աշոտիկ, Արամ-Արամիկ, Գարեգին-Գարիկ, Գոհար-Գոհարիկ, Խաչատուր-Խաչիկ, Շուշան-Շուշանիկ, Վահան-Վահանիկ, Վարդան-Վարդանիկ և այլն:

-իկ ածանցը, դրվելով բնության, կենդանական, աշխարհագրական, բուսական և այլ երևույթների ու առարկաների անվանումների վրա, կազմում է անձնանուններ նվազափաղաքշական իմաստով. ինչպես՝ Աստղիկ, Այծեմնիկ-(այծեամն), Գառնիկ, Եգնիկ, Շողիկ, Մովիկ, Շուշիկ, Նորիկ, Վարսիկ, Ցողիկ և այլն:

Բացի գոյական անուններից, -իկ ածանցը դրվում է նաև ածական անունների վրա՝ առավել սաստկացնելով նրանց հատկանշային իմաստները և հաղորդելով փաղաքշական երանդ. ինչպես՝ անուշ-անուշիկ, լավ-լավիկ, մանր-մանրիկ, նուր-նրբիկ, ջերմ-ջերմիկ, սիրուն-սիրունիկ, սև-սևիկ, փոփ-փոփիկ, փաղցր-փաղցրիկ և այլն:

§ 559. -ուկ ածանցի նվազափաղաքշական նշանակությամբ ժամանակակից հայերենում ավելի քիչ բառեր են կազմվում, քան վերոհիշյալ -ակ և -իկ ածանցներով: -ուկ ածանցով կազմված նվազափաղաքշական իմաստ ունեցող բառերից են՝ արջուկ, խենքուկ, գառնուկ, գիրուկ, գոմշուկ, ծերուկ, հորթուկ, ձագուկ, ճնճղուկ, մանշուկ, նագուկ, ուրուկ, սեռուկ, տափուկ և այլն:

§ 560. Երբեմն խոսողի վերաբերմունքի փաղաքշականությունն առավել սաստկացնելու համար որոշ բաղադրություններում -իկ ածանցին միանում է -լ երանգավորող ածանցը (լիկ). ինչպես՝ թուխ-թխլիկ, հաստ-հաստլիկ, կոկ-կոկլիկ, նեղ-նեղլիկ, շեկ-շեկլիկ, սուտ-սուտլիկ, փափլիկ և այլն:

-լ-ածանցը վերոհիշյալ իմաստով միանում է նաև -ուկ ածանցին. ինչպես՝ վախլուկ, խաբլուկ և այլն, սակայն -լուկ բաղադրյալ նվազափաղաքշական ածանցով կազմված բառերն առավել քիչ են, քան -լիկ ածանցով կազմվածները:

§ 561. —Ուլ ածանցող և նրան համանիշ այլ ածանցների բաղադրությամբ կազմվել են քիչ թվով նվազափաղաքական իմաստային երանգ ունեցող բառեր. *ինչպես՝ Սափուլ, Թաթուլ, զանգուլակ, սուրուլիկ: Խոսակցական լեզվում հանդիպում են նաև մամուլ (մայրիկ բառի իմաստով), պապուլ (պապա-ից) փաղաքական բառերը, որոնք գալիս են ռուսերենից (հմմտ. мамыля, папуля).*

§ 562. Անձնանունների վրա փաղաքական, մտերմական նշանակությամբ դրվում է նաև —ո ածանցը. *օրինակ՝ Արտո (Արտավազդ), Գալո (Գալուստ), Գուզո (Գուրգեն), Խաչո (Խաչատուր), Կարո, Կրպո (Կարապետ), Մկո (Մկրտիչ), Մարգո (Մարգարիտ), Սարո (Սարիբեկ), Սեթո (Սեդրակ), Վանո (Վահան), Վարսո (Վարսենիկ, Վարսիկ) և այլն:*

§ 563. Անձնանունների վրա վերոհիշյալ փաղաքական, մտերմական իմաստով դրվում է նաև —ուլ երանգավորող ածանցը. *ինչպես՝ Գարուլ (Գարեգին), Մարգուլ (Մարգարիտ), Վանուլ (Վահան), Տիգուլ (Տիգրանուհի), Փեփուլ (Փեփրոն) և այլն:*

Ծանոթ. — Հայկուլ, Սիրուլ, Վարդուլ անձնանունների —ուլ ածանցը առաջացել է Հայկանուլ, Սիրանուլ, Վարդանուլ և այլ անունների անուլ-ի ան հնչյունախմբի կրճատմամբ և նմանակությամբ տարածվել նաև այլ անձնանունների վրա (հմմտ. Վանուլ, Փեփուլ, Տիգուլ և այլն):

§ 564. Երանգավորող ածանցները արտահայտում են նաև խոսողի արհամարհական, նվազական, հեգնական վերաբերմունքը. *ինչպես՝ արվեստակ, գրչակ, իմաստակ, աշակերտիկ, բանաստեղծիկ, վեսիկ, ինտելիգենտուկ, մարդուկ, բզուկ, խղճուկ, բերթուկ (սխալվարային այդ թերթուկը հրճվանքով նկարագրեց Մենևրտի փախուստի մասին), ԵԵ) և այլն:*

Խ ո ս ք ի մ ա ս ա կ ե ռ տ - ի մ ա ս տ ա փ ո խ ա կ ա ն
ա ծ ա ն ց ն ե ռ

§ 565. Բուն ածանցների մեջ առավել մեծ տեղ են գրավում խոսքիմասակերտ-իմաստափոխական ածանցները: Սրանք փոխում են բառի և՛ իմաստը, և՛ նրա խոսքիմասային ու գործառական արժեքը (հմմտ. տուն-տնական, բեր-բերք և այլն): Այսինքն՝ խոսքիմասակերտ-իմաստափոխական ածանցները ունեն նաև քե-

բաղանական նշանակություն (կերտում են գոյականներ, ածականներ, բայեր, մակբայներ և այլն), քանի որ մասնակցում են նաև բառերի քերականական իմաստի ձևավորմանը՝ հաղորդելով ներանց տվյալ խոսքի մասին հատուկ քերականական հատկանիշներ: Այսպես՝ հերոս, խիզախ բառերից (ածականներից) —բարածանցով կազմվում են հերոսաբար, խիզախաբար, որոնք արդեն նշանակում են հերոսի, խիզախի նման կամ հերոսի խիզախի պես, այսինքն՝ մակբայներ են:

Գարուն, ծով, արև բառերից —ային ածանցով կազմվել են գարնանային, ծովային, արևային, որոնց —ային ածանցը հաղորդել է վերաբերության, պատկանելության իմաստ (գարնան, ծովին, արևին վերաբերող, գարնանը, ծովին, արևին հատուկ): Բացի նշված բառակազմական իմաստից, վերոհիշյալ ածանցը փոխել է նաև գարուն, արև, ծով գոյականների խոսքի մասային իմաստները՝ դրանք վերածելով ածական անունների:

Արդյունք, ծաղիկ, լույս բառերից —վոր և —վետ ածանցներով կազմվել են արդյունավոր, ծաղկավոր, լուսավոր, և արդյունավետ, ծաղկավետ, լուսավետ համանիշ բառերը: Այստեղ —վոր և —վետ ածանցների շնորհիվ ոչ միայն կազմվել են նոր իմաստով բառեր, այլև առարկայական իմաստ ունեցող բառերը (գոյականները) վերածվել են դրանց հատկանիշներն արտահայտող բառերի (ածականների): Իսկ —ություն ածանցը վեճ, վեճմ և շփեղ հատկանշային իմաստ արտահայտող բառերին հաղորդել է գոյականացնող և վերացական իմաստ, որով և ածական անունները վերածվել են գոյական անունների:

Խոսքիմասակերտ-իմաստափոխական ածանցները զուտ իմաստափոխական ածանցներից տարբերվում են ոչ միայն խոսքիմասակերտ նշանակությամբ. նրանց հատուկ են նաև այլ բնորոշ առանձնահատկություններ. այսպես՝ եթե իմաստափոխական ածանցները հիմնականում մենիմաստ են, ապա խոսքիմասակերտ իմաստափոխական ածանցների մեծ մասը բազմիմաստ է. այսպես՝ —անոց բազմիմաստ ածանցը ունի հետևյալ իմաստները. ա) տեղի (հմմտ. արհեստանոց, բանջարանոց, հիվանդանոց, գաղանանոց, չորանոց և այլն), բ) զգեստի, վրան կրելու առարկայի (հմմտ. գիշերանոց, հովանոց և այլն), գ) զանազան շափերի, ինչպես՝ դրամական (հմմտ. երեքանոց, կոպեկանոց, ռուբլանոց,

հարյուրանոց, տասանոց և այլն), ծանրության (հմմտ. լիտրանոց, գրամանոց, կիլոգրամանոց, փթանոց և այլն), ծավալային (հմմտ. հատորանոց, էջանոց և այլն)։

Մյուս էական յուրահատկությունը այն է, որ խոսքիմասակերտ իմաստափոխական ածանցներին բնորոշ է նաև կոնկրետացնող յուրահատկությունը, որից զուրկ են իմաստափոխական ածանցները, քանի որ դրվում են հիմնականում բառային սկզբնաձևերի, այսինքն արդեն կոնկրետ լեզվական միավորների վրա։

Ձուտ խոսքիմասակերտ-իմաստափոխական ածանցները քիչ են, քանի որ ածանցների մեծ մասը հիմնականում հանդես է գալիս երկու գործառույթով էլ՝ և՛ իմաստափոխական, և՛ խոսքիմասակերտ, այսինքն՝ որոշ բաղադրություններում իմաստափոխական, իսկ որոշներում՝ խոսքիմասակերտ-իմաստափոխական. այսպես՝ ալան ածանցը թշվառ-թշվառական, երկու-երկուական բառերում իմաստափոխական է, իսկ ժողովուրդ-ժողովրդական, գուսան-գուսանական և այլ բառերում՝ խոսքիմասակերտ-իմաստափոխական։

Բ. Քերականական-բառակազմական ածանցներ

§ 566. Հայերենի բառակազմական ածանցներից մի քանիսը հանդես են գալիս նաև քերականական դերով։ Դրանցից են.

§ 567. -Գույն. հայերենի այն քիչ թվով բուն ածանցներից է, որոնք ունեն քերականական նշանակություն։ Ժամանակակից հայերենում ցույց է տալիս ածականների գերադրական աստիճանը. օրինակ՝ բարձր-բարձրագույն, գեղեցիկ-գեղեցկագույն, լավ-լավագույն, խոշոր-խոշորագույն, հզոր-հզորագույն, մեծ-մեծագույն, խիստ-խստագույն, ազնիվ-ազնվագույն և այլն։

Ժամանակակից հայերենի արդի փուլում այս ածանցը իմաստի և կիրառության նկատելի փոփոխություն է ստացել և մի քանի կազմություններում սկսում է գիտակցվել նաև սոսկ բառակազմական նշանակությամբ, մոտավորապես այնպիսի նշանակությամբ, ինչպիսին ունեն ածականների մակարդակում գործածվող իմաստափոխական ածանցները (հմմտ. -վուն ածանցը)։

Լեզվի զարգացման վերջին շրջանում -գույն ածանցով շատ ածականներ ըմբռնվում են ոչ որպես գերադրական, այլ հատկա-

նիշի բարձր աստիճան արտահայտող բառեր (ածականներ)։ ինչպես՝ խոշորագույն («Հին Հունաստանի շատ խոշորագույն գործիչներ, մտածողներ անմիջականորեն մասնակցում կամ ներկա էին լինում խաղերին», ՀՖ), արժեքավորագույն («Անտիդետոնատոր քիմիական արժեքավորագույն նյութը սինթեզվել է ավտոմոբիլային վառելիքի հետ», ԵԵ) և այլն։ Սպորտային տերմինաբանության մեջ նույնիսկ գործածվում են քեթևագույն ֆաշ, ամենաքեթևագույն ֆաշ տերմինները, որոնցում գերադրական աստիճանի նշանակություն ունի միայն ամենա- մասնիկով կազմվածը (հմմտ. «Տոկիոյում փայլուն կերպով կարող են հանդես գալ Լոուզ եղբայրները (ամենաթեթևագույն և թեթևագույն քաշ)», ՀՖ)։

Իհարկե, անկախ այս հանգամանքից, -գույն ածանցի հիմնական նշանակությունը ածականի գերադրական աստիճան արտահայտելն է (հմմտ. «Գործարանը խոշորագույնն է հանրապետությունում», «Նա լավագույնն է դասարանում» և այլն)։

§ 568. Ամեն(ա)- իբրև ածականների գերադրական աստիճան կազմող ածանց առավել լայն տարածում գտավ և ակտիվացավ ամեն(ա)- մասնիկը, որը գերադրական աստիճան է կազմում գրեթե բոլոր որակական ածականներից. ինչպես՝ ամենաերկար, ամենաբարձր, ամենամեծ, ամենավերջին, ամենազարգացած, ամենալավ, ամենաարժեքավոր, ամենագեղեցիկ և այլն։

Մանր. — ամեն(ա) ածանցն առաջացել է համանուն դերանունով և ածականով բաղադրված բարդություններից, որոնցում մթազնեկ է ամեն դերանվան իմաստը և ածական գերադաս անդամով կազմված տվյալ բարդություններում այն վերածվել է գերադրական (քերականական) իմաստ արտահայտող ածանցի։ Այն այժմ էլ իբրև բարդության բաղադրիչ առկա է դերանուն + բայարմատ, դերանուն + գոյական կաղապարներով կազմված սակավաթիվ բարդություններում (հմմտ. ամենատես, ամենակեր, ամենապոեմ և այլն)։

Ամեն(ա)- ածանցի քերականական և բառակազմական դերի ակտիվացման և ընդլայնման մասին է խոսում հիշյալ մասնիկի ածականների ոլորտից նույն նշանակությամբ դերանունների ոլորտը անցնելու փաստը. այսպես՝ գեղարվեստական գրականության մեջ հանդիպում են ամեն(ա)- ածանցի դերանունների հետ գերադրական նշանակությամբ բաղադրվելու օրինակներ. ինչպես՝

«Դու հենքի մեջ ամենահինը, Դու ի՛մը, ի՛մը ամենաիմը, ես քո բողբոջը, ծիլը, կոկոնը՝ ես քոնը, քոնը ամենափոքր» (Համո Սահյան, *Հայրենիք*):

Ամեն(ա) ածանցն ունի այն յուրահատկությունը, որ ի տարբերություն մի շարք դրական նախածանցների և ամեն առաջին բաղադրիչով բաղադրված բարդ բառերի, ձայնավորով սկսվող բառերից առաջ պահպանում է ա հոդակապը. ինչպես՝ ամենաազնիվ, ամենաակտիվ, ամենաուշիմ, ամենաընտիր, ամենաուժեղ, ամենազտակար և այլն:

Մանր. — Ժամանակակից հայ քերականական աշխատություններում ածականի համեմատության նվազական աստիճանացուց տվող ածանց է դիտվել -վուն բառակազմական ածանցը¹¹. Սակայն -վուն ածանցով կազմված բառերը ավելի բառակազմական նշանակություն ունեն, արտահայտում են որևէ հատկանիշին նման, մոտիկ իմաստները, թեև նրանցում գիտակցվում է նաև որևէ հատկանիշի ոչ լիակատար շափով նմանվելու իմաստը (մասնավորապես գույնի հատկանիշ արտահայտող բառերի մեջ. հմմտ. սևավուն, կարմրավուն, սպիտակավուն, դեղնավուն և այլն), սակայն հենց այն հանգամանքը, որ -վուն ածանցը գործածվում է սահմանափակ թվով ածական անունների մեջ, նույնպես վկայում է, որ այն չի կարող ներկայացնել ածականի նվազական բաղադրատեղան աստիճանը կամ համապատասխան քերականական կարգ:

§ 569. Քերականական-բառակազմական ածանցներ են հիմնականում բայի կերպածանցները և սեռածանցները (-վ, -ցն, -ատ, -ոտ, -տ, -կոտ, -ո և այլն): Սակայն սրանց քերականական և բառակազմական նշանակությունները հավասար չեն. մի մասում ընդգծվում է քերականականը (հմմտ. -վ), իսկ մյուսներում՝ բառակազմականը (հմմտ. -ատ, -ոտ, -տ, -կոտ, -կլտ, -ո և այլն):

§ 570. -վ սեռածանցը հանդես է գալիս քերականական-բառակազմական դերով և ներգործական ու պատճառական բայերից կազմում է կրավորական սեռի բայեր. ինչպես՝ նվիրել-նվիրվել,

¹¹ Տե՛ս Հ. Անտոյան, *Վերականգնություն Հայոց լեզվի*, հ. 1, 1953, էջ 59—60: Ա. Մուրվալյան, *Հայոց լեզվի բառային կազմը*, 1955, էջ 361: Հ. Օհանյան, *Ածական անունը ժամանակակից հայերենում*, 1962, էջ 48:

ջարդել-ջարդվել, խմել-խմվել, կարդացնել-կարդացվել, բոցնել-բոցվել, հիշեցնել-հիշեցվել և այլն: -Վ ածանց ունեցող բայերը կոչվում են կրավորական բայեր:

Կրավորական բայերից ոչ բոլորն են կրավորական սեռի. այսպես՝ սանրվել, լվացվել, հագնվել բայերը չեզոք սեռի բայեր են:

Կրավորական սեռածանց ունեցող մի շարք բայերում՝ գծվել, բնակվել, զբաղվել, գանգառվել, գունատվել, զմայլվել, թափնվել, համարձակվել, սխալվել և այլն, -վ ածանցն ունի սոսկ բաղադրական-բայականական նշանակություն, և վերոհիշյալ բայերը կրավորաձև չեզոք սեռի են:

§ 571. Վերջին տասնամյակներում -վ ածանցը աշխուժացավ բառակազմական (բայակերտական) նշանակությամբ: Այն մասնակցում է ոչ միայն որոշ չեզոք բայերի բայահիմքերի բաղադրությանը (հմմտ. զբաղվել, բնակվել և այլն), այլև անվանական հիմքերից (գերազանցապես գոյականական) մի շարք նոր բայերի կազմությանը. ինչպես՝ աղբյուրվել, ալիքվել, ակունքվել, ամրոցվել, ամբոխվել, երամվել, կամարվել և այլն, որոնցում -վ ածանցը քերականական նշանակություն չունի, այլ բառակազմական-ոճական և բնորոշ է մեծ մասամբ գեղարվեստական լեզվին:

§ 572. Պատճառական -ցն (-եցն, -ացն) ածանցը արտահայտում է բայի գործողության պատճառականություն, այսինքն՝ գործողությանը հաղորդում է մեկ ուրիշի կողմից այդ գործողության կատարման ընթացքին միջնորդելու, ներգործելու գաղափար (հմմտ. նստել-նստեցնել, խոսել-խոսեցնել և այլն):

Հայոց լեզվի զարգացման սովետական շրջանում այս ածանցը խիստ ակտիվացավ փոխառյալ հիմքերով նոր բայեր կազմելում. ինչպես՝ կոորդինացնել, կոռպերացնել, մոբիլիզացնել, էվակուացնել, վուկանացնել, օկուպացնել և այլն, որոնց անվանական հիմքերը ևս փոխառյալ են (կոորդինացիա, կոռպերացիա, մոբիլիզացիա, էվակուացիա, վուկանիզացիա, օկուպացիա և այլն)¹²: Սրանցում -ացն ածանցի աց տարրը համընկնում է վերոհիշյալ անվանական հիմքերի -աց հնչյունախմբի հետ (հմմտ.

¹² Տե՛ս Գ. Սեափ, Ժամանակակից Հայոց լեզվի դասընթաց, 1955, էջ 11: Ա. Աբրահամյան, *Նշված աշխ.*, էջ 132:

վուրկանիզացիա, էվակուացիա և այլն) և դառնում մի տեսակ կիսափոխառյալ ածանց. այստեղ –ացն ածանցի պատճառական կամ քերականական նշանակությունը փոքր-ինչ թուլանում է և այն ձեռք է բերում նաև բառակազմական (բայակերտական) արժեք, մանավանդ, որ վերոհիշյալ բայերը հայերենում շունեն իրենց զուգահեռ անածանց ձևերը (հմմտ. կոորդինել, էվակուանալ, կոոպերել և այլն), ինչպես որ ունեն ակտիվանալ, նորմալանալ, պասիվանալ և այլ բայերը¹³:

§ 573. Ատ, –ոտ, –տ, –կոտ բայածանցները մի շարք բայարմատներից կազմում են գործողության սաստկական երանգ ունեցող բայեր և արտահայտում են կրկնապատկված, բազմապատկված գործողության իմաստ. ինչպես՝ կտրատել, ջարդոտել, ցատկոտել, գջլտել, կծոտել և այլն: Այսպիսի բայերը կոչվում են բազմապատկական բայեր:

Սաստկական բայածանց է համարվում –ատակ–ը՝ կաւմաւտակել, փայլատակել բայերի մեջ:

Եթե կրավորական և պատճառական բայերում (չհաշված կրավորաձև չեզոք բայերը) գերիշխում է առավելապես քերականական նշանակությունը, ապա բազմապատկական բայերում քերականական և բառակազմական նշանակությունները հավասարապես են հանդես գալիս (հմմտ. ցատկոտել, թռչկոտել, նստոտել և այլն):

§ 574. Հայերենում կան սաստկական-բազմապատկական երանգ արտահայտող մի շարք ածանցներ, որոնք կրում են բարբառային երանգ և առավելապես բնորոշ են ժողովրդախոսակցական լեզվին: Սրանք գործողության սաստկության, ուժգնության երանգ արտահայտող ածանցներ են. ինչպես՝ –ո՝ ճանկել–ճանկել, ճկել–ճկել, –կ՝ խցել–խցել, պոռթկալ, ծեծկել, –խ՝ ջնջել–ջնջել և այլն:

§ 575. Գործողության սաստկության և կրկնակիության երանգն առավել ընդգծելու համար հաճախ վերոհիշյալ ածանցները միանում են միմյանց կամ այլ ածանցների (հանդես հն գալիս խմբերով). ինչպես՝ –կլտ՝ բոցկլտալ, կայծկլտալ, ճեծկլը–

¹³ Տե՛ս Ա. Աբրահամյան, *Նշված աշխ.*, էջ 132: Ս. Ա. էլյոտե, *Բառապաշարի հարստացումը ածանցման միջոցով*, «Հայոց լեզվի զարգացումը սովետական շրջանում», էջ 109–110:

տալ¹⁴, -աւ՝ պոկոտել, թափոտել, -կոտ՝ ծեծկոտել, կոխկոտել, վոտ՝ գզվոտել, վազվոտել, վտ՝ հոտվոտել, պահվոտել, -րճ՝ մխրճել, -սկ՝ սրսկել, -ոսկ՝ սողոսկել, -ստ՝ դնփստել, լպստել, -ոտոր՝ շանգոտորել, -շտ՝ խառնշտել, կովշտել, -նդ՝ մթնդել, հրնդել, վը-որնդել և այլն:

Սրանցից որոշ բայերում գերակշռում և առավել ընդգծվում է բառակազմական նշանակությունը. օրինակ՝ -նդ (մթնդել-հրընդել), -կ (խցկել, ծեծկել), -խ (չնջխել. այստեղ սաստկական իմաստի հետ, -խ ածանցը ջնջել բային ավելացրել է նոր՝ «ջարդել, ապանել» իմաստները) և այլն:

Մանր. — Վերոհիշյալ բազմապատկական ածանցները իրենց նշանակությամբ մոտ են ռուսերենի բայական նախածանցներին. որոնք հավասարապես և՛ քերականական նշանակություն ունեն, և՛ բառակազմական. այսպես՝ писать—написать, думать—подумать և այլն:

§ 576. Ամփոփելով այս բաժինը, կարելի է ասել, որ երեք տիպի ածանցներն էլ ունեն որոշ ընդհանրություններ, որ դրսևորվում է տարբեր չափերով: Այսպես՝ բուն բառակազմական ածանցներից քերականական-բառակազմական ածանցներին առավել մոտենում են իմաստափոխական ածանցները: Նրանց միջև ընդհանրությունը արտահայտվում է հետևյալ հատկանիշներով:

ա) Երկու տիպի ածանցներն էլ չեն մասնակցում ածանցվող հիմքերի կամ բառերի խոսքիմասային իմաստների փոփոխությանը և գործառում են հիմնականում մեկ խոսքի մասի ոլորտում, մինչդեռ խոսքիմասակերտ-իմաստափոխական ածանցները տարբեր ակտիվությամբ և տարբեր չափերով կարող են դրվել մի քանի խոսքի մասերի վրա և կազմել մեկ կամ մի քանի խոսքի մասային իմաստ ունեցող բառեր: Այսպես՝ խոսել բայից կազմվում են խոսվել և խոսեցնել բայաձևերը, որոնցում -վ և -ցն (-եցն) ածանցները խոսքիմասային իմաստների փոփոխություն չեն առաջացրել: Այդպես էլ դառն, տուն, գիծ բառերը նվազափաղաքական ածանցների ստանալով (հմմտ. դնչիկ, տնակ, գծիկ) չեն փոխում իրենց խոսքիմասային իմաստները: Բառերի խոսքիմասային իմաստների փոփոխությանը մասնակցում են խոսքիմասակերտ-իմաստափո-

¹⁴ Սրանք գործածական են գրական հայերենում:

խաղան ածանցները (հմմտ. թե-թեալոր, գիծ-գծալոր, գծային, ընկեր-ընկերություն, ընկերական և այլն):

բ) Երկու տիպի ածանցներն էլ մենիմաստ են:

Երեք տիպի (իմաստափոխական, խոսքիմաստակերտ-իմաստափոխական և քերականական-բառակազմական) ածանցների համար էլ բնորոշ է հիմնականում իմաստափոխական յուրահատկությունը և սկզբնաձևերին միանալու սահմանափակությունը. հրեք տիպի ածանցներն էլ իրենց գործառության ոլորտում իսկ չեն կարող դրվել ցանկացած հիմքի վրա. այսպես՝ -իկ ածանցը չի կարող դրվել բոլոր գոյականների վրա. ինչպես՝ խելֆիկ, պատիկ, երեխայիկ, մտֆիկ և այլն: Նույնը և -ալուր ածանցով կազմվում են մտավոր, հոգևոր, բայց ոչ՝ խելավոր, ուշավոր:

Այս տեսակետից միատեսակ հարաբերության մեջ չեն սեռածանցները. այսպես՝ պատճառական -ցն (-եցն, -ացն) ածանցը դրվում է առավել մեծ թվով բայերի վրա, հիմնականում չեզոք և մասամբ էլ ներգործական (հմմտ. խոսել-խոսեցնել, տեսնել-տեսցնել, հիանալ-հիացնել, սակայն չի լինի հրավիրեցնել, կառուցեցնել, գրեցնել, մուծեցնել և այլն): Կրավորական -վ ածանցը դրվում է հիմնականում ներգործական սեռի բայերի վրա, ինչպես՝ սիրել-սիրվել, խմել-խմվել, նկարել-նկարվել, հրավիրել-հրավիրվել և այլն, սակայն չի կարելի կազմել դողալ-դողացվել, վազվել և այլն: Բազմապատկական ածանցները առավել քիչ թվով բայահիմքերի են միանում և այս տեսակետից ոչ մի օրինաչափության չեն ենթարկվում, այսինքն չի կարելի ասել, թե կոնկրետ ո՞ր սեռի բայահիմքերի վրա են դրվում. օրինակ՝ չի կարելի կազմել մուծոտել (մուծել-ից), խմոտել և այլն:

Նշանակում է, այս հատկանիշով (ածանցվող հիմքերին միանալու սահմանափակությամբ) բազմապատկական կերպածանցները բուն բառակազմական ածանցներին ավելի են մոտ, քան սեռածանցները:

ԱՄԱՆՑՆԵՐԻ ԴԱՍԱԿԱՐԳՈՒՄԸ ԸՍՏ ԴԻՐՔԻ

§ 577. Ըստ բառի մեջ ունեցած դիրքի, ածանցները բաժանվում են երեք խմբի՝ նախածանցներ, միջածանցներ և վերջածանցներ: Ժամանակակից հայերենում գործառում են հիմնականում

նախածանցները և վերջածանցները, ըստ որում գերակշռում են վերջածանցները:

Ն ա խ ա ծ ա ն ց ն ե Ր

§ 578. Նախածանցները դրվում են հիմնական ձևույթներից առաջ և հանդես են գալիս միայն եզրային դիրքում:

Ժամանակակից հայերենի նախածանցները, ըստ իրենց ընդհանուր իմաստի, կարելի է բաժանել երկու խմբի՝ ժխտական և դրական:

Մանր.— Հին հայերենը բացի ժխտական նախածանցներից, ունեցել է ընդամենը մի քանի դրական նախածանցներ (հմմտ. անդր-, համ-), սակայն 5—7-րդ դարերում հունաբան դպրոցի հեղինակները ստեղծեցին մի շարք դրական նախածանցներ, որոնց մեծ մասը հաստատորեն մտավ հայերենի բառային կազմի մեջ՝ դառնալով նրա հարստացման և համալրման կարևոր միջոց:

Ժ խ տ ա կ ա ն ն ա խ ա ծ ա ն ց ն ե Ր

§ 579. Ժխտական նախածանցները հայերենի բուն նախածանցներն են, որոնք բնորոշ են հայերենի զարգացման բոլոր շրջաններին:

Ժխտական նախածանցներն են՝ ան-, ապ-, դժ-, տ-, չ-:

§ 580. Ան- նախածանցը ամենակենսունակ ժխտական նախածանցներից է. այն ժխտական և բացասական իմաստով ածականներ է կազմում հետևյալ խոսքի մասերից.

ա) Գոյականներից կազմում է ժխտական՝ «որևէ բան չունենալու», «որևէ բանից զուրկ լինելու» իմաստով ածականներ. ինչպես, օրինակ՝ անաւուն, անամոք, անգուրք, աննշան, անբիծ, անգործ, անմայր, անհավատ, անգույն, անեղևույթ, անզարդ, անխելք, անծայր, անհոգի, անհրապույր, անմեղ, անընկեր, անօրեն, անկարգ և այլն:

բ) Ածականներից կազմում է ժխտական և բացառողական հատկանշային իմաստ արտահայտող ածականներ. ինչպես՝ անազնիվ, անբարոյական, անբնական, անընդունակ, անկայուն, անկիրք, անպիտան, անխիշաղար, անհամարձակ, անսովոր, անհաստատ, անվճռական, անխոհեմ և այլն:

Ան- նախածանցը առանձնապես կենսունակ է -ելի վերջածանց ունեցող բառերի հետ. ինչպես՝ անբաժանելի, անբուժելի, անգնահատելի, անընկնելի, անընդունելի, անխախտելի, անխոցելի, անլուելի, անհերքելի, աններելի, աննկատելի, աննախանձելի, անվստահելի, անտանելի, անմեղելի, անփակտելի և այլն:

գ) Բայարմատներից, բայահիմքերից կազմում է ածականների հարակատար և ենթակայական դերբայների ժխտական ձևերի նշանակությամբ. ինչպես՝ անակնկալ (անսպասելի, չսպասվող), անամոք (չամոքվող), անանց, անավարտ (չավարտված), անգետ, անզգա (չզգացող), անաշու, անմեռ, անմոռաց, աննկատ, անսպառ, անսովոր, անվարժ, աներեւ, անլուր, անհամբեր, անխախտ և այլն:

Մանրոթ.— -ելի վերջածանց ունեցող ածականներից շատերը նույնպես ան- նախածանցով ստանում են ենթակայական և հարակատար դերբայների ժխտական իմաստ. ինչպես՝ անասելի, անպատմելի, անհերքելի, անլսելի և այլն:

դ) -ում ածանցով վերջացող մի շարք բայանուններից և -ել, -ած վերջածանցներով կազմված մի քանի դերբայներից կազմում է ածական առուններ, որոնք առավել բնորոշ են բանավոր խոսակցական լեզվին. ինչպես՝ անկտրել, անկոտրում, անհատնում, անզիջում, անխնդում, անզարգացած, անկարգացած, անշափել, անմտածել և այլն:

§ 581. Ան- ածանցով կազմված բառերը թեև ընդհանուր առմամբ արտահայտում են ժխտական իմաստ, սակայն դրանով կազմված մի շարք բաղադրություններին ածանցը հաղորդում է դրական իմաստ. սրանք այն բառերն են, որոնց սկզբնաձևերը բացասական իմաստային երանգ են արտահայտում և ան- նախածանցը, ժխտելով ու բացասելով այդ նշանակությունը (բացասական), դրանք վերածում է դրական իմաստ ունեցող բառերի. ինչպես՝ կեղծ-անկեղծ, երեւ-աներեւ, խախտ-անխախտ, թերի-անթերի, բիծ-անբիծ, եղծ-անեղծ, հիշաչար-անհիշաչար, աշատու-անաշատ և այլն:

§ 582. Ան- նախածանցով և «ունեցողի» նշանակությամբ մի շարք վերջածանցներով (հմատ. -եղ, -ուն, -(ա)վոր, -անի և այլն) բաղադրված բառերը կազմում են իմաստային հակադիր

զույգեր. ինչպես՝ մեղավոր-անմեղ, համեղ-անհամ, ուժեղ-անուժ, նկատելի-աննկատելի, ողորմելի-անողորմ, հագնեալ- անհագ, պատկառելի-անպատկառ, կանոնավոր-անկանոն, հնարավոր-անհնար, արժանի-անարժան, գիտուն-անգետ, կենդանի-անկենդան, զգայուն-անզգա և այլն: Ստացվում են «ունեցողի» և «չունեցողի» հակադիր նշանակութուն արտահայտող բառեր:

Ժխտական նախածանցները, ի տարբերություն դրական նախածանցների մեծ մասի, մասնակցում են բառերի խոսքի մասային իմաստների կազմությանը՝ սկզբնաձևերին հաղորդելով հատկանշային իմաստ (հմատ. հուն-անհուն, բիծ-անբիծ և այլն):

§ 583. Ժամանակակից հայերենում –ան նախածանցով պահպանվել են այնպիսի բաղադրություններ, որոնց արմատների իմաստը արդի հայերենում ինչ-որ չափով մթազնած կամ հրնացած է, ինչպես, օրինակ՝ անաղարտ, անաչառ, անզգամ, անդուլ (անդադար), անեղծ, անլուր (չսված), անմեկին (անմեկնելի, անբացատրելի), աննողդողդ (անսասան, հաստատ), անշեջ, անողոճ, անպանույն (պարզ, համեստ), անփակտելի (չլուծվող, չքանդվող, չբաժանվող), անվեճեր (անվախ, աներկյուղ), անֆթիր (անթարթ), ամբարիշտ, անհեթեթ, աննռնի (խոշոր մեծություն ունեցող, սգեղ, տձև) և այլն: Սրանցում արմատի իմաստի մթազնման և հնացման աստիճանը բոլոր բառերում միատեսակ և հավասար չէ. նրանցից շատերը (ճռնի, հեթեթ, բարիշտ, վեհեր, պաճույճ և այլն) վաղուց արդեն(դեռևս հին հայերենում) զրկվել են ինքնուրույն գործածությունից և կոնկրետանում ու գործածություն են գտնում միայն ան- նախածանցի շնորհիվ: Առանձին դեպքերում այս տիպի ածանցավոր բառերի իմաստներն այնքան են մթազնած, որ ազդել են նաև ան- նախածանցի իմաստի վրա, որի հետևանքով վերջինս ևս իմաստի մթազնում է ապրել ու դարձել քարացած ածանց: Արդյունքը եղել է այն, որ մթազնել է ամբողջ բաղադրությունը և վերածվել պարզ կաղմության կամ սկզբնաձևի. այսպես՝ անագորույն (գորով, գութ շունեցող), անդուր (հին, դիր, դոյր բառից = հանգիստ, դյուր հաճելի), անդունդ (դունդ-հատակ, խորք) բառերի իմաստների մթազնման և նախածանցի քարացման պրոցեսն սկսվել է շատ վաղուց, և նրանց կազ-

մության բաղադրական բնույթը վեր է հանվում միայն հիշյալ բառերի ստուգաբանությամբ:

§ 584. Ապ- ածանցը քիչ գործածական ժխտական նախածանցներից է. նրանով հնից հայտնի են միայն ապաշնորհ, ապարդյուն, ապերջանիկ, ապերասան (անսանձ), ապերախտ, ապիկար, ապուշ, ապահով բառերը:

Սակայն դեռևս մեր լեզվի նախասովետական շրջանում և սովետական շրջանի սկզբներից գործածվում էին ապազգային, ապաղասակարգային, ապաշարժային, ապապրելտաբացում և այլն, որտեղ ապ- նախածանցը թեև ունի ժխտական իմաստ (հմտ. ապազգային- ոչ ազգային), սակայն փոքր-ինչ այլ երանգով (հեռացում, դուրս), քան ապաշնորհ, ապաբախտ և այլն, որոնցում ժխտականի իմաստը հավասար է ան- ժխտական ածանցի իմաստին (հմտ. ապաբախտ—բախտ չունեցող, անբախտ և այլն):

Այժմ ժխտական —ապ ածանցը առավել ակտիվ է «տվյալ վիճակից հանել, հեռացնել, դուրս բերել»¹⁵ իմաստներով. ինչպես՝ ապափողարկել, ապամոնտաժել, ապակենտրոնացում, ապառազմակենցում, ապակողմնորոշում, ապառակավորում, ապակոնսերվացում (ՍՀ), ապագադութացում (ՍՀ), ապաշրթնայնացում («Բանբեր համալսարանի»), ապադրամատիկ և այլն:

§ 585. Դծ- ժխտական նախածանցով կազմվել են քիչ թվով բառեր: Դրանցից են՝ դժբախտ, դժկամ, դժգոհ, դժգույն, դժպատեհ, դժկերպ և այլն:

Մանր.— Դժնդակ, դժվար, դժխեմ և դժոխք փոխառյալ բառերում դծ-հնչյունախումբը թեև բառերին բացասական իմաստ է հաղորդել, սակայն նշված բառերի արմատների իմաստները չեն գիտակցվում ժամանակակից հայերենում, և դրանցում դծ-ը չի դիտվում իբրև ածանց, թեև ծագումնաբանորեն կապված է միևնույն դժ (պրակ. վատ, չար) արմատի հետ:

§ 586. Տ- նախածանցով կազմվել են սակավաթիվ բառեր. ինչպես՝ տգետ, տգեղ, տհաս, տկար, տձև, տհաճ, տմարդի, տրֆենել և այլն:

¹⁵ Այս իմաստը գալիս է դեռևս հունարան հեղինակներից, որոնք հին հայերենի ապ- ժխտական մասնիկին են վերագրել նաև հունարենի α-πο նախածանցի նեոացում, բաժանում, վերադարձ նաև ժխտում իմաստները:

Տ- նախածանցը քարացած է տխուր (հին խուր արմատից, համտ. խրախճանք), տֆնաջան, տխմար բառերում:

§ 587. Չ- ածանցով կազմվել են քիչ թվով բառեր. ինչպես՝ չհաս, չբեր, չտես, չխոսկան, չկամ, չունևոր և այլն:

Մանոթ.— Չ-ն որպես ժխտական մասնիկ այժմ գործառուում է բայերի ժխտական ձևերը կազմելիս. ինչպես՝ չգնալ, չխոսել, չաղմրկել և այլն:

Դրական նախածանցներ

Ժամանակակից հայերենի դրական նախածանցները հետևյալներն են՝

§ 588. Անդր- . ունի «դեպի այն կողմ, այն կողմում» բառակազմական իմաստը: Այս ածանցով ժամանակակից հայերենում գործածական են անդրադարձ, անդրադառնալ, անդրավարտիկ, անդրաշխարհ/իկ, անդրբևեռ¹⁶, անդրկայաբանային, անդրկարպատյան, անդրկասպյան, անդրջրհեղեղյան, Անդրկովկաս, անդրադաֆային, անդրովկիանյան, անդրվոլգյան, անդրսիբիրյան, անդրկովիսյան և այլն, այլև նորակազմ անդրուրանային («Սինթեզվել են ևս 12 անդրուրանային էլեմենտներ», ԵՅ) բառը:

§ 589. Առ- . հին հայերենում գործածվել է իբրև նախդիր՝ դրվելով որոշ հոլովների ու բայերի վրա: Հունաբան հեղինակների կողմից այն գործածվել է իբրև ածանց՝ պահելով նախդրի ունեցած «գործողության ուղղություն», «դիմում», «դադարում», «որևէ բանի մոտ գտնվելը», «տեղ» (մոտ, վրա, վրան, առաջ, առաջը, դիմացը) իմաստները: Այս ածանցով կազմված մի շարք բառերում ածանցը այնքան սերտորեն է ձուլվել ածանցվող բառերին, որ նրա ածանց լինելը այլևս չի գիտակցվում. ընդ որում այս ձուլման պրոցեսը որոշ կազմություններում ավարտվել էր դեռևս հին հայերենում. դրանցից են՝ առանձին, առանց, առաջ, առափել, առեղծված, առողջ, առույգ, զառամել, զառանցել, զառիվայր (վերջին կազմություններում առ- նախդրին միացել է

¹⁶ Անդր- նախածանցը սկզբնաձևերին միանում է մեծ մասամբ առանց հոդակապի, իսկ փոխառյալ հիմքերին՝ գերազանցապես անհոդակապ ձևով:

նաև գ- նախդիրը) և այլն: Ժամանակակից հայերենում այս ածանցող գործածական են նաև առերես, առերեսում, առգրավել, առկայծել, առհասարակ, առհավետ, առծեռն, առնմանություն, առինքնել, առլեցուն և այլն:

Սովետական շրջանում այս ածանցը իմաստի աշխուժացում և կենսունակություն է ձեռք բերել. սրանով կազմվել կամ ակտիվ գործածություն են ստացել առափնյակ, առբերիչ, (Գարուն), առծայնույթ (Սով. գրակ), առնոս, առծգում (Վերականգնվեցին տիեզերանավի կոշտ առծգում և նրանց էլեկտրական շղթաների միացում», ՍՀ), առբերում, առդիր, առնակատում (Վկյ հեշտությամբ կարող էր դառնալ դեպի լարված առնակատումը», ՍՀ), առնարկի և այլ նոր բառեր:

§ 590. Արտ- (առաջացել է արտաֆ-արտաֆին բառից = դուրս, դրսում). ժամանակակից հայերենի կենսունակ նախածանցներից է: Նրանով կազմվել են արտագրել, արտագնաց («Ավարտվեց ՄԿԿ-ի ապագաղութացման կոմիտեի արտագնաց նստաշրջանը», ՍՀ), արտանկարել, արտատպել, արտաշնչել, արտածել, արտասանել, արտառոց, արտահագուստ և այլն: Նոր կազմություններ են արտագատվել, արտակենտրոն, արտավիժել, արտերկրային («Մարդկության համար կարող են դրական հետևանքներ ունենալ կոնտակտները արտերկրային քաղաքակրթությունների հետ», ԵՊ), արտանետվել («Իսկ մյուսները հարևան մոլորակների ձգողության տակ արտանետվել են», ՍՀ), արտակորվել, արտավիժել և այլն:

§ 591. Բաղ- (առաջացել է հին բաղ արմատից. հմմտ. բաղկանալ, բաղնդ, զբաղվել և այլն). կազմել է սակավաթիվ բառեր. խնչպես՝ բաղադրություն, բաղդատել, բաղնյուսել և այլն:

§ 592. Բաց-. կազմվել է գրաբարյան ի բաց մակրայից (= հեռու, բացի, դուրս, մի կողմ): Այս նախածանցով հայտնի են բացականչել, բացակայել, բացահայտել, բացառություն, բացառել, բացառություն, բացազատել և այլն:

§ 593. Գեր-. նշանակում է վեր, ավելի բարձր, բարձրագույն (հին հայերենի գեր ի վերո = ավելի վեր, շատ ավելի նախդիր-մակրայից): Այս նախածանցը ժամանակակից հայերենի ամենակենսունակ նախածանցներից է: Սրանով հայտնի են գերակատարել, գերահրաշ, գերահռչակ, գերանել, գերմարդ, գերատեսուչ.

գերապատիվ, գերաբազ, գերբարակ, գերթույլ, գերլաբում, գերի-
րական, գերխոր, գերհնչունային, գերհզոր, գերձայնային, գեր-
նշգրիտ, գերնեպրնբաց, գերկարնալիք, գերնոր, գերսեղմ, գեր-
ցածր և այլն:

§ 594. Դեր-. նշանակում է փոխանակ, փոխարեն (մեկի,
մի բանի տեղը): Այս ածանցով հայտնի են քիչ թվով բառեր. ինչ-
պես՝ դերանուն, դերբայ:

§ 595. Ենթ-. նշանակում է տակ, տակը, ցած. համանիշ է
ստոր-նախաձանցին: Ենթ— նախաձանցով կազմվել են ենթադր-
ել, ենթակոմիտե, ենթասպա, ենթակա, ենթավարպետ, ենթա-
ստամոխային, ենթամաշկային, ենթակեղևային, ենթաձուռտային,
ենթախումբ, ենթաշրջան, ենթագիտակցություն, ենթակայան, են-
թատեսակ, ենթացանկ, ենթաշեփ, ենթահանձնաժողով, ենթաթե-
մա, ենթատեսուտ, ենթասյուծե, ենթահամակարգ, ենթաձևույթ,
ենթահարց¹⁷ և այլն:

§ 596. Ընդ- (առաջացել է հին հայերենի ընդ՝ տակը նախ-
դրրից). սրանով կազմվել են՝ ընդառաջ, ընդարմանալ, ընդգծել,
ընդգրկել, ընդդեմ, ընդդիմանալ, ընդլայնել, ընդհարվել, ընդհա-
տել, ընդհուպ, ընդհանուր, ընդհատակ, ընդունակ, ընդմիջել,
ընդվզել, ինչպես նաև՝ ընկեր (ընդ-կեր), ընկրկել (<ընդկրկել,
կրունկ արմատից. հմմտ. կրնկակոխ), ըմբռնել (ընդբռնել>ըն-
բռնել>ըմբռնել) և այլն: Ընդ ածանցով նորակազմ են ընդգետ-
նյա, ընդջրյա, ընդծովյա բառերը:

§ 597. Հակ-. առաջացել է հակել, հակառակ բառերից (հու-
նարեն ռոտի նախաձանցի նմանակություն): Սրանով կազմվել և
կազմվում են բազմաթիվ բառեր. օրինակ՝ հակադարձ, հակագրոհ,
հակազդել, հակակրանք, հակահարված, հակամետ, հակաճառել,
հակամարտություն, հակասություն, հակաթույն, հակաֆաշիստ,
հակափաստարկ, հակամիջոց, հակամարմին, հակաբիոտիկ (ան-
տիբիոտիկ) և այլն:

§ 598. Համ-. ժամանակակից հայերենում հանդես է գալիս
երկու ածանցային իմաստով.

¹⁷ Վերջինները նորակազմ են:

ա) նույն, նման, միևնույն, մեկ, միասին. *ինչպես՝* համագյուղացի, համադաս, համադասություն, համադրել, համերկրացի, համախոհ, համակարծիք, համամիտ, համաբանություն, համակերպություն, համակեցություն, համազարկ, համաֆայլ, համակրել, համաձայնություն, համանուն, համանիշ, համատրոփ, համատիպ, համատիպար, համահեղինակ, համաժամանակյա, համասեռություն (*իզոմորֆիզմ*) և այլն:

բ) Հանուր, համայն, բոլոր, ամբողջը, ամբողջովին *նշանակություններով*. *օրինակ՝* համագումար, համալսարան, համաժողով, համաձուլյլ, համակարգ, համակառույց, համահայաստանյան, համամիութենական, համաշխարհային, համապարփակ, համառուսական, համատարած, համապետական, համակենտրոնացում և այլն:

Հայերենի զարգացման սովետական փուլում առավել ընդլայնվեց այս ածանցի երկրորդ *նշանակությունը* և առաջացան մի շարք նոր բառեր. *ինչպես՝* համասարփ, համապատկեր, համակողմանի, համալիր, համահարթում, համաշինարարական, համանախագահ և այլն:

Մանոր.— Այս ածանցը մի քանի բառերում հանդես է գալիս հնչյունափոխված (*ամ, հան*) ձևով. *ինչպես՝* ամբառնալ (*համբառնալ*), ամփոփ (*արմատն է փոփ. հմմտ. սփոփել*), հանդեսլ, հանդիպել, հանուր և այլն:

§ 599. Հոմ— նախածանցը ստեղծվել է հունարենի $\nu\mu\omicron$ նախածանցի փոխարեն՝ արդեն եղած վերոհիշյալ համ— ածանցի ձևափոխությունից (*համ > հոմ*), սակայն հոմ նախածանցը կենսունակություն չգտավ հայերենում, քանի որ այդ միևնույն իմաստով արդեն կենսունակ և գործածական էր համ նախածանցը: Հոմ— նախածանցով ժամանակակից հայերենում պահպանվել է հոմանիշ բառը:

§ 600. Հար— (գրաբարյան հար արմատից). իբրև նախածանց պահել է ա) կցված, կից, հետո, միասին և բ) միշտ, անընդհատ, անդադար, շարունակ *նշանակությունները*: Առաջին *նշանակությամբ* կազմվել են հարաբերել, հարաբերություն, հարադրել, հարադրություն, հարաձգական, հարակից և այլ նախածանցավոր

բառերը, իսկ երկրորդով՝ հարաշարժ. հարակատար, հարատև, հարանուն և այլն:

§ 601. Մակ-. ունի «վրա», «վրան» իմաստները: Սրանով կազմվել են մակաբերել, մակաբույծ, մակագրել, մականուն, մակագողում, մակբայ, մակդիր, մակերևույթ, մակընթացություն, մակալեզու, մակնիշ և այլ բառերը:

§ 602. Նախ-. գործածական է «սկզբի, առաջին» իմաստով. ինչպես՝ նախաշավիղ, նախահարձակ, նախասենյակ, նախագուշակել, նախադաս, նախադասություն, նախածանց, նախամուտք, նախալեզու, նախանաշ, նախագան, նախախնամություն, նախապատվություն, նախատեսել, նախագիծ, նախապայման, նախահայր, նախամարդ, նախաբան, նախատիպ, նախօրոք, նախամայր, նախալարել («...Հսկա տեղ են գրավում նախալարված կոնստրուկցիաները», ԵԵ), նախաօլիմպիական, նախաինֆարկտային, նախաֆաղցկեղային¹⁸ և այլն:

§ 603. Ներ-. իբրև արմատ կենդանի է ներս, ներքին, ներքինի, ներքնակ, ներուստ բառերի մեջ և իմաստով կապված է դրանց հետ: Ներ- նախածանցը խիստ կենսունակ է. նրանով կազմվել և կազմվում են մեծ թվով բառեր. ինչպես՝ ներառյալ, ներարել, ներգաղթել, ներգործել, ներգրավել, ներդաշնակ, ներդրել, ներխուժել, ներծծել, ներհոսել, ներհուն, ներհակ, ներբջջային և նորակազմ՝ ներարկիշ, ներբնակարանային, ներհամակարգային, ներկուսակցական, ներփակ, ներտաշ («Ներտաշ հաստոցների գործարան», ԵԵ), ներհոսք, ներանձնյա, ներֆաշել և այլն:

§ 604. Շաղ-. անկենսունակ նախածանց է. իմաստով կապված է շաղ արմատի հետ (=կապ, կցում, միաձուլում) և համանիշ է շար- և բաղ- ածանցներին: Իբրև արմատ առկա է շաղել, շաղախ, շաղախել, շաղփաղփել, շաղակրատ բառերում: Իբրև նախածանց գործածվում է միայն շաղկապ կազմություն մեջ:

§ 605. Շար-. իմաստով կապված է շար արմատի հետ (հմտ. շարք), որ նշանակում է կարգ, շարվածք, խումբ: Շար- նախածանցով կազմվել են շարադասել, շարադրել, շարահարել, շարանյութել, շարանյութություն, շարակցել, շարունակել և այլն:

¹⁸ Վերջինները նորակազմ են:

§ 606. Պար-. առաջացել է պար արմատից. նշանակում է շուրջը, շրջան, շուրս կողմը, պտույտ: Իբրև արմատ հանդես է գալիս պարույկ, պարույր, պարուրել բառերի մեջ: Իբրև նախածանց կենսունակ չէ և կազմել է սակավաթիվ բառեր. ինչպես՝ պարագիծ, պարբերություն, պարբերույթ, պարբերաթերթ, պարունակել, պարփակել և այլն:

§ 607. Ստոր-. կազմվել է հայերենի համանուն բառից, որ նշանակում է ներքև, տակը, ցած (հմմտ. ստորին, ստորև, ստորոտ և այլն): Ստոր- նախածանցով կազմվել են ստորաբաժանում, ստորադաս, ստորադրյալ, ստորակետ, ստորաբարձ, ստորադասություն, ստորերկրյա, ստորոգյալ, ստորջրյա, ստորլեռնյա, ստորգետնյա և այլն:

§ 608. Վեր-. կազմվել է համանուն բառից (հմմտ. վերստին, վերև, վերին). իբրև ածանց կենսունակ է «նորից, վերստին» նշանակությամբ և դրվում է գերազանցապես բայերի սկզբից. ինչպես՝ վերաբաժանել, վերադարձ, վերադառնալ, վերակառուցել, վերահրատարակվել, վերհիշել, վերապրել, վերապատրաստել, վերստուգել, վերափոխել, վերլուծել, վերհուշ, վերամոնտաժել, վերապատճենել և այլն:

§ 609. Տար-. կազմվել է հին հայերենի տար արմատից: Այն ունեւր երկու հիմնական իմաստ՝ ա) հեռու, հեռավոր, օտար, դուրս և բ) այլ, տարբեր, ուրիշ: Առաջին իմաստով տար- նախածանցը ժամանակակից հայերենում գործածվում է հատուկենտ բառերում. ինչպես՝ տարագիր, տարաշխարհիկ, տարափոխիկ, տարաճալած և այլն): Երկրորդ իմաստը առավել կենսունակ է և հանդես է գալիս տարածամ, տարակուսել, տարատեսակ, տարաբնակեցում, տարակաթծիք, տարակարծություն, տարածալնություն, տարբերել, տարօրինակ, տարաբմատ, տարիմաստ, տարածելույթ, տարածամակյա և այլ բառերում:

§ 610. Տրամ-. ունի միջով, ծայրեծայր, մի ծայրից մյուսը իմաստները (ստեղծվել է հունարենի δία մասնիկի համապատասխան իմաստների պահանջով). սրանով կազմվել են տրամաբանություն, տրամագիծ, տրամադրություն, տրամալար, տրամախաչում, տրամաչափ, տրամախոսություն և այլն:

§ 611. Փոխ-. կազմվել է փոխել բայի արմատից և իբրև ածանց հանդես է գալիս փոխ արմատի նշանակությամբ: Իբրև արմատ քիչ է կենսունակ (հմատ. փոխարեն, փոխանակ, փոխել, փոփոխել): Փոխ- նախածանցը ժամանակակից հայերենի կենսունակ նախածանցներից է և մասնավորապես ակտիվացել է հայերենի սովետական շրջանում. իբրև ածանց փոխ-ը հանդես է գալիս երկու իմաստով. ա) փոխարեն. ինչպես՝ փոխանուն, փոխաբերություն, փոխաբա, փոխնախագան, փոխտնօրեն, փոխներարկում, փոխատեղում և այլն և բ) փոխադարձ. ինչպես՝ փոխհաձգություն, փոխհաբերություն, փոխկապակցում, փոխհատուցում և նորակազմ՝ փոխայց, փոխայցելություն, փոխայլամանավորում, փոխհարստացում, փոխհամաձայնություն, փոխներգործություն, փոխմեկուսացում, փոխասիմիլյացիա, փոխշփում, փոխհանկում («Տեղի ունեցավ մեքենայական փոխհանկում», ԾԾ), փոխաճատիչ և այլն:

Ինչպես նկատելի է, հայերենի զարգացման այժմյան փուլում փոխ- նախածանցը մեծ ակտիվություն է ցուցաբերում «փոխադարձ» իմաստով:

Միջածանցներ

§ 612. Միջածանցները հանդես են գալիս հիմնական ձևույթների ներսում:

Մանր. — Հայ քերականագիտության մեջ, իբրև միջածանցավոր բառեր հիշատակվել են միայն հատուկենտ կազմություններ. ինչպես՝ պոկել-պլոկել, բնդել-բլնդել կամ բլնդորել և սուր-սուլուրիկ¹⁹:

Միջածանցումը իբրև բառակազմական միջոց թեև բնորոշ չէ ժամանակակից հայերենին, այնուամենայնիվ, ժամանակակից հայերենը ունի քիչ թվով միջածանցներ, որոնց ածանցական նշանակությունը գիտակցվում է²⁰: Սրանք գերազանցապես ձայնորդ

¹⁹ Տե՛ս Գ. Ղափանցյան, Ընդհանուր լեզվաբանություն, Երևան, 1939, էջ 203:

²⁰ Տե՛ս Ս. Էլոյան, Ժամանակակից հայերենի միջածանցները, «Լեզվի և ունի հարցեր», № 1, 1960, էջ 190—195: Նույնի Ածանցները ժամանակակից հայերենում, էջ 109—115:

հնչյուններն են (լ, ր, ո), որոնք թե իմաստով (սաստկական-երանգավորող), թե գործառության ոլորտով կապված են բնա-
ծայնական բառերի հետ:

§ 613. -Ր-ն հանդիպում է մի շարք բնածայնական բառերում.
ինչպես՝ դրխկալ, դրմփալ, գրխկալ, թրխկալ, թրմփալ, շրխկալ,
շրմփալ, շրխկալ, շրմփալ,²¹ ինչպես և ներտալ (գործածական է
բարբառներում և բանավոր խոսակցական լեզվում = ճշալ, ճղճղալ)
և այլն և ունի սաստկական երանգավորող ածանցի նշանակու-
թյուն:

§ 614. -Ռ- ձայնորդը երանգավորող միջածանց է հետևյալ
կազմություններում՝ բաշել-բառաշել, փշտալ-փոշտալ, փնշալ-
փոնշալ, շաշել-շառաշել և այլն:

Մանր. — -Ռ- միջածանցը միևնույն սաստկական իմաստով
անցել է նաև բայականության մեջ, որտեղ միանալով -տ բազ-
մապատկական ածանցին ավելի է սաստկացրել վերջինիս իմաս-
տը. ինչպես՝ շփել-շփոտել, պոկել-պոկոտել, ցատկել-ցատկոտել
և այլն:

Մանր. — -Ր- ածանցը իբրև վերջածանց ոչ բնածայնական
բառերում հանդես է գալիս հատուկենտ կազմություններում. ինչ-
պես՝ մխրճել, փողրակ («Վարորդը փողրակով լվանում է իր մե-
քենան», Ծն); Առաջին կազմության մեջ հանդես է գալիս նաև ածան-
ցի հետ բաղադրված և ունի սաստկական իմաստային երանգ, իսկ
երկրորդում՝ -ակ նվաղական ածանցի հետ և ունի բաղադրական-
բառակազմական նշանակություն:

§ 615. -Լ- միջածանցը, ինչպես և վերոհիշյալ -ռ- և ր ածանց-
ները, ծագումով կապվում է բնածայնական բառերի հետ²²:

-Լ- միջածանցը հանդես է գալիս հետևյալ բնածայնական բա-
ռերի մեջ՝ ետ-նլրտ, ծնգ-ծլրնգ, պտ-պլրտ, նստ-նլրստ, շմփ-
շլրմփ, կանշ-կլանշ և այլն:

-Լ- միջածանցը գործածվում է նաև հետևյալ կազմություննի-

21 Սրանցում ր հնչյունը -բխկ, -բմփ հնչյունախմբերի հետ սկզբնապես
բաղադրական մասնիկ է եղել:

22 Տե՛ս Ա. Աբրահամյան, Բայական կրկնավոր բառերը ժամանակակից
հայերենում, «Տեղեկագիր» Հաս. գիտ., 1950. № 4, էջ 53:

րում՝ պոկել-պլոկել, պիշ (հառած աշքերով նայել, հմմտ. ակնա-պիշ)- պլշել, ծկել (ծակ արմատից) և այլն:

Հաժանաբար միջածանցման օրինակ է նաև խլրտալ բայը, որտեղ խիւտ արմատի (=վախենալ, փախչել) իմաստը -լ- միջ-ածանցի շնորհիվ ստացել է կամացուկ շարժվել, երեւալ իմաս-տը:

-լ- միջածանցը առավել տարածված է կենսունակ է, քան -բ- և -ռ- միջածանցները. այն գործառուժ է նաև որպես վերջածանց -ակ, -իկ, -ուկ (նվազափաղաքակարն) և -ան ածանցների բաղա-դրությունամբ. ինչպես՝ թխլիկ, շեկլիկ, նեղլիկ, հաստլիկ, բարալիկ, կուղլան, խաբլան, վախլուկ և այլն:

Վերոհիշյալ բոլոր կազմություններում, ինչպես նկատելի է, -լ- ածանցը ունի երանգավորող, սաստկական նշանակություն:

Մանր. — Հանդիպում են նաև հատուկենտ բառեր, որոնցում առանձին որոշ հնչյուններ հանդես են գալիս գործողության սաստ-կության, ուժգնության իմաստ արտահայտող միջածանցի նշանա-կությամբ. ինչպես՝ չ՝ պոկել-պոշկել, գ՝ ճմ(լ)ել-ճգմել, փ՝ ցանել-ցփնել և այլն, սակայն սրանք մնում են իրրե եզակի կազմություն-ներ և դեռևս իրավունք չեն տալիս չ, գ, փ հնչյունները դիտել իր-բե միջածանցների:

Վերջածանցներ

§ 616. Վերջածանցները հանդես են գալիս հիմնական ձե-վությների վերջից:

Բառի մեջ վերջածանցները կարող են հանդես գալ նաև այլ վերջածանցների հարևանությամբ (կողք-կողքի), ընդ որում յու-րաքանչյուր սկզբնաձև կամ ածանցվող հիմնական ձևույթ կարող է ունենալ մի քանի առաջադիր կամ վերջադիր ածանցական ձևույթ-ներ (հմմտ. մտ -ավոր -ական -ություն, ան-արտա-դր-ող-ական-ություն և այլն). հասկանալի է, որ սրանցից ամենավերջինը կա-րող է հանդես գալ վերջադիր եզրում (այդպիսին է տվյալ դեպ-քում և ընդհանրապես -ություն-ը), իսկ նրան նախորդող վերջա-ծանցները՝ համեմատաբար առաջադիր²³:

23 Տե՛ս Գ. Զահուկյան, Ժամանակակից հայերենի տեսության հիմունքները, 1974, էջ 153:

Բառի մեջ կողք-կողքի կարող են գործածվել ոչ բոլոր ածանցները, այսպես՝ համանիշ և նույնանիշ ածանցները հիմնականում գուգադիր գործածություն չունեն:

§ 617. Եթե բառը բարդ է և նրա առաջին բաղադրիչը ածանցավոր բաղադրություն է, ապա վերջածանցը կարող է բառի մեջ ընկնել նաև երկու հիմնական ձևերի միջև, որոնցից յուրաքանչյուրը հանդես է գալիս իբրև առանձին ածանցվող հիմք կամ սկզբնաձև (հմմտ. հաստոց-ա-մամլիչային, բանվոր-ա-գյուղացիական, նկարչություն և այլն):

§ 618. Ժամանակակից հայերենի կենսունակ վերջածանցներն են՝ -ալի||-ելի (անդառնալի, ցանկալի, տանելի, նախանձելի, սքանչելի, անձեռնմխելի), ալիք||ելիք (խաղալիք, հավատալիք, շղափելիք, խոսելիք, ուտելիք), -ած (առած, խորոված, կտորած, հատած)՝ -ածու (հավաքածու, թեկնածու, կատարածու), -ակ¹ (լճակ, գետակ, տնակ), -ակ² (տեսակ, բանակ, եզրակ, հենակ, վերելակ), -ակ³ (գիտակ, բուժակ, գուշակ), -ական (բնական, իրական, սոցիալական, պատմական, վաճառական, վկայական, հանդիսական, կոլտնտեսական, ժողովրդական), -ակի (հանկարծակի, շեշտակի, շեղակի, երկակի), -ային (գիշերային, գարնանային, հեղինակային, դրախտային, երկաթուղային, կապային, ճակատային, բեռնային, հրթիռային), -ան (կծան, խշխշան, ճըշան, խցան, կռան, պլպլան, փշան, սուտխոսան, գլուխգովան, թուղան), -անակ (ճոճանակ, մրցանակ, զսպանակ, խոզանակ, ըմպանակ), -անի¹ (գեղանի, լեզվանի միաջքանի, երկգլխանի, չորսգլխանի), -անի² (ավագանի, ազատանի, ընտրանի, նամականի, տեսականի), -անիք||-ենիք (ընտանիք, հայրենիք, հարսանիք), -անոց (գիշերանոց, հովանոց, հիվանդանոց, ծերանոց, գազանանոց, փթանոց, մետրանոց), -անք (հոսանք, աշխատանք, բերրանք, արհամարհանք, երազանք, տանջանք, նախերգանք, վիրավորանք, հարմարանք), -առ (թափառ, համառ, կայտառ, պալծառ, ցանցառ), -ատ (գոնատ, ձեռնատ, պոչատ, միջատ, ջրկատ, կոնատ), առակ (հիշատակ, փլատակ, նահատակ), -առակ (հասարակ, տափառակ), -առեն||երեն (հայերեն, չինարեն, հունարեն, փոխարեն, ռուսերեն, անգլերեն, չովաշերեն), -առիմ||-երիմ (հավատարիմ, ոխերիմ, մտերիմ), -առկ (հիմնարկ, ձեռնարկ, փաստ-

արկ, լողարկել, ջրարկել, փորձարկել), -արք (գործարք, լուծարք, ստուգարք), -աց (դիմաց, կենաց, վրաց, ձեռաց), -ացի¹||եցի||ցի (տեղացի, վրացի, քաղաքացի, գյուղացի, հորենացի, սունդուկյանցի, մշեցի, դարսեցի, իջևանցի), -ացի² (կանացի, առնացի, փաստացի, իրացի, նշանացի, բառացի, տողացի), -ացու (շորացու, հարսնացու, մահկանացու, մսացու, մահացու, գլխարկացու, սերմացու), -բար (ընկերաբար, հերոսաբար, միամտաբար, համեմատաբար, տիրաբար), -գար (խելագար, լեզվագար, ցավագար), -գին (լալագին, աղերսագին, թախանձագին, վշտագին, կարոտագին, սրտագին), -գույն (լավագույն, վատագույն, առավելագույն, բարձրագույն, մեծագույն, խստագույն), -ե (արծաթե, լուսե, մետաքսե, կապրոնե, հրե, բետոնե), -եղ (համեղ, հյուսեղ, մարմնեղ, ուժեղ, ձայնեղ, գունեղ, հնչեղ, վարարեղ), -եղեն (նյութեղեն, լուսեղեն, հրեղեն, խմորեղեն, քաղցրեղեն, ոսկեղեն, արծաթեղեն, ամանեղեն), -եմ (համեմ, վսեմ, խոհեմ), -ենի (հայրենի, հնամենի, մայրենի, վայրենի, քաղքենի, խնձորենի, նշենի, աղվեսենի, խորդենի, ձիթենի, տանձենի), -եստ (համեստ, գովեստ, պահեստ, ուտեստ), -երք (ընդերք, ընդերք, տղերք, աղջկերք), -եք (տնօրհենք, նշանդրեք), -զան (այլազան, բազմազան, գունազան, սրբազան), -ի (բունի, տնկի, կանաչի, ձնագորգի, կահկարասի), -իկ¹ (լավիկ, քաղցրիկ, նուշիկ, սիրունիկ, սրտիկ, ալևորիկ), -իկ² (բարեկեցիկ, ազդեցիկ, բացառիկ, բնիկ), -իկ³ (մարզիկ, ռազմիկ, մարտիկ, զարմիկ), -իկ⁴ (խափշիկ, զանդիկ, հնդիկ, պարսիկ), -իչ (գրիչ, գործիչ, պատմիչ, սրիչ, հուզիչ, նկարիչ, համոզիչ, երգիչ, ուսուցիչ, բացիչ, մեկուսիչ, հաշվիչ), -իք (գործիք, ընթրիք, կարծիք, կեղծիք, չարիք, բարիք), -լիկ (թխիկ, շեկիկ, թմբիկ, կարճիկ), -լուկ (վախլուկ, խաբլուկ), -կալ (ջրակալել, մագաղակել, սառցակալել, շաքարակալել), -կան (մրական, լացկան, մուրացկան, որսկան), -կեն (ծակոտկեն, ճանճկեն, ցանցկեն, հյուսկեն), -կոտ (բարկացկոտ, զայրացկոտ, ալարկոտ), կուն (դիմացկուն, ծիծաղկուն, խաղացկուն), -ճար (դաշնակահար, սրնգահար, ջութակահար, քանոնահար), -մած (ամպամած, թխպամած, տախտակամած, փայտամած), -ման (ելման, վառման, եփման, կեռման), -մունք (արարմունք, ասմունք, վարմունք, ուսմունք, բաժանմունք, զգացմունք, հարցմունք), -յա (երկաթյա, ապակյա,

փայտյա, հնօրյա, նորօրյա, մեկհերթյա, հնգամյա, ստորգետնյա)。
 -յալ (արտոնյալ, հեծյալ, տվյալ, անցյալ, հավելյալ, ուսյալ, հե-
 տկյալ, որոշյալ, շեղյալ, կատարյալ), -յակ¹ (որդյակ, հոգյակ,
 աղավնյակ, պատանյակ, լողուղյակ, սառցուղյակ, վազքուղյակ),
 -յակ² (հնգամյակ, հատորյակ, շաբաթօրյակ, քառյակ, տասնյակ,
 տասնամյակ, եռյակ), -յան (Թորգոմյան, լենինյան, վեցթևյան),
 -յուն (գոշյուն, հնչյուն, դոփյուն, թնդյուն, մոնչյուն, պայթյուն,
 սոսափյուն), -ող (գրող, ծնող, մատուցող, առաջնորդող, քերթող,
 ուսանող, պատկերող, զոդող, հղկող), -ոն (ծամոն, գործոն, պար-
 զոն, կտրոն, թափոն, ջարդոն, մանրոն, կոճոն), -ով (գինով, սի-
 րով, գլխով, շտապով, շուտով, փութով), -ովի (ընկերովի, բերո-
 վի, հնարովի, վճարովի, ընտրովի), -ովին (ամբողջովին, բոլո-
 րովին, գլխովին, կամովին, լիովին, խմբովին, հիմնովին), -ութի
 (հնոտի, ցնցոտի, օտարոտի), -ոտ (յուզոտ, բրդոտ, քոսոտ, անձ-
 րևոտ, թունոտ, վշտոտ), -որակ (կապտորակ, սևորակ, սառնո-
 րակ, թխորակ), -որդ (առաջնորդ, անցորդ, ավելորդ, գնդահորդ,
 ժառանգորդ, նոպանորդ, ճանապարհորդ, լողորդ, վազորդ, վա-
 րորդ, ծանրորդ, ցատկորդ, մրցորդ), -որեն (լայնորեն, խիզախո-
 րեն, ազատորեն, մարդկայնորեն, հետևողականորեն, նկատելիո-
 րեն), -ոց (թիկնոց, խարտոց, մատնոց, ծաղկոց, սղոց, քորոց,
 ակնոց, ծանրոց, հնոց, դղրոց, շրիխոց, խշխշոց), -չնք (գործող-
 չեք, կարողչեք, բերողչեք), -պան (պարտիզպան, կառապան, ալգե-
 պան, բուֆետապան, ուղտապան), -պանակ (թղթապանակ, դրա-
 մապանակ, տետրապանակ, էտյուդապանակ, ծայրապանակ),
 -պատիկ (քառապատիկ, հարյուրապատիկ, բազմապատիկ, տաս-
 նապատիկ), -պես (առավելապես, հոգեպես, մեծապես, նյութա-
 պես), -ստան (ալգեստան, վարդաստան, Պարսկաստան, բու-
 րաստան, Հայաստան), -վածք (կերտվածք, փլվածք, ասացվածք,
 հյուսվածք), -վաքի (մարդավարի, քաղաքավարի, ընկերավարի,
 տնավարի, գազանավարի), -վետ (հոտավետ, բուրավետ, մրգա-
 վետ, պտղավետ, սիզավետ), -վոր||(ա)վոր (տնվոր, կենվոր,
 հայցվոր, գունավոր, բանվոր, բյուրավոր, թունավոր, բանավոր,
 ահավոր, գլխավոր), -վուն (կանաչավուն, սևավուն, քաղցրավուն,
 դեղնավուն, կապտավուն), -ու (ահու, կծու, ամոթու, հատու, ազ-
 դու, ահարկու, ալցելու, վրիժառու, փորձառու, ողբերգու, խուզար-

կու), -ություն (մարդկայնություն, այցելություն, իշխանություն, պատմություն, մեծություն, ուղղություն, տեսություն, դեղնություն), -ուլ (Թաթուլ, զանգուլ(ակ), սուրուլ(իկ), սևուլիկ, -ուկ (խննթուկ, մանշուկ, ձագուկ, արդուկ, աճուկ, միջուկ, հորթուկ, պատատուկ, խաշմերուկ), -ունի (աշակերտունի, մրցավարունի, շեմպիոնունի, սիրունի, իշխանունի, Թագունի, Ընկերունի, Վանունի, Ազատունի), -ում (գեղում, միտում, փտում, լվացում, ակտիվացում, պահածոյացում, նվաճում, ամփոփում, հանգում, իջեցում), -ույթ (նորույթ, ավանդույթ, տիրույթ, մրցույթ, հնչույթ, ձևույթ, բնույթ, հանույթ), -ույհ (հաճույհ, խնջույհ, կահույհ, պիտույհ), -ուն (զալարուն, իմաստուն, ծաղկուն, պրպտուն), -ունակ (գոհունակ, պարզունակ, շարունակ, մանկունակ, տխրունակ), -ունդ (սնունդ, սերունդ, ծնունդ), -ունի (ծերունի, Ռշտունի, գեղունի, Պահլավունի), -ունիք (արքունիք, Պահլավունիք, Ռշտունիք), -ունք (ակունք, ծաղկունք, իրավունք, համեմունք, հիմունք, շրթունք, սկզբունք), -ուշ (Լենուշ, Սիրուշ, մշուշ, Մարգուշ), -ուստ (արտաքուստ, ներքուստ, վերուստ, հեռուստ, հագուստ), -ուտ (թրփուտ, մորուտ, ճահճուտ, տանձուտ, ավազուտ), -ուրդ (աճուրդ, ժողովուրդ, հագուրդ, պարապուրդ), -ուց (նեղուց, վաղուց, ողնուց, հնուց, սպիտակուց), -ուցք (այտուցք, այրուցք, սերուցք), -ուհ (գզվուտուք, ծածկուտուք, մանրուք, սրտխառնուք), -հ (ծալք, խոսք, շարք, վերելք, վազք, հանք, հետք, հոսք, մեջք, ելք, գովք, տեսք, սահք, շանք, մուտք):

3. ԱՇԱՆՑՆԵՐԻ ԴԱՍԱԿԱՐԳՈՒՄԸ ԸՍՏ ԻՄԱՍՏԻ ԵՎ ԶԵՎԻ ՓՈԽՀԱՐԱՐԵՐՈՒԹՅԱՆ

§ 619. Ըստ ձևի և իմաստի կամ արտահայտության և բովանդակության պլանների փոխհարաբերության, ածանցները բաժանվում են հետևյալ խմբերի. ա) բազմիմաստ և համանուն ածանցներ, երբ միևնույն ածանցական ձևի սահմանում հանդես են գալիս մի քանի (մի դեպքում մոտիկ և կապված, իսկ մյուսում՝ տարբեր) իմաստներ, բ) մենիմաստ ածանցներ, երբ մեկ ածանցական ձևով շարտահայտում է մեկ բառակազմական իմաստ, գ) համանիշ ածանցներ, երբ տարբեր ածանցական ձևով շնորհ

արտահայտում են միևնույն բառակազմական իմաստը և դ) հականիշ ածանցներ, երբ տարբեր բառակազմական ձևությամբ արտահայտում են հակադիր իմաստներ:

Բազմիմաստ ածանցներ

§ 620. Բազմիմաստ են այն բառակազմական ձևերը, որոնք հանդես են գալիս երկու կամ ավելի մոտիկ ու կապված իմաստներով և ունեն տարբեր գործառություն:

Այսպես՝ -ին ածանցը հիմնականում երկու ածանցական իմաստ է արտահայտում. ա) սաստկական իմաստով ածականներ է կազմում մի շարք ածականներից. ինչպես՝ անճնար-անճնարին, դժվար-դժվարին, դյուր-դյուրին, լուտ-լուին, խավար-խավարչուն²⁴, խոր-խորին, մութ-մթին, նոր-նորին, նուրբ-նրբին և այլն և բ) տեղի իմաստ ունեցող բառերից ու արմատներից (հմմտ. արտաֆ(ս), մեջ, ներֆ(ս), հետ, ստոր, վեր, վերջ և այլն) կազմում է առավել որոշակի տեղային հատկանիշ արտահայտող բառեր. ինչպես՝ արտաֆին, միջին, ներին, վերջին և այլն: Այսպիսով, -ին ածանցը հանդես է գալիս սաստկական և տեղային որոշակիացնող հատկանշային իմաստներով:

§ 621. Բազմիմաստություն դրսևորում են սովորաբար կենսունակ ածանցները: Սակայն բազմիմաստ կարող են լինել նաև ամենաարտադրողական և սակավ կենսունակ ածանցները. այսպես՝ քաբացած -եստ ածանցը կազմել է ընդամենը մի քանի բառ, սակայն տարբեր իմաստներով. այսպես՝ ա) տեղի իմաստով՝ պահեստ, բ) առարկայացված գործողության իմաստով՝ գովեստ (գովաբանում, գովք), գ) հավաքական, ընդհանրական իմաստով՝ ուտեստ, համեստ և այլն: Այդպես էլ սակավ կենսունակ -ածու ածանցով կազմվել են անձի (կատարածու, թեկնածու, ծաղրածու), հավաքական (ժողովածու, հավաքածու) և հատկանշային (ձեռնածու, շինծու) տարբեր իմաստներով բառեր:

Բազմիմաստ ածանցներից են՝ -ակ, -ական, -ան, -ի, -ուտ, -ուն և այլն:

²⁴ Այստեղ սաստկական նշանակություն ունեն նաև -չ և -տ ածանցները:

§ 622. —Այլ ածանցը հանդես է գալիս հետևյալ իմաստներով.
 ա) նվազական՝ առվակ, արեգակ, գետակ, բոշնակ, լեզվակ, ճյուղակ, լնակ, տնակ և այլն, բ) առարկայացնող, գոյականացնող՝ ախորժակ, բանակ, ազդակ, էակ, հասակ, կուտակ, ճարակ, տեւակ, որակ, ֆանակ, օրինակ, ցուցակ, պաղպաղակ, պղպշակ, կրկնակ, վերելակ, վիճակ, վրիպակ և այլն, գ) գործողություն կատարող անձի՝ բուծակ, գիտակ, գուշակ, հետևակ, հեծելակ, սուզակ և այլն, դ) սկզբնաձևի արտահայտած իմաստին որոշ չափով մոտ, նրա նման. ինչպես՝ դժգունակ («Այս կյանքի աշխարհում դժգունակ, իր զարդերն է փռում իմ հոգին», ՎՏ), խառնակ, կապուտակ, նմանակ և այլն, ե) գործիքի, սարքավորման, նրանց որևէ մասի. ինչպես՝ անկյունակ, արգելակ, բարձակ, եզրակ, կանգնակ, հենակ, չափաճենակ, ֆարշակ և այլն:

Ծանոթ. — Այլ ածանցի վերոհիշյալ բոլոր իմաստներն էլ ածանցվել են առաջին՝ նվազական նշանակությունից և աստիճանաբար իմաստի փոփոխություն են կրել ու ստացել այլ իմաստներ, առանձին դեպքերում՝ վերածվելով համանունների. այսպես՝ սրանցից առաջին և երկրորդ, առաջին և հինգերորդ, այլև առաջին և երրորդ իմաստային տարբերակներում առկա են ածանցային համանունություն, իսկ առաջին և չորրորդ, երկրորդ և հինգերորդ իմաստներում՝ բազմիմաստություն երևույթներ:

§ 623. —Այլան. կերտում է ա) վերաբերական զանազան իմաստներով (անձի, առարկայի, երևույթի, ժամանակի, տեղի, դավանանքի, ուսմունքի նկատմամբ) ածականներ²⁵. ինչպես՝ ազատագրական, անձնական, արհեստական, արմատական, բանասիրական, բուդդայական, գաղափարական, գոյական, դինամիական, դպրոցական, երաժշտական, զրադաշտական, էսէսական, թատերական, իդեալիստական, ժառանգական, կոլտնտեսական, կոմերիտական, կոմունիստական, համալսարանական, հիտլերական, համբարական, մարքսիստական, մայրական, պլատոնական, վաճական, տեղական և այլն, բ) սկզբնաձևի նշած հատ-

²⁵ Այս ածանցով կազմված ածականներից շատերը (ածականի որոշիչային կիրառության հիմքով) վերածվել են գոյականների, իսկ գոյականների մեծ մասը իր մեջ միաժամանակ համատեղում է նաև ածականական իմաստ (հիմատ. ազնվական, համալսարանական, կոմերիտական, շինական, գիտնական և այլն):

կանիշներն ունեցող անձնանուններ (ածականներից)՝ ազնվական, գիտնական, մտավորական, հոգեւորական, օտարական, գ) դերբայական (առավելապես ենթակայական) իմաստ արտահայտող գոյականներ (հիմնականում բայարմատներից)՝ գաղթական, գոյական, թափառական, հավաքական, շինական, սիրեկան, վաճառական, օգնական, փախստական և այլն, դ) դերբայական նշանակությամբ ածականներ (բայարմատներից և բայահիմքերից)՝ սուհամարհական, բացառական, գործածական, ծաղրական, հիացական, հաղթական, մեղանշական, պատահական, վճռական, ցուցական և այլն, ե) բաշխական նշանակությամբ թվականներ (թվականներից)՝ երկուական, երեքական, հինգական, հիսունական, իննհարյուրական, ութսունական և այլն, զ) տեղի հատուկ անուններ (մեծ մասամբ անձի հատուկ անուններից)՝ Կիրովական, Լենինական, Օշական, Բյուրական և այլն:

§ 624. Ան բազմիմաստ ածանցող արտահայտվում են հետևյալ բառակազմական իմաստները.

ա) գործիքի, առարկայի կամ միջոցի (որոնց շնորհիվ կատարվում է գործողություն). ինչպես՝ գլան, գլորան, եղան, թացան, խքան, կպչան, խցան, ծծան, ծորան, կապան, կարկատան, կռան, ձգան, ճոպան, մերան, պարան, փաքաթան, փական և այլն, բ) գործողի անվան (ենթակայական դերբայի նշանակությամբ). ինչպես՝ դերասան, յուրեկան, Լեզասան, զգզզգան (զգզզգացող), թովոան, խշխշան, ծծան, կծան, ճարտասան, ճոճոան, ճրվճրվան, սուտասան, սուտխոսան, վազան, փչան և այլն, բ) գործողության հետևանքով առաջացած վիճակի. ինչպես՝ շարան, հորան, շրջան, տողան (շաբբ, ուղիղ գիծ) և այլն, գ) տեղի անվան. ինչպես՝ կայան, կոխան, ոլորան, պատասպարան, օրրան և այլն:

§ 625. Ին ածանցող արտահայտվում են հետևյալ իմաստները.

ա) ծառատեսակների (ծառերի և բույսերի անուններից). ինչպես՝ եղևնի, կաղնի, մայրի, տանձի, տնկի և այլն, բ) մարդկային դրակաս կամ բացասական հատկանիշի (ածականներից և բայարմատներից). ինչպես՝ արի, բարի, բռնի, գաղտագողի, երկդիմի, ծառավի, կատաղի, կոբոլի, հանիրավի, մոլի, տմարդի, ֆժնի և այլն, գ) որակային և գոնային հատկանիշների (գոյականներից). ինչպես՝ աղի, անալի, լիմոնի, ծիրանի, ճարճի, ջրի և այլն, դ) երկրաչափական մարմինների (թվականներով և անկյուն բա-

ռով բաղադրված սկզբնաձևերից)։ ինչպես՝ բազմանկյունի, եռանկյունի, ուղղանկյունի, քառանկյունի և այլն, ե) շաքաթվա անունների (թվականներով և շաքաթ բառով բաղադրված սկզբնաձևերից)։ ինչպես՝ երկուշաբթի, երեքշաբթի, չորեքշաբթի, հինգշաբթի և այլն, գ) առարկայացնող, որոշակիացնող։ ինչպես՝ կանկարասի, կանաչի, հաղաբալաղի, ձնագնդի և այլն։

§ 626. — Ենթի ածանցով արտահայտվում են հետևյալ իմաստները. ա) պատկանելության, ծագման, վերաբերության՝ հայրենի, մայրենի, վայրենի, ֆաղֆենի և այլն, բ) բուսատեսակների և ծառատեսակների՝ բալենի, ընկուզենի, քզենի, քթենի, խնձորենի, հացենի, նշենի, տանձենի և այլն, գ) կենդանիների մորթու տեսակի՝ աղվեսենի, այծենի և այլն։

§ 627. — Ուտ ածանցը արտահայտում է ա) «սկզբնաձևի նշած առարկայով հարուստ, առատ տեղի, վայրի» (հմմտ. ավազուտ, բացուտ, եղեգնուտ, ծանծաղուտ, ծաղկուտ, կաղնուտ, կեշուտ, աղուտ, վիմուտ, տանձուտ, ֆաբուտ և այլն), բ) «որևէ հատկանիշով հարուստ» (համազոր — ուտ ածանցի նշանակությանը²⁶. հմմտ. ծածանուտ, մկանուտ, ջլուտ, ջղուտ, շլուտ և այլն) իմաստները։

§ 628. — Ուն ածանցը ունի հետևյալ իմաստային տարբերակները. ա) նվազական՝ մանրոն, կտրոն, ծղոն և այլն, բ) որևէ բանից, արտադրությունից, գործողությունից առաջացած մետաղյա և այլ իրերի մնացուկը՝ քափոն (հմմտ. «կոլեկտիվը ձգտում է նվազագույնի հասցնել արտադրական թափոնները», ԵՅ) ջարդոն, բրդոն, կոնոն և այլն, գ) նվազական և փաղաքշական. ինչպես՝ աշոն՝ թաքոն, ծափոն (երեխաների ծափ տալը և այլն), գ) գործիքի կամ միջոցի (որևէ գործողություն կատարելու համար). ինչպես՝ գործոն, պարգոն (բարակ լաթ՝ մածոն, կաթ քամելու համար), ծամոն, հաստոն և այլն։

Մենիմաստ ածանցներ

§ 629. Մենիմաստ են կոչվում այն ածանցները, որոնք մեկ բառակազմական իմաստ են արտահայտում։

26 — Ուտ ածանցի նշանակությամբ գործածվելը կամ նրան համանիշ լինելը բնորոշ է նաև հին հայերենին (հմմտ. ծաղկուտ, մտախլուտ, ավազուտ, ֆացախուտ, Առձեռն բառարան, էջ 150, 104, 402, 832) և արևմտահայ գրական լեզվին (հմմտ. կենեղուտ, ապառաժուտ և այլն)։

Մենիմաստ են հիմնականում իմաստափոխական ածանցները և խոսքիմասակերտ-իմաստափոխական ածանցների մի մասը: Այսպես՝ -եղ ածանցով կազմվում են հիմնականում ածականներ՝ «սկզբնաձևի նշած առարկայով (մասամբ նաև հատկանիշով) հարուստ, նրանից շատ ունենալու» իմաստով. *ինչպես՝ անեղ, բյուրեղ, գունեղ, զանգվածեղ, զորեղ, քիկեղ, ժայռեղ, համեղ, հանճարեղ, հյութեղ, հոնեղ, հնչեղ, լուսեղ (գիւ լուսեղ... ինձ խավարն է տանջում», ՎՏ), շնչեղ, մարմնեղ, վարարեղ, ուժեղ և այլն:*

Մենիմաստ ածանցներից են՝ -վուն, -որակ, -անք, -բան, -բար, -յուն, -մունք, -իք, -եղ, ան-, դժ-, ե-, տ-, -ունի, -ույթ, -արք, -յուն, -գործ և այլն: Օրինակներ՝ -վուն՝ հաստավուն, նի-հարավուն, երկարավուն, դեղնավուն և այլն, -որակ՝ թխորակ, սառնորակ, սևորակ, կապտորակ և այլն: -բար՝ աղնվաթար, բարեբախտաբար, դժբախտաբար, ընկերաբար, միամտաբար և այլն, -անք՝ ափսոսանք, առաջադրանք, արհամարհանք, գովանք, ընտրանք, երկմտանք և այլն, -յուն՝ գոշյուն, դոփյուն, դղրդյուն, մոռնչյուն, պայթյուն և այլն, -արք՝ գործարք, հնարք, լուծարք, ստուգարք և այլն, -իք՝ կեղծիք, ընթրիք, չարիք, բարիք, գործիք և այլն, ան- անկեղծ, անհնար, անարվեստ, անհիմն և այլն, տ-տոհտ, տձև և այլն, գործ՝ խաղողագործ, պահածոյագործ, տեքստիլագործ և այլն:

Համանուն ածանցներ

§ 630. Համանուն են կոչվում միևնույն հնչյունակազմն ունեցող այն ածանցական ձևույթները, որոնցով արտահայտվում են բազմազան տարբեր բառակազմական իմաստներ:

Համանուն ածանցները բազմիմաստ ածանցների հետ ունեն այն ընդհանրությունը, որ միևնույն ձևի (ածանցական ձևույթի) սահմանում արտահայտում են մի քանի բառակազմական իմաստ: Սակայն բազմիմաստ ածանցների իմաստային տարբերակները իմաստապես կարված են միմյանց հետ, միևնույն ածանցի դրոսկորումներն են և ձագումնաբանորեն ընդհանուր են, մինչդեռ համանուն ածանցների դեպքում միևնույն հնչյունական ձևի մակարդակում արտահայտվում են միանգամայն տարբեր բառակազմական իմաստներ, որոնք առաջանում են և՛ միևնույն ձագումն

ունեցող ածանցների իմաստների տարբերացումից ու առանձնացումից և՛ տարբեր ծագում ունեցող ածանցների հնչյունակազմների պատահական զուգադիպություններից²⁷։ Այսպիսով, լինելով ձևով նույնական, համանուն ածանցները բոլորովին տարբեր են իրենց բառակազմական իմաստներով և, հետևաբար, տարբեր են նաև իրենց գործառնությամբ։

Համանուն ածանցներից են՝

§ 631. Ան. այս հնչույթախմբով ունենք և՛ նախածանց, և՛ վերջածանց. ընդ որում ունենք երկու նախածանց և մեկ վերջածանց. այսպես՝ անկիրթ, անխոհեմ, անհամ, անմեղ, անուղղելի և այլ բառերի –ան ժխտական կենսունակ նախածանցը և անթեղ, անկողին, անձեռոցիկ բառերի քարացած –ան դրական նախածանցը. վերջիններիս ան– նախածանցը և՛ ծագումով, և՛ իմաստով (վրա) անկախ և տարբեր է ան– համանուն ժխտական նախածանցից։

Սրանց համանուն է նաև –ան վերջածանցը. ինչպես՝ դուրեկան, դերասան, թովուան, խշխշան, նոնուան, կծան, սուտիոսան, սուտասան, վազան, փշան, ոլորան, պատսպարան, օրրան և այլն։

§ 632. –Անի. այս հնչույթախմբով ժամանակակից հայերենում գործածական են երկու ածանցներ. առաջինը («ունեցողի» նշանակությամբ) կենսունակ –անի վերջածանցն է. օրինակ՝ զբլխանի, հինգլխանի, լեզվանի, հարկանի, նազանի, գեղանի, պիտանի, երկերեսանի և այլն, երկրորդը ավագանի, ազատանի, նամականի, ընտրանի, տեսականի բառերի համանուն վերջածանցն է, որը ծագումով կապված է հին հայերենի –անի հոգնակի հավաքական մասնիկի հետ և այս իմաստով տարբեր է առաջինից։

Մանր.— Սրանց համանուն կարող էր լինել նաև կողմանի, անվանի, ականի. մատանի բառերում հանդես եկող –անի բաղադրական ածանցը։ Այստեղ ա–ն գրաբարյան ա ներքին հոլովման հոլովիչն է, և–ն ակն, մատն, կողմն բառերի վերջին բաղադրիչն է, իսկ –ի–ն բառակազմական ածանց է (ա + ն + ի > անի)։ Սակայն, այնքան, որքան հիշյալ բառերում –անի ածանցը իմաստով մոտենում է «ունեցողի» իմաստով առաջին ածանցին

27 Այս եղանակով առաջացած համանուն ածանցներից մեկը կարող է լինել նաև փոխառյալ։

(հմմտ. երկլեզվանի և երկկողմանի, գեղանի և անվանի և այլն), ուստի այն այլևս չի գիտակցվում իբրև համանուն առանձին ածանց:

§ 633. -Կոտ. այս հնչույթակազմով գործառում են երկու ածանց. ա) ածականակերտ -կոտ ածանցը («սկզբնաձևի նշած հատկությամբ օժտված», «ղեպի տվյալ վիճակը հակված» իմաստներով). օրինակ՝ ալարկոտ, ամաշկոտ, մրսկոտ, վախկոտ, պարծենկոտ և այլն և բ) բայական բազմապատկական -կոտ ածանցը. օրինակ՝ բռչկոտել, խլչկոտել և այլն:

§ 634. -Յակ. այս ածանցական ձևով ժամանակակից հայերենն ունի երկու համանուն ածանց: Առաջինը բաղադրյալ է. առաջացել է արմատական ի վերջնահնչյունի և -ակ ածանցի բաղադրմամբ (հմմտ. ի+ակ > եակ > յակ), առկա է աղավնյակ, կղզյակ, հոգյակ, ուրդյակ, պատանյակ և այլ բառերում և ունի փաղաքշական նշանակություն: Սրանով վերջերս կազմվել են նաև նոր լողուղյակ, վազուղյակ, սառցուղյակ սպորտային տերմինները:

Երկրորդը (հին-եակ) կոնկրետ թվային ամբողջությունն արտահայտող սկզբնաձևերից (երբեմն օր, ամիս, ամ (տարի) բառերի բաղադրությամբ) կազմում է «առարկաների և մարդկանց որևէ խմբի, ժամանակահատվածի ամբողջություն, հավաքականություն» արտահայտող բառեր. ինչպես՝ աջափնյակ, առափնյակ, երկամյակ, եռամյակ, եռյակ, հնգամյակ, հատորյակ, երկհատորյակ, շաբաթօրյակ, տասնամյակ, տասնօրյակ, վաթսուամյակ, ֆառյակ և այլն:

§ 635. -Ացի. այս ածանցական ձևով կա երկու համանուն տարբերակ. առաջինը «որևէ տեղից», «որևէ տեղի բնակիչ» նշանակությամբ գոյականների մակարդակում գործառող -ացի ածանցն է²³, որով կազմվել են գյուղացի, հորենացի, դրացի, վրացի, ֆաղաֆացի, գավառացի, իսպանացի և այլն, երկրորդը հատկանշային իմաստ արտահայտող համանուն ածանցն է, որով գոյականներից կազմվել են ածականներ և մակբայներ. ինչպես՝ առնացի, արդարացի, բառացի, իրացի, կանացի, նշանացի, տղացի, փաստացի և այլն:

Այս ածանցները թեև ծագումով ընդհանուր են (երկուսն էլ

²³ Այժմ այս իմաստով առավել կենսունակ է սրա -ցի տարբերակը (հմմտ. արտաշատցի, ապարանցի, սունդուկյանցի և այլն):

ծագել են հին հայերենի սեռականի հոգնակի և եզակի թվերի աչ և ի վերջավորությունների բաղադրությունից (հմմտ. իր-աց-ի, նշան-աց-ի²⁹ և քաղաք-աց-ի, վրաց-ի՝ վիրք բառից, տե՛ս § 680), սակայն բառակազմական իմաստներով խիստ տարբեր և համանուն ածանցներ են:

§ 636. Առ. այս հնչույթախմբով ժամանակակից հայերենն ունի մեկ վերջածանց (հմմտ. գետառ, թափառ, կայտառ, պայծառ. ցանցառ և այլն) և մեկ նախածանց (հմմտ. առհավետ, առմիշտ, առձգում, առավել, առերևույթ, առկայծել, առճակատում և այլն):

§ 637. -Ատ. այս ածանցը ունի համանունական երկու տարբերակ. առաջինը հայերենի կենսունակ -ատ վերջածանցն է. ինչպես՝ կոնատ, պոչատ, ձեռնատ, հեղեղատ և այլն, երկրորդը՝ փոխառյալ բառերի մեջ գործածվող ու իմաստով առանձնացվող և գիտակցրվող համանուն -ատ ածանցը. ինչպես՝ դեկանատ, ռեկտորատ, դիպլոմատ, շեմպիոնատ և այլն,

§ 638. -Իկ կենսունակ ածանցը հանդես է գալիս համանունական շարքով և արտահայտում է հետևյալ բառակազմական իմաստները. ա) նվազափաղաքշական՝ աշիկ, քշիկ, թռնիկ, հայրիկ, ջերմիկ, մտերմիկ, սրտիկ, ֆեմշիկ, ֆուլիկ և այլն, բ) ելակետային՝ աշխարհիկ, բնիկ, զարմիկ, միամուրիկ, տոնմիկ և այլն, գ) սկզբնաձևի (սեփական և փոխառյալ հիմքերով) արտահայտած հատկանիշն ունեցողի՝ աղբատիկ, գոեհիկ, թուցիկ, կանխիկ, զարհուրիկ, ուտուցիկ, տիպիկ, կանոնիկ, մոդայիկ, պոետիկ³⁰, այլև ազդեցիկ, անառիկ, բացառիկ, բռնազբոսիկ, ընթացիկ, թափանցիկ, սլացիկ, սրտանմիկ, վաղամեռիկ, վաղանցիկ³¹ և այլն,

29 Հատկանշային իմաստ արտահայտող բառերի (հմմտ. իրացի, նշանացի, կանացի և այլն) -ացի ածանցը սկզբնապես առաջանալով հին հայերենի սեռական -աց և ի հոլովաձևերի մթազնման հիմքով (հմմտ. կանացի, նշանացի, իրացի և այլն), այնուհետև նմանակությամբ ընդգրկել է նաև այլ (ո, ի) հոլովման պատկանող բառեր, ինչպես՝ ափացի, բառացի, քերականացի, փոստացի և այլն:

30 Վերջիններս ծագումով և իմաստով կապված են ուսերենից և նրա միջոցով փոխառնված լիբիկ, էպիկ, էլեկտրիկ, էներգետիկ, ճիգերբուլիկ, ռոմանտիկ և այլ բառերի համանուն -իկ ածանցի հետ, որը իմաստային ընդհանրություն ունի հայերենի աղբատիկ, բացառիկ, տոնմիկ, կանխիկ. և այլ բառերի համանուն ածանցի հետ:

31 Սրանցից բայահիմքերից կազմվածները կարող են ունենալ հարակատար և ենթակայական դերբայների իմաստ (հմմտ. ազդեցիկ, ընթացիկ, վաղամեռիկ և այլն):

դ) գործող անձի՝ մարզիկ, մարտիկ, շրջիկ, ռազմիկ, ե) ազգանվանական՝ խափշիկ, զանդիկ, հնդիկ, պարսիկ և այլն:

Մանր. — Սրանցից 2-րդ և 3-րդ, ալբ 4-րդ և 5-րդ իմաստների միջև զգացվում է իմաստային կապ, և դրանցում, բնականաբար, առկա է բազմիմաստությունը:

§ 639. — Իշ ածանցը հայերենի կենսունակ ածանցներից է. այն կազմել է մեծ թվով հատկանշային և առարկայական իմաստարտահայտող բառեր. ինչպես՝ ամոփիշ, ապահովիշ, արդարացուցիշ, հմայիշ, ախտահանիշ, գրավիշ, բնակիշ³², ընդունիշ, բացիշ, էլեկտրաշարժիշ, կայունիշ, փոշեծծիշ, հաշվիշ, մամլիշ, հաղորդիշ, կցորդիշ և այլն: Այս բառերի —իշ վերջածանցը և ռուսերենից փոխառյալ հայրանունական համանուն —իշ ածանցը Սահակ Կարպիշ, Սուրեն Սեդրակիշ, Արմեն Խորենիշ, Հայկազ Պողոսիշ, Գագիկ Մեսրոպիշ և այլ բառերում համանուններ են: Վերջինս դրվում է հայերեն հայրանունների վրա և առավել լայն տարածում է գտել բանավոր խոսակցական լեզվում:

Հոմանիշ ածանցներ

§ 640. Հոմանիշ են ձևով (հնչյունակազմով) տարբեր, սակայն միևնույն և նման բառակազմական նշանակություն ունեցող ածանցները:

Ածանցների բառակազմական իմաստների նույնությունը և մոտիկությունը հաճախ հանգեցնում է նրանց փոխադարձ փոխարինելիությանը (հմտ. բացարձակապես-բացարձակորեն, մեծամտաբար-մեծամտորեն և այլն), որը թեև հոմանիշների բնորոշ յուրահատկություններից մեկն է, սակայն բացարձակ օրինաչափություն չէ և հատուկ է հիմնականում բացարձակ հոմանիշներին՝ լույնանիշներին:

§ 641. Ածանցները հոմանիշային հարաբերության մեջ են մտնում իրենց բնորոշ տարբեր հատկանիշներով³³. այսպես՝ միևնույն խոսքիմասային իմաստի սահմանում բոլոր ածանցները գտնվում են նույնանիշային հարաբերության մեջ. ինչպես, օրինակ՝ առարկայացնող, գոյականացնող նշանակությամբ նույնա-

³² Այս ածանցով կազմված գոյականների մեծ մասը առաջացել է հիշյալ ածանցով կազմված ածականների գոյականական կիրառությունից:

³³ Տե՛ս Ս. Ա. Գալստյան, Ածանցների հոմանշությունը և հոմանիշ ածանցները (դասախոսություն), Երևան, 1974:

նիշ են բոլոր գոյականակերտ ածանցները (հմմտ. -ուրյուն, ույթ, -բ, -անբ, -մունբ, -ելիբ և այլն):

Նույնանիշային հարաբերություն կարող են ունենալ նաև միևնույն բառակազմական իմաստ ունեցող ածանցները. այսպես՝ «վերաբերության», «պատկանելության» հատկանշային իմաստով նույնանիշ են -ային, -ական, -յան և այլն, «ունեցողի» նշանակությանմբ՝ -ավոր, -վետ, -անի, -եղ, -ունակ և այլն: Բառակազմական միևնույն իմաստներով խմբավորվող ածանցները, օրինակ՝ «ունեցողի» (հմմտ. (ա)վոր, -վետ, -անի, -եղ և այլն), «գործողության» կատարողի», «վերածության» և այլն, առանձին վերցրած միմյանց նկատմամբ նույնական հարաբերության մեջ գտնվելով, ածանցավոր կոնկրետ բաղադրություններում մեծ մասամբ արտահայտում են համանիշային հարաբերություն (կապված սկզբնաձևի և ածանցի բառակազմական իմաստի փոխհարաբերության հետ): Այսպես՝ հայտնի է, որ բոլոր բառակազմական ձևերը (ածանցները) չէ, որ միանում են ցանկացած սկզբնաձևին. օրինակ՝ «վերաբերության», «պատկանելության» իմաստ ունեցող համանիշ -ային և -ական ածանցներից անձրև բառին միանում է -ային ածանցը (անձրևային), բայց ոչ՝ -ական-ը, զիրք բառին միանում է -ային ածանցը (գրքային) և ոչ՝ -ական-ը, այդպես էլ մարդկային և ոչ՝ մարդկական և այլն, իսկ եթե միանում են էլ, ապա հաճախ իմաստային տարբերակվածություն են ստանում. ինչպես՝ գրային-գրական, ազգային-ազգական և այլն: Այս տեսակետից համեմատաբար ավելի ազատ են գործողության ձևի իմաստ արտահայտող ածանցները (հմմտ. առավելապես-առավելաբար, խիզախորեն-խիզախաբար և այլն):

§ 642. Ածանցների հոմանիշությունը դրսևորվում է ա) նույնաձևությամբ սկզբնաձևերով և հոմանիշ ածանցներով (հմմտ. բացարձակապես-բացարձակորեն-բացարձակաբար, հետևապես-հետևաբար, առավելապես-առավելաբար, վախլուկ-վախկոտ, խառնակ-խառնորակ, զավթիչ-զավթող և այլն) և բ) տարաձևությամբ, սակայն հոմանիշ սկզբնաձևերով և հոմանիշ ածանցներով (հմմտ. անզթաբար-անխղճորեն, վախկոտ-երկչոտ, անդառնալիորեն-վերջնականապես, շարունակաբար-մշտապես և այլն):

Փոխադարձ փոխարինելիությունը, որ որոշ շափով հատուկ է նաև հոմանիշ բառերին, ածանցավոր հոմանիշների մեջ սահմանափակ-

վում է հենց թեկուզ նույնանիշ կամ համանիշ ածանցների սկզբնաձևերին միանալու պայմանականությամբ³⁴։ Քանի որ նույնիսկ բացարձակ նույնանիշ ածանցներն էլ (հմմտ. -յա, -ե, ան-, դժ-), կազմելով նույնանիշ բառերի փոխադարձ փոխարինելի զույգեր (հմմտ. երկաթյա-երկաթե, ոսկյա-ոսկե, արծաթյա-արծաթե և այլն), գործառական բոլոր ոլորտներում չեն կարող փոխարինել միմյանց։ Երկաթն՝ չի լինի հրյա, լուսյա, կապարյա, անագյա, այլ՝ հրե, լուսե, կապարե, անագե և այլն։ Կամ՝ կազմվում են անգույն-դժգույն, անբախտ-դժբախտ, բայց չեն կազմվում դժմիտ, դժխելֆ և այլն։

§ 643. Ժամանակակից հայերենի հոմանիշ ածանցները բաժանվում են երկու խմբի՝ նույնանիշներ և համանիշներ։

Ն ու յ ն ա ն ի շ ա ծ ա ն ց ն եր

§ 644. Նույնանիշ են կոչվում ձևով (հնչյունակազմով) տարբեր՝ իմաստով նույնական ածանցները։

Նույնանիշ ածանցները համանիշների համեմատությամբ քիչ են, և եղած բոլոր բաղադրություններում փոխադարձ փոխարինելիությունը ակնհայտ է։

§ 645. Ժամանակակից հայերենի նույնանիշ ածանցներից են՝

ա) ան-, ապ-, դժ-, տ-, չ- նախաածանցները։ Սրանք իբրև նույնանիշներ հանդես են գալիս հետևյալ կազմություններում՝ անբախտ-դժբախտ-ապաբախտ, անգույն-դժգույն, անկամ-դրժկամ-չկամ, անզետ-տգետ, անշնորհիֆ-ապաշնորհ, անարդյունք-ապարդյուն, անօրեն-ապօրինի, աներասան-ապերասան և այլն։

բ) -Յա և -ե ածանցները (առարկաների, մասնավորապես մետաղների, նյութերի հիմքը, նրանց բաղադրությունը ցույց տվող հատկանշային իմաստով)։ Ինչպես՝ մարմարե-մարմարյա, արծաթե-արծաթյա, երկաթե-երկաթյա, ոսկե-ոսկյա, բամբակե-բամբակյա, մագաղաթե-մագաղաթյա և այլն, այսինքն՝ հարաբերական ածականների կազմության մեջ։

գ) Գործողության ձևի հատկանիշ ցույց տվող մակբայակերտ ածանցները (սկզբնաձևի ցույց տված հատկանիշի նման, իբրև

³⁴ Տե՛ս է. Աղայան, Ժամանակակից հայերենի հոլովումը և խոնարհումը, 1967, էջ 95—96։

այդպիսին», «նրա օրինակով» իմաստով)։ ինչպես բար-որեն՝ խիզախաբար-խիզախորեն, միամտաբար-միամտորեն, մեծամտաբար-մեծամտորեն, դաժանաբար-դաժանորեն և այլն։

-Բար-վարի-ուրեն՝ ազահաբար-ազահավարի-ազահորեն, զազանաբար-զազանավարի-զազանորեն, դաժանաբար-դաժանավարի-դաժանորեն, երեխայաբար-երեխայավարի-երեխայորեն և այլն։

-Բար-պես՝ առավելապես-առավելաբար, մասնավորապես-մասնավորաբար և այլն։

-Բար-պես-որեն՝ բացարձակաբար, բացարձակապես-բացարձակորեն, ուժգնաբար-ուժգնապես-ուժգնորեն, հաստատաբար-հաստատապես-հաստատորեն, ակներևաբար-ակներևապես-ակներևորեն և այլն։

դ) Հատուկենտ կազմութիւններում նույնանիշային հարաբերութիւն են դրսևորում նաև -ական և -ային, -անք և -ութիւն ածանցները։ ինչպես՝ ածանցական -ածանցային, դասարանական-դասարանային, բերկրութիւն-բերկրանք, սխրագործութիւն-սըխրանք և այլն, որոնցից առաջինների նույնանիշութիւնը գալիս է հին հայերենից, իսկ երկրորդներինը (-ութիւն, -անք)՝ թերևս -ութիւն ածանցավոր բառերի երկարահունչ լինելուց և նույն բառակազմական նշանակութիւնն ունեցող -անք ածանցի այս ոլորտում ակտիվանալուց։

Նույնանիշ ածանցավոր բառերը քիչ են, որովհետև լեզուն նույնանիշներ չի պահում, և եթե մի քանի բառերում նույնանիշութիւնը ակնհայտ է, ապա նույնանիշ բառերը, այնուամենայնիվ, աստիճանաբար նվազում են և ստանում իմաստային ու կիրառական նուրբ տարբերակում՝ վերածվելով համանիշների։

Հ ա մ ա ն ի շ ա ծ ա ն ց ն եր

§ 646. Համանիշ են կոչվում ձևով (հնչյունակազմով) տարբեր՝ իմաստով մոտ և նման ածանցները։

§ 647. Համանիշային հարաբերութիւն մեջ են մտնում տարբեր դիրքի և տարբեր հաճախականութիւն ածանցները։ այսպես՝ նախաածանցը կարող է համանիշ լինել և՛ նախաածանցին, և՛ վերջաածանցին և՛ ընդհակառակը։ իսկ տարբեր իմաստային խմբերում կարող են հանդես գալ և՛ կենսունակ, և՛ սակավ կենսունակ ածանցները։

§ 648. Համանիշ ածանցներով կազմվում են բազմանդամ և երկանդամ շարքեր: Համանիշային մեծ կամ բազմանդամ շարքեր են կազմվում, երբ ածանցները միավորվում են իրենց ընդհանուր կամ հիմնական բառակազմական իմաստներով (հմմտ. վերաբերության և պատկանելության՝ -ական, -ային, -յուն, -ացի, -աց, տեղի՝ -ստան, -աբան, -ոց, -ուտ, -անոց, -ուստ և այլն, ունեցողի՝ -ավոր, -վետ, -անի, -եղ և այլն), սակայն լեզվական իրական գործառույթյան մեջ առանձնաբերում են համանիշային առավել սերտ հարաբերություն ունեցող ածանցներով կազմված երկանդամ կամ եռանդամ շարքեր (հմմտ. -ական և -ավոր, -ական և -ային, -ական և -ացի, -ական և -աբան և այլն):

§ 649. Ածանցների մեծ մասի բազմիմաստային յուրահատկության շնորհիվ, միևնույն ածանցը համանիշային հարաբերության մեջ է մտնում իր բոլոր կամ մի քանի նշանակություններով. այսպես՝ -ակ բազմիմաստ ածանցը հանդես է գալիս և՛ նվազափաղաքական իմաստ ունեցող հոմանիշ -իկ, -ուկ ածանցներով բաղադրված բառերի շարքում (հմմտ. սեակ-սեիկ-սեուկ, աթոռակ-աթոռիկ, անտառակ-անտառիկ), և՛ «սկզբնաձևի նշած հատկանիշին նման, դրանից ինչ-որ չափով ունեցողի» իմաստ արտահայտող -վուն, -ուրակ ածանցներով բաղադրված բառերի շարքում (հմմտ. կապուտակ-կապտորակ-կապտավուն և այլն): Անվերջածանցը՝ «գործողություն կատարողի» նշանակություն ունեցող -ուղ, -ուն ածանցներով բաղադրված բառերի շարքում (հմմտ. պսպղան-պսպղուն-պսպղացող, թովռան-թովռուն-թովռացող և այլն), ալլե տեղի իմաստ արտահայտող -ոց ածանցով բաղադրված բառերի շարքում (հմմտ. օրբան-օրորոց) և այլն:

Այսպիսով, համանիշ են բաղադրություններում «նման», «մոտ» բառակազմական նշանակություն ունեցող ածանցները:

§ 650. Ածանցների համանիշային շարքերը կազմվում են մեծ մասամբ նույնաձևությամբ ակզբնաձևերից. այսպես՝ -բար, -ուրեն նույնանիշ ածանցները միանալով միևնույն սկզբնաձևերին, համանիշային շարք են կազմել -զին և -ավին ածանցների հետ:

«Սկզբնաձևի արտահայտած իմաստի նման», «ներա օրինակով», «իբրև այդպիսին» բառակազմական իմաստներով առավել

հարուստ բառակազմական կապեր ունի -բար³⁵ ածանցը, որը հանդես է գալիս համանիշային մի քանի շարքերում. այսպես՝ -բար-որեն-զին՝ զվարթաբար-զվարթորեն-զվարթագին, մեղմա-բար-մեղմորեն-մեղմագին, քախանձաբար-քախանձորեն-քախանձագին, խանդաղատաբար-խանդաղատորեն-խանդաղատագին և այլն, բար-ովին՝ ամբողջաբար-ամբողջովին, լիաբար-լիովին, հիմնովին-հիմնաբար և այլն:

§ 651. -Ական ածանցը համանիշային հարաբերությունների մեջ է մտնում հետևյալ ածանցների հետ:

-Ական-ային՝ ածանցական-ածանցային, տնական-տնային, խմբական-խմբային, բարեկամական-բարեկամային, զուսանական-զուսանային, տեղական-տեղային, տիեզերական-տիեզերային, անեզրական-անեզրային, տիտանական-տիտանային, դժոխական-դժոխային և այլն: Սակայն, եթե հին հայերենում սովորական երևույթ էր -ական և -ային ածանցների համանիշային գործածությունը³⁶, ապա ժամանակակից հայերենում դրանց թիվը սահմանափակվել է, և հիշյալ ածանցներով կազմված բառերը հիմնականում իմաստային տարբերակում են ստացել. ինչպես՝ բնական-բնային, գրական-գրային: Այլևս չեն գործածվում նաև զիշերական, երկրական, ցամափական, աստվածական և այլն. կենսունակ են դրանց -ային ածանցով ձևերը:

-Ական, -ային, -յան՝ պլատոնական-պլատոնային-պլատոնյան և այլն:

-ական, -(ա)վոր՝ մարմնական-մարմնավոր, հոգեկան-հոգևոր, մշտնջենական-մշտնջենավոր, պարտական-պարտավոր, օրինական-օրինավոր, պատվական-պատվավոր:

-ական, -ացի(-ցի)՝ հայկական-հայացի, լեռնական-լեռնցի:

-ական, -ացի, -երեն՝ հայկական-հայացի-հայերեն:

-ական, -ենի՝ հայրական-հայրենի, մայրական-մայրենի:

-ական, -յան (որևէ ուսմունքի պատկանելության և տեղանվանական իմաստներով)՝ ամերիկական-ամերիկյան, մակեդոնական-մակեդոնյան, աֆրիկական-աֆրիկյան և այլն:

³⁵ Այս ածանցը -որեն, -պես ածանցների հետ առավելապես հանդես է գալիս նույնանիշային շարքում, միևնույն սկզբնաձևերից կազմում է նույնանիշ բառեր, տե՛ս § 645:

³⁶ Տե՛ս Մ. Աբեղյան, *Նշված աշխ.*, էջ 161:

§ 652. Ալին ածանցը համանիշային հարաբերությունների մեջ է մտնում հետևյալ ածանցների հետ:

-ային, -(ա)վոր (*«ունեցողի» իմաստով*)՝ մտային-մտավոր, հրե-շային-հրեշավոր և այլն:

-ային, -եղեն, -ե (*«ծագումը», «նյութեղին հիմքը» իմաստով*)՝ լուսային-լուսեղեն-լուսե, հրային-հրեղեն-հրե, հողային-հողեղեն-հողե, փայլային-փայլեղեն-փայլե և այլն:

§ 653. -(Ա)վոր ածանցը *«ունեցողի» նշանակությամբ* համանիշային հարաբերությունների մեջ է մտնում հետևյալ ածանցների հետ.

-(ա)վոր, -ուն՝ բեղմնավոր-բեղուն:

-(ա)վոր, -յա՝ պաշտոնավոր-պաշտոնյա և այլն:

-(ա)վոր, -վետ՝ արդյունավոր-արդյունավետ, շահավոր-շահավետ, արգասավոր-արգասավետ, գունավոր-գունավետ, բուրումնավոր-բուրումնավետ, հարմարավոր-հարմարավետ և այլն:

-(ա)վոր, -ոտ՝ կենսավոր-կենոտ, թունավոր-թունոտ և այլն:

-(ա)վոր, -եղ՝ զորավոր-զորեղ, ահավոր, ահեղ, զանգվածավոր-զանգվածեղ, բաշավոր-բաշեղ և այլն:

-(ա)վոր, -անի՝ գունավոր-գույնանի, երկտեղանի-երկտեղավոր, գեղավոր-գեղանի և այլն:

«Ունեցողի» նշանակությամբ համանիշային կապերի մեջ են մտնում նաև -վետ և -եղ՝ քիկնավետ-քիկնեղ, ճանաչավետ-ճանաչեղ, լուսավետ-լուսեղ, հյուրավետ-հյուրեղ և այլն, -անի և -յա մեկհերթանի-մեկհերթյա, հազարականի-հազարակնյա («Ա՛խ, անկամորդ ու նախանձ են թշնամիներս հազարակնյա», ՀՇ, Քնար Հայաստանի) և այլն:

§ 654. -Ող ածանցը *«գործողություն կատարողի, անողի» նշանակությամբ* համանիշային շարքեր է կաղմում -արար, -իչ, -կոտ, -որդ, -(ա)վոր, -իկ, -եցիկ, -ան, -կան, -կուն ածանցների հետ:

-Արար, -ող՝ աղմկարար-աղմկող, հավաքարար-հավաքող, կեղծարար-կեղծող, գործարար-գործող, վնասարար-վնասող, փրկարար-փրկող, խոտանարար-խոտանող և այլն:

-իչ, ող՝ ապահովիչ-ապահովող, ընդունիչ-ընդունող, երգիչ-երգող, բուժիչ-բուժող, փրկիչ-փրկող, կիզիչ-կիզող, հմայիչ-հմա-

յող, պատմիչ-պատմող, միավորիչ-միավորող, դյութիչ-դյութող և այլն:

-կոտ, -ող՝ զայրացկոտ-զայրացող, ալարկոտ-ալարող, թափանցիկ-թափանցող, մուրացիկ-մուրող (*մուրացող*) և այլն:

-մրդ, -ող՝ անցորդ-անցնող, հանախորդ-հանախող, հավակնորդ-հավակնող, սավառնորդ-սավառնող, վարորդ-վարող, ժառանգորդ-ժառանգող, եռակցորդ-եռակցող և այլն:

-(ա)վոր, -ող՝ կենվոր-կենող, հայցվոր-հայցող, բանվոր-բանող, հնձվոր-հնձող, ֆաղվոր-ֆաղող և այլն:

-իկ, -ող՝ ազդեցիկ-ազդող, թափանցիկ-թափանցող, միջանցիկ-միջանցող և այլն:

-կան, -ող՝ մրսկան-մրսող, մուրացկան-մուրացող (*մուրող*), խռովկան-խռովող, լացկան-լացող և այլն:

§ 655. «Գործողություն», «գործողության անուն» նշանակություն մը համանիշային շարքեր են կազմվում -ուրյուն, -ույթ, -անք, -ում, -մունք, -յուն գոյականակերտ ածանցներով: Սրանցում առավել ակտիվ և բազմակողմանի համանիշային կապեր ունի -ուրյուն ածանցը, որը համանիշային շարքեր է կազմում և՛ հիշյալ ածանցներից գրեթե բոլորի, և՛ այլ ածանցների հետ: Այսպես՝ -ուրյուն և -անք՝ բերկրություն-բերկրանք, շարադրություն-շարադրանք, փրկություն-փրկանք, քծնություն-քծնանք, կախարդություն-կախարդանք և այլն, -ուրյուն և -ում՝ ալեկոծություն-ալեկոծում, հարաբերություն-հարաբերում, տեղադրություն-տեղադրում և այլն, -ուրյուն և -ույթ՝ ավանդություն-ավանդույթ, նորություն-նորույթ, կացություն-կացույթ և այլն, -ուրյուն և ք՝ երկարություն-երկայնք, լայնություն-լայնք և այլն, -ուրյուն և -մունք՝ սխալություն-սխալմունք:

Վերոհիշյալ կենսունակ ածանցները համանիշային շարքեր են կազմում նաև միմյանց հետ առանց -ուրյուն ածանցի. ինչպես՝ -յուն, -ոց՝ կոնչյուն-կոնչոց, մոնչյուն-մոնչոց, պայթյուն-պայթոց, դղրդյուն-դղրդոց (վերջիններս կազմվում են գերազանցապես բռնաձայնական բայերի հիմքերից) և այլն:

-մունք, -ում՝ հիացմունք-հիացում, ուամունք-ուսում, հուզմունք-հուզում, հարցմունք-հարցում, ցուցմունք-ցուցում և այլն:

§ 656. -Ան, -ատ ածականակերտ համանիշ ածանցները արտահայտում են ածանցվող հիմքի նշանակությունը չունեցող և

դրանից զրկված իմաստները. ինչպես՝ անձայն-ձայնատ, անթև-թևատ (նաև կոնատ), անպոչ-պոչատ, անփայլ-փայլատ, անփուն-փնատ և այլն:

Ինչպես նկատելի է, բերված բոլոր համանիշ ածանցներն էլ դրվել են նույնաձևությամբ սկզբնաձևերի վրա: Սակայն ածանցավոր համանիշ բառեր կազմվում են նաև տարաձևությամբ սկզբնաձևերից. սրանք թվապես ավելի պակաս են, քան նույնաձևությամբ հիմքերով և համանիշ ածանցներով կազմվածները:

§ 657. Տարաձևությամբ սկզբնաձևերով և համանիշ ածանցներով կազմված համանիշներից են.

-աբան, -ուկ (նեցուկ-հենարան), -իկ, -ելի (անառիկ-անմատչելի), ա(վոր), -արկու (հայցվոր-խնդրարկու), -աբար, -ող, -իշ (առողջարար-կազդուրիշ, ապաքինիշ-ապաքինող, կազդուրող), -ավոր, -գար, -ոտ, -ժեռ (ախտավոր-ախտաժեռ-ցավագար-ախտոտ-ցավոտ), -ելի, -իկ (սարսափելի-զարհուրիկ-զարհուրելի), -վետ, -ոտ (ծառոտ-անտառավետ), -ավոր, -անի (պիտանի-հարկավոր), -ավոր, -աբար, -իշ (աղետավոր-կործանարար-կործանիշ-ավերիշ), -ուկ, -անի, -որդ (թափթփուկ-տականք-մնացորդ-ավելցուկ-ավելորդ), -մունի, -անի (աշխատանք-պարապմունք, զբաղմունք), -ող, -ուն (կաշուն-կաշան-փակշող), ապ-, ան- (ապերասան-անսանձ), -ող, -ական, -կոտ (շտապողական-փութկոտ-շտապող), -իկ, -ական (արքայական-ոստանիկ), -ություն, -ելիք (ակնկալություն-սպասելիք) և այլն:

Անհրաժեշտ է նշել, որ մի շարք ածանցներ, գտնվելով միևնույն իմաստային խմբի մեջ, չունեն, սակայն, նույնաձևությամբ սկզբնաձևերով զուգահեռ համանիշներ. այսպես, օրինակ՝ -օց և -ստան, -աբան և -ստան տեղի իմաստ ունեցող ածանցներով չի կարելի կազմել Վարժոց-վարժաստան կամ տնկաբան-տնկաստան և այլն: Նույնը և նվազական -ույկ և -յակ ածանցներով չեն կազմվում գրգռուկ-գրգռյակ համանիշները:

Հականիշ ածանցներ

§ 658. Հականիշ են կոչվում ձևով տարբեր և իմաստով հակադիր ածանցները:

Հականիշ ածանցներով միևնույն բառերից կազմվում են հականիշ զուգբեր (հմմտ. նիշ-համանիշ-հականիշ):

§ 659. Հականիշ ածանցներից են՝

Արտ- և ներ-՝ արտահանել-ներմուծել, արտագաղթ-ներգաղթ, արտադպրոցական-ներդպրոցական, արտադասարանական-ներդասարանական, արտաշնչել-ներշնչել, արտահանել-ներմուծել³⁷ և այլն:

Բաց- և ներ-՝ բացակա-ներկա, բացառյալ-ներառյալ և այլն:

Հակ- և համ-՝ համադրել-հակադրել, համանիշ-հականիշ, համակրել-հակակրել և այլն:

Տար- և համ-՝ տարաձայն(ություն)—համաձայն(ություն), տարակարծիք-համակարծիք և այլն:

4. ԱԾԱՆՑՆԵՐԻ ԴԱՍԱԿԱՐԳՈՒՄԸ ԸՍՏ ԳՈՐԾԱՅՈՒԹՅԱՆ ՀԱՃԱՆԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ

§ 660. Լեզվի պատմական զարգացման և փոփոխության ընթացքում փոփոխության է ենթարկվում նաև լեզվի ածանցական կազմը: Լեզվի զարգացման տարբեր փուլերում ածանցները տարբեր կենսունակություն և գործառություն են ունենում:

§ 661. Ածանցական կազմի տեղաշարժերը ժամանակակից հայերենում ընթանում են հետևյալ ուղղություններով³⁸.

ա) մի շարք սակավ կենսունակ ածանցների իմաստի աշխուժացում և ակտիվացում (հմտ. -ույթ, -որդ, -ցի, -յակ, -արկ և այլն), բ) որոշ ածանցների իմաստի սահմանափակում, գ) մի շարք փոխառյալ բառերի ածանցների իմաստների գիտակցում և առանձնացում, դ) արմատների (պարզ և բարդության վերջում հանդես եկող) և բառահարաբերական մասնիկների իմաստի մթափանցում և ածանցացում, ե) մի շարք ածանցների բառակազմական իմաստի մթափանցում ու քարացում:

Հայոց լեզվի զարգացման սովետական շրջանում զգալիորեն սահմանազատվեցին կենսունակ (արտադրողական) և անկենսունակ (անարտադրողական) ածանցները. մի շարք ածանցներ ստացան դերի և իմաստի կայունացում, շատերը նոր սկսեցին ակտի-

³⁷ Սրանք դրվել են ուղղակի հականիշ սկզբնաձևերի վրա (հմտ. հանել-մուծել), որ հազվադեպ է պատահում (տե՛ս § 323):

³⁸ Տե՛ս Ս. Ա. Էլյան, Բառապաշարի հարստացումը ածանցման միջոցով, «Հայոց լեզվի զարգացումը սովետական շրջանում», էջ 75—121:

վանալ, սահմանափակվեց մի մասի բառակազմական գոյծառույթը և այլն:

Հետևաբար, ժամանակակից հայերենի ածանցական կազմի տեղաշարժերի և նրա գործուն օրինաչափությունների պատկերը բացահայտելիս, անհրաժեշտ է ընդգծել, մասնավորապես, ժամանակակից հայերենի սովետական շրջանում դրսևորված և նրան բնորոշ երևույթները:

§ 662. Ըստ կենսունակության աստիճանի կամ բառակազմական ակտիվության՝ ժամանակակից հայերենի ածանցները ընդհանրապես բաժանվում են երկու հիմնական խմբի՝ կենսունակ և անկենսունակ:

Ա. Կենսունակ ածանցներ

§ 663. Կենսունակ (արտադրողական) են այն ածանցները, որոնք լեզվի զարգացման համաժամանակյա փուլում ունեն բառակազմական ակտիվություն, կերտում են մեծ թվով նոր բառեր:

Ածանցների կիրառությունների մասին խոսելիս, ընդհանրապես, պետք է նկատի ունենալ, որ ածանցների մեծագույն մասը հիմնականում գործառում էր նաև հին հայերենում. այսպես՝ այժմյան կենսունակ ածանցների մեծագույն մասը. ինչպես՝ ալիք, -ական, -բար, -ելի, -յան (եան), -պես, -վոր, -ություն, -ում(ումն) և այլն, կենսունակ և գործուն էր նաև հին հայերենում³⁹:

§ 664. Բերենք ժամանակակից հայերենի կենսունակ ածանցների ցանկը:

-Ալի||ելի (ձանձրալի, ցանկալի, սիրելի, տանելի, նողկալի).
-ակ¹ (գետակ, դռնակ, լճակ), -ակ² (ազդակ, բանակ, բռնակ, հենակ), -ակ³ (գիտակ, գուշակ, բուժակ), -ածո (չափածո, հանածո, դրածո, գտածո), -ակի (եզակի, անցողակի, երկակի), -ական (անզուգական, հերոսական, հոգևորական), ամենա- (ամենասիրելի, ամենակենսունակ), -ային (զարնանային, գծային, մարդկային), -ան (ծորան, կռան, կծան), աև- (անմիտ, անսեր), -անի

39 Թեև հնարավոր է կենսունակ ածանցներով կազմված մեկ կամ մի քանի բառերի իմաստների հնացում կամ մթազնում և գործածությունից դուրս մղում, սակայն դա վերաբերում է տվյալ ածանցավոր կազմություններին միայն և ոչ՝ ածանցներին:

գեղանի, լեզվանի, միաշքանի), -անոց (հիվանդանոց, զինանոց հովանոց), -անի (երկմտանք, սխրանք, տուգանք), -առաք (աղ-մբկարար, գործարար, շինարար), -առան (բնակարան, ընթերցա-րան, լսարան), -առկ (հիմնարկ, մեկնարկ, փաստարկ), առա- (արտաշնչել, արտացոլել), -ացի¹||-եցի||-ցի (գյուղացի, վրացի, դրացի, իջևանցի, մշեցի), -ացի² (խելացի, իրավացի, քաղաքա-ցի), -ացու (հարսնացու, շորացու), -բար (գիտակցաբար, բարեկա-մաբար), գեր- (գերհզոր, գերկարճալիք, գերակատարել), -գին (կաթոգին, սրտագին), -գույն (լավագույն, բարձրագույն), -եղ (հա-մեղ, հյուսթեղ, գունեղ), -ենի (հայրենի, նշենի, մայրենի), -ի (աղի, կանաչի), -իկ¹ (լավիկ, քաղցրիկ, դնչիկ), -իկ² (աշխարհիկ, բը-նիկ, բացառիկ, աղքատիկ), -իկ³ (պարսիկ, հնդիկ), -ին (դյուրին, նրբին), -իչ (բնակիչ, գործիչ), -լիկ (բկլիկ, կարճիկ, շեկլիկ). -կոտ (ամաչկոտ, վախկոտ), հակ- (հակադարձ, հակաճառել), համ- (համամիտ, համանիշ, համաձայնել), -հար (դալկահար, վշտահար), -մունի (ասմունք, վարմունք, ուսմունք), -յա (հնօր-յա, երկաթյա, երկարօրյա), -յակ (աջափնյակ, հոգյակ, հատոր-յակ), -յուն (ղղրդյուն, սոսափյուն), նախ- (նախաշավիղ, նախա-լեզու, նախասենյակ), ներ- (ներածություն, ներշնչել, ներմուծել), -ոն (գործոն, կտրոն, թափոն), -ովի (մտովի, յուրովի, ընկերո-վի), -ոտ (մրոտ, բրդոտ), -որեն (բնականորեն, վեհորեն), -օր (ձայնօրդ, անցօրդ, ծանրօրդ), -օց (ծակոց, շրխկոց, մխոց), -պես (մշտապես, առանձնապես), -ստան (Հայաստան, վարդաս-տան), -պան (այգեպան, բուֆետապան), -վածի (բանվածք, գործվածք), -վետ (արդյունավետ, բուրավետ, շահավետ), վեր- (վերանորոգել, վերարտադրել, վերակառուցել), -(ա)վօր բյու-րավոր, հայցվոր, տեղավորել), -վուն (կարմրավուն, սևավուն, երկարավուն), -ու (հատու, ահու, քսու, շինծու), -ություն (ամրու-թյուն, գրություն, ընկերություն), -ունի (հայուհի, չեմպիոնուհի, ընկերուհի), -ում (խմորում, կառուցում, մտորում), -ույթ (ձե-վույթ, դրույթ, սովորույթ), -ուն (գործուն, արթուն, ծաղկուն), -ունի (ծաղկունք, սկզբունք), -ուտ (կաղնուտ, մորուտ), -ուկ (բանուկ, մածուկ, տաքուկ), -ի (հոսք, միտք, ելք) և այլն:

Թվարկված ածանցները ժամանակակից հայերենի արդի փու-լում կենսունակության տարբեր աստիճաններ են ունենում: Սրանց

մի մասը սակավ կամ նվազ կենսունակ է. ինչպես՝ -ածո՝ հանածո, բրածո, շափածո, գտածո, դրածո, կռածո, կտրածո, տպածո, շինածո և այլն, -ացի՝ արդարացի, առնացի, բառացի, բերանացի, կանացի, տողացի, փաստացի և այլն, -ոն՝ ծամոն, ծղոն, քափոն, կտրոն, կոնոն, մանրոն, ջարդոն և այլն, -որակ՝ թխորակ, կապտորակ, սառնորակ, սևորակ, փոստորակ և այլն, -պանակ՝ գրապանակ, դրամապանակ, էտյուդապանակ, թղթապանակ, ծալրապանակ, տետրապանակ և այլն, -ստան՝ այգեստան, Հայաստան, Վրաստան, Պարսկաստան, Ջինաստան, վարդաստան և այլն. մի մասը խիստ կենսունակ է. ինչպես՝ -ական, -ային, -յան, -ան, ան-, գեր-, գույն, -եղեն, -իչ, համ-, հակ-, -որդ, -ոտ, -ություն, -ունի, -ույթ և այլն, իսկ մյուս մասը, կենսունակ լինելով հանդերձ, կարող է միանալ համեմատաբար առավել սահմանափակ թվով սկզբնաձևերի. ինչպես՝ -վետ, -վուն, -ովին, -պես, -հար, -կոտ, -կուն, -լիկ, -ուկ, -ու և այլն:

Այնուհետև, լեզվի զարգացման ընթացքում կենսունակ ածանցների մի մասը կարող է իմաստի սահմանափակում ստանալ և աստիճանաբար դուրս գալ գործածությունից՝ իր տեղը զիջելով համանիշ այլ ածանցների (հմմտ. պան). անկենսունակ կամ սակավ կենսունակ ածանցները, ընդհակառակը, իմաստի թարմացում կամ աշխուժացում են ձեռք բերում (հմմտ. -ածո, -ոն, -պանակ և այլն), մյուսները նոր են ծավալվում և ընդգրկում առավել մեծ թվով կազմություններ և այլն:

Բ. Անկենսունակ ածանցներ

§ 666. Անկենսունակ (անարտադրողական) ածանցներով սովորաբար նոր բառեր չեն կազմվում: Սրանք մեծ մասամբ իրենց բառակազմական իմաստով ժամանակակից հայերենի համար հնացած, քարացած և բարբառներից մուտք գործած ածանցներ են ու թեև ընդհանուր են գրաբարի, միջին հայերենի և աշխարհաբարի համար, սակայն ժամանակակից հայերենում բառակազմական ակտիվ դերով այլևս չեն գործառում:

Անկենսունակ ածանցները լինում են գիտակցվող և փրացած:

Գ ի տ ա կ ց վ ո ղ ա ծ ա ն ց ն ե ռ

§ 667. Գիտակցվող կամ կենդանի են այն ածանցները, որոնց բառակազմական իմաստը չի խամբել և ժամանակակից հայերենում պահպանված են բավական թվով բաղադրություններում⁴⁰:

§ 668. Գիտակցվող ածանցներից են՝

–Աղ. այս ածանցով պահպանված են կախաղան, հոտաղ, ձանձաղ (հմմտ. ձանձրույթ), կենցաղ, թակաղ (թակելու փայտ. գործիք) և քարացած խաղաղ, հապաղել բաղադրությունները:

–Այն. կազմել է ամենայն, միայն, միանգամայն, միմիայն և քարացած ոստայն (ոստ=իլիկի վրա հավաքված թել), որովայն (հնդեվր. որով արմատից), սակայն, երկայն, ունայն և այլ բառերը:

–Անակ (ան-ակ)՝ գանձանակ, եղանակ, զսպանակ, նոճանակ, մրցանակ, նշանակ, ցուցանակ, փոխանակ և այլն:

–Անդակ՝ այլանդակ, ասպանդակ, սուրհանդակ, օժանդակ:

–Անուտ (ան-ուտ)՝ կիզանուտ, հոսանուտ, հրանուտ, շիջանուտ և այլն:

–Անց. արդի գրական հայերենում գործածական է սրտանց կազմության մեջ և առավել կենսունակ է բարբառներում ու ժողովրդախոսակցական լեզվում. ինչպես՝ գլխանց, երեսանց, կողֆանց, մեկանց, նորմեկանց, վերևանց, տակևանց և այլն:

–Աշ՝ մատղաշ, թքվաշ:

–Առ՝ թափառ, կայտառ, պայծառ, ցանցառ, գետառ և այլն:

–Ատակ (ատ-ակ)՝ հիշատակ, նաճատակ, փլատակ, ցախատակ և այլն:

–Ար՝ զարդարել, կերպար, հարդարել, մեծարել, մթարել, տիպար և այլն. քարացած կամ մեռած է արդար, գալար, դալար, երկար և այլ բառերում:

–Արակ (ար-ակ). պահպանված է հասարակ, տափարակ կազմություններում:

⁴⁰ Սրանցից մի քանիսում ածանցների իմաստները քարացել են և չեն գիտակցվում:

-Արդ՝ գմբեթարդ, խորանարդ, սեղանարդ, վիմարդ (*վեմի ձև ունեցող*):

-Աց՝ դիմաց, կենաց, ձեռաց, ոտաց, ռուսաց, վրաց և այլն:

-Ափ՝ խարիափել, խարշափել, խուսափել, սարսափել, շաղափել, շառափ, տարափ և այլն:

-Գար՝ աչագար, գլխագար, խելագար, լեզվագար, ցավագար և այլն:

-Գծ՝ դժբախտ, դժգոհ, գժգույն, դժկերպ և այլն:

-Եթ՝ ձմեթ (*ձյունին նայելուց առաջացած աչքի հիվանդություն*), փաթեթ և այլն:

-Եղի՝ աղտեղի, կթեղի, մսեղի:

-Եմ՝ խոհեմ, համեմ, վսեմ, ճնկոեմ (*բրբ. սաստիկ ժլատ*):

-Եմն, եմի, եմնի (*եմ-ն, եմ-ի, եմն-ի*)՝ երբեմն, ուրեմն, վաղեմի, երբեմնի և այլն:

-Են՝ նկարեն, ծվեն, նօրեն, մեկեն (*նորմեկեն*), բլթեն (*հոտավետ բույս*) և այլն:

-Երիմ||արիմ՝ հավատարիմ, մտերիմ, ռխերիմ և այլն:

-Երֆ՝ աղջկերֆ, կողֆերֆ, լնդերֆ, ընդերֆ և այլն:

-Եցիկ (*եց-իկ*). այս ածանցի -եց բաղադրիչը բայահիմքի անբաժան այն հազվագյուտ ածանցներից է, որ արդեն ձուլվել է իր հետ գործածվող -իկ ածանցին. *ինչպես՝ գեղեցիկ, երգեցիկ, բնեցիկ*:

-Եֆ (*եայք > էք*)՝ ամենուրեֆ, դոնբացեֆ, նշանդեֆ, ջրօրհնեֆ, տնօրհնեֆ և այլն:

-Զան՝ բազմազան, զանազան, հրաշազան, հնազան(դ), սրբազան և նոր՝ գունազան («*Ջարթոնք*») և այլն:

-Ժեռ՝ ամպածեռ, դեղնածեռ, կարմրածեռ (*կարմրժռ(ել)*), հաղթածեռ, մթնածեռ, նենգածեռ և այլն:

-Իլ՝ կաթիլ, ոջիլ (*որջ արմատից*), տեսիլ (*ծագումով այս ածանցի հետ է կապված նաև տուրմիլ, խնծիլ բառերի ածանցը*):

-Իմ՝ ճղնիմ, ուշիմ:

-Ին՝ բաղիճ, լվիճ, խառնիճ (*մորեխի նման մանր միջատ*), կտրիճ, կավիճ, կապիճ, ճահիճ, մանիճ (*օրորվելով շարժվող*). մահիճ, մնիճ կամ մունիճ (*ոջիլ, տիղ*), ուտիճ և այլն:

-Իվ (*առաջացել է զրաբարյան -իւ վերջավորությունից*) հոլո-

վաձևերի քարացումից)՝ առթիվ, լրիվ, խոիվ, խստիվ, հագիվ, ճշգրտիվ, ճշտիվ, մեղմիվ, շնորհիվ, ստուգիվ, ցրիվ և այլն:

-Ի՞նչ ապառի՛ք, ավետի՛ք, արգասի՛ք, բազմի՛ք, բարի՛ք, գործի՛ք, երդի՛ք, ընթրի՛ք, թեզանի՛ք (հագուստի թե), կարծի՛ք, կեռի՛ք, նստի՛ք, շարի՛ք, ուտի՛ք և այլն:

-Իցս («անգամ, պատիկ» նշանակությամբ)՝ բազմիցս, երիցս, երկիցս և այլն:

-Կակ, -կեկ՝ կարմրակակ, թուլկեկ, հաստկեկ, լայնկեկ, մանրկեկ և այլն:

-Կեն՝ ծակոտկեն, հյուսկեն, հանճկեն (շերտավոր, բծավոր), ցանցկեն և այլն:

-Կին՝ նախկին, կրկին (կր բաղադրիչը նշանակել է երկու, որ կին ածանցի հետ նշանակել է երկու անգամ՝ նորից):

-Կուն՝ դիմացկուն, խաղացկուն, ծիծաղկուն:

-Մած՝ ամպամած, անձրևամած, գետնամած, թխպամած, խավարամած, սևամած, տախտակամած, տխրամած, փայտամած և այլն:

-Ման (առաջացել է գրաբարյան -ումն-ով վերջացող մի շարք բառերի սեռական հոլովաձևերից)՝ ելման, եռման, եփման, կեռման, վառման և այլն:

-Ոգ՝ նորոգ (նորոգել, նորոգիչ), ստորոգել:

Ոն՝ բղոն, չալպոն, բոլոն և այլն:

-Ո(յ). պահպանված է երեկո և ոճական արժեք ունեցող ավագակաբարո, անառակաբարո, զազանաբարո, հեզաբարո, նեհո, շարաբարո և այլ բառերում:

-Ոշ՝ բրդոշ, դանդալոշ, լալոշ, մոթոշ, ոռոշ, պոռոշ և այլն:

-Ոմ՝ բորշոմ(ել), խորշոմ (կնճիռ), խորոմ (խոտի խուրձ) և այլն:

-Ով՝ գինով, թանով, խոռով, կաթնով, թափով, սիրով, շտապով, կողով, հոլով, խորով և այլն. վերջին երեք բաղադրովյուններում ածանցը քարացել է և ձուլվել հոլ, կող, խոր արմատներին՝ կաղմեղով նոր սկզբնաձևեր:

-Ոտի՝ հնտաի, ոսկրոտի, չհտի, սնտի, ցնցոտի, փոռոտի, օտառոտի և այլն:

—Ուր. գործածվում է մեծ մասամբ քարացած ձևերով. ինչպես՝ բոլոր, զլոր, թլոր, խոլոր, կլոր, հատոր, նլոր(ել), մոլոր, մտոր(ել), շեփոր, շորոր, պղտոր (պիղծ արմատից), սիւլֆոր, ցնոր, օրոր և այլն: Գիտակցվում է քայերի մեջ սաստկական ածանցի նշանակությամբ. ինչպես՝ խազվզորել, խառնշտորել, կապկպորել, շանգոտորել, պաշպշորել և այլն:

—Ուրայֆ. պահպանված է դեղորայֆ և հնացած արտորայֆ, վանորայֆ բաղադրություններում:

—Ջեֆ (չեայ)՝ բերողչեֆ, կարողչեֆ, կտրողչեֆ, նայողչեֆ, շինողչեֆ և այլն:

—Ջյա (չեայ)՝ ավետչյա (ավետչեք), առհավատչյա: Այս ածանցի նշանակությամբ խոսակցական լեզվում գործածական է վերոհիշյալ —չեֆ ածանցը, որ բաղադրված է այս և —ֆ ածանցներից (չեայ > չյա + ք > չեք):

—Վանդ՝ արգավանդ, բարձրավանդ, դարավանդ, սարավանդ և այլն:

—Վի (ւի). համանիշ է գրական լեզվի —եղ ածանցին և գործածական է գլխավորապես արեւմտահայ գրական լեզվում ու բարբառներում. օրինակ՝ թխնոնֆվի, ոսկեծամփի. սեաշվի, սերնփի և այլն:

—Ութ. կենսունակ է բարբառներում և խոսակցական լեզվում. ինչպես՝ ահելութ՝ ծերութ, հնութ, մանկութ, մեծութ, մորութ, փոքրութ և այլն:

—Ույկ. գործ է ածվում միայն գրույկ, խարույկ, մակույկ և պարույկ կազմություններում:

—Ույֆ. պահպանված է միայն գրաբարից մնացած զահույֆ, կահույֆ, հանույֆ, պիտույֆ բառերում:

—Ունի. պահպանված է գրաբարյան արֆունի, տեբունի բառերի մեջ և հին տոհմանունների վերջավորություններում. ինչպես՝ Արծրունի, Արշակունի, Բզնունի, Բագրատունի, Ռշտունի և այլն, որոնցում —ունի ածանցը համանիշ է ազգանվանական —յան ածանցին և եթե —ունի-ով վերջացող տոհմանունների վրա դրվում է նաև ազգանվանական —յան ածանցը (հմտ. Արծրունյան), ապա հիմնականում արտահայտում է պատկանելության իմաստ. այսպես՝ Արշակունյան, Բագրատունյան(ց) և այլն, նշանակում են

դրանց հարստությանը, տոհմին, իշխանությանը վերաբերող, պատկանող:

–Ունի ածանցը գործածական է նաև ծերունի, գողունի ածանցավոր բաղադրություններում, ուր սկզբնաձևերի և ածանցի առանձին իմաստները դեռևս գիտակցվում են: Այս ածանցը կենսունակ է բարբառներում (հմատ. բերունի, պահունի և այլն):

–Ունկ՝ խորունկ, պռունկ (հմատ. պոռշ):

–Ունչ՝ անտերունչ, վավաշունչ:

–Ուղ՝ պտուղ, ցեցուղ:

–Ուչ՝ սրտառուչ, վայելուչ, բնկալուչ և այլն:

–Ուտ՝ գործածվում է միանամուտ, մրմուտ (հմատ. մորմոք, մրմունջ) և խոսակցական ծակուտ կաղմություններում:

–Ուստ՝ ապրուստ, գալուստ, էլուստ, կոբուստ, հագուստ, հարուստ, հեռուստ, պահուստ, վերուստ, փախուստ և այլն:

–Ուրդ՝ անուրդ, ժողովուրդ, խառնուրդ, կցուրդ, հագուրդ, պարպուրդ և այլն:

–Ուց.¹ կազմվել են դեղնուց, այտուց, նեղուց, ռզնուց և այլն: Ուց²՝ վաղուց, հնուց⁴¹ և այլն:

–Ուփ՝ գզվուտուփ, գինարբուփ, ճանկուտուփ, մանրուփ, մաղմրուփ, սրտխառնուփ, փնտրուփ, փութ և այլն:

Ք ա Ր ա ց ա ծ ա ծ ա ն ց ն ե Ր

§ 669. Քարացած են այն ածանցները, որոնց իմաստը ամբողջովին մթափնել է և ձուլվել ածանցվող սկզբնաձևին: Քարացած ածանցներով բաղադրված բառերի ածանցավոր լինելը պարզվում է միայն տվյալ բառերի ստուգաբանությամբ:

§ 670. Քարացած ածանցներից են՝ –անդ (արգանդ, եռանդ), –ախ (հաճախ, շաղախ, փոխախ, ուրախ և այլն), –աստ (իմաստ, առագաստ, զգաստ և այլն), –նի (զաղտնի, հայտնի, նախնի), ան– (անձեռոց, անձեռոցիկ, անգոսնեկ, անկողին, անթեղ և այլն), –իշտ (երաժիշտ, նաժիշտ), –իթ (առիթ, բլիթ, կնճիթ), –յալն (լռելյալն), –ոչ (խոռոչ), –ույր (կափույր, պարույր), –ուր (բլուր, թափուր, մրուր և այլն), –ունդ (սը-

⁴¹ Այս և ն ածանցի բաղադրմամբ կազմվել է –ունց ածանցը, որ առավել գործածական է խոսակցական լեզվում. *ինչպես՝* շուտունց, պզտկունց, պտղունց, փոքունց և այլն:

նունդ, ծնունդ, սերունդ և այլն): Քարացած ածանցներ առաջացել են նաև գրաբարյան նախդիրների և հոլովաձևերի իմաստների մթազնումից. այսպես՝ եզակի թվի գործիական ավ (աւ). կանխավ, հարկավ, սակավ, բնավ, իրավ և այլն)⁴², ամբ (ան-ձամբ, իրավամբ, մասամբ, նկատմամբ, պատահմամբ և այլն), հոգնակի թվի ուղղական ինք (դաշինք, նախատինք, քրտինք), սեռական աց (դիմաց, կենաց, ձեռաց և այլն), հայցական ս (երկուս, ծախս, մեղսակից, մեղսունակ, չորս) և այլ վերջավորություններից և զ (զայրանալ, զատել, զարգանալ, զարդ, զարթնել, զարմ, զարկ, զգալ, զեղում, զբաղվել և սփռվել, սթափվել, սրվոռել⁴³), ըստ (ստանձնել), ի (իբր, իզուր և հանցանք, հանկարծ, հանուն, հանիրավի, հաջող, հարդարել, հարգել, հավելյալ և այլն),⁴⁴ ց (ցայգ, ցանկ, ցերեկ) նախդիրներից և այլն:

Անհրաժեշտ է նշել, որ ընդհանրապես դժվար է բոլոր ածանցները որոշակիորեն տեղավորել կենսունակ և ոչ կենսունակ խմբերի մեջ, քանի որ ամենակենսունակ ածանցն անգամ մի քանի կազմություններում կարող է քարանալ և չգիտակցվել (հմմտ. -ակ՝ որակ, քանակ, էակ, -ուկ՝ հեղուկ, արդուկ և այլն) և, ընդհակառակը, ամենաանկենսունակ ածանցներով էլ կարող են կազմվել մեկ և մի քանի բառեր. այսպես՝ -ատի հնացած և անկենսունակ ածանցով (հմմտ. դեռատի) կազմվել է մատաղատի (ԳԹ) բառը, -ուց ածանցով (հմմտ. այտուց, նեղուց, դեղնուց և այլն) կազմվեց կապտուց («Միայն քթիս վրա կապտուց կա», ՍՀ) բառը և այլն:

Հետևաբար, ածանցներն ըստ գործածականության կամ ըստ բառակազմական ակտիվության դասակարգելիս, նրանց այս կամ այն խմբի մեջ կարելի է տեղադրել որոշ վերապահությամբ միայն՝ նկատի ունենալով նրանց գործառութային ընդհանուր մակարդակը:

42 Նույն հոլովաձևից է առաջացել նաև -եվ (եւ) ածանցը. ինչպես՝ բարի-աւ>բարեաւ>բարեւ>բարե, հետի-հետև և այլն, որոնք դեռևս գրաբարում իմաստի մթազնում էին ստացել և վերածվել սկզբնաձևերի: Այս ածանցի նմանակությամբ առաջացել են վերև, ներքև, դրսև, իբրև, միեջև և այլն:

43 Վերջիններում միևնույն զ նախդիրն է, որը փ, ֆ, ք բաղաձայններից առաջ խլանում է:

44 Սրանցում միևնույն ի նախդիրն է, որը ձայնավորներից առաջ վերածվում է հ-ի:

ԱՅԽԱՆՑԱԿԱՆ ԿԱԶՄԻ ՏԵՂԱՇԱՐԺԵՐԸ ՀԱՅԵՐԵՆԻ ԶԱՐԳԱՑՄԱՆ
ՍՈՎԵՏԱԿԱՆ ՓՈԽՈՒՄ

§ 671. Ածանցական կազմի տեղաշարժերից ժամանակակից հայերենի սովետական շրջանի բառակազմության մեջ նկատելի են հետևյալները.

Ա. Իմաստի սահմանափակում ստացած ածանցներ

§ 672. -Ած. այս ածանցով ժամանակակից հայերենին են անցել դեռևս գրաբարում գործածված առեղծված, առառած, առկած, դիպված, զանգված, խորոված, կոտորած, հատած, հատված, հավելված, հողված, վարկած, ֆերթված գոյականները:

Ժամանակակից հայերենում այս ածանցի բառակազմական դերը սահմանափակվեց և դեռևս վաղ աշխարհաբարում գործածության մեջ մտավ սրանով և -ֆ ածանցով բաղադրված նույնանիշ -վածք ածանցը. ինչպես գործվածք, գրվածք, խառնվածք, հորինվածք, խոսվածք, կոտրվածք, ջարդվածք և այլն: Իսկ -ած ածանցը բառակազմության բնագավառից անցավ քերականության բնագավառը, դարձավ հարակատար դերբայի մասնիկ (հմմտ. բերած, գրած, նկարած, երգած, կատարած և այլն): Այժմ այս ածանցով նոր բառեր կարող են առաջանալ արդեն հարակատար դերբայի գոյականական կամ ածականական կիրառություններից միայն. ինչպես՝ նշանած, սիրած, նեխած, հոտած և այլն:

§ 673. -Պան. մի շարք բառերից կազմել է «զբաղմունքի» իմաստ արտահայտող բառեր. ինչպես՝ այգեպան, բակապան, դրոգասպան, դոնապան, խանութպան, հեղցապան, ձիապան, ջութեպան, կառապան, պարտիզպան, սայլապան, ուղտապան և այլն: Սովետական շրջանում վերահիշյալ ածանցավոր բառերի իմաստը հնացել է, և այդ բառերի մեծ մասը դուրս է եկել գործածությունից (սեփականատիրական հասկացությունների և -պան ածանցով արտահայտվող որոշ զբաղմունքների վերացման հետևանքով). հիշյալ ածանցավոր բառերի հետ, բնականաբար, դուրս է մղվել նաև -պան ածանցը (հմմտ. սայլապան, ուղտապան, կառապան, ձիապան, խանութպան, ջութեպան և այլն): Այս

ածանցի իմաստով այժմ գործածական և ակտիվ են -գործ, -աւար, -ող, -բան ածանցները: Այժմ -պան ածանցով գործածվում են հատուկեւտ բառեր. ինչպես՝ այգեպան, պարտիզպան, բուֆետապան, հնոցապան և այլն և ծայրապան («նախագծվեց կաբելային ծայրապամների մշակման եղանակը», ԵՅ) նորաբանությունը, որում -պան-ը այլևս անձի իմաստ չունի:

§ 674. -Ուրդ. հանդես է գալիս աղձակուրդ, անուրդ, ժողովուրդ, խառնուրդ, խորհուրդ, հագուրդ, պարապուրդ և այլ բառերում: Սրանով կազմված մի շարք բառեր, ինչպես՝ համուրդ, հավաքուրդ⁴⁵, կացուրդ, կցուրդ, լսուրդ, նվագուրդ⁴⁶ և այլն, այժմ դուրս են եկել գործածությունից կամ փոխարինվել են -ույթ ածանցով (հմմտ. կացույթ, կցույթ և այլն):

§ 675. -Ենի. այս ածանցը հիմնականում հանդես է գալիս գոյականների մակարդակում («գոյական սկզբնաձևերի արտահայտած ծառի, բույսի, թփի տեսակ» արտահայտող նշանակությամբ. հմմտ. բալենի, խնձորենի, նշենի, թթենի, ֆլզենի, ձիթենի, վարդենի, տանձենի և այլն): Հնում այն կենսունակ էր նաև հատկանշային իմաստով (հմմտ. արփենի, մատաղենի (= մատղաշ), լրբենի, նրբենի⁴⁷, թթվենի, մաքրենի, քաղցրենի և այլն)⁴⁸, ժամանակակից հայերենի արդի փուլում սահմանափակվել է այս ածանցի հատկանշային իմաստը և վերոհիշյալ բառերը այժմ հնացած են: Հատկանշային իմաստով ժամանակակից հայերենում գործածական են միայն. հայրենի, մայրենի, փաղենի և վայրենի բառերը, որոնցում -ենի ածանցը ունի ածականակերտ գործառույթ: Կարելի է ասել, որ սահմանափակվել է նաև այս ածանցի «կենդանիների մորթու, մսի տեսակ» նշանակող իմաստը (հմմտ. աղվեսենի, առյուծենի, գալլենի, խոզենի, ընձենի, վագրենի, սամույրենի և այլն), թեև դեռևս սակավ գործածություն կարող են ունենալ աղվեսենի, այծենի, վագրենի և այլն:

45 Զուգահեռաբար կար նաև հավաքույթ ձևով:

46 Տե՛ս Մ. Արեղյան, նշված աշխ. էջ 275:

47 Այս և նախորդ բառը գեղարվեստական գրականության լեզվում կարող է գործածվել ոճական նկատառումներով:

48 Տե՛ս Մ. Արեղյան, նշված աշխ., էջ 253:

Բ. Իմաստի աշխուժացում ստացած և նոր
ծավալված ածանցներ

§ 676. Հայերենի շատ ածանցներ, հնում սակավ կենսունակ լինելով, ժամանակակից հայերենի տվյալ փուլում իմաստի թարմացում, աշխուժացում են ապրում և ակտիվանալով վերածվում կենսունակ ածանցների: Ընդ որում կարող է առավել ակտիվանալ նաև կենսունակ բազմիմաստ ածանցի իմաստային տարբերակներից մեկը:

Այդպիսի ածանցներից են՝

§ 677. -Ույթ. հայերենի սակավ կենսունակ ածանցներից էր. սրանով կազմվել էին երևույթ (առերևույթ, մակերևույթ), զայրույթ, ծածկույթ, կացույթ, հասույթ հացկերույթ, ձանձրույթ, մշակույթ, ցերեկույթ և այլն:

Այժմ -ույթ ածանցը զգալիորեն իմաստի աշխուժացում է ապրում և գործ էածվում առավել մեծ թվով կազմություններում: -Ույթ ածանցի ակտիվացման պատճառները երկուսն են: Առաջինը բխում է -ույթ ածանցի առարկայացնող, գոյականացնող և կոնկրետացնող կարեոր իմաստից, որով բայարմատներից, ստեղծվում են գործողության առարկայացված հասկացությունն արտահայտող, գործողության անուն հանդիսացող գոյականներ, իսկ գոյական անուններից՝ ընդհանրական, վերացական նշանակություն մեծ գոյականներ. ինչպես՝ բաղադրույթ, բառույթ, դրույթ, ելույթ, ձևույթ, վարձույթ, տիրույթ, հանույթ, ձուլույթ, փաթույթ, հնչույթ, արժույթ, բաղադրույթ, հատույթ, իմաստույթ, ներույթ, նշույթ և այլն: Երկրորդ պատճառը -ույթուն բաղադրյալ ածանցի (-ույթ+յուն<ույթ+ին) իմաստով, մասամբ նաև նրա փոխարեն գործածվել է. այսպես՝ ավանդույթ (ավանդություն բառի փոխարեն), մրցույթ (մրցություն բառի փոխարեն), վերջակրկնույթ, վերջույթ (գործածվում է վերջավորություն բառի ավելի նեղ և կոնկրետ նշանակություններով՝ «Օրգանիզմի վերջավորություն» և «գեղարվեստական երկի եզրափակող վերջաբանը՝ էպիլոգ»):

§ 678. -Արկ ածանցը իմաստով կապված է հին հայերենի արկանել (զցել, նիտել, դնել) բայի հետ, որի արմատը ժամանա-

կակից հայերենում պահպանված է (թեև հին հայերենում առանձին գործածություն չուներ)։ -Արկ ածանցը նախասովետական շրջանում սակավ կենսունակ էր և գործածական էր բայակերտ նշանակությամբ (իհարկե, -ել ածանցի հետ)։ Ինչպես՝ առաջարկել, բանտարկել, զանգատարկել, թվարկել, թողարկել, խնկարկել, խաղարկել (խաղարկություն), խուզարկել, ձեռնարկել, սակարկել, փորձարկել և այլն։ Սրանով կազմվել են նաև գոյական անուններ։ Ինչպես՝ ակնարկ, առաջարկ, գլխարկ, ձեռնարկ, պահանջարկ, հիմնարկ, փաստարկ, տնկարկ, մեկնարկ (ստարտ)⁴⁹ և այլն։

Հայոց լեզվի զարգացման սովետական շրջանում -արկ ածանցը նկատելիորեն ակտիվացավ բայակերտ նշանակությամբ։ Ինչպես՝ գործարկել, դիտարկել, թողարկել, լողարկել («Այդ լողարկումը շարունակվում է արդեն մոտ մեկ միլիոն տարի», ԾԾ), լաստարկել, լցարկել, կանոնարկել, մեկնարկել, շահարկել, վաճարկել, վիճարկել, ջրարկել և այլն։

§ 679. -Ուրդ ածանցը թեև կենսունակ էր նաև նախասովետական հայերենում, սակայն չուներ այնպիսի լայն ընդգրկում, ինչպիսին ունի այժմ։ Սրանով հայտնի էին գոյականներ «անձի» և «որևէ հատկանիշ կրող առարկայի» իմաստներով։ Ինչպես՝ անկամորդ, առաջնորդ, անցորդ, գնորդ, գնդացորդ, կցորդ, կիսորդ, հակառակորդ, հետնորդ, ճանապարհորդ, մնացորդ, լծորդ, լողորդ, ձայնորդ, ուսուցիչ, պահուցիչ և այլն։ Այժմ կազմվել և կազմվում են անձի իմաստ արտահայտող բազմաթիվ նոր բառեր։ Ինչպես՝ դիտորդ, դեկորդ, ճապարհորդ, վաճորդ, տախտորդ, կրկնորդ և այլն։

-Ուրդ ածանցը վերջին տասնամյակներում աշխուժացավ առանձնապես սպորտային տերմինաբանության մեջ։ Նրանով կազմվեցին «սպորտի որևէ ձևով զբաղվողի» իմաստ ունեցող նոր բառեր։ Ինչպես՝ դահուկորդ, թեթևորդ, թիավարորդ, ծանրորդ, ձեռնագնդորդ, ձիորդ, մուրճորդ, նետորդ (նիզակահանետորդ, մրճանետորդ), ջրագնդորդ, սուզորդ, վագորդ, ցատկորդ և այլն։

§ 680. -Ացի||եցի||ցի. հիմնականում կազմում են անձնանուններ հասարակ և հատուկ անուններից, որոնք ցույց են տալիս ա) տեղի բնակիչ՝ աշտարակցի, գյուղացի, մշեցի, լեռնցի, վանեցի, Խոհեմացի, Եվրոպացի, ասիացի և այլն, բ) որևէ երկրի ընդ-

49 Վերջին երկուսը նորակազմ են։

կիշ և բնակվող ազգ՝ գերմանացի, անգլիացի, ինդոնեզցի, չինացի, վրացի, էստոնացի, ֆրանսիացի և այլն:

Հայերենի զարգացման սովետական շրջանում «որևէ տեղի բնակիչ» իմաստով առավել ակտիվացավ նշված ածանցների -ցի տարբերակը. ինչպես՝ մոսկվացի, բեռլինցի, ինդոնեզցի, նաիրացի, կիպրոսցի, կուրացի, պրագացի, պեկինցի, լիտվացի և այլն: Սակայն սովետական շրջանում -ցի ածանցը առավել ակտիվացավ և ծավալվեց նաև «որևէ տեղում աշխատող, սովորող, բնակվող» (լինի դա գործարան, ֆակուլտետ, հիմնարկ, թիմ, փողոց և այլն) նոր իմաստներով. ինչպես՝ կոմիտասցի (Կոմիտասի անվան կրկնարտեսից), սպարտակցի («Սպարտակ» թիմից), կիրովցի (Կիրովի անվան գործարանից), քամանցի (համանուն գնդից), կիլյանցի (Կիլյան փողոցից), ճիդրոնադորդակցի (հիդրոհաղորդակ գործարանից), սունդուկյանցի (Սունդուկյանի անվան թատրոնից), համադասարանցի, պոլիտեխնիկցի և այլն:

Մանր.— Ացի-ով դեռևս հնում կազմվել էին գավառացի, վրացի, ֆաղաֆացի և այլ գոյականներ, որոնցում -ացի ածանցը առաջացել է հին հայերենի հոգնակի և եզակի թվերի սեռական -աց և -ի վերջավորությունների ձուլումից և իմաստի մթազնումից: Սրա հետ ծագումով նույնը լինելով, -ցի (նաև -եցի) ածանցը, ինչպես նկատեցինք, ժամանակակից հայերենի վերջին տասնամյակներում առավել ակտիվ է և գործուն, քան -ացի և -եցի ածանցները: Այս կարելի է բացատրել մասամբ նրանով, որ նախ՝ շատ աշխարհագրական տեղանուններ վերջանում են ա արմատական ձայնավորով (հմմտ. Մոսկվա, Ռիգա, Պրագա, Անգլիա, Ֆրանսիա, Լիտվա և այլն), ուր այլևս ավելորդ է դառնում -ացի ածանցի -ա-ի կրկնությունը. մի հանգամանք, որ ավելի է նպաստում նրա -ցի տարբերակի ակտիվացմանը և տարածմանը: Եվ հետո՝ այստեղ մասնավորապես կարևոր դեր է կատարում նաև հայերենի սովետական շրջանում նկատելի ածանցների հնչյունական կառուցվածքի կրճատման և կոնկրետացման միտումը (հմմտ. հիդրոհաղորդակցի, համադասարանցի, սպարտակցի և ոչ՝ հիդրոհաղորդակացի, համադասարանացի, սպարտակացի և այլն), իսկ -ացի և -եցի ածանցներով կազմված շատ բառերում (հմմտ. աթենացի, խորենացի, դարսեցի, մշեցի, վանեցի, կարպեցի և

այլն) դեր է կատարում նաև լեզվական սովորույթը և -ա, -ե կապող ձայնավորների ազդեցությունը: Կարճ ասած՝ -ացի ածանցի և նրա -ցի և -եցի տարբերակների մեջ զարգացման տեղեկներ տանում է դեպի -ցի տարբերակը:

§ 681. -Արար. իմաստի նկատելի աշխուժացում է ստացել հիմնականում սովետական շրջանում. սրանով կազմվել են հաշտարար, կազմարար, տնարար, կենսարար, վնասարար, սիփարար և այլ հատկանշային իմաստ ունեցող բառեր: Այս ածանցով կազմված ածականների մեծ մասը դեռևս ժամանակակից հայերենի նախասովետական շրջանում վերածվել է սկզբնաձևի հատկանիշները կրող անձի իմաստ արտահայտող բառերի, որ տեղի է ունեցել դարձյալ որոշիչի և որոշյալի կապակցության հիմքով՝ որոշյալի կրճատմամբ և որոշիչի խոսքի մասային իմաստի փոփոխությամբ (գոյականացմամբ). ինչպես՝ արդյունարար, մատակարար, զեղծարար, շինարար, նորարար և այլն: Ուստի պատահական չէ, որ -արար ածանցով կազմված բառերի մեծագույն մասը հավասարապես ունի և ածական, և՛ գոյական անվան իմաստ: Վերջին տասնամյակներում -արար ածանցով կազմվել են «որևէ գործով, մասնագիտությամբ զբաղվողի», «որևէ գործ անողի» իմաստով գոյականներ. ինչպես՝ գաղութարար, խոտանարար, ձևարար, փորձարար և այլն:

§ 682. Գեր- ածանցով աշխարհաբարում գործածական էին ոչ մեծ թվով կաղմություններ. ինչպես՝ գերմարդ, գերահրաշ, գերիշխանություն, գերահուշակ, գերանել, գերազնիվ, գերապատիվ, գերատեսուչ և այլն, որոնցում ածանցը ունի վեր, բարձր, բարձրագույն, առավել իմաստները: Նրանով միայն վերջին տասնամյակներում կազմվեցին մեծ թվով նոր բառեր. ինչպես՝ գերարագ, գերթույլ, գերխոր, գերձայնային, գերճշգրիտ, գերզաղտնի, գերիրական, գերլարում, գերհզոր, գերհնչյունային, գերնոր (ծեծ), գերսեղմ, գերկարնալիք, գերնեպրնթաց և այլն:

§ 683. -Բան. խիստ ակտիվացավ «սկզբնաձևի նշած մասնագիտությունն ունեցող անձի» նշանակությամբ: Սրանով կազմվել էին պատմաբան, լեզվաբան, հումաբան, երգիծաբան, ռեաբան, մեկնաբան, հոգեբան, հայկաբան, կենսաբան և այլն: Նորակազմ են սրտաբան, օդերևութաբան, մոլորակաբան, մարդաբան, ծերաբան, հանճաբան, ուռուցքաբան, կառուցվածաբան և այլն:

§ 684. -Յա. այս ածանցը, որ ծագումով -ե ածանցի հնչյունական տարբերակն է, կազմում է հարաբերական ածականների և այս իմաստով նույնանիշ է -ե-ին. ինչպես՝ արծաթե-արծաթյա, ադամանդե-ադամանդյա, շղարշե-շղարշյա, երկաթե-երկաթյա, բրդե-բրդյա, ոսկե-ոսկյա և այլն: Հայոց լեզվի զարգացման վերջին կեսդարյա զարգացման ընթացքում արդեն կայունացել է -ե և -յա ածանցների գործառության ուրուտը. հարաբերական ածականներ կիրտելում առավել կենսունակացել է -ե ածանցը. այսպես՝ մի շարք գոյականներից հարաբերական ածականներ են կազմվում միայն -ե ածանցով (հմմտ. հրե, արևե, կավե, ֆարե և այլն), այդպես էլ փոխառյալ սկզբնաձևերից հարաբերական ածականներ են կազմվում առավելապես -ե ածանցով (հմմտ. բրոնզե, բետոնե, գրանիտե, կապրոնե, կավե, ցեմենտե և այլն): Սակայն -ե ածանցը, ընդարձակելով իր կիրառության ուրուտը և ակտիվանալով, մնաց մենիմաստ («սկզբնաձևի նշած նյութից. առարկայից պատրաստված, առաջացած լինելու» իմաստով), մինչդեռ -յա ածանցը, որ ընդհանրապես բազմիմաստ էր, ծավալվեց նաև իր մյուս իմաստներով. այսպես՝ ա) սկզբնաձևի նշած ժամանակաշրջանն ընդգրկող (հաճախ օր, ամիս, տարի, ժամանակ բառերի բաղադրությամբ)՝ ամառայա, ամենօրյա, երկամյա, հնամյա, ֆառամյա, եռամյա, երկարօրյա, տասնամյա, միաժամանակյա, համաժամանակյա, տարժամանակյա և նորակազմ հնօրյա, նորօրյա, մեկհերթյա, բազմօրյա և այլն, բ) սկզբնաձևի նշած տեղի՝ ծովափնյա, ծովեզրյա, ընդհատակյա, ստորջրյա, ստորգետնյա, շուրջերկրյա և նորակազմ ընդերկրյա, ընդգետնյա, խորջրյա, շուրջլուսնյա, շուրջփարոսյա, վերգետնյա, վերջրյա և այլն, գ) սկզբնաձևի նշած հատկանիշն ունեցողի՝ գործույա, երկթեյա, միանձնյա, տխուրաչյա, սեաչյա, խոշորաչյա, նեղանձնյա, հազարակնյա (ՀՇ, ՔՀ)⁵⁰ և այլն:

Բազմիմաստ ածանցների իմաստներից մեկի կամ երկուսի աշխուժացումը և ծավալումը արդի հայերենի բառակազմության մեջ կենդանի և գործող օրինաչափություն է և ածանցական կազմի տեղաշարժերի մեջ էական դեր է կատարում, ընդ որում կա-

⁵⁰ Վերջինները նորաբանություններ են:

րող է ակտիվանալ թե՛ կենսունակ ու գործուն իմաստը և թե՛ հաղ-վագյուտ գործածական իմաստը:

§ 685. Կան բավական թվով ածանցներ էլ, որ թեև առաջա-ցել են մեր լեզվի հնագույն շրջաններում, եղել են անկենսունակ կամ սակավ կենսունակ, սակայն ծավալում են գտել մեր լեզվի զարգացման վերջին շրջանում: Այսպես՝ -պանակ անկենսունակ ածանցով կազմվել էին գրապանակ, դրամապանակ, թղթապա-նակ բառերը: Վերջերս այս ածանցով կազմվեցին նաև էտյուդա-պանակ, տետրապանակ, ծայրապանակ նոր բառերը: -Ածո ածան-ցի բառակազմական իմաստը ժամանակակից հայերենում հնա-ցած էր, և սրանով գործածական էին միայն հաճածո, ձուլածո, բրածո, չափածո, պահածո բառերը: Սակայն այս հնացած իմաս-տը ժամանակակից հայերենի սովետական շրջանում թարմացավ և կազմվեցին դրածո (50-ական թվականներին), կտրածո, գտածո, կռածո, շինածո, պեղածո, տպածո նոր բառերը, որոնք թվապես գերակշռում են այս ածանցով հայերենի հին, միջին և նախասո-վետական շրջաններում կազմված բառերին:

Նոր են սկսում ծավալվել նաև հայերենի դրական նախ-ածանցներից մի քանիսը. ինչպես՝ առ-, ենթ-, ընդ-, ստոր-, մակ-, փոխ- և այլն. այսպես՝ ենթ- ածանցով կազմված ենթա-կա, ենթադրել, ենթավարպետ, ենթաստամոքսային և այլ բառե-րի կողքին կազմվեցին ենթահանձնաժողով, ենթաթեմա, ենթա-տեխստ (подтекст բառի պատճենումով) բառերը, ընդ- նախա-ծանցով ընդհատակ, ընդվզել բառերի նմանակությամբ՝ ընդ-ջրջյա, ընդծովյա նոր բառերը, ստոր- նախածանցով (հմմտ. ստո-րադրուժյուն, ստորադաս, ստորադրյալ, ստորակետ, ստորերկրյա, ստորջրյա և այլն)՝ ստորանաշակ (ՍՀ), ստորգետնյա և այլն, առ- սակավ կենսունակ նախածանցով (հմմտ. առաջժմ, առավել, առափնյա, առնմանություն, առկայծել և այլն)՝ առհարկի (ԳԹ), առմուտի, առնչանույթ, առգրավել, առձգում և այլն, մակ- նախա-ծանցով (հմմտ. մակաբույծ, մակագրիչ, մակերևույթ, մակըն-թացություն, մակդիր, մակբայ և այլն)՝ մակնիշ նորակազմ բառը, փոխ- նախածանցով (հմմտ. փոխդնդապետ, փոխհարաբերու-թյուն, փոխազդեցություն և այլն)՝ փոխնախագահ, փոխգործողու-թյուն, փոխազդեցություն, փոխհրաձգություն, փոխներարկում,

փոխանջատիչ, փոխալայմանավորում, փոխանկում («տեղի ունեցավ մեքենայական փոխճանկում», նե), փոխմեկուսացում և այլն:

Գ. Նոր առաջացած ածանցներ

§ 686. Ժամանակակից հայերենի ածանցների ընդհանուր համակարգը նախասովետական շրջանի հետ համեմատած քիչ է փոխվել, քանի որ բոլորովին նոր ածանցները շատ քիչ են: Սակայն դրա փոխարեն, ինչպես վերևում նշվեց, առավել զգալի են ածանցական կազմի իմաստային տեղաշարժերը և եղած ածանցների իմաստների ծավալման և դարգացման շնորհիվ բազմաթիվ նոր բառերի ստեղծումն ու դրանցով բառապաշարի հարստացումն ու համալրումը:

§ 687. Նորագույն է -գործ ածանցը, որ առաջացավ հայերենի սովետական շրջանում:

-Գործ-ը առանձին, անկախ կերպով, այլև բարդության մեջ կենսունակ և գործածական է ժամանակակից հայերենում (հմատ. գործ, գործունյա, ասեղնագործ, գորգագործ, ձեռագործ, հանցագործ, շահագործել, հայտնագործել, ստեղծագործել և այլն): Գործ-ը լայնորեն ծավալվեց «որևէ զբաղմունք, մասնագիտություն ունեցողի» բառակազմական իմաստով՝ այս նշանակությամբ գերազանցելով համանիշ -աբար -բան, -իչ, -ող ածանցներին, միաժամանակ ընդգրկելով նաև բազմաթիվ փոխառյալ հիմքեր. ինչպես՝ ավտոդոլագործ, ալյումինագործ, ասֆալտագործ, բետոնագործ, զագագործ, գործիքագործ, դագաճագործ, երշիկագործ, էլեկտրալամպագործ, բունելագործ, լեռնագործ, խաղողագործ, ծեփագործ, ծխախոտագործ, կաուչուկագործ, կաբելագործ, կաթսյագործ, կոնյակագործ, նակնդեղագործ, մետաքսագործ, ներկագործ, սլահածոյագործ, պանրագործ, ռետինագործ, տակառագործ, տեխսիլագործ, տրիկոտաժագործ, տուրքինագործ, ֆիմիագործ, ցեմենտագործ և այլն:

Գործ-ով բաղադրված մի շարք բառերում. ինչպես՝ ածխագործ, զինագործ (Բաֆֆի, Երկերի ժողովածու), ատաղձագործ, զինեցործ, փականագործ և այլն, -գործ-ը «զբաղմունքի, մասնագիտություն ունեցողի» իմաստով ըմբռնվում էր նաև նախասովե-

տական շրջանում, սակայն նրա ածանցական իմաստը դեռևս չէր կայունացել:

Հայոց լեզվի զարգացման այժմյան փուլում ածանցացման ճանապարհին է կանգնած –վառ արմատը՝ դարձյալ «զբաղմունքի, մասնագիտություն ունեցողի» բառակազմական կարևոր նշանակությամբ, սակայն նրա իմաստը դեռևս լրիվ կերպով չի վերացականացել. ինչպես՝ ապարտավառ, բրիգադավառ, բուլղոզերավառ, խաղավառ, խմբավառ, համերգավառ, էֆսկավատորավառ, կոունկավառ, մրցավառ, մոտոռավառ (են) և այլն:

Դ. Փոխառյալ ածանցներ

§ 688. Հայերենի զարգացման սովետական շրջանում փոխառյալ ածանցներ առաջանում են գերազանցապես փոխառյալ ածանցավոր բառերի ածանցների գիտակցման և առանձնացման ճանապարհով:

Այսպես՝ հնդեվրոպական լեզուների –իստ ածանցը, որ միջազգային տարածում ունի, հայերենին է անցել փոխառյալ մի շարք բառերից, որոնց մի մասը վաղուց էր փոխառված. ինչպես՝ անառխիստ, ակտիվիստ, ալպինիստ, իդեալիստ, ինտերնացիոնալիստ, լենինիստ, մատերիալիստ, նացիոնալիստ, նացիստ, պրոպագանդիստ, կինոդոկումենտալիստ, մառաթոնիստ, տեռորիստ, տուրիստ և այլն՝ որոնք հայերենին են անցել գերազանցապես ուսանողների միջոցով և արտահայտում են որևէ ուսմունքի, ուղղության հետևորդ, ներկայացուցիչ: Իբրև ածանց գիտակցվելով, –իստ-ը աստիճանաբար անջատվում է փոխառյալ բառերից և իբրև առանձին, խնդրուրյուն ածանց, դրվում նաև հայերեն բառերի վրա. ինչպես՝ մաուզերիստ, ֆեմալիստ⁵¹, քառիստ, դուդուկիստ և այլն:

Նույնը կարելի է ասել և –իզմ ածանցի մասին, որ գործածվում է աշխարհի շատ լեզուներում և լեզվաբանության մեջ իրա-

⁵¹ Սրանք գործածական էին սովետական կարգերի առաջին տարիներին և այդ հասկացությունների վերացման հետ՝ աստիճանաբար դուրս եկան գործածությունից ու անցան պատիվ բառաշերտի բառերի շարքը:

վամբ համարվում է ինտերնացիոնալ ածանց: Այս ածանցով հայերենին են անցել փոխառյալ կապիտալիզմ, իմպերիալիզմ, լենինիզմ, մարքսիզմ, մոդեռնիզմ, ռեսալիզմ, ռումանտիզմ, տուրիզմ, կլասիցիզմ, նատուրալիզմ, սոցիալիզմ և այլն, որոնք արտահայտում են զանազան ուղղութիւններ (քաղաքական, գիտական և այլն), հասարակարգ: Սրանով դեռևս հայերեն սկզբնաձևերով բառեր չեն կազմվել, բացի դաշնակիզմ, հակասովետիզմ⁵² և մի քանի խոսակցական բառերից, սակայն ածանցի իմաստը առանձին կերպով գիտակցվում է:

§ 689. Մի քանի բառերում (մասնագիտական) թերևս փոխառյալ նորագույն ածանց կարելի է համարել -իտ ածանցը, որ գործ է ածվում միայն քիմիական նյութերի նոր անվանումներ կիրառելիս: Այսպես՝ մամուլում հաճախ ենք հանդիպում դունիտ, կվարցիտ, սիենիտ, սերպենտիտ (քիմիական նյութերի անվանումներ են), գրաֆիտ, բենտոնիտ (կավի նոր տեսակ), սիլիկալցիտ (արհեստական քար), մոլիբդենիտ (արհեստական ծեփ), պեոլիտ (սպիտակեցնող ապակյա նյութ) և այլ տերմիններին: Սրանով վերջին տասնամյակներում նոր տերմիններ են կազմվել նաև հայերեն սկզբնաձևերով (գերազանցապես տեղանուններով)․ այսպես՝ արմենիտ, երևանիտ (քիմիական թել), լոբենիտ, նաիրիտ, սևանիտ (ծծ) և այլն:

§ 690. Հայոց լեզվի զարգացման սովետական շրջանում ռուսերենից և ռուսերենի միջոցով փոխառյալ մի շարք բառերում սկսեցին առանձին գիտակցվել -ֆիկացիա և -իզացիա ածանցները. ինչպես՝ գազիֆիկացիա, էլեկտրիֆիկացիա, ճիդռֆիկացիա, էկրանիզացիա, մոբիլիզացիա և այլն: Սրանք այժմ գործածական են -ում վերջածանցով. ինչպես՝ գազիֆիկացում, էլեկտրիֆիկացում, էկրանացում և այլն: Սրանց նմանակությամբ հայերեն հիմքով կազմվել են ջերմաֆիկացում (ՍՀ) և հեռախոսաֆիկացում (ծծ) բառերը:

§ 691. Գիտակցվեցին և լայնորեն ծավալվեցին ռուսերենի հայրանունական -ովնա||-եվնա և -իչ||-ովիչ||-եվիչ ածանցները

⁵² Սկզբնաձևը կիսափոխառյալ է:

(համատ. Գուրգեն Կարպիշ, Վարդան Սեդրակովիչ, Լյուսյա Ավետովնա և այլն):

§ 692. Փոխառյալ որոշ բառերի հետ գործածվում են մի շարք ածանցներ. ինչպես՝ -իա՝ պիոներիա («Պիոներիայի 50-ամյակը», ՍՀ), -իանա՝ լենինիանա, շեքսպիրիանա («Հայ երգչուհու շեքսպիրիանան լենինդրեց լենինգրադը», ՍՀ), -իադա՝ ալպինիադա, օլիմպիադա, սպարտակիադա և այլն, որոնց բառակազմական իմաստները թեև գիտակցվում են, սակայն դեռևս չեն դրվել հայերեն բառերի վրա. բացառությամբ համալսարանիադա բառի («Մրցավեճի էին բռնվել համալսարանիադայի անցկացվող մրցումներին», ՀՖ), որ առավելապես գործածական է ունիվերսիադա ձևով:

5. ԱՇԱՆՑՆԵՐԻ ԴԱՍԱԿԱՐԳՈՒՄԸ ԸՍՏ ԿԱԶՄՈՒԹՅԱՆ

§ 693. Ածանցներն ըստ կազմության լինում են պարզ և բաղադրյալ:

§ 694. Պարզ են այն ածանցները, որոնք կազմված են մեկ ձևությից:

Օրինակներ՝ -Ակ, -ած, -ան, -արդ, -արկ, -ար, բաց-, -բար, -գար, գեր-, -գին, -գույն, -ե, -եղ, -եմ, -եստ, -ել, ընդ-, -ի, -իլ, -իկ, -ին, -ին, -իչ, -իվ, -ից, համ-, -հար, -մած, մակ-, -յան, ներ-, -ոչ, -ոն, -ոտ, -որ, -որեն, -որդ, -պան, -պես, -ստան, -վետ, վեր-, -ավոր, -ու, -ուկ, -ունի, -ում, -ույկ, -ուն, -ուն, -ուչ, -ուտ, -ուր, -ֆ և այլն:

§ 695. Բաղադրյալ են այն ածանցները, որոնք առաջացել են մեկից ավելի ածանցների ձուլումից:

Բաղադրյալ ածանցներն են՝

-Ալի||-ելի (ալ-ի||ել-ի՝ անդառնալի, բանալի, հրաշալի, սիրելի, խոցելի, կարելի, անառարկելի՝ -ալիֆ||-ելիֆ (ալ-իֆ||ել-ի-ֆ՝ խաղալիֆ, հավատալիֆ, լսելիֆ, շոշափելիֆ, սպառնալիֆ), -ածու (ած-ու՝ քեկնածու, հավաքածու), -ային (ա-ին՝ ամառային, լեռնային), -անակ (ան-ակ՝ հոգնակ, մրցանակ), -անիֆ (ան-ի-ֆ՝ ընտանիֆ, հարսանիֆ), -անուտ (ան-ուտ՝ հորձանուտ, կիզանուտ), -անֆ (ան-ֆ՝ հոսանֆ, սահանֆ, փրկանֆ), -աստի

(աւտ-ի՝ հավաստի, հավաստի), -ատակ (աւտ-ակ՝ հիշատակ, փութատակ), -աւակ (աւ-ակ՝ հասարակ, տափարակ), -աւան (աւ-ան՝ լսարան, դասարան), -աւեն||-երեն (աւ-են||եր-են՝ հունարեն, շինարեն, հայերեն), արիմ||երիմ (աւ-իմ||եր-իմ՝ հավատարիմ, մտերիմ), -արի (աւ-ք՝ գործարի, ստուգարի), -ացի՝ (աց-ի՝ կանացի, խելացի), -ացի² (աց-ի՝ վրացի, ֆաղաֆացի), -եղի (եղ-ի՝ աղտեղի), -ենի (եան>են-ի՝ հայրենի, բզենի), -ենիք (եան>են-ի-ք՝ հայրենիք, ֆաղցրավենիք), -եցիկ (եց-իկ՝ գեղեցիկ, երգեցիկ), -իք (ի-ք՝ գործիք, ընթերիք), -լիկ (լ-իկ՝ թղթլիկ, շէկլիկ, բկլիկ), -կակ (իկ-ակ՝ սեկակ, կարմրակակ), -կեկ (իկ-եակ՝ ծանրկեկ, լայնկեկ, թուլկեկ), -կիկ (եակ-իկ՝ պատանեկիկ), -կեն (իկ-եան՝ ծակոտկեն, ճյուսկեն, ցանցկեն), -կոտ (ուկ-ոտ՝ բարկացկոտ, մոսկոտ, վախկոտ), -մունք (ում-մ-ք՝ արարմունք, վարմունք, ուսմունք), -յակ (ի-ակ>եակ>յակ՝ հոգյակ, աղավջակ, պատանյակ, վագֆույյակ, լողույյակ և այլն), -ովի (ով-ի՝ ընկերովի, հնարովի), -ովին (ով-ի-ն՝ գլխովին, լիովին), -ոտի (ոտ-ի՝ հնոտի, օտարոտի), -ոտիք (-ոտ-ի-ք՝ հնոտիք, փոքոտիք), -որակ (որ-ակ՝ սառնորակ, փոստորակ), -պատիկ (պատ-իկ՝ տասնապատիկ, կրկնապատիկ), -պանակ (պան-ակ՝ գրապանակ, թղթապանակ), -ված (ու-ած՝ հարված, հոդված), -վածք (ու-ած-ք՝ կերտվածք, հյուսվածք, վնասվածք), -վարի (վար-ի՝ ընկերավարի, մարդավարի), -ութիւն (-ութ-իւն՝ ընկերութիւն), -ույք (ոյ-ք՝ գահույք, կահույք), -ունակ (ուն-ակ՝ պարզունակ, շարունակ, գոհունակ), -ուցք (ուց-ք՝ սերուցք, մոլուցք, այրուցք, ուտուցք):

Մանրք.— Բարդ ածանցներ չեն չպետք է շփոթել միասին գործածվող ածանցները, որոնցից յուրաքանչյուրը յուրովի է մասնակցում բառիմաստի բաղադրութեանը: Միասին հաճախ են գործածվում -որդ և -ական (հմմտ. երկրորդական, որսորդական), -ող և -ական (դիտողական, լսողական, ծնողական), -ական և -որեն (գիտականորեն, մարտականորեն), -ական և -պես (դրականապես, վերջնականապես), -ական և -ութիւն (իրականութիւն, պարտականութիւն), -ող, -ական և -ութիւն (շտապողականութիւն, կատարողականութիւն, հետևողականութիւն), -ային և -ութիւն (բարբառայնութիւն, մտայնութիւն, սկզբունքայնութիւն) և այլն:

6. ԱՆՆԱՑՆԵՐԻ ԴԱՍԱԿԱՐԳՈՒՄՆ ԸՍՏ ՆՐԱՆՑ ԽՈՍՔԻ ՄԱՍԵՐ
ԿԵՐՏԵԼՈՒ ՆՇԱՆԱԿՈՒԹՅԱՆ

§ 696. Ածանցներն իրենց խոսքիմասակերտ-իմաստափոխական յուրահատկությամբ մասնակցում են բառերի խոսքի մասային իմաստների կազմավայանը:

Ածանցների խոսքիմասակերտ նշանակությունը բնորոշ է մասնավորապես վերջածանցներին: Հայերենի նախածանցներից բառերի խոսքիմասային իմաստների կերտմանը մասնակցում են հիմնականում ժխտական նախածանցները (հմմտ. սեր-անսեր, խիղճ-անխիղճ). այս միայն այն դեպքում, երբ նախածանցները միանում են բառերի անվերջածանց հիմքերին, քանի որ նախածանցի և վերջածանցի համատեղ գործածության դեպքում բառի խոսքիմասային նշանակությունը որոշվում է վերջածանցի միջոցով (հմմտ. անմիտ-անմտություն, անքուն-անքնություն տգետություն, ապուշ-ապուշություն և այլն):

§ 697. Ժամանակակից հայերենի ածանցները, ըստ իրենց խոսքիմասակերտ գործառույթի, բաժանվում են երկու խմբի՝

Ա. Մեկ խոսքի մաս կերտող ածանցներ,

Բ. Մի քանի խոսքի մաս կերտող ածանցներ:

Ա. Մեկ խոսքի մաս կերտող ածանցներ

§ 698. Մեկ խոսքի մաս կերտող ածանցները ընդհանրապես մեծ թիվ չեն կազմում: Որքան ածանցը բազմիմաստ է, այնքան ավելի է օժտված տարբեր խոսքի մասեր կերտելու յուրահատկությամբ. թեև բազմիմաստությունը կարող է հատուկ լինել նաև մեկ խոսքի մաս կերտող ածանցներին:

Մեկ խոսքի մասային իմաստ արտահայտող ածանցներից են՝

Գոյականակերտ ածանցներ

§ 699. Գոյականակերտ են այն ածանցները, որոնք դրվելով տարբեր անունների և բայարմատների վրա, առարկայական իմաստ են հաղորդում նրանց:

Գոյականակերտ նշանակութեամբ հանդես եկող վերջածանցներն են.

–Ալիք||ելիք՝ հավատալիք, խոսելիք, հրաշալիք, հասանելիք, սպառնալիք, վճարելիք, օժանելիք և այլն:

–Անակ՝ գանձանակ, եղանակ, ըմպանակ, հաղթանակ, մրցանակ, նոնանակ, զսպանակ և այլն:

–Անիք՝ ընտանիք, հարսանիք:

–Անք՝ աշխատանք, արհամարհանք, բերկրանք, երազանք, զրկանք, հարմարանք, հորձանք, նախերգանք, վիրավորանք, տանջանք, փշրանք և այլն:

–Անոց՝ արհեստանոց, բանջարանոց, զագանանոց, ծաղկանոց, որբանոց, կոպեկանոց, տասանոց, կիլոգրամանոց և այլն:

–Արան (ար–ան)՝ անուններից և բայարմատներից կազմում է՝ ա) գերազանցապես տեղի (ուր կատարվում կամ գտնվում է մի բան) իմաստ արտահայտող գոյականներ. ինչպես՝ առողջարան, ապաստարան, բնակարան, գանձարան, գործարան, դասարան, թանգարան, լսարան, կայարան, ուսումնարան, ննջարան, կախարան, սրնարան, տնկարան, նստարան, պահարան, սառնարան և այլն, բ) գրքի իմաստ ունեցող գոյականներ. ինչպես՝ ավետարան, սաղմոսարան, երգարան, բառարան, հանգարան, բժշկարան, տաղարան և այլն:

–Արք՝ գործարք, լուծարք, ստուգարք և այլն:

–Ենիք՝ հայրենիք, փաղցրավենիք:

–Երք՝ ընդերք, լնդերք, կողբերք, սանդերք և այլն:

–Եք՝ աշխալուսեք, նշանդրեք, կողպեք, տնօրհնեք:

–Իլ՝ կաթիլ, տեսիլ, խաշիլ:

–Իշք՝ աղիշք, խմիշք, թանիշք:

–Իք՝ բարիք, գործիք, ընթրիք, կարծիք, կեղծիք, չարիք:

–Մունք՝ արարմունք, ասմունք, բաժանմունք, զգացմունք, հարցմունք, հուզմունք, վարմունք, ցուցմունք և այլն:

–Յակ¹ (հոգյակ, կողպակ, որդյակ, աղավնյակ, լողուղյակ, վազուղյակ, սառցուղյակ և այլն):

–Յակ² (եակ)՝ եռամսյակ, եռյակ, լուսնյակ, հատորյակ, շաբաթօրյակ, տասնամսյակ, միամսյակ և այլն:

–Յուն (նին՝ ին). բայարմատներից և բնաձայնական բառե-

րից կազմում է «գործողության առարկայացված անուն» հանդիսացող գոյականներ՝ բախյուն, գոշյուն, դոփյուն, դրդյուն, թընդյուն, կոնշյուն, նոդփյուն, հնշյուն, մոնշյուն, շրշյուն, շաշյուն, ոստյուն, պայթյուն, սոսափյուն և այլն:

—Ոտիք՝ ոսկրոտիք, փորոտիք, հնոտիք: .

—Ոց (տարբեր խոսքի մասերից կազմում է «տեղի, գործիքի, վրան կրելու առարկայի, գործողության անվան» նշանակությամբ գոյականներ)՝ խարտոց, էտոց, հաստոց, մխոց, սղոց, ջնջոց, փռոց, ակնոց, ծանրոց, գրասպհոց, դարբնոց, թիկնոց, կապոց, ձմեռոց, ձեռնոց, մատնոց, հնոց, թափստոց, դպրոց, ծաղկոց, խշխշոց, շրխկոց, ջարդոց, դղրդոց, ծլվլոց և այլն:

—Ձեք՝ ավետչեք, բերողչեք, գործողչեք, կարողչեք և այլն:

—Ված||վածք՝ առեղծված, հավելված, հարված, հողված, փերթված, այրվածք, ասացվածք, գործվածք, խառնվածք, կավվածք, հյուսվածք, կառուցվածք, իջվածք, վնասվածք, պատմվածք, կեցվածք և այլն:

—Ույք՝ գահույք, կանույք, խնջույք, հանույք, պիտույք և այլն:

—Ունիք՝ արհունիք, Արշակունիք, Ռշտունիք և այլն:

—Ունք՝ ակունք, աստղունք, բարձունք, իրավունք, ծաղկունք, համեմունք, հիմունք, շրթունք, պաշտամունք, սկզբունք և այլն:

—Ուրդ՝ անուրդ, արձակուրդ, ժողովուրդ, խառնուրդ, խառհուրդ, կցուրդ, հագուրդ և այլն:

—Ուցք՝ այրուցք, մոլուցք, սերուցք, ուտուցք և այլն:

—Ություն. կազմում է բազմաթիվ գոյականների. ա) վերացական իմաստով (ածականներից, դերանուններից և գոյականներից)՝ ազանություն, դաժանություն, ընկերություն, հիմարություն, բռնություն, նորություն, շփեղություն, մափրություն, նկունություն, ինքնություն, որպիսություն, ոչնչություն, հերոսություն, բարեկամություն, գյուղացիություն և այլն, բ) գործողության առարկայացված իմաստով (բայահիմքերից, բայարմատներից)՝ ազդեցություն, գովաբանություն, հաղթություն, պաշտպանություն, սպանություն, ցնծություն, փառաբանություն, փոփոխություն, զրպարություն, ռտնձգություն և այլն, գ) հոգնակի հավաքական իմաստով (գոյականներից)՝ աշակերտություն, արհեստավորություն,

բնավորություն, ուսանողություն, հայություն, գյուղացիություն, ուսուցչություն և այլն, դ) թանձրացական գոյականներ՝ հիմնարկություն, ձեռնարկություն, գրականություն, սահմանադրություն, վարչություն, կանոնադրություն և այլն:

—Ունի. կազմում է իգական սեռի հասարակ և հատուկ անձնանուններ՝ բժշկուհի, դերասանուհի, արձակագրուհի (ԳԹ), թագուհի, իշխանուհի, պարուհի, հարևանուհի, հեռախոսավարուհի, մրցակցուհի, չեմպիոնուհի, մանեկեհուհի, երգչուհի, ֆրանսուհի, իտալուհի, Սրբուհի, Վանուհի, Տիգրանուհի, Վարդուհի, Նաիրուհի, Պերճուհի, Հրաչուհի և այլն:

—Ում. կազմում է բայանուններ (բայարմատներից և բայահիմքերից)՝ արգելում, զգացում, զղշում, զեղում, թեփում, իրականացում, լուծում, կառուցում, կեղեփում, մարմնացում, մոտեցում, ներշնչում, ոչնչացում, ամայացում, հեղուկացում, պահածոյացում, փոշիացում, օճառացում, օֆսիդացում⁵³ և այլն:

Ույթ՝ ասույթ, ավանդույթ, ելույթ, գործառույթ, կացույթ, հանույթ, նորույթ, շահույթ, շարույթ, տիրույթ, հատույթ, հնչույթ, բառույթ, բաղադրույթ, նորույթ, սովորույթ և այլն:

—Ույկ՝ գրույկ, խարույկ, մակույկ, պարույկ,

—Ույց՝ զեկույց, կառույց, մատույց, սառույց, զրույց, հանգույց և այլն:

—Ցի||ացի||—եցի. կազմում է անձի իմաստ արտահայտող գոյականներ՝ «որևէ տեղում բնակվող, աշխատող, սովորող», «ազգի պատկանող» իմաստներով. օրինակ՝ լեռնցի, ֆաղաֆացի, երկրացի, մշեցի, տարոնցի, սասունցի, կովկասցի, կիրովցի, վանեցի, սպարտակցի, քամանցի, դաշտեցի, տնեցի, կիպրոսցի, պրագացի, լիավացի, սունդուկյանցի, պոլիտեխնիկցի, մոսկվացի, կուրսեցի և այլն:

Ք— զանազան խոսքի մասերից (գոյականներից, ածականներից, բայարմատներից և բայահիմքերից) կազմում է գոյականներ, որոնցում ածանցը կոնկրետացնող, առարկայացնող նշանակություն ունի. ինչպես՝ անցք, աչք, բարք, աղիք, երկինք, խելք,

⁵³ Վերջիններս արդյունաբերական պրոցեսի անվանումներ են:

խնամք, ծալք, կարիք, հանք, հոսք, կաշառք, կամք, տարիք, շա-
րիք, հետք, փողք, մեջք, կուրծք, ընթացք, գիրք, բաժինք, գաղտ-
նիք, մուտք, ջանք, հմայք, սլացք, հնարք, կառք, հայացք, վազք,
տեսք, հանք, աղոթք, ելք, գովք⁵⁴ և այլն:

Գ ո յ ա կ ա ն ն եր ի ա ծ ա ն ց ն եր

§ 700. Սրանք գոյականների մակարդակում գործառող իմաս-
տափոխական ածանցյեքներ են և շունեն խոսքիմասակերտ գործա-
ռույթ: Նրանք դրվելով գոյական սկզբնաձևերի վրա, կազմում են
նոր իմաստով գոյականներ:

—Պան. գոյականներից կազմում է «սկզբնաձևերի նշած գոր-
ծով, մասնագիտությամբ զբաղվողի» իմաստ ունեցող գոյական-
ներ (հմմտ. այգեպան, կառապան, հնոցապան, պարտիզպան,
սայլապան, ուղտապան, ձիապան, բուֆետապան և այլն),
—պանակ. կազմում է սկզբնաձևերի նշած առարկան պահելու տե-
ղի իմաստով գոյականներ (հմմտ. գրապանակ, դրամապանակ,
էտյուդապանակ, թղթապանակ, տետրապանակ և այլն), —ունի.
զանազան անձնանուններից կազմել է մասնագիտովյան, ազ-
գանվանական և այլ իմաստներով իգական սեռի անձնանուններ
(հմմտ. իշխանուհի, դքսուհի, երգչուհի, դերասանուհի, հարևա-
նուհի, հեռախոսավարուհի, թագուհի, չեմպիոնուհի, ֆրանսուհի,
հայուհի, վրացուհի, Վանուհի, Վարդուհի, տիրուհի և այլն)⁵⁵,
—ստան. կազմել է գոյականներ սկզբնաձևի նշած առարկայով
հարուստ տեղի, այլև աշխարհագրական տեղանվան իմաստով
(հմմտ. այգեստան, բուրաստան, ծաղկաստան, վարդաստան,
Հայաստան, Վրաստան, Պարսկաստան, քարաստան և այլն):

Գոյականների ածանցյեքներ են նաև գոյականների մակարդա-
կում գործառող նվազափաղաքչական կամ երանգավորող ածանց-

54 Ք ածանցի շնորհիվ առարկայացնող, գոյականացնող իմաստ են ստա-
նում նրա հետ բաղադրված մի շարք ածանցյեքներ. ինչպես՝ -ալիք||-ելիք, -անիք,
-անք, -արք, -ենիք, -երք, -եք, -իք, -ունք, -վածք և այլն:

55 Այս ածանցը խոսքիմասակերտ-իմաստափոխական գործառույթով հան-
դես է գալիս ածական անուններից կազմված մի քանի իգական սեռի անձնա-
նունների մեջ. ինչպես՝ Ազատունի, Գեղունի, Մաքունի, Սրբունի և այլն:

ները, որոնք գոյականներին նորբիմաստային, նվազական կամ փաղաքշական երանգ են հաղորդում (հմմտ, մայրիկ, հայրիկ, լըճակ, տնակ, նավակ, դնչիկ, պոչուկ, հորթուկ, սրտիկ, գետակ և այլն):

Իմաստափոխական նշանակությամբ գոյականների մակարդակում հանդես են գալիս նաև գոյականակերտ (խոսքիմասականերոտ-իմաստափոխական) ածանցներից շատերը. այսպես՝ ուրբյունը՝ հավաքական իմաստով գոյականներ է կերտում մի շարք գոյականներից (հմմտ. ընկերություն, գյուղացիություն, ուսանողություն, մարդկություն, հայություն և այլն), -ոցը՝ ակնոց, կալոց, անձրևոց, դարբնոց, կապոց, ձեռնոց, մատնոց և այլն: Սակայն սրանք հիմնականում խոսքիմասականերոտ-իմաստափոխական ածանցներ են:

Ածականակերտ ածանցներ

§ 701. Ածականակերտ ածանցները ածանցվող սկզբնաձևերին հաղորդում են առարկայի որևէ հատկության, որպիսության կամ վերաբերության իմաստ: Բուն ածականակերտ ածանցներից են՝

-Ալի||ելի (մի բանի արժանի, մի բանի ենթակա)՝ անկարելի, անմարելի անմեկնելի, ճիանալի, ամոքալի, շոշափելի, զվարճալի, անուրանալի, երևելի, խղճալի, ցավալի և այլն⁵⁶, -ան՝ անամոք, անտուն, անկիրթ, անխիղճ, աներևույթ, անմահ, անտեր և այլն, -անի (ունեցող)՝ բազմոտանի, եռոտանի, գլխանի, գեղանի, զծանի, լեզվանի, երկերեսանի, հարկանի, պիտանի, տոզանի, էջանի և այլն, ապ-՝ ապերախտ, ապերջանիկ, ապուշ, ապերասան և այլն, -առ՝ թափառ, կայտառ, պայծառ, ցանցառ, գետառ և այլն, -գար (որևէ հիվանդությամբ տառապող)՝ խելագար, լեզվագար, աչագար, մտագար, ցավագար, հոգեգար և այլն), դծ-՝

⁵⁶ Այս ածանցով դեռևս զրաբարում մի քանի ածականների խոսքիմասային իմաստների փոփոխությամբ կազմվել էին բանալի, հայելի, ածելի, գործելի, ռենելի, ըմպելի գոյականները, սակայն սրանցում ածանցը գործուն չէ իբրև գոյականակերտ ածանց, և նրա իմաստը խամրել է:

դժբախտ, դժգույն, դժգոհ և այլն, -ե (առարկաների նյութեղեն հիմքը)՝ արծաթե, ադամանդե, երկաթե, գրանիտե, մետախե, ոսկե, կավե, հողե և այլն, -եղ (սկզբնաձևի նշած առարկայով, հատկանիշով հարուստ՝ առատ)՝ համեղ, հյութեղ, հնչեղ, գունեղ, լուսեղ, ձայնեղ, վարարեղ և այլն, -արիմ||-երիմ՝ հավատարիմ, ոխերիմ, մտերիմ, -զան (սկզբնաձևի նշած հատկանիշից շատ ունեցող)՝ այլազան, բազմազան, գունազան, սրբազան և այլն, -կեն (որևէ հատկությամբ օժտված)՝ ծակոտկեն, ցանցկեն և այլն, -կոտ (որևէ հատկությամբ օժտված, դեպի տվյալ վիճակը հակված)՝ ալարկոտ, ամաչկոտ, մրսկոտ, վախկոտ, նվաղկոտ, պահանջկոտ, պարծենկոտ և այլն, -կուն (սկզբնաձևի նշած հատկությունն ունեցող)՝ դիմացկուն, խաղացկուն, -յա (սկզբնաձևի նշած նյութից պատրաստված, առաջացած, նրա նշած տեղը, ժամանակահատվածը մատնանշող, նրա հատկանիշն ունեցող)՝ արծաթյա, բրդյա, երկաթյա, թիթեղյա, մետախյա, ոսկյա, անմեղմա, երկամյա, եռամյա, երկարօրյա, համաժամանակյա, հնօրյա, միաժամանակյա, նորօրյա, առափնյա, գործունյա, բնդերկրյա, շուրջերկրյա, շուրջլուսնյա, ստորգետնյա, օտարերկրյա, գործունյա, միանձնյա, կապուտաշյա, սևաշյա, տխուրաշյա, պաշտոնյա, ֆրիստոնյա⁵⁷ և այլն, -ոտ (սկզբնաձևի նշած հատկությունն ունեցող, կրող, օժտված)՝ անձրևոտ, յուզոտ, բրդոտ, կենձոտ, հողոտ, ձյունոտ, մրոտ, խրոպոտ, սրտոտ, ցավոտ, ցեխոտ, փոսոտ և այլն, -վետ (որևէ բանով առատ, որևէ հատկանիշով աչքի ընկնող)՝ արդյունավետ, բուրավետ, հարմարավետ, հանգստավետ, հոտավետ, պտղավետ, մրգավետ և այլն, տ՝- տգետ, տհաս, տկար, տձև, տգեղ⁵⁸ և այլն, -ունակ (սկզբնաձևի նշած հատկությամբ օժտված)՝ գոհունակ, պարգունակ, տրտմունակ, տխրունակ և այլն:

Ա ծ ա կ ա ն ն ե Ր ի ա ծ ա ն ց ն ե Ր ը

§ 702. Ածականների ածանցները ածականների մակարդակում դործառող իմաստափոխական ածանցներն են, որոնք խոս-

57 Վերջին երկուսը զուգահեռաբար ունեն նաև գոյականական իմաստ:

58 Այս և վերոհիշյալ ժխտական նախածանցներն ունեն բացառողական, բացասական նշանակություն:

քիմասակերտ արժեք չունեն և նոր հատկանշային իմաստ են հաղորդում ածական սկզբնաձևերին:

Ածականների ածանցներից են՝ վուն (սկզբնաձևի նշած հատկանիշին նման, նրանից ինչ-որ չափով ունեցող)՝ սևավուն, սպիտակավուն, դեղնավուն, թխավուն, կարծրավուն, հաստավուն, տափակավուն և այլն, -որակ (սկզբնաձևի հատկանիշն ունեցող, նրա նման)՝ սառնորակ, սևորակ, թխորակ, կապտորակ և այլն, -լիկ (փաղաքշական)՝ թխլիկ, շեկլիկ, փափլիկ, կարճլիկ, բմփլիկ և այլն, -ժեռ (սկզբնաձևի նշած հատկանիշից առավել ունենալու)՝ նեղզածեռ, հաղթածեռ, կարմրածեռ⁵⁹ և այլն:

Ածականների մակարդակում են հանդես գալիս նաև -գույն (հմտ. ազնվագույն, լավագույն, ծանրագույն, դժվարագույն, սփանջեղագույն և այլն) և ամենա- ածանցները (հմտ. ամենաազնիվ, ամենամեծ, ամենասիրելի, ամենաեղբար, ամենաընտիր և այլն), սակայն սրանք իմաստափոխական նշանակության հետ միաժամանակ ունեն նաև քերականական նշանակություն:

Ածականների մեջ սաստկական երանգով հանդես է գալիս նաև -ին ածանցը (հմտ. նրբին, խորին, դյուրին, դժվարին, մըթին, խավարչտին և այլն), որը ունի նաև խոսքիմասակերտ նշանակություն (կազմում է ածականներ տեղի իմաստ ունեցող բառերից. հմտ. արտաքին, վերին, ներքին, միջին, ստորին և այլն), այսինքն՝ բուն իմաստափոխական ածանց չէ:

Մանր.— Թվականակերտ և դերանվանակերտ ածանցներ չկան: Թվականների մակարդակում են հանդես գալիս բոռդ (երկու, երեք, չորս բառերի համար) և -երոռդ ածանցները, որոնցով կազմվում են դասական թվականները. ինչպես, օրինակ՝ երբոռդ, չորբոռդ, երկրորդ, յոթերորդ, ութերորդ, տասներորդ, քսաներորդ և այլն:

Թվականների մակարդակում գործառում է նաև -ական բաղմ-իմաստ ածանցը, որը թվականներից կազմում է առարկաների քանակական բաշխում արտահայտող թվականներ (բաշխական թվականներ). ինչպես՝ երեքական, հինգական, վեցական, յոթական,

⁵⁹ Սրանք առավել գործածական են արևմտահայ գրական լեզվում և քարքառներում (տե՛ս նաև կարմրածեռ):

փասնական և այլն: Ական ածանցը դրվում է նաև կոտորակային թվականների հայտարարի վրա, որը կազմված է լինում դասական թվականից. այսպես՝ երկու հինգերորդական, հինգ վեցերորդական, ութ տասներորդական և այլն: Վերոհիշյալ ածանցները թեև խոսքիմասակերտ չեն, սակայն կազմում են թվականների նոր տեսակ (դասական, բաշխական և կոտորակային):

Դերանունների ածանցները հատուկենտ են, սրանց մի մասը քարացած է և չի գիտակցվում (հմմտ. -ոշ, -իշ՝ որոշ, ուրիշ). իսկ մի մասն էլ դրվում է մեկ կամ երկու դերանունների վրա. այսպես՝ երոգ ածանցը ո՞ր և ֆանի՞ հարցական դերանուններից կազմում է այլ հարցական դերանուններ՝ ո՞րերոգ, ֆանի՞երոգ: -Ք ածանցը ամեն բոլորյալ դերանվանը հաղորդում է հավաքական իմաստ (ամենքը):

Բայակերտ ածանցներ

§ 703. -ել, -անալ, -ալ. բայակազմական հիմնական նշանակությամբ հանդես են գալիս -ել, -անալ (ան-ալ) և սրանց համեմատությամբ նվազ վեհնսունակ -ալ ածանցները, որոնք բայի համակարգում դիտվում են իբրև դերբայական վերջավորություններ կամ մասնիկներ՝ նկատի ունենալով դրանց բայական ձևերի համար ելակետային ձև ծառայելու հանգամանքը. այս առումով սրանք ունեն քերականական արժեք:

Սակայն մեծ է նաև վերոհիշյալ ածանցների (-ել, -ալ, անալ) դերը բառակազմական առումով: Նրանք գոյականներից և ածականներից կազմել և կազմում են բայեր. այսպես՝ դեղին-դեղնել, սև-սևանալ, ցուրտ-ցրտել, կարմիր-կարմրել, ուժեղ-ուժեղանալ, սեր-սիրել և այլն:

Մանր.— Բայակերտ չպետք է համարել դերբայական մյուս վերջավորությունները, թեև բայի դերբայական ձևերից մի քանիսը խոսքի մասային իմաստների փոփոխությամբ և փոխանցումով ստացել են նաև գոյականական և ածականական խոսքի մասային իմաստ:

§ 704. Հիշյալ ածանցները բառակազմական ակտիվ դեր են կատարում նաև այժմ. այսպես՝ -ել ածանցով նորակերտ բայեր

են՝ ավերակել, արցունքել, արևել (62), արշալուսել, բանել, բե-
տոնել, բանաձևել, թրևել, թևել, ծիածանել, հավերժել, մարտել,
շեփոթել (62, Երկերի ժողովածու), ռահվիրել, ռեկլամել, ռեպլի-
կել, վրձնել, պարկետել, պահակել («...Պահակում էին մեր ճանա-
պարհին», Գ. Բորյան, Աստղերը), վայրէջքել, ուսել և այլն:

§ 705. -Անալ ածանցով նոր բայեր են անըջանալ, առավո-
տանալ, բրոնզանալ, նյութանալ, մարմնանալ, առասպելանալ,
ծովանալ, կոթողանալ, մանկանալ, մարդանալ (ՀՇ, Քնար Հա-
յաստանի), լազուրանալ, ստվերանալ, ֆաշիստանալ (ԳԹ) և
այլն:

§ 706. Հայոց լեզվի զարգացման սովետական շրջանում բա-
ռակազմական ակտիվ դերով հանդես եկավ -ացն (-ցն, -եցն)
պատճառական ածանցը, որով նոր բայեր կազմվեցին գերազան-
ցապես փոխառյալ հիմքերով. ինչպես՝ կոռուքինացնել, վուկա-
նացնել, օկուպացնել, կոռպերացնել, ակտիվացնել, նորմալաց-
նել, պասիվացնել, ավտոմատացնել, էվակուացնել և այլն: Վերո-
հիշյալ բառերի -ացն ածանցի տարածմանը և ակտիվացմանը
նպաստել է նաև դրանց անվանական ձևերի ռուսերենում ունե-
ցած -ация, -изация ածանցների և հայերենի -ացն-ի համա-
պատասխան տարրերի (-աց) համընկնումը: Այնուհետև, ացն-
ածանցը տարածվել է նաև այնպիսի փոխառյալ հիմքերի վրա,
որոնց անվանական ձևերը այդ ածանցները չունեն. ինչպես՝ վի-
տամինացնել, շամպայնացնել, ռաֆինացնել և այլն (տե՛ս § 572):

§ 707. -(Ա)վոր. հայերենի զարգացման սովետական շրջա-
նում այս ածանցը խիստ ակտիվացավ բայակերտ նշանակու-
թյամբ: Այս հանգամանքը նկատի ունենալով՝ -(ա)վոր ածանցը
դասվել է բայակերտ ածանցների շարքը⁶⁰: Այս ածանցով կազմը-
ված ածականներից բայեր էին կազմվում դեռևս անցյալում
(իհարկե, բոլոր դեպքերում ել բայական մասնիկով). ինչպես՝
եղանակավորել, իմաստավորել, թևավորել, լուսավորել, ճիմնա-
վորել, ձևավորել և այլն, որոնցում հիշյալ ածանցը ունի մի բա-
նով օժտելու, մի բան տալու, հաղորդելու իմաստ:

⁶⁰ Տե՛ս Ա. Աբրահամյան, *Նշված աշխ.*, էջ 122, 134: Է. Ազալյան, *Բայա-
կազմությունը ժամանակակից հայերենում*, «Տեղեկագիր» հաս. գիտ., 1963,
№ 5, էջ 25—26:

Այժմ —ավոր ածանցով կազմվում են նաև այնպիսի բայեր, որոնք —ավոր-ով համապատասխան ածականական հիմքեր չունեն, օրինակ՝ կահավորել, տեղավորել, սարավորել, վարկավորել, ամբանավորել, արկղավորել, հրահանգավորել, պահեստավորել, ակտավորել, ավանսավորել, ատեստատավորել, մոդելավորել, նորմավորել, պլանավորել, ֆինանսավորել և այլն:

§ 708. Վ. հանդես է գալիս քերականական դերով և կազմում կրավորական սեռի բայեր ներգործական և պատճառական բայերից. ինչպես՝ նվիրել-նվիրվել, ջարդել-ջարդվել, մոռացնել-մոռացվել և այլն, որոնցում —վ ածանցը քերականական նշանակություն ունի:

Հայոց լեզվի զարգացման սովետական շրջանում —վ ածանցը ակտիվացավ նաև բառակազմական՝ բայակերտական նշանակությամբ և կերտեց բազմաթիվ նոր բայեր նաև անվանական (զերազանցապես գոյականական) հիմքերից, որոնք միայն —ել մասնիկով չեն կարող ձևավորվել իբրև բայեր կամ ստանալ բայական տեսք. ինչպես՝ ալիքվել, աղբյուրվել, երամվել, բռնեցվել և այլն: —վ ածանցը նման բառակազմական (բայակերտական) նշանակությամբ բնորոշ է հայերենի գեղարվեստական լեզվին և առավելապես պոեզիային, որտեղ գոյական հիմքերով կազմված շատ բայեր —վ ածանցով դարձել են առարկայական երևույթներից բխող գործողության պատկերավոր արտահայտություններ և ստացել ռճական յուրահատուկ արժեք. ինչպես՝ ակունքվել (Ավ.), գրաստվել (ԵԶ, Պոեմներ), զսպանակվել, ամբոխվել, սանդղատվել, աղեղվել, կամարվել, մոնումենտվել, ամրոցվել⁶¹ և այլն:

Ծանոթ. — Մի շարք բայածանցներ, զրկվելով քերականական արժեքից, մասնակցում են միայն բայերի կազմությանը և ունեն բաղադրական-բայակազմական նշանակություն. այսպես՝ ժամանակակից հայերենում կան մի շարք կրավորաձև չեզոք բայեր, որոնցում —վ ածանցը քերականական նշանակություն չունի և հանդես է գալիս սոսկ բաղադրական-բայակազմական նշանակությամբ, այսինքն մասնակցում է միայն բայերի ձևավորմանը. ինչպես՝ բնակվել, գծվել, զծովել, զանգատվել, գունատվել, զրաղվել,

61 Վերջինները տե՛ս Հովհաննես Շիրազ, Քնար Հայաստանի, հ. 1:

զմայլվել, րաֆնվել, համարձակվել, հաշտվել, հարձակվել, հուսահատվել, նմանվել, պարտվել, վախճանվել և այլն:

Մանոթ.— Նկատի ունենալով հիշյալ բայերի կազմավորման գործում —վ ածանցի մասնակցությունը, և այն, որ դրանք չեն կարող խոսքի մեջ գործադրվել առանց վերջինիս, նշված բայերի —վ, ինչպես և մի շարք պատճառաձև բայերի —ցն ածանցները (հմատ. թաքցնել, իրացնել, լցնել, հատկացնել, հրամցնել, կասեցնել, յուրացնել, վերցնել և այլն) դիտվել են բաղադրական—բառակազմական ածանցներ:

Բաղադրական ածանցներ են նաև բնաձայնական բայերի քարացած ածանցները. ինչպես՝ —նչ (շնչել, դոնչալ, ճոնչալ և այլն), —նջ (խրխնջալ, վրնջալ, մրմնջալ և այլն), —չ (գոչել, կոչել, շաչել և այլն), այլև մի շարք բայերի արմատների և վերջավորության միջև հանդես եկող —ան, —են, —ն, —չ ածանցները. ինչպես՝ արժենալ, գիտենալ, բարձրանալ, գտնել, թոչել, կարենալ, կպչել, կրչտանալ, հագենալ, հանգչել, մոտենալ, փախչել, ունենալ և այլն:

Մանոթ.— Բայահիմքերի (անցյալ կատարյալի) ածանցները՝ —եց, —աց, հանդես են գալիս միայն բայահիմքի հետ և այդ ձևով ծառայում իբրև սկզբնաձև այլ ածանցների համար. այսպես՝ ընթաց—ընթացք, հիաց—հիացք, հիացմունք, իմաց—իմացում—իմացություն, լվաց—լվացք—լվացում, ազդեց—ազդեցիկ—ազդեցություն և այլն:

Հիշյալ բայահիմքերը պահպանվում են, բնականաբար, նաև բայանուններ կազմելիս. ինչպես՝ իրականացում, ծանուցում, հատուցում, կառուցում, ուսուցում, սլացում, լվացում, հիացում, ամայացում և այլն:

Մակբայակերտ և մակբայների ածանցներ

§ 709. Մակբայակերտ ածանցները արտահայտում են գործողության ձևի հատկանիշ:

Մակբայակերտ ածանցներից են՝ —պատիկ՝ տասնապատիկ, քսանապատիկ, կրկնապատիկ, հարյուրապատիկ և այլն, —ամբ՝ անձամբ, իրավամբ, մասամբ, պատահմամբ և այլն, —գին՝ անագին⁶², աղեսագին, զվարթագին, թախանձագին, եռանդագին,

⁶² Սրանցից մի քանիսը (հմատ. անագին, մոլեգին) միաժամանակ կարող են հանդես գալ նաև իբրև ածական:

խանդաղատագին, մեղմագին, մոլեգին, կարոտագին, հիվանդագին, սիրագին (ՎՏ, Երկեր), սրտագին և այլն, -բար՝ ագահաբար, բնագաղաբար, հերոսաբար, միամտաբար, փոխարինաբար և այլն, -անց՝ գլխանց, երեսանց, սրտանց և այլն, -իցս՝ երիցս, շորիցս, բազմիցս, ֆանիցս, ույն՝ իսկույն, արժանվույն, -ովին՝ ազգովին, ամբողջովին, բոլորովին, գլխովին, լիովին, խմբովին, կամովին, հիմնովին և այլն, -որեն՝ ազատորեն, անհունորեն, լայնորեն, հստակորեն, պարզորեն և այլն, -պես՝ առանձնապես, արտաբնապես, գլխավորապես, մեծապես, նյութապես և այլն, -վարի՝ ամբոխավարի, զազանավարի, ընկերավարի, մարդավարի, ֆաղափավարի և այլն:

Ծանոթ.— Մակբայականերտ ածանցներից մի քանիսը հնացած են (հմմտ. -անակ՝ խոտորնակ, շեղջանակ, անակի՝ փութանակի, շուրջանակի և այլն) կամ չեն գիտակցվում իբրև այդպիսիք (հմմտ. եֆ՝ հրբեք, եմն՝ երբեմն, -կին՝ կրկին և այլն):

§ 710. Մի քանի ածանցների հանդես են գալիս իմաստափոխական գործառույթով և դրվելով մակբայների վրա ավելացնում են լրացուցիչ իմաստային հրանգ. այսպես՝ եմն՝ ուրեմն, -եֆ՝ ամենուրեք, -են՝ արդեն, -ուց՝ վաղուց, էգուց և այլն, -ակ՝ միայնակ, ինչպես և մենակ, -ուկ՝ կամացուկ և այլն:

Բ. Մի ֆանի խոսքի մաս կերտող ածանցներ

§ 711. Ժամանակակից հայերենի կենսունակ ածանցների մեծագույն մասը օժտված է տարբեր խոսքի մասեր կերտելու յուրահատկությամբ: Այս յուրահատկությունը սերտորեն կապված է նաև կենսունակ ածանցների բազմիմաստություն հետ:

Ժամանակակից հայերենի մի քանի կամ տարբեր խոսքի մասեր կերտող ածանցներից են՝

§ 712. -Ածո. կազմվել են հանածո, չափածո, պահածո, տպածո, կոածո («Հարվածում են հզոր մուրճերը, կոածոներ տալիս մեխանիկական ցեխերին», Եր.), գտածո, տպածո գոյականները և բրածո, պեղածո, դրածո, շինածո, կոփածո ածականները:

§ 713. -Ածու. կազմել է գոյականներ՝ ժողովածու, թեկնածու, ծաղրածու, կատարածու, հավաքածու և ածականներ՝ ձեռնածու, շինծու:

§ 714. —Ակ. կազմում է ա) հիմնականում գոյականներ (գոյականներից, ածականներից, բայարմատներից, մակբայներից և թվականներից). *ինչպես՝* գլանակ, զնդակ, լծակ, կայծակ, ճարակ, եզրակ, ռստնակ, հենակ, նռնակ, փանդակ, ախոժակ, ազդակ, բուծակ, վրիպակ, հասակ, պտուտակ, սավառնակ, տեսակ և այլն. բ) մակբայների՝ մենակ, միայնակ, գ) ածականների՝ գիտակ, միակ, ներդաշնակ, ձախողակ, դժգունակ, միջակ (*վերջինս կարող է հանդես գալ նաև իբրև գոյական*) և այլն:

§ 715. —Ական. հիմնականում ածականակերտ ածանց է («որևէ տեղի, ժամանակի, ուղղության, երևույթի վերաբերող, պատկանող, հատուկ» նշանակություններով). *ինչպես՝* արդիական, անհատական, առածգական, արմատական, արհեստական, բանասիրական, գիտական, գուսանական, իրական, ժողովրդական, երաժշտական, մշտական, հայկական և այլն: Սրանցից շատերը խոսքիմասային իմաստի փոխանցումով միաժամանակ ստացել են նաև գոյականական իմաստ (*մեծ մասամբ անձի անվան*). *ինչպես՝* ափսոսական, առևտրական, ազնվական, գաղթական, գոյական, գիտնական, խորհրդական, վաճառական, դպրոցական, վկայական, փախստական, համբարական, օտարական, մտավորական, կոլտնտեսական, հիտլերական, էսէսական, կուսակցական, հավաքական, պառլամենտական և այլն: Կազմել է նաև անձի և տեղի իմաստ ունեցող հատուկ գոյականներ. *ինչպես՝* Բյուրական, Կիրովական, Լենինական, Կամսարական և այլն:

§ 716. —Ակի. կազմել է ածականների՝ եզակի, հոգնակի, երկայնակի, լայնակի, կողմնակի, որոշակի և այլն, մակբայների՝ թեթևակի, հանկարծակի, հաճախակի, կրկնակի, եռակի, բազմակի, փառակի, շեղակի, շեշտակի, ուղղակի և այլն:

§ 717. —Ային. հիմնականում ածականակերտ է («որևէ բանին հատուկ, բնորոշ, վերաբերող, պատկանող» իմաստներով). գոյականներից կազմում է ածականներ. *ինչպես՝* ամառային, գարնանային, գիշերային, ժանրային, լեռնային, հանելուկային, հյուսիսային, հրթիռային, շրջանային, տնային և այլն: Սրանցից խոսքիմասային իմաստի փոխանցումով կամ ուղեբեր են մի քանի բառերի պատճենումով առաջացել են մի շարք նոր գոյականներ. *ինչպես՝* բևեռային («Բևեռայինները հերթափոխի են կանգնել», *ծծ*), երկաթուղային, կապային («Հայաստանի կապայինները

ջանքեր շեն խնայում», ՍՀ), հարվածային, տրանսպորտային, բանակային, նակատային, կարգային, ծովային, գետային և այլն:

§ 718. —Ան կազմել է ածականներ՝ դեղձան, դուրեկան, խշխր-շան, ծվվան, սուտասան, փշան և այլն և գոյականներ՝ իշխան, գլան, խթան, եղան, խցան, կռան, ծորան, ձգան, փական, օրրան, նշան, ճոպան և այլն:

§ 719. —Ատ. կազմել է՝ ա) գոյականներ. ինչպես՝ ականատ, բացատ, խրամատ, խորխորատ, հեղեղատ, ջոկատ, միջատ և այլն, բ) ածականներ. ինչպես՝ գունատ, թևատ, թերատ, կոնատ, կիսատ, կրնատ, ձեռնատ, պոչատ և այլն:

§ 720. —Արեւելեան. կազմում է մակբայներ՝ հայերեն, ռուսե-րեն, հունարեն, չինարեն և այլն և մեկ կապական բառ՝ փոխա-րեն:

721. —Արկ. կազմել է գոյականներ. ինչպես՝ ակնարկ, առա-ջարկ, գլխարկ, հիմնարկ, ձեռնարկ, սալարկ, տնկարկ, փաստարկ, մեկնարկ և այլն և բայեր (եւ ածանցի հետ). ինչպես՝ անվանա-րկել, ենթարկել, թվարկել, խնկարկել, խուզարկել, ձայնարկել, ներարկել, շահարկել, վիճարկել, դիտարկել, լողարկել, ջրարկել, տեղարկել (ՀԶ) և այլն:

§ 722. —Ացի. կազմել է մակբայներ. ինչպես՝ բառացի, փաս-տացի, քերանացի, իրավացի, նշանացի, ճշմարտացի և այլն և ածականներ՝ արդարացի, խելացի, կանացի, տողացի, տառացի և այլն:

§ 723. —Ացու. կազմում է ածականներ «մի բանի համար սահմանված լինելու» իմաստով: Ինչպես՝ մանկանացու, մահացու և այլն: Այս տիպի ածականների խոսքիմասային իմաստի փոխ-անցումով (որոշիչ-որոշյալի կապակցությամբ հիմքով) մի շարք ածականներ վերածվել են գոյականների. ինչպես՝ հարսնացու, փեսացու, գլխարկացու, շորացու, աստառացու, սերմացու, մսա-ցու, տիրացու և այլն:

§ 724. —Եմ. կազմել է խոհեմ, վսեմ ածականները և համեմ գոյականը:

§ 725. —Ենի. գոյականներից կազմում է «սկզբնաձևին հա-տուկ», «նրա նշած ծառի, բույսի մորթու տեսակ», «սկզբնաձևի հատկությունն ունեցող» իմաստներով գոյականներ. ինչպես՝

այծենի, աղվեսենի, թթենի, դեղծենի, ընկուզենի, բզենի, խորդենի, խնձորենի, հացենի, ձիթենի, վարդենի, տանձենի և այլն, և ածականներ (գոյականներից). ինչպես՝ հայրենի, մայրենի, վայրենի⁶³, ֆաղֆենի և այլն:

§ 726. -ի. գոյականներից կազմում է գոյականներ հիմնականում «սկզբնաձևին հատուկ», «նրա նշած ծառի, թփի տեսակ», «նրա հատկությունն ունեցող» իմաստներով. ինչպես՝ բխկի, ծիրանի, կաղնի, կանաչի, մորի, տնկի, կաղամասի, ձնագնդի, կանկարասի և այլն, այլև ածականներ (գոյականներից, բայերից, ածականներից, մակբայներից). ինչպես՝ արի, աղի, արդի, բարի, երբեմնի, երկսայրի, երկդիմի, եռանկյունի, իրավի, ծարավի, հարգի, կատաղի, մոլի, պատրաստի. ջրի, տմարդի, բռնի և այլն:

§ 727. -ին. ածականներից կազմում է ածականներ ա) սաստկական նշանակությամբ՝ դժվարին, դյուրին, խորին նրբին, մթին, խավարչտին և այլն, բ) տեղի և տարածական նշանակությամբ՝ արտափին, վերին, ներքին, հեռին, միջին, վերջին, ստորին, տեղին և այլն, և մակբայներ՝ լոին, ինքնին, տակավին, ամենևին, կարգին և այլն:

§ 728. -իչ. բայահիմքերից և բայարմատներից կազմում է ածականներ գործողի անվան և ընդհանրապես ենթակայական դերբայի նշանակությամբ՝ արտահայտիչ, ամոքիչ, ավերիչ, բուծիչ. գրավիչ, գրգռիչ. դյուքիչ, թովիչ, կախարդիչ, կիզիչ, հուզիչ, հմայիչ, գայրացուցիչ, նվաստացուցիչ, տպավորիչ, լրացուցիչ և այլն: Այս ածանցով կազմված ածականներից շատերը խոսքիմասային իմաստի փոփոխությամբ վերածվել են «անողի» իմաստով գոյական (մեծ մասամբ անձ ցույց տվող) անունների. այսպես՝ վարիչ, ցրիչ, սրիչ, լուսավորիչ, բացիչ, դակիչ, տպագրիչ, նկարիչ, կառավարիչ, մարզիչ, սրբիչ, գրիչ, ուսուցիչ, ֆենիչ և այլն: Այժմ սրանով մեծապես ծավալվել է «գործողություն կատարող առարկա» իմաստով գոյականների կազմումը, որ այլևս ածականների խոսքիմասային իմաստի փոփոխությամբ չի տեղի ունենում, այլ ուղղակի «գործողություն կատարող առարկա», «մեքենայի սարքավորման մաս կամ բաղադրիչ» առարկայական նշանակության նմանակու-

⁶³ Միաժամանակ հանդես է գալիս նաև իբրև գոյական (հմմտ. վայրենու):

թյամբ (իհարկե, դարձյալ ենթակայական դերբայի նշանակության հիմքով)․ այդպիսիք են նորակազմ ազդանշանիչ, ամբարձիչ, ավտոբարձիչ, անշատիչ, ավտոբեռնիչ, առբերիչ, բետոնախառնիչ (ՄՀ), բնդունիչ, ծեփիչ, կայունիչ, կիսահաղորդիչ, կցորդիչ, կերպափոխիչ, կլանիչ, հաշվիչ, մամլիչ, հեղուկագտիչ, ներկատուորիչ, ռետինախառնիչ, տվիչ (ՀԶ), փոխանջատիչ, փոշեծծիչ, փոխարինիչ, օդահավաքիչ, օդափոխիչ⁶⁴ և այլն։

§ 729. -Իվ. կազմել է դարիվ, լրիվ, խոիվ, ճշգրտիվ, ճշտիվ, մեղմիվ, ստուգիվ, ցրիվ և այլ մակբայները և ածականները, այլև շնորհիվ, առթիվ կապերը։

§ 730. -Մած. կազմել է գոյականների՝ տախտակամած, փայտամած և այլն, և ածականների՝ ամպամած, անձրեամած, թխպամած, միգամած, գետնամած, տխրամած և այլն։

§ 731. -Յալ. առաջացել է գրաբարի անցյալ դերբայի -եալ վերջավորությունն իմաստի մթազնոմից և ածանցի վերածվելով պահպանել է այդ իմաստը։ Սրանով կազմվել են հիմնականում ածականների՝ անցյալ, ածանցյալ, արտոնյալ, կախյալ, կատարյալ, կարծեցյալ, հավելյալ, հատկացյալ, հանդերձյալ, հետևյալ, ճարահատյալ, միացյալ, որակյալ, որոշյալ, շեղյալ, պարունակյալ, սառուցյալ, տվյալ, ուսյալ, օրհնյալ և այլն, և գոյականների՝ առաքյալ, բանտարկյալ, հեծյալ, մեղադրյալ, ննջեցյալ, ստորագյալ, հավատացյալ և այլն։

Գոյականները առաջացել են հիշյալ ածականների խոսքիմասային իմաստների փոփոխություններից և մի քանիսը իրենց մեջ համատեղում են և՛ ածականական, և՛ գոյականական իմաստ․ ինչպես՝ տվյալ, անցյալ։

§ 732. -Յան. կազմում է ածականների («մի տեղում, ժամանակում լինելու, դրանց հատուկ, վերաբերող, այլև մեկից սերված լինելու, նրան հատուկ» իմաստներով)՝ երևանյան, մոսկովյան, կիևովյան, մերձբալթյան, կովկասյան, գրաբարյան, հնադարյան, միջնադարյան, հոկտեմբերյան, լենինյան, միչոսինյան, պավլովյան և այլն։

§ 733. -Ող. այս ածանցը հիմնականում կերտում է բայի են-

64 Սրանց մեծ մասը իր մեջ համատեղում է նաև ածականական իմաստ։

թակայական դերբայի ձևեր. ինչպես՝ ասող, անցնող, խոսող, լրվացող, վազող և այլն:

Սրանով կազմված մի շարք դերբայական ձևեր ժամանակակից հայերենում վերածվել են գոյական անունների, օրինակ՝ առաջնորդող, գրող, զեկուցող, լրագրող, ծառայող, ծնող, մատուցող, սովորող, սպառող, սիրող, վաճառող, ուսանող և այլն:

Այս ածանցով վերջերս մեծ թվով գոյականներ են կազմվել մասնավորապես «զբաղվողի» իմաստով (համանիշ –բան, –իշ–գործ, –աբար ածանցներին). օրինակ՝ գողող, գայլիկոնող, եռակցող, ձուլող, մոնտաժող, պարկետող, փայլեցնող⁶⁵ և այլն:

–Ող ածանցը մասնակցոմ է նաև մի շարք բայերի կազմությանը. ինչպես՝ խնդել, ձախողել, նվաղել, հաջողել և այլն: Այս ածանցով կազմված հաջող բառը ունի և՛ մակբայական, և՛ ածականական խոսքի մասային իմաստ:

§ 734. –Ով. այս ածանցով կազմվել են քիչ թվով տարբեր խոսքի մասեր. ա) գոյականներ՝ կաթնով, քանով, կողով, հուլով (քարացած), բ) մակբայներ՝ շտապով, փութով, շուտով, սիրով, գ) ածականներ՝ գինով, գլխով, համով, բափով⁶⁶ և այլն:

§ 735. –Ուր. կազմվել են ա) գոյականներ՝ բեկուր, հատուր, տկնուր, օրուր և այլն, բ) ածականներ՝ կլուր (գիւ-կիւ արմատից), մուլուր, խուլուր, լղպուր, պղտուր, սինլուր, ցնուր և այլն, գ) բայեր՝ նլուրել, մտուրել, ոգուրել և այլն, դ) մակբայներ՝ շուրուր–մուրուր, օրուր–շուրուր և այլն:

§ 736. –Ուրդ. կազմում է ա) գոյականներ (ածականներից բայարմատներից և գոյականներից) մեծ մասամբ «զբաղմունք ունեցողի», «գործողություն կատարող անձի», «սպորտի որևէ ձևով զբաղվողի» և քիչ թվով «որևէ հատկանիշ կրող առարկայի» նշանակությամբ. ինչպես՝ առաջնորդ, անցորդ, գնորդ, լիսսպանորդ, ժառանգորդ, լծորդ, լողորդ, կցորդ, հաճախորդ, հետևորդ, ձայնորդ, ճանապարհորդ, մնացորդ, օրսորդ, պահնորդ, պակասորդ, վաճորդ, սավառնորդ, ֆառորդ և այլն, այլև նորա-

65 Բերված բոլոր գոյականները միաժամանակ ունեն նաև ենթակայական դերբայի իմաստ:

66 Վերջինները հավասարապես կարող են ունենալ նաև մակբայական խոսքի մասային արժեք:

կազմ՝ դաճուկորդ, չմշկորդ, բեթևորդ, թիավարորդ, ծանրորդ, ձեռնագնդորդ, ձիորդ, մուսնորդ, նետորդ (նիզակահետորդ, մըր-ճանետորդ, սկավառականետորդ), ջրագնդորդ, սուզորդ, վագորդ, ցատկորդ և այլն, բ) ածականներ՝ ավելորդ, հաջորդ, ձախորդ, նախորդ և այլն:

§ 737. -(ա)վոր. այս ածանցով կազմվում են.

ա) գոյականներ (բայարմատներից և գոյականներից) «անդի» իմաստով. ինչպես՝ անցվոր, բանվոր, եկվոր, կթվոր, հայցվոր, հնձվոր, ջրվոր, կալվոր, սարվոր և այլն,

բ) ածականներ «ունեցողի, կրողի» ստացական իմաստով. ինչպես՝ աշխատավոր, աստիճանավոր, գունավոր, գլխավոր, բե-վավոր, կանոնավոր, հոչակավոր, ձիավոր, ձևավոր, հանցավոր, մտավոր, նշանավոր, սգավոր, վաստակավոր, վիրավոր, տաղան-դավոր և այլն: Նման ածականներից շատերը խոսքիմասային իմաստի փոփոխությամբ վերածվել են նաև գոյական անունների. ինչպես՝ ձիավոր, վիրավոր, աշխատավոր, բռնավոր, աստիճանա-վոր, պատգամավոր, ավտոմատավոր, կապավոր, հրետանավոր, սակրավոր և այլն:

գ) բայեր (-ել վերջավորության հետ)՝ «որեւէ բան տալու, օժտելու, հաղորդելու, դարձնելու» նշանակությամբ. ինչպես՝ գրել-խավորել, գունավորել, եղանակավորել, թևավորել, իմաստավո-րել, լուսավորել, լիցքավորել, հիմնավորել, ձևավորել, շափավո-րել, տեղավորել, տեսակավորել⁶⁷ և այլն (տե՛ս § 707):

Բայակերտ նշանակությամբ -ավոր ածանցը խիստ կենսու-նակ է փոխառյալ բառերից նորակազմ բառեր կերտելում. ինչպես՝ ակտավորել, ավանսավորել, ատեստավորել, բազավորել, բարի-կադավորել, մոդելավորել, կոմպլեկտավորել, կոնսպեկտավորել, նորմավորել, պլանավորել, ֆինանսավորել, սիստեմավորել, ֆոն-դավորել և այլն: Վերոհիշյալ փոխառյալ բառերի մեջ թեև փոխառ-յալ են միայն բայական հիմքերը, սակայն հայերենի -ավոր ածանցը արտահայտում է ուսուերենի -ова ածանցի իմաստը (հմմտ. կոմպլեկտավորել—комплекттировать, նորմավորել—нор-

67 Անշուշտ, թիչ չեն նաև այս ածանցով կազմված այն ածականները, որոն-ցով հնարավոր չէ բայեր կազմել կամ դրանք բայացնել. ինչպես՝ առաջավոր, երախտավոր, գործադուլավոր, հասակավոր, հանցավոր, հրեշավոր, մեղավոր, մեծավոր և այլն:

мировать)⁶⁸. –Ավոր ածանցով կազմված բոլոր բայերը (և՛ հայերենի, և՛ փոխառյալ) օրինաչափորեն վերածվում են բայանունների. ինչպես՝ ամրանավորել–ամրանավորում, ագրեգատավորել–ագրեգատավորում, էկրանավորել–էկրանավորում, հնչյունավորել–հնչյունավորում և այլն:

§ 738. –Ու. կազմել է՝ ա) ածականներ՝ ազդու, անարկու, արյունարբու, թքու, ծախու, ֆուու, կծու և այլն, բ) մակբայներ՝ անու, ամոթու, հատու, հլու և այլն, գ) գոյականներ (զլխավորապես բայարմատ երկրորդ բաղադրիչով կազմված բարդություններից)՝ այցելու, ավարառու, ավանդատու, գնչու, բանսարկու, թոշակառու, խուզարկու, ծաղրածու, կատակեղու, կապալառու, հոգաբարձու, նրագու, ողբերգու, վաշխառու, վերակացու, վրիժառու, փորձատու, ֆնարեղու և այլն. սրանց մեծ մասը գոյականների է վերածվել հատկանշային իմաստ ունեցող բառերից՝ ածականներից, և վերոհիշյալ մի քանի բառերում առկա է նաև այդ իմաստը (հմմտ. թոշակառու, փորձառու մարդ և այլն):

§ 739. –Ուկ. կազմել է՝ ա) գոյականներ (բայարմատներից, բայահիմքերից, գոյականներից և ածականներից) զանազան նշանակություններով (նվազափաղաքշական, կոնկրետացնող, առարկայացնող, դերբայական և այլն). ինչպես՝ անուկ, ավելցուկ, ավելուկ, արդուկ, գեղջուկ, խաշմերուկ, հեղուկ, մնացուկ, միջուկ, շերեփուկ, շուտասելուկ, շիճուկ, շշուկ, շոշափուկ, պատատուկ, ջերմուկ, ջրջրուկ, սխտորուկ, ֆուկ, ֆաշֆշուկ և այլն, բ) ածականներ (ածականներից և բայարմատներից). ինչպես՝ երկաւուկ, յղճուկ, խուսափուկ, հատուկ, նորելուկ, սեուկ, սրտամաշուկ և այլն, գ) մակբայներ՝ դիպուկ, կամացուկ, կտրուկ և այլն:

§ 740. –Ուն. կազմում է՝ ա) ածականներ՝ ասուն, բեղուն, գործուն, գեղգեղուն, դողդոջուն, երեւուն, գեղուն, թափուն, ժպտուն, իմաստուն, խոհուն, խոսուն, կայուն, լեցուն, ծորուն, հնչուն, հոսուն, մնայուն, շառաշուն, շրջուն, սահուն, փայլուն և այլն. բ) գոյականներ՝ զեռուն, մածուն, կանգուն, սողուն, ցողուն և այլն:

68 Ա. Ա. Աբրահամյան, *Նշված աշխ.*, էջ 134

§ 741. -Ուշ. կազմել է քիչ թվով գոյականների՝ ընկալուշ, տեսուշ, և ածականների՝ սրտառուշ, վայելուշ և այլն:

§ 742. -Ուտ. սրանով կազմվել են «սկզբնաձևի նշած առարկայով կամ հատկանիշով հարուստ տեղի, վայրի» իմաստ արտահայտող գոյականների՝ ավագուտ, եղեգնուտ, թփուտ, խնձորուտ, ծաղկուտ, ծառուտ, ծիրանուտ, կաղնուտ, կեչուտ, նաճհուտ, մուշուտ, շամբուտ, սիգուտ, տանձուտ, ցախուտ, ֆարուտ, տղմուտ, ծանծաղուտ, թավուտ, չորուտ և այլն, այլև «սկզբնաձևի նշած առարկայի հատկանիշն ունեցող» ածականներ (համանիշ -ոտ ածանցին)՝ մկանուտ, ծածանուտ, ջլուտ, ջղուտ, շլուտ և այլն:

§ 743. -Ուստ. կազմում է գոյականների՝ ապրուստ, գալուստ, ելուստ, հագուստ, փախուստ և մակբայների՝ արտափուստ, ներփուստ, վերուստ:

§ 744. -Ուց². կազմել է՝ ա) մակբայների՝ առաջուց, էգուց (այգ արմատից), հնուց, մանկուց, մորուց, վաղուց և այլն բ) ածականների՝ պանուց (պահված), պասուց և այլն:

Ծանոթ. — Ժամանակակից հայերենում գործառուտ է համանուն գոյականակերտ -ուց² ածանցը. օրինակ՝ այտուց, դեղնուց, կապտուց, ողնուց, սպիտակուց և այլն:

ԺԱՄԱՆԱԿԱԿԻՑ ՀԱՅԵՐԵՆԻ ԱՄԱՆՑՆԵՐԻ ՑԱՆԿԸ

- Ալի||ելի՝ անդառնալի, ցանկալի, տանելի
- Ալիբ||ելիբ՝ խաղալիք, հավատալիք, լսելիք, շոշափելիք
- Ած՝ առած, խորոված, կոտորած
- Ածու (ած-ու)՝ թեկնածու, հավաքածու
- Ածո (ած-ո(յ))՝ բրածո, դրածո, շափածո, տպածո
- *-Ախ՝ շաղախ, հաճախ, ուրախ⁶⁹
- Ակ¹՝ ծովակ, կայակ, նավակ
- Ակ²՝ հենակ, վերելակ, եզրակ
- Ակ³՝ բուժակ, գիտակ, գուշակ
- Ական՝ բնական, իրական, ժողովրդական, գիտնական, ազգական
- Ակի (ակ-ի)՝ անցողակի, երկակի, հանկարծակի
- *-Աղ՝ խաղաղ, կենցաղ, հոտաղ
- Այիբ (ա-իյն)՝ ամառային, գիշերային
- Այն՝ ամենայն, համայն, միայն
- Ան¹-՝ անտուն, անխոս, անմիտ, անսեր
- Ան²՝ ծորան, խցան, կուան, սուտասան
- Անակ (ան-ակ)՝ զսպանակ, ճոճանակ, ըմպանակ
- Անդակ՝ ալլանդակ, բովանդակ, օժանդակ
- Անդր.՝ անդրկասպյան, անդրսիրիքյան, անդրադառնալ, Անդրկովկաս
- Անի¹՝ գեղանի, լեզվանի, հարկանի
- Անի²՝ նամականի, ավագանի, տեսականի, ընտրանի
- Անիբ (անի-բ)՝ բնտանիք, հարսանիք
- Անոց՝ գիշերանոց հիվանդանոց, մետրանոց
- Անց՝ գլխանց, երեսանց, սրտանց
- *-Անուտ (ան-ուտ)՝ հոսանուտ, հրանուտ, կիզանուտ, հորձանուտ
- Անբ՝ հոսանք, սահանք

69 Այստեղ բերված են մասամբ նաև մեր լեզվի հնացած ու բարբառային ածանցները (հմմտ. -անուտ, -ադդ, -աղ, -կեկ, -ծեռ և այլն), որոնք կենսունակ ածանցներից տարբերակված են աստղանիշով: Զուգահեռ գծիկներով (||) անջատված են միեկնույն ածանցի հնչունական տարբերակները (հմմտ. -ալիբ||-ելիք, -արեն||-երեն և այլն):

- Աշ՝ թթվաշ, մատղաշ
 Ապ-՝ ապարդյուն, ապիկար, ապուշ, ապագադութացում
 -Առ՝ թափառ, կայտառ
 Առ-՝ առնթեր, առկայծել, առողջ, առհաճեա
 -Ատ՝ գունատ, միջատ, ջոկատ
 -Ատակ (ատ-ակ)՝ հիշատակ, փլատակ
 -Ատի՝ դեռատի, մատաղատի
 -Աւ՝ կերպար, հարգար(ել), տիպար
 -Արակ (ար-ակ)՝ հասարակ, տափարակ
 -Արան (ար-ան)՝ լուարան, խորտկարան, դասարան
 * -Արդ՝ գեղարդ, խորանարդ, ձկարդ
 -Արեն||երեն (ար-են, եր-են)՝ հունարեն, փոխարեն, շինարեն, հայերեն, ռուսերեն
 -Արիմ||երիմ (ար-իմ, եր-իմ)՝ հավատարիմ, մտերիմ, յոխերիմ
 -Արկ՝ հիմնարկ, ձեռնարկ, փաստարկ, փորձարկել
 Արտ-՝ արտահանել, արտագրել, արտանկարել
 -Արք (ար-ք)՝ գործարք, լուծարք, ստուգարք
 -Աց՝ դիմաց, կենաց, վրաց
 -Ացի||-եցի||-ցի՝ տեղացի, գյուղացի, քաղաքացի, Խորենացի, վանեցի, տա-
 րոնցի, սունդուկյանցի
 -Ացի² (աց-ի)՝ բերանացի, խելացի, կանացի
 -Ացու (աց-ու)՝ հարսնացու, մահկանացու, շորացու
 Բաղ-՝ բաղաձայն, բաղդատել
 -Բար՝ բնկերարար, հերոսաբար
 Բաց-՝ բացահայտել, բացատրել, բացականչել
 -Գար՝ խելագար, լեզվագար, ցավագար
 -Գեր-՝ գերազնիվ, գերակատարել
 -Գին՝ գայրագին, կարոտագին, վշտագին
 -Գույն՝ բարձրագույն, լավագույն, մեծագույն
 Դեր-՝ դերանուն, դերբայ
 Դժ-՝ դժբախտ, դժգոհ, գժգույն
 -Ե՝ արծաթե, լուսե, կաշվե
 -Եղ՝ համեղ, ուժեղ, մսեղ
 -Եղեն՝ (նյութեղեն, արծաթեղեն, խմորեղեն, քաղցրեղեն)
 * -Եղի (եղ-ի)՝ աղտեղի,
 -Եմ՝ խոհեմ, համեմ, վսեմ,
 * -Եմի՝ վաղեմի
 -Եմն՝ երբեմն, ուրեմն
 -Են՝ ժվեն, նկարեն
 -Ենի՝ հայրենի, ընկուզենի, թզենի
 -Ենիք՝ հայրենիք, քաղցրավենիք
 Ենք-՝ ենթադրել, ենթակա, ենթահամակարգ
 * -Ենց՝ էսենց, էնենց, էղենց

- Եստ՝ համեստ, գովեստ, պահեստ
- Երբ (եր-ք)՝ ընդերք, լնդերք
- Երորդ||րորդ՝ վեցերորդ, տասներորդ, երրորդ, չորրորդ, քսաներորդ
- Եր՝ երեսրացիք, նշանդրիք, տնօրհնիք
- Ջան՝ ալլազան, բազմազան
- Ընդ-՝ ընդմիջտ, ընդգծել, ընդմիջում, ընդհարվել
- *-Ժեռ՝ ամպածեռ, հաղթածեռ, նենգածեռ, կարմրածեռ
- Ի՝ բռնի, թմբի, տնկի, կանաչի
- Իբ՝ առիթ, բլիթ
- *-Իլ (իղ)՝ կաթիլ, տեսիլ
- Իկի՝ լավիկ, հատիկ, սիրունիկ
- Իկի2՝ անառիկ, բացառիկ
- Իկի3՝ հնդիկ, պարսիկ, խափշիկ
- Ին՝ կավիճ, ճահիճ, ուտիճ, լվիճ
- Իմ՝ ճղճիմ, ուշիմ
- Ին՝ դժվարին, դուրին, մթին, վերին
- Իշ՝ գրիշ, գործիշ, հուզիշ
- Իշի՝ աղիշք, թանիշք
- *-Իվ՝ դարիվ, լրիվ, խոփվ, ցրիվ
- Ից՝ նորից, կասպից, Պարսից
- *-Իցս՝ երիցս, բազմիցս, քանիցս
- Իք՝ գործիք, բազմիք, ընթրիք, կարծիք
- Լ՝ ծկել, ծնգալ
- Լիկ (լ-իկ)՝ թխիկ, կարճիկ, շեկիկ
- Լուկ (լ-ուկ)՝ վախլուկ, խաբլուկ
- Լ՝ պոռթկալ, փոթկալ, ծածկել, խցկել
- Կալ(ել)՝ մազակալել, ջրակալել, սառցակալել
- *-Կալկ||կիկ||կեկ (իկ+ակ, ուկ+ակ, իկ+յակ)՝ սեկակ, թուլկակ, լայնկակ, ծանրկակ
- Կառ՝ մրսկան, լացկան, որսկան
- Կեռ (իկ-եան>էն)՝ ծակոտկեն, ճանճկեն, ցանցկեն
- Կլտ՝ բոցկլտալ, հեծկլտալ, կայծկլտալ
- Կռալ (ուկ-ոտ)՝ բարկացկոտ, զայրացկոտ, մրսկոտ
- Կռտ2՝ թռչկոտել, խլշկոտել
- Կռտ (կ-ռ-տ)՝ ծածկոտել, ծեծկոտել, շտկոտել
- Կռն (իկ||ուկ-ուն)՝ դիմացկուն, խաղացկուն, ծիծաղկուն
- Հակ-՝ հակազդել, հակազրոհ, հակասություն
- Համ-՝ համամիտ, համերգ, համերաշխ
- Հար1՝ դաշնակահար, ջութակահար, սրնգահար
- Հար2՝ հարադիր, հարակից, հարաբերություն
- Մած՝ ամպամած, թխպամած, տախտակամած
- Մակ-՝ մակազրել, մակրայ, մակերևութ

- Ման՝ ելման, եոման, կեռման, վառման
 -Մունե՝ ասմունք, արարմունք, վարմունք, ուսմունք
 -Յա (հայ)՝ ապակյա, հարդյա, փայտյա
 -Յալ (հալ)՝ հեծյալ, տվյալ
 -Յակ1 (ի-ակ)՝ հոգյակ, աղավնյակ, որդյակ, լողուղյակ
 -Յակ2 (հակ)՝ հատորյակ, ոսպնյակ, քառյակ, հնգամյակ
 -Յայն (հայն)՝ լռելյայն
 -Յան՝ Թորգոմյան, լենինյան, վեցթեյան
 -Յուն՝ գոշուն, հնչուն, շաշուն
 Նախ-՝ նախալեզու, նախերգանք, նախօրոք
 Ներ-՝ ներարկել, ներգաղթ, ներխուժել
 -Նի՝ գաղտնի, հայտնի, նախնի
 Շար-՝ շարադասություն, շարադրել, շարահյուսել
 *Շի՝ գոլորշի, բոլորշի, լայնշի
 *Շտ՝ խառնշտել, հրմշտել, կռվշտել
 *Ռ(յ)՝ զազանաբարո, երեկո, հաճո, պիտո, օձաբարո
 -Ռդ՝ գրող, ծնող, մատուցող, ուսանող
 -Ռմ՝ թորշոմ(ել), խորոմ, խորշոմ
 -Ռն՝ ծամոն, ծղոն, ճակտոն, մանրոն, թափոն
 -Ռնե՝ թափոնք, շրշոնք, մերոնք, ձերոնք
 -Ռշ՝ դանդալոշ, մոթոշ, որոշ, պոռշ
 -Ռշ՝ խոռոշ
 -Ռվ՝ գինով, թանով, համով, սիրով
 -Ռվի (ով-ի)՝ ընկերովի, հնարովի, վճարովի
 -Ռվին (ով-ի-ն)՝ գլխովին, լիովին, կամովին
 -Ռտ՝ բրդոտ, թունոտ, մսոտ, վշտոտ
 -Ռտի (ոտ-ի)՝ հնոտի, ոսկրոտի, սնոտի
 *Ռտիք (ոտ-ի-ք)՝ հնոտիք, փորոտիք
 *Ռք՝ բեկոր, հատոր, մուր
 -Ռրակ (որ-ակ)՝ կապտորակ, սառնորակ, սևորակ
 *Ռրայք՝ արտորայք, դեղորայք
 -Ռրգ՝ առաջնորդ, ժառանգորդ, ճանապարհորդ
 -Ռրեն՝ լայնորեն, հետևողականորեն
 -Ռց՝ թիկնոց, ծաղկոց, մատնոց
 *Ջեք (շեայ>չէ-ք)՝ բերողչք, գործողչք, խոսողչք
 *Ջյա (շեայ)՝ առհավատյա, ավետյա
 -Պան՝ կառապան, սայլապան, այգեպան
 -Պանակ (պան-ակ)՝ գրապանակ, թղթապանակ, տետրապանակ
 -Պաթիկ՝ (պառ(իկ))՝ հնգապատիկ, կրկնապատիկ, տասնապատիկ
 Պար-՝ պարագիծ, պարբերություն
 -Պես՝ հոգեպես, մեծապես, նյութապես
 -Ռտ (ռ-տ)՝ թափուտել, ծեփուտել, կապուտել

- Ռտռռ (ռ-տ-ռ)՝ խառնշտորել, շանգոտորել
- Ստ՝ դնքստել, լպստել, լկստվել
- Ստան՝ այգեստան, բուրաստան, Հայաստան
- Ստռռ-՝ ստորոգում, ստորագրյալ
- *-Ված (ու-ած)՝ արարված, հարված, կաթված
- Վածք (ու-ած-ք)՝ հյուսվածք, կերտվածք, փվածք
- Վանդ, դարավանդ, սարավանդ
- Վարի (վար-ի)՝ մարդավարի, տնավարի, քաղաքավարի
- Վետ՝ հոտավետ, սիզավետ, պտղավետ
- Վեր-՝ վերադառնալ, վերականգնել
- Վալոր՝ ահավոր, բանավոր, գլխավոր, տնվոր, հայցվոր
- *-Վոտ (վ-ռ-տ)՝ զգվոտել, վազվոտել
- Վտ (վ-տ)՝ հոտվտալ, պահվտել, սիրվտել
- Վուն՝ կանաչավուն, քաղցրավուն, դեղնավուն
- Տար-՝ տարակուսել, տարբերել, տարածայնություն
- Տրամ-՝ տրամադրություն, տրամագիծ
- *-Րճ՝ կոխրճել, մխրճել
- Ու՝ ահու, հատու, կծու, քսու
- *-Ուք՝ ծերուք, մանկուք, մեծուք
- Ություն (ոթ-իւն)՝ ընկերություն, մեծություն
- Ուլ՝ թաթուլ, սուրուլիկ
- Ուկ՝ խենթուկ, հորթուկ, հեղուկ
- Ուճի՝ գեղուհի, տիրուհի, ընկերուհի
- Ուզ՝ պտուղ, ցնցուղ
- Ուճ՝ բրդուճ, թաղկուճ, պարկուճ
- Ում (ումն)՝ գեղում, միտում, սպասում, հեռացում, լվացում
- Ույք՝ բնույթ, հնչույթ, ձևույթ, հասույթ
- Ույկ՝ գրքույկ, խարույկ, պարույկ
- Ույք՝ գահույք, խնչույք, կահույք
- Ուն՝ գալարուն, իմաստուն, սիրուն
- Ունեկ՝ գոհունակ, շարունակ, պարզունակ
- Ունդ՝ ծնունդ, անունդ, սերունդ
- Ունի՝ ծերունի, պահունի, Պահլավունի
- Ունիք՝ արքունիք, Արշակունիք, Ռշտունիք
- *-Ունկ՝ խորունկ, պոունկ
- *-Ունչ՝ անտերունչ, վավաշունչ
- *-Ունց՝ շտտունց, փոքրունց, պաղունց
- Ունք՝ աստղունք, համեմունք, սկզբունք
- Ուշ՝ մեղուշ, կենուշ
- Ուշ՝ վայելուշ, տեսուշ

- Ուտ՝ միահամուռ, մրմուռ, սարսուռ, ծակուռ
- Ուտ՝ շարտաքուտ, ներքուտ, վերուտ, հեռուտ
- Ուտ՝ թփուտ, ճահճուտ, սիզուտ
- Ուտ՝ բլուր, թափուր
- Ուրդ՝ աճուրդ, ժողովուրդ, հագուրդ
- Ուց1՝ նեղուց, ողնուց
- Ուց2՝ վաղուց, հնուց
- Ուցf (ուց-ք)՝ այտուցք, այրուցք
- Ուի՝ գզվառուք, գինարրուք, մանրուք, սրտխառնուք
- Փռխ-՝ փոխանուն, փոխաբերություն, փոխադրել, փոխներարկում
- Ք՝ ծալք, շարք, վերելք, հոսք, խոսք:

- Անթ. — Սովետական գրականության անթոլոգիա, Երևան, 1951 թ.
 Ավ. — «Ավանդարդ» (օրաթերթ)
 Բվ — Բողոքան Վերդյան
 ԳՁ — Գրիգոր Զոհրապ
 ԳԹ — «Գրական թերթ» (շաբաթաթերթ)
 ԳՍ — Գեղամ Սարյան
 ԴԴ — Դերենիկ Դեմիրճյան
 ԴԴՎ — Դերենիկ Դեմիրճյան, «Վարդանանք»
 ԴՎ — Դանիել Վարուժան
 ԵԵ — «Երեկոյան Երևան» (օրաթերթ)
 ԵԶ — Եղիշե Զարենց
 Եր. — «Երևան» (օրաթերթ)
 ԼՄ — Լևոն Միրիջանյան
 Իս. — Ավետիք Իսահակյան
 ԽՀ — «Խորհրդային Հայաստան» (օրաթերթ)
 ՀԹ — Հովհաննես Թումանյան
 ՀՀ — Հրաչյա Հովհաննիսյան
 Հ. Հակ. — Հակոբ Հակոբյան
 ՀԶ — «Հայրենիքի ձայն» (շաբաթաթերթ)
 ՀՇԹՀ — Հովհաննես Շիրազ, Քնար Հայաստանի
 ՀՖ — «Հայաստանի ֆիզիկոսություն» (շաբաթաթերթ)
 ՄՄ — Միսակ Մեծարենց
 Մն — Միքայիլ Նալբանդյան
 Մուր. — Մուրացյան
 ՆԴ — Նար-Դոս
 ՆԶ — Նաիրի Զարյան
 Շեքս. — Շեքսպիր
 Շիրվ. — Շիրվանզադե
 Շ. Կուրդ. — Շուշանիկ Կուրդինյան
 ՊԴԲ — Պետրոս Դուրյան, Բանաստեղծություններ
 ՊՍ — Պարույր Սևակ
 ՊՍԱԶ — Պարույր Սևակ, Անլուիի զանգակատուն
 ՊՍՄԱՓ — Պարույր Սևակ, Մարդը ափի մեջ
 ՍԱ — «Սովետական արվեստ» (ամսագիր)
 ՍԽ — Սերո Խանզադյան
 ՍՀ — «Սովետական Հայաստան» (օրաթերթ)
 ՍԶ — Ստեփան Զորյան
 Վ. Ան. — Վաթթանգ Անանյան
 ՎԽ — Վիգեն Խեչումյան
 ՎԴ — Վահագն Դավթյան
 ՎՏ — Վահան Տերյան
 Բ — Բաֆֆ

Բ Ո Վ Ա Ն Դ Ա Կ Ո Ւ Թ Յ Ո Ւ Ն

ՀՆՁՅՈՒՆԱԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

1. Հնչունաբանությունը, նրա խնդիրներն ու նպատակները	5
2. Արտասանական գործարաններ	10
3. Հնչունների դասակարգման սկզբունքները	14
Ձայնավորներ	14
Բաղաձայններ	18
4. Հնչույթի ըմբռնումը	23
5. Հայերենի հնչույթային համակարգը	36
Ձայնավորներ	36
Բաղաձայններ	47
6. Հայերենի հնչույթների տարբերակիչ հատկանիշների համակարգը	60
7. Հնչույթների արտաբերական ու ֆիզիկական նկարագրությունը	66
Ձայնավորներ	66
Բաղաձայններ	79
Հպական բաղաձայններ	79
Նեղվածքային բաղաձայններ	95
Թրթռուն (Ռ) ձայնորդ	112
8. Հնչունների փոխադրեցությունը հնչունական շղթայում	114
9. Արտասանվածքի տրոհումը և վանկը	116
10. Հայերենի բառային շեշտը	120
Հնչունափոխություն	125
Դիփրային հնչունափոխություն	129
Ա. Ձայնավորների հնչյունափոխությունը	129
Բ. Բաղաձայնների հնչյունափոխությունը	145
Գ. Փոխադրեցական հնչյունափոխություն	151

ԲԱՌԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

Բառի քնորոշումը	161
Իմաստաբանություն	164
Բառիմաստի տեսակները	169
Բառի ստուգաբանական իմաստը	170
Բառի փոխաբերական իմաստը	172

Բառիմաստի փոփոխությունները ժամանակակից հայերենում 174

ա) Բառիմաստի ընդլայնում	176
բ) Բառիմաստի նեղացում	177
գ) Բառիմաստի շրջում	179
1. Իմաստափոխություն ըստ զուգորդության	180
2. Իմաստափոխություն գործառույթի (ֆունկցիայի) հաշորդակա- նության հիմքով (ֆունկցիոնալ իմաստափոխություն)	182
3. Իմաստափոխություն գաղափարախոսության փոփոխության հե- տևանքով	183
4. Իմաստափոխություն տնտեսական հարաբերությունների հիմքով	184
5. Իմաստափոխություն հասարակական վերաբերմունքի պատճառով	184
6. Իմաստափոխություն բառիմաստների բաղադրության կամ իմաս- տաշփոխության հետևանքով	185
7. Իմաստափոխություն բնիմաստի մթազնման հետևանքով	186
8. Իմաստափոխություն լեզվական ձևերի քարացման հետևանքով	187
9. Իմաստափոխություն գիտության և տեխնիկայի զարգացման հե- տևանքով	188
10. Իմաստափոխություն սոցիալ-պատմական տեղաշարժերի հետե- վանքով	189

Բառի ձևը, իմաստը և նրանց փոխհարաբերությունը . . . 192

Բառի բազմիմաստությունը և մենիմաստությունը	193
Բազմիմաստություն և համանիշություն	197
Հոմանիշ բառեր	199
Հոմանիշների դասակարգումը	201
Ա) Նույնանիշ բառեր	201
Բ) Համանիշ բառեր	203
Համանիշների դասակարգումը	205
Համանուն բառեր	208
Բազմիմաստություն և համանունություն	208
Համանունների դասակարգումը	210
1. Համանունների դասակարգումը ըստ ընդգրկման ծավալի	211
Ա) Լրիվ համանուններ	211
Բ) Մասնակի համանուններ	212
Գ) Խառը համանուններ	213
2. Համանունների դասակարգումը ըստ ծագման	213
Հականիշ բառեր	215
Հականիշների դասակարգումը	216

Ժամանակակից հայերենի բառապաշարը . . . 220

Ժամանակակից հայերենի բառապաշարի համաժամանակյա դա- սակարգումը	226

Ժամանակակից հայերենի բառապաշարը ըստ գործածականության	226
Համագործածական բառեր	226
Սահմանափակ գործածություն ունեցող բառեր	227
Ժամանակակից հայերենի բառապաշարը ըստ ակտիվ և պասիվ շերտերի	233
Ժամանակակից հայերենի բառապաշարը ըստ գործառության ոլորտի	236

ԲԱՌԱՅԱԶՄՈՒԹՅՈՒՆ

Զեռյթ (մորֆեմա)	244
Պարզ և բաղադրյալ բառեր	248
ԲԱՌԱՐԱՐԴՈՒՄ	250
Հարադրական և համադրական բարդություններ	251

I. Հարադրական բարդություններ 258

1. Անվանական հարադրություններ 259

Համադասական անվանական հարադրություններ	259
Ա. Կրկնավոր հարադրություններ	259
Բ. Բաղճյուսական հարադրություններ	265
Գ. Նոր տիպի համադասական հարադրություններ	269
Ստորադասական անվանական հարադրություններ	270
Թվական անուններով կազմված հարադրական բարդություններ	271

2. Բայական հարադրություններ 272

Անվանական հարադիր ունեցող հարադրական բայեր	276
Բայական հարադիր ունեցող հարադրական բայեր	285
Ա) Տուգադրական բայեր	286
Բ) Տալ բայով կազմված պատճառական բայեր	291

II. Համադրական բարդություններ 292

Կցական բարդություն 292

1. Կրկնավորներով կազմված կցական բարդություններ	293
2. Հարադրական բարդություններից առաջացած կցական բարդություններ	293
3. Շարահյուսական կապակցություններից առաջացած կցական բարդու-	
թյուններ	302
Իսկական բարդություն	302
Իսկական բարդության առաջին բաղադրիչը	304
Չայնավորների և երկհյուսների հնչյունափոխությունը բարդության	
մեջ	310
Հոդակապով և անհոդակապ բարդություններ	311

Իսկական բարդության բաղադրիչների շարահյուսական հարաբերությունները	320
Ա) Գոյական գերադաս անդամով կազմված բարդություններ	323
Բ) Ածական գերադաս անդամով կազմված բարդություններ	329
Գ) Բայարմատ (բայահիմք) գերադաս անդամով կազմված բարդություններ	332
ա) Գոյական + բայարմատ կամ բայահիմք	332
Խնդրային հարաբերություն արտահայտող բարդություններ	337
Պարագայական հարաբերություն արտահայտող բարդություններ	340
Ենթակայական հարաբերություն արտահայտող բարդություններ	342
բ) Գոյական + բայ	343
գ) Ածական կամ մակբայ + բայարմատ կամ բայահիմք	344
դ) Դերանուն + բայարմատ	345
ե) Թվական + բայարմատ կամ բայահիմք	347
զ) Ածական կամ մակբայ + բայ	347
Նոր տիպի իսկական բարդություններ	348
Հապավումներ	351
Հապավումների տեսակները	354
Ա. Վանկային հապավումներ	354
Բ. Տառային հապավումներ	361
Գ. Բառային հապավումներ	364
Դ. Խառն հապավումներ	366
Ե. Զեղչումով հապավումներ	368
Փոխառյալ հապավումներ	370
Հապավումների կառուցվածքային մի քանի տոանձնահատկություններ	374
Ածանցում	377
Ածանցների դասակարգումը	383
1. Ածանցների դասակարգումը ըստ քառակզմական գործառույթի	383
Ա. Բուն քառակզմական ածանցներ	384
Բ. Քերականական-քառակզմական ածանցներ	391
2. Ածանցների դասակարգումը ըստ դիրքի	397
Նախածանցներ	398
Ժխտական նախածանցներ	399
Դրական նախածանցներ	402
Միջածանցներ	408
Վերջածանցներ	410
3. Ածանցների դասակարգումը ըստ իմաստի և ձևի փոխհարաբերության	414
Բազմիմաստ ածանցներ	415

Մենիմաստ ածանցներ		418
Համանուն ածանցներ		419
Հոմանիշ ածանցներ		423
Հականիշ ածանցներ		431
4. Ածանցների դասակարգումը ըստ գործածության հաճախականության		432
Ա. Կենսունակ ածանցներ		433
Բ. Անկենսունակ ածանցներ		435
Ածանցական կազմի տեղադրությունը հայերենի սովորական փուլում		442
Ա. Իմաստի սահմանափակում ստացած ածանցներ		442
Բ. Իմաստի աշխուժացում ստացած և նոր ծավալված ածանցներ		444
Գ. Նոր առաջացած ածանցներ		450
Դ. Փոխառյալ ածանցներ		451
5. Ածանցների դասակարգումը ըստ կազմության		453
6. Ածանցների դասակարգումը ըստ խոսքի մասեր կերտելու նշանակության		455
Ա. Մեկ խոսքի մաս կերտող ածանցներ		455
Բ. Մի քանի խոսքի մաս կերտող ածանցներ		467
Ժամանակակից հայերենի ածանցների ցանկը		476
Համառոտագրություններ		482
Բովանդակություն		484